پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء

(1947ء توں 2003ء)

مسز نسرین مختار ایسوی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

2007

پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء

(1947ء توں 2003ء)

تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ ڈی (پنجابی)

مقالہ نگار: مسز نسرین مختار

چیئرپرسن/نگران: ڈاکٹر ثریا احمد

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

2007

انتساب

اپنے ماپیاں تے شوہر دے ناں

جنہاں مینوں حیاتی گذارن دا سچا شعور تے حوصلہ دتا

مور کونجاں نوں آکھدے

تہاڈی رہندی نت تیاری

یاں تے تہاڈا دیس پچھوا

یاں کسے سنگ یاری

نہ مورو ساڈا دیس پچھوا

نہ کسے سنگ یاری

بچڑے چھوڑ مسافر ہویاں

ڈاڈھے رب نے چوگ کھلاری

فہرست

اک انکھی وچھی پنجاب دی 1976ء

آپنی رت جو پائرین تھئی 1976ء

اک مرے بندے دی کہانی 1977ء

ٹالہیاں دی چھاں 1978ء

کہانی اک اجڑ دی 1978ء

تیجا دور (1981ء-2003ء)

پریت 1981ء

دوابہ 1981ء

چھولیاں 1983ء

پیاج 1983ء

بندی وان 1984ء

کچھل 1984ء

چکڑ رنگی مورتی 1984ء

سوچ سمندر 1985ء

سورج گرہن 1985ء

تائی 1986ء

بے وطناء 1987ء

امر کہانی 1988ء

سدھراں دے پھل 1988ء

سانول 1989ء

رت تے ریتا 1990ء

رلدے ہیرے 1990ء

چوتھا دور (1991ء-2003ء)

چیڑھاں دی چھاں	1991ء
سارے سگن سہاگڑے	1991ء
سنجان	1992ء
چیتر باغ	1992ء
لہو رنگی سویر	1994ء
دور دراڈے	1994ء
بھاگ سہاگ	1994ء
پراناں پنڈ	1994ء
مٹی واجاں ماردی	1994ء
اک چونڈی لون دی	1994ء
تتلیاں تے ٹینک	1994ء
اپنی وستی	1995ء
ڈراکل	1995ء
بھبھل	1995ء
کمذات	1996ء
ٹانواں ٹانواں تارا	1997ء
سانول موڑ مہاراں	1997ء
عذاب دن عذاب راتاں	1999ء
تریہ	1999ء
عشق لتاڑے آدمی	1999ء
ہیر پکا دل	2000ء
جھوکاں تھیسن آباد ول	2000ء

انگریزی انسائیکلو پیڈیاز

پنجابی ڈکشنریاں

اردو ڈکشنریاں

انگریزی ڈکشنریاں

پنجابی رسالے

اردو رسالے

عربی رسالے

اخبارات

مقالے

انٹرنیٹ ذرائع

مکھ بندھ

'ادب' دا لفظ بڑا قدیم اے عرباں دے زمانہ جاہلیت وچ ادب توں مراد عبادت، معیار تے عمل دا طریقہ لیا جاندا سی۔ ایس توں علاوہ ایہدا مطلب وڈیاں دیاں ریتاں رواجاں وی لیا جاندا اے۔ چھیویں صدی وچ ایران دے اودیاں فارسی زبان دے پڑھن پڑھان دے علم لئی ادب دا لفظ ورتیا سی۔ ادب وی دو طرح دا اے۔ اک ادب جہدا تعلق حیاتی تے جذبیاں نال جڑیا ہویا اے۔ دوجا ادب معلوماتی یاں عملی ادب اے پہلی قسم دے ادب دا تعلق جذبیاں نال اے۔ جذبے آفاقی ہوندے نیں۔ جس طرح ماں دی محبت دا جذبہ آفاقی اے اسی دنیا دے کسی وی ادب دا مطالعہ کرئیے۔ ماں واسطے جذبے سانجھے لگن گے۔ زبان بھاویں وکھری وکھری ہووے۔ ادب نوں کسے وی زاویے نال پرکھیے ادب دی ونڈ دو طرح ہوندی اے۔ شعری تے نثری ادب صدیاں پہلوں جدوں لکھن پڑھن دا طریقہ ایجاد نہیں ہویا سی۔ انسان مختلف آوازاں دے صوتی اثرات نال گل کتھ کردا سی۔ آوازں نے لفظاں دا روپ دھاریا۔ لفظاں دے واد ھے نال جملے وجود وچ آئے۔ دنیا دے ہر ادب وچ سب توں پہلاں شعری سرمایہ ای لکھتی روپ وچ سامنے آیا۔ اس طرح پنجابی ادب وچ وی 'بابا فرید' دا کلام سب توں پہلاں لکھی ہوئی شکل وچ ملیا۔ جتھوں تک نثری ادب دا تعلق اے۔ پنجابی وچ نثری ادب ڈھیر پچھوں چھاپے چڑھیا۔ نثری ادب وی باقی ادباں طرح مذہبی حوالے نال لکھیا گیا۔ اس دا وڈا مقصد مذہب دا پرچار سی۔ پرانا نثری ادب چند کتاباں تک محدود اے۔ پنجابی نثر دا صحیح مڈھ انگریزاں ویلے بجھیا گیا۔ 1882ء وچ پنجاب یونیورسٹی دے قائم ہون نال انگریزی ادب متعارف ہویا۔ مقامی لکھاری وی انگریزی ادب توں متاثر ہوئے۔ نثر دیاں بہت ساریاں صنفاں وی متعارف ہوئیاں جنہاں وچ ڈرامہ، افسانہ تے ناول شامل نیں۔

ناول اک لمبی کہانی بیان کردا اے۔ ہر ناول اپنے دور دی عکاسی کردا اے۔ اوس ویلے دی سماجی رہتل بہتل دی جانکاری وی دیندا اے۔ جس طرح وکٹوریہ دور دے ناول بوژوا سوسائٹی دے عکاس سی۔ ناول قاری نوں مختلف کرداراں نال ناں صرف متعارف کرواندا اے۔ سگوں پیدائش توں موت تیکر دے سارے مراحل طے کرواندا اے۔ فرانسیسی تے انگریزی ادب وچ ناول نوں اک اہم مقام حاصل اے۔ جدید ادب دی ایہہ صنف ایس دور دی سب توں وڈی لوڑ اے۔ بے شک افسانہ اپنی تھاں تے مقام بنا چکیا اے پر ناول معاشرتی حیاتی دے مسئلیاں تے کھل کے بحث کردا اے۔ ناول حقیقی زندگی تے اوہدے طور طریقیاں تے

اپنے ماحول تے زمانے دی تصویر ہوندا اے۔

اچے ناول دا مقصد انسانیت دا نقاب ہوندا اے۔ ناول کار اجیہاں سوچاں تے خیالاں دا پرچار کردا اے۔ جہدے راہیں سوسائٹی تے سماج نوں بدلیا جاسکدا اے۔ اک عظیم ناول نگار ناول وچ حیاتی دے نال نال اپنا فلسفہ حیات وی پیش کردا اے۔ اک چنگا ناول کار اپنے ویلے دی تاریخ مرتب کردا اے۔ اسی ایس گل توں انکار نہیں کرسکدے کہ ناول جدید ادب دی اک اہم صنف تے لکھت اے۔

ناول نال میری دلچسپی زمانہ طالب علمی توں سی۔ اودوں میں ادب برائے ادب دے حوالے نال پڑھدی سی۔ 'ناول پڑھنا' نوں Hobby والے کالم وچ لکھدی سی۔ مینوں نہیں پتا سی کہ حیاتی دے کسے موڑ تے ناولاں دی گھنڑی میرے سر تے رکھ دتی جائے گی۔ فیصلے رب ولوں ہوندے نیں۔ مینوں لگیا سی کہ ناول تے کم کرنا میرے واسطے سوکھا ہوئے گا۔ کیوں جے سوچیا ایہہ جاندا اے کہ پاکستانی پنجابی ناول بہت گھٹ تخلیق ہویا اے یاں حجم وچ بہت چھوٹا اے۔ کہیا جاندا اے کہ "راہ پیا جانے یاں واہ پیا جانے"

اس توں پہلاں کہ میں اوہناں باباں دا ذکر کراں جہناں وچ مقالے نوں ونڈیا گیا۔ میں ایہہ دسنا مناسب سمجھاں گی کہ ایس مقالے دی لوڑ کیوں محسوس ہوئی۔ پاکستانی پنجابی ناول تے جتنا وی کم ہویا اوہ زیادہ تر ایم۔ اے دے مقالیاں تیکر محدود اے۔ ایہناں مقالیاں وچ اک محدود ویلے نوں کلاوے وچ لیا گیا سی۔ 'ڈاکٹر اسلم رانا' ہوراں دا مقالہ 'جوشوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن' قابل ذکر اے۔ ایہہ پی ایچ ڈی دا مقالہ اے۔ اوہناں دا کم صرف اک ناول کار دے ناولاں دی دس پاندا اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید دا مقالہ 'پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء' وی پی ایچ۔ ڈی دا مقالہ اے۔ ایہہ پورے پنجابی ادب دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ اوس وچ ناولاں دی تھاں اونی سی جنی پورے ادب وچ صنف ناول دی تھاں اے نرے پاکستانی پنجابی ناول تے کسے وی حوالے نال کم نہیں ہویا سی۔ ایس لوڑ نوں محسوس کرکے میں پاکستانی پنجابی ناول دے حوالے نال کم کیتا۔ میرے مقالے دی رجسٹریشن 2004ء وچ ہوئی۔ میرے مقالے دا عنوان اے "پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء (1947ء توں 2003ء)۔ ایس مقالے دی ونڈ کل چھ باباں وچ کیتی گئی اے۔

پہلے باب وچ ناول دے تعارف، ہنر تے ریت روایت دے حوالے نال دس پائی اے۔ ناول دے تعارف تے جانکاری واسطے انسائیکلوپیڈیاز تے ڈکشنریاں توں مدد لئی اے۔ ادبی دانشوراں تے ادیباں نوں پڑھ کے اوہناں دی رائے توں استفادہ کیتا گیا اے۔ ناول دی ہنر دے حوالے نال مختلف نقاداں تے

محققاں دے کڈھے ہوئے سٹیاں چوں ناول دی ہتر دے انگ الیکے نیں۔ جتھوں تیکر ناول دی ریت تے روایت دا تعلق اے۔ مغربی تے مشرقی ناول ساڈے خطے وچ مانوس زباناں دے ناولاں دے اتہاس بارے جانکاری دتی اے۔ ایس ریت تے روایت نوں یونانی ادب وچ وی کھوجن دی کوشش کیتی اے۔ اردو ناول چونکہ پنجابی ناول دے قریب اے۔ ایس کر کے اردو ناول تے وی تفصیلاً جھات پائی گئی اے۔ ایس ریت تے روایت بارے جانکاری واسطے ہسٹری تے ادب دیاں مختلف کتاباں کولوں مدد لئی اے۔ کتاباں توں علاوہ انٹرنیٹ توں پڑھ کے مختلف زباناں دے ناولاں بارے جانکاری حاصل کیتی گئی اے۔ ایہناں سارے زباناں دے ناولاں دے کم نوں وربیاں تے صدیاں وچ ونڈ کے دس پائی اے۔

دوجے باب وچ پاکستانی پنجابی ناول دے پچھوکڑ نوں الیکیا گیا اے۔ 1947ء توں پہلاں جتنے وی پنجابی ناول لکھے گئے سی اوہناں دی دس پان دی کوشش کیتی اے۔ ایہناں چوں جیہڑے وی ناول ساڈے پاسے ول ملے نیں اوہناں دا ویروا کیتا اے۔ ایہناں چوں کجھ ناول گورمکھی توں التھے ہوئے سی۔ کجھ ناول مشرقی پنجاب چوں وی منگوائے 1947ء توں پہلاں دی جانکاری واسطے پنجابی ادب دی ہسٹری دیاں کتاباں کولوں مدد لئی گئی۔ ایہہ کتاباں زیادہ تر مشرقی پنجاب ول چھاپے چڑھیاں سی۔ اس توں پہلاں مغربی پنجاب دے جنے وی نقاد نے اوہناں نے 1947ء توں پہلاں دے پنجابی ناولاں بارے جو کجھ لکھیا اوہ صرف چند سطراں تیکر محدود سی۔ میں کوشش کیتی اے کہ مزید تفصیل وچ جایا جائے۔ ایس ریکارڈ نوں مزید بہتر کرن واسطے انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر توں وی مدد لئی اے اسطرح کوشش کیتی اے کہ پاکستانی پنجابی ناول دے پچھوکڑ نوں چنگے ڈھنگ نال الیکیا جائے۔

تیجا باب میرے مقالے دی اصل روح اے۔ 1947ء توں 2003ء تیکر دے ناولاں دی کھوج کڈھنا بڑا اوکھا کم سی۔ جدوں میں ناولاں دی تلاش شروع کیتی تے مارکیٹ چوں صرف سولاں (16) ناول ملے۔ میرے واسطے پریشان کن گل ایہہ سی کہ ایہا ای ناول شہر دیاں لائبریاں وچ موجود سی۔ البتہ شعبہ پنجابی اورنٹیل کالج پنجاب یونیورسٹی دی لائبریری چوں مزید کجھ ناول مل گئے۔ پر مسئلہ پوری طرح حل نہیں ہویا سی۔ لاہوروں باہر دے علاقیاں سگوں پورے پنجاب وچ ناولاں دی تلاش جاری رکھی۔ دراصل ناول کار ناول لکھ کے چند لائبریریاں تے دوستاں یاراں نوں ونڈ دیندے نیں۔ اوس توں بعد اوہ ناول پبلشرز کول وی نہیں ہوندے۔ ناولاں دی تلاش اک لمی تے اوکڑاں بھری کتھا اے۔ میں اپنے طور تے تے ناول کاراں،

پبلشراں، ناول کاراں دے بچیاں، دوستاں یاراں تے ملن جلن والیاں نال خطاں تے ٹیلی فون دے ذریعے رابطے کیتے۔ اوس تلاش وچ کجھ سکالراں تے دانشوراں توں علاوہ میرے رشتہ داراں وی میری مدد کیتی۔ مینوں ہر ویلے ناولاں دی اک تانگ جہی لگی رہندی سی۔ ڈاکیے داوی انتظار رہندا سی۔ بڑی نس بھج توں بعد میں پاکستانی ناولاں دا اک ریکارڈ مرتب کرن وچ کامیاب ہوگئی۔ ایہناں ناولاں وچ سرائیکی تے پوٹھوہاری بولی دے پنجابی ناول وی شامل نیں۔ اسطرح میری تحقیق دے مطابق کل 69 ناول چھپ چکے نیں۔ میں 1947ء توں 2003ء دے دورنوں دس دس ورہیاں دے وچ ونڈ لیا سی۔ میں ایہناں ناولاں دا تجزیاتی مطالعہ بہت لگن تے شوق نال کیتا۔ ایہناں ناولاں بارے دوجے دانشوراں تے ادیباں دی رائے معلوم کرن واسطے مختلف تنقیدی تے تاریخی کتاباں دا مطالعہ کیتا۔ رسالیاں تے اخباراں وچ دتی گئی نقاداں دی رائے نوں پڑھیا میں سارے دے سارے ناولاں نوں پڑھ کے ہر ناول دی کہانی دسن دے نال نال کہانی دا ویروا وی کیتا اے۔ دوسرے نقاداں تے ادیباں دی رائے وی قلم بند کیتی اے۔ ایہناں ناولاں دی Theme نال ملدیاں جلدیاں دوسریاں زباناں دے ناولاں دا جائزہ وی لیا اے۔ ہر ناول بارے لکھن توں پہلاں اوس ناول دا ناں لکھاری دا ناں، پبلشر دا پتہ، صفحے تے باباں دی تفصیل شروع وچ لکھ دتی جے آن والے ویلے وچ پڑھن والیاں نوں کسے وی ناول بارے جانکاری حاصل کرن وچ آسانی رہے۔ میرے مشاہدے تے مطالعے دے مطابق پہلے جتنے وی نقاد تے ادب دی ہسٹری مرتب کرن والے لکھیک سی۔ اوہ ناولاں دی لسٹ یاں ناولاں تے چند سطراں یاں تبصرہ لکھ کے فارغ ہو جاندے سی۔ جس توں قاری پوری طرح ناول بارے جان نہیں سکدا سی۔ میں کوشش کیتی اے کہ آن والے ویلے وچ ناول بھاویں مارکیٹ ملے یاں نہ ملے پر اوس ناول بارے کہانی سمیت ساری جانکاری قاری نوں مل جائے۔ سارے ناولاں دے مطالعہ توں بعد اوہناں وچ پائے جان والے ارتقاء دا اندازہ ہوندا اے۔ 1991ء توں 2003ء وچ سب توں زیادہ ناول چھاپے چڑھے۔ ایہناں ناولاں وچ ون سونے مضوعات تے رجحانات ملدے نیں۔ باب دے اخیر وچ ایس دور وچ اتھا کیتے تے ترجمائے ناولاں دی فہرست فراہم کیتی اے۔ ایس توں علاوہ قاری دی جانکاری واسطے 2003ء توں 2006ء تک لکھے گئے ناولاں بارے مختصر دس پائی اے۔

مقالے دے چوتھے باب وچ پاکستانی پنجابی ناولاں دے موضوعات تے رجحانات بارے چنگی طرح گوہ کر کے لکھیا اے۔ ایہناں ناولاں دے موضوعات تے رجحانات بارے لکھن توں پہلاں میں بہت

ساریاں کتاباں دا مطالعہ کر کے دنیا دے ادباں وچ پائے جان والے رجحانات تے تحریکاں دا مکمل جائزہ لے کے اوس بارے جانکاری دتی اے۔ اردو ادب خاص طور تے اردو ناول دے اندر پائے جان والے رجحانات تے تحریکاں بارے پڑھ کے اوہناں بارے لکھیا۔ کیوں جے اسی جاندے آں کہ انگریزی تے اردو ناول دے رجحانات نے پنجابی ناول کارنوں متاثر کیتا اے۔ ناولاں دے مطالعے دے دوران ای میں اوہناں وچ پائے جان والے موضوعات تے رجحانات دا جائزہ لیندی رہی۔ فیر میں انفرادی طور تے ہر ناول نوں وکھرا کر کے کسے اک موضوعاتی عنوان ہیٹھ کھیا کر کے ہر ناول وچ پائے جان والے موضوعات تے رجحانات دی دس پائی اے۔ ناولاں وچ پائے جان والے رجحانات تے موضوعات نوں بدیشی ناولاں وچ وی تلاش کر کے اوہناں دی دس پائی اے۔ ایس ویروے توں ایہہ حقیقت کھل کے سامنے آندی اے کہ پاکستانی پنجابی ناول نے موضوعات تے رجحانات دے حوالے نال ارتقائی سفر بڑے سوہنے انداز وچ طے کیتا اے۔

پنجواں باب مکدی گل اے۔ جس وچ پورے مقالے دا جائزہ پیش کرن دے نال نال پاکستانی پنجابی ناول دے مجموعی تاثر تے ارتقاء بارے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ایس باب وچ ناول دے مستقبل دے حوالے نال گل کتھ قلم بند کیتی گئی اے۔ چھیواں باب کتابیات دا اے۔ جہدے وچ ورتیاں کتاباں دی فہرست شامل اے۔

تحقیق لئی انگریزی وچ Research دا لفظ ورتیا جاندا اے۔ Research دا اک مطلب اے ای وے کہ پہلے توں تحقیق شدہ دا دوبارہ جائزہ یا کھوج لانا۔ پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقائی سفر ثابت کرن واسطے ناولاں نوں کھوجنا ات ضروری سی بلکہ پہلاں توں کھوجیاں ہویاں نوں دوبارہ کھوجن دی وی لوڑ سی۔ رب سوہنے دی مدد نال ایس کم نوں پورا کرن دی کوشش کیتی اے۔ اپنے ولوں میں محنت، لگن تے شوق نال کم کیتا اے۔ میں مقالے وچ زبان اوہ ورتی اے جیہڑی اج ساڈے گھراں دی زبان ہون دے نال نال پڑھیا لکھیا طبقہ آپس وچ گل بات یاں علمی تے ادبی موضوعات اتے بحث مباحثے ویلے ورتدا اے۔ اک قدرتی پنجابی جیہڑی آپ مہارے بولی جاندی اے۔ اگر میں مقالے دیاں اوکڑاں دا ذکر نہ کراں تے اوس مشکل ویلے نوں بھل جان والی گل اے۔ ہر مقالہ نگار نوں کتاباں لبھن وچ اوکڑاں دا سامنا کرنا پیندا اے۔ گرمی تے سردی دا خیال کیتے بغیر لائبریریاں دی خاک چھاننی پئی۔ لکھے گئے ناولاں نوں لبھنا سب توں اوکھا کم سی۔ گورمکھی تے مینوں زیادہ عبور حاصل نہیں سی۔ پر اے مشکل وی اللہ نے کسے نہ کسے طرح حل کر دیتی۔ اک گھر

باروالی سوانی تے گھریلو ذمہ واریاں وی ہوندیاں نیں۔ اپنا گھر بار تیاگناں بڑا مشکل کم اے۔ پر علمی سفر طے کردیاں ہویاں منزل اتے اپڑن دا شوق ہر اوکڑ نال کھیہ کے اگے لنگھن دا حوصلہ عطا کر دیندا اے۔ اے او کھی گھاٹی طے کرن مگروں ایہ نتیجہ ایس مقالے دی صورت وچ پیش کر دیتا اے۔ میرا اے دعویٰ قطعاً نہیں کہ میں کوئی بہت وڈا کارنامہ سر انجام دیتا اے۔ میں تے اک طالب علم دی حیثیت نال ایہہ سارا کجھ لکھیا اے۔ میرا ایس کم دا معیار کی اے۔ ایہہ تے پڑھن والے ہی دس سکن گے۔ البتہ مینوں ایس گل دی خوشی ضرور اے کہ میں اے کم اپنی ہمت مطابق پوری دیانتداری، سچی لگن تے محنت نال کیتا اے۔ ایس لئی مینوں پوری اُمید اے کہ میری ایس علمی تے تحقیقی کاوش دی حوصلہ افزائی ضرور کیتی جائے۔

آخر وچ میں اے گل ضرور کرنا چاہواں گی کہ تحقیقی مقالہ لکھن والا بظاہر کلم کلا ای سفر طے کر رہیا ہوندا اے۔ پر سچی گل تے اے کہ کوئی وی طالب علم کلم کلا ایس منزل تیکر نہیں اپڑ سکدا۔ میں یونیورسٹی دی وائس چانسلر ڈاکٹر بشریٰ متین تے نگران مقالہ ڈاکٹر ثریا احمد دی بے حد مشکور آں کہ اوہناں دی بلہ شیری نال ایہہ کم سرے چڑھیا۔ ڈاکٹر بشریٰ متین ہوراں یونیورسٹی وچ ریسرچ کلچر متعارف کرا کے ساڈے وچ ریسرچ دا جذبہ پیدا کیتا۔ میں اوہناں دانشوراں تے سکالراں دی بے حد مشکور آں جنہاں اپنے مفید مشوریاں تے کتاباں نال مینوں نوازیا۔ ایہناں وچ ڈاکٹر نبیل احمد خاں، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ، ڈاکٹر عذرا لطیف تے خالد ہمایوں صاحب نیں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد چیئرمین شعبہ پنجابی نے پنجاب یونیورسٹی دی لائبریری چوں کتاباں دے سلسلے وچ بھرپور تعاون کیتا۔ ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ ہوراں نوں میں ویلے کویلے فون کر کے تکلیف دیندی سی۔ اوہناں وی ہمیشہ میرا حوصلہ ودھایا۔ خالد ہمایوں صاحب نے فراخ دلی نال اپنیاں ذاتی کتاباں پڑھن واسطے دتیاں۔ اجنبی بزرگ یاتری جوگیندر سنگھ جیہڑے سانوں دیال سنگھ لائبریری وچ ملے سی۔ اوہناں سانوں مشرقی پنجاب توں ناول بھجیج کے بڑی کرپا کیتی میں اوہناں دی بے حد شکر گزار آں۔ میں اپنی ساتھن ثمینہ بتول دی بے حد مشکور آں کہ اوہدی سنگت وچ مینوں اکلاپے دا احساس نہیں ہویا۔ اپنے توں نکیاں چوں عاصمہ قادری دی بے حد شکر گزار آں اوس کتاباں نال وی میری مدد کیتی۔ مسرت کلانچوی تے اوہناں دے بھرا جمشید کلانچوی نے سرائیکی بولی دے ناول بھجیج کے بڑی مہربانی کیتی۔

میں اپنے شوہر چوہدری مختار احمد ہوراں دی لمبی حیاتی واسطے دعا گو آں اوہناں میرے شوق نوں ویکھ کے بھرپور تعاون کیتا۔ میں امریکہ وچ رہندی اپنی دھی 'ایقہ عثمان' اپنے پتراں چوہدری عمران احمد تے چوہدری

فاران احمد واسطے دعا گو آں کیوں جے اوہ ہمیشہ مینوں پڑھدیاں ویکھ کے اپنی محبت دا اظہار کردے سی۔ اپنے ویراں چوہدری افتخار حسین تے چوہدری ڈاکٹر وقار حسین دی بے حد مشکور آں کہ اوہناں دور دراڈے علاقیاں چوں ناول تلاش کرن وچ میری مدد کیتی۔ میرے ماپے سدا سلامت رہن جہناں دیاں دعاواں میرے نال رہیاں۔

نسرین مختار
ایسوسی ایٹ پروفیسر
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

پہلا باب

ناول تے ناول دی ریت روایت

1. ناول دا تعارف
2. ناول دی عمر

(ب)

ناول دی ریت تے روایت

(ا) مغربی روایت

1. کلاسیکل پچھوکڑ
2. اٹیلین ناول
3. فرانسیسی ناول
4. انگریزی ناول
5. سپینش ناول
6. رشین ناول
7. جرمن ناول

(ب) مشرقی ناول

1. اردو ناول
2. فارسی ناول
3. عربی ناول
4. جاپانی ناول
5. چینی ناول

1.ناول

ا۔ تعارف

ناول اطالوی زبان دے لفظ Novella توں اخذ کیتا گیا اے۔ جس دا مطلب اے:۔

"A piece of news which was applied to the collection of short tales like Boccacios Decameron (c.1348-51) which was popular in fourteen century." (1)

ایس توں سانوں پتہ چلدا اے کہ ناول دا مڈھ غالباً چودھویں صدی توں بجھیا گیا اے۔ نیو انسائیکلو پیڈیا بریٹانیکا وچ ناول بارے لکھیا ہویا اے:۔

'Novella'"Short & well structured narrative and satiric in tone that influenced the development of short story and the novel through out Europe. Originating the Italy during the middle ages, the Novella was based on local events, humorous, political or osmorous in nature, the indivisual tales often were gathered in to collections along with anecidotes legends and romantic tales. Writers such as Boccaccio Franco Sachctti and Matteo Bandello later developed the novella in to psychologically subtle and highly structured short tale, after using frame story in unify the tales around a common theme.(2)

Bocacaccio Franco Sacchetti تے **Matteo** دیاں کہانیاں **novella** دی شکل اختیار کر گئیاں۔ ایہناں وچ نفسیاتی پکھ وی پایا جاندا اے۔ ہیری شا **(Harry Shaw)** ناول بارے کجھ انج اپنے خیالاں دا اظہار کر دے نیں:۔

" The Novel has no actual maximum length. Every

novel is an account of life, every novel involves conflict characters, action, setting, plot and theme."(3)

ناول دی کوئی متھی ہوئی لمبائی نہیں ہوندی ہر ناول وچ حیاتی دے مختلف پکھ ہوندے نیں۔ ہر ناول وچ انفرادی طور تے کردار نگاری ہوندی اے۔ ایہناں کرداراں وچ ٹکراؤ وی پایا جاندا اے۔ انسائیکلو پیڈیا امریکانا وچ درج اے:۔

"In literature work of fiction briefer and less complex that novel and more entensive than a short story the length usually ranges from about 20,000 to 50,000 words." (4)

اس توں پتہ چلدا اے کہ اک چنگے ناول وچ 20,000 توں 50,000 تک الفاظ ہونے چاہیدے نیں۔ اسی پڑھ چکے آں کہ لفظ Novel ناول Novella توں اخذ کیتا گیا اے۔ اکیڈمک امریکن انسائیکلو پیڈیا وچ Novella دا ذکر انج کیتا گیا اے:۔

"The Novella also known as Novelette or by its French name novelle had become a prose form."(5)

ناول بارے Chambers ڈکشنری وچ اسطرح وضاحت کیتی ہوئی اے:۔

'Novel' "New and strange of a new kind, felt to be new piece of news. a new constitution or decree of justinian or other Romanempror suplementary to codex, a fictitious prose narritive or tale presenting a picture of real life."(6)

ناول توں مراد اجیہی کہانی اے جیہڑی حقیقی حیاتی دی عکاسی کردی ہووے۔ 'LongMan' ڈکشنری وچ ناول بارے اس طرح لکھیا گیا اے:۔

"Novel(1) is a long written story in which the characters and events are usually imaginary an

Agatha Christie novel."

Novel (2) adj Not like any thing known before and often thought of an new. Unusual and interesting that's Novel Idea."(7)

ناول اجیہی شے وی ہوسکدی اے جہدا خیال نواں، ذرا ہٹ کے تے دلچسپ وی ہووے۔ اس طرح The Reader Digest Gereat Encyclopedia وچ ناول دی تعریف کجھ اس طرح درج اے:۔

"Novel: ictitious prose narrative of sufficient length to fill one or more volumes"(8)

ناول اک غیر حقیقی نثری کہانی ہوندا اے جس دی مناسب لمبائی ہوندی اے۔ Oxford English Dictionary اچ ناول بارے ایس طرح مکمل کے لکھیا گیا اے:۔

"Novel: Novelle- Novella, few- L novella new pL of novellus - F. novous- new some think new - a novellety - News tiding A piece of news. 1736 - one of short stories contained in such works as Decameron of Boccoccio, Heptomeron of Morgnerite Vatois etc. A short story of this type 1566 - A fictitious prose narrative of considerable length in which characters and action representative of real life are portrayed in plot more or less complexity 1643"(9)

ایس توں پتہ چلدا اے کہ ناول وچ حقیقت نگاری توں کم لیا جاندا اے۔ ایس وچ اک گنجھل دار پلاٹ وی ہوندا اے۔ The Cambridge Encyclodpedia وچ ناول بارے مفصل لکھیا گیا اے۔ اس وچ ناول نوں ہور detail وچ discuss کیتا گیا اے:۔

"Novel: A work of fiction, most often in prose the

term /literally meaning new or news came in to general use in the 18th century to describe that form of fiction deriving from classical epic and rommance but in corparating features from other modes such as autobiographytravel wringling which centred on the life of an individual as Robinson Crusoo and Tom Jones satisfying the taste of the new reading public for personal perspective on familiar and unfamiliar experiences. The novel quickly became the dominant literary form in the west and such writers as Pickens Gorge Eliot, Balzac andZola, Dostoevsley and Tolstoy helped to create the moral and imaginative climate of their age, which retaining its traditional function, in the 20th century. The novel has been developed (some would say destroyed) by Virigina Woolf Nabokov, Cortazar and Calvino>> epic epistotary/Gothic novel, individualism, literature, novela, Roman fleuve; shorty story."(10)

آٹھارویں صدی توں بعد ناول ارتقاء پذیر ہویا۔ وہیویں صدی تیکر اپڑدیاں ناول وچ بہت ساری تبدیلیاں آگیاں تے کئی قسم دے ناں تخلیق ہوئے۔ ساریاں **Reference** دیاں کتاباں وچ ناول دی تعریف نوں اپنے اپنے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ جدکہ بنیادی طور تے ناول دی اک جیہی تعریف ہوندی اے۔ ایسی طرح **EtyMological Dictionary of Modern English** وچ ناول دا ذکر کجھ اس طرح ملدا اے:۔

"Novel: of Cnonveau, L. novellus dim. of novus,

new. In sense of Fiction orig to short tales, F. novellus such as those Boccaccio and in 17-18 cents still contrasted with Rommanc or long novel."(11)

ایسی طرح ای اک ہورڈکشنری **The Random House Dictionary of the English Language** وچ درج اے:۔

"Novel: A fictitious prose narrative of considerable length and complexity reuential organization of novella short for novella narratio new kind of story."(12)

ایہہ گل قابل غورا ے کہ ناول دی تاریخ وچ کہانی دے نویں ہون دے زور دتا گیا اے۔ ویسے تے ہر ناول دی کہانی وکھری تے نوی ہوندی اے۔ تخیل بخاری لکھدے نیں:۔

"لفظ ناول لاطینی سے فرانسیسی زبان میں ہوتا ہوا انگریزی میں اور انگریزی سے ہمارے ادب میں منتقل ہوا ہے۔ انگریزی میں عام طور پر نیا کے معنوں میں استعمال کیا جاتا ہے۔ یہ وہی لفظ ہے۔ جسے فارسی میں نوئی اور نویں اور سنسکرت میں نونیں اور نول کہتے ہیں۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ قدیم ہند یورپی زبان کا لفظ ہے۔ جہاں سے یہ مغرب کی بانوں میں پہنچا اور وہاں صنف افسانہ کے لئے استعمال ہونے لگا۔ جس کی پیدائش نئی نئی ہوئی تھی۔"(13)

ایہہ ساتوں پتا لگدا اے۔ کہ ناول دی جائے پیدائش مشرق وی ہوسکدی اے۔ ناول بنیادی طور تے قصے دی بدلی شکل اے۔ قصے کہن تے سنن دا رواج ساری دنیا تے سی۔ بھاویں اوہ مغرب ہووے بھانویں مشرق ہووے۔ دائرہ معارف اسلامیہ جلد 22 وچ ناول دے بارے لکھیا اے:۔

"ناول: ترک بہ حکایہ: لیکن مسلم ادبوں میں اپنے جدید اصطلاحی معنوں میں یہ لفظ انیسویں صدی اور بیسویں صدی میں آیا ہے اور خالص مغربی فن ہے۔"(14)

علمی لغت وچ ناول دے معنی تحریر نیں:۔

"ناول وہ مکمل قصہ ہے جس میں زندگی کے تمام پہلو پیش کئے جائیں۔"(15)

'پنجابی کلاسیکی لغت' وچ ناول دے معنی کجھ ایہہ لکھے ہوئے نیں:۔

''ناول: نتواں، تازہ، نجرا'' (16)

وڈی پنجابی لغت وچ ناول بارے انج لکھیا گیا اے:۔

''ناول اوہ کتاب جیہدے وچ حیاتی دے سارے پہلو پیش کیتے جاندے نیں۔'' (17)

ناول مغرب دے لکھاریاں تے ناقدین دی نظر وچ

ای۔ ایم فاسٹر لکھدے نیں:۔

"A Novel is work of art with its own laws, which are not those of daily life and that a character in novel real when it lives accordance with such laws"(18)

والٹر سکوٹ دے خیال مطابق:۔

"A Novel is a story, which is more natural , more in harmany with experience of life."(19)

علی عباس حسینی رابن کروسو دے غیر فانی لکھاری ڈینیئل فو دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''قصہ بنا کر پیش کرنا بہت ہی بڑا جرم ہے یہ اس طرح کی دروغ بیانی ہے جو دل میں اک بہت بڑا سوراخ کر دیتی ہے۔ جس کے ذریعے جھوٹ آہستہ آہستہ داخل ہو کر ایک عادت کی صورت اختیار کر لیتا ہے۔'' (20)

یعنی ناول وچ کہانی یاں قصہ سچ تے مبنی ہونا چاہیدا اے۔ سچائی تے اساریا ناول زیادہ ٹھوس ہوندا اے۔ IAN Watt دی رائے اے:۔

"The Novel is the form of literature whih most fully reflects its individualists and innovating re-orientation."(21)

علی عباس حسینی فیلڈنگ دے حوالے نال ناول دی تعریف کجھ انج کردے نیں:۔

ناول نثر میں ایک طربیہ کہانی ہے۔ (22)

انگریزی ناول نگار اسمولٹ ناول بارے کہندے نیں جس دا ترجمہ ایہہ اے:۔

ناول اک پھیلی ہوئی وڈی تصویر اے، جہدے وچ پلاٹ نوں واضح کرکے زندگی دے کردار
فرقو فرقی جماعتاں نال فرقو فرقی پکھاں توں وکھائے جاندے نیں۔(23)

علی عباس حسینی اک ادیبہ کلاراریوز دے حوالے نال نثر دی ایس صنف دی تعریف کجھ اس طرح کردے نیں:۔

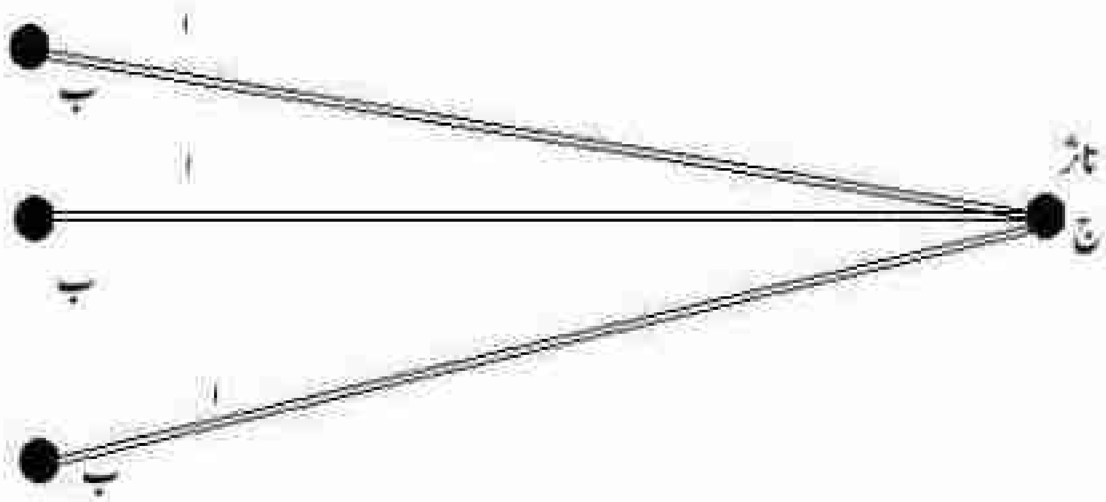
"ناول اس زمانے کی زندگی اس معاشرت کی سچی تصویر ہے جس زمانے میں وہ لکھا جائے۔"(24)

ناول تے حیاتی دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ ناول حیاتی دے ہر رخ نوں دکھاندا اے۔ ناول دے چلدے دریا وچ حیاتی رواں دواں نظر آندی اے۔ علی عباس حسینی فرانس دے فطرت نگار "زولا" دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

"ناول خیالات انسانی کا تجزیہ ہے اور ان کے مظاہر کا ایک ریکارڈ۔"(25)

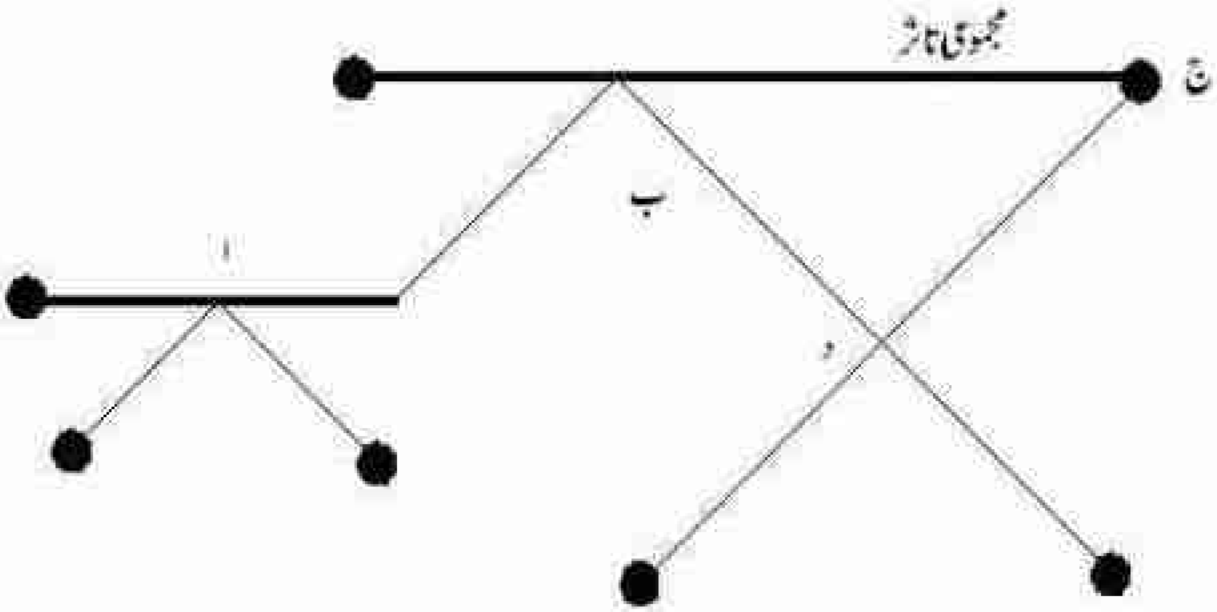
خیالات انسانی حقیقی زندگی نوں مدنظر رکھ کے کہانی تخلیق کردے نیں۔ ایس کہانی وچ کردار اک اہم حیثیت رکھدے نیں۔ کہانی چونکہ کرداراں دے آلے دوالے گھمدی اے۔ کرداراں دیاں سوچاں دا تجزیہ ہوندا اے۔ ساریاں سوچاں دا اک ریکارڈ ناول دی شکل وچ مرتب ہوندا اے۔ ڈاکٹر وزیر آغا ناول بارے تھامس ازل(Thoma. H. U. Uzzel) دے حوالے نال انج لکھدے نیں۔

"تھامس ازل نے ناول، افسانے اور ناولٹ کے فرق کو مختلف اشکال سے واضح کرنے کی کوشش کی ہے مثلاً افسانے کے مزاج کو اس نے یوں واضح کیا ہے۔

ازل کے مطابق اگر اس شکل کے دائروں کو واقعات کی علامت قرار دے لیا جائے تو ان کے اثرات یا نتائج الف اور ب کی صورت میں براہ راست ج کے مقام تک پہنچیں گے اور یہی

افسانے کا بنیادی اور مرکزی تاثر ہوگا۔ لیکن ناول میں صورت اس قدر سادہ اور اثرات کی ترسیل اس قدر بلاواسطہ نہیں ہوگی۔ چنانچہ ناول کے مزاج کو ازل نے اس شکل سے واضح کیا ہے۔"(26)

ایس توں پتہ چلدا اے کہ ناول دی شکل مشکل اے۔ ایس شکل وچ دائرے، واقعات یا کرداراں دی علامت نیں۔ پر اوہناں دے نتیجے سدھے ج دے مقام تیکر پہنچنے دی بجائے مختلف مقاماں الف، ب، تے د تے ملن نوں ت ج ول ودھ کے زندگی یا کردار دے بھرپور تاثر نوں جنم دیندے نیں۔

شکل نمبر 1: ایس دے مطابق دائریاں نوں واقعات دی علامت قرار دیندیاں ہویاں ایہناں دے اثرات تے نتیجے الف تے ب دی صورت وچ براہ راست بلاواسطہ ج دے مقام (مرکزی تاثر) تیکر پہنچ کے افسانے دے مزاج ملد اجلد اوسیا گیا اے۔

شکل نمبر 2: ایس دے مطابق ایہہ ناول دی واضح کردی شکل اے۔ ایہدے وچ واقعات یا کرداراں دے اثرات براہ راست ج دے مقام تیکر نہیں پہنچدے۔ بلکہ بالواسطہ طریقے نال فرقو فرقی رستیاں (خطوط) دے ذریعے ج تیکر پہنچدے نیں۔ ایس توں صاف ظاہر ہوندا اے کہ ناول وچ بہت زیادہ گنجھلاں ہوندیاں نیں۔ جیہڑیاں اک گنجھل دار پلاٹ (مرکب پلاٹ) دے وسیلے نال ایہدے پھیلاؤ نوں ظاہر کردیاں نیں۔ ایہہ حیاتی تے کرداراں دے اک بھرویں اثر نوں ظاہر کردیاں نیں۔ ابوالکلام قاسمی Faster E. M. دے حوالے نال لکھدے نیں:

"اگر ناول نگار چاہے تو کسی ناول کے کردار پورے طور پر قاری کے لئے قابل فہم ہو سکتے ہیں۔ ان کی داخلی اور خارجی دونوں زندگیوں کو بہتر طور پر پیش کیا جا سکتا ہے۔"(27)

William Herry Hedison ناول بارے لکھدے نیں جس دا ترجمہ اے:

ودھیا سرناوے دا ودھیا مواد خودی ای ناول دی اپنائی دا ضامن نہیں۔ بلکہ ایس دی پیش کش تے مہارت ای اے۔ جیہڑی مرکزی خیال دے سارے امکانات پوری طرح استعمال کردی اے۔(28)

فاسٹر ای۔ایم Aspects of Novel وچ انج لکھدے نیں:۔

"Any fictitious prose work over fifty thousand words.(29)

Ifor Evans اپنی کتاب وچ ناول بارے انج لکھدے نیں:۔

"A Novel can be described as a narrative in prose, based on a story inwhich the author may portray character and the life or an age, analyise sentiments and passions and reactions of men and women to their environment."(30)

ناول وچ کہانی دی اہمیت تے کرداراں دی سچی تصویر کشی دی لوڑتوں ای منکر نہیں ہوسکدے، سب توں زیادہ اوہ جذبے تے جذبات جیہڑے ہر کردار دی شخصیت دا تجزیہ کرن وچ مددگار ثابت ہوندے نیں۔
مغربی تنقید نگاراں نے ناول دے جز جز دا تجزیہ کیتا اے۔ اوہدی اہمیت نوں سمجھیا تے فیر ناول بارے اک رائے قائم کرن دی کوشش کیتی۔ David Daiches اپنے Literary Essays وچ Fiction دے حوالے نال ایس طرح تعریف کردے نیں:۔

"One can, of course develope and ideal definitionof a good novel which would recognize that, in the artistic handling of prose narrative the total significanc. Flowers cummulatively out of handling of each unit of meaning at each point.(31)

فیر اوہ خود ای ناول دی ایس توں وی بہترین تعریف لکھدے نیں:۔

"Fiction as an art form is the narration of a series of situations that are so related to each other that a significant unity of meaning is achieved, the situations are presented in language such at eachpoint in the progress of the narrative the kind of relation between retrospect and anticipation is setup that continually cumulatively reinforces the desired implication of the plot, so the plot becomes symbolic as well as literal in its meaning"(32)

Elizabeth Drew نے ناول دے حوالے نال اک حقی گل کیتی اے۔ ناول دے بارے گل کے انج بیان کیتا اے:۔

characters and circumstance within the observation of us all, is bound to express certain of the moral values men live by and by implication, if not directly the attitude of the author toward those values"(33)

Richard Gill نے ناول دی بڑی سوہنی تعریف کیتی اے۔ ناول نگار دی اک خاص حیثیت ہوندی اے۔ اوہ لکھدے نیں:۔

"A Novel is a world specially made in words by an author." (34)

فرانسیسی لکھاری Abel Chevalley دے مطابق:۔

A Novel is fiction in prose of a certain length"(35)

Joseph Corad دا ناول بارے بڑا خوبصورت خیال اے اوہ کہندے نیں:۔

"In a novel, as in any work of art, the appeal of one

temperament to other temperaments_"must be an impression conveyed through the senses" since the task is to fire "passing events" by recreating "the moral and the emotional atmosphere of the place and time"(36)

H. G. Wells نے ناول دی بڑی مختصر تے جامع تعریف کیتی اے:۔

"A Novel is a kind of lucky bag in to which any thing and every thing may be poured." (37)

علی عباس حسینی پروفیسر بیکر دے حوالے نال ناول دی تعریف کجھ ایس طرح لکھدا اے:۔

''ناول نثری قصے کے ذریعے انسانی زندگی کی ترجمانی کرتا ہے۔وہ بجائے اک شاعرانہ و جذباتی نظریہ حیات کے ایک فلسفیانہ، سائینٹفک یا کم کم ذہنی تنقید حیات پیش کرتا ہے۔ قصے کی کوئی کتاب اس وقت تک ناول نہ کہلائے گی۔ جب تک وہ نثر میں نہ ہو، حقیقی زندگی کی ہوبہو تصویر یا اس کی مانند کوئی چیز نہ ہو اور اک خاص ذہنی رجحان (نقطہ نظر) کے زیر اثر اس میں ایک طرح کی یک رنگی و ربط نہ موجود ہو'' (38)

پروفیسر بیکر دے خیال مطابق ناول وچ نثری زندگی دی تصویر ربط دے نال حقیقی قصہ ہوے جہدے لکھنے دا کوئی نہ کوئی مقصد ہووے۔ جس وچ نظریہ حیات دسیا جائے۔ پروفیسر کلیم الدین ناول بارے لکھدے نیں:۔

ناول شرقی ادیباں تے نقاداں دی نظر وچ

پروفیسر کلیم الدین ناول بارے لکھدے نیں:

''ناول اس کا اطلاق پہلے بوکچو (Boccaccie) کے قصے پر ہوا۔نثری قصہ انسان اور ان کے سلسلہ عمل سے متعلق کرداروں اور زندگی کے رشتے بیان کرتا ہے۔ انگلستان میں پہلا ناول رچرڈسن کا پامیلا (Pamela) کہا جاتا ہے۔'' (39)

ڈاکٹر وزیر آغا لکھدے نیں:۔

''ناول کا کینوس اس قدر وسیع ہوتا ہے کہ اس پورے عہد کی تاریخ اس کے واقعات کو بیان

کرتی ہے۔ بالکل اسی طرح کسی عہد کا ناول اپنے زمانے کی مجلسی، سماجی اور تہذیبی اقدار کی نقاب کشائی کرتا ہے۔ اس فرق کے ساتھ کہ جہاں تاریخ محض حقائق کے بیان تک خود کو محدود رکھتی ہے۔ وہاں ناول ان حقائق کے بجائے تہذیبی رجحانات اور سماجی محرکات کو شخصی سطح پر پرکھتا اور کردار پلاٹ اور نظر کی مدد سے جیتی جاگتی زندگی کی عکاسی کرتا ہے۔''(40)

محمد آصف خاں ناول دی تعریف کجھ ایس طرح کردے نیں:۔

''ناول اک لمی کہانی نوں بیان کردا اے۔ اک ناول وچ کسے کہانی دا ہونا پہلی شرط ہوندا ہے۔ ناول وچ ہیرو دی عمر دے بہت سارے حصے دا حال آجاندا اے۔ کئی واری پیدائش توں موت تیک دا حال وی دتا گیا ہندا ہے۔''(41)

پریم چند ''ناول کا فن'' وچ لکھدے نیں:۔

''میں ناول کو انسانی کردار کی مصوری سمجھتا ہوں۔ انسان کے کردار پر روشنی ڈالنا اور اس کے اسرار کو کھولنا ہی ناول کا بنیادی مقصد ہے۔''(42)

ناول انسانی حیاتی دے آلے دوالے گھمدا رہندا اے۔ ناول کرداراں دے عمل تے حرکتاں نوں ظاہر کردا اے۔ ایس طرح واقعات وی نمودار ہوندے نیں۔ ایہہ سانوں کرداراں دے مختلف پہلوواں دی دس پاندے نیں۔ فیر کرداراں توں معاشرہ تشکیل ہوندا اے۔ ڈاکٹر احسن فاروقی دا کہنا اے:۔

''جو خصوصیات ناول کو پرانی داستانوں اور افسانوں سے ممتاز کرتی ہے وہ یہ ہے کہ ناول میں واقعات بیان ہوتے ہیں۔ ناول نگار اس کہاوت پر عقیدہ رکھتا ہے کہ حقیقت جھوٹ سے زیادہ تعجب انگیز ہے۔''(43)

اگر غور کریئے، پرانیاں داستاناں حقیقت توں دور ہوندیاں سی۔ اوہناں وچ مافوق الفطرت قسم دے کردار وی پائے جاندے سی۔ پر ناول دے کردار سانوں حقیقی زندگی طرح اج وی نظر آندے نیں۔ ڈاکٹر قمر رئیس ناول دے فن بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کردے نیں:۔

''ناول کا فن اپنے تجربات اور تنوع کے باوجود اساسی طور پر زندگی کی تخیلی تشکیل نو کا فن ہے۔ وہ زندگی کے کسی عہد کسی علاقے کسی طبقے یا گروہ سے تعلق رکھتی ہو۔ اس کا انتخاب ناول نگار کرتا ہے۔''(44)

اسی ڈاکٹر قمر رئیس دے ایس خیال نال بالکل متفق آں۔ کیونکہ ناول نگار دے حالات، اوہدا طبقہ تے

گروہ اوہدی لکھت تے اثر انداز ہوندا اے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی اپنے مضمون وچ ناول بارے لکھدے نیں:۔

''ناول کے چند بنیادی اصول ہیں۔یعنی اس میں واقعات کا بیان ضروری ہے۔ یہ واقعات انسانوں کے افعال سے پیدا ہوتے ہیں۔ ان سب کے مجموعے کو پلاٹ کہا جاتا ہے۔لیکن یہ پلاٹ اس وقت تک وجود نہیں آسکتا۔ جب تک افراد حرکت نہ کریں۔یعنی کرداروں کے وجود کے بغیر اچھا پلاٹ بن ہی نہیں سکتا۔''(45)

کردار ناول دا ڈھانچہ بناندے نیں۔کرداراں دے حوالے نال اک ناول دی پچھان بن دی اے۔

احسن فاروقی ناول بارے لکھدے نیں:۔

''زندگی میں جو باتیں دھندلی اور مبہم ہوتی ہیں۔ وہ ناول میں صاف اور نمایاں ہو جاتی ہیں۔ناول زندگی کا آئینہ ضرور ہے۔مگر اس آئینہ میں زندگی کا عکس گہرے اور بدلے ہوئے حالات اختیار کر لیتا ہے۔''(46)

'تخلیق ادب' وچ 'محمد عارف' ناول بارے لکھدے نیں:۔

''ناول چونکہ وہی کچھ ہے جو اس میں دیکھا جاتا ہے۔اس لئے فن کے عمومی اصولوں کا اس پر اطلاق ہو سکتا ہے۔ اس بات سے کوئی فرق نہیں پڑتا کہ اس کی قسمیں بے شمار ہیں اور اس کی شکلیں اتنی ہیں جتنی زندگی کی ہو سکتی ہیں۔''(47)

حیاتی تے ناول دا قریبی ساتھ اے۔حیاتی دے بہت پہلو نیں۔حیاتی دے رخ تے شکلاں وی فرق فرق نیں۔ حیاتی دے حوالے ناول لاتعداد موضوع اک ناول کار نوں مل جاندے نیں۔ جد اک ناول نگار اپنے مشاہدے تے تجربے دی نظر نال حیاتی دا جائزہ لیندا اے۔فیر اوسدی قلم خود بخود کجھ تخلیق کرن تے مجبور کر دی اے۔وقار عظیم دی رائے مطابق:۔

''ناول ایک ایسی صنف ہے جس میں فنکار کی تخلیق اور تصور کی جدت پسندی بالکل تفکر کی گہرائی شامل ہو جس میں انسان زندگی کی تلخیوں سے گھبرا کر اک ان دیکھی دنیا کی سیر کرنے کی جگہ اس کی کشمکشوں سے دوچار اور نبرد آزما ہو کر جہاں اسے زندگی سے فرار کی نہیں اس سے اُلجھنے اور اُس کی اُلجھنوں کو سلجھانے کی تعلیم ملے۔ جہاں فنکار محض مصور نہیں مبصر، نقاد

اور معلم کے فرائض اور منصب پورے کرنے کی خدمت انجام دے۔ جہاں جذبات و احساسات پر فن کی منطق حاوی اور غالب نظر آئے۔ زمانے کی اسی طلب اور تقاضے نے ناول کی تخلیق کی اور آہستہ آہستہ اس نے داستان کی جگہ لے لی۔"(48)

اسلم رانا "رنگ سنگ" وچ ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

"پہلی گل تے ایہہ وے پئی ناول بھاویں کجھ وی ہووے بندا تے آخر اک قصہ ای اے تے ساڈے ادب وچ قصے کہانیاں تے داستاناں دا کوئی گھاٹا نہیں۔ جنھے وددانان نے تے ایتھوں تیکر آکھیا اے پئی قصہ کہانی اصل وچ ہین ای مشرق دی پیداوار۔ پنج تنترو غیرہ اوہ پرانے قصے نیں جہاں مغرب والیاں نوں قصہ کہانی لکھن دی راہ دسی۔"(49)

پنجابی ادب دے نقاد حمید اللہ ہاشمی ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ انج کر دے نیں۔

"ناول اک لمی تے طویل داستان نوں کہندے نیں۔ جس وچ کسے ملک یا خاندان دی پوری معاشرتی زندگی دکھائی جاندی اے۔"(50)

ڈاکٹر سلیم اختر ناول دیاں خصوصیات کجھ انج لکھدے نیں

"ناول کی روایتی خصوصیات گنوائی جائیں تو پلاٹ کردار مکالمہ اور ماحول کی تصویر کشی نمایاں نظر آتی ہے۔"(51)

ڈاکٹر سید عبداللہ ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کر دے نیں:۔

"یوں ناول کو بھی ایک فرضی سوانح عمری کہیے مگر عجیب اتفاق ہے کہ میں ناول سے عمر بھر مانوس نہیں ہو سکا۔ اس لئے بہت کم ناول پڑھے اور جتنے پڑھے ہیں تدریسی ضرورتوں سے پڑھے ہیں۔ ناول کے خلاف میرا تعصب غیر معمولی معلوم ہوتا ہے۔ مگر جب میں تجزیہ کرتا ہوں تو اسکی عقلی بصیرت (کم از کم اپنی نسل کے لئے) موجود پاتا ہوں۔ میں عام صداقتوں کو تو مانتا ہوں۔ مگر ان کے لئے فرضی کرداروں کی کیا ضرورت ہے؟ خدا کی بستی میں حقیقی کردار ایسے بکثرت موجود ہیں جن کے بارے میں وہ یقینی صداقتیں بالفعل موجود ہیں۔ میں واقعاتی صداقت کو فرضی صداقت پر ترجیح دیتا ہوں۔ یہ افلاطون کے زیر اثر نہیں کہہ رہا ہوں۔ بالکل اپنے ذائقے کی بنیاد پر کہہ رہا ہوں۔ ناول کے کرداروں میں عمومی صداقتیں ہو سکتی ہیں۔ مگر فن اپنی اثر آفرینی کے لئے مبالغے سے کام لینے پر مجبور ہو جاتا ہے۔ اور ایب نارمل کردار ناول میں کچھ زیادہ ہی جچتے ہیں۔ اس لئے قصے اور داستانیں بھی کچھ اچھی نہیں

نکلیں۔"(52)

فارسی دی کتاب "واژہ نامہ هنر داستان نویسی" وچ ناول بارے کجھ ایس طرح دسیا گیا:۔

رمان" اصطلاح فرانسوی زمان بہرای آثار متنوع وگونا گونی بہ کار بردہ می شود کہ وجہ مشترک آن جا منشور و داستانی وطولانی بودن آن هاست تعریف هایی کہ برای رمان دادہ شدہ متنوع است وهر کدام برنوعی از رمان قابل تطبیق است، از جملہ تعریفی است کہ ویلیام هزلیت منتقد ونویسندہ انگلیسی درقرن نوزدہ ارائہ دادہ است۔ رمان داستانی است کہ بر اساس تقلیدی نزدیک بہ واقعیت از آدمی وعادات حالات بشری نوشتہ شدہ باشد وبہ نحوی از انحاء تصویر جامعہ را خودمنعکس کند"(53)

(ترجمہ: رمان:۔ اے فرانسیسی زبان توں لیا گیا اے۔ جس دا مطلب ناول اے۔ ناول مختلف قسماں تے انواع وچ استعمال ہوندا اے جس وچ سارے عوامل تے معاشرتی رویاں تے مشتمل نثری داستاناں ناول دی شکل وچ سامنے آندیاں نے۔ ایس دی تعریف مختلف طریقاں نال ہوئی اے۔ اک انگریزی ادیب ولیم ہیزلیٹ نے جو تعریف کیتی اے اوہ ایس طرح اے ناول اک اجہی داستان اے جہیڑی انسان دیاں عادتاں تے بشری حالات دی تعریف وچ لکھی جاوے۔ ایس وچ معاشرے دی بھرپور عکاسی ہوندی اے)۔

ناول دی تعریف کسے وی زبان وچ ہووے۔ اگر اسی غور کریئے تے سارے ادیباں تے ناقداں دا خیال اے کہ ناول اک لمبی کہانی ہوندی اے۔ ایہہ اک وسیع مناظر دی تصویر کشی کردی اے، حیاتی نال جڑیا ہوندا اے۔ حقیقی رنگ وچ رنگیا ہوندا اے۔ ون سونے موضوعات ایہدو تخلیق ہوندا اے۔ اپنے کلاوے وچ ساری دنیا نوں لے لیندا اے۔

2. ناول دی بنتر

ناول دا تعارف ادھورا رہ جاندا اے اگر ناول دا فنی تے تکنیکی لحاظ نال مطالعہ نہ کیتا جائے۔ اک ناول نوں جوڑن واسطے کیہڑیاں شیواں ات ضروری نیں۔ ناول دی عمارت کیہڑے انگاں تے اساری جاندی اے۔ بنتر دے حوالے نال مختلف نقاداں نے مختلف سٹے کڈھے نیں۔ تکنیکی لحاظ نال ناول دے انگاں دا ویروا انج کیتا اے۔ E. M. Faster اپنی کتاب Aspects of the Novel وچ جیہڑے پہلوواں دا ذکر کیتا اے اوہ انج نیں:۔

1. The Story 2. People
3. Plot 4. Fantasy
5. Prophecy 6. Pattern and Rythem
7. Conclusion(54)

James. R. Frakes نے ناول نوں بیان کردیاں اوس دے انگاں دا کجھ ایس طرح ذکر کیتا اے:۔

> "Thus the Novel can be described as a Narrative in prose based on story, in which the author may portray character and the life of an age."(55)

ایس طرح **Richard Gill** اپنی کتاب **'Mastering English Literature'** وچ ناول دے ضروری شیواں ایس طرح دسیاں نیں:۔

1. Authors 2. Characters
3. Setting 4. Plot and Story
5. Theme(56)

Richard Gill نے لکھاری نوں ناول دا اک ضروری انگ قرار دتا اے۔ اوہ لکھدے نیں:۔

> " A Novel is a world specially made in words by an author"(57)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ کوئی ناول لکھاری توں بغیر نہیں ہوندا۔ **Mariam Allot** نے اپنی کتاب **Novelists on the Novel** وچ **"The Craft of Fiction"** وچ کجھ ایس طرح بیان کیتے نیں۔

1. Structural Problems
   a. Unity and Coherence b. Plot and Story
   c. The Time Factor
2. Narrative Technique 3. Characterization
4. Dialogue 5. Background

6. Style(58)

سید عابد علی عابد نے اپنی کتاب اصول انتقادِ ادبیات وچ ناول دے عناصر بارے کجھ ایس طرح لکھیا اے:۔

"عام طور پر مغرب کے نقادیہ کہتے ہیں کہ ناول کے عناصر ترکیبی یہ تفصیل ذیل ہیں۔

1. پلاٹ۔ کہانی کی بنت یا اجزا
2. کردار
3. مکالمہ

زبان و مکان، نقطۂ نظر، نقطۂ حیات اور مناظر فطرت کا صحیح استعمال بھی ناول کے انہیں اجزاء سے مربوط ہوتا ہے۔ گویا ان میں سمویا ہوا ہوتا ہے۔ (59)

سہیل بخاری اپنی کتاب 'ناول نگاری' وچ ناول دے انگ ایس طرح بیان کردے نیں:۔

1. پلاٹ
2. بیان واقعات
3. کردار
4. مکالمہ
5. منظر نگاری
6. مکان و زمان
7. ناول کا ڈھانچہ
8. زبان و بیان (60)

علی عباس حسینی نے ناول دے اجزائے ترکیبی کجھ ایس طرح لکھے نیں:۔

1. پلاٹ
2. نظریہ حیات
3. کردار
4. مکالمہ
5. منظر نگاری
6. مکان و زمان
7. اسلوب بیان (61)

احسن فاروقی نے اپنی کتاب 'ناول کیا ہے' وچ ناول دے عناصر کجھ ایس طرح بیان کیتے نیں:۔

1. قصہ پن
2. پلاٹ
3. کردار نگاری
4. ماحول
5. مکالمہ
6. بیان
7. جذبات نگاری
8. فلسفہ حیات
9. تکنیک یا فن کاری
10. زبان (62)

اسی اگر سارے نقاداں دی رائے وا ناول دی ہتر دے حوالے نال مطالعہ کریئے ۔ اسی ایس نتیجے تے پہنچدے آں کہ اوہناں ساریاں دے اجزائے ترکیبی ملدے جلدے نیں ۔ اک مکمل ناول نوں اسارن واسطے ساتوں فنی تے تکنیکی لحاظ نال جنہاں پکھاں دا خیال رکھنا چاہیدا اے اوہ ایہہ نیں ۔

i. پلاٹ تے کہانی یاں قصہ

کہانی دراصل واقعات دا ناں اے ۔ واقعات دی ترتیب تے خاکہ پلاٹ کہلواندا اے ۔ کہانی یاں قصے دی ساری دلچسپی ایس ترتیب دی وجہ نال ربندی اے ۔ ڈاکٹر نبیل بخاری دی رائے مطابق :۔

> ''انتخاب واقعات کے لئے ناول نگار کا دوسرا معیار یہ ہے کہ وہ پلاٹ کی تنظیم میں کس حد تک اہم ہیں یعنی وہ یہ دیکھتا ہے کہ جو واقعہ بیان کیا جائے وہ پلاٹ کو آگے بڑھانے میں مدد دے ۔'' (63)

ناول کار نوں ایہہ جاننا چاہیدا اے کہ پلاٹ نوں مرتب کردے ہویاں کس طرح اتار تے چڑھا پیدا کرنا اے ۔ قصے تے کہانی وچ کس طرح الجھاؤ پیدا کرنا اے ۔ کس طرح ایہناں الجھناں وچوں نکلنا اے ۔ کہانی نوں اگے ودھد یاں ہویاں رومانیت دا عنصر کس طرح قائم کرنا اے ۔ ہیرو یاں کسی وی مرکزی کردار دی حیاتی نوں کس طرح بیان کرنا اے ۔ تا کہ کہانی اک خوبصورت تسلسل تے تاثر نال اگے ٹرے ۔ اک پڑھیا لکھیا قاری سچ تے جھوٹ نوں چنگی طرح جاندا اے ۔ کہانی یاں قصہ ایس طرح جوڑیا جائے کہ پڑھن والے دی دلچسپی قائم رہے ۔ پلاٹ وچ کوئی اجہی گل دی تفصیل درج نہ ہووے جہدے نال مرکزی کہانی بے ربطگی دا شکار ہو جاوے ۔ Faster E. M. اپنی کتاب Aspects of Novel وچ لکھدے نیں :۔

> "The story can be defined. It is a narrative of events arranged in their time sequence- dinner coming after breakfast, Tuesday after Monday, decay after death and so on"(64)

Faster E. M. وچ Mastering English Literature اپنی کتاب Richard Gill دی کتاب Aspects of Novel دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

> "From reader's point of view, a plot is different from

story becasue it invites and answers the questions as to why one event follows another. E. M. Faster put the point clearly in aspects of Novel when he said that a story was "The King died and then the Queen died" where as a plot was "The king died and then the Queen died of grief. That of 'grief' makes all the difference, because a reason is given for what has happened"(65)

ایہہ گل تے واضح ہوگئی کہ کہانی تے پلاٹ وچ کیہ فرق ہوندا اے۔ فیر پلاٹ وچ قصہ اک خاص تناسب نال ہونا چاہیدا اے۔ ایس دے تن حصے ہونے چاہیدے نیں

تمہید ------------------------ وسط ------------------------ اخیر

اگوں پلاٹ دیاں وی دو قسماں نیں

۱) سادہ پلاٹ ۲) مرکب پلاٹ

احسن فاروقی اپنی کتاب 'ناول کیا ہے' وچ لکھدے نیں:۔

"پلاٹوں کی مختلف قسمیں ہیں۔ مثلاً بناوٹ کے لحاظ سے دو قسمیں ہیں۔ ایک ڈھیلا پلاٹ، دوسرا گٹھا ہوا" (66)

سادہ پلاٹ کہرا پلاٹ اے۔ ایہدے وچ مختلف واقعات اک ہی کہانی دے جز نیں۔ اک ہی شخص دے متعلق ہوندے نیں۔ مرکب پلاٹ وچ خاص کہانی توں علاوہ وی کئی کہانیاں شامل ہوندیاں نیں جیہڑیاں مرکزی کہانی نال جڑیاں ہوندیاں نیں۔ احسن فاروقی دے خیال موجب مشین دے کل پرزے ہوندے نیں۔ ناول وی خوبصورتی پلاٹ دی وجہ توں قائم ہوندی اے۔ بغیر پلاٹ دے ناول ایس طرح ای اے جس طرح بغیر ہڈیاں دے جسم، اک جسم نوں اسارن واسطے ہڈیاں دی لوڑ ہوندی اے۔ اسی ایہہ کہہ سکدے آں کہ بغیر پلاٹ دے کوئی ناول نہیں ہوندا۔ ناول کار نوں ناول لکھن توں پہلاں ناول دا پلاٹ تیار کرنا چاہیدا اے۔ احسن فاروقی اپنی کتاب 'ناول کیا ہے' وچ لکھدے نیں کہ:۔

عام طور پر پلاٹ اور قصہ میں کوئی فرق نہیں کیا جاتا۔ عام لوگ تو پلاٹ اور قصہ کو ایک ہی چیز

سمجھتے ہیں مگر ان دونوں میں بہت فرق ہے کیونکہ یہ ممکن ہے کہ ناول میں بالکل پلاٹ نہ ہو۔
انگریزی میں سر والٹر سکاٹ کے ناول قصہ گوئی کی بہترین مثالیں ہیں مگر ان میں پلاٹ کا پتہ
نہیں۔ ناول کا پلاٹ قصے کی ترتیب سے تعلق رکھتا ہے۔(67)

ایہہ گل ثابت ہوگئی اے کہ قصہ زیادہ تر پلاٹ دی وجہ نال فن پارا کہاندا اے۔ جنھوں تیکر تمہید، وسط
تے اخیر دا تعلق اے۔ تمہید وچ اک ناول کار اپنے اپنے ڈھنگ نال ناول دی ابتدا کردا اے۔ کجھ ڈرامائی
انداز وچ کجھ وعظ کردے نظر آندے نیں۔ کجھ منظر نگاری کردے نیں۔ بہر حال تمہید نال ای پاٹھک دی توجہ
اپنی ول کھینچ لینی چاہیدی اے۔ قصہ یاں کہانی چپکل کے وسط تک پہنچدا اے۔ ایس ویلے تک کردار متعارف
ہو چکے ہوندے نیں۔ قصہ یاں کہانی اگے ودھدا اے۔ اور فیر واقعات سمٹنا شروع ہو جاندے نیں۔ ایس
طرح اک ناول دی کہانی منطقی اخیر تک اپڑ جاندی اے۔ بہر حال پلاٹ، کہانی یاں قصہ اک ناول دا ضروری
انگ اے۔

ii. کردار

کردار وی کسی ناول دا اہم انگ نیں۔ کردار کسی ناول وچ حرکت پیدا کردے نیں۔ ارسطو نے اک
واری کہیا سی:۔

> "All human happiness and misery take the form of action."

ناولاں دے کردار عام طور تے انسان ہی ہوندے نیں۔ صرف انسان ہی ناول وچ محرک نظر آندا
اے۔ کرسی، گلدان، میز تے ہور شیواں نوں کدی حرکت کردیاں نیں وسیا جاندا۔ حرکتاں نال کرداراں دی
داخلی تے خارجی کیفیت دا اظہار ہوندا رہندا اے۔ کئی ناولاں دے کردار جانور وی ہوندے نیں۔ اوہناں
دیاں حرکتاں وی معنی خیز ہوندیاں نیں۔ کتے دا اپنے مالک دے پیر چٹنایاں بلیاں دیاں حرکتاں۔ E.M
Faster کرداراں دی ونڈ کردے لکھدے نیں:۔

> "We may divide characters into flat and round. flat characters were called "humours" in the seventeeth centruy, and are some times called types caricatures. In their purest form, they are

> constructed round a single idea or quality, when there is more than one factor in them, we get the begining of the curve towards the round."(68)

کرداراں دیاں خوبیاں تے خامیاں اوہناں دی پچھان کروندیاں نیں۔ ولن تے ہیرو دے کرداراں دی پچھان وی اوہناں دے عملاں راہیں ہوندی اے۔ اوہناں دے کرداران نوں ناول نگار تخلیق کردا اے۔ ایہہ تخلیق کیتے ہوئے کردار انج ہونے چاہیدے نیں کہ سانوں ایس طرح مغالطہ لگے کہ ایہہ ساڈے جانے پچھانے لوک نیں۔ سہیل بخاری لکھدے نیں:۔

> ''کرداروں کی خوبی اور کردار نگاری کی کامیابی اس بات میں مضمر ہے کہ ناول کے کردار ذات وصفات میں حقیقی انسان سے مشابہ ہوں'' (69)

ناول دے کردار ناول دے پہلے باب توں شروع ہوندے نیں۔ ناول دے اخیر تک کرداراں دا عمل جاری رہندا اے۔ Round کرداریاں ارتقائی کردار ویلے دے نال بدلدے رہندے نیں۔ زندگی دے تجربیاں دی روشنی وچ ایہے کرداراں دی کانٹ چھانٹ ہوندی رہندی اے۔ ایہہ کردار اپنا رنگ ڈھنگ بدلدے رہندے نیں۔ ناول دے اخیر تے کئی دفعہ اوہناں وچ واضح تبدیلی محسوس ہوندی اے۔

کرداراں دا تے پلاٹ دا چولی دامن دا ساتھ ہوندا اے۔ کرداراں دے عمل نال پلاٹ اگے ودھدا اے۔ پلاٹ ناول دی جان ہوندا اے تے پلاٹ دی جان کرداراں وچ ہوندی اے۔ ایہہ ناول نگار دی خوبی اے کہ اوس نوں اپنے کرداراں نال چنگی طرح واقفی ہووے۔ اوہناں دیاں صلاحیتاں دا جانو ہووے۔ ناول وچ کرداراں دا مقام متعین کرنا وی ناول نگار دا کم اے۔ اک ناول کار نوں اپنے کرداردیاں چھوٹیاں چھوٹیاں خصوصیات نال متعارف کرونا چاہیدا اے۔ ارسطو دا خیال اے کہ کردار قصے نالوں زیادہ اہم ہوندے نیں۔ Richard Gill لکھاری تے کرداراں دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کردے نیں:۔

> "When authors create characters, they select some aspects or ordinary people, develop some of those aspects what playing down others, and put them together as they please. The result is not an

ordinary person but fictional character who only exists in the words of the Novel"(70)

کرداراں دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ کردار ہی کسی ناول دی وجہ شہرت وی بن دے نیں۔

Faster E. M. کرداراں دی اہمیت دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

" Having discussed the story that simple and fundamental aspect of Novel. We can turn to a more intersting topic the actors, we need not ask what happened next but to whom did it happen."(71)

کردار قصے دی جان ہوندے نیں۔ قصے وچ دلچسپی کرداراں دی وجہ نال پیدا ہوندی اے۔ احسن فاروقی لکھدے نیں:۔

"علاوہ اس کے ناول نگاروں نے یہ بھی محسوس کیا کہ اگر قصہ پر زیادہ زور دیتے ہیں تو کردار کمزور پڑ جاتے ہیں اور اگر کردار پر زیادہ زور دیتے ہیں تو قصہ کمزور ہو جاتا ہے۔(72)

کرداراں نوں ایس ڈھنگ نال پیش کرنا کہ اوہناں دیاں خصوصیات تے طرزِ عمل واضح نظر آئے اک چنگے ناول کار دی خوبی اے۔ ناول کار اپنی کردار نگاری نال ناول نوں امر کر دیندا اے۔ کردار ہر ناول دی سب توں وڈی لوڑ ہوندے نیں۔ بوطیقا وچ کرداراں دے چار وصف دسے گئے نیں:۔

"1) کرداراں وچ چنگائی ہووے

2) کردار موزوں ہون، زنانہ کرداراں لئی مناسب نہیں کہ اوہ مرداں وانگر ہووے

3) کردار نوں حقیقی بنایا جائے

4) کردار ایہو جیہے بنائے جان پئی اوہناں دے رویے وچ یکسانی ہووے۔"(73)

iii. مکالمہ

واقعات بیان کرن دا اک طریقہ ایہہ وی اے کہ ناول نگار کرداراں دی گل کتھ راہیں اپنے پلاٹ نوں اگے ودھاوے نالے اپنے بیان نوں موثر بناوے۔ مکالمے بروقت تے صحیح ہونے چاہیدے نیں۔ فقرے ٹھوس تے موقع محل دے مطابق بولے جان۔ مکالمیاں توں ای کرداراں دی علمی قابلیت پیشے تے طبقے دا اندازہ لگاندے آں۔ Richard Gill لکھدے نیں:۔

" It is important to ask, how do the character speak? In many novels the way a character speaks in an expression of that character. Authors frequently give character personalities by making them repeat. certain words use many illustraions in their speach, talk a great deal or say very little."(74)

ایس گل داوی مکالے توں اندازہ لگایا جاسکدا اے کہ بولن والا بوڑھا، جوان، پڑھیا لکھیا یاں ان پڑھ اے۔ مکالے مختصر تے روزمرہ دی زندگی دے مطابق ہونے چاہیدے نیں۔ پینڈو ریہتل بیہتل والے کرداراں دے مکالے پنڈ دی حیاتی دی نمائندگی کرن پر سلجھے ہوئے ہون۔ مکالے فطری ہونے چاہیدے نیں۔ ایس طرح نہ لگن پئی زبردستی ٹھونسے گئے نیں۔ غمی تے خوشی دے موقع دے مکالے خوشی تے غمی دے لب ولہجہ وچ ہونے چاہیدے نیں۔

مکالمہ دراصل ڈرامے دا اہم انگ اے۔ ڈرامے دی اہمیت قدیم یونانی ادب وچ وی بہت زیادہ سی۔ ڈرامہ چونکہ قدیم حیثیت نال موجود رہیا اے۔ ایس مکالے ڈرامے دی وجہ نال قدیم حیثیت رکھدا اے۔ کوئی وی ناول نگار مکالے دی اہمیت نوں نظر انداز نہیں کرسکدا۔ احسن فاروقی لکھدے نیں:۔

"اچھے مکالے لکھنا بھی ایک فن ہے، مکالمہ لکھتے وقت ناول نگار پورے طور پر ڈرامے نگاری کے دائرے میں آجاتا ہے۔ اچھا مکالمہ قصہ کو ایک روشنی بخشتا ہے اور ڈرامائی قوت کو ظاہر کرتا ہے۔ کیونکہ اس کے ذریعے سے واقعات پر روشنی ڈالی جاتی ہے۔"(75)

مکالے دی زبان نوں وی بڑی اہمیت حاصل ہوندی اے۔ ناول کار دا کمال ہوندا اے کہ اوہ مکالے واسطے کیہوی زبان استعمال کردا اے۔ جمیل بخاری اک ناول کار دی اوکڑ بیان کردیاں ہویاں لکھدے نیں:۔

"مکالے کی زبان کا مسئلہ ناول نگار کے لئے بڑی اہمیت رکھتا ہے۔ یومیہ زندگی میں ہم دیکھتے ہیں کہ لوگ ادق لغت اور ادبی زبان نہیں بولتے۔ ان کی نظر گفت گو کے صرف افادی پہلو پر رہتی ہے۔ اس لئے اگر ناول نگار ادبی زبان میں مکالمہ لکھتا ہے۔ تو وہ غیر فطری ہو جاتا ہے۔ اور اگر مکالے کو فطری رکھنے کی کوشش کرتا ہے تو زبان کے غیر ادبی ہونے کا اندیشہ رہتا ہے اور اگر کسی کردار کی مادری زبان میں اسکی گفتگو قلم بند کرتا ہے تو وہ عام قاری کے لئے ناقابل فہم ہو جاتی ہے۔ ایسی صورت میں ناول نگار کو سمجھوتے سے کام لینا پڑتا

ہے۔"(76)

علی عباس حسینی لکھدے نیں:۔

"یہ ناول نگار کے ہاتھ میں اظہار خیال کا بہترین آلہ ہے۔ اور اس سے باقاعدہ فائدہ اٹھانا بہت بڑا کام ہے۔ مصنف اپنے کرداروں کی زبان سے جو کچھ اس کا جی چاہے، جو کچھ ضروری سمجھے یا جو امور اہم جانے ادا کر سکتا ہے۔"(77)

نذیر احمد، سرشار، مرزا ہادی رسوا تے پریم چند اچی پدھر دے مکالمہ نگاری۔

iv. اسلوب بیان

اسلوب بیان اک طریقہ تے ہنرمندی ہوندی اے۔ گل کرن دا ڈھنگ طرز تحریر اے۔ ناول نویسی وچ اسلوب دی لوڑ ہوندی اے۔ ایس خوبی نال ای چنگے ناول تخلیق ہوسکدے نیں۔ ڈاکٹر سید عبداللہ اپنی کتاب اشارات تنقید وچ لکھدے نیں۔

"انگریزی لفظ سٹائل کے لیے ہماری زبان میں لفظ اسلوب استعمال ہوتا ہے۔ جو عام بھی ہوگیا مگر قدیم زمانے میں اسلوب کا یہ مفہوم شاید موجود نہ تھا۔"(78)

اسلوب بیان توں لکھن دا ڈھنگ لیا جاندا اے۔ کجھ لوک قدرتی سریلے ہوندے نیں کجھ نوں سر سکھایا جاندا اے۔ اسلوب بیان وچ فطری خوبی وی شامل ہوندی اے۔ کجھ تعلیم و تربیت نال وی لکھن دا ڈھنگ پیدا ہو جاندا اے۔ علی عباس اپنی کتاب ناول کی تاریخ و تنقید وچ لکھدے نیں۔

"یہ چیز کچھ تو فطرت سے ملتی ہے ذالک فضل اللہ یعطی من یشاء کچھ خود حاصل کرنے سے آتی ہے

تلوار کاٹتی ہے مگر ہاتھ چاہیے۔"(79)

ناول کار وچ ایہہ خوبی ہونی چاہیدی اے کہ اوس نوں بیان تے مکمل عبور حاصل ہووے تمہید توں اخیر تیکر۔ اسلوب بیان ناول کاری وچ اک اہم حیثیت رکھدا اے۔ اسلوب بیان ای جیسی دے ناول پیدا کردا اے۔ ناول کار دی ایہہ فن کاری اے۔ کہ چھوٹی چھوٹی گل نوں کئی جملیاں وچ لکھ دے۔ کئی دفعہ کسی وڈی گل نوں چند فقریاں وچ سمیٹ دے۔ ناول کار اپنے لفظاں تے واقعات دے بیان نال قاری دے جذبات وچ ہلچل مچا دیندا اے۔ اس نوں ایہہ کمال حاصل اے کہ قاری اپنی ذات نوں بھل کے کہانی وچ گم ہو جاندا اے۔

ڈاکٹر سید عبداللہ والٹر پیٹر دے حوالے نال انج لکھدے نیں

"Style is a certain absolute and unique manner of expressing anything in all its internity and colour"(80)

سہیل بخاری نے ناول وچ واقعات بیان کرن دے تین طریقے بیان کیتے نیں :۔

1) ناول کار سب کجھ خود ہی بیان کرے۔ واقعات تے کرداراں دا تعارف خود ای کروائے۔

2) ناول کار ملاجلا طریقہ اختیار کرے۔ جس وچ کدھرے اوہ اپنے بیان نال کدھرے مکالمیاں دی مدد نال قصے یاں کہانی نوں اگے ودھاوے۔

3) تیسرا طریقہ ایہہ وے کہ ناول کار کرداراں دی خط و کتابت دے ذریعے کہانی نوں بیان کرے۔ ایہہ اوہ خطوط نیں جیہڑے ناول دے کردار اک دوجے نوں لکھدے نیں۔(81)

ناول کاری دے ایہہ طریقے خوبیاں تے خامیاں دے حامل نیں۔ آخری طریقہ خطوط نگاری کافی دیر دا ختم ہو گیا اے۔ مغرب دے ناول کاراں نے اسلوب بیان وچ بڑے بڑے جلوے وکھائے نیں۔ مشرق دے ناول کار وی ایس میدان وچ کدھرے وی پچھے نہیں رہے۔ افضل احسن دا ناول 'سورج گرہن' تے قاضی عبدالغفار دا ناول 'لیلیٰ کے خطوط' اک چنگی مثال نیں۔

v. منظر نگاری یاں ماحول

منظر نگاری ناول دا بہت اہم انگ اے۔ اس دی وجہ نال موسماں دا مجل وقوع، کمرے تے کمریاں دی سجاوٹ، تہوار، میلے ٹھیلے، جلسے جلوس، ویلے تے لمحے غرض کرداراں دے آلے دوالے ہر شے دا اظہار ہوندا اے۔ کردار منظراں نال گھرے ہوندے نیں۔ منظر نگاری بہت بڑا فن اے۔ ناول نگار اک مصور دی طرح ہوندا اے۔ اس نوں کرداراں دے پس منظر دا پتہ ہونا چاہیدا اے۔ محمد احسن فاروقی لکھدے نیں:۔

"ناول نگار اپنے ماحول کو دو طرح سامنے لاتا ہے۔ ایک یہ کہ وہ سماج کے نقشے بازاروں، جگہوں، سڑکوں وغیرہ کی حالت پیش کرتا ہے۔ دوسرے یہ کہ وہ مناظر قدرت کو پیش کرتا ہے۔ جن میں جنگلوں، پہاڑوں، دریاؤں وغیرہ کی تصویریں ہمارے سامنے لائی جاتی ہیں۔"(82)

منظر تے ماحول توں سانوں لوکاں دے رہن سہن دا اندازہ ہوندا اے۔ امرا دے محل، غریباں دیاں بستیاں دا فرق پتہ چلدا اے۔ انگریزی ناول وچ وکٹوریہ دور دے ناول اوس سوسائٹی دی شان و شوکت اچے گھراں دی سجاوٹ، کھانے دے میزاں تک دی سجاوٹ بیان کردے نیں۔ اردو ناول وچ کرشن چندر کشمیر دے مناظر بیان کردا اے۔ پنجابی ناول جیہڑے دیہاتی پس منظر والے نیں۔ اوہ پنجاب دے مناظر پیش کردے نیں۔ سجاد حیدر دا ناول 'جیتر باغ' پینڈو مناظر دے نال نال نکل سرمست دے مزار دی وی منظر کشی کردا اے۔ منظر نگاری تے ماحول دا بیان اک چنگے ناول دی اک ضروری لوڑ اے۔ سہیل بخاری دی رائے اے:۔

"عام طور سے قدرتی مناظر انسان سے الگ کوئی اہمیت اور معنی نہیں رکھتے۔ ان میں معنویت انسانی تعلق سے پیدا ہوتی ہے۔"(83)

منظر نگاری تے ماحول دا بیان ایس طرح ہونا چاہیدا اے کہ منظر تے انسان آپس وچ گندے ہوئے نظر آون۔ ارد گرد زیادہ بیان ناول پڑھن والے دی توجہ ادھر ادھر ہٹا دیندا اے۔ کوشش ایہہ ہونی چاہیدی اے کہ تھوڑے لفظاں تے جملیاں وچ منظر بیان ہو جائے تاکہ قاری غیر محسوس طریقے نال منظراں تے نظاریاں توں لطف اندوز ہوئے۔

vi. مکان تے زمان

سارے انسانی کردار مکان تے زمان دی حد بندیاں وچ جکڑے ہوئے نیں۔ ایہہ کردار کس تھاں تے رہندے نیں۔ کیہڑے ویلے کس تھاں تے سی۔ ایہہ ناول دی دنیا وچ داخل ہوندیاں ای سانوں اندازہ ہو جاندا اے۔ ناول نگار دی ایہہ خوبی ہونی چاہیدی اے کہ اوہ مقامات تے شخصیات اوہناں دے رہن سہن تے معاشرت تے گوہ کرے۔ لکھدیاں ہویاں اوس معاشرت دیاں باریکیاں تے غور کرے۔ کہ کس معاشرت نال اوہدے کرداراں دا تعلق اے۔ تاکہ ناول سانوں حقیقی رنگ وچ نظر آون۔ سہیل بخاری لکھدے نیں:۔

"ناول کی دنیا بھی حقیقی دنیا کی طرح مکان و زمان کی پابندیوں میں جکڑی ہوتی ہے۔ اس کا بھی کسی نہ کسی جغرافیائی خطے سے تعلق ہوتا ہے۔ مقامات اور اشخاص کے نام ان کے رہن سہن اور آب و ہوا کے واضح اور قطعی بیانات ناول میں رنگ بھر دیتے ہیں۔"(84)

پہاڑاں تے رہن والے کردار یقینی طور تے میداناں دے رہن والے کرداراں نالوں مختلف ہوندے نیں۔ صحرا تے سمندر دے کنارے رہن والی لوکائی دا کھان پین، رہن سہن وکھرا ہوندا اے۔ رہن سہن توں علاوہ کھانا پینا، لباس، پیار و محبت دے آداب غرض کہ اک ناول نگار نوں ہر گل دا جانو ہونا چاہیدا اے۔ وزیر حسن عابدی دے خیال مطابق:۔

"زمان دے متعلق ارسطو دے نظریات حرکت تے مبنی نیں اوہدے مطابق لامتناہی مقام 'خلا' تے زمان وی حرکت دے اندر شامل نیں۔" (85)

اک ناول کار واسطے مکاں توں علاوہ زمانے دا خیال رکھنا وی ات ضروری اے۔ اک ناول نگار نوں تاریخ دان تے سوانح نگار وی ہونا چاہیدا اے۔ ناول دا کینوس وسیع ہوندا اے۔ ایس دے لکھاری دا مشاہدہ تے نظر وی وسیع ہونی چاہیدی اے۔ اوس سماج تے ویلے دا چنگی طرح واقف ہونا چاہیدا اے، جس تے اوہ قلم چکدا اے۔ ناول وچ حقیقی فضا قائم ہونی چاہیدی اے۔ عمر دے لحاظ نوں کرداراں دے رکھ رکھاؤ نال ظاہر کرنا چاہیدا اے۔ چونکہ ناول وچ کردار بچپن توں اسارے جاندے نیں۔ ایس کرکے مختلف زمانے وکھائے جاندے نیں۔ ایس کر کے کرداراں دا عمل ویلے دے مطابق ہونا چاہیدا اے۔

تاریخی ناول نگاراں تے خاص طور تے زمان تے مکاں دا خیال رکھنا چاہیدا اے۔ زمان تے مکاں دے حوالے نال کیتی گئی غلطی نال لکھاری تے اوہدی لکھت بارے بہت غلط تاثر قائم ہوندا اے۔ زمان تے مکاں نال ای کرداراں دی معاشرت، بول چال، انداز فکر تے طبعی رجحانات دا پتہ چلدا اے۔ ناول نگار نوں پھوک پھوک کے قدم چکنا چاہیدا اے۔ اک چھوٹی جیہی غلطی نال اوس دی لکھت دی اہمیت ختم ہو سکدی اے۔

vii. نظریہ حیات

ناول چونکہ اک لمی کہانی ہوندی اے۔ ایس وچ کرداراں دی حیاتی نوں بڑی وسعت وچ بیان کیتا جاندا اے۔ ایس کر کے ناول نگار کوئی پلاٹ نوں سوچن توں پہلاں کرداراں دے رنگ روپ وی اپنے تخیل دے شیشے وچ ویکھدا اے۔ پلاٹ تے کرداراں دا بڑا گوڑھا تعلق ہوندا اے۔ ایہہ کردار زندہ کردار ہوندے نیں۔ حیاتی سانوں ایہناں کرداراں راہیں نظر آوندی اے۔ ایہہ کردار میز، کرسی، درخت تے پہاڑ نہیں ہوندے نیں کہ ایہناں وچ حرکت نہ ہووے۔ ایہہ کردار متحرک ہوندے نیں پر ناول کار دی تخلیق دا کوئی نہ کوئی

مقصد تے ضرور ہوندا اے۔ اوہ مقصد چاہے تفریحی ہووے یاں پلاٹ اسارن توں پہلاں لکھاری دی کوئی نہ کوئی سوچ ہوندی ضرور اے۔ ناول چونکہ حقیقت تے تخیل دا امتزاج اے۔ ایس لئی لکھاری حیاتی دے کسے نہ کسے پکھ توں متاثر ضرور ہوندا اے۔ حیاتی دا ایہہ پکھ اخلاقی، اقتصادی، مذہبی، سیاسی، نفسیاتی، تے معاشرتی ہوسکدا اے۔ ایس طرح ناول کار اپنی سوچ وچ اک نظریہ حیات بنالیندا اے۔ ایس نظریہ حیات نوں ناول وچ واضح کرن دی کوشش کردا اے۔ جس طرح اردو ناولاں وچ پریم چند دا اک واضح نظریہ سی۔ اوہ مظلوم طبقے دا ہمدرد تے پسی ہوئی کلاس دے دکھاں نوں ناول دے کینوس تے وکھاندا اے۔

D. W. Fokkema لکھدے نیں:۔

> " According to Veselovskij, Motif(theme) is the elementary narrative unit which refers to a typical event in the sphere of daily life or social reality."(86)

دنیا دی ہر مذہبی کتاب دا مطالعہ کر کے ویکھو، لوکاں نوں سدھا رستہ دسن واسطے قصے کہانیاں بیان کیتیاں گیاں نیں۔ یعنی ایہناں دا کوئی نہ کوئی نظریہ سی۔ علی عباس حسینی اپنی کتاب ناول کی تاریخ و تنقید وچ لکھدے نیں:۔

> ''اس طرح ناول نویس بھی جو کچھ لکھتا ہے۔ وہ کسی خاص مقصد سے کسی خاص نظریے کی تعلیم وتبلیغ کے لیے لیکن ایک فن کار اور معمولی لکھنے والے میں فرق صرف اتنا ہے کہ آخر الذکر اپنے مقصد کو واضح کر دیتا ہے اور اول الذکر جو اثر پیدا کرنا چاہتا ہے۔ اسے واقعات کے بیان کی ترتیب سے حاصل کر لیتا ہے۔ وہ پروپیگنڈا اور تبلیغ نہیں کرتا۔'' (87)

ناول کار دا نظریہ حیات خواہ کوئی وی ہووے۔ ایہہ نظریہ حیات یک لخت بیان نہیں کرنا چاہیدا۔ قصے یاں کہانی توں وکھری کوئی سوچ تے نصیحت بیان کرن نال قاری تے چنگا تاثر قائم نہیں ہوندا۔ نظریہ حیات نوں غیر محسوس طریقے نال ناول وچ واضح کرنا چاہیدا اے۔ ناول دے مڈھ توں شروع کر کے اخیر تے کوئی نتیجہ کڈھنا چاہیدا اے۔ پر چنگا فن کار اوہ ای اے جہڑا قاری دی دلچسپی نوں وی قائم رکھے تے اپنے نظریہ حیات نوں وی بیان کر دیوے۔ محمد باقر دا ناول ''نبھ'' ایہدی چنگی مثال اے۔ Faster E. M. اپنی کتاب "Aspects of the Novel" وچ لکھدے نیں:۔

"Prophecy in our sense is a tone of voice. It may imply any of the faiths that have haunted humanity, christianity, Buddhism, Dualism, Satanism or the mere raising of human love and hatred to such a power that their normal receptacles no longer contain them."(88)

نظریہ حیات کسے وی ناول وچ اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ ایس دی وجہ توں ناول وچ مقصدیت پیدا ہوندی اے۔

(ب) ناول دی ریت تے روایت

(الف) مغربی ناول

1. کلاسیکی پچھوکڑ

کلاسیکی لکھتاں وچ ناول دی قدیمی تھاں جیہڑی اے اوہ موجودہ ناول نال ملدی جلدی اے۔ ای اوس نوں ناول نہیں کہہ سکدے پر ناول ورگی لکھت ہون دا دعوٰ کر سکدے آں۔

پہلی صدی (ق۔م)

پہلی صدی B.C. وچ Voltaire نے Pyrrzonisme de histoire وچ cyropedia نوں ناول آکھایا گیا۔ ایہہ وی ممکن اے کہ Xenophon اوس ویلے تعلیم دے حوالے نال Cyrus وچ جیہڑا کم کر رہیا سی اوہ تدریسی تے تاریخی سی۔ اوہ تصوراتی کم سی۔ ناول دا رواج حقیقتاً سکندریہ دے ویلے وچ شروع ہویا۔

دوسری صدی (ق۔م)

دوسری صدی قبل مسیح وچ چند ارسطویاں (ارسطو دے مّن والے) نے چھ کتاباں (Milesiaka) لکھیاں۔ اوہ ممکنہ حد تیکر ناول دی شروعات سی۔ Tale of Miletus اوس ناوَن بارے سی جتھے ارسطو رہیا۔ اصل وچ ایہہ اوس ویلے یونان تے لاطینی وچ جو کجھ ہو رہیا سی اوہدی نقل سی۔ ایہہ مزاحیہ تے طنزیہ انداز دیاں لکھتاں سی۔

ایس توں بعد ڈھیر سارے ناولٹ تے کہانیاں تخلیق ہوئیاں۔ جنہاں ساریاں ساریاں عاشقاں دی مہمات تے مشتمل سی۔ A.D. Lucain نے اپنی لکھتاں وچ اوس ویلے دی حیاتی دی سچی عکاسی کیتی۔ ایتھے وی ساڈنوں ناول جیہی لکھت دی نشان دیہی ہوندی اے۔ تیسری صدی تیکر ایس قسم دیاں لکھتاں ملدیاں سی۔

تیسری تے چوتھی صدی ق۔م

چوتھی صدی وچ Heliodorus (Syrian Christian) جیہڑا Tricca دا بشپ سی۔ اوس نے اپنی Aethzopica وچ اک عشق دی کہانی تخلیق کیتی جیہڑی ناول دی قریبی شکل آکھی جاسکدی اے۔

پنجویں تے چھیویں صدی ق۔م

چھیویں صدی وچ اک یونانی جیہڑا Lougus کہلاندا سی۔ اوس دی حیاتی بارے کجھ پتہ نہیں۔ اوس نے چرواہیاں دی حیاتی تے اک کہانی Daphonis تے Chiioi تخلیق کیتی۔ جیہڑی اج تیکر لکھیاں گئیاں ساریاں کتاباں توں زیادہ ناول دے قریب سی۔ اس نوں ناول کہہ سکدے آں۔ لاطینی ادب وچ لکھی گئی لکھت The Golden Ass of Apuleius اصل وچ ایس گمشدہ یونانی کتاب دا ترجمہ اے۔ بہر حال ایس سارے ویلے وچ رومنز یعنی یونانیاں نوں ناول لکھن دا طریقہ کار پتہ چل گیا سی۔ فیر وی ایہہ لکھتاں ناول دے قریب سی۔ مکمل ناول نوں تخلیق کرن واسطے کجھ ویلہ ہور لگیا۔ جیہڑا تخلیق کار اوس وچ کم کر رہے سن اوہناں وچ نمایاں نام Salyricon سی۔ اوس توں بعد ناول دی شکل دیاں لکھتاں صرف اپنے ماحول تک محدود رہیاں۔ بدقسمتی نال اگے نہ ودھ سکیا۔ عیسائیت دے دور وچ Shepherd of Hernnas فیر Pulliadius تے Syrescs دے کم نال ناول دی جھلک کجھ حد تک ملدی اے۔ (89) History of Classical Greek وچ یونانی ادب بارے لکھیا ہویا اے۔

> "By Classical greek literature we mean all precedes the death of Alexender the great in 323 B.C."(90)

اگر اسی گوہ کریئے تے ادب دیاں ساریاں صنفاں دا تعلق کسے نہ کسے طرح یونانی ادب نال ضرور اے۔

2. اٹیلین ناول

ناول دا کھوج کڈھدے پتہ چلیا اے کہ ایہہ شمالی اٹلی سی جیہڑی جدید ناول تے جدید یورپین ناول

دی جنم بھومی اے۔ناول نوں موجودہ مقام تے اپڑن واسطے صدیاں دا فاصلہ طے کرنا پیا۔

13(تیرھویں)صدی عیسوی

تیرھویں صدی دے اخیر کہانیاں دا اک مجموعہ Noveilino یاں centro novelle outiche دے ناں نال شائع ہوئیاں جنہاں وچوں چھپیا ستھ 66 محفوظ نیں۔ ایتھوں ناول جیہا رجحان شروع ہوا۔ پہلا اطیلین ناول نگار جس دے ناں نوں اوس دی لکھت نال منسلک کیتا گیا Francesco da Barberiuo سی۔ 1640ء وچ ایس دی اک لکھت Documenu Damordamor شائع ہوئی۔ اطالوی زبان وچ ناول دی صنف نوں اسارن والیاں وچ سب توں چنگا ناں Giovanni Boccacio دا اے۔

14(چودھویں)صدی عیسوی

1339ء وچ ایس نے Filocopo تحریر کیتی۔ ایس طرح دی نو ورہیاں بعد De-Cameron تحریراں وچوں سب توں اہم Francexo Sacchetti دے Floretinme سی۔ 1378ء وچ لکھی گئی اک تحریر جیہڑی 1558ء وچ چھاپے چڑھی Giovanni Fiorentio نال متعلق سی۔ 50 کہانیاں دی ایس تحریر نوں II Pecorone کہندے نیں۔(شیکسپیئر نے مرچنٹ آف وینس دا پلاٹ ایہناں کہانیاں وچوں کسی اک کہانی توں اخذ کیتا)۔1415ء-1477ء وچ اک وڈا یورپی ناول نگار Tomniaso Guardots جیہڑا Masuccio کہلاندا سی Salelo دا رہن والا سی پہلا جنوبی اطیلین ناول نگار سی اوہ کسے دی نقل نہیں کردا سی۔ اوس دا مشاہدہ، خیالات، تصورات اپنے سی۔ اوس دا Novellino 1476ء وچ Naples وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ پنج جلداں تے مشتمل سی۔ ہر اک کتاب وچ دس کہانیاں سی۔ ایہہ ساریاں کہانیاں حسد زدہ خاونداں، بے وفا بیویاں تے کرپٹ پریسٹاں (Priests) دے ارگرد گھمدیاں سی۔ 1431ء-1500ء Antomio Cornazzano اس دیاں کہانیاں Proverbii دے عنوان نال شائع ہوندیاں رہیاں۔1562ء-1480ء Giovanni Brevio دے ناول شائع ہوئے۔ اوہناں وچوں پنج ای محفوظ ہو سکے۔ 1480ء-1561ء اس زمانے وچ اک ہور ناول نگار وی مشہور سی جس دا ناں Matleo Bandello سی۔ اس دے ناول سارے یورپ وچ پڑھے گئے۔ ایہہ تقریباً 214 ناول سی۔

Bandello توں بعد اٹیلین ناول زوال پذیر ہوگیا۔ اٹھارویں صدی تک کوئی اہم ناول نگار پیدا نہ ہوسکیا۔ فیر کافی عرصہ گزرن توں بعد 1873ء- 1785ء وچ پہلا اٹیلین ناول نگار Alessando Manzoni سامنے آیا۔ اس دے ناول Promessi Sposi نے لاحدود شہرت حاصل کیتی۔

19 (اونہویں) صدی عیسوی

اونہویں صدی وچ اٹلی نے بڑے اصلی تے ذہین ناول نگار پیدا کیتے۔ خاص طور تے Giovanni Verga(1840)، Seraco(1856) Matilda تے Gabriele Dannunzio 1863 وچ۔ اگر اسی گوہ کریئے تے اٹیلین ادب وچ ناول دی شکل سب توں پہلاں موجود سی۔ خاص طور Giovanni Boccaccio دی Decameron ڈی کرون توں سب لکھاریاں نے فائدہ چکیا۔ خواہ شیکسپیر سی، جرمن لکھاری ینگ لانگ فیلویاں یاں انگریزی دا شاعر چاسر سی۔ ادب دی پرکھ پڑچول کریئے تے پتہ چلدا اے اٹیلین ناول دی ادب وچ اک اہم حیثیت اے۔ ناول دی ریت تے رواج لکھید ا اں ہویاں ایس کولوں منہ نہیں موڑیا جاسکدا۔ (91)

3. فرانسیسی ناول

14 (چودھویں) صدی وچ جدوں اٹلی جدیدیت ول مائل سی۔ اوس وقت فرانس وچ پرانیاں کہانیاں Fierabras یاں LesQuatre File dayneu دا رجحان سی۔ جیہڑیاں کجھ وچ نہیں سی بس اجیہی شاعری سی جیہڑی خوش کن نثر سی۔ 1450ء وچ اک گمنام لکھت Quinze Joies du ایہہ ظاہر کردی سی۔ کہ فرانسیسی لکھت اوپر اٹیلین novelette دے اثرات نیں۔ ایس گمنام لکھاری دا ناں شاید Antoinode de La سی۔ اوس نے Boccacio تے Sacchetti دے کم دی نقل کیتی سی۔ حقیقت پسندی نے جلد ای رومانس دی شکل اختیار کرلئی۔ 15 (پندرھویں) صدی وچ لکھتے دے انداز وچ تبدیلیاں آئیاں۔ 1544ء وچ اک فرانسیسی لکھاری Bonaventure Despriers گزریا اے۔ اوہ Mundi Cymbaluns تے Nouvelles دا لکھاری سی۔ ایس دیاں کہانیاں خوش کن تے طنزیہ سی۔ Le Moyeu de parvair وی ایس دور دا ناول نگار اے۔ ایس دور وچ ایسے ناول لکھے گئے جنہاں وچ بادشاہاں دے قصے تے خاندانی تاریخ دابیان سی۔

16 (سولہویں) صدی وچ فرانس وچ اک صحیح قسم دا ناول IFL منظر عام تے آتیا۔ ایس دا لکھاری

Honor dijrf سی ۔ ایس وچ زنانیت دا ابھر پور مظاہرہ سی ۔ انفرادی کرداروچ وکھائے گئے ۔ Dijaf دے ہیروکار Mann Lerovde سی ۔ ایس نے (1600-1674) میکیلین رومانس Polexandre Comlerralle تحریر کیتی ۔ اوس وقت ناول ساڈوں تھکان والے لگن گے ۔

17 (ستارھویں) صدی وچ Gomberville جس نوں Alexandre Dumas کہندے سن ۔ اوس نے رومانی فرانسیسی ناول دا آغاز کیتا ۔ اوس دیاں لکھتاں وچ بھاری بھرکم رومانس سی ۔ بہر حال ایہہ ناول وچ اک تبدیلی دا باعث سی ۔ La prineesse de اوس دا اوہ ناول جس وچ اوس نے اپنے انداز دا ابھر پور اظہار کیتا ۔ Charles Sorel نے ایس ساری رومانس نوں ختم کر کے ناول نوں اک نواں موڑ دیتا ۔ ایس دی لکھتاں Fran-don 1622ء تے 1628ء Le Berger منظر عام تے آئی ۔ حقیقت نگاری تے حسن دے بیان دے حوالے نال Scarron دی Roman Comique 1651ء تے Furetire دی Le Romen Bourgeois 1666ء سوہنیاں مثالاں نیں ۔ پر چول کریئے تے ہالے تیکر فرانسیسی ناول دی تیاری ہورہی سی ۔ فیر اک فرانسیسی ناول نگارن Marguerite La vergne پردہ سکرین تے ابھری ۔ ایس دا پہلا فرانسیسی ناول Princesse de Monipensie (1662)، تے (1678)، Princesse de clves سن کافی اہم نیں ۔ ایس نے پرانے انداز دا اک ناول Zayde دی 1670ء وچ تحریر کیتا ۔

17 ستارھویں صدی وچ ناول کار Alain De Lesage جیہڑا حقیقت نگار سی ۔ اوس دے ناول GiLBias تے Le Diabie bioteux مزاحیہ رنگ وچ رنگے ہوئے سن ۔ اوہناں ناولاں وچ سنجیدہ عنصر دی کمی سی ۔ 1763-1688ء اک لکھاری Marivaux نے نفسیاتی ناول تخلیق کیتے ۔ اوس نے Marianne(1731) تے Le paysan Parvenu (1735) وچ تخلیق کیتے ۔

18 (اٹھارویں صدی) Voltaire نے بہت فطین کہانیاں تخلیق کیتیاں ۔ جنہاں وچ Zadig تے Candide شامل نیں ۔ اوس دور وچ La Marlire Crebillon Flies تے کجھ ہور ناول نگاراں دیاں تخلیقاں شائع ہوئیاں ۔ ایہہ ناول اک خاص فیشن ایبل تے آسودہ سوسائٹی دے نمائندہ سی ۔ ایس توں بعد انگریزی زبان دے ناول نگاروی سامنے آئے ۔ انگریزی سواد والی تحریراں نے فرانسیسی ناول نگاراں تے اثر کیتا ۔ خاص طور تے Richardrson، Sterne تے Fielding، Diderot تے

Rousseau اوس زمانے ایڈے پچھے ناول نگار نہیں سی ۔ اوہناں دے ناول Nouveiie Hloise تے Emile سن ۔ اگر چہ اوہناں دیاں کہانیاں فنی طور تے معیاری نہیں سی ۔ فیر وی ناول نگاری وچ تبدیلی دا باعث بنے سی ۔ ایہہ بلکہ سنگ بنیاد سی ۔ ایہہ اوہ ناول سی جیہڑے رومانی عوامی تے اخلاقی وی سی ۔

19 (اونہویں) صدی عیسوی

اونہویں صدی وچ ناول وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آئیاں ۔ قدیمی ناول دی تھاں تے جدید ناول متعارف ہونا شروع ہوگیا ۔ Mme de Staele Delphine تے Corinne اوس وقت دیاں تخلیقات نیں ۔ ایس وچ اخلاقیات دے نال نال عورت دی ذہانت نوں غلط طریقے نال بیان کیتا ۔ 1830ء وچ ناول نوں ادب وچ بڑی اہمیت ملی ۔ ناول تصوراتی تحریراں دا اک وڈھا ذریعہ سمجھا جان لگ پیا ۔ ناول نگار دوبارہ رومانیت ول مائل ہوگئے ۔ اوس ویلے دا ناول کار Stendhal کسے اچھے سٹائل توں بغیر اپنی توجہ نفسیات تے مرکوز رکھدا سی ۔ ناول کار Alexandre Dumas دیاں لکھتاں تے Sir Walter Scott دیاں لکھتاں دا اثر سی ۔ ایہناں وچ مہماتی بیان زیادہ سی ۔ ناول کار George Sand نے تصوراتی ناولاں تے زور دتا ۔ فیر ناول کار Balzac سامنے آیا ۔ جس نے ناول دا کینوس حیاتی نال بھر دتا ۔ اوس نے غیر متعصبانہ رنگ نال انسانیت دی تصویر کشی کیتی ۔ ایس دے ناولاں وچ جذبات دا رنگ غالب سی ۔ اگر اسی فرانسیسی ناول دے اتہاس تے غور کریئے تے پتہ چلدا اے Mmede La Fayelle نے اس نوں دریافت کیتا سی ۔ Mrivaux تے prvst نے ناول وچ وادھا کیتا ۔ Geroge Send تے Balzae نے اخیر تے ناول دے قوانین مقرر کیتے تے اس دیاں حداں مقرر کیتیاں ۔ فرانسیسی ناول دے ارتقاء دے حوالے نال اسی Gustave Flaubert دا ناول 1856ء وچ Madame Bovary شائع ہویا ۔ ایہہ اک رومانی ناول سی جیہڑا شاہکار ناول منیا جاندا اے ۔ 1871ء وچ فرانس دے حقیقت پسند ناول کاراں وچوں اک ہور سرکڈھواں ناول کار Zola سی ۔ اس دے مشہور ناول Macquart Les Roagon Trice تے Nana سی ۔ 1880ء وچ Boule de Snif دا پہلا ناول Maupassant سی ۔ اس دیاں تخلیقات شاندار، دل موہ لین والیاں تے مدلل سی ۔ بہرحال فرانسیسی ناول دا دنیا دے ادب وچ اک خاص مقام اے ۔ ناول دا اتہاس بیان کردیاں ہوئیاں اگر گوہ کریئے تے دنیا دے ادب وچ فرانسیسی ناول کار موڈھی ناول کار نیں ۔ (92)

جناب عبدالغفور قریشی ہوری اپنے مضمون وچ فرانسیسی ناول دے حوالے نال لکھدے نیں

"فرانس وچ ناول نے جیہڑی ترقی کیتی تے منزل ماری اے۔ کسے ہور ویس دے ادب وچ ناولاں دا رنگ اینا نہیں اگھڑیا۔" (93)

4. انگریزی ناول

انگریزی ادب وچ ناول دا رواج لاطینی کہانیاں دا ترجمہ کر کے پیا۔ ایہہ کہانیاں Gesta Romanonum دیاں سی۔

15 پندرھویں صدی (1470- 1485)

Sir Thomas Motory دی لکھت Le Morte darthur جیہڑی 1470ء وچ ختم ہوئی تے 1485ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہہ انگلینڈ وچ ناول دا آغاز سی۔ ایہہ اک منظوم لکھت سی۔ ناول دی شکل ایس وچ گھٹ نظر آندی اے۔ ایس دور دیاں لکھتاں اکثر ہور ادباں طرح منظوم سی۔ انگریزی ادب دے ابتدائی قصیاں وچوں اک Beo wulf دا قصہ منظوم اے۔ ایس قصے وچ تاریخی ناولاں والیاں خصوصیات نیں۔ اک ہور قصہ جیہڑا لاطینی زبان دا ترجمہ سی AppoLonius of Tyre وی ملدا اے۔ فیر ایس توں بعد مذہبی پیشواواں دے حوالے نال AELFRIC دے قصے مشہور ہوئے۔ ایہہ کافی حد تک دلچسپ قصے سی۔

16 سولویں صدی عیسوی (1535-1594)

1535ء وچ Lord Berner دیاں لکھتاں Charmlemagne تے Huon of Bordeaux چھاپے چڑھیاں۔۔ ایہناں وچ رومانیت سی۔ پر 1660ء تے 1680ء اگلی دا novella انگلش ناول دی شکل وچ ہلکا جیہا نمودار ہویا۔ اوس زمانے وچ اٹیلین ناول کار انگلینڈ وچ کافی مقبول سی۔ Paynter نے اوس ویلے Bandello تے Straparola کہانیاں متعارف کروایاں۔ اوہ وی ناول دیاں خصوصیات رکھدیاں سی۔ (94)

'Ifo Evans' انگلش ناول دے پچھوکڑ بارے Hisotry of English Literature وچ لکھدے نیں۔

"Be traced back earlier than the sixteenth century

with Sir philip sidneys 'Arcadia' and most readers would feel that this work full filled of few of the requirment of novel."(95)

1579، Lyly ناں دی اک لکھاری نے اک کتاب Euphius تخلیق کیتی۔ ایس نوں پہلا نثری ناول کہہ سکدے پر ایہہ کتاب شاندار فلسفیانہ رنگ وچ لکھی گئی سی۔ Lyly نوں نقل کرن والے کئی پیدا ہو گئے جیہڑے کہ Munday، Greene، Dickson، Rick Basnade، Lodge، Nosk تے ہور بہت سارے سی۔ Sacchetli اٹلین نال ملدی جلدی لکھت 1585، وچ Greene نے تخلیق کیتی۔ ایس رومانی لکھت نے انگریزی ناول وچ بڑا سوہنا وادھا کیتا۔

ملکہ الزبتھ دے عہد وچ انگریزی زبان وچ جرمن زبان دا قصہ How Leglas انگریزی ادب وچ منتقل ہوئیا۔ ایس طرح اسپینی زبان دا قصہ Lazerus وی متعارف ہوا۔ الزبتھ دا دور اصل شاعری تے ڈرامے دا دور سی۔ اوس دور وچ انگریزی ناول وچ بہت گھٹ وادھا ہویا۔ بڑی جانچ توں بعد Nashi دی لکھت Jack Witon (1594)، نوں اسی انگریزی ادب وچ Picaresque Literature (اسپینی ادب دیاں کہانیاں) دا نمونہ کہہ سکدے آں۔

17 ستارویں صدی عیسوی

1645 تا 1670 ستارویں صدی وچ فرانسیسی ادب (ہیروک تے رومانس) نے انگریزی کتاباں دی مارکیٹ تے اثر کیتا۔ Calpreude تے Gomberville دیاں کہانیاں فرانس توں درآمد ہوئیاں تے اوہناں دا ترجمہ کیتا گیا۔ اوس توں بعد موٹی جلداں والیاں کتاباں Cassandra تے The great Cyrus جیہڑیاں یونیورسٹی پڑھیاں جاندیاں سی۔ اوہناں نے انگلینڈ دے قومی طوراطوار تے اثر چھڈیا۔ 1654، وچ Lord Ossesy نے Parthenissa تخلیق کیتی۔ Aphara Behn تے William Congleue رومانیت دے حوالے نال کجھ لکھتاں تخلیق کیتیاں۔ 1692، وچ William Congreves نے اک یادگار کتاب تخلیق کیتی جس دا ناں Incognita سی۔ ایہہ ناول تھوڑا جیہا نے انداز تے مزاحیہ رنگ دا سی۔ ستارھویں صدی دے پہلے ناولاں وچ ایس دا شمار ہوندا سی۔ ایس طرح Mrs Behn دیاں کہانیاں وی اوس دور دے ادب وچ شامل سی

جیہڑ یاں سادہ، رومانی تے بیانیہ سی۔ ایہہ پہلی مصنفہ سی جس نے زنگی غلاماں دی طرف داری کیتی تے سفید فام مالکاں دے ظلم دیاں داستاناں بیان کیتیاں۔ ایس زمانے وچ John Bunyan دی اک تصنیف Pilgrims Progress تے بڑی بحث ہوئی کہ ایس نوں اک کامیاب ناول کہیا جاسکدا اے یاں نہیں۔ بہر حال کجھ ناقدین دا خیال سی ایس وچ اوہ سارے عنصر موجود نہیں جیہڑے اک ناول دے ضروری انگ نیں۔ پلاٹ، کردار نگاری، مکالمہ تے ماں وی سی۔ اگر صرف کمی سی تے عشق محبت دی سی۔ ستارھویں صدی وچ جیہڑے ناول تخلیق ہوئے اوہ زیادہ تر Novel of action سی یعنی رزمیہ ناول۔ صحیح قسم دے ناول یعنی نفسیاتی، معاشرتی تے سیرتی اوس دور وچ نہیں لکھے گئے۔ بہر حال ناول کاراں نے اک چنگی پیش رفت کیتی۔

18 اٹھارویں صدی عیسوی

ایہہ ستارویں صدی دا اخیر تے اٹھارویں صدی دا آغاز سی جدوں ناول دی صورت بن چکی سی۔ پر حالے تیکر اوس نوں بناون تے سجاون دا مرحلہ طے نہیں ہویا سی۔ اٹھارہویں صدی وچ Spectator تے Tatler دے ذریعے چنگی کردار نگاری ہوئی۔ ایہہ حیاتی دے نیڑے تے تھوڑے رنگین وی سی۔ Addison نے وی مختلف کرداراں دے خاکے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتے۔ ایہہ Daniel Defoe سی جس نے کردار نگاری تے مکالمہ نگاری ول بہت توجہ دتی۔ اوہدیاں لکھتاں حقیقت دے زیادہ قریب لگدیاں نیں۔ اوس نے اپنی تخلیق The Apposition of Mr Veal وچ اوہ تکنیک استعمال کیتی کہ لوکاں نوں قصے دے سچ ہونے وچ شبہ تے گنجائش نہ رہی۔ ایس قصے وچ بھوت نوں حقیقی بنا دتا۔ ایس دی تصنیف کافی مقبول ہوئی۔ فیر اوس نے غیر فانی لکھت Robinson Crusoe 1719ء وچ تخلیق کیتی۔ ایہہ کتاب اینی ہر دلعزیز ہوئی کہ ایس دے ترجمے پورے یورپ وچ ہوئے۔ ایس توں علاوہ Defoe دیاں لکھتاں Captain Sin Gtelon، Moll Flanders تے Roxana چھاپے چڑھیاں۔ ایس توں بعد Defoe دی تقلید وچ Jonathan Swift نے Gulliver's Travel تخلیق کیتی۔ ایہہ اک غیر فانی شاہکار طنزیہ رنگ وچ لکھیا گیا سی۔ ایہہ لکھت خاصاں عاماں وچ مقبول ہوئی۔ 1689-1761 ایس دور وچ Samuel Richardson نے Pamela تخلیق کیتی۔ ایس دی کہانی خطوط دے ذریعے تخلیق ہوئی۔ رچرڈسن دی توقع دے خلاف خطاں دا ایہہ مجموعہ انگریزی

زبان دا پہلا ناول قرار دتا گیا۔ رچرڈسن دے زمانے دی عورت حیادار سی۔ ایہہ اک اخلاقی ناول قرار دتا گیا۔ Pamela دا ڈھانچہ خطوط تے اساریا گیا اے ایس کر کے فنی لحاظ نال کافی کمزور سی۔ فیر وی ساری کمزوریاں دے باوجود رچرڈسن نوں انگریزی ادب دا پہلا ناول نگار کہہ سکدے آں۔ (96)

David Daiches اپنی کتاب Litrary Essays وچ لکھدے نیں:۔

> "Samuel Richardson "The father of the English Novel."(97)

اوہناں دی تخلیق Pamela بارے اوہناں دی رائے اے

> "Pamela they will confide in Examinations is the first true novel." (98)

رچرڈسن دے اک ہمعصر Fielding نے 1742ء وچ Joseph Andrews تخلیق کیتی۔ ایہہ پامیلا دی تمسخرانہ نقل سی۔ ایہہ ناول جوزف اینڈریو دے قصیاں تے مبنی سی۔ ایہہ وی اوس دور دا مقبول ناول سی۔ Fielding پیشے دے اعتبار نال بیرسٹر سی۔ فیر وی وقتاً فوقتاً اوس دیاں لکھتاں منظر عام تے آندیاں رہیاں۔ جس طرح The life of Jonthan Wild، Tom Jones تے Amelia۔ Fielding دی Amelia رچرڈسن دی تخلیق Pamela دی طرح سی۔ کجھ ناقدین فیلڈنگ نوں رچرڈسن توں وڈھا ناول نگار سمجھدے نیں۔ Fielding تے Richarson دا اک ہور ہمعصر Samollet گذریا اے۔ 1748ء وچ Adventures of Radarick تخلیق کیتا۔ 1751ء وچ Adventure of Random Poregrene شائع ہویا۔ پر ایہہ ناول سیرت نگاری دے حوالے نال اتنے مشہور نہیں ہوئے۔ Samollett اپنے ہمعصراں وچوں کم درجے دا ناول نگار سی۔ بہر حال اوس انگریزی ناول وچ وسعت پیدا کیتی۔ ایس نے انگریزی کرداراں نوں فرانس تے سکاٹ لینڈ دی سیر کروائی۔ Richardson، Fielding تے Samollett توں بعد انگریزی ناول نگاراں دا دوسرا مکتب فکر شروع ہوندا اے۔

1759-1766ء وچ Sterme تے Tristram Shandy نے مزاحیہ رنگ دیاں لکھتاں شروع کیتیاں۔ اک ہور تخلیق 1768ء وچ Sentimental Journey چھاپے چڑھی۔ ایہہ دونوں

صحیح ناول سی۔Drs Johnson نے 1759 وچ Rasselas اک مختلف لکھت تحریر کیتی۔1760 وچ Charles Jhostone نے Chrysal وچ Picasesque Romance (اسپین دے سٹائل دا رومانس) رنگ وکھایا۔1764 وچ Walpole نے اک نیم تاریخی لکھت تحریر کیتی جس دا ناں Castle of Otranto سی۔1766 وچ Goldsmith نے Vicar of Wake Field تخلیق کیتا۔ایہہ ناول ملی جلی خصوصیات رکھدا سی۔نیم کلاسیکل،تھوڑا طنزیہ تے مکالمے مٹھے تے سوہنے ڈھنگ نال کرداراں نے ادا کیتے سی۔ایس ناول تک ناول مکمل طور تے پیدا ہو چکیا سی۔جوان ہو گیا سی تے اپنی مکمل شکل وچ سی۔اٹھارھویں صدی وچ انگریزی ناول بہت زیادہ تخلیق ہو رہیا سی۔ایس زمانے وچ teatable ناول وجود آ چکیا سی۔اٹھارھویں صدی ختم نہیں ہوئی سی کہ Gothic novel (اسراری ناول) وجود وچ آ گیا سی۔ایس وچ عشق محبت توں علاوہ بھوت پریت تے طرح طرح دے خوفناک واقعات بیان ہوئے۔Horace Walyok نے 1764 وچ Castle of Otranto تخلیق کیتا سی۔ایتھوں اک نویں روایت قائم ہو گئی۔بھوت پریت دی آمدورفت ناول وچ شروع ہو گئی۔موجود جاسوسی تے اسراری ناول دی روایت ایتھوں شروع ہوئی۔William Godwin نے 1756 وچ Calel Walliams تخلیق کیتی۔ایس وچ سیاسی تریجڈی نوں بیان کیتا ایہہ حقیقتاً ناول نہیں سی۔William Beckford 1786 اک ناول Vathek تخلیق کیتا۔ایہہ خوف دی اک مشرقی کہانی سی۔ایسے زمانے وچ تاریخی ناول لکھن دا رواج پیدا ہو گیا۔علمی ناول دی تخلیق ہوئی۔Henry Brook نے A Fool of Quality تحریر کیتا۔Thomas day نے ایس دی تقلید وچ Sanford and Marton تحریر کیتا۔ایہہ سارے ناول اخلاقی،مذہبی،انسانی مساوات تے معاشرتی سی۔Walter Scott اک اجیہا لکھاری گزریا جس نے اسکاٹ لینڈ دیاں کہانیاں تے ماحول دا مشاہدہ کیتا۔اوس نے 27 ناول لکھے جیہڑے تاریخی نیں۔مشہور ناول old Mor،Anti Quary ، Fortune of Nigalc تے Kenil Worth،The Monestry، Rob Roy،Tality ۔والٹر سکاٹ نے سارے ناولاں وچ انگریزی تاریخ تے اوس دی حیاتی تے روشنی پائی اے۔مٹے مقبرے،گرجا گھر،دیہات تے بوسیدہ مکانات وکھائے نیں۔Scott توں بعد کئی تاریخی ناول لکھن والے پیدا ہو گئے۔

19(اونہویں)صدی عیسوی

ایس صدی وچ دو مکتب فکر نظر آندے نیں۔ ایس وچ اک مکتب فکر Tea Table تے دوسرا مکتب Skelton of Cup Board اے۔ بہر حال اتنی کوشش توں بعد ناول دی شکل جس طرح سامنے آوندی اے۔ اوہ نفسیاتی نظریہ تے رومانی پر تاریخی تصور نال جڑی سی۔ انگریزی ادب پڑھن والیاں وچ جیہڑے مشہور ناول کار تے ناول ہوئے۔ Jane Austen دا Sense Sensibility 1811 وچ چھاپے چڑھیا۔ 1814 وچ والٹر سکاٹ دا ناول Wavesley منظر عام تے آیا۔ ایس توں بعد ناول پڑھن والیاں وچ بہت زیادہ اضافہ ہویا۔ Jane Austen دے ہور ناول Field Parik، Pride and Prejudice، EMMa تے Persation نیں۔ ایس دے ناول حیاتی دے زیادہ نیڑے نیں۔ اوہ اک کامیاب مصنفہ ثابت ہوئی۔ 1810-1820 کتاباں دیاں دوکاناں ناولاں نال بھر گئیاں۔ ایس دور وچ سوشل ناول وچ کوئی خاص واددھا نہیں ہویا سی۔ تے نہ ہی تاریخی رومانس وچ کوئی تبدیلی آئی۔

اونہویں صدی وچ وکٹوریہ دور

انگریزی ناول دی ریت تے روایت نوں پرکھدیاں ایہیں وکٹوریہ دور نوں نظر انداز نہیں کر سکدے۔ ایہہ دور ادب دے حوالے نال شاندار دور سی۔ ایس دور وچ جتھے سائنی ایجاداں، افسانے دی ابتداء تے ڈرامہ مکمل ہویا اوتھے ناول وی اپنی مکمل شکل وچ ساڈھے سامنے آیا۔ ناول کار تے ویلے، معاشرے تے ملکاں دے سیاسی حالات دا بڑا اثر ہوندا اے۔ چونکہ ایس انقلابی دور وچ بہت سارے انگریزی ادب دے ناول کار پیدا ہوئے۔ ایہناں لاتعداد ناول کاراں وچ سرکڈھویں ناول کاراں دا ذکر بہت ضروری اے۔

Charles Dickens جیہڑا اک غریب گھرانے نال تعلق رکھدا سی۔ حالات دی چکی وچ پس کے اگے ودھیا سی۔ اوس نے 1836ء وچ Pick Wick Paper تحریک بنا۔ ایس ناول نے Dicken نوں شہرہ آفاق شہرت دا مالک بنا دتا۔ ایہہ اج وی انگریزاں دی دلچسپی دا مرکز اے۔ Charles Dickens فطری طور تے ناول کار سی۔ اوس نے ہر موضوع تے ناول لکھے۔ اوس دے کردار حقیقی کردار ہوندے سی۔(99)

Charles Dickens ناول نگاری وچ اک خوبصورت وادھا کرن وچ اک سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ اوس دے مشہور ناول Oliver Twist، Nick Nickleby، Domley and

Great تے Tale of Two Cities،David Copper Field،Sons Expectation نیں۔ڈکنز دے ناول متاثر کن نیں۔خوشی دے مقام تے قاری مسکراندے نیں۔غم دے مقام تے اکھاں نمناک ہوجاندیاں نیں۔اوس نے معاشرتی تے سیاسی خرابیاں ول توجہ دلائی اے۔

Thackeray وی Charles Dickens دا ہم عصر سی۔اوس دا سب توں اچھا ناول Vanity Fair اے۔طنزیہ انداز وچ قلم چلدا اے۔انگریزی معاشرے دے مختلف طبقیاں تے روشنی پاندا اے۔Charlotte Bront دا ناول Jane Eyre 1874ء وچ چھاپے چڑھیا۔جیہڑا کافی مقبول ناول سی۔

Mrs. Gaskell 1848ء اوس دور دی نمایاں ناول کار اے۔اوس دی نمایاں لکھت Mary Brton، Gran Ford تے Ruth اے۔George Eliot دا پہلا ناول Adam Beed 1859ء وچ چھاپے چڑھیا اور ایس دی شہرت دا باعث بنیا۔اوس دے ناول نیکی کرن دی ترغیب دیندے نیں۔اوس دے مشہور ناول Mill in the Floss 1860ء وچ شائع ہویا۔اوس دے کجھ دیر بعد والے ناول Fleix Halt،Middle March تے Darried Deronda نیں۔

شروع وکٹوریہ دور ناول نگار آپس وچ ملدے جلدے نیں۔پر کدھرے اک دو جے نالوں تھوڑے مختلف سی۔ایہہ سارے معاشرتی سلجھاؤ دے حامی سی۔Dicken تے Charlotte Bront خاص طور تے حیاتی نوں رنگین عینکاں وچوں خوبصورتی نال ویکھدے سی اوہ حیاتی دیاں تکلیفاں تے بے انصافیاں نوں وی محسوس کردے سی۔ناول دی ادب وچ اک خاص حیثیت تے مقام سی۔اونہویں صدی نصف تیکر جیہڑا ناول نگار ناول دی تحریک نوں اگے ودھاندے رہے۔اوہناں وچ Anthony Trolop اے۔اوس دی لکھتاں The Warden، Doctore Thorne، Family Personage، The Last Chronieles of Barret نیں۔George Meredith ایس دور دا اک ہور وڈا ناول نولیس سی۔ایس دیاں ڈھیر ساریاں لکھتاں نیں۔مشہور ناول Richard Feurel، Vittoria، Robert، Diana of Cross Wages تے The Amazing Marriage نیں۔Louis Steveson وی اوس دور دا لکھاری اے۔اوس دے ناول رومانی سی۔ناول نوں دلچسپ کرن واسطے بحری سفر خزانے دی تلاش تے ہور معرکے بیان کردا سی۔اوس دے ناول مشہور ناول Treasure

Island، Black Arrow، Cortiana تے Stiwes نیں ۔ اوس دا طرز نگارش شاندار سی ۔ Bront Sisters دا ذکر وی ات ضروری اے ۔ ایہہ باغی قلمکاری ۔ اپنے اپنے دور توں مطمئن نہیں سی ۔ تن بھیناں دے ناں Emily، Anne تے Charlette نیں ۔ Emily دی مشہور تصنیف جیہڑی انگریزی ادب وچ غیر فانی تصنیف اے Wathering Heights اے ۔ دوسری بھین Anne نے دو ناول Agnes grey تے The Tenaat of Wild تخلیق کیتے ۔ تیسری بھین Charlette نے Jan Eyre تخلیق کیتا ۔ ایس وچ اوس وقت دی سوسائٹی دی عکس بندی کیتی اے ۔ Thomas Hardy اپنے ویلے دا قابل ذکر ناول نگار سی ۔ اوس نے مختلف موضوعات تے مسائل تے قلم چکیا ۔ اوس دے ناول رومانی ، کرداری تے مجموعہ خصوصیت والے سی ۔ اوس دے مشہور ناول The Green Wood Tree، Return of Under Native، Wood Landers تے Tess نیں ۔ دیہاتی پس منظر رکھدے نیں ۔

اونہویں صدی دے ادھ تیکر توں تھوڑا جیہا اگاہاں ویلے وچ ناول دی صنف وچ بہت زیادہ پھیلاؤ آ گیا سی ۔ ایس وچ نئی قسم دا مواد و دلچسپیاں شامل ہو گئیاں سی ۔ سائنس دی نویاں ایجاداں، زندگی دے مختلف شعبے، جنگ، سمندر، چرچ دی زندگی، کارخانے، معدنیات، ریلوے سکول، یونیورسٹی، تجارت، آرٹ، سوسائٹی، سیاست تے جرم ۔ جتھے ناول وچ پھیلاؤ آیا اوتھے ناول پڑھن والیاں وچ وی وادھا ہویا تے ناول کاراں نے مقبول عام انداز دے ناول ویلے دی لوڑ دے مطابق تخلیق کیتے ۔

جدید انگریزی ناول

جدیدیت دا تعلق آرٹ تے ادب دے حوالے نال بڑا اہم اے ۔ ایہہ جمالیات تے کلچرل سوجھ بوجھ نال متعلق اے ۔ پہلی جنگ عظیم (1914-1918) ہو وچ جدیدیت دا ابتدائی دور سی ۔ ویہویں صدی دیاں لکھتاں وچ اک فرق قسم دی خصوصیت دا ناں اے ۔ ایہہ خصوصیت اونہویں صدیاں دیاں لکھتاں وچ وی موجود نیں ۔

اونہویں صدی دی دوجی دہائی تے ویہویں صدی دے آغاز وچ وکٹوریہ دور دی بوڑوا سوسائٹی دے طور اطوار ختم ہو گئے ۔ سوسائٹی گنجھل دار تے اخلاقیات توں دور ہو گئی ۔ ایس توں علاوہ پہلی جنگ عظیم دے اثرات وی ناول وچ ظاہر ہوئے ۔ عورت دی ترقی، جمہوریت دا احساس و سائنس دی ترقی، نفسیاتی گنجھلاں

تے سماجی معاشرتی انقلاب جدید انگلش ناول دی تخلیق دا باعث بنے۔ جدید ادب وچ جدید ناول دی تعریف مختلف تنقید نگاراں کیتی اے۔Foster E. M. جیہڑا خود وی ناول نگار اے، کہندے نیں:۔

"A Novel is a Spongytract"(100)

جدید ناول دے حوالے نال Elizbeth Dew رقمطراز نیں:۔

"The novel is almost entirely concerned with problems and situations common to all men. The novel dealing as it does with action and passions of human beings whom we think of in the terms of fellow living of us all, is bound to Express certain of the moral values men live by implication, if not directly, the attitude of the author towards those values." (101)

اگر اسی غور کریئے تے انہویں صدی دے نزدیک انتہا حد تک خود شعوری پیدا ہو گئی سی۔ Yello Book ہر دلعزیز ہوئی۔ Oscar Wilde نے Aubery Beardrley دی جمالیات تے ادیاں دے کم نوں رنگین کردتا اوس توں علاوہ ہور زباناں دے ناول نگاراں نے وی انگریزی ناول تے اثر کیتا۔ اوہناں وچوں فرانسیسی لکھاری Zola، Balzae تے Manpassant، جرمن لکھاری Sudeman، Schnitzler تے Mann۔ ڈچ لکھاری Couperus، Belgian Ibsan Dinavian تے Hansum، اٹیلین لکھاری Dnvwrizio تے Fogazzary۔ ایس توں علاوہ روسی لکھاری Tolstoy، Turgeniev، Chekev Dostoesky تے گورکی (Gorky) نے وی انگریزی لکھاریاں خاص طور تے ناول نگاراں نوں متاثر کیتا۔(102)

انہویں صدی دے نصف وچ ناول وچ حقیقت نگاری دا رجحان پیدا ہو گیا سی۔ پچھوکڑ وی حقیقی ہو گیا سی۔ فیر لکھن والے کھل کے لکھن لگے۔ اوہ اپنی گل ڈنکے دی چوٹ تے کہندے سی۔ ہر قسم دا موضوع سیاسی، اقتصادی، اخلاقی، تعلیمی، روحانی تے عادی ناولاں دا مرکزی خیال بنے۔ جدید انگریزی ناول دے کجھ لکھاری Benett، Galsworthy نے Wells پیدا تے وکٹوریہ دور دی پر اوہناں اپنا کم ویہویں صدی

تک جاری رکھیا۔ ٹیکنیکل ترقی اونہویں صدی دے اخیر وچ ہوئی ۔ ناول فائن آرٹس بن گیا۔ نئے لکھاریاں نے ویہویں صدی وچ سنجیدہ ، سوشل تے فلاسفیکل موضوع تے لکھیاں۔ اوس دور دے نامور ناول نگار Samuel Butter، Galsworthy، Bennett، Joseph Conard تے H.G. Wells ایڈورڈین دورتوں گذرن توں بعد چارجین دا دورا ے۔ پہلی جنگ عظیم 1914-1918 دے دور وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آئیاں۔ جنہاں نے ناول نگاراں دی سوچ تے وی اثر کیتا۔ بہت سارے مکاتیب فکر نے جنم لتا۔ پبلشر تے بک میکرز نے بڑا کم وکھایا۔ ناولاں تے ناول نگاراں نوں بڑی شہرت دتی تے مشہوری دا اہتمام وی کیتا۔(103)

اوس دور دے نامور ناول کاراں وچ D.H. Lawrence نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں کجھ انج نیں۔ Sons and Lovers 1913، The Rain Bow(1915)، Kangoroo(1913)، Women in Love(1921)، Aarons Road (1922)، Lady Chatterley's Lover (1929)، D.H.Lawrence انقلابی سوچ دا حامل سی۔ اوہ زندگی بارے دوطرح سوچیدا سی۔ (i) جمالیاتی نظاریاں والی زندگی (ii) جنسی تسکین والی زندگی۔(104) بقول علی عباس حسینی:۔

> ''اوس نے جنسیات تے اتنا زور دتا کہ اوس دیاں کتاباں علمی زبان وچ لکھی ہوئی کوک شاستر بن گئیاں۔ لیکن Lawrence دیاں لکھتاں نوں اک طرح ای لینا غلط اے۔ اوہ معاشرتی بے چینی داحل دسنا چاہندا اے۔''(105)

جدید دور دے ناول نگار Aldors Hunly دیاں لکھتاں Crome Yellow(1921)، Antic Hay(1923)، Barren Leaves (1925)، Paint Counter (1928)، Bravel New World(1932) طنزیہ دے مزاحیہ رنگ وچ رنگیاں لکھتاں نیں۔ حیاتی دیاں تکلیفاں تے نظر رکھدا اے۔ انساناں نوں انساناں دی صورت وچ ویکھدا اے۔ Dorothy Richardson دیاں مشہور لکھتاں Painted roofs (1915)، Back Water(1910)، Hameo Comb(1917)، Dead Lock (1921)، Revalving Lights، The Tray (1927)، Left Hand (1931)، Interim Tunnel (1999)۔ سارے ناول

رومانی محایات دے بارے نیں۔کہانیاں وچ کوئی ربط نئیں۔تحت الشعور تے جذبات دا اظہار اے(106)

جدید انگریزی ناول Mrs. Virginia Wolf دے تذکرے توں بغیر تریا رہے گا۔اوس دیاں مشہور لکھتاں (1915) The Vovage Out ،Night and day (1919) ،Jaccb Room (1912) ،Mrs. Dalloway (1925) ،The Light House (1927) ،Waves (1931) ،The Year (1936)۔مسز وولف بارے تنقید نگار لکھدے نیں کہ اوہ شاعرانہ رنگ وچ تے اعلیٰ انگریزی لکھدیاں سی۔اوہناں دا خیال اے کہ ظاہر اصل نئیں۔بلکہ اصل چیز انسان دا دماغ اے۔تخیلات تے تصورات انسان دے تاریک کونیاں وچ چھپے رہندے نیں۔ایہدے ناول وی بے ربط نیں۔سارے جدید انگریزی ناولاں وچ اک پرشور ناں James Jovce دا اے۔اوس دی لکھت Ulysses بڑے حجم دا ناول سی۔ایس وچ فلاسفی، سائیکولوجی، دھارمک، جادو، ہسٹری تے علامتی پکھ نظر آوندے نیں۔اک تنقید نگار نے ایس ناول نوں ٹیلی فون ڈائریکٹری دا ناں دتا اے۔ایس ناول نگار دا دوسرا ناول 1939 وچ چھاپے چڑھیا۔ایس ناول دا ناں Finne Gone اے۔ناول بے حد فلاسفیانہ اے۔اک تنقید نگار Monchester Wske دا خیال اے کہ خود James Jovce ای اپنے ناول دی وضاحت کر سکدا اے۔ایس زمانے وچ ناول نگاراں وچ اک ناں ادیب تے ناقد فوسٹر۔ای۔ایم دا وی اے۔اس دے تن ناول قابل ذکر نیں۔A Room with a View ،Howard End تے Hoge Walpale۔جدید ناول دا کینوس وسیع توں وسیع ہوندا گیا۔موضوعات وچ وی جدت پائی جاندی اے۔ایس صدی وچ کھلے اخیر والے ناول وی لکھے جان لگ پئے۔(107)

انڈین حوالے دے انگریزی ناول

انڈین معاشرت دے حوالے ناول بہت سارے جدید ناول نگاراں نے قلم اٹھایا۔ایہہ انگریز ناول نگار Thomson ،Candler تے Foster E. M. سی۔فوسٹر دا ناول A passage to India، تھامسن دا ناول An Indian Day تے فوسٹر دا اک ہور ناول A Farewell to India مشہور ناول نیں۔ایہہ سارے ناول انگریز تے ہندوستانی دی کشمکش دے حوالے نال نیں۔ناولاں دے حوالے نال اگر اوہناں ہندوستانی لکھاریاں دا ذکر ناں کریئے جہناں انگریزی وچ ناول لکھے تے انگریزی ناول دا باب تریا رہے گا۔انگلش بدیشی زبان اے۔اک قلم کار واسطے بڑا مشکل ہوندا اے کہ اوہ کسی بدیشی

زبان وچ ادب تخلیق کرے۔ چونکہ انگریزاں دی وجہ نال اینگلو اینڈین کلچر پیادا ہو چکیا سی۔ ایس کر کے Indo Anglian ادب وی تخلیق ہویا۔ بہر حال ہندوستانی لکھاریاں نے وی انگریزی زبان وچ طبع آزمائی کیتی۔ سب توں پہلاں نوروت نے انگریزی وچ ناول تخلیق کیتا۔ ناول دا ناں Young Spainish Maidenیاں Planca سی۔ ایہہ اوہناں دی وفات توں بعد چھاپے چڑھیا۔ رمیش چندر روت قدرتی ناول کار سی۔ اوس دے مشہور ناول The Slave Girl of Agra، An Indian Historical Rommance(1909)، The Lake of Paims تے A Story of Indian Domestic Life نیں۔ ایس۔ کے۔ گوش نے (1905)وچ 1001 Indian Nights تخلیق کیتا۔ B.A. Rajan نے Vasuedva Sasprn لکھیا۔ فیر ٹی کرشنا نے Padmini تے The Dine of death تخلیق کیتا۔ ایس توں علاوہ بہت سارے اجہے تخلیق کار پیدا ہوئے جہناں انگریزی زبان وچ ناول تخلیق کیتا۔ پنجاب وچ مشہور قلم کار سو برا جی تے سر جوگندر سنگھ سی۔ ویہویں صدی دے اخیر ڈی۔ ایف کر کرا مشہور ناول نگار گزرے نیں۔ اوہناں دے انگریزی ناول Just Flesh تے There Lay the City اے۔ راجہ راؤ نے انگریزی وچ ناول Kanthapura تخلیق کیتا۔ آر۔ کے۔ نارائن نے وی کجھ ناول تخلیق کیتے۔ پہلا ناول Swami and Friends فیر Bachelor of Arts، تیسرا ناول The Dark Room سی۔ ایس توں علاوہ ہندی لکھاریاں سر رابندر ناتھ ٹیگور دا گورا اور کرک(Wreck) بڑا مشہور ناول اے۔ نئے لکھن والے سر فیروز خان، ملک راج انند، خواجہ احمد عباس تے احمد علی خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ اوہناں دا مشہور ناول The Light in Delhi اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ فیر اک لمی لسٹ اے جنہاں انگریزی وچ ناول تخلیق کر کے انگلش فکشن وچ وادھا کیتا۔ کجھ مشہور تخلیق کار زنانیاں دے ناں وی نیں۔ جہناں دا ذکر وی ضروری اے۔ کملا مرکنڈوا، پروار جھابا والا، شکنتلا تے شری گلشن نے انگلش وچ ناول تخلیق کیتے۔ (108)

امریکی ناول

چونکہ ساڈے ایس باب وچ ریت تے روایت دے حوالے نال گل ہو رہی اے۔ ایس کر کے انگریزی وچ ناول تخلیق کرن والے سارے تخلیق کاراں دا ذکر کرنا ضروری اے۔ جتھے جدید انگلش ناول دا ذکر آندا اے۔ تے اسی امریکن انگلش ناول نوں نظر انداز نہیں کر سکدے۔ امریکی ناول نگاری وچ حقیقت نگاری نوں پہلاں

ای اپنا چلے سی۔ امریکی ناول نگار Brit Hart جدید زندگی نوں پسند کردا سی۔ اوہ جمہوریت دی تے آزادی دی تحریراں دا حامی سی۔ امریکی طرز زندگی نوں افضل جاندا سی۔ اوس دے مشہور ناول American Claims، The Prince and the Pauper تے A Yankee at King Arthua's Court اے۔ اک ہور امریکن ناول نگار William Dean اے۔ اوس دیاں مشہور لکھتاں A Fogone Conclusion، A Fear Ful Responsibility، Through the Eyes of the Needles تے Lady of Arocstook نیں۔ Heny James امریکہ دا نفسیاتی ناول نگار اے۔ اوس دے ناولاں دے کردار پڑھے لکھے ہوندے۔ اوس دے مشہور ناول Rocdrick Hudson، The American، Portrait of a Lady، An International Episode، The Lesson of Master تے Golden Bowl نیں۔ Fronk Noris امریکی ناول نگار اے۔ اوس دا پہلا ناول Vendoverand the Brute غیر Aman's Women۔ دو ناولاں نے اوس نوں شہرت دتی اوہ Octopus تے Pit سی۔ Stephen Grance نے تن ناول تخلیق کیتے Maggic، George's Mother تے Badges of Courage۔ ایہہ زیادہ دیر زندہ نئیں رہیا فیر وی امریکی ادب وچ ایہدی تھاں اے۔(109)

George Moore امریکی ناول نگاری اے۔ جس نے انگریزی ادب تے گہرا اثر چھڈیا۔ اوس دیاں مشہور لکھتاں Confession of a Young Man، Amissioneries Wife، Memories of a Dead Life تے Sister Taresa۔ مور نے انگریزی وچ آزاد نگاری نوں کمال کے فروغ دتا۔ Sherweed Anderson امریکی ناول نگار نے زیادہ تر نفسیاتی پہلوواں نوں مد نظر رکھ کے ناول لکھے۔ اوہناں دے مشہور ناول Poor Wife، Many Merriages تے Dark Laughter نیں۔ Leuuis نوبل انعام یافتہ امریکی ناول اے۔ اوس دیاں مشہور لکھتاں Main Street، Arrow Smith تے Dods Wortt نیں۔(110)

5. سپینش ناول

ناول لکھن دی روایت ہر زبان وچ اے۔ سپینش وچ وی نثر لکھن دا رواج پندرھویں صدی توں ہویا۔ اٹیلین ''Boccaccio'' دا اثر چینی کہانی تے وی ہویا۔ روایتی قسم دا رنگ ایس ادب وچ پایا جاندا

اے

16(سولویں)صدی عیسوی

1508 ءوچ Amadsdo Gate اک رومانی رنگ دی لکھت منظر عام تے آئی۔ایس کتاب دی اصل کاپی گم ہوگئی سی۔غالباً ایس دا تعلق پرتگال نال سی۔ 1554 ءوچ Picaresque رومانس دے حوالے نال Lazarills de Tomes نے شاندار کہانیاں تخلیق کیتیاں۔ ایہناں دی کتاب نوں سولہویں صدی دی Pick Wick کہیا جاسکدا اے۔1561 ءوچ Jorge de Moutimer نے اک کتاب "Diama" تخلیق کیتی۔جیہڑی سارے یورپ وچ مقبول ہوئی۔ 1585 ءوچ Gal Atea رومانس دے حوالے نال Cervautes دی ناول دے بالکل قریب دی لکھت سی۔

17(ستارویں)صدی عیسوی

1604 ءوچ Cervantes دی لافانی لکھت Don Quixote چھاپے چڑھی۔جس نے ناول دی اک تاریخ مرتب کیتی۔1613 ء Cervautes نے بارہ ناول تخلیق کیتے۔پر اوہ اینے جانے بجھے ناول نہیں سی۔اوہناں تے تھوڑا انجیلین اثر سی بلکہ چنگے ناول سی۔اوس ویلے اک گمنام لکھت Mock Aunt وی چھاپے چڑھی سی۔ایہہ شاندار تے طنزیہ قسم دی لکھت سی۔اگلے ورہیاں وچ کسی وی سپینش لکھاری نے اتنی توجہ حاصل نہیں کیتی جتنی اک سپینی سپاہی Perez de Hita نے۔ایس نے نہ صرف یورپ دی سوچ نوں بدلیا بلکہ فرانس والیاں دی توجہ وی حاصل کیتی۔

17(ستارویں صدی)عیسوی

ایس صدی دی مشہور تخلیقاں Granda تے Moors سی۔

18(اٹھارویں صدی)عیسوی

ایس صدی وچ Fray Cerundio de Campazes نے وی معیاری لکھتاں تخلیق کیتیاں۔1708ء توں 1731 تیکر دے عرصے وچ J.F. Isla نے کافی شہرت حاصل کیتی۔ Gil Blase اوس زمانے وچ J. F Isla ورگی مشہوری حاصل کیتی۔سپینش ناول دے حوالے نال اگر تجزیہ کریئے تے اوس توں بعد ناول نگاری وچ کوئی خاص قابل ذکر واد ھا نہیں ہویا۔ایس دور وچ Walter Scott دے ناولاں دی نقل ضرور موجود ی۔مثلاً Martinez de Ha Rosa تے Zarrilla۔

19(اوہنیویں صدی) عیسوی

ایس صدی وچ 1877ء تے اٹھارویں صدی اخیرتوں اک ناول کار Cacilia Bohlde
Faber نمایاں ہو کے ابھر دی اے۔ اوس دا ناول La GAviota 1848ء وچ چھاپے چڑھیا۔
ایہہ Andalusion گاؤں دی حیاتی بارے سی۔ ایہہ پہلا ہسپانی ناول سی جیہڑا جدید طرز دا سی۔ اوس توں
بعد ایس لکھاری دی بہت ساریاں لکھتاں منظر عام تے آئیں Valira 1824، Pereda 1934،
Parez Galds 1845، تے Palaio vald 1853ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہناں سارے
ناولاں وچ جدید یورپی ناولاں دا رجحان پایا جاندا اے۔(111)

4. روسی ناول

وسط ایشیا، ملک مشرقی یورپ دے نال وی ملدا اے۔ ایتھے ناول دیاں اپنیاں حقیقی جڑاں نیں۔
روس وچ ناول کہتریں دے ویلے وی موجود سی۔ فیر اوہنیویں صدی دے پہلے حصے وچ روسی ناول تے "Sir
Walter Scott" دیاں لکھتاں دا اثر نظر آوندا اے۔ اوس ویلے کرازمن، راڈشچیو، آزر آئیلوز لیطیئی
ژاگوشکین، نے کجھ ناول تخلیق کیتے۔ 1799-1839 دے سارے عرصے وچ الیگزنڈر سرجیوک روسی
ادب تے چھایا رہیا۔ اوس نے کامیاب ناول 'کپتان دی دھی' تے ماسٹر پیس ناول 'ایوگینی انگن' جانیا جاندا
اے۔ ایہہ شعری شکل وچ لکھیا گیا۔ لرمانتوف 1814-1840ء دی اک تخلیق A Hero of over
times نوں اک شاندار ناول کہیا گیا۔ فیر 1834ء وچ Gogol دیاں لکھتاں چھاپے چڑھیا۔ ایہہ
1809-52 دا دور سی۔ (112)

Gogol دے زیادہ تر ناول رومانی تے تاریخی واقعات تے مبنی سی۔ اے دا ناول 'مردہ روحاں' دا
یورپ دے ادب وچ خاص مقام اے۔ Gogol توں بعد Tonragieve، Gontchasor،
Pissemski، Dostolveski، Tolostoi شاندار ناول نگار نیں۔ ایس توں بعد ناول نگاراں
دا اک مضبوط تے پکا حلقا مکتب فکر پیدا ہوگیا۔ دوستووسکی دا مشہور ناول "House of Deads" اے۔
ٹالسٹائی دا مشہور ناول "The War & Peace" اے۔ ایس ناول دا ناولاں وچ اچا مقام اے۔ اوس
ویلے دنیا دے ناولاں دا اثر روسی ادب تے ہویا۔ روسی ناولاں نے اپنی راہ بنائی سی۔ اوہنیویں صدی دے
اخیر تے ویہویں صدی دے آغاز تیکر ناول نکھر گیا سی۔ میکسم گورکی دا ناں روسی ادب دے حوالے نال منیا ہویا

ناں اے۔ اوس دی مشہور تخلیق 'ماں' دا ترجمہ مختلف زباناں وچ ہویا۔ اوس دیاں لکھتاں روسی انقلاب دے حوالے نال نیں۔ ڈاکٹر ژواگو روس دا مشہور شہرہ آفاق ناول نگار اے۔ جس نوں ادب دا نوبل پرائز وی ملیا اے۔(113)

6. جرمن ناول

جرمن ناول ہور زباناں دے ناولاں دے مقابلے کافی دیر بعد تخلیق ہوا۔ جرمن ناول بارے جیہڑی کھوج کیتی گئی اے۔ ایس توں پتہ چلدا اے H.J.C Von Grimmelshausen ستارہویں صدی وچ اک جرمن ناول نگاری سی۔ ایس دا زمانہ (1625-1650) سی۔ ایس دیاں لکھتاں رومانی سی۔ ایہہ لکھتاں Abenteuerlic, Simplicius, Simplicissimus 1669ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایس ناول وچ 30 سال دی جنگی مہمات دا ذکر اے۔ پر ایس نوں مکمل ناول نہیں کہہ سکدے۔

18 (اٹھارویں صدی) عیسوی

اٹھارہویں صدی وچ Defoes دی نقل وچ Rebinsonaden اک بہت بڑا رومانس تخلیق ہوا۔ اک ہور لکھت Wieland جیہڑی Don Quixote دی نقل سی چھاپے چڑھی۔ فیر 1774ء وچ Goethe دی شاندار لکھت The Sorrow of Young Werther چھاپے چڑھی۔ اوس دا دوسرا ناول Wilhelm Meister 1796ء تے تیسرا ناول Elective Affenites 1809ء وچ چھپیا۔

19 (اونیویں صدی) عیسوی

اونیویں صدی دے آغاز تے Gethe توں علاوہ اک ہور لکھاری Johann Paul Ricter (Jean Paul) نے مہماتی قسم دی کہانیاں تے مبنی ناول تخلیق کیتے۔ ایہہ ویلہ (1763-1825) دا سی۔ ایس قسم دیاں تخلیقات دا اثر یوروپی رومانی ادب تے وی ہویا۔ اوس توں بعد بہت سارے رومانی ناول کار ابھر کے سامنے آئے۔ اوہناں دے ناں کجھ اسطرح نیں Tieck، Brentano، Arnixi، Fonqu، Kpiest تے Immermann اوس ویلے دے ناول نگار آزاد شاعری دی طرح ناول لکھدے سی۔ ناول دا کوئی خاص ضابطہ تے اصول نہیں سی۔ ایس توں بعد دے ناول کاراں وچ اچے معیار دے نال نگار Gustav Freytag نیں۔ ایہناں نوں جرمنی دا Walter Scott کہندے

نیں۔ فیر اونہویں صدی وچ بہت سارے جرمن ناول نگاراں نے کم کیتا۔ اوہناں چوں مشہوراں Laube، Anerback، Berthold، Jeremias Golhelf، Ebers، Fontane، Spielhagen، Heyse تے ہوراں شامل نیں۔

(اونہویں تے ویہویں صدی) عیسوی

اونہویں تے ویہویں صدی وچ بہت سارے جرمن ناول اپنے اصلی تے حقیقی رنگ وچ لکھے گئے۔ جرمن ناول دی ہور زباناں دے ناولاں وانگ ابھر کے اک اچے مقام تے جا اپڑیا۔(114)

ب۔ مشرقی ناول

1. اردو ناول

ناول دی عمارت قصہ، کہانی یاں داستان تے اساری جاندی اے۔ اردو ادب وچ قصہ، کہانی یاں داستان لکھن دا رواج بہت پہلوں موجود سی۔ تاریخ اردو دا مطالعہ کریئے پتہ چلدا اے کہ قصے تے کہانیاں دوسرے ادباں وانگ منظوم شکل وچ موجود سی۔ اردو ادب وچ لکھیاں گیاں مثنویاں اس دا منہ بولدا ثبوت اے۔ خوب محمد خوب دی خوب ترنگ وچ شیخ چلی دا قصہ ہمیشگی دا روپ اختیار کر گیا اے۔ قطب قطبی دیاں مثنویاں، ملاوجہی دا قصہ قطب مشتری تے بھنجا نوی محمد افضل دی مثنوی سب روما اردو دے مشہور منظور قصے نیں۔ علی عباس حسینی اپنی کتاب "ناول کی تاریخ وتنقید" وچ تحریر کردے نیں۔

> "اردو کو ان ابتدائی تصنیفات سے دو عناصر مل گئے اک کردار نگاری دوسرے منظر کشی۔" (115)

اٹھارہویں صدی عیسوی وچ انگریزی ادب دا پہلا مکمل ناول 'پامیلا' چھاپے چڑھیا۔ اس دا مصنف رچرڈسن اے۔ اوس وقت اردو ادب وچ قصہ تے کہانی تخلیق ہو رہیا سی۔ یعنی اردو ادب وچ ناول نگاری دا رواج بہت بعد وچ ہویا۔ ہندوستان دی تاریخ دا مطالعہ کریئے تے پتہ چلدا اے کہ اٹھارہویں صدی وچ انگریزاں دی کوشش سی کہ ہندوستانیاں نوں عیسائیت ول راغب کیتا جائے۔ ایس مقصد واسطے مذہبی کتاباں دی اشاعت وی کیتی۔ نالے ہائی سکول وی قائم کیتے۔ 1857ء وچ جنگ آزادی توں بعد انگریزی معاشرت تے انگلش ادب دا اثر مقامی لوکائی تے وی ہویا۔ اوس ویلے اردو ادب وچ داستان نگاری دا رواج عروج تے سی۔ سب توں چنگی داستان باغ و بہار 1802ء وچ تخلیق ہوئی۔ 1824ء وچ رجب علی سرور

نے اپنی شاندار داستان فسانہ عجائب تخلیق کیتی۔ اوہ ویلہ سی جدوں باہروں آئے انگریزی افسانے نوں ادیباں پڑھیا۔ اوس ویلے دے ادیباں وچ سرشار پہلے ادیب سی جنہاں انگریزی ناول پڑھیا۔ اردو ادب وچ افسانے نوں متعارف کروایا۔ کلیل بخاری لکھدے نیں:۔

کجھ پرکھ کرن والے فسانہ عجائب نوں داستان تے ناول دی درمیان زنجیر وی کہندے نیں۔ پر ایہہ خیال درست نہیں۔ فسانہ عجائب وچ مافوق الفطرت عناصر، غیر فانی کردار تے کرداراں دا ارتقا موجود نہیں۔" (116)

ایہہ ناول توں ہٹ کے خصوصیات نیں۔ کجھ لوکاں نوں 'باغ و بہار' وچ وی ناول دی شکل نظر آوندی اے۔ پر سچ ایہہ اے کہ ناول تے داستان الگ الگ شکلاں نیں۔ جدوں داستاناں لکھیاں جا رہیاں سی اوس وقت ناول دا کوئی تصور نہیں سی۔ ایہہ اسی کہہ سکدے آں کہ اردو قصہ تے انگریزی ناول دا مہاندرہ کجھ ملدا جلدا تے سی۔ مولانا نذیر احمد دے قصے دا تعلق اردو افسانے نال جوڑیا جاندا اے۔ اوہناں دے قصیاں وچ ناول دیاں خصوصیات موجود نیں۔ اوہناں دا سب توں وڈا کارنامہ ایہہ سی پئی اوہناں دے قصے سچے معاشرتی زندگی دی تصویر کشی کردے نیں۔ ڈاکٹر محمد احسن فاروقی اپنی کتاب 'ناول کیا ہے' وچ لکھدے نیں:۔

"غدر 1857 نے ہر صاحب دماغ پر واضح کر دیا کہ ہماری سب سے بڑی کمزوری ہماری زندگی سے دوری ہے۔ انگریزوں کی کامیابی کا راز ہی یہ ہے کہ وہ خیالی دنیا میں نہیں لہتے۔ یہی دنیا ان کے لئے اصلی بھی ہے۔" (117)

مولوی نذیر احمد چونکہ سر سید احمد دے رفقاء کار سی۔ ایس کر کے سر سید احمد دا کجھ رنگ اوہناں تے وی چڑھیا۔ انگریزی تے اوہناں نوں واجبی آوندی سی پر اصلاح دا جذبہ کوٹ کوٹ کے بھریا ہویا سی۔ مولوی صاحب دیاں زیادہ لکھتاں وچ اصلاح تے مقصدیت اتنی زیادہ اے کہ اوہناں دیاں کتاباں ناول نہیں لگدیاں۔ اوہناں دا ذوربیان زبردست اے۔ اپنے ناولاں وچ اوہناں معاشرتی اصلاح توں علاوہ دینی تبلیغ دا کم وی لیا۔ ڈاکٹر کلیل بخاری دسدے نیں:۔

مرأت العروس مولوی نذیر احمد دی پہلی کتاب اے۔ جیہڑی 1849ء وچ پہلی دفعہ شائع ہوئی۔ اس وچ عورتاں دی تعلیم تے امور خانہ داری دے زور دتا گیا۔ حکومت نے اس کتاب تے ڈپٹی نذیر احمد نوں اک ہزار روپیہ انعام دتا۔ سرکاری کتب خانیاں واسطے ایس کتاب دیاں دو ہزار جلداں خریدیاں گیاں۔ ایس توں ایس کتاب دی اہمیت دا اندازہ

ہوسکدا اے۔ 1876ء وچ مرات العروس دا دوجا حصہ بنات النعش شائع ہویا۔
1877ء وچ توبۃ النصوح چھاپے چڑھی۔ مولوی نذیر احمد دی اک ہور تحریر فسانہ
مبتلا، 1885ء وچ شائع ہوئی۔ فیر 1888ء وچ ابن الوقت شائع ہویا۔ ایہہ اک ایجے
کردار دی کہانی اے جو مغرب پرست اے۔ ایہہ 1857ء دے غدر وچ انگریزاں دی
جان بچا کے انعام و اکرام تے اچا عہدہ حاصل کردا اے۔ پر اخیر وچ اپنی انگریزی وضع دے
ہتھوں ذلیل ہو جاندا اے۔(118)

مولوی نذیر احمد کٹر مولوی سی ایس کر کے واعظ تے صبر آزما خطبات ناولاں وچ جاری ساری سی۔ احسن
فاروقی 'اردو ناول کا ارتقاء' دے باب وچ تحریر کردے نیں۔

"اس تمام خشکی اور ناصحانہ پن کے باوجود بھی ہم مولوی صاحب کی ان کتابوں کو ناول اس
وجہ سے کہنے پر مجبور ہیں کہ مولوی صاحب پہلے شخص ہیں۔ جنہوں نے ہمارے اس زمانہ کی
معاشرت کی اچھی تصویریں کھینچی ہیں۔ ان کے ہاں وہ مافوق الفطری عناصر موجود ہیں جو
داستانوں کے اجزائے ترکیبی ہوا کرتے تھے۔"(119)

"جمیل بخاری سرشار بارے لکھدے نیں۔

1878ء وچ اودھ پنچ دا آغاز ہویا۔ اس بعد انگریزی افسانے وی باہروں آنے شروع
ہو گئے۔ مضمون نگاراں وچ سرشار پہلے ادیب سی جہناں نے انگریزی ادب نوں پڑھ کے
صنف افسانہ نوں اردو ادب وچ متعارف کروایا۔ کجھ ناقدین فسانہ عجائب نوں داستان تے
ناول دی درمیانی کڑی کہندے نیں۔(120)

سرشار نے چونکہ انگریزی ناول دا مطالعہ کیتا سی۔ انگریزی ادب نال واقفیت رکھدے سی۔ ایس کر کے
اوہناں دے ناول تے فیلڈنگ، اسمولٹ، اسٹرن، اسکاٹ، ڈکینس تے تھیکرے دا اثر وی وکھائی دیندا
اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ وسعت وی انگریزی ادب دے مطالعہ نال آئی۔

علی عباس حسینی لکھدے نیں:

"سرشار کی اس وسیع النظری ہی کا یہ نتیجہ ہے کہ وہ اردو کے سب سے پہلے باقاعدہ ناول نگار
تسلیم کئے جاتے ہیں۔"(121)

سرشار دیاں تن مشہور لکھتاں فسانہ آزاد، سیر کہسار تے جام سرشار نیں۔ مولوی نذیر احمد نے اپنے
قصیاں چوں غیر انسانی تے غیر فطری وسیلے کڈھ دتے پر اوہناں دا نظریہ اخلاقی تعلیم و تربیت دے اردگرد

گھمدا رہیا۔ سرشار نے ناول وچ وسعت پیدا کیتی ایہناں لکھتاں وچ بیگماتی زبان اوہناں دیاں چالاکیاں، معاشرتی رہن سہن، سوکناں (جذبہ سوتیاڈاہ) تے آزاد زنانیاں دا ذکر ملدا اے۔ پیشہ ور رنڈیاں، دائیاں تے بھٹھیاریاں دے کردار وی ملدے نیں۔ ایس طرح مرداں دے سارے روپ وی بیان کردا اے۔ جس وچ غنڈے، سیٹھ، جوگی، بزاز، نائی، حلوائی تے شریف ہر طرح دے مرد شامل نیں۔ علی عباس حسینی لکھدے نیں۔

"سرشار کی کتابیں ان اخلاقی معیار سے بلند ہیں۔ بقول پنڈت نرائن ورفسانہ آزاد میں اکثر مقامات غیر مہذب تے عامیانہ ہی نہیں بلکہ فحش ومتبذل بھی ہیں۔" (122)

کے۔ کے۔ کھلر سرشار بارے لکھدے نیں:

"اردو میں سلسلہ جاتی ناول کی بنیاد سرشار نے ڈالی۔ ناولٹ کی شروعات بھی انہوں نے ہی کی۔ سرشار اگر آج زندہ ہوتے تو فلموں کے پلاٹ کے لئے ہٹ ہوتے۔ ان کا زمانہ فلم اور ٹیلی ویژن کا زمانہ نہیں تھا۔ لیکن ان کے ناولوں کا انداز ڈرامائی ہونے کے ساتھ ساتھ ایک ایسا فلمی ہے جو جدید ہونے کے ساتھ مسلسل بھی ہے۔ اور ناول میں سرشار کا وہی رتبہ ہے جو انگریزی میں سوفٹ کا ہے۔" (123)

سرشار دی ناول تے اتنی مضبوط پکڑ نہیں سی۔ اوہ داستاناں دے زیر اثر ناول تخلیق کر دے سی۔

اونھیویں صدی دے اس اخیر لے دور وچ مولانا عبدالحلیم شرر داناں اہل قلم دی حیثیت نال متعارف ہوندا اے۔ شرر عربی و فارسی دے عالم سی۔ انگلستان تے یورپ دی سیاحت وی کیتی۔ ایس دوران سر والٹر سکاٹ دے تاریخی ناول پڑھے۔ ایہہ ناول پڑھ کے اوہناں وچ اک تقابلی سوچ پیدا ہوئی۔ اوہناں نے تاریخی ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں دے ناول مسلماناں دے کارنامیاں تے تنزل دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔ ڈاکٹر سہیل بخاری لکھدے نیں۔

"شرر نے اپنے ناول سکاٹ کی دیکھا دیکھی ضرور لکھے لیکن انہیں سکاٹ کی سی تاریخی بصیرت حاصل نہ تھی۔" (124)

شرر نے کثیر التعداد ناول تخلیق کیتے۔ جہناں چوں مشہور ناول منصور موہنا، فردوس بریں، ملک العزیز، ورجینا۔ شوقین ملکہ، عزیز مصر، فلورا فلوریڈا، فتح اندلس، بابِ خرمی تے زوال بغداد نیں۔ بقول پروفیسر فراق گورکھپوری شرر دے ناول پاویں مٹی دا پہاڑ نیں پر اوہناں نوں ٹھنگ کے ویکھنا پیندا اے۔ تاریخی ناولاں توں

علاوہ مولانا شرر نے معاشرتی ناول وی تخلیق کیتے ۔مشہور معاشرتی ناول بدرالنساء کی مصیبت، آغا صادق دی شادی نیں ۔ دونویں ناول ہندوستانی مسلماناں دی معاشرت دے حوالے نال تخلیق ہوئے ۔

اونہویں صدی دے اخیر وچ محمد علی طبیب مولانا عبدالحلیم شرر دے ہم عصر گزرے نیں ۔محمد علی طبیب نے وی تاریخی ناول تحریر کیتے پر اوہ غلطیاں نال پر نیں ۔جہناں وچوں مشہور ناول جعفر عباسیہ اے ۔ایس دور وچ اک ہور ناول نگار جیہڑے عبدالحلیم شرر تے محمد علی طبیب دے ہم عصر گزرے نیں ۔جہناں نے ناول نویسی نوں ذریعہ معاش نہیں بنایا ۔اوہناں نے اوس دور وچ ناول نگاری وچ چنگا وادھا کیتا ۔مرزا عباس ہوش وی اوس دور دے ناول کار گزرے نیں ۔ دو ناول افسانہ نادر جہاں تے ربط ضبط تخلیق کیتے ۔

مرزا محمد ہادی رسوا دی ایس دور وچ اک اہم حیثیت اے ۔ پہلاں ناول افشائے راز نا تمام ناول سی ۔ کجھ لوکاں دا خیال اے کہ ایہہ اوہناں دی اپنی کہانی اے ۔اصل لکھت جیہڑی اوہناں دی وجہ شہرت بنی اوہ "امراؤ جان ادا" اے ۔انیس قادری لکھدے نیں :۔

> ایہہ ناول 1899ء مارچ وچ مکمل ہویا تے چھاپے چڑھیا ۔اس وچ تمہید توں علاوہ مشاعرہ وی شامل اے ۔ایہہ افشائے راز دی ترقی یافتہ شکل اے ۔افشائے راز تے امراؤ جان ادا دوواں وچ حیاتی دیاں زوال پذیر تے صحت مند قدراں دا موازنہ کر کے روشن مستقبل دی نشاندہی کیتی اے ۔(125)

امراؤ جان ادا اک طوائف دی آپ بیتی اے ۔رسوا نے ناول وچ اس نوں اک مرکزی حیثیت دتی اے ۔ اک طوائف اوس وقت لکھنو دی تہذیب وچ اک خاص حیثیت رکھدی سی ۔ایسی تربیت گاہ سی جتھے نئی نسل آداب مجلس سکھدی سی ۔رسوا دا مقصد معاشرتی زوال دیاں اہم علامتاں نوں ظاہر کرنا وی سی ۔امراؤ جان ادا دا کردار خیالی نہیں کیونکہ مرزا رسوا حقیقت نگار ہون دا دعویٰ کردا اے ۔علی عباس حسینی لکھدے نیں :۔

> "رسوا نے اس ناول میں اپنی شخصیت کو داخل کر کے بڑا فائدہ اٹھایا ہے پوری تصنیف حقیقت کا آئینہ ہو گئی ہے ۔"(126)

انیس قادری لکھدے نیں :۔

> اردو ادب وچ ایہہ پہلا ناول اے جس دا مرکزی کردار اے ۔ انگریزی وچ اس نوں پکارسک ناول کہندے نیں ۔(127)

رسوا دے ناول ذات شریف تے اختر بیگم اتنے باکمال ناول نہیں ۔رسوا نے ناولاں دا ترجمہ وی

کیتا۔جہناں وچ مشہور ناول خونی جورو، خونی بھید، خونی عاشق تے خونی مصر شامل نیں۔ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں:۔

''ویہویں صدی دے شروع وچ مرزا محمد سعید قاری سرفراز حسین تے راشد الخیری دے ناول دنیا وچ شامل ہو گئے۔مرزا محمد سعید اپنے ناولاں وچ مغربی تے مشرقی تہذیب دا موازنہ کردے نظر آندے نیں۔اک معاشرتی تبدیلی دے وی خواہاں نظر آندے نیں۔قاری سرفراز دیاں لکھتاں زیادہ تر طوائف دے ادرگرد گھمدیاں نیں۔مولانا محمد راشد الخیری دے فن تے شرر تے ڈپٹی نذیر احمد دا اثر نمایاں ظاہر ہوندا اے۔ویہویں صدی وچ حقیقت پسندانہ ناول نگاراں توں علاوہ اک نویں تحریک شروع ہوئی۔ایہہ تحریک رومانی تحریک سی۔رومانی ادیباں نے درد تے تنہائی نوں اپنی شخصیت دا حصہ بنایا۔اس دور وچ نیاز فتح پوری دی تخلیق شاعر دا انجام اک نمائندہ لکھت اے۔مجنوں گورکھپوری تے ہارڈی دا بہت اثر سی۔اوہناں دی رومانیت بہت سلجھی ہوئی متوازن سی۔''(128)

1901ء وچ پریم چند دی ادبی زندگی دا آغاز ہویا۔ناول کاری توں پہلاں زیادہ تر افسانے تخلیق کیتے۔پریم چند ناول دی تصنیف نوں شروع وچ ذریعہ معاش بنایا۔علی عباس لکھدے نیں:۔

''منشی نے اقتصادیات کے زیر اثر زیادہ تر ہندی ناول ہندی ہی میں لکھے۔اور بعد میں انہیں اردو کا جامہ پہنایا۔''(129)

پریم چند دے مشہور ناول بیوہ، بازار حسن، نرملا، گوشہ عافیت، چوگان ہستی، میدان عمل تے گئو دان نیں۔ایہہ سارے ناول رومانی سی۔انہاں وچ معاشرت دی اصلاح کیتی سی۔1921ء وچ عدم تعاون دی تحریک توں بعد پریم چند نے نوکری چھڈ دتی۔سہیل بخاری لکھدے نیں:۔

''پریم چند نے کتنے ہی ناول لکھے جو ان کے ترقی پذیر فن کی ارتقائی کڑیاں ہیں۔اور ان کا فن ان کے آخر ناول 'گئودان' میں کمال کو پہنچ جاتا ہے۔''(130)

پریم چند دے ناولاں نوں دو قسماں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔i۔سماجی، ii۔معاشرتی۔اگر اسی غور کریئے تے بیوہ، روٹھی رانی، جلوہ ایثار، بازار حسن، پردہ مجاز تے غبن سماجی ناول نیں۔گوشہ عافیت، چوگان ہستی، میدان عمل تے گئودان سیاسی قسم دے ناول نیں۔اگرچہ پریم چند دا پہلا ناول اسرار معابد سی۔پر اس اوپر سرشار دی چھاپ سی۔بیوہ ناول وچ بیوگان دی حمایت کیتی گئی۔روٹھی رانی راجپوتاں دی قدیم آن بان دی

کہانی دسدا اے۔نرملا وچ ہندوواں دی رسم قرار دا دوے خلاف رائے عامہ ہموار کیتی گئی اے۔بازارِ حسن وچ طوائفاں دی اصلاح کیتی گئی اے۔گوشہ عافیت زمینداری تے کامیاں دی آپسی کشمکش دے حوالے نال اے۔چوگان ہستی وچ کامیاں تے مہاجناں دا ذکر اے۔میدان عمل وچ اس نے سارے طبقیاں نوں حکومت دے خلاف ابھاریا اے۔گئودان پریم چند دا آخری ناول اے۔ایس وچ پریم چند نے ایک حقیقت پسندانہ ادیب دی طرح ناول وچ ہندوستانی حیاتی دے سارے گوشیاں تے روشنی پائی اے۔گئودان داھوری پرانی روایات نوں منن والا اے۔اپنی تقدیر تے شاکر رہن والا کسان اے۔اس دی بیوی پتی ورتا، گوبر باغی لڑکا تے اوہ زمینداراں تے سرمایہ داراں دے خلاف رہندا اے۔ہورے دوسرے کردار جیہڑے شمالی ہند دے زندہ کردے نیں۔احسن فاروقی لکھدے نیں۔

"پریم چند دی سب توں اہم خصوصیت واقعات نگاری اے۔اوہ اپنے کردار زندہ تے روزمرہ زندگی توں لیندے نیں۔"(131)

ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں

"گئودان جبر تے استحصال دیاں قوتاں دے خلاف ذہنی بغاوت دا اعلامیہ سی۔"(132)

پروفیسر عبدالسلام دی رائے مطابق:

"پریم چند ناول میں ناکام رہے تھے۔اسکی وجہ یہ بھی ہے کہ مختصر افسانہ کا فن ان کے مزاج میں رچ بس گیا تھا۔"(133)

سرسید دے پچھے لکن والے ادیب زیادہ تر ترقی پسندسی۔اوہناں نے زیادہ تر نثر دے ذریعے اپنے خیالات دا اظہار کیتا۔ویہویں صدی دا پہلا ویلا بڑا تصور پرست رومانی تے اصلاحی سی۔ترقی پرست ناول نگاراں وچ پہلے ویلے وچ سجاد ظہیر، عصمت چغتائی، کرشن چندر، عزیز احمد تے قاضی عبدالغفار بہت اہم نیں۔قاضی عبدالغفار ہوراں نے دو اہم ناول تخلیق کیتے۔لیلیٰ کے خطوط، مجنوں دی ڈائری۔لیلیٰ کے خطوط اک طوائف دی زندگی پیش کردے نیں جیہڑی سماج دے خلاف لڑدی اے۔ایہہ ناول 1932ء وچ چھاپے چڑھیا۔1934ء وچ مجنوں دی ڈائری چھاپے چڑھیا۔مجنوں دی ڈائری وچ وی اک نوجوان پرانیاں قدراں دے خلاف لڑدا نظر آندا اے۔

1936ء سجاد ظہیر نے ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ لندن کی ایک رات تخلیق کیتا۔ایہہ ناول نوجوان، مقامی مزدوراں تے انگریز طالب علماں دی مختلف ٹولیاں دی ذہنی کشمکش تے خیالاں دے ٹکراؤ نوں

موضوع بنا کے تخلیق کیتا گیا اے۔ سجاد ظہیر اک ترقی پسند ناول کار دی حیثیت نال اہم مقام رکھدے نیں۔ علی عباس حسینی لکھدے نیں:۔

"لندن کی ایک رات نوں تحت الشعور کا انسائیکلو پیڈیا کہیا اے۔" (134)

سہیل بخاری لکھدے نیں:۔

ایس پہلے دور وچ ہور نمایاں قلم کار نیاز فتح پوری، فیاض علی محمد مہدی تسکین، مرزا عظیم بیگ چغتائی، شوکت تھانوی ظفر عمر تے ایم اسلم نیں۔ نیاز فتح پوری نے شہاب کی سرگزشت تے اک شاعر دا انجام لکھے۔ شعریت تے فلسفہ دا اوہ پور استعمال کیتا۔ فنی اعتبار نال کمزور ناول نیں۔ فیاض علی نے دو ناول تخلیق کیتے شمیم تے انور۔ دوویں رومانی ناول نیں۔ محمد مہدی تسکین نے تن ناول تخلیق کیتے برف کی دیوی، مستانہ عاشق تے حسن پرست۔ ایہناں وچ محبت دیاں داستاناں دا رنگی بیان اے۔ مرزا عظیم بیگ چغتائی نے خانم تے چمکی تخلیق کیتے۔ مزاحیہ رنگ دے ناول نیں۔ اوہناں دا اسلوب سادہ تے صاف اے۔ شوکت تھانوی نے کئی ناول تخلیق کیتے۔ کتیا، گرگٹ، دل پھینک، معمہ خاتون، بیوی، سوتیا چاہ، ڈھونگ، بدبھس، لاحول تے جوڑ توڑ وغیرہ۔ ظرافت تے خوش طبعی ایہناں ناولاں دا لازمی حصہ اے۔ (135)

ظفر عمر ایس دور وچ جاسوسی ناول کار سی۔ محکمہ پولیس نال تعلق سی۔ اوہناں دا پہلا ناول نیلی چھتری سی جیہڑا فرانسیسی ناول توں متاثر ہو کے تخلیق کیتا ایس توں علاوہ لال کٹور تے چوروں کا کلب مشہور ناول نیں۔ ایم اسلم نے ڈھیر سارے ناول تخلیق کیتے۔ جہناں وچ عشقیہ، معاشرتی تے تاریخی ناول شامل نیں۔ 1947ء وچ مسلماناں تے ہندوواں دے فسادات دے حوالے نال وی ناول تخلیق کیتے۔ (136)

عصمت چغتائی دا ناں ترقی پسند ناول کاراں وچ آندا اے۔ اوس دا پہلا ناول 1940ء وچ تخلیق ہویا۔ ایہہ اک رومانی ٹریجڈی اے۔ ناول دا ہیرو اک غریب کڑی آشا نال محبت کردا اے۔ پر اوس واسطے کجھ نہیں کر سکدا۔ شادی اوس دی اک ہور تھاں تے شاتا نامی امیر زادی نال ہو جاندی اے۔ اخیر تپ دق دی محبوبہ جل کے مر جاندی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں:۔

"ضدی فنی تے ادبی نقطۂ نظر سے کوئی اہم ناول نہیں ہے۔ اس کی کہانی فلمی انداز کی ہے اور فلم اس پر بنی بھی تھی۔" (137)

علی عباس حسینی لکھدے نیں:۔

لوک ایس نوں حقیقت نگاری کہن پر ایس ناول وچ اک مصنوعی کردار نظر آندا اے۔(138)

سہیل بخاری دے مطابق:۔

"یہ پلاٹ بھی حد درجہ مصنوعی ہے۔انجام، قصہ، واقعات، سبق کا منطقی نتیجہ نہیں معلوم ہوتا۔بلکہ مثالی محبت کا کارنامہ نظر آتا ہے۔"(139)

ایس توں علاوہ عصمت چغتائی نے ٹیڑھی لکیر تخلیق کیتا ناول دی شمشاد اک عام گھرانے دی کڑی اے۔جیہڑی رونی ٹیلر اک آئرش نوجوان نال شادی کرلیندی اے۔غالباً عصمت چغتائی نے ایہہ شادی کروا کے ترقی پسند ہون دا ثبوت دتا اے۔عصمت دا اک ہور ناول معصومہ چھاپے چڑھیا۔اک شریف خاندان دی کڑی دی بربادی دی داستان اے۔ایس دا پلاٹ سادہ پر دلچسپ اے۔

عزیز احمد دا ناں وی ترقی پسند ناول کاراں وچ آندا اے۔1943ء وچ اوس دا ناول گریز چھاپے چڑھیا۔ایس توں پہلا دو ناول ہوس 1932ء تے مرمر اور خون 1933ء وچ چھاپے چڑھے۔خالد اشرف لکھدے نیں:

"جنس عزیز احمد کی کمزوری ہے۔اس کے اظہار میں وہ اکثر عریاں نگاری پر اتر آتے ہیں۔ یہی معاملہ اس ناول میں بھی ہے۔"(140)

عزیز احمد دا آگ 1946ء وچ چھاپے چڑھیا۔ناول دے پس منظر وچ کشمیر اے۔ناول کار نے کشمیری عوام دی غریبی تے جاگیردارانہ طبقے دے مظالم تے قلم چکیا اے۔

ایس دور وچ کرشن چندر اک اہم ناول کار سی۔اوہناں دی وجہ مشہوری افسانہ اے۔پر اوہناں نے چند ناول وی تخلیق کیتے۔اوہناں دا پہلا ناول شکست اک رومانی ٹریجڈی سی۔شیام کشمیری تحصیلدار دا پتر پنڈ دی اک کڑی ونتی نال پیار کردا اے۔اوہ ای محبت دا بھیڑا انجام ہوندا اے۔شیام دی موت واقع ہو جاندی اے۔ایس وچ کشمیری منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال کیتی گئی اے۔سہیل بخاری لکھدے نیں۔

"مصنف کے موضوع، پلاٹ اور طرز تحریر نے مل کر ایک ایسی زندگی کے نقوش ابھارے ہیں جو رومانیت میں سراسر ڈوبی ہوئی ہے۔"(141)

کرشن چندر دا دوجا ناول جب کھیت جاگے وی ٹریجڈی اے۔طوفان کی کلیاں وی مصنف دا تیسرا

ناول اے۔ ایس بارے خود کرشن چندر لکھدے نیں کہ ایہہ پہلے ناولاں دی کڑی اے۔ طوفان کی کلیاں وچ کشمیر دی داستان بیان کیتی گئی اے۔ دل کی وادیاں سو گئیں مختلف طبقات دی عکاسی کردا اے۔ علی عباس حسینی کرشن چندر دے ناول شکست بارے کہندے نیں:۔

''کرشن چندر اپنے اس ناول میں ڈی ایچ لارنس سے غیر شعوری طور پر سہی لیکن ضرور متاثر ہیں۔''(142)

خالد اشرف لکھدے نیں:۔

''کرشن چندر کا یہ ناول ایک حد تک رومانی اور اصلاحی ہے۔ جو ہندو سماج کی زمانہ قدیم سے مروجہ ذات پات کی درجہ بندی کے خلاف تحریر کیا گیا۔''(143)

پریم چند دے دور تیکر ناول نگاراں دی سوچ وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آ گیاں سی۔ انگریزاں دی غلامی، طبقاتی مظالم تے جاگیرداراں دیاں زیادتیاں۔ دوسرے پاسے مزدوراں تے سرمایہ داری دی کشمکش۔ تحریک آزادی دا اودھم۔ ملکی ونڈ توں پہلاں لکھے گئے ناولاں وچ پریم چند دے اپنے ناولاں وانگوں حقیقتاں تے گوہ کیتا۔ اوہناں نے آزادی دی تحریک نوں جذباتی لگاؤ تے تفصیل نال پیش کیتا۔

ملکی ونڈ توں بعد اردو وچ کافی ناول چھاپے چڑھے۔ ایہناں دا زیادہ تر موضوع ہندو مسلم فسادات سی۔ پاکستان بنن توں بعد سیاسی تے سماجی زندگی وچ زبردست تبدیلی آئی۔ ناول نگاراں دی سوچ وچ وی زبردست تبدیلی آئی۔ ایس دور وچ بڑے شاہکار ناول چھاپے چڑھے۔ 1948ء وچ عزیز احمد دا ناول ایسی بلندی ایسی پستی چھاپے چڑھیا۔ ایس وچ رئیساں تے امیراں دی جنسی بے راہروی تے اوہناں دے ہتھوں غریب طبقے نال زیادتیاں دا ذکر ملدا اے۔ ایس طراں عزیز احمد دا شبنم عورت دی پاکیزگی دے حوالے نال تحریر ہویا۔ ڈاکٹر خالد اشرف عزیز احمد دے اوہناں ناولاں بارے لکھدے نیں:۔

''عزیز احمد کے ان دونوں ناولوں میں جنس کا تذکرہ کہیں کہیں عریانی کی حد تک پہنچ جاتا ہے۔ لیکن انہوں نے زوال پذیر حیدرآباد کی معاشرے میں امراء و نوابین کے عیاشیوں اور جنسی کجرویوں کو حقیقت آمیز ڈھنگ سے پیش کیا۔''(144)

ڈاکٹر ممتاز احمد خاں عزیز احمد بارے ایس طراں لکھدے نیں:۔

''اردو ناول کی دنیا میں جن ادیبوں کو اہمیت کا درجہ حاصل ہے ان میں ایک نام عزیز احمد کا بھی ہے۔ ہوس سے لے کر شبنم تک انہوں نے تہذیبی اور جنسی رجحانات کا اثبات کرتے

ہوئے ناول کی کم مائیگی کے دور میں قائدین اور ناقدین دونوں کی توجہ حاصل کی۔ان سے
ناولوں کے مقام متعین نہیں۔ان میں اب تک اتار چڑھاؤ دیکھنے میں آ رہا ہے۔" (145)

ایس دوروچ احسن فاروقی دا ناول شام اودھ منظر عام تے آیا۔ایہہ ناول لکھنو دی قدیم تہذیب دی عکاسی کرداا ے اوہناں دا کردار نواب ذوالفقار علی خان ایس تہذیب نوں بیان کرداے۔ڈاکٹر ممتاز احمد خان شام اودھ بارے کجھ ایس طراں رائے دیندے نیں:۔

"بہر صورت شام اودھ اپنی تمام تر خوبیوں کی بناء پر آج بھی دنیائے ادب کا ایک دلچسپ اور یادگار ناول ہے۔ڈاکٹر جمیل جالبی نے دسمبر 1985ء کے دستاویز مطبوعہ روالپنڈی میں شام اودھ ایک مطالعہ کے عنوان سے بجا طور پر لکھا ہے کہ یہ ناول اردو ناول کے ارتقاء میں خاص اہمیت کا حامل ہے۔نیز یہ کہ اس میں وہ فنی شعور موجود ہے جو بڑی تحریر کے لئے ضروری ہے۔" (146)

ڈاکٹر خالد اشرف نے شام اودھ دے بارے اپنی رائے کجھ ایس طراں دتی اے:۔

"احسن فاروقی کا ناول شام اودھ لکھنو کی قدیم تہذیب اور وضعداری کو زندہ کرنے کی سعی ہے۔" (147)

قرۃ العین دے سارے ناول پاکستان دی ونڈ توں بعد شائع ہوئے۔ایہناں ناولاں وچ اودھ دی تہذیب دے آخری نشان ملدے نیں نالے طبقاتی کشمکش دے اثرات وی ملدے نیں۔میرے بھی صنم خانے قرۃ العین دا پہلا ناول اے۔ڈاکٹر ممتاز احمد میرے بھی صنم خانے بارے لکھدے نیں:۔

"قرۃ العین نے اس ناول میں اودھ کے مخصوص تعلقہ داروں کی زینت، سوچ، نام نہاد دانش وری پرانے رجحانات کے ساتھ اتھ نئے رجحانات کی اسیری بحوالہ مغربی طرز زندگی کی خوبصورت عکاسی کر کے نام کمایا اور ادبی دنیا نے اس کا خاص نوٹس بھی لیا۔" (148)

خالد اشرف لکھدے نیں:۔

"میرے بھی صنم خانے قرۃ العین کا نقش اول ہے۔یہ ناول اپنے فنی لوازم سے ساتھ ناول نگاری میں تکنیکی کی نئی راہیں کھولتا ہے۔" (149)

قرۃ العین حیدر دا شاہکار ناول 1959ء وچ چھاپے چڑھیا۔ایہہ ناول ڈھائی ہزار سالہ تاریخ تے چھایا ہویا ہے۔سکے۔کھٹر 'آگ کا دریا' بارے لکھدے نیں:۔

"آگ کا دریا کسی ایک طبقہ یا گروہ کی زندگی یا خاص ماحول اور حالات میں پلنے والے

انسانوں کی کہانی نہیں بلکہ یہ کہیے کہ ایک طرح سے سرگزشت آدمی ہے۔" (150)

ڈاکٹر خالد اشرف آگ کا دریا دی کجھ اس طرح ونڈ کر کے دسدے نیں:۔

"اس ضخیم ناول کو ہم چار حصوں میں تقسیم کر سکتے ہیں۔ پہلا حصہ قدیم ہندوستانی تاریخ سے مسلم دور کی ابتدا تک۔ دوسرا حصہ مسلم دور عروج تک ہے۔ تیسرا حصہ اودھ کے بادشاہوں کے دور زوال پر مرکوز ہے اور آخری حصہ تقسیم سے کچھ بعد تک۔" (151)

قرۃ العین دے 'آگ کا دریا' دی ناول دی دنیا وچ اک خاص حیثیت اے۔ اتنا لمبا ناول اک ریکارڈ اے اک بہت وڈا تاریخی دورانے جیہڑا ایس ناول وچ محفوظ اے۔ ممتاز احمد خاں آگ کا دریا دے بارے لکھدے نیں:۔

"ہمارے اردو ناول میں آگ کا دریا کی حیثیت آج تک منفرد ہے۔ اور غالباً اس کی ہمیشہ یہی حیثیت رہے گی۔ خواہ اس سطح کا دوسرا ناول وجود میں آجائے۔ اس لئے کہ کسی بھی عہد کا رجحان ساز ناول ادب کے سفر میں کلاسیکی درجہ حاصل کر لیتا ہے۔ اور کلاسیک زمان و مکان سے بالاتر ہو کر ہمیشہ ہر دور کے قاری پر ہر وہ حقیقت منکشف کرتا رہتا ہے۔ جس کا روح عصر کے دائرہ میں رہتے ہوئے بتایا جانا ضروری ہے۔" (152)

آگ کا دریا سارے نقاداں نے خوبصورت لفظاں نال سلاہیا اے۔ ایہہ ناول سلاہن جوگ وی اے۔ کے۔ کے۔ کھلر وقار عظیم دے حوالے نال آگ کا دریا دا ذکر کجھ انج کر دے نیں:۔

"رسمی مفہوم میں کہانی نہیں بلکہ کہانی سے زیادہ مزیدار ہے۔ وہ فلسفہ نہیں لیکن فکر کی گہرائیوں سے بھرپور ہے۔ وہ تاریخ نہیں لیکن اس کا ہر صفحہ تاریخی صداقت کے نور سے معمور ہے۔" (153)

پروفیسر عبدالسلام آگ کا دریا بارے کجھ ایس طرح لکھدے نیں:۔

"آگ کا دریا کے بارے میں موضوع کا سوال بحث طلب ہے۔ بیشتر نقادوں نے لکھا ہے کہ اس ناول کا موضوع وقت ہے۔ یہ نتیجہ اخذ کرنے کے لئے انہیں زیادہ غور وفکر نہیں کرنا پڑا۔ ناول کے شروع میں ہی ٹی ایس ایلیٹ کی نظم کا ترجمہ دیا گیا ہے۔ اس سے یہی نتیجہ اخذ ہوتا ہے۔" (154)

آگ کا دریا بارے کے۔ کے۔ کھلر نے اک بڑی خوبصورت گل کہی اے۔ تھوڑے لفظاں نال اک مکمل کہانی بیان کر دتی اے۔ کے۔ کے۔ کھلر لکھدے نیں:۔

''آگ کا دریا کسی ایک طبقہ یا گروہ کی زندگی یا خاص ماحول اور حالات میں رہنے بسنے والے انسانوں کی کہانی نہیں بلکہ یہ کہیے کہ ایک طرح سے سرگزشت آدمی ہے۔'' (155)

آگ کا دریا دی اہمیت توں کوئی ادیب تے ناقد منکر نہیں ہوسکدا۔ ایس کرکے ایس ناول نوں سارے ناقداں نے اپنی تنقید تے رائے زنی واسطے چنیا۔ ایس توں علاوہ وی قرۃ العین نے ناول تخلیق کیتے۔ دلربا اک مختصر ناول سی۔ چاندنی جاگیرداری نظام دے زوال دی کہانی اے۔ قرۃ العین حیدر دا ناول نگار دی حیثیت نال اک خاص مقام اے۔ کے۔ کے۔ کھنہ قرۃ العین بارے لکھدے نیں۔

''قرۃ العین حیدر اردو ادب کی دوجی ورجیان ولف ہے۔ ورجینا ولف نہیں تو اروتھی رچرڈسن ضرور ہے۔ شعور کی رو میں اک مچلتی ہوئی لہر، دریاؤں کو آگ لگانے والی بھی، شمعیں جلانے والی، پت جھڑ کی آواز سنانے والی۔'' (156)

1959ء وچ خدا کی بستی شائع ہوئی۔ ایہہ اوہ ناول سی جیہڑا مکمل طور تے پاکستان دی شہری رَہتل بہتل دی عکاسی کردا اے۔ ونڈ توں بعد ایہہ اجیہا ناول سی جس نوں پڑھ کے اوس ویلے دی لوکائی دے حالات توں آگاہ ہوسکدے آں۔ شوکت صدیقی نے کراچی وچ بسنے والے معاشرے دی مکمل تصویر کشی کیتی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں:۔

''خدا کی بستی پہلا ناول ہے جس میں تقسیم کے بعد تشکیل ہوئی شہری سوسائٹی کے باطنی حقائق کو جرات کے ساتھ پیش کیا گیا ہے۔'' (157)

خدا کی بستی دے بے شمار کردار نیں لیکن کلیدی کردار نوشہ تے راجہ نیں۔ ایہہ پاکستانی شہری حیاتی دی حقیقی تصویر اے۔ جہدے وچ لوکائی دے اوہ دکھ وکھائے گئے نیں جیہڑے سوسائٹی واسطے ناسور نیں۔ ڈاکٹر ممتاز احمد خان خدا کی بستی دے بارے کجھ ایس طراں لکھدے نیں:۔

''خدا کی بستی پڑھتے ہوئے یہ تاثر ابھرتا ہے کہ مصنف نے تاریکی یا اندھیرے کو بہت اہمیت دی ہے۔ چوں کہ اس میں جرائم کی دنیا پیش کی گئی ہے اور استحصالی نظام پر شدید وار کیا گیا ہے۔ اس لئے شاید انہوں نے ماحول کی معنویت آشکار کرنے کے لئے خاص مناظر اندھیرے کے تعلق سے پیش کئے ہیں۔ اندھیرا خود استحصال اور کرپٹ سسٹم کی علامت ہے۔'' (158)

خدا کی بستی دی مقبولیت دا اندازہ ایس توں لایا جاسکدا اے کہ ڈرامائی شکل وچ اس نوں کئی دفعہ ٹی

وی توں ریلیز کیتا گیا۔ کے۔ کے۔ کھلر خدا کی بستی دی مقبولیت بارے لکھدے نیں:۔

''خدا کی بستی کو اردو کی دنیا میں جتنی مقبولیت ملی۔ اس کا اندازہ اس کے ایڈیشنوں کی تعداد سے لگایا جا سکتا ہے۔ یوں تو جس ناول کو اردو کی دنیا میں مقبولیت ملی۔ اس کا معیار مشتبہ ہو جاتا ہے۔ لیکن خدا کی بستی کا کردار مشتبہ نہیں۔ مصنف نے چارلس ڈکنز کا انداز اپنانے کی کوشش کی ہے۔ اور اس کوشش میں وہ کہیں کہیں کامیاب بھی ہوئے ہیں۔ جہاں تک افراد اور معاشرے کی عکاسی کی بات ہے۔ لیکن افراد و معاشرے کو وہ خاص رنگ کے شیشوں کی عینک سے دیکھتے ہیں۔ اسی رنگ کی عینک سے جو کہ اشتراکی نقادوں کی پسندیدہ چیز ہے۔ یہی ناول کی خامی یا خوبی کہی جا سکتی ہے۔'' (159)

1961ء جمیلہ ہاشمی دا تلاش بہاراں چھاپے چڑھیا۔ ونڈ توں پہلوں جدوں اک رلی ملی تہذیب ہندوستان وچ موجود سی۔ ایس اول وچ اوس تہذیب دی عکاسی کیتی گئی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں:۔

''تلاش بہاراں، کرداروں اور واقعات کے لحاظ سے انتہائی کمزور ہے، اور اس کے رومانوی و فلسفیانہ اسلوب پر قرۃ العین حیدر کے ابتدائی ناولوں کے اثرات محسوس کئے جا سکتے ہیں۔'' (160)

جمیلہ ہاشمی دا اک ہور ناول دشت سوس اک تاریخی ناول اے۔ ممتاز احمد خان جمیلہ ہاشمی دے تاریخی ناول نگار ہون دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''جمیلہ ہاشمی ان ناول نگاروں میں اپنی اک مسلم حیثیت رکھتی ہے۔ جنہوں نے تاریخ و اسلامی رجحان کی آب یاری کی ہے ایک عام ناول نگار ہی سماجی مورخ کا کردار انجام دیتا ہے۔ اور وہ ناول نگار جو تاریخ سے کردار اخذ کرتا ہے۔ اور انہیں ادب میں زندہ و تابندہ کر دیتا ہے۔'' (161)

1962ء خدیجہ مستور دا ناول ''آنگن'' چھاپے چڑھیا۔ آنگن دی تہمینہ نوں سخت گیر انسان دشمن قدراں دی بھینٹ چڑھنا پیا۔ اوس دا ویاہ صفدر نال نہ ہو سکیا۔ اوس دا کردار اسرار چچا اک رشتہ دا بیٹا سی۔ ساری عمر ایس ٹبّر دی خدمت کردا رہیا پر کسے نوں اوس نوں اوہ مان نہ دتا جیہڑا اک خاندان دے فرد نوں حاصل ہوندا اے۔ ڈاکٹر ممتاز احمد خان دے کہن مطابق:۔

''خدیجہ مستور نے آنگن میں نہ صرف کہانی کے تمام لوازمات ایک اکائی میں پرونے کا

کیمیائی عمل انجام دیا ہے۔ بلکہ کسی ملک کی وہ کہانی جو ہنگامہ خیزی اور متعدد بحرانوں سے عبارت تھی۔ اسے انتہائی حسن وسلیقہ سے ایک اہم ناول بنا دیا۔"(162)

1962 وچ عبداللہ حسین دا پہلا ناول اداس نسلیں چھاپے چڑھیا۔ اس وچ مشرقی پنجاب دی پینڈو رہتل وکھائی گئی اے۔ پہلی جنگ عظیم توں پاکستان بنن تک دے حالات تے سیاسی جدوجہد دے حوالے نال اک سوہنی تخلیق کہانی دے بنیادی کردار نعیم تے عذرا نیں۔ اس توں علاوہ دو کردار علی تے عائشہ نیں۔ علی تے عائشہ پنڈ توں نس کے اک مزدور بستی وچ رہندے نیں۔ اوتھے اک فیکٹری وچ مزدوری کردے نیں۔ علی مزدوری کم ہونے دی وجہ نال حالات دے استحصال دا شکار ہو جاندا اے تے چڑچڑی شخصیت بن جاندا اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف ایس ناول بارے کجھ ایس طرح لکھدے نیں:۔

"عبداللہ حسین کا ناول اداس نسلیں میں پہلی بار برطانوی سامراج کی سازشوں تحریک آزادی کے مختلف مرحلوں اور اس تحریک میں پنجاب کے گاؤں کے کسانوں نے جو قیمت ادا کی اس کے اثرات کی نشاندہی وسیع پیمانے پر کی گئی ہے۔"(163)

کے۔ کے۔ کھلر اداس نسلیں دا موازنہ حیات اللہ انصاری دے ناول لہو کے پھول نال کردے نیں۔ اوہ لکھدے نیں:۔

"عبداللہ حسین کا ناول اداس نسلیں تقسیم وطن کے لئے لکھے گئے اردو ناولوں میں نمایاں حیثیت رکھتا ہے۔ اس عظیم ناول کا پس منظر بھی لگ بھگ وہی ہے جو حیات اللہ انصاری کے ناول لہو کے پھول کا ہے۔ لیکن دونوں ناولوں میں دونوں مصنفوں کے اپنے چہرے نظر آتے ہیں۔"(164)

اس دور وچ حیات اللہ انصاری دا ناول لہو کے پھول تخلیق ہویا۔ ایہہ ناول ہندوستان دی ونڈ تے اودے توں وہندوالے فسادات تے لوکاں دی ہجرت بارے اے۔ ایس ناول وچ مختلف سیاسی کردار تے لیڈر موجود نیں۔ ڈاکٹر خالد اشرف لہو کے پھول بارے لکھدے نیں:۔

"لہو کے پھول کے ذریعے مصنف نے مشترکہ ہندو مسلم تہذیب کی عظمت اور وسعت کی عکاسی کی ہے۔ جس کو سامراجیوں نے برصغیر میں قدم جمانے کے لئے پارہ پارہ کرنے کی کوشش کی اور اس کوشش میں وہ کافی حد تک کامیاب بھی ہوئے۔ کانگریس کے نقطہ نظر کی حمایت اور اشتراکیوں کی نقطہ چینی کرتے ہوئے اکثر عدم توازن کا شکار ہو جاتے ہیں۔"(165)

کے۔ کے۔ کھلر لہو کے پھول تے کجھ ایس طرح لکھدے نیں:۔

"لہو کے پھول آزادی کے بعد ہندوستان میں لکھا گیا۔ اردو کا پہلا سب سے طویل اور وزن دار ناول ہے۔ دو ہزار چھ سو صفحات پر مشتمل اس ناول پر 1970ء کا ساہتیہ اکادمی انعام مل چکا ہے۔"(166)

ایس ضخیم ناول دا تاریخ دے حوالے نال وی اک خاص مقام اے۔ اگر اس نوں تاریخی ناول کہیا جائے تے زیادہ چنگا اے۔

اردو ناول ویلے نال اگے ودھدا رہیا۔ ہر قسم دے Trends دے ناول منظر عام تے آئے۔ قاضی عبدالستار دا ناں تاریخی ناول نگاراں دی فہرست وچ شامل اے۔ اوہناں تن تاریخی ناول تخلیق کیتے۔ دارا شکوہ 1967ء، صلاح الدین ایوبی 1968ء تے غالب 1968ء وچ چھاپے چڑھیا۔

فضل کریم فضلی دا ناول خون جگر ہونے تک قحط بنگال دے حوالے ناول تحریر ہویا۔ مصنف قحط بنگال دے زمانے وچ بنگال وچ نوکری۔ ایس بنگال دے قحط دے ویلے دے حالات قلم بند کیتے نیں۔ ایس طرح 1966ء وچ ڈاکٹر ایوب مرزا دا تاریخی سوانحی ناول دام موج چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول اشترا کی تحریک دے بانی امیر حیدر دی حیاتی تے تحریر ہویا۔

تاریخی ناولاں توں علاوہ ناول کاراں نے نفسیاتی تے جنسی حوالے ناول وی ناول تخلیق کیتے۔ راجندر سنگھ بیدی دا ناول نما ناولٹ اک چادر میلی سی پنجاب دے پنڈ کوٹلہ دی اک بیوہ زنانی رانو دی کہانی اے۔ ڈاکٹر اشرف اک چادر میلی سی بارے لکھدے نیں:

"بیدی نے اس ناولٹ میں دکھایا ہے کہ کس طرح پچھڑے ہوئے دیہی معاشرے کی عورت اقتصادی مسائل سے مجبور ہو کر ایک کھلونے کی سی حیثیت کی حامل رہ جاتی ہے۔ جہاں اس کی روح اور ضمیر کے خلاف اس کو جنسی تعلق قائم کرنے پر مجبور ہونا پڑتا ہے۔"(167)

بیدی دے ایس ناولٹ تے کے۔ کے۔ کھلر نے وی اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کیتا اے:۔

"ترقی پسند تحریک کے زیر سایہ ایک اہم افسانہ نگار راجندر سنگھ بیدی نے بھی ایک ناولٹ سپرد قلم کیا۔ ایک چادر میلی سی پنجاب کے دیہات کی کہانی ہے۔ اس کہانی میں بیدی نے اتنا سچ بولا ہے کہ اس پر شک ہونے لگتا ہے۔ پنجابی میں کہاوت ہے کہ اتنا سچ نہ بول کہ اکیلا رہ

جائے۔ چار آدمی تو بچا لے گئے کندھا دینے کے لئے۔" (168)

ایس دور وچ ممتاز مفتی دا ضخیم ناول چھاپے چڑھیا۔ علی پور دا ایلی ناول نچلے متوسط طبقے دا فرد اے۔ اک وڈے ٹبر نال رہندا اے۔ اس دا پیو اک عیاش بندہ اے۔ ایتھے علی دی شخصیت وچ بہت ساریاں گنجھلاں پیدا ہوگیاں۔ علی پور دا ایلی اک اجیہا بھرپور ناول اے جیہڑا طویل ہون دے باوجود بوریت پیدا نہیں کردا۔ بلکہ قاری دے دل وچ اس نوں اگے توں اگے پڑھن دی سک رہندی اے۔ کے۔ کے۔ کھلر ایس ناول دی تعرف انج کر دے نیں:۔

"علی پور کا ایلی لگ بھگ بارہ سو صفحات پر مشتمل ہے۔ اتنی ضخامت میں بہت سی غیر ضروری باتیں اور واقعات دانستہ یا نادانستہ طور پر آ سکتے ہیں۔ لیکن یہ ناول اس بھرتی کی چیزوں سے بالکل خالی ہے۔ اس میں کہیں کوئی جھول نہیں۔ کہیں کوئی روزن نہیں، کہیں کوئی کمزوری نہیں، فنی خرابی نہیں۔ اس لحاظ سے اس ناول کو اردو کا آورش تسلیم کیا جا سکتا ہے۔" (169)

ناول ترقی دیاں پوڑھیاں چڑھ رہیا سی۔ پرانے ناول کاراں دے نال نویں ناول کار وی ابھر رہے سی۔ ہر قسم دے موضوع تے لکھیا جا رہیا سی۔ مشہور ناول کاراں وچ علیم مسرور دا ناول بہت دیر کر دی چھاپے چڑھیا۔ 1978ء وچ اکرام اللہ دا ناول گرگ شب چھاپے چڑھیا۔

1981ء وچ اک مشہور ناول راجہ گدھ چھاپے چڑھیا۔ بانو قدسیہ دی ایس تخلیق دا ایس دور وچ اک خاص مقام اے۔ ایہہ اک مخصوص نفسیاتی ناول اے۔ ناول دی کہانی وچ آفتاب تے سیمی کالج دے طالب علم نیں۔ آفتاب کاروباری گھرانے دا فرد اے۔ سیمی اوہدی محبت وچ مبتلا رہندی اے۔ خود سیمی شاہ اک بیوروکریٹ دی بیٹی ہوندی اے۔ آفتاب دی جدائی توں بعد آفتاب دے روم میٹ قیوم نال تعلقات پیدا کر لیندی اے۔ ایہہ تعلقات جنسی خواہشات دی پوریاں کر دے نیں۔ قیوم اک پینڈو ورثنل دا اک ماڑا جیہا منڈا ہوندا اے۔ سیمی قیوم نوں ملدی اے پر محبت اوہ ہجے وی آفتاب نال کر دی اے۔ قیوم دی زندگی وچ اک طوائف تے شادی شدہ زنانی عابدہ وی آندی اے۔ اوس دی شادی ہوندی اے تے اوس دی بیوی روشن کسے ہور دے بچے دی ماں بنن والی ہوندی اے۔ ایتھے قیوم شرافت نال اپنی بیوی نوں اوہدے محبوب افتخار نوں تھما دیندا اے۔ قیوم دی حیاتی وچ جیہڑی وی زنانی آندی اے اوہ دو جیا دی چھڈی ہوندی اے۔ ایتھوں اوہ دا او جو گدھ لگدا اے۔ اک گمبھیر قسم دے خیال تے سوچ دا احساس ناول پڑھ کے ہوندا اے۔

ممتاز احمد خاں دے خیال موجب:۔

"بانو قدسیہ کا ناول 'راجہ گدھ' ایک ایسے دور میں سامنے آیا۔ جب ہمارے معاشرے میں ذات کی شکست وریخت اخلاقی زوال اور بے ہمتی کا نمایاں احساس پایا جاتا ہے۔ یہ احساس اس پر آشوب دور میں اس بات کی علامت ہے کہ ہمیں اس امر کا ادراک ہو چکا ہے کہ ہماری اقدار اندر سے اس قدر گل سڑ چکی ہیں۔(170)

قیام پاکستان توں بعد شائع ہون والے ناول نفسیاتی تے معاشی نیں۔ راجہ گدھ اپنے دور دا اک نمایاں ناول اے۔ ایس توں بعد آنے والے ناولاں وچ 'علی امام نقوی' دا ناول 'تین بتی کے راما' بمبئی دی سماجی حیاتی نال جڑیا ہویا اے۔ پاکستان بنن توں بعد مستنصر حسین تارڑ پاکستان وچ جانیا پچھانیا لکھاری اے۔ 'پکھیرو' تے 'فاختہ' قابل ذکر ناول نیں۔ ایس وچ پکھیرو تے اک بندہ دنیا دیاں چالاکیاں تے مکاریاں توں تنگ آ کے اک ویرانے وچ پناہ لے نیں۔ اوتھے ایہناں نوں پتہ چلدا اے کہ اوہ دوویں اک نیں اوہناں دا دکھ سکھ سب سانجھا اے۔ دوویں گدھ دی خوراک ہوندے نیں اک علامتی ناول اے۔ اس طرح غضنفر دا ناول 'پانی' وی اک علامتی ناول اے۔ اوئیس ناگی دا ناول 'دیوار کے پیچھے' فہمی اعظمی دا ناول 'جنم کنڈلی'، ڈاکٹر خالد جمیل دا 'مقدس جیل' غضنفر دا ناول 'کینچلی' تے ڈاکٹر آغا سہیل دا ناول کہانی عہد زوال کی قابل ذکر لکھتاں نیں۔

اردو ناول دا اگر جائزہ لوواں تے سانوں اوسدے بدلے ہوئے رجحانات دا پتہ چلدا۔ نذیر احمد دے دور توں بعد اردو ناول نے تاریخی، سماجی، معاشرتی، نفسیاتی، علامتی، اشتراکی، رومانی تے معاشی کئی روپ دھارے نیں۔

اردو ناول وسعت، آفاقیت تے تسلسل دی وجہ نال خاص مقام حاصل اے۔ ایسے کر کے اردو ناول نے اپنے کلاوے وچ بہت سارے موضوعات ہوئے نیں۔ اردو ناول نگار تے انگریز ناول دے اثر دے ہیٹھ اپنا مہاندرا سنواریا۔ اپنے مقامی رنگ نوں اپنایا۔ اپنے مسائل نوں ایس وسیع کینوس تے وکھایا۔

برصغیر دی ونڈ توں بعد اردو ناولاں دا ہڑ آ گیا۔ بے شمار ناول پاکستان تے ہندوستان وچ تخلیق ہوئے۔ ایہہ اسطرح سی جس طرح انگلستان وچ اٹھارہویں صدی وچ دکاناں ناولاں نال بھر گیاں سی۔ اردو وچ ناول نگاری دا اج وی رجحان زیادہ پایا جاندا اے۔ ناول پڑھن والے گھٹ گئے نیں۔ مصروف حیاتی تے وقت دی کمی دی وجہ توں قاری دی تعداد محدود ہو گئی اے۔

2. عربی ناول

عربی ناول دی پرکھ پڑچول کردیاں ساتوں ایہہ پتہ چلدا اے کہ عربی ناول دا کوئی اتہاس نہیں۔عربی ادب وچ قصے کہن، سنن تے لکھن دا رواج موجودی۔محمود تیمور ہوریں عربی ناول دی تاریخ دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''عربی ناول نگاری دی تاریخ تے جدوں اسی نظر دوڑائیے آں تے ایہہ حقیقت ساڈھے سامنے آندی اے کہ عربی زبان وچ قصہ گوئی دا رواج ضروری پر ناول دی صنف دا وجود نہیں سی۔اسلام توں پہلاں تے اس دے بعد وی عرب ''قصہ'' سنن دے بہت شوقین سی۔ایہہ سارا کجھ زبانی ہوندا سی۔قصہ جدید عربی نثر ادب دی سب توں اہم صنف اے۔'' فاروق خورشید ناول ورگی لکھت دے حوالے نال لکھدے نیں:۔ساتوں پتہ اے کہ عرب نثر توں زیادہ شاعری تے زیادہ توجہ دیندے سی۔ایس وجہ توں اوہناں دے نثری ادب توں زیادہ شعری ادب محفوظ اے۔ایس کر کے شاعری وچ قصہ گوئی دا وجود ملدا اے۔شعری، قصہ گوئی ای بعد وچ نثری قصہ گوئی دا سبب بنی۔شعری قصہ گوئی زیادہ لمبی نہیں ہوندا سی۔ہاں البتہ عجمیاں وچ لمبے لمبے شعری قصے پائے جاندے سی۔اگر اسی دنیا دے قصیاں تے گوہ کریئے تے ایرانی شاعر الفردوسی (411ھ) وچ جیہڑا شاہ نامہ تخلیق کیتا اوہ 60 ہزار شعراں تے مشتمل سی۔اسطرح رومانیہ دے شاعر ورجل نے (70-19 ق۔م) وچ ہومر دا قصیدہ تخلیق کیتا۔اسطرح مہابھارت دو لکھ شعراں تے مشتمل اے۔اس دے مقابلے وچ عرباں وچ اگر شعری قصے ملدے نیں تے اوہ مختصر نیں۔ہاں البتہ عجمیاں دے قصے بالکل مختلف انداز دے نیں۔احمد حسن تاریخ الادب العربی وچ لکھدے نیں:۔محمود تیمور نے کجھ رومانی کہانیاں دی وی دس پائی اے۔اوہناں لکھیا اے:۔اج دا جدید قصہ نگاراوں ویلے دے طرز اسلوب توں بہت متاثر اے۔اس وجہ توں ادب وچ باقاعدہ نثری صنف دا اضافہ ہویا۔اس دا ناں ''تاریخی قصہ'' رکھیا گیا۔جسطرح 'مرجی زیدان'، 'احمد حسن الزیات' تمہ حسین' تے اردو زبان وچ 'نسیم حجازی' دا کم اے۔عربی ادب وچ رمزی قصے وی پائے جاندے نیں۔ابن المقفع دے مطابق قصے:۔ایہہ قصے جابر تے ظالم بادشاہوں دے ویلے وچ تخلیق ہوئے۔جدوں کوئی ادیب کوئی برائی ویکھدا سی تے اوہ ایہناں قصیاں وچ ایس برائی ول اشارہ کردا سی۔اسطرح دیاں قصیاں وچ ''کلیۃ ودمنہ'' تے ''فاکھۃ الخلفاء'' شامل نیں۔نویں لکھاریاں وچ ''ابراہیم العرب'' تے ''حکایات العرب'' تخلیق کیتی۔''کامل گیلانی'' ہوری علمی تے فلسفیانہ قصیاں بارے

لکھدے نیں:۔ ایس قصےتوں متاثر ہو کے ٹارزن دی کہانی تخلیق ہوئی تے اس اثر ہیٹھ Danniel Daffeo دی کہانی اربنس کروسو تخلیق ہوئی ۔عربی ادب وچ ترجمہ شدہ قصے وی موجود نیں ۔مترجم قصیاں وچ اک مشہور کتاب "الف لیلۃ ولیلۃ" اے جیہڑی تیسری صدی ہجری وچ فارسی تے عربی زبان وچ ترجمہ کیتی گئی ۔عرب وچ قصے سنن دا شوق سی پر لکھن دا گھاٹا سی ۔محبت دے قصیاں نوں چنگی نظر نال نہیں ویکھیا جاندا سی ۔محمد حسین ہیکل پہلے سکالر سی جنہاں پہلا عربی ناول "زینب" تخلیق کیتا ۔ایہہ اک رومانی ناول سی ۔مجلۃ المعرقم وچ دسیا گیا اے ۔: "لکھت دی ایس صنف توں مختلف ناماں نال تعبیر کیتا جاندا اے ۔جسطرح کے اردو وچ قصہ، کہانی مختصر افسانہ، ناول تے داستان وغیرہ ۔" "اس کے بعد عوامی قصص ملدے نیں جسطرح کے غزوہ دا قصہ "امیرۃ ذات الھمۃ" تے "شیف بن ذی یزن" تے "دائیں الفول" دا قصہ وغیرہ وغیرہ ۔ایہہ سارے قصے امت عربیہ دے احساسات دی نمائندگی کردے نیں تے ایہناں دا تعلق مشہور ادباء نال اے ۔ اصل وچ اوہناں ساریاں صرف ایہناں قصیاں نوں تخلیق نہیں کیتا ۔اوہناں نے ایہناں قصیاں نوں سنیا تے اگے بیان کردتا ۔ہن ایہہ نہیں پتہ اوہناں کس حد تیکر وادھکیاں کیتیاں ۔ایہہ قصے عام طور تے اوس زمانے دے سورماں تے نایکاں دی دلیری تے بہادری دے حوالے نال سی ۔" "رومانی کہانیاں:۔اموی دور وچ جدوں لوکاں کول بہت ساری دولت آ گئی تے لوک آرام پرست ہو گئے ۔تے فیر ایجے قصیاں دا رواج ہو گیا جیہڑے کجھ حقیقت تے اسارے گئے تے کجھ قیاس تے خیال تے اسارے گئے ۔پہلا قصہ مجنوں ولیلیٰ دا، دوجا جمیل تے شونہ دا تے تیجا قصہ قیس تے لبنیٰ دا سی ۔" "علمی تے فلسفیانہ قصص:۔عربوں نے علم یونان، ہند تے سندھ توں کافی فائدہ چکیا ۔فزکس، کیمسٹری، تے طب دے میدان وچ مدد لئی ۔ایتھوں تیکر کے مسلمان لکھاریاں نے طبی حقائق تے وی قصے تخلیق کیتے ۔"حی بن لقظان" وی اسطرح دا قصہ اے جس نوں ابو بکر محمد بن عبدالملک طفیل الاندلسی نے لکھیا ۔"" کہ جدوں محمد حسین ھیکل نے پہلا رومانی ناول زینب لکھیا تے اس دا اصل ناں ظاہر نہ کیتا بلکہ اس نوں فرضی ناں "فلاح مصری" دے ناں نال شائع کیتا ۔محمد حسین ہیکل توں بعد طاع حسین، عباس العقاد، ابراہیم، المازنی تے توفیق الحکیم دا ناں آندا اے ۔اوہناں Fiction وچ تخلیقی کم کیتا ۔"(171)

عربی ناول نگاری وچ نمایاں ناں نجیب محفوظ دا اے ۔(1939-44) وچ اوہناں اجیے تن ناول تخلیق کیتے جنہاں دا تعلق مصر دی تاریخ نال سی ۔نجیب محفوظ سر والٹر سکاٹ دیاں لکھتاں توں متاثر سی ۔اوہناں

دیاں لکھتاں وی تاریخی رومانی سی ۔ ایہناں لکھتاں وچ فرعون مصر دی پوری ہسٹری بیان کیتی اے ۔ 1945ء وچ نجیب محفوظ نے اک ناول New Cairo تخلیق کیتا ۔ ایہہ حقیقتاں تے مبنی ناول سی ۔ 1956-57 وچ اوس دی شاندار لکھت The Cairo Trilogy چھپی ۔ ایس دور وچ تن انگریزی ناولاں دے ترجمے وی چھپے ۔ 1948ء وچ "معراج" تخلیق کیتا ۔ ایہہ ناول Freud دی تھیوری دے تحت اساریا گیا ۔ ایس وچ نفسیاتی تجزیہ پیش کیتا گیا اے ۔ نجیب محفوظ نے ناول نوں جدیدت دے رنگ وچ رنگیا ۔ اوس دے ناول realism تے Nationalism سوچاں پٹھ تخلیق ہوئے ۔ 1959ء وچ اوس دا ناول قسط وار Cairs daily "الاکرم" وچ چھپ دا رہیا ۔ اوس دی ایس لکھت نوں لوکاں نوں حیران کردتا ۔ The People of Our Quarter انسانی تاریخ دے حوالے نال اک سوہنی لکھت اے ۔ جیہڑی انسانی حیاتی دے شروع توں لے کے آج تک دے ویلے تیکر لکھی گئی اے ۔ 1982ء اوس دی لکھت "چور تے کتے" دے عنوان ہیٹھ چھاپے چڑھی ۔ ایس تیسرے دور وچ اوس دیاں لکھتاں وچ وڈھی تبدیلی آ گئی ۔ اوس دا لکھنے دا سٹائل بدل گیا ۔ اوس دیاں تخلیقاں Impressionlistic تے Surealistic ہو گیاں ۔ جیہڑیاں جدید ادب دیاں لوڑاں نوں پورا کردیاں سی ۔ نقیب محفوظ نے عربی ناول نوں نویاں راہواں تے پادتا ۔ 1988ء وچ اوس نوں اپنی لکھتاں تے نوبل پرائز ملیا ۔ عربی ناول ہن جدید ناول کہلانے دے قابل سی عربی ادب وچ ناول اوپرا تے اتنا زیادہ وسیع کم نہیں ہویا ۔ بہر حال جدید رجحانات نویں ناولاں وچ وکھائی دیندے نیں ۔ (172)

3. فارسی ناول

فارسی ناول دا کھرا لبھیے تے پتہ چلدا اے کہ فارسی ناول دی ابتدا سفرنامیاں توں ہوئی ۔ ابتدائی طور تے ناصر الدین شاہ دا سفرنامہ ناول دا مڈھ لگدا اے ۔ حاجی زین العابدین مراغی دا سیاحت نامہ ابراہیم بیگ اک مقبول لکھت سی ۔ ایہہ کتاب اوس دور دے ایران دی تصویر کشی کردی اے ۔ تن حصیاں تے مشتمل اے ۔ 1323ھ وچ عبدالرحیم طالب اف دی اک لکھت سالک المحسنین قاہرہ توں چھپی ۔ اس کتاب دی زبان سادہ تے عام فہم اے ۔ ایس وچ مختلف گروہاں دے آداب تے رسوم دا ذکر اے ۔ ایہہ وی ناول دی شکل دی کتاب اے ۔ ایس دور وچ موریز دے انگریز ناول دا ترجمہ حاجی بابا اصفہانی "منظر عام تے آیا ۔ ایہہ ناول ایران دے نظم و نسق تے ایرانیاں دی زندگی تے طنز تے تنقید اے ۔ ایران وچ نقالیاں دے ذریعے قصے بیان

کرن دا رواج سی۔ ایہناں قصیاں وچ بہادری دی داستاناں وی بیان کیتیاں جاندیاں سی۔ ایہہ قصے چونکہ ناول دی پرانی شکل نیں۔ ایس لئی بہادری دے قصیاں نیں تاریخی ناول دی نیہہ بدھی۔ ایہناں وچ مشہور قصے رستم نامہ، اسکندر نامہ، داراب نامہ، سمک عیار تے حسین کرد وغیرہ شامل نیں۔ ایران وچ ترجمائے ہوئے تاریخی ناول وی متعارف ہوئے۔ ایہناں ترجمائے ناولاں وچ ''الیگزنڈر ڈوما'' تے ''جرجی زیدان'' دے ناول ایران وچ بہت مقبول نیں۔ ایہناں ترجمائے ناولاں توں ویکھ کے فارسی وچ تاریخی ناول لکھن دا رواج ہویا۔

1909ء توں 1921ء تیکر مشہور تاریخی ناول نگار محمد باقر خروی، شیخ موسیٰ نثری، حسن خان بدیعی تے صنعتی زادہ کرمانی دے ناں نمایاں نیں۔ محمد باقر خروی دا پہلا تاریخی ناول ''شمس وطغرا'' کرماشتا 1909ء وچ شائع ہویا۔ اس وچ شمس آل نوید شہزادہ منگول شہزادی دے عشق وچ گرفتار ہو جاندا اے۔ شادی دی راہ وچ رکاوٹاں نوں دور کرن واسطے شمس جرات مندی تے بہادری دے جوہر وکھاندا اے۔ تاریخی لحاظ نال ایس ناول دی بڑی حیثیت اے۔ 1910ء وچ محمد باقر خروی دے دو ناول ''ماری وینسی'' تے ''طغرل و ہمای'' چھاپے چڑھے۔ ایہہ وی تاریخی ناول سی۔

شیخ موسیٰ نثر نے تن ناول قدیمی تاریخ دے حوالے نال ناول تحریر کیتے۔ (۱) عشق وسلطنت یا فتوحات کورش کبیر 1919ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اس وچ کورش کبیر دی حیاتی تے فتح ہمدان دے واقعات دا ذکر اے۔ (۲) ستارہ لیدی 1934-1945ء وچ شائع ہویا۔ ایس وچ کروئوس دے خلاف کورش کبیر دی مہمات دا ذکر ملدا اے۔ (۳) سرگزشت شاہزادہ ہرمزان تے ببلی لون دی شہزادی ایری دلیس دے معاشقہ دی داستان بیان کیتی اے۔ مکالمات کم نیں۔ سارے کردار اک طرح ای بولدے نیں۔

حسن بدیع نصرۃ الوزراء 1931ء وچ اس دا ناول ''داستان باستان'' دے ناں نال چھاپے چڑھیا۔ اس نے ''بیژن و منیژہ'' دی عشقیہ داستان بیان کیتی اے۔ اس تے تاریخی واقعات دے نال تاریخی مقامات نوں وی چنگے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ناول دے کردار علمی تے اپنی شخصیت دے مطابق گفتگو کردے نیں۔ صنعتی زادہ کرمانی نے کافی زیادہ تاریخی تے دوسرے ناول تخلیق کیتے۔ 1921ء وچ اوس دا پہلاں ناول دام گستران تے انتقام خواصاں چھپیا۔ اس وچ سلطنت ساوانی تے عرب فتوحات دا ذکر اے۔ 1924ء نوں اس دی دوسری جلد شائع ہوئی۔ اس وچ پہلی غلطیاں دا ازالہ کیتا گیا۔ صنعتی زادہ دا دوسرا ناول وی

تاریخی سی۔ اس داناں "داستان مانی نقاش اے"۔ اس دا تیسرا ناول سلحشور 1934ء چھاپے چڑھیا۔ ایہہ وی حکومت ساسانیاں دے حوالے نال تحریر کیتا گیا۔ صنعتی زادہ نیں تاریخی ناولاں توں علاوہ غیر تاریخی ناول وی تحریر کیتے۔ غیر تاریخی ناولاں وچ فرشتہ، صلح یا فتانہ اصفہان 1903ء، چگونہ ممکن است متمول شد 1938ء، عالم ابدی 1957ء تے رستم دا قرن بیست دوم 1935ء شامل نیں۔ فیر صنعتی زادہ نیں 1957ء وچ اک تاریخی ناول "نادر فاتح دہلی" دے عنوان نال شائع ہویا۔ اس دے دو ایسے ناول جیہڑے تاریخی سی چھاپے نہ چڑھ سکے۔ اک داناں "حمزہ" تے دوسرے داناں "محمد علی باب" تے "عبدالبہا" اے۔

فارسی ادب وچ محمد حجازی دا اک ناول نگار دی حیثیت نال اک خاص مقام اے۔ 1900ء وچ پیدا ہوئے۔ ادبی خدمات دی وجہ توں نائب وزیر اعظم دے عہدے تے فائز رہے۔ دوسری جنگ عظیم وچ دہلی وچ مقیم سی۔ 1347ھ وچ محمد حجازی نے دو ناول تحریر کیتے۔ ایہناں داناں "ہما" تے "پریچہرہ" سی۔ دوناں ناولاں وچ عورت دے حوالے نال اوہناں دے حقوق تے کرداراں تے روشنی ڈالی اے۔ حجازی دا تیسرا ناول "زیبا" پہلے ناولاں نالوں زیادہ مقبول سی۔ ایہہ جدید طرز دا ناول سی۔ ایس وچ حقیقت تے واقعات نگاری پائی جاندی۔ عورت دیاں چالاکیاں تے مکرتوں بدنما رنگ وچ پیش کیتا اے۔ فیر حجازی دا اک ہور ناول سرشک چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک اصلاحی ناول اے۔

محمد مسعود دہانی دے ناول "تفریحات شب"، "در تلاش معاش" اور "اشرف المخلوقات" بہت مقبول ہوئے۔ ایس وچ تعلیم تے زور دتا گیا تے معاشرتی برائیاں تے روشنی پائی گئی۔ م مسعود دہانی اک زہین تے تیز و تند دماغ رکھدے سن۔ ایس کر کے سرکار روں صحافت دے مطالعے واسطے یورپ بھیجے گئے۔ 1947ء وچ اوہناں نوں قتل کر دتا گیا۔ اوہناں دا پہلا ناول 1934ء 'تفریحات شب' چھپیا۔ ایس وچ مصنف تے تہران دے دن رات تے لوکاں دی عیش و عشرت دے مشاغل بیان کیتے نیں۔ کہانی بیان کرن والا استاد اے۔ چونکہ مسعود دہانی خود وی استاد سی ایس کر کے ایج لگدا اے پئی استاد دی آواز اوس دی اپنی آواز اے۔ فیر ایس دور وچ اس دا ناول 'در تلاش معاش' چھپ گیا۔ ایہہ کتاب 'تفریحات شب' دا ضمیمہ سی۔ ایہناں دا ناول 'اشرف المخلوقات' 1934ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک طنزیہ ناول انسان دے اشرف المخلوقات ہوون تے لکھیا گیا اے۔ ثابت ایہہ کیتا گیا ایہہ کہ انسان اپنے خطاب دے بالکل الٹ اے۔ 'گلہای کہ در تے' تے 'جہنم مروید' 1942ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس دیاں دو جلداں شائع ہوئیاں۔ دوسری

جلد دا ناں 'بہار عمر' رکھ دتا گیا۔

مشفق کاظمی دی حیثیت وی اک ناول نگار دی حیثیت نال کافی اہم اے۔ اوہناں دا ناول 'تہران مخوف' اک اجیہا پہلا ناول اے جیہڑا اساسی تے اجتماعی زندگی دا نقشہ پیش کردا اے۔ ایہہ ناول چھ حصیاں تے مشتمل اے۔ پہلے چار حصے ایران وچ شائع ہوئے تے باقی دو حصے ایران توں باہر شائع ہوئے۔ ایس توں علاوہ وی مشفق کاظمی دے ناول شائع ہوئے پر اوہ اتنے مشہور نہیں سی۔ 'گل پژمردہ' 1929ء، 'رشک پر بہار' 1930 تے 'یادگار یک شب' 1941ء وچ چھاپے چڑھیا۔

سماجی ناول نگار دی حیثیت نال 'جواد فضل' دا ناں سرِ زبان اے۔ اوہناں نیں دو ڈھائی وکھیاں دے پنجاہ ناول لکھے نیں۔ ایہناں ناولاں دا زیادہ تر موضوع جواں مرد تے عورتاں دی بے راہ روی اے۔ اوس دے کرداراں وچ ذہنی تے قلبی کشمکش پائی جاندی اے۔ ایہناں وچ معاشرتی بگاڑے روشنی پائی گئی اے۔ ایہہ ناول فارسی ناول وچ چنگے وادھے دا باعث بنے نیں۔ محمد علی افغانی 1925ء وچ پیدا ہوئے۔ افغانی انگریزی تے فرانسیسی زباناں جاندے سی۔ محمد علی افغانی دا پہلا ناول 'شوہر آہو خانم' 1941ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اس نوں کافی شہرت ملی۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اینا ول دے کردار جیتے جاگتے تے متحرک نیں۔ ایہہ ناول جدید طرز دا ناول اے۔ جس وچ وضاحت تے جزئیات نگاری دا خاص خیال رکھیا گیا اے۔ دوسرا ناول 'سنید فت' اے بہر حال اسی کہہ سکدے آں کہ 'محمد علی افغانی' دے ناولاں نے فارسی ناول نوں نواں موڑ دتا۔

'جلال آل احمد' اک اجیہا لکھاری سی جس دا تنقید وترجمہ، افسانہ تے ناول وچ بلند پایہ یادگار مقام حاصل کیتا۔ 'مدیر مدرسہ' اک چھوٹا جیہا ناول تخلیق کیتا۔ ایس وچ اک پرائمری سکول دے حالات قلم بند کیتے گئے نیں۔ لکھاری نے بڑی باریک بینی نال سارے واقعات لکھے نیں۔ کہانی نوں خوامخواہ طویل نہیں کردا۔ مصنف فرانسیسی مصنف Louis Ferdirani توں متاثر لگدا اے۔ 'نون والقلم' اک ناولٹ تخلیق کیتا۔ 'نون والقلم' اک قرآن دی سورۃ دا ناں اے۔ مصنف نے ایس وچ ترقی پسندانہ افکار وعقائد بیان کیتے نیں۔ اگے چل کے فارسی ناول ترقی دی راہ تے روانہ ہو جاندا اے۔ جدید رجحان دے ناول تخلیق ہوئے۔ (173)

5. جاپانی ناول

مختلف تہذیباں دی طرح جاپان وچ وی قصہ کہانی دی روایت قدیم زمانے توں موجود اے۔ بعض

لمیرے تے دنیا دے مشہور قصے 'گنجی کی کہانی' (جیہڑی بارہویں صدی وچ لکھی گئی) ورگی اہم کتاب وی جاپان وچ لکھی گئی۔ پر جدید افسانوی ادب جاپان وچ معاشرتی حالات دی تبدیلی دی وجہ ناول اونہویں صدی دی آخری دہائیاں وچ مضبوط ہویا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں 'میجی' دے ویلے بدیشی قوماں نال معاہدے ہوئے تے جاپان جدید مغربی تصورات نال آشنا ہون لگ پیا۔ شویو (Shoyo) پہلا نقادسی جہنے ناول دے فن تے مقالہ لکھیا تے ایس حقیقت تے زور دتا کہ نئے ویلے تے حالات وچ ادب دے پرانے سانچے کم نہیں دے سکدے۔ ایس کر کے نویں اسلوباں دی لوڑ ای۔ شیمی (Shimei) تے (Sosfki) جیہے ناول نگاری نیہہ جہناں نیں جاپانی ناول دی نیہہ رکھی سی۔ اس طرح فتاباتی (Futabate) دے ناول بہت مشہور ہوئے۔ اس دے فن تے روسی ناول نگاراں داوی اثر ہویا۔ اس طرح (Kokoyo) دے ناول وی فنی قدر تے قیمت رکھدے نیں۔ سوسے کی (Soseki) دے ناولاں نے جاپانی ناولاں وچ بڑیاں جدتاں پیدا کیتیاں۔ اوہدا ناول کوکورو (Kokoro) خاص طور تے مشہور اے۔ بعد وچ جدید مغربی تے امریکی ادب دے زیر اثر جاپانی ناول وچ حقیقت نگاری، علامت نگاری تے ہور فنی اسالیب وی بہت مقبول ہوئے۔ معاشرے دی عکاسی دے نال نال فرد دے اکلاپے وڈے شہراں وچ بندیاں دے مسائل تے ہور ون سونے موضوعات تے جاپانی ناول کار نے کامیاب لکھتاں لکھیاں۔ جدید جاپانی ناول نگاراں وچ تانازاکی (Tanazaki)، کاواباتا (Kawabata)، ابےکوبو (Abekobo)، اوئے کنزبورو (Oekeza Bubo) بہت مشہور نیں۔ ایہناں ناول کاراں دے ناول انگریزی تے دوجیاں زباناں وچ ترجمائے گئے نیں (کجھ ناول اردو وچ وی ترجمائے گئے نیں)۔ دو جاپانی ناول نگاراں 'کاواباتا' تے 'اوئے' نوں ادب دا نوبل پرائز وی مل چکیا اے۔ اس توں جاپانی ناول دی عظمت دا اندازہ لایا جاسکدا اے۔(174)

6. چینی ناول

چینی ادب وچ قصہ کہانی دیاں مختلف شکلاں صدیاں پہلاں توں موجود رہیاں نیں۔ پر جدید چینی ادب ویہویں صدی وچ متعارف ہویا۔ اس دی وجہ ایہہ سی کہ قدیم چینی معاشرہ باہر دے اثرات توں علیحدہ اپنی پرانی شناخت تے کلچر وچ گم سی۔ سن یات (Syn-Yat-Sen) دے سیاسی انقلاب نے ویہویں صدی دی دوجی دہائی وچ معاشرے وچ تبدیلیاں پیدا کردتیاں تے چینی ادب وچ وی جدیدیت دی لہر شامل

ہوئی۔ ناول تے افسانے دیاں جدید شکلاں سامنے آئیاں۔ چین دے جدید افسانوی ادب وچ لوہون (Luxun) دا ناں بہت نمایاں اے۔ لوہون نے چینی معاشرے دیاں حقیقت پسندانہ تصویراں اپنیاں کہانیاں وچ پیش کیتیاں۔ ماتن (Maotun) دے ناول وی حقیقت نگاری دے اچھے نمونے نیں۔ اک زنانی تنگ لنگ (Ting Ling) دا ناں وی چینی ناول کاراں وچ اہم جانیا جاندا اے۔ پاچن (Pachin) تے لاؤشی (Laoshe) وی جدید ناول کاراں وچ اچی پدھر رکھدے نیں۔ چین وچ کمیونسٹ انقلاب دے بعد ادب تے معاشرے دی صورت حال بدل گئی۔ انقلابی تے اصلاحی پروگرام دے تحت ادب دی تخلیق ہوئی۔ چونکہ مغربی ممالک کمیونسٹ چین دے خلاف سی۔ اس واسطے اس طرح دے ادب دا بہت کم ترجمہ مغربی زباناں وچ ہویا۔ البتہ چینی حکومت دے کجھ اداریاں نے خود انقلابی چینی ادب غیر ملکی زباناں وچ ترجمان دا انتظام کیتا تے کجھ کتاباں اردو وچ ترجمایاں گئیاں۔ پچھلے کجھ ورہیاں وچ چینی معاشرے وچ پھر توں تبدیلیاں آرہیاں نیں۔ تے چین نے صنعت تے تجارت وچ حیرت انگیز ترقی کیتی اے۔ ہن چینی ادب وچ نویاں ہیتاں تے نوئے تجربات ہو رہے نیں۔ پر ایس ادب نوں غیر ملکی زباناں وچ ترجمایا نہیں گیا۔(175)

حوالے

پہلاباب

1. Martin Gray, Dictionary Literary Terms, New york: York Hand Books, (d.n), p-198

2. New Encyclopedia Britannica Volume-8, Edition, London: University of Chicago, 1985, p-810

3. Harry Shaw, Dictionary of Literary Terms, New York: Hill Books Company, (180)

4. Encyclopedia Americana, Volume 20, International Edition, 1984, p-511-a

5. Acadamic American Encyclopedia, Volume 14, Danbary Connecticut, orolier In corprated, 1996, p-276

6. Chambers Twentieth Century Dictionary Edited by William Geddif, London: W. & R. CHambers, Ltd, 1st published, 1901, p-732.

7. Long Man Dictionary of Contemporary English, New Edition, 1986, p-966

8. Reader Digest Great Encyclopic Dictonary, Volume II, M to Z, London: Oxford University, 1962, p-605

9. Shorter Oxford English Dictionary, Volume II (N-Z), London: Oxford, Clarendom press, 1936, p-1341

10. The Cambridge Encyclopedia, Edited by David Crystal Cambridge, University Press, Cambridge, New York, Fort Chester, Cambridge University Press, 1990, p-864

11. Eearnest Dictionary of Modern English by Earnest Weekley, M.A.

London, John Murray, 1921, p-994

12. The Random House Dictionary of the English Language, The Unbridged Edition, 1966, p-987

13. سہیل بخاری، ڈاکٹر، ناول نگاری، لاہور: مکتبہ میری لائبریری چوک، 1966، ص۔9

14. اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد 22، لاہور: شعبہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، لاہور: پنجاب یونیورسٹی، 1989ء، ص 79

15. وارث سرہندی، علمی اردو لغت، لاہور: علمی کتاب خانہ، 1976، ص 1494

16. تنویر احمد پال، پنجابی کلاسیکی لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، اردو بازار، 1995ء، ص402

17. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، تیجی جلد، (ک۔ی)، پہلی چھپائی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء، ص 267

18. Forster E. M. , Aspect of Novel, NewZealand: Penguin Books, 1927, 1970, p-69

19. W.R. Good Man, M.A., Principal, Literary Essays, Lahore: Economic Front Publication, (d.n), p-8

20. علی عباس حسینی، ناول اور ناول نگاری (تلخیص ڈاکٹر اسلم عزیز درانی)، ملتان: کاروان ادب، 1990ء، ص 9-10

21. Ian Watt, The Rise of Novel, London: Chatto Windus, 1963, p-11

22. علی عباس حسینی، اردو ناول کی تاریخ و تنقید، لکھنؤ: انڈین بک ڈپو، 1953ء، ص43

23. Arther Wing, The History of English Novel, Volume I, London: (d.n), p-4

24. ناول اور ناول نگاری (تلخیص ڈاکٹر اسلم عزیز درانی)، ص 11

25. ایضاً، ص 12

26. وزیر آغا، ڈاکٹر، ناولٹ کا مسئلہ ے مقالات، سرگودھا: مکتبہ اردو زبان، 1972ء، ص 203-205

27. ابو الکلام قاسمی، مترجم: ناول کا فن (ای۔ ایم فاسٹر)، علی گڑھ: ایجوکیشنل بک ہاؤس، 1992ء، ص 28

28. William Herry Hedison, an introduction to the study of English Literature, London: Chatto Windus, 1975., p-133

29. Literary Essays (Novel),p-52
30. Ifor Evans, The Short History of English Literature, London: Penguin Books, 1st published, 1942, p149-150
31. Dvid Daiches, Literary Essays, Edingurgh and Lodon: Diaer and Boyd, 1966, p-180
32. ibid, p-180
33. Literary Essays (Novel), p-52
34. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan Educatin Ltd. Hound Mill, 1985, p77
35. Literary Essays (Novel), p-52
36. Literary Essays (Novel), p-52
37. Literary Essays (Novel), p-52

38. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 49
39. کلیم الدین پروفیسر، فرہنگ ادبی اصطلاحات (انگریزی ۔ اردو)، نئی دہلی: ترقی اردو بیورو 1984، ص 139
40. ڈاکٹر وزیر آغا، ناول کا مسئلہ ۔ نئے مقالات، سرگودھا: مکتبہ اردو زبان، 1972، ص 196-197
41. اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1984، ص 208
42. عتیق احمد مرتب: مضامین پریم چند، مرتبہ عتیق احمد، کراچی: انجمن ترقی اردو، ص 209
43. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ناول کیا ہے، لاہور: اردو اکادمی، 1964، ص 22
44. قمر رئیس ڈاکٹر، جدید اردو ناول میں اظہار و اسلوب کے تجربے (مضامین)، لاہور: اوراق سالنامہ، جنوری/فروری 1979، ص 270
45. عبادت بریلوی، ڈاکٹر، ناول کی تکنیک، نقوش نمبر 19، لاہور: 1952، ص 225
46. ناول کیا ہے، ص 41
47. محمد عارف ایم ۔ اے، مترجم: تخلیق ادب، لاہور: لاہور اکیڈمی، 25 سرکلر روڈ 1965، ص 522
48. وقار عظیم، داستان سے افسانے تک، لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 2000، ص 13
49. اسلم رانا، رنگ سنگ، لاہور: نیلی بار اکیڈمی، 1984، ص 165
50. حمید اللہ ہاشمی، پھل کلیاں، لاہور: 1989، ص 190

51. سلیم اختر، ڈاکٹر، افسانہ حقیقت سے علامت تک، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 126-127
52. سید عبد اللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1981ء، ص 290
53. جمال میر صادقی، واژہ نامہ ہنر داستان نویسی کتاب مہناز، تہران: کتاب مہناز، 1377، ص 118
54. Aspects of Novel, p33,51,91,111, 129,151, 171
55. James. R. Frakes, The History of English Literature, (Short Fiction a Crtical Collection), London: 1959, p149
56. Master English Literature, London: p77, 90, 106, 118,130
57. ibid.
58. Miriam Allot, Novelists on Novel, London: Routledge and Keganpaul Ltd. 1959, p161
59. سید عابد علی عابد، اصول انتقاد ادبیات، لاہور: مجلس ترقی ادب، نرسنگھ داس، کلب روڈ، 1960ء، ص 50
60. ناول نگاری، ص 17,22,31,32,34,35,36
61. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 77,79,82,84,86,88
62. ناول کیا ہے، ص 19,22,25,34,41,42
63. ناول نگاری، ص 17
64. Aspects of Novel, p4
65. Mastering English Literature, p121
66. ناول کیا ہے، ص 24
67. ناول کیا ہے، ص 22
68. Aspects of Novel, p75
69. ناول نگاری، ص 27
70. Mastering English Literature, p121
71. Aspects of Novel, p31
72. ناول کیا ہے، ص 33
73. رحمان مذنب، بوطیقا (ارسطو)، ص 117-118
74. Mastering English Literature, p99

75. ناول کیا ہے، ص 37

76. ناول نگاری، ص 32

77. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 83

78. اشارات تنقید، ص 267

79. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 88

80. اشارات تنقید، ص 267

81. ناول نگاری، ص 22:23

82. ناول کیا ہے، ص 35

83. ناول نگاری، ص 33

84. ایضاً ص 34

85. وزیر حسن عابدی، زمان و مکان، ادارہ رشائی، لاہور: چیت گھر، رہتل مرکز، 2001ء، ص 178

86. D. W. Fokkalmd, Theories of Literature in twenteeth century, U.K: Chusst, 1978, p29

87. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 81

88. Aspects of Novel, p69

89. ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Novel- Classical Antiquity, WWW.Britannica.Com (Encyclopedia website) 2003

90. Sinclais T.A, History of Classical greeks, London: Coollier Books Edition, (1962), p-12

91. ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Novel- Italian Novel, Http://WWW.Britannica.Com (Encyclopedia Website) 2003 p-2

ii. Novel- Italian Novel, Http:// IlEn wikipedia. org, 2005

92. ماخوذ از نیٹ

i. Novel- French Novel, Http://www.Britannica.com (Encyclopedia

website) 2003, p-3

ii. Novel- French Novel, Http://IIEm, wikipedia. org 2005

93 لعلاں دی پنڈ، ص-213

94 ماخوذ از انٹرنیٹ

.i Novel- English Novel, Http://www.Britannica.com (Encyclopedia Website) 2004, p4

ii. Novel- English Novel, Http://Ilen wikiipedia.org 2005

95. Ifo Vans, A Short History of English Literature, London: Penguin Books, 1st published 1942, p149

96 ماخوذ از انٹرنیٹ

.i Novel- English Novel, http://www.Britannica.com (Encyclopedia website) 2003, p4

ii. Novel- English Novel, http://MEN wekipedia.org 2005

97. Novel- David Daiches, Literary Essays, Edingurgh and London:O Liver and Boyd, 1966,p26

98. abid,p52

99 ماخوذ از انٹرنیٹ

.i Novel- English Novel, http://www.Britannica.com (Encyclopedia Website) 2003, p4

ii. Novel- English Novel, http://Ilen Wikipedia.org

100. Litrary Essays, (Novel), p52

101. abid, p52

102 ناول کی تاریخ و تنقید، ص 140,145

103. Litrary Essays, (Novel), p51

104. Litrary Essays, (Novel), (d.n.) p53

105 ناول کی تاریخ و تنقید، ص 169

106. ناول کی تاریخ وتنقید، ص169

107. Litrary Essays, (Novel), p54

108. ناول کی تاریخ وتنقید، ص108

109. ایضاً، ص144

110. ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Novel- American Novel, http://www.Wikipedia.org 2005

ii. Novel- American Novel, http://www.Wikipedia.org, 2006

111. ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Novel- Spanish Novel, http://www.Britannica.com (Encyclopedia website), 2004, p-5

ii. Spanish Novel: http: llen Wekipedia.org, 2006

112. ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Novel-Russian Novel, http://www.Britannica.com (Encyclopedia Website) 2004, p5

ii. Novel- Russian Novel, http:llEn wekipedia.org, 2005

113. روسی ناول، ماخوذ از عطاں دی پنڈت، ص212

114. ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Novel- German Novel, http://www.britannica.com (excyclopedia website) 2003, P5

ii. Novel- German Novel, http: llen wekipedia.org, 2005

115. ناول کی تاریخ وتنقید، ص185

116. ناول نگاری، ص47

117. ناول کیا ہے، ص144

118. ناول نگاری، ص52

119. ناول کیا ہے، ص145

120. ناول نگاری، ص47

121. ناول کی تاریخ وتنقید، ص 250
122. ایضاً، ص 256
123. کے۔ کے۔ کھلر، اردو ناول نگار خانہ، نئی دہلی: سیمانت، 1983، ص 22
124. ناول نگاری، ص 47
125. انیس ناگی، اردو کے دو مشہور ناول، لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس، نسبت روڈ، 1991، ص 31
126. ناول کی تاریخ وتنقید، ص 376
127. اُردو کے دو مشہور ناول، ص 51
128. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب اپارٹمنٹس، 1994، ص 10
129. ناول کی تاریخ وتنقید، ص 388
130. ناول نگاری، ص 181
131. ناول کیا ہے، ص 157
132. برصغیر میں اردو ناول، ص 18
133. عبدالسلام، پروفیسر، ناول بیسویں صدی میں، کراچی، اردو سندھ اکیڈیمی، ص 476
134. ناول کی تاریخ وتنقید، ص 485
135. ناول نگاری، ص 224، 225
136. ایضاً، ص 225
137. برصغیر میں اردو ناول، ص 27
138. ناول کی تاریخ وتنقید، 1953، ص 482
139. ناول نگاری، ص 257
140. برصغیر میں اردو ناول، ص 27
141. ناول نگاری، ص 268
142. ناول کی تاریخ وتنقید، ص 484
143. برصغیر میں اردو ناول، ص 32
144. ایضاً، ص 41
145. اردو ناول کے بدلتے تناظر، کراچی، ویلکم بک پورٹ لمیٹڈ، 1997، ص 6
146. ایضاً، ص 8

147. برصغیر میں اردو ناول، ص 41
148. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 59
149. برصغیر میں اردو ناول، ص 42
150. اردو ناول نگار خواتین، ص 752
151. برصغیر میں اردو ناول، ص 46
152. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 77
153. اردو ناول نگار خواتین، ص 72
154. اردو ناول بیسویں صدی میں، ص 602
155. اردو ناول نگار خواتین، ص 72
156. ایضاً، ص 75
157. برصغیر میں اردو ناول، ص 73
158. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 121
159. اردو ناول نگار خواتین، ص 97
160. برصغیر میں اردو ناول، ص 40
161. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 204
162. ایضاً، ص 155
163. برصغیر میں اردو ناول، ص 101
164. اردو ناول نگار خواتین، ص 82
165. برصغیر میں اردو ناول، ص 231
166. اردو ناول نگار خواتین، ص 82
167. برصغیر میں اردو ناول، ص 362
168. اردو ناول نگار خواتین، ص 65
169. ایضاً، ص 84-85
170. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 258
171. ""عربی ناول ماخوذ از محمد اسحاق، مجلہ القسم العربی، عدد 12، تطور القصہ العربیہ واثرھا علی القصہ العربیہ، مجلہ القسم العربی عدد، اورئینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2005ء، ص 65,91

172۔ ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Naquib Mahfouz (Biased to Grass Reets)
http://www.members.tripod.com/Egypt20

ii. pesonals Naguib MAhfooz- 2004

173۔ "فارسی ناول، ماخوذ از" ظہور الدین احمد، ڈاکٹر، نیا ایرانی ادب،لاہور: ناشر ضیائے ادب 1976ء، ص377,393,402,413

174۔ "جاپانی ناول ماخوذ از" Martinsemour Smith, Guide to Mordern World Literature, London Poper Mac, 1976 p:793-830

175۔ "چینی ناول ماخوذ از" Martinsemour Smith, Guide to Mordern World Literature, London: Poper Mac 1976 p:361-368

دوجا باب

پنجابی ناول دی روایت پاکستان بݨن توں پہلاں (1947 تک)

پہلا دور

1. بھائی ویر سنگھ
2. ایس ایس چرن سنگھ
3. بھائی موہن سنگھ

دوسرا دور

1. ماسٹر تارا سنگھ
2. پروفیسر پورن سنگھ
3. گرمکھ سنگھ
4. نانک سنگھ
5. ایشور چندر نندا
6. میراں بخش منہاس
7. جوشوا فضل الدین
8. نرنجن سنگھ
9. ہربخش سنگھ
10. روپ لال
11. جوگندر سنگھ
12. گربخش سنگھ

پچھوکڑ دا جائزہ

پنجابی ناول دے پچھوکڑ تے جھات پایئے تے ساہنوں ناول دا دوجا سرا داستان نال ملدا نظر آندا اے۔ اس حوالے نال وقار عظیم وقار لکھدے نیں:۔

> داستان تے کم فورٹ ولیم کالج تے کیتا۔ غدر تک جتنا وی کم ہویا۔ اوس وچ داستان دا پلڑا بھاری نظر آندا اے۔ ایس وچ فارسی تے سنسکرت زبان دے معروف قصے جیہڑے مختلف مرحلیاں توں گذر کے اردو تک پہنچے۔ اوہناں چوں سنسکرت دی قدیم کتاب 800ق م وچ لکھی گئی تے اپنشد دے وسیلے نال ہندی وچ آئی۔ جانوراں دے متعلق جنیاں کہانیاں لکھیا ں گیاں۔ سب توں پرانی ایہہ کہانی اے۔ 'اپنشد' دیاں کہانیاں دا دوسرا خزانہ مہا بھارت اے۔548 کہانیاں دا دوجا مجموعہ گوتم بدھ نال منسوب اے۔ کہانیاں دیاں 22 جلداں نیں تقریباً 500ق م دیاں نیں۔ ایہہ کہانیاں جاتک کہانیاں دے ناں توں مشہور نیں۔(1)
>
> قدیم کہانیاں دا اک ہور مجموعہ پنج تنتر 300ق م تے 200ق م دے درمیان مرتب ہویاں۔ انہاں وچ بہت ساریاں کہانیاں جیہڑیاں مہا بھارت تے رامائن وچ شامل نیں۔ کہانیاں دی کتاب پنج تنتر دیاں کہانیاں کتھا ساگر، ہندو پریش وچ ملدیاں نیں۔ نوشیرواں نے 550ء وچ اس دا ترجمہ فارسی زبان وچ کروایا۔ فارسی دیاں کتاباں انوار سہیلی، عیار دانش تے مفرح القلوب اصل وچ سنسکرت توں ماخوذ نیں۔(2)

اس طرح اسی کیہہ سکدے آں کہ ناول دا تعلق Indirect Way نال سنسکرت دے پرانے قصیاں نال وی اے۔ کہانی یاں قصہ کسے وی ناول دا اک ضروری انگ اے۔ کسے وی ناول وچ قصہ یاں کہانی دی لوڑ توں مونہہ نہیں موڑیا جا سکدا۔ اسلم رانا ہوریں قصہ کہانی دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> "قصہ کہانی یاں داستان مشرق ہووے یا مغرب دوواں تھاواں تے پرانیاں ویلیاں توں رائج نیں تے شروع وچ اوہناں قصے کہانیاں دے دو روپ بڑے واضح طور تے سامنے آوندے نیں۔ اک اخلاقی درس تے دوجے مافوق الفطرت قوتاں نال زور آزمائی۔"(3)

قصیاں تے کہانیاں توں علاوہ پنجابی وچ ناول لکھن دی نیہہ رکھن وچ ساڈھی تاریخ دا وی بڑا تعلق اے۔ ادب دا تے تاریخ دا بڑا گوڑھا سمبندھ ہوندا اے۔ 1849ء وچ انگریزاں دے قبضے توں پہلاں پنجابی ادب وچ نثر دیاں لکھتاں ناں ہویاں ناں ہویاں سی۔ ایس دی وجہ اے کہ دنیا دا ہر ادب پہلاں شاعری دی شکل وچ

تخلیق ہویا۔ پنجابی ادب وچ وی ایہہ ای ریت سی۔نثری شکل وچ اگر کوئی لکھت سی تے اوہ سکھ صاحباں دیاں لکھتاں سی۔C.L.Narang دی کتاب History of Englsih Literature وچ درج اے۔ (1701-1800) وچ پنجابی نثر وچ اک سرکڈھوے ناں واڈاکٹر موہن سنگھ دے حوالے نال اسطرح کیتا اے۔

> "Bhai Mani Singh is one of our greatest prose writers and scholarists as much for the quality as the quantity of his work. His work was a medieval encyclopedia mind and culture."(4)

اقبال صلاح الدین ہوری اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

> ''1849ء وچ انگریزاں پنجاب اتے قبضہ کیتا ایہدے توں پہلاں پنجابی وچ نثر دی کتاب ناویں ناویں لبھدی سی۔ سکھ گوروں دیاں جنم ساکھیاں سن یاں اک ادھی ہور کتاب جیویں پنڈت شردھارام پھلوری دی سکھاں دے راج دی وتھیا۔''(5)

انگریزاں دے پنجاب وچ آون توں بعد انگریزی ادب وی پنجاب وچ متعارف ہویا۔ 1882ء وچ پنجاب یونیورسٹی دی بنیاد رکھی گئی تے چھاپے خانے ایس توں پہلاں کھل گئے سی۔لوکاں وچ انگریزی پڑھن دا رواج ہو گیا سی۔تاریخ دے ورق پھرولیے تے پتہ چلدا اے کہ ہر حملہ آور اپنے اثرات مقامی لوکاں تے چھڈ دا اے۔انگریزاں دے آن نال جتھے پنجاب تے ہور اثرات مرتب ہوئے۔اوتھے پنجابی ادب نے وی ایس دا اثر قبول کیتا۔عیسائیاں نے اپنے مذہب دے پرچار واسطے ملک بھر وچ اپنے مرکز قائم کیتے۔ جتھے مذہب دے پرچار واسطے مذہبی لٹریچر چھپدا سی۔ایس طرح پنجاب وچ نثر لکھن دا رواج ہویا۔اوہناں دی ویکھا ویکھی مقامی لوکاں وی اپنے مذہب دے پرچار واسطے مذہبی کتاباں لکھنیاں شروع کر دتیاں۔ انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ لکھیا اے:۔

> ''لدھیانہ وچ سب توں پہلاں عیسائی مشن دی نیہہ رکھی گئی۔سب توں پہلاں ولیم کیر ہوراں پنجابی زبان واسطے بنیادی کم کیتا Grammer of the Punjabi Language 1812ء وچ مرتب کروائی تے چھپوائی۔ ایس توں پہلاں 1811ء وچ بائبل دا انتھاوی گورمکھی لپی وچ چھاپیا۔''(6)

فیر اگے چل کے ایس کتاب وچ لکھیا ہویا اے:۔

"A dictionary, English and Punjabee, the outlines of grammer and also dialogues with explanatory notes"(7)

انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ فیر لکھیا اے:۔

"بے نیوٹن ہوراں 1851ء وچ A grammer of Punjabi Language with Appendices لکھی ۔ پہلی پنجابی کوش 1854ء وچ لدھیانہ مشن دے جینویئر ہوراں Janvier لکھی۔ بے وِلسن ہوراں 1898ء وچ Grammer and Punjabi Dictionary of Western سرے چاڑھی۔ 1900ء وچ جیوکس ہوراں A Dictionary of the Jatki or Wetern Punjabi لکھی۔"(8)

اس توں بعد ادبی لکھتاں لکھن دا رواج وی ہو گیا۔

انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر لکھیا گیا اے:۔

"مڈھیاں ادبی لکھتاں دا ویروا انج اے۔ جان بنیان نے Pilgrim's Progress دا 'یسوعی مسافر دی یاترا' 1859ء وچ اتھا۔ 'جیوتر اودی' 1882ء دے سرناویں ہیٹھ اک ناول 'دھرم پرتک وچوں' 1865ء دے سرناویں ہیٹھ رڈلف دے افسانیاں دا پراگا۔ ایس۔ ایس۔ بجٹ ہوراں وارثی استوربارے نا تھ حضرت عیسیٰ دیاں دو جیونیاں تے 'ایشیا وچ نیل دے سرناویں ہیٹھ اک سفر نامہ شامل ہن۔"(9)

ڈاکٹر گورچرن عرشی ہوریں اپنے مضمون 'پنجابی بھاشا نوں عیسائی مشنریاں دی دین وچ لکھدے نیں:۔

"پہلے بھاگ دی اتر گت مجھو پورن ناول 'جیوتر ودی' دا لیکھو پرتیت جاپدا اے۔ ایس ناول دی پرکاش تتھی 1882ء ہے۔ ایس اتے لیکھک دا ناں نہیں دتا گیا پہلی نظرے ویکھیا ایہہ ناول کسے بنگالی ناول دا ہی انوواد جاپدا اے۔ پر بنگالی بھاشا وچ ایس ناں اتے کتھا والا کوئی ناول پرکاشت نہیں ہویا جے ایس نوں مولک ناول من لیا جاوے تاں ایہہ پنجابی بھاشا وچ لکھیا گیا پہلا مولک ناول ہے۔"(10)

سریندر سنگھ تے گورچرن سنگھ دوناں اپنے مضموناں وچ 'جیوتر ودی' 1882ء سرناویں لکھے ناول 'دھرم پرتک وچوں 'نوں پہلاں پنجابی ناول منیا اے۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دی اپنی کتاب پنجابی ادب دا ارتقا وچ گورچرن سنگھ عرشی ہوراں دے

مضمون دا حوالہ اس طرح دتا اے:۔

''ڈاکٹر گوپال سنگھ عرشی نے اپنے مضمون 'پنجابی بھاشا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین' وچ 1882 ء وچ چھپن والے 'جیوتر دی' نوں پنجابی ناول قرار دتا اے۔''(11)

ایس پہلے پنجابی ناول وچ عورت نوں موضوع بنایا گیا اے۔ لکھاری نے ایس ناول وچ ہندوستان دی معاشرت دیاں برائیاں نوں بیان کیتا اے۔ ایہہ ناول 'وسوُدے حوالے نال الیکیا گیا اے۔

ڈاکٹر گورچرن عرشی ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''لیکھک نے اپنے ناول وچ عورت نوں کرنا دا دشا بنا کے پیش کیتا ہے۔ اوس دا آدیش ہندو عورت ہے۔ جو دھرم پرچارک وی ہے اتے سبھ توں پہلاں عیسائی دھرم نوں سویکار کرن والی بسنت 'وی عورت ہی ہے۔ کال، کرم دی درشٹی توں ایس ناول دا پنجابی کلا دے اتہاس وچ وشیش ستھان ہے۔''(12)

سریندر سنگھ کوہلی ہوراں انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ مشنریاں دی پنجاب ادب دی سیوا بارے لکھیا اے:۔

''عیسائی مشنریاں دا سر کڈھواں کم پنجابی ادب دے بہوں سارے ڈھنگاں نوں نویں لیہے پاونا ہائی۔ ایہناں ساڈھی زبان وچ کئی بدیشی اکھواں تے ساڈھے ادب وچ وکھو وکھ فلسفیانہ تے باریک سوچاں دی جان پچھان کروائی۔ ایہناں دیاں ادبی لکھتاں نال صرف ساڈے ادب دا مان ودھیا۔ سگوں کئی نویں لکھاریاں نوں اگے لیان وچ وی مدد کیتی ہے۔''(13)

پنجابی ناول دے اتہاس تے گوہ کرئیے تے ایس دا پہلا دور عیسائی ناول کاراں دا سی۔

آصف خاں ہوری اپنے مضمون وچ لکھدے نیں:۔

''انگریزاں اپنے آوندے سارہی عیسائی مذہب دے پرچار دا سلسلہ شروع کر دتا تے لدھیانہ، سیالکوٹ، ترنتارن تے لاہور وچ اپنے مرکز بنائے۔ ایہناں تھاواں توں ڈھیراں دلدھبی لٹریچر پنجابی زبان وچ چھاپیا۔ پرچار توں متاثر ہو کے جدلوکی عیسائی بنن لگے تاں ایتھوں دے وسنیکاں نوں وی ہوش آیا تے اوہناں محسوس کیتا کہ پرچار لئی مادری زبان توں ودھیا کوئی ہتھیار نہیں۔ مسلمان اردو نوں تے ہندو سنسکرت نوں اپنا چکے سن پر سکھاں نے 'سنگھ سبھا لہر' پنجابی وچ چلائی۔ ایس لہر دی نیہہ 1873ء وچ امرتسر وچ رکھی گئی۔

1910 ، وچ ایہہ سارے پنجاب وچ کھلر گئی۔ ایسے ڈھنگ نال پنجابی دے پہلے ناول وجود وچ آئے۔" (14)

پنجابی ناول دی نیہہ مذہب تے رکھی گئی ویلے دے نال نال اوس وچ ہور موضوع تے رجحانات پیدا ہوندے رہے۔ پاکستان بنن توں پہلاں پنجابی ناول دا اتہاس لکھیدا ان ہوئیاں اسی ایس گل توں انکار نہیں کر سکدے کہ 'سکھ صاحباں' نے سب توں پہلاں ایس صنف نثر وچ کم کیتا۔ 'بھائی ویر سنگھ' موڈھی ناول کار سی پروفیسر پیارا سنگھ بھوگل لکھدے نیں:۔

"پنجیم وچ ناول دی عمر مشکل نال پونی صدی توں ودھ بن دی اے۔ پنجابی ناول دے موڈھی بھائی ویر سنگھ (1872-1957) جس نے سندری، بجے سنگھ، ستونت کور تے بابا نودھ سنگھ ناول لکھ کے پنجابی ناول نام وچ وسعت پیدا کیتی۔" (15)

ایس۔ایس چرن سنگھ تے موہن سنگھ اوہناں دے سمکالی ناول کار نیں۔ پاکستان بنن توں پہلاں دے دوراں تے گوہ کریئے۔ اسی ایس ویلے توں 1947 تیکر دو دوراں وچ ونڈ لینے آں۔

پہلا دور

1. بھائی ویر سنگھ

بھائی ویر سنگھ دا پنجابی ادب وچ اک وکھرا مقام اے۔ اوہناں نیں ناول کاری دا پنجابی ادب وچ موڈھ بنیا۔ اوہناں دے ناول دھارمک تے تاریخی نیں۔ اوہناں نے انگریزی ادب دا مطالعہ وی کیتا سی ایس کر کے اوہناں دے ناولاں تے سر والٹر سکاٹ دے ناولاں دا اثر محسوس ہوندا اے۔ بھائی ویر سنگھ نے چار ناول تخلیق کیتے

i) سندری 1897ء	ii) بجے سنگھ 1899ء

iii) ستونت کور 1900ء	iv) بابا نودھ سنگھ 1921ء

i. سندری

سندری پنجابی زبان دا پہلا ناول اے۔ بھائی ویر سنگھ ہوراں ایہہ ناول سکول دے زمانے وچ تخلیق کیتا۔ اوہناں سکھ اتہاس دا گوڑھا مطالعہ کیتا ہویا۔ اوہ رتن سنگھ بھنگو تے گیانی گیان سنگھ توں کافی متاثر سی۔ اوہ سکھاں دیاں دلیریاں تے اٹھارہویں صدی دے سمے وچ اوہناں دیاں قربانیاں توں متاثر سی۔ ایہہ

اتہاسک رومانی ناول او ہناں اوس ویلے دے حوالے نال لکھیا سی۔

ناول دی کہانی اک کڑی سندری دے آلے دوالے گھم دی اے۔ ایس کڑی دا ویاہ ہورہیا سی۔ اوس دے گھر وچ خوشیاں منایاں جا رہیاں سی۔ اوہ اپنے سوہرے گھر جان نوں تیار سی۔ کہ مغل صوبیدار جیہڑا اگے جنگل وچ شکار کھیڈن واسطے آیا سی۔ اوس دی نظر 'سندری' تے پے جاندی اے۔ سندری اوس ویلے اپنیاں سکھیاں نال گھروں باہر ہوا کھان تے گھسن آئی سی۔ مغل صوبیدار 'سندری' (سرسوتی) نوں اوحال کے لیجاندا اے۔ سندری دے ماپے پریشان ہو جاندے نیں۔ اوس دا بھرا بلونت سنگھ جیہڑا او جے ساتھیاں نال رل کے پہلاں ای حکمراناں دے خلاف یدھ کر رہیا سی۔ گھر پرت آندا اے۔ اوہ اپنے گھوڑے دیاں واگاں اودھر موڑ لیندا اے جدھر مغل صوبے دار تے سپاہی گئے سی۔ اوس نوں فوجی کیمپ کول اپنی بھین مل جاندی اے۔ جیہڑی اوس ویلے پاٹھ کر رہی ہوندی اے۔ اوسدا بھرا اوس نوں اوہناں ظالماں کولوں بچالیندا اے۔ سندری گھر واپس پلٹن دی بجائے اپنے بھرا بلونت سنگھ دی راہ تے ٹرپیندی اے۔ اوس نال جنگل وچ رہن لگ پیندی اے۔ ایہہ اوس ویلے سکھاں دے جتھے نال مل کے مغلاں دے خلاف یدھ کر رہے سی۔ سکھ یودھیاں دا اک گروہ جہدا اناں سُردار شام سنگھ' سی۔ لڑدیاں ہوئیاں مغلاں دے قیدی ہو جاندا اے۔ سندری تے بلونت سنگھ وی او ہناں دے نال قید ہو جاندے نیں۔

ناول سدھ پدھرا ای اساریا گیا اے۔ سندری تے بلونت تے مشکل ویلہ آندا اے اک مغل نواب چاہندا سی کہ سندری نال نکاح کراوے تے بلونت سنگھ نوں زوروزوری مسلمان بنادتا جائے۔ ایس ویلے سردار شام سنگھ اپنے جاسوساں دی مدد نال سوہ لگالیندا اے۔ تے سرسوتی (سندری) تے اوس دے بھرا بلونت سنگھ نوں بچالیندا اے۔

سرسوتی جیہڑی ہندو ہوندی اے۔ سکھ مت وچ شامل ہو جاندی اے تے تے امرت چھک لیندی اے۔ اوس دا ناں بدل کے سندر کور رکھ دتا جاندا اے۔ اگے جا کے اوس نوں سندری کہیا جاندا اے۔ سندری امرت چھک لیندی اے تے اپنے جتھے دی سیوا وچ لگ جاندی اے۔ اوہ اپنا ویلا لنگر دی سیوا وچ گذار دی اے۔ اک دن لنگر دی رسد ختم ہو گئی۔ اوہ اپنی مندری ویچ کے رسد دا انتظام کرن جاندی اے۔ او تھے اک کھتری بیوپاری ملدا اے۔ جس دی دھرم پتنی تے مال مغل لٹ کے لے جاندے نیں۔ ایتھے 'سندری' او ہناں دی مدد کر دی اے۔ جتھے والے مغلاں تے حملہ کر کے اوس ڈربھا گن استری نوں آزاد کروا ندے نیں۔ ہور قیدی

استریاں چھوڑ الیندے نیں۔ مغلاں دی دولت ہندواں تے مسلماناں وچ ونڈ دتی جاندی اے۔ ایس موقعے تے جتھے دا سردار 'شام سنگھ' ایہہ آکھدا اے۔

ایہہ ساڈا گھر کجھ پاتی نہیں۔ نہ سانوں کسے نال ویر ہے، ہندو مسلمان کیہہ، ساڈے ست گرواں نوں کسے نال وی ویر نہیں سی۔ ساری سرشٹی سانوں اک سمان ہے۔ اساں تاں انیا ونیش کرنا ہے پورا تو لنا ہے۔"
استری نوں اوہدے گھر والیاں دے حوالے کیتا تے دونویں میاں بیوی نے امرت چھکیا تے خالصیاں دے گروہ وچ شامل ہو گئے۔

سندری تے بلونت سنگھ اپنی قوم دی سیوا وچ مصروف رہندے نیں۔ اک ہور موقع تے اوہ دوجی واری مغلاں دے قبضے وچ آجاندے اے۔ جتھے والے سندری دی بھال کرانے واسطے بجلا سنگھ نوں بھیجدے نیں۔ اوہ مغلاں نوں چکروے کے سندری نوں بچالیندا اے۔ بجلا سنگھ مسلمان فقیر دا روپ دھار کے مغلاں کول جاندا اے سندری اوتھے تلوار نال مغلاں تے حملہ کردی اے اوہناں دے گھوڑے تے سوار ہو جاندی اے۔ بجلا سنگھ وی اوہدے پچھے پچھے ٹٹو تے سوار آندا پر سندری راہ بھل جاندی اے۔ اوہ مغلاں دے قابو وچ دوبارہ آجاندی اے۔ اوس دا بھرا دوبارہ جتھے نال اوتھے پہنچ کے سندری نوں بچالیندا اے۔

سندری دوبارہ جنگل وچ رہن لگ پیندی اے۔ ایس دوران وچ لاہور دا وزیر سکھاں دے خلاف اپنی مہم تیز کر دیندا اے۔ ایس گھلوکارو وچ ہزاراں سکھ مارے جاندے نیں۔ فیر اک ہور وڈے گھلوکارے وچ اتہاس دے مطابق ہور ہزاراں دی تعداد وچ سکھ مارے جاندے نیں۔ سندری ایہناں سارے مقابلیاں وچ حصہ لیندی اے تے جرنیل فیض اللہ خاں نوں زخمی کر دیندی اے۔ اوہ احمد شاہ دی لڑائی وچ وی بھاگ لیندی۔ سندری دے کردار دی بڑی خوبصورت گل ایہہ سی کہ اوہ بے ہوش تے زخمی مسلمان سپاہیاں دی سہاتا وی کر دی اوہ ہوش وچ آکے اوس نوں الٹا زخمی کر دیندے۔ اک دفعہ زخمی حالت وچ اک مغل اوس نوں اپنے پنڈ لے جاندا اے۔ اوس دا علاج کرواندا اے۔ سارے وید تے طبیب اوس دا علاج کر دے نیں پر ناکام رہندے نیں۔ فیر اک کیساں والا نوان طبیب آندا اے۔ سندری دا پیغام لے جاندا اے۔ فیر مغل اوس نوں شادی دا پیغام بھیجدا اے۔ اک دن سکھاں دا جتھا خیمے نوں گھیر لیندا اے تے اوہناں دا سردار 'بلونت سنگھ' اپنی بھین نوں بچالیندا اے۔ ایس لڑائی وچ سندری دی لت نوں گہرے زخم آجاندے نیں۔ ایہہ زخم 'سندری' دی جان لے لیندے نیں۔ بھائی ویر سنگھ عنوان دے پنجھ کتاب وچ بھائی ویر سنگھ ولوں کہانی دا بھوگ اس طرح پایا

گیا اے:۔

''اس دے چاء نے داویر اگر سارے پنتھ وکھے ہویا پر دھرم کو اپنی پیاری وکھشک داوچھوڑ ا نہ سہار سکی، دنوں دن لمی ہوندی گئی بلونت سنگھ بھاویں ویراگی ہو کے ایکانت وچ بھجن کرنا چاہوندا سی، پر سنگھاں نے اوس نوں نہ جان دتا کہ وہار پر مارتھ دوویں نبھانے چاہندے ہن، اندر وا تیاگ کرنا ہے، نام نال لورکھنی ہے کریاوچ وسدیاں تے کم کردیاں نرلیپ رہنا ہے۔ اودھروں درانی دے فیر چڑھ آون دیاں سوہاں مل رہیاں سن، ایس کر کے بلونت سنگھ کرم کرت ہوئے بھکرم دے حکم موجب پنتھ سیوا تیز ہی رہیا۔'' (16)

ناول سندری داویروا کر یے تے سانوں ایہہ محسوس ہوندا اے کہ ناول کار نے اک خاص مقصد نوں لکھ رکھ کے ایس ناول نوں اساریا اے۔ ناول دا اک تاریخی پکھ وکھایا گیا اے۔ مغلاں دی کردار کشی کیتی گئی اے۔ اوس ویلے دی مظلوم لوکائی دی دس پائی اے۔ ناول وچ دوسرا نمایاں پکھ سکھ مذہب دا پرچار وی سی۔ سکھ صاحبان دے رویے تے وی روشنی پائی اے۔ کسطرح لوک اوہناں دی دلیری تے سلوک توں متاثر ہو کے امرت چھک لیندے سی تے سکھ مذہب وچ داخل ہو جاندے سی۔ ناول وچ 'سندری' دا کردار اک مضبوط سوانی دا کردار اے۔ حیاتی دیاں اوکڑاں دا ڈٹ کے مقابلہ کردی اے۔ دنیا داہوس اوس نوں اپنے مقصد توں نہیں ہٹا سکیا۔ اوہ مرداں طرح بہادری نال لڑدی اے۔ اوہدی حیاتی وچ مغل اوس نوں اپناتا چاہندے سی پر اوہ ہر دفعہ اپنے آپ نوں بچالیندی اے۔ ناول رومانی وی اے۔

History of Punjabi Literature وچ سندری تے ناول دے حوالے نال لکھیا گیا اے:۔

"She also joined the brother's band and the story than meanders along with her caputre again and again by Mughal Officers and rescue by one Sikh band or another. At the height of the account she is brought to 'Harem' of the Governor of Lahore, where she resists all temptations of a good life as the Governor's wife and over and above in preserving her chasity, helped by coincidences that are staple of historical romances even in the writings of a master like Sir Walter Scott,

whom Singh obviously adopts as his model."(17)

ہربنس سنگھ ہوراں اپنی کتاب وچ 'سندری' دے کرداراں دے حوالے نال لکھیا اے:۔

''سندری منوکیت پاتر ہے پر ایہہ ہمارد الکھا ئیک ہے۔ناول دے اتہا سک سندر بھونوں ووچیا ت لگدا ہے کہ اوس سمے انیک میاراں دا جیون سندری وانگ ہی سی۔ ایسے طرح بلونت سنگھ کالپنک پاتر ہے اتے جیا اوس دے تاں توں پر تھ ہے۔ اوہ دوہتاں دا پاتر لگدا اے ایہہ تے دوسرے کالپنک پاتر اتہا سک وئتیاں سردار جاسنگھ کوڑا مل، احمد شاہ دے اتار چڑھا نوں پورن پوروچ نہیں ورسا سکیا۔ کئی تھاواں تے کہانی کیول اتہا سک گھٹنا والی بن گئی ہے۔ پچھلے سنسکاراں وچ گھٹناواں دی اتہا سک پروڑتا وچوں جیہڑے حوالے پنڈ پیاں وچ دتے گئے ہن اوہناں دا صدتا تھارتھ ورن وچ وشواس نوں گھا نا پیا ہے ل پاٹھ وچ وی سمکالیں سدا چارک گرواٹ بارے ٹپیاں دتیاں گئیاں ہن۔ پاتر اساری ڈھلی اتے کمیین ہے۔''(18)

'سندری' دی اہمیت توں اسی انکاری نہیں ہوسکدے۔ ایہہ پنجابی ادب دا پہلا ناول اے۔ ناول کاری وچ پہلی اٹ اے۔ ایہدی اوہی حیثیت اے جیہڑی انگریزی ادب وچ 'پامیلا' دی اے۔

ہربنس سنگھ نے 'سندری' نوں سوہنے حرفاں نال یاد رکھیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:۔

''سندری پنجابی ساہت دے سرگھی ویلے دو میل تے چمکدی پہلی لالی ہے۔ ایہہ اک سچ بھرم آتم ولوں سرجی کہانی ہے۔''(19)

آصف خاں اپنے مضمون وچ تنقید کردے لکھدے نیں:۔

'سندری' وچ اوہناں اک اجیہی بہادر تے نڈر تیویں دا پاتر اساریا اے کہ اوہ مثالی بن کے رہ گیا اے۔''(20)

ہر ناول دے پچھے کوئی نہ کوئی حقیقی کہانی ہوندی اے۔ 'سندری' دی کہانی وی ویر سنگھ نے فوک گیتاں توں اساری اے۔

ڈاکٹر کرپال سنگھ اپنے مضمون وچ سندری بارے دس پاندے نیں:۔

"His work Sundari has been a Folksongs given as the appendix of the book. This Folk song narrates the story of a young beautiful recently married Hindu girl who was

> forcibly carried away by a Mughal official who happened to see her. All the male members of the family went to the officer and requested him to Release. The girl and offered a big sansam but the Mughal did not agree. The girl decided to savet her honour by deciding to burn herself alive. As sooon as the Mughal went out of his camp. She collected wood lit them with fire and jumped on it. Providenlially her brother appeared there and saved her life. Then both sister and her brother joined the roving band of the Sikhs ."(21)

ناول لکھن دے بنیادی مقصد تے ون سونے ویروے لگائے جاندے نیں۔

ہربنس سنگھ اپنی کتاب وچ 'سندری' لکھن دے حوالے نال مان سنگھ دی رائے دا حوالہ کجھ اسطرح لکھدے نیں:۔

> "ایسے طرح ماں مان سنگھ جس توں ایس ناول لئی ٹپی لکھن واسطے آکھیا گیا اتے جہناں دی ٹپی 1933ء سنسکرن وچ اسکا وچوں شامل ہے، ایس سمبندھ وچ لکھدا ہے، معلوم ہوندا ہے کہ سندری لکھن دا پریوجن سابجک نقطے توں دلچسپی لئی اک ناول لکھن دا نہیں سی، اتے نہ چان پن کے نرا اتہاس لکھن دا سی۔"(22)

سندری اک اتہاسک رومانوی ناول اے۔

.ii بیجے سنگھ

بھائی ویر سنگھ دا دوجا ناول بیجے سنگھ اے جیہڑا 1899ء وچ چھاپے چڑھیا۔ مدعلی Theme ایس ناول دی 'سندری' نال ملدی جلدی اے۔ سندری طرح ایس ناول دا نائیک بیجے سنگھ اے۔ کہانی ایس کردار دے آلے دوالے گھمدی اے۔ بیجے سنگھ لاہور دے اک کھتری دا پتر سی۔ اوس دا ناں رام لال رکھیا گیا سی۔ اوہ سکھ یودھیاں دی دلیری توں متاثر ہو جاندا اے۔ اوہ امرت چھک لیندا اے تے ایس نویں مذہب وچ شامل ہو جاندا اے۔ اوس دا پیو اوس دی ایس حرکت توں ناراض ہو جاندا اے۔ اوس دا ٹبر اوس دی وجہ توں

پریشان رہندا اے۔ ایس وجہ توں اوس نوں اپنی گھر والی 'شمشل کور' تے چھ سال دا پتر وریام سنگھ نوں تیاگنا پے جاندا اے۔ اوہ سب نوں چھڈ کے جنگل وچ رہن لگ پیندا اے۔ او تھے خاندانی پروہت اوس تے نظر رکھدے نیں۔ سرکاری فوجی اوس نوں پھڑن دی کوشش وچ ناکام رہندے نیں۔ اوس دے بدلے اوس دے ٹبر نوں قید کرلیندے نیں تاں جے بیجے سنگھ اپنے آپ نوں سرکار دے حوالے کردے۔ نواب دا حکم سی کہ بیجے سنگھ نوں قید کردتا جائے۔ 'شیشل کور' تے اوہدے پتر نوں محل وچ بھیج دتا جائے۔ سرکار نے پورا ٹل لایا کہ بیجے سنگھ اسلام قبول کرلوے تے 'شیشل کور' حرم وچ داخل ہو جائے۔ اوہ اپنے مقصد وچ ناکام رہے۔ مغل گورنر اوس نال نکاح کرواناچاہندا سی۔ اوس دی بیگم، مراد بیگم اپنی عقل نال 'شمشل' کور نوں بچالیندی اے۔ مراد بیگم اک انتہاسک کردار اے اوس دا خاوند جدوں سکھاں نال لڑدا مرجاندا اے تے اوہ لاہور دی صوبے داری سنبھال لیندی اے۔ ناول کار نے دسیا کہ مراد بیگم نوں جیہڑی گورنری ملی اوہ شمشل کور دیاں دعاواں دا نتیجہ سی۔ شمشل کور دا خاوند تے ناول دا مکھ کردار لڑائی وچ زخمی ہو کے فیر قید ہو جاندا اے۔ اوس نوں قید کر کے لاہور بھیج دتا جاندا اے۔ لاہور وچ 'مراد بیگم' اوس نوں ویکھدیاں ای اوہدے اتے موہت جاندی اے۔ اوہدا دل شمشل کور ولوں بدل جاندا اے۔ اوہ شمشل کور تے اوہدے پتر نوں قید کر دیندی اے۔ اوہ سازش کردی اے کہ اوہناں نوں دریا برد کردتا جائے۔ ایتھے بجلا سنگھ اوہناں دی مدد کردا اے۔ اوہناں نوں بیجے سنگھ تے سردار کروڑا سنگھ دے جتھے دے حوالے کردتا جاندا اے۔ او تھے ماں پت دونویں سُرت سنبھال دے نیں۔ جتھے والیاں من ایہہ پروگرام بنایا پئی مراد بیگم نال لڑائی کر کے بیجے سنگھ نوں رہا کروایا جائے۔ جتھا کامیاب تے ہو جاندا اے پر بیجے سنگھ جالندھر دے گورنر نصیر الدین ورہوڑا ہویا بری طرح پھٹڑ ہو گیا۔ اوس نوں کیمپ لیاند آگیا پر اوس دے زخم بڑے گہرے سی۔ اوہ گرو دا ناں جپ دا دنیا نوں تیاگ دیندا اے۔ کجھ عرصہ بعد اوہدی ووہٹی شمشل کور وی اوہدے پچھے چلی جاندی اے۔ بیجے سنگھ دے پتر نوں کروڑا سنگھ اپنے بچیاں وانگوں پالدا اے۔ اوہ بڑا دلیر تے سورما سی۔ اوہ اپنے پیو داناں وچا کردا اے۔ ایس ناول نوں لکھدے ہوئے وی ناول کار دا اوہی مقصدی جیہا 'سندری' نوں تخلیق کردیا ہویا سی۔ ایہہ ناول وی دھارمک، انتہاسک تے رومانی اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ بیجے سنگھ دے حوالے نال درج اے:۔

"Bijay Singh is similarly the story of a Hindu Youth Ram

Lal, who much to the distress of his parents become a Sikh under the name of Bijay Singh "(23)

بھائی ویر سنگھ اپنے مذہب دا پرچار کرنا چاہندے سی۔ اوہناں دے مذہب دیاں خوبیاں ویکھ کے اکثر ہندو گھرانیاں چوں لوک امرت چھک کے سکھ مذہب وچ داخل ہو جاندے نیں۔

Serebaykor نے اپنی کتاب وچ ناول بیجے سنگھ دے حوالے نال لکھیا اے:۔

"The novel Bijai Singh tells of a young Hindu who marries a girl Fanatically dedicated to the teaching of Sikhism. Continuous spiritual intercourse with her, quickened by his ever in creasing rovr induce the young man to for sake Hinduism and turn to Sikhism "(24)

iii. ستونت کور

ستونت کور دے دو حصے نیں۔ پہلا حصہ لڑی وار خالصہ سماچار وچ 1900ء وچ چھاپیا گیا۔ ایس ناول دا دوجا حصہ 1927ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ہندوستان تے احمد شاہ نے حملہ کیتا۔ ہور لٹ مار توں علاوہ اوہ ہندوستان توں تیویاں وی بندی بنا کے افغانستان لے گیا۔ ستونت کور وی قید ہو کے افغانستان پہنچ جاندی اے۔ اوس دی آتما تے سریر دونویں پاکیزہ تے بے روگ رہندے نیں۔ افغانستان وچ اک ہور امیر اوس نوں خرید لیندا اے۔ امیر دے خانداوچ رہندیاں اوس دی تیویں 'فاطمہ' اس دی ہمدرد بن جاندی اے۔ اوہ ستونت کور نوں امیر دی ہوس وا نشانہ نئیں بنن دیندی۔ ستونت کور وی اوس دی شرابی خاوند کولوں بچا کر واندی اے۔ ایہہ امیر کوئی وڈھا اپراد کروا اے تے ایس نوں سزائے موت ہو جاندی اے۔ اوہ قید ہو جاندا اے۔ ستونت کور فاطمہ دا روپ دھار کے ڈولی وچ 'امیر' نوں قید خانے ملن جاندی اے تے امیر نوں اوس ڈولی وچ چھپا کے باہر لے آندی اے۔ ایس دھوکے دا پتہ قید خانے والیاں نوں اگلے دن چلدا اے۔ ستونت کور دی دلیری دی کہانی احمد شاہ تیکر وی پہنچ جاندی اے۔ اوہ ستونت کور دے کہن تے افغان امیر نوں معاف کر دیندا اے۔ 'احمد شاہ' اوس نوں شاہی محل وچ رکھدا اے۔ اوس جگہ نوں اگ لگ جاندی اے جتھے ستونت کور رکھی گئی سی۔ ستونت کور اوتھوں فرار ہو کے 'فاطمہ' کول اوس دے گھر چلی جاندی اے۔ بعد وچ ناول کار لکھیا اے کہ اوہ گھر دی اک پرانی سرنگ دے رستے شہر دے اک ہندو ٹبر دے ذریعے لدھیانہ دے ٹولے وچ شامل ہو

جاندی اے تے کابل توں پرے ای افغان فوجی ایہناں دی تلاشی لیندے نیں کیوں سرکاری خزانے چوں لال گم ہو گیا ہوندا اے۔ ایس فوجی ٹولی دا سردار 'آغا خاں' اصل وچ کیسے سکھ جتھے دا ردا پتر سی۔ احمد شاہ دے حملے دے دوران کوئی اوس نوں تے اوسدی ماں نوں نوکرانی سمیت اک فوجی افغانستان لے آندا اے اوہ فوجی اوس نوں پالدا اے۔ وڈے ہون تے اوس دے ماں دی نوکرانی اوس نوں اوس دی اصل حقیقت دس دیندی اے۔ ستونت کور جس ویلے اوس افغان فوجی نوں ملی تے اوس نے منڈے دا روپ دھاریا ہویا سی اوس اپنا ناں جسونت سنگھ رکھیا ہویا سی۔ افغان فوجی، نوکرانی تے جسونت سنگھ بھارت واپس پرت جاندے نے۔ فیر امرتسر پہنچ جاندے نیں۔ افغان فوجی اپنے دھرم تے واپس آ جاندا اے۔ اوس دا ناں 'النبھا سنگھ' رکھیا جاندا اے اوس نے قسم کھادی سی کہ اوہ مغلاں دے خلاف لڑے گا۔ نوکرانی جس دا ناں تیج کور سی خالصا دی سیوا اپرن کر دی اے۔ 'النبھا سنگھ' دی بھین' ستونت کور' ہی نکل آندی اے۔ افغانی امیر احمد شاہ ولوں لڑدا سکھاں کول گرفتار ہو جاندا اے۔ اوس دی بیوی فاطمہ ہندوستان وچ ستونت کور نوں ملدی اے۔ سکھ دھرم توں متاثر ہو کے اوہ امرت چھک لیندی اے تے سکھ دھرم دی سیوا کرن لگ پیندی اے۔

ہربنس سنگھ اپنی کتاب وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایہہ اتہاسک طور تے ناول پنجابیاں دی رجھار وطنیت، آزادی لئی پیار اتے لوک اتری بھاونا دی بہت ہو بہو جھلک ہے۔ ایس ورشٹی توں ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ ایس تے لوکاں نوں دلیش پیار ول پریریا۔''(25)

بھائی ویر سنگھ دے ناول مذہبی ناولاں دی حیثیت نال اک خاص مقام رکھدے نیں۔ بھائی ویر سنگھ دا تیسرا ناول ستونت کور اک خاص حیثیت دا حامل اے۔ ایس وچ احمد شاہ دے ویلے دے حالات دا پتہ چلدا اے۔ ستونت کور دا کردار وی ایک پنجابی سکھ ناری دا کردار اے۔ اک بلند کردار ناری دی حیثیت نال الیکیا گیا۔ 'سندری' دا کردار وی ستونت کور نال ملدا جلدا سی۔ ایس ناول دی بنیاد وی سکھ دھرم دے پرچار واسطے اوساری گئی اے۔ ناول وچ رومانیت دا اثر گوڑھا نظر آندا اے۔ ایہہ کردار پنجابی ادب دے پہلے ناولاں چوں اے ایس کر کے ایس دی بنتر اتنی تکڑی نہیں۔ ناول وچ سرنگ راہیں ستونت کور دا نس جانا ناول وچ جھول پاندا اے۔ 'ستونت کور' دا اخیر المیہ نہیں بلکہ رزمیہ اے اوس دے کردار نفسی خوشی رہندے نیں۔

iv. بابا نودھ سنگھ

بھائی ویر سنگھ دا چوتھا ناول 1921ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس ناول دا بنیادی کردار بابا نودھ سنگھ اے۔ اوہ پنجاب دا رہن والا سکھ سی۔ اوس دا پنڈ وجیون سنگھ شانتی دا جیون سی۔ اوہ خوش باش رہندا اے۔ بھائی ویر سنگھ ناول دی کہانی اک جوان وِدوا توں شروع کردا اے۔ اوہ اپنے دکھاں نوں بھلن واسطے مندراں وچ جا کے پوجا کردی اے۔ فیر اک بڈھی عورت اوس دی ملاقات اک سادھو نال کروا ندی اے۔ اوہ سادھو اوس نوں وچن دیندا اے اگر اوہ اپنی جائیداد نوں تیاگ کے اوس نال پہاڑ تے چلے تے اوہ اوس دی ملاقات اوس دے موئے شوہر نال کروا دے گا۔ 'جمنا' گہنیاں دا بکسا لے کے اوس دے نال ٹر پیندی اے۔ جمنا سادھو نال جموں ٹر جاندا اے۔ اوتھے اک پہاڑی چشمے تے پہنچ کے سادھو اوس نوں کہندا اے کہ اوہ چوکڑی مار کے بیٹھ جائے تے پانی دے جھلارنوں ٹکٹکی بنھ کے ویکھے۔ جدوں اوہ اس طرح بیٹھی ہووے گی تے اوس نوں اک دروازہ وکھالی دے گا تے اوس دا خاوند وی نظر آئے گا۔ اوس نوں دروازے دے اندر داخل ہونا چاہیدا اے۔ نالے اوس نوں کہندا اے کہ گہنیاں والا بکسا اوہ کول نہ رکھے تاں جے اوس دی عبادت بھنگ نہ ہووے اوہ ایہہ عمل کر رہی ہوندی اے سادھو جیہڑا ٹھگ ہوندا اے اوہدے گہنے لے کے غائب ہو جاندا اے۔ 'جمنا' گھبرا جاندی اے تے اوہ پانی وچ ڈگن لگی سی کہ اک عیسائی پرچارک اوس دی جان بچا لیندا اے اوہ اوس نوں اپنے گھر لے جاندا اے۔ اوہ اوس دا ناں 'مس ڈومیل' رکھ دیندا اے۔ فیر اوتھے اوہدا جبری ویاہ کرن دی کوشش کیتی جاندی۔ اوہ اک مسلمان دی مدد نال نس کے لاہور آ جاندی اے۔ ہن اوس نوں مسلمان بنا لیا جاندا اے۔ اوہدے دل وچ پتی ویوگ دی کشش ہالے باقی سی۔ اوہ چاہندی سی کسی طرح پتی نال ملاقات ہو جائے۔ اوہ ایس سوچ وچ دریائے راوی وچ چھال ماردیندی اے پر اوس نوں اک 'گرمکھ سکھ' بچا لیندا اے۔ ایتھے جمنا نوں سکھ مذہب دے حوالے نال تعلیم دتی جاندی اے۔ اوس دا ناں 'سبھاگ جی' رکھیا جاندا اے۔ اوس نوں گرمکھ دانی دا سبق دتا جاندا اے کہ واہگرو دی پوتر وچ جی اٹھے رب دے بندے، رب وچ تے پیار وچ دھیان لگ بندے۔ سبھاگ جی دی ملاقات بابا نودھ سنگھ دی پتنی نال ہوندی اے۔ اوہ اوس نوں اپنے گھر لے جاندی اے۔ دھارمک گھر وچ اوس نوں شانتی ملدی اے۔ ناول کار بابا نودھ سنگھ چنگے سبھا تے لوکاں نال چنگے سلوک تے روشنی پاندا اے۔ بابا نودھ سنگھ دے پنڈ وچ سکھ ہندو تے مسلمان کٹھے مل کے رہندے سی۔ سبھناں دی آپس وچ سانجھ سی۔ بابا نودھ سنگھ ایتھے والا سی اوہ اندروں باہروں اک سی۔ اک بھلا مانس شخص سی۔ ناول

کارناول وچ عیسائی، مسلمان تے برہمن دے مذہب دے لوکاں نوں آپس وچ مل جل کے رہن دا سبق دیندا۔ اوس نے سارے لوکاں وچ اجیہا آپسی سلوک پیدا کردتا۔ کہ دھرم شالا دی مرمت واسطے مسلماناں نے نیوندرا پایا تے مسیت اساری واسطے سکھاں تے ہندوواں نے مدد کیتی۔ ایس دوران اجیہا واقعہ ہویا کہ اک انگریز نواز شہر یا بیرسٹر اوہناں دے پنڈ آندا اے۔ اوسدی موٹر پنڈ دے تیز دے ورگھٹنا دا شکار ہو جاندی اے۔ 'بابا نودھ سنگھ' ایس نوں گھر لے آندا اے تے اوس دی ٹہل سیوا کردا اے۔ موٹر نال اک جوان منڈا زخمی ہویا سی۔ لوک ایس گل توں اوس شہریے بیرسٹر دے خلاف غصے نال بھر آندے نیں۔ بابا نودھ سنگھ اوہناں نوں شانت کر دیندے نیں۔ بیرسٹر تے اوہدی گھر والی کئی مہینے بابے ہوراں دے گھر رہندے نیں۔ 'سبھاگ جی' وی اوتھے ای ہوندی اے۔ بابا نودھ سنگھ دے سلوک تے سبھاگ جی دی سنگت وچ بیرسٹر تے اوسدی گھر والی سکھ مت دھارن کر لیندے نیں۔ بھائی ویر سنگھ نے بابا نودھ سنگھ دا اجیہا کردار تخلیق کیتا اے کہ اوہ اک مٹھا، دھرم پیارا، نیک سچا تے لوکائی دے سیوا کار دے طور تے ابھردا اے۔ اوس دے اخلاق تے سلوک کولوں متاثر ہو کے لوکی سکھ مذہب وچ داخل ہو جاندے نیں۔

ہربنس سنگھ ہوراں اپنی کتاب وچ ایس ناول تے بابا نودھ سنگھ دے کردار دے حوالے نال اپنی رائے کجھ اسطرح دیندے نیں:۔

> ''ناول نرمند یہ ایدیہ تا ہمک جھکاوالا ہے۔ بابا نودھ سنگھ دا جیون سکھ رہت مریادا تے اک پار کار نال ٹینی وجوں پیش کیتا گیا ہے پرنتو بابا بے دا برتا تن اوسدے وہتک دی کھچ اتے اوسدے ورڑ وچاراں دا صدقاں ایکیں بھر نہیں کجھ تھاواں تے جدوں بابے دی برتانت شیلی اتے آپ پر گنا ڈ بندی ہے۔ تاں پاٹھک ضرور آکھیوں محسوس کر دے ہن۔'' (26)

بابا نودھ سنگھ نرا دھارمک ناول نہیں سگوں ایہہ اک سماجک لکھت اے۔ بابا نودھ سنگھ دی سماج سیوا سارے ناول وچ وکھالی دیندی اے۔ بابا نودھ سنگھ دے حوالے نال ہربنس سنگھ نے بڑی اچھی گل لکھی اے۔ اوہناں بابا نودھ سنگھ تے بھائی ویر سنگھ دے کرداراں وچ اک سمبندھ ظاہر کیتا اے:۔

> ''سکھ مت بارے بابا نودھ سنگھ دی سوجھ بوجھ سنگھ سبھا دے آدرشاں دے نزجر ہے۔ اوس نے پرتکھ روپ وچ اتے پرماناں دواراں ہے۔ بھاویں اوس نے پرتکھ روپ وچ اتے پرماناں دواراں ایہی سمجھیا ہے، بھاویں اوس دا سنگھ سبھا لہر نال کوئی سدا سنبدھ نہیں۔ ایہہ ہی گل بھائی ویر سنگھ دے جیون بارے آکھی جا سکدی ہے۔ اپنے دھارمک تے سداچارک قوماں

توں جھٹ بابا نودھ سنگھ پنڈ وچ سماج سدھار دا موڈھی وی ہے۔ اوہ لوکاں وچ ایکتا دا پرچار کردا ہے۔ چنگیری کھتے اتے صفائی پریردا ہے۔ اوہ شراب نوشی تے چاہ دی ورتوں دے ورودھ وی پرچار کردا ہے۔ کئی چیز لیڈیاں لئی اوہ سانجھ یوگ ڈھنگ اپناون دے حق وچ ہے۔(27)

Serberyakov اپنی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناول 'بابا نودھ سنگھ' دا ویروا اسطرح کردے نیں:۔

"Naudh Singh is the author's mouth piece his comfontations with other personages are merely used as pretents for different situation in which the hero can express his conclusion and judgements. Here the tendency to idealise the central Hero is brought to such an extreme that Naudh Singh has no contact with reality what ever in denovement and compostion. The novel is equally weak. In addition to the remained incompleted by trying to turn the novel into a sermon for Sikhism. The author has defined his own purpose."(28)

'بابا نودھ سنگھ' دھارمک تے سماجک ہے پر ایس وچ لکھاری نے اپنی تعلیمات دا پرچار ایس حد تیکر کیتا اے کہ قاری بوریت تے اکتاہٹ محسوس کرن لگ پیندا اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا ہویا اے:۔

"The Baba is also a great social reformer, teaching the Sikh villagers to reform from group revalries and feuds. The Muslim villagers like wiro inbibe his benigu influence. A Sikh physican and a Sikh layer who has got westernised owing to their secular education also receive his healing touch and return to the orthodox Sikh way of

Life. The second half of novel consists of mostly of preahing the Sikh doctrine to those who have strayed from the hold."(29)

اگر اسی بھائی ویر سنگھ دے سارے ناولاں دا ویروا کریئے تے سانوں پتہ چلدا اے کہ سندری، بیجے سنگھ تے ستونت کور وحارک تے اتہاسک ناول نیں۔ ایہناں ناولاں وچ دو ناولاں 'سندری' تے 'ستونت کور' دی نائیکہ نوں تیویں دی حیثیت نال بڑی مضبوط تے دلیر الیکیا گیا نیں۔ ایس توں سانوں پتہ چلدا اے کہ بھائی ویر سنگھ ہوری ناری نوں اک کمزور روپ نال نہیں ویکھدے۔ اوہ ناری نوں وی پرش (مرد) دے برابر کھڑا کردے نیں۔ اج دے دور وچ جدوں ناری نوں دنیا تے برابری تے سوچھوان مناون واسطے چارا کیتا جاندا اے۔ بھائی ویر سنگھ نے ورہیاں پہلے ایس گل نوں ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔ سکھ ناریاں مغلاں نال ڈٹ کے مقابلہ کردیاں تے اپنی عزت وی محفوظ رکھدیاں نیں۔ 'بھائی ویر سنگھ' دا ناول 'بابا نودھ سنگھ' ایہناں تناں ناولاں نالوں ہٹ کے دھارک دے نال نال سماجک وی اے۔ ایتھے ویر سنگھ ہوری نرے پورے دھارک دھارے توں نکل کے سماج ول وی توجہ دیندے نیں۔ 'بابا نودھ سنگھ' نوں اک سماج سیوک وکھا کے قاری دی توجہ سماج ول دلائی اے۔ ایتھے لکھاری زیادہ متعصب وی نظر نہیں آندا اے۔ ایتھے اوہ دوسریاں مذہباں نوں وی تھاں دیندا وکھائی دیندا اے۔ لکھاری دی کوشش تے ایہہ اے کہ اوہ سکھ مذہب توں سب توں وچاندھب ثابت کرے پر ایس ناول وچ اوہ تھوڑا Secular وی لگدا اے۔

Serberyakov دی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں بارے کجھ اسطرح لکھیا گیا اے:۔

"In the twenties Vir Singh returned to the novel genre endeavouring to create the image of a positive hero in the declarative title Subhag Ji da Sudhar hathin- Baba Naudh Singh (reformation of Subha at the hands of aba Naudh Singh)."(30)

سنت سنگھ سیکھوں تے کرتار سنگھ دُگل دی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں تے ایس طرح تبصرہ کیتا گیا اے:۔

"Bhai Vir Sing's greatest contribution to the modern

Punjabi literature next only to his poetic writings is his four novels Sundari, Bijay Singh and Sukh want Kaur (two parts) which are more properly to be called historical rommance and sudhar ji da Sundhar Rahim Baba Naudh Singh (briefly called Baba Noudh Sing) which is an maginative account of life during the first tw decades of the 20th century decisively religious propagn dist purpose strected at places to preserve the appearance of a narrative of social condition and evetns."(31)

ہربنس سنگھ ہوراں اپنی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں دا ست کجھ اسطرح کڈھیا اے ۔ اوہ لکھدے نیں:۔

''ایس پست وچ بھائی ویر سنگھ دی وارتک شیلی پچی ہے۔ ایس ایہناں چار حکاں (ناولاں) وچ اوس دے شیلی دے کاس بڑا انپت کر سکدے ہاں۔ سندری وچ ایہہ شیلی سرل تے سپشٹ ہے۔ بجے سنگھ وچ ایہو وجیر ے مانجھ سواری گئی ہے اتے ستونت وچ ایہہ الکارمئی ہو گئی ہے۔ بابا نودھ سنگھ وچ شیلی چمکدار کندوی بن جاندی ہے۔''(32)

آصف خاں ہوراں نے بھائی ویر سنگھ دے ناولاں تے اسطرح تبصرہ کیتا اے:۔

''سودھی ناول کار ہون پاروں ناولاں دی ساری گوند ڈھلی، پاڑ گھڑ ے گھڑائے تے کجھ چلیاں وانگوں جیہڑ ے چنگے اوہ بہوں چنگے، جیہڑ ے بھیڑ ے اوہناں دا چھوٹ کجھ نہ۔ عبدالحلیم شرریاں صادق حسین دے کسے وی ناول نوں سامنے رکھ کے تلنا کیتی جاسکدی اے۔(33)

ہر لکھت دے چنگے برے دونویں پہلو ہوندے نے۔ ہر لکھاری دی اپنی Theme تے سوچ ہوندی اے۔ ناول لکھاری دے خیالاں تے اساریا جاندا اے۔ ضروری نہیں کہ ہر ناقد ناول کار دے خیالاں نال سہمت ہووے۔ ناول 'چناہوڑے' کھ بندھ وچ پرنسپل تیجا سنگھ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں تے کجھ اسطرح تبصرہ کیتا اے:۔

''سندری، بیجے سنگھ، آو ستکاں ایس اوستھا دے نمونہ ہن ایہہ سکھ اتہاس دی رنگن وچ رنگیاں

ہوئیاں ہن اتے سکھ دھرم پنتھ وچ شردھا دھاون لئی بہت لابھدا اک ہن، پر ایہناں وچ
کسے مردیا تیویں دے آپنے نوں حالات دے مطابق اسر دانہیں دسیا ہویا۔ بانک سندری،
بجے سنگھ آدے آپن بنے بنائے آدرشک سانچے وچ ڈھلے ہوئے ہن اوہناں دے
دلاں وچ حالات دے وگڑن، سنورن نال کوئی اتار چڑھاؤ نہیں ہوندا کوئی کھچا کھچی پیدا نہیں
ہوندی۔ سکھ آدرش سک دسن، تے مسلمان عام طور تے سارے ہی ظالم تے وحشی دسے گئے
ہن۔'' (34)

ایس ایس تسنیم ہوراں بھائی ویر سنگھ دے ناولاں بارے بڑی صاف ستھری رائے دتی اے اوہ
لکھدے نیں:۔

''ایہناں ناولاں اوہناں مغل راج (اٹھارویں صدی) سے سکھاں دے کارنامیاں تے
قربانیاں اتے چانن پایا، جہاں دی ہوند نوں دبا لایا گیا ہائی۔ اصل وچ تو ارتخی رومانی
کہانیاں اوہ کم وتا جیس کارن ایہہ لکھیا گیاں ہائی تے ایس کم وجہوں پنجابی ناول ہوند وچ
آیا۔ پھیر وی فن دیاں لکھتاں دے طور تے ایہہ ناول ہور زیادہ ہونے چاہیدے ہائن۔
کہانی پرچلت طور تے نگی ہوندی ہے۔ جیہدے وچ ڈھلے ڈھالے طریقے نال جڑے
ہوئے رومانی وقعیاں تے دھیان یوگ نمائی دے مذہبی بھاشن اتے زور ہوندا ہے۔ پاتر
ڈولتا نال سورم گی تے جوش بھرے ہوندن۔ ایہہ ناول والٹر سکاٹ دے توں وددھ بنیان
دے۔'' (35)

اگر اسی بھائی ویر سنگھ ہوراں دیاں لکھتاں داویروا کریئے تے اسی گوہ کر سکدے کہ اوہناں دے ناول
اتہاسک، دھارمک تے رومانی کہدے سی۔

2. چرن سنگھ شہید

بھائی ویر سنگھ دے سمکالی چرن سنگھ شہید دوجے موڈھی ناول کار نیں۔ اوہ زیادہ پڑھے لکھے تے نہیں
سی پر اوہناں نوں اگے ودھن دا شوق سی اوہناں دے پنڈ دا ناں شہید اے۔ اوہناں دا پورا ناں ایس ایس چرن
سنگھ شہید اے۔ اوہناں دے ناول اتہاسک تے رومانی نیں۔ اوہناں دے ناول بھائی ویر سنگھ دے ناولاں
دے ڈھنگ دیاں لکھتاں نیں۔

i. شام سندر ii. دلیر کور

iii.دل جیت کور　　　iv. دوووٹیاں

v. شراب کور

i. شام سندر

نوٹ: شام سندر نامی ناول داذکر صرف سریندر سنگھ نے اپنے مضمون وچ کیتا اے۔

ii. دلیر کور

ایس ناول دی نائیکہ دلیر کور دا تعلق سکھ گھرانے نال سی۔ ایس واہی وری تیویں نوں اک مغل افسر اوس دے گھروں اغوا کرلیندا اے۔ اوہدا خاوند تے گھر والے پریشان ہوندے نیں۔ ایس سکھ تیویں نوں اغوا کر کے لاہور دے گورنر دے محل وچ لایا جاندا اے۔ دلیر کور اپنے ناں دی طرح دلیر زنانی سی۔ مغل گورنر کوشش کرواے کہ اوس نوں زبردستی مسلمان کیتا جائے۔ 'دلیر کور' اپنے مذہب تے قائم رہندی اے تے ٹس توں مس نہیں ہوندی۔ ایہہ اوہناں دیاں سب کوششاں نوں ناکام کر دیندی اے۔ مسلمان گورنر دے نمائندے اپنا ٹل لالیندے نیں۔ اخیر اک اجیہا ویلہ آندا اے کہ سکھاں دا اک جتھا اوس نوں رہا کرالیندا اے۔ ایہہ ناول نیم تاریخی تے رومانی پکھ رکھدے نیں۔

iii. دلجیت کور

دلیر کور تے دلجیت کور اک ہی طرح دی لکھت اے ایس ناول بارے وی ایہہ لکھیا گیا اے کہ نیم تاریخی تے رومانی لکھت اے۔

iv. چنچل مورتی

'چنچل مورتی' دی کہانی اک سکھ گوریا 'چنچل' سنگھ دے اردگرد گھمدی اے۔ چنچل سنگھ مغلاں دے خلاف ہو جاندا اے۔ مغلاں توں علیحدہ ہون دی وجہ توں اوس نوں قید کرلیا جاندا۔ اوہ لال قلعہ وچ بند ہوندا اے۔ اوتھے اک شاہی خاندان دی شہزادی نوں اوس نال محبت ہو جاندی اے۔ چنچل سنگھ قلعے دی قید توں بچ نکلدا اے۔ شہزادی وی اوہدے نال ہوندی اے۔ شہزادی اوہدے نال رہ کے سکھ دھرم اختیار کرلیندی اے۔ چنچل سنگھ اوس مغل شہزادی نال ویاہ کرلیندا اے۔ ایہہ وی نیم تاریخی رومانی ناول اے۔ ایہدی کہانی بھائی ویر سنگھ دے ناول بجے سنگھ نال ملدی جلدی اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول دا تے بھائی ویر سنگھ دے ناول دا تقابلی جائزہ لیندے ہوئے

لکھیا اے۔

"Thus the novel strikes a change upon the pattern adopted by Bhai Vir Singh whose hero Bijay Singh does not fall under the blandish ments of ever the Begum Lahore This may be two reasons - both of course Fictional, one tha Bijay Singh already had a Sikh wife and the Begum was so situated that she could not run away with him or marry him even if he got converted to Islam As against this Charan Sing's Chanchal Singh is unmarried and his princes is only one of the so many royal harem."(36)

v. شراب کور

ایس ناول دی کہانی اک رانی دی کہانی اے

vi. دووٹیاں

'دووٹیاں' چرن سنگھ دا چوتھا ناول اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار اجیہا مرد اے۔ جیہڑا او چاراں دو وٹیاں وچ پھنس جاندا اے۔ ایہہ دووٹیاں آپس وچ لڑدیاں جھگڑدیاں نیں۔ اوس مرد دی حالت قابل رحم ہوندی اے۔ لڑائی جھگڑے دی وجہ توں اوس دے اعصاب متاثر ہو جاندے نیں۔ دونوں اوہدی زیادہ توں زیادہ توجہ چاہندیاں نیں۔ لڑائی جھگڑے اوس دی حیاتی نوں خراب کر کے رکھ دیندے نیں۔

آصف خاں اپنے مضمون وچ چرن سنگھ دے ناولاں تے لعلاں دی پنڈ وچ لکھدے نیں:۔

"چرن سنگھ شہید دے پہلے دو ناول رنجیت کور تے دلیر کور نیم تاریخی قسم دے نیں۔ تے جاتی سدھارک پاتر ایہناں دے دی گھڑے گھڑائے نیں پر ایہناں وادوھا ایہہ کیتا اے کہ ایہناں حقیقت نگاری توں جنم دتا۔ گل جا سم سم نوں چھڈ کے اپنے آلے دوالے چوں پاتر اں نوں چنیا۔"(37)

چرن سنگھ شہید ہوراں اپنے سمکالی بھائی ویر سنگھ دے انداز وچ ناول تخلیق کیتے۔ ایہناں ناولاں وچ جدید رنگ پایا جاندا اے۔ ناولاں وچ حقیقت نگاری توں کم لیا گیا اے۔ ایس حمید اللہ ہاشمی اپنی کتاب وچ

لکھدے نیں:۔

''کہ چرن سنگھ شہید دے ناولاں وچ حقیقت نگاری بہت اے۔'' (38)

چرن سنگھ شہید دے ناول دھارمک، تاریخی، رومانی ہون دے نال نال سماج سدھار نیں۔ سریندر سنگھ کوہلی اپنے مضمون وچ چرن سنگھ ہوراں دیاں تحریراں دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''اوہناں دے بہوں پکھی کم توں اوہناں دے ذہن دا مذہبی تے سماج سدھارو جھکاؤ صاف وکھائی پیا دیندا اے۔'' (39)

چرن سنگھ دے ناول اتہاسک، رومانی تے سماجک نیں۔

3. بھائی موہن سنگھ

پنجابی ناول نگاری وچ مڈھلے لکھاریاں چوں بھائی موہن سنگھ تیسرے نمبر تے آندے نیں۔ پر اوہناں دا کم اوسطرح دا نیں جس طرح بھائی ویر سنگھ تے چرن سنگھ شہید دا سی۔ ایہناں دے بہت سارے ناول بنگالی تے ہندی ناولاں توں اخذ کیتے گئے نیں۔ ایہناں ناولاں وچ سماج سدھار دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ بھائی ویر سنگھ نویں پیڑھی بارے فکرمند سی۔ اوہ چاہندے سی کہ نوجوان سکھ مغربی تہذیب توں دور رہن۔ اپنی حیاتی نوں گناہواں توں دور رکھن اوہناں تھلے دتے ناول تخلیق کیتے۔

i. سرشیٹ کلاں 1912ء	ii. سکھی پروار 1919ء	iii. صندوق دا مرد 1919ء
iv. سکھ گھرانہ 1923ء	v. سبھگ کور	vi. ڈمی پیار
vii. شوشل ویدوا 1931ء		

i. سرشیٹ کلاں دی چال 1912ء

ایس وچ اک نیک تے مذہبی گھرانے دی حیاتی گزارن دا ڈھنگ دسیا گیا اے۔ ایہہ ناول وی دھارمک تے اخلاقی رنگ دا اے۔

ii. سکھی پروار 1919ء

ایہہ ناول وی گھریلو قسم دا اے ایس وچ مذہب تے اخلاقیات دے حوالے نال ناول کار نے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

iii. صندوق دا مردا 1919ء

ایہہ ناول لاہور دی پنجاب پبلک لائبریری وچ گورمکھی سیکشن وچ موجود اے ۔ ایس ناول دے لکھاری بھائی موہن سنگھ وید نیں ۔ ایہ ناول 1912ء وچ چھاپے چڑھیا ۔ ایہدے 56 صفحے نیں ۔ ایہہ ناول موہن سنگھ وید تے وزیر ہند پریس امرتسر وچ بھائی بہادر سنگھ منیجر دے تعاون نال چھاپیا سی ۔ صندوق دا مردا اک جاسوسی ناول اے ۔ ناول دی کہانی اک لاوارث مردے دے خون دے کھوج کڈھن دے حوالے نال اے ۔ ایس ناول نوں نوں بھیداں وچ ونڈیا گیا اے ۔

پہلا بھید	صندوق دا مردہ
دوجا بھید	موٹا منم
تیجا بھید	بےقصور دے ہتھ کڑی
چوتھا بھید	مردے دی چھٹی
پنجواں بھید	کوٹھڑی وچ خون
چھیواں بھید	جےپور وچ جاسوسی
ستواں بھید	فیر گلاٹے
اٹھواں بھید	فیر جودھ پور
نواں بھید	لوبھ دا بھانڈا پھوڑ

ناول تے نکڑا جیہا پر اوس ویلے چونکہ دھارمک ، سماجک تے اتہاسک ناول لکھے جاندے سی ۔ ایس قسم دا جاسوسی ناول پنجابی ادب وچ اک چنگا وادھا سی ۔

iv. سکھ گھرانہ

موہن سنگھ دے سکھ گھرانہ ناول سکھ گھرانہ دی کہانی سکھ پروار دے آلے دوالے گھمدی اے ۔ ایہہ اک دھارمک ناول اے ۔ سکھ مت دے پرچار واسطے لکھیا گیا اے ۔

v. سھگ کور

ناول قسمت والی تویں دے حوالے نال اے ۔ ایہہ ناول وی گھریلو تے اخلاقی قسم دا اے ۔

vi. ڈھٹی پیار

اک رومانی ڈھنگ دا ناول اے۔ ایس وچ اجیہے جوڑے بارے لکھیا اے۔ جیہڑا اک دوجے نوں محبت کردا اے۔ بھائی موہن سنگھ وید نے سنگھ سبھا دے سدھار ک عقیدت پٹھ پنجابی وچ لکھنا شروع کیتا۔ اوہناں دا مقصد پنجابی ادب دی سیوا کرنا وی سی۔

گورچرن سنگھ ہوراں انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ اپنے مضمون موہن سنگھ ہوراں بارے لکھیا اے:۔

''اوہناں دے وڈے موضوع صحت، وسیب تے تندرستی دیاں اوکڑاں ہن، پنجابی وچ ویکھی ناولاں دے ڈھنگ دے موڈھی سن۔ اوہناں دی زبان تے ڈھنگ اثر کرن والا تے صاف ہے۔جیہدے نال اوہناں دی سوجھ بجھ کے سامنے آوندی ہے۔''(40)

بھائی موہن سنگھ وید دے ناولاں وچ اک مقصدیت سی۔ اوہناں دے ناولاں وچ جیہڑے وچار پیش کیتے گئے نیں اوہ اوہناں دے اپنے اندرلی مذہبی تے اخلاقی تحریک سی۔ ایس تحریک اثر ہیٹھ اوہ ایہہ ناول تخلیق کردے سی۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ بھائی موہن سنگھ وید دے بارے لکھیا ہویا اے:۔

"Mohan Singh Vaid condemns people who adopting the western way of life, become irreligious and immoral, but at the same time he exhorts them to copy them in the economic field by adopting scientific method of cultivation as known in his time and taking to small scale industries."(41)

ایس جمید ہاشمی اوہناں دے ناولاں بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردے لکھدے نیں:۔

''ایہناں وچ یورپی تہذیب دی برائیاں تے سکھ مذہبی خیالات دے اثرات پائے جاندے نیں۔''(42)

لعلاں دی پنڈ وچ جناب آصف خاں موہن سنگھ وید دے ناولاں بارے اپنی رائے کجھ اسطرح دیندے نیں۔

"موہن سنگھ وید دے ناول ساڈیوں سکھ سماج دا سدھار تے اپنے بھائی بنداں نوں یورپی تہذیب دیاں برائیاں توں جانوں کروناسی۔ پاتر اساری وی لبھدی اے۔ پر سکھ مذہبی خیالاں وچ رنگی ہوئی اے۔ اک سکھ گھرانہ اوہدا اچھتوں ووھیانول نیاجاندا اے۔" (43)

ایہدے وچ لکھاری نے سکھاں وچ آچکیاں اونتایاں نوں موضوع بنایا اے۔

ایہہ پہلا دوروچ اتہاسک، رومانی، دھارمک، سماجک، تے سماج سدھار دے حوالے نال جانیا جاندا اے۔ ایناں تیناں ناول کاراں دے رجحانات تے موضوعات رلدے ملدے سی۔

vii. سوشیل ودیوا

اک سماجک ناول اے۔ ایس دی کہانی اک خوبصورت تے نیک بیوہ دی حیاتی دے آلے دوالے گھم دی اے۔

.دوجا دور

پنجابی ناول دے اتہاس دے گوہ کریئے تے پہلے دوروچ سارے ناول کار سکھ صاحبان سی اوہناں نے پنجابی ناول دی نیہہ رکھی۔ پنجابی ایس دوروچ دھارمک، تاریخی تے نیم تاریخی سی۔ ناول وچ موضوع محدود سی۔ اوس دوروچ ناول پنگرر ہیا سی۔ اکثر ناول کاراں نے سماج سدھارنوں وی مدنظر رکھیا۔ دوسرے دوروچ ناول موکلا ہوگیا۔ ایس ویلے وچ ناول صرف سکھی سماج تے سکھی پرچار تے گھیریا نہیں رہیا سگوں ناول عام لوکائی دے قریب آگیا۔ ایس لوکائی وچ ہر مذہب، قوم تے مٹھے دے لوک شامل سی۔ موضوعات وچ وی رنگارنگی پیدا ہوگئی۔ ناول دا گھیرا کھلا ہون توں ناول کاراں نے اوہناں موضوعات نوں چھویا جیہڑے حیاتی دے زیادہ نزدیک سی۔ ایس دور دے ناول کاراں تے ناولاں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔

1. ماسٹر تاراسنگھ

ماسٹر تاراسنگھ جیہڑے اکالی تحریک نال منسوب رہے۔ اوہناں دی پنجابی ادب وچ دو ناول لکھ کے اک چنگا وادھا کیتا۔

i. پریم لگن 1934ء ii. بابا تیغا سنگھ 1943ء

i. پریم لگن

ایہہ ناول اوس ویلے دے سوشل تے سیاسی حالات دے حوالے نال تخلیق ہویا۔ ناول کار دا تعلق

اکالی تحریک نال سی۔ایس کر کے اکالی تحریک دے اثر ہیٹھ ایہہ ناول لکھیا گیا اے۔

ii. بابا تیغا سنگھ

بابا تیغا سنگھ دی کہانی اک سپاہی دی کہانی اے جیہڑا ایہہ سبھراواں دی لڑائی وچ حصہ لیندا اے۔ ایہناں ناولاں تے کرتار سنگھ دے کم نوں ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ Minor Work دا ناں دتا گیا اے۔اوس وچ لکھیا گیا اے:۔

"Master Tara Singh who led The Akali movement from the early twenties till his death in the sixties wrote two novels on the which 'Prem Lagan' (A life of devotion desribed thesocial and political life concerns of Sikhs in the earlier half of the 20th century, offording a realistic account of the unruly and unwise mutual conflicts among Sickh Families which emerge into a submation through The Akali and nationlist political struggle. Baba Taja Sing is the story of a soldier who had take part in the battle of Sabraon, and tasted the humiliation of defeat lives his remaining years unadaunted by the opression that many survivers of the Khalsa army were subjected int eh early day of British rule in the Punjab."(44)

تارا سنگھ دے ناول دے حوالے نال اتنا زیادہ کم نہیں۔ایہہ ناول اوس وقت تخلیق ہوئے جس وقت بہت گھٹ ناول لکھے گئے سی۔ایس کر کے ایہہ تھوڑا کم وی بہت اہمیت رکھدا اے۔

انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ ماسٹر تارا سنگھ دے ناولاں بارے دسیا گیا اے:۔

"ماسٹر تارا سنگھ ہوراں دو ناول پریم لگن 1934ء تے بابا تیغا سنگھ 1943ء لکھے۔جہاں وچ اوہ گلپ لکھاری دے طور تے ساہمنے آوندے۔پرنگروں اکالی سیاست وچ شرکت وجھوں اوہناں کوں ادب لئی بہت تھوڑی ویہل بچی۔'پریم لگن' وچ اوہناں اکالی لہر اج بارے دس پائی اے۔جد کہ بابا تیغا سنگھ وچ اوہناں تو ارنجی مہاتما دی اک ہستی دے بیان تے زور دتا

ہے۔"(45)

پاکستان دے اک لکھاری ایس حمید ہاشمی اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

"ماسٹر تارا سنگھ تے نریندر سنگھ نے مشترکہ طور تے 'پریم گنی' 'پریم لگن' تے 'تیغا سنگھ' لکھے نیں۔ اوہناں ناولاں راہیں قومی بیداری دا سبق ملدا اے۔ ایس موضوع تے ایہناں لوکاں وانگ قلم اٹھیا۔"(46)

آصف خاں ہوراں 'لعلاں دی پنڈ' وچ ایہناں ناول کاراں بارے لکھیا اے:۔

"ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ رل کے ناول لکھے نیں ایہناں تے وی سکھی دی چھاپ ڈونگھی اے۔ پریم لگن ای اک اجیہا ناول اے۔ جہدے وچ دیہاں مردیاں نوں ہوالواون دی تھاں اوس ویلے دی پرچلت اکالی تحریک وچ سمو کے لکھیا گیا اے ایہہ بھلاتوں وڈھی دین سی۔ ایس موضوع نوں پہلاں کسے نہیں چھوہیا سی۔"(47)

پاکستان وچ دو ناقدین ایس حمید اللہ ہاشمی (پھل کلیاں) تے آصف خاں (لعلاں دی پنڈ) وچ لکھیا گیا کہ ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ رل کے ناول لکھے۔ بلکہ حمید اللہ ہاشمی نے ماسٹر تارا سنگھ تے نریندر سنگھ لکھیا اے۔ یاں تے حمید اللہ ہاشمی ہوراں نوں ناں دی غلطی لگی اے۔ آصف خاں ہوراں دی معلومات وی کوئی پکی گل نہیں لگدی کیوں جے ہسٹری آف پنجابی لٹریچر جس دے لکھاری 'سنت سنگھ سیکھوں' تے 'کوگل سنگھ' نیں اوہناں نے نرنجن سنگھ دا کدھرے ذکر نہیں کیتا۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ این۔ ایس تسنیم ہوراں لکھیا اے "نرنجن سنگھ ہوراں پریم گنی 1931

2. پروفیسر پورن سنگھ

i. چپ پریت

ایس پہلے دور وچ پروفیسر پورن سنگھ نے وی اک ناول 'چپ پریت' تخلیق کیتا۔ ایہہ ناول وی دھارمک رنگ دا اے۔ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھیا اے:۔

'It is a beautiful idealistic account of and Arab Couple who imbib the teaching of Guru Nank during their breif visit to Baghdad.'(48)

"پورن سنگھ دا ناں اک شاعر دی حیثیت نال بڑا منیا ہویا سی۔ Serebaryakor ہوراں اپنی کتاب

Punjabi Litrature وچ پورن سنگھ دا ذکر Jat- They are my friends دے عنوان ہیٹھ بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ اوہناں نوں Out standing poet لکھیا گیا اے۔ پر اس دور وچ اوہناں صرف چپ پریت توں علاوہ اک انگریزی وچ وی ناول تخلیق کیتے۔ جنہاں چوں اک 'Temple Tulip' اے۔"(49)

3. گرمکھ سنگھ

i. امریکن لیڈی

ایس لکھاری دا اک ناول پنجاب پبلک لائبریری وچ موجود اے۔ اس دا جھومر کا ٹھکار موجود نہیں نہ ایس دا چھپن ورہا موجود اے۔ ایس دے پندراں پرکرن نیں۔ اک امریکن لیڈی دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ایہہ کجھ ایس پہلے دور دے معمولی کم نیں۔

4. نانک سنگھ

نانک سنگھ ایس دور دے سرکڈھویں ناول کار نیں۔ ناول کاری وچ اک نیا پڑنیا ناں اے۔ اوہ مڈھلی ناول کاراں چوں نیں۔ بے شمار ناول تخلیق کیتے تیں۔ اوہ ناول نوں لوکائی دے بہت قریب لے گئے اوہناں دے ناول حقیقت پسندی دی تحریک ہیٹھ لکھے گئے۔ اوہناں دے ناول رومانی تے سماجی نیں۔ اوہناں دا بیان خوبصورت تے ناول اساری نگر ہوندی اے۔ 1947 توں پہلوں اوہناں جیہڑے ناول تخلیق کیتے اوہناں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔(50)

i.	متری ماں 1930ء	ii.	چٹا لہو	iii.	فولادی پھل
iv.	کاگت بیڑی 1936ء	v.	پیار دی دنیا 1939ء		
vi.	گریب دی دنیا 1939ء	vii.	پوتر پاپی 1942ء		
viii.	لومیز وچ 1945ء	ix.	ٹٹی وینا 1945ء		
x.	دھندلے پرچھاویں 1945ء	xi.	دور کنارا 1946ء		

ونڈ توں بعد وی نانک سنگھ ہوراں دے بے شمار ناول چھاپے چڑھے

i. متری ماں 1930ء

نانک سنگھ دے ایس پہلے ناول دا ذکر Serebryakov نے اپنے مضمون Born Battle وچ کیتا

اے۔باقی کتاباں وچ ایس دا ذکر نہیں۔اسی متری مال نوں نانک سنگھ دا پہلا ناول منھ لیندے آں۔

ii. چٹا لہو

بابا نانک سنگھ ہوراں دا ناول چٹا لہو 1932ء وچ چھاپے چڑھیا۔پاکستان وچ ایہدا اتھا کیتا گیا اے۔ناول دا آغاز ادھورکا نڈ توں ہوندا اے۔اک بدحال نوجوان بنا ٹکٹوں سفر کردا اے۔ریلوے دا بابو اوس نوں پکڑ لیندا اے۔اوہ نوجوان ناول کار ہوندا اے۔اوہ اپنے ناول 'چٹا لہو' دا ادھورا کانڈ پورا کرن واسطے کوشش کر رہیا ہوندا۔نالے اوہ ناول نوں ویچن دی کوشش وی کردا اے۔لاہور وچ ناول دا مل نہیں پیندا تے واپس امرتسر آندا اے۔روٹی کھان واسطے اپنی اخیرلی پونجی ریشمی رومال وی جھیورنوں دے دیندا اے۔نوجوان اپنا ناول پورا کرنا چاہندا سی۔اوہ بابو نوں درخواست کردا اے کہ اوس نوں جیل بھیج دتا جائے۔اوس دا خیال سی کہ اگر ریلوے دے بابو دا لہو وی ناول دے دوسرے کرداراں طرح چٹا ہو جاندا اے تے ایہہ اک سوادلی ٹریجڈی بن جائے گی۔بابا دی دل چسپی نوجوان دے ناول وچ ودھ جاندی اے۔اوہ اوس نوں اپنے مکان تے لے جاندا تے ناول سنن دی خواہش کردا اے۔ایتھوں ناول دا آغاز ہوندا اے۔ناول کار گیتیشور ہوندا اے۔ریلوے بابو 'شام داس' پہلوں توں ایس لکھاری دیاں لکھتاں نوں پسند کردا سی۔گیتیشور اپنا ناول بابو ہوراں نوں اوہناں دی خواہش تے سناندا اے۔

ایہہ ناول 'گردئی' دی حیاتی دی کہانی توں شروع ہوندا اے۔جہدا کوئی بہن بھائی نہیں ہوندا۔باپ شرابی سی ماں وچاری ایس دکھوں مر گئی۔ماں دے مرن توں بعد باپ اوس دا ویاہ امیر بڈھے نال کر دیندا اے۔اوس دے دو جوان بچے سی۔گردئی دا خاوند جلد اللہ نوں پیارا ہو جاندا اے۔سوتیلے بچے دھوکے نال کاغذ تے انگوٹھا لگوا کے جائیداد چوں اوہدا حصہ وی اپنے قبضے وچ کر لیندے نیں۔گردئی نوں مار کٹ کے گھروں کڈھ دیندے نیں۔پنڈ دا پنڈت 'رادھے کرشن' مدد کرن دے بہانے اوس دا سودا کر دیندا اے۔گردئی وچاری سیالکوٹ پہنچ جاندی اے۔ایتھے لکھاری پنڈت بارے لکھدا اے:۔

> ''جس پنڈت نوں اوہ رب دا اوتار سمجھ کے دل وچ پوج رہی سی۔اوہ اصل وچ انگل دا سپ سی۔''(51)

'گردئی' نوں 'تارا' چند' نامی بھرو خرید لیندا اے۔بےبس 'گردئی' 'تارا چند' دے جال وچ پھنس

جاندی اے ۔ 'تاراچند' سرکاری ملازم سی ۔ اک دن سرکاری نوکری توں جواب ہو گیا ۔ اوہ 'گردتی' نوں تنگ کرن لگ پیا ۔ اک دن اوس نوں گلیاں چھڈ کے چلا جاندا اے ۔ اوہ اوس دے بچے دی ماں پنشن والی سی ۔ بے چاری بیماری دی حالت وچ بے ہوش ہو جاندی اے ۔ ایتھے ناول وچ ہور کرداروی داخل ہوندے نیں ۔ 'بابا روڈو' جس دا سنسار وچ کوئی نہیں سی ۔ باندری دا تماشا وکھا کے روزی روٹی دا کم چلاندا سی ۔ اک دن اوس نوں جھاڑی کول نواں جمیا بال ملدا ا ۔ اوہ اوس نوں گھر لے آندا ۔ بچی نوں پالدا اے اوس بچی دا ناں 'سندری' سی ۔ 'بابا روڈو' اوس نوں اوا دطرح پالدا ۔ 'سندری' دی حیاتی دے نال نال 'بچن سنگھ' دا تعارف وی ہوندا اے ۔ اوہ دیوان پور دے 'جیوا سنگھ' دا پتر ہوندا اے ۔ پڑھیا لکھیا نوجوان سی ۔ اوہ کوی وی سی ۔ جلسیاں وچ کوتا وی پڑھدا سی ۔ اک جلسے تے اوس دی ملاقات 'دیدار سنگھ' اک بزرگ نال ہوندی اے ۔ اوہ اوس نوں بڑی پتے دی گل دس دے نیں :۔

''کاکا! سیوا وچ زندگی لان دا ارتھ صرف لوکاں توں واہواہ لینا نہیں ۔'' (52)

اس توں بعد 'بچن سنگھ' دی حیاتی وچ اک وڈی تبدیلی آ جاندی اے ۔ اوہ اپنے پنڈ دے گردوارے دی حالت سدھارن دی کوشش کردا اے ۔ گردوارے دے گرنتھی بھائی جی نوں راہے پان دی کوشش کردا اے ۔ پنڈ دا بدمعاش 'بالا سنگھ' وی 'بھائی جی' رل کے بیٹھ دے تے بھیڑے کم کردے نیں ۔ ایس گردوارے نوں بھیڑے لوکاں کولوں صاف کر کے 'گیانی دیدار سنگھ' نوں نال ملا کے گردوارے وچ بچیاں نوں پڑھان دا سر بندھ کردا اے ۔ ایتھے 'سندری' وی پڑھن آندی ۔ نیچ جاتی دے جان کے بھیڑا سلوک کیتا جاندا ۔ 'بچن سنگھ' 'سندری' نوں پڑھاندا جاندا تے سارے لوکی اوس دے خلاف ہو جاندا اے ۔ لوکاں کولوں تنگ آ کے 'بچن سنگھ' 'سندری' 'کنیا آشرم' لاہور پڑھن واسطے بھیج دیندا اے ۔ ایس دوران دوہاں وچ خط و کتابت ہندی رہندی اوہ آپس وچ معاشرے دی اصلاح بارے پروگرام بناندے رہندے نیں ۔ اوس ویلے دی سماجی حالت تے 'بچن سنگھ' دا جملہ قابل غور اے :۔

''ایہہ میں ویکھ رہیا ہاں کہ ساڈے معاشرے دا ہو بچ بچہ ہوندا جا رہیا اے ۔'' (53)

ایہہ ای ایس ناول دا بنیادی Theme اے ۔ 'بچن سنگھ' تے 'سندری' دا دلی لگاؤ ودھ کے محبت وچ بدل جاندا اے ۔ دوویں مل کے اپنے معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندے نیں ۔ ایس دوران سندری دی واپس دیوان پور آ جاندی اے ۔ اوہ پاٹھ شالا وچ ادھیاپکا مقرر ہو جاندی اے ۔ پنڈ وچ 'لالہ رلا رام' دی بیٹی

دی شادی سی اوس دی بیٹی دی شادی تے شہروں 'نور بانی' مجرے واسطے آندی اے۔ اوہ ڈرامائی طور تے 'سندری' دی ماں 'گردئی' نکل آندی اے۔ فیر 'نور بانی' پنڈ وچ قتل ہو جاندی اے۔ 'بچن سنگھ' چونکہ 'نور بانی' دے مجرے دے خلاف سی۔ ایس کر کے اوہ شبے وچ گرفتار ہو جاندا اے۔ 'بالا سنگھ' تے اوہدے ساتھیاں دی دشمنی رنگ لے آندی اے۔ 'بچن سنگھ' نوں پھانسی لگ جاندی اے۔ 'سندری' دی بری حالت ہوندی اے۔ اوہ پنڈ 'بچن سنگھ' دی ماں دی سیوا کرن لگ پیندی اے۔ 'سندری' نوں 'بالا سنگھ' دے ظلماں دا پتہ چل جاندا اے۔ اوہ بالا سنگھ دے ڈھارے نوں اگ لگا دیندی اے۔ اوہ پاگلاں وانگوں بولدی اے:۔

> "جہناں نے میرے سر دا تاج لاہ کے پیراں وچ سٹیا تے میرے بڑھے پیو دا لہو پیتا اے، یاد رکھوں ظالموں اک پتی دے جیوندیاں اس نوں ودھوا کرن والے اس دے کرودھ توں کدے بچ نہیں سکدے۔"(54)

اسطرح سندری دا انتقام پورا ہوندا اے تے سندری دریا وچ ڈب جاندی اے۔ اخیر تے کانڈ وچ گپتیشور دے روپ وچ سندری اپنے باپ 'شام داس' کولوں بدلا لین دی کوشش کردی اے۔ شام داس بھیڑیاں گلاں چھڈ چکیا ہوندا اے ایس کر کے سندری سمجھدی اے کہ اصل شام داس تے مر گیا۔ ہن بدلیا ہویا شام داس بیٹی دے سامنے موجود سی۔ اخیر وچ سندری اپنا کم مکمل کر کے اپنی جان دے دیندی اے۔ اسطرح ناول دا ادھورا کانڈ ختم ہوندا اے تے سندری دی حیاتی وی ختم ہو جاندی اے۔ چنانچہ بنیادی طور تے المیہ ناول اے۔ 'نانک سنگھ' دے اکثر ناول سماج سدھار ہوندے نیں۔ اوہناں نے اپنے ناولاں وچ ہمیشہ چھوت چھات ویاہ شادیاں دیاں رسماں، عورت نال زیادتی تے خاص طور تے ودھوا نال زیادتی دی نندیا کیتی اے۔ ایس ناول وچ وی دو زنانیاں کردار 'گردئی' تے 'سندری' مظلوم عورتاں نیں جیہڑیاں معاشرے نال انتقامی ہو جاندیاں نیں۔ کرداراں دی بہتری واسطے ناول وچ پریرنا ملدی اے۔ ایس ناول وچ چھوت چھات دے حوالے نال ناول کار نے انساناں دی آپس دی وتھ ختم کرن دی کوشش کیتی آں۔ ایس ناول وچ ڈرامائی رنگ تے چینک دی پائی جاندی اے۔ خاص طور تے ناول دے اخیرلے حصے وچ ڈرامائی رنگ اگھڑواں اے۔

ناول دے مکھ بندھ وچ (پرنسپل) تیجا سنگھ نے اپنی رائے وچ لکھیا اے:۔

> "ایہہ ناول اک ٹریجڈی ہے، جد ے پڑھن نال دل اتے بہت ڈونگھا اثر پیندا ہے۔"(55)

ہرناول وچ کدھرے نہ کدھرے ناول کار خودی وی موجود ہوندا اے ۔ناول وچ ناول کار 'کیتیشور' دے روپ وچ نانک سنگھ آپ جاپ دے نیں۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ناول بارے لکھیا اے۔

"Chitta Lahu is trasformation of Nanak Singhs own cruel expreinces, though it is not at all autobiographical."(56)

iii. فولادی پھل

بابا نانک سنگھ ہوراں دا ناول 'فولادی پھل' 1934ء وچ چھپیا۔ پاکستان وچ ایس دا التھا کیتا گیا اے۔نانک سنگھ دا ایہہ ناول 365ورقیاں تے پھیلیا ہویا اے ۔ایس دے کل سینتیس کانڈ نیں۔ ناول دی کہانی 'سرلا' دیوی دی کہانی اے۔جیہڑی اک سوہنی تے سگھڑ کڑی ہوندی اے۔سنگ دل باپ دے سائے تھلے پل دی اے۔پڑھن دا اوہنوں شوق ہوندا اے۔اوس دا بھرا پڑھا کی سی۔متری ماں دیاں زیادتیاں چپ کر کے برداشت کرلیندی اے۔گوانڈیاں دے منڈے موہن تے اوہدی بہن شانتی نال اوہدی دوستی ہوندی اے۔اوہ بچپن توں ای 'موہن' دا کم نس نس کے کردی سی۔اس دی تختی پوچ کے دیندی۔ ایہہ دونویں بہن بھرا اوس دے ساتھی سی اوہ ہر دکھ سکھ وچ اوہناں کولوں مشورہ کردی اے۔'موہن' لاہور چلا جاندا اے تے اوتھے نوکری کرلیندا اے۔لاہور وچ اوہ سردار 'اتم سنگھ' دے دفتر وچ نوکری کردا اے۔'اتم سنگھ' اندھڑک اخبار دا ایڈیٹر ہوندا اے۔اوہ موہن کولوں کم زیادہ لیندا سی تے تنخواہ گھٹ دیندا سی۔'اتم سنگھ' بھیڑی فطرت دا مالک سی اوہ اداریاں دے مالکاں نوں بلیک میل کردا۔اوہناں دیاں غلط خبراں لگا کے اوہناں کولوں معاوضہ لیندا۔سکھاں تے مسلماناں دے آپس وچ جھگڑے پان دی کوشش کردا۔موہن دا اک دفعہ اوس نال اختلاف ہو جاندا کیوں جے اوہ اوہدے کولوں ضمیر دی آواز دے خلاف کم لینا چاہندا سی۔ناول وچ اک کردار سردار تر لوک سنگھ وی اے۔ایہہ مالدار بندہ سی۔پر سارے عیب اوہدے وچ سی۔اس دی گھر والی 'کرتار کور' نوں وی پتہ سی کہ ایہہ ہور زنانیاں پچھے رہندا اے۔سردار تر لوک سنگھ دا اک ملازم 'جگت سنگھ' سی جیہڑا بھیڑے کماں وچ اوہدا شریک رہندا اے۔سردار تر لوک سنگھ دا اک ہور ساتھی ڈاکٹر 'مہنا سنگھ' اک لالچی تے بھیڑی فطرت والا ڈاکٹر ہوندا اے۔اوہ دوایاں دے نال نال لوکائی نوں پیسے دے لالچ وچ زہر وی پلائی کردا اے۔ایہہ سماج سیوک ہون دا ڈھونگ رچاندا اے۔ناول وچ سردار اتم سنگھ، تر لوک سنگھ، جگت سنگھ اک ای

درخت دے پھل لگدے نیں۔ 'اُتم سنگھ دی بیوی اپنے خاوند دا زہر کھاوے بغیر ای دنیا چھڈ دیندی اے۔
موہن دی محبت 'سرلا' جیہو ی حالات دی ماری سی۔ اوس دے حالات اک نواں موڑ لیندے نیں اوہ بڈھے
'ترلوک سنگھ' دی گھر والی بن جاندی اے۔ 'سرلا' پندراں سالاں دی ملوک جیہی کڑی سی۔ جیہڑی نیک تے
شریف ہوندی اے۔ سٹھ سال دے بڈھے شراب تے زنانی سردار ترلوک سنگھ دے پلے مچھوتی جاندی اے۔
اوس دے ماپے اوس دا مل لے لیندے نیں۔ 'سردار ترلوک سنگھ' دا ملازم 'جگت سنگھ' سرلا دے قریب ہون
واسطے اپنی کینچلی بدل لیندا اے۔ دوجے پاسے 'موہن' اک دن اپنی کہانی وین واسطے سردار ترلوک سنگھ دے گھر
آندا اے۔ اوتھے اوہ اپنی 'سرلا' نوں کسی ہور دی بیوی دے روپ وچ ویکھدا اے تے پریشان ہو جاندا اے۔
'موہن' جیہو ی فلمی کہانی 'ترلوک سنگھ' واسطے لکھ کے لیایا سی اوس دا ناں 'وفا دی تیلی' ہوندا اے۔ 'سرلا' نوں
'ترلوک سنگھ' دی سوانی دے روپ وچ ویکھد یاں ای اوس دا دل ٹٹ جاندا اے۔ اوہ اپنی کہانی داناں بدل کے
' بے وفا دی تیلی' رکھ دیندا اے۔ 'جگت سنگھ' اپنے دھیانے لگا ہوندا اے۔ اوہ 'سرلا' نوں حاصل کرن دے
خواب ویکھدا رہندا اے۔ گرو تے پیر کول وی جاندا اے کہ اوہ اوس دی مدد کرن۔ ڈاکٹر 'ماہنا سنگھ' لالچی دنیا وچ
پھسیا پاتک اے۔ 'جگت سنگھ' اوس نال مل کے 'سرلا' دے گھر زبردستی شیشی تے خط رکھوا دیندا اے۔ دوجے
پاسے 'ترلوک سنگھ' نوں بدگمان کرن واسطے اوس شیشی تھلے خط لکھ کے رکھ دیندا اے۔ ایس دوران 'ترلوک سنگھ'
اپنی بیوی توں اوس ویلے بدگمان ہوندا اے۔ جدوں اوہ موہن نوں اپنے گھروں نکلدا ویکھدا اے۔ 'موہن'
اوس ویلے اپنی محبت توں مجبور ہو کے ملن آندا اے۔ 'سرلا' جیہڑی اک پتی ورتا زنانی ہوندی اے اک فولاد دی
طرح اوہدے اگے کھڑی ہو جاندی اے۔ 'ترلوک سنگھ' بدگمان ہو کے سرلا نوں ماردا اے۔ سرلا بے ہوش ہو کے
گر جاندی اے۔ 'ترلوک سنگھ' اوس نوں مریا سمجھ کے جگت سنگھ ول ٹر جاندا اے۔ اوس نوں ساری بپتا سناندا
اے۔ بے رحم 'جگت سنگھ' نوں ایہہ نہیں سی پتہ کہ سرلا مر جائے گی۔ اوہ اپنی کرتوت تے چپ رہندا اے ترلوک
سنگھ چونکہ نشے وچ سی ایس واسطے اوس نوں کجھ سمجھ نہیں آندا۔ اخیر اوہ خود وی زہر پی کے خودکشی کر لیندا اے۔
اینی دیر نوں 'سرلا' نوں ہوش آ جاندی اے۔ 'سرلا' دیاں باواں وچ ترلوک سنگھ دم توڑ دیندا اے۔ 'سرلا' قتل
دے الزام وچ قید ہو جاندی اے۔ 'سرلا' تقدیر دا لکھیا بھگت دی اے۔ 'موہن' محسوس کردا اے کہ سرلا اوس
توں نفرت کر دی اے۔ ایس کر کے ان ڈٹھے عہر بان دے بھیجے روپیاں نال قرض اتار کے کشمیر ٹر جاندا اے۔
اوس نوں سرلا تے بیتی دا نہیں پتہ ہوندا۔ 'جگت سنگھ' بزدل تے بے رحم ہوندا اے۔ اوہ وی غائب ہو جاندا اے۔

'سرلا' دے کیس تے جرح ہوندی اے۔ 'سرلا' او چاری دا کوئی نہیں ہوندا اوہ تقدیر دی ہونی بھگتدی اے۔ جس ویلے اوس نوں سزائے موت دا حکم ہوندا اے۔ تے 'جگت سنگھ' نساں نساں آندا اے تے اقبال جرم کردا اے۔ اوہ بھری عدالت وچ دسدا اے کہ سرلا نردوس اے۔ اوہ زبردی شیشی عدالت وچ پی لیندا اے نالے 'ماہنا سنگھ' تے گرودیاں کرتوتاں توں وی پردہ چک دیندا۔ سرلا باعزت رہا ہو جاندی اے۔ دوجے پاسے موہن کشمیر وچ مرن کنارے ہوندا اے۔ سرلا اوس نوں لبھ کے کشمیر اپڑ جاندی اے۔ اوتھے کہانی ' بے وفا دی پتلی' مکمل کر رہیا ہوندا اے۔ 'سرلا' اوتھے اپڑ کے اوس نوں بچالیندا اے۔ ناول دے اخیر وچ دوہناں دا ملاپ ہا جاندا اے۔ نانک سنگھ ہوراں دا ناول بڑے سوہنے ڈھنگ نال اساریا گیا اے۔ ناول دی کہانی نوں وی بڑے سوہنے ڈھنگ نال سمٹیا اے۔ ناول دی تکنیک تے ہنر دونوں خوبصورت نیں۔ ناول دے نائیک نوں زندہ رکھ کے لکھاری نے ناول دا اخیر المیہ ہون توں بچالیا۔ سرلا دا کردار اک دکھی کردار اے۔ 'موہن' دی حیاتی وچ وی وکھت دے پہلو زیادہ نیں۔ اتم سنگھ، ترلوک سنگھ، جگت سنگھ تے سرلا دا پیو پریم سنگھ سماج دے اوہ مرد نیں جیہڑے مردانہ طاقت دے زوم وچ معاشرے نوں مروڑ دے تروڑ دے دیندے نیں۔ پریم سنگھ، اتم سنگھ، ترلوک سنگھ تے جگت سنگھ جیہے کردار پیش کر کے ناول کار نے معاشرتی برائیاں تے روشنی پائی اے۔ ناول دے سارے مرداں دا جھکاؤ برائی ول اے۔ 'سرلا' دی متری ماں دے سوائے ساریاں تیویاں نیک شریف تے چنگی ورتا نیں۔ کہانی وچ اک تسلسل اے۔ دراصل ایہہ کہانی 'سرلا' دی کہانی اے۔ ناول دا سرناواں 'فولادی پھل' اک علامتی ناں اے۔

نانک سنگھ ہوری ناول دی بھومکا وچ لکھدے نیں:۔

> ''پھل تے فولاد دوویں چیزاں سبھاؤ دے لحاظ نال اک دوجے نوں ایناں دور، جنا جنی کہ دن توں رات، اتھوا ہنیرے توں چانن، پر پاٹھک جد ایس پستک نوں آخوں انت تک پڑھن گے تے نال ہی ایس دی نائیکی 'سرلا' دے کریکٹر نوں گوہ نال وچارن گے تاں اوہناں دے موہنوں اپنے آپ ہی نکل جاوے گا کہ 'سرلا' سچ مچ فولادی پھل ہے۔'' (57)

'سرلا' دا کردار اسارن وچ خود نانک سنگھ ہوراں دیاں سوچاں دا ہتھ اے۔ اوہناں دی imagination اجہی زنانی دا روپ اے۔ جیہڑی سندر، سوشیل، سگھڑ تے صبر تے وفا دی پتلی ہووے۔ 'سرلا' دا کردار اک مثالی کردار اے۔ اوسدا مضبوط کردار سونے تے سہاگے دا کم دیندا اے۔ 'سرلا' دے کردار دا

سوچ کے ٹھنڈی پھوار دا احساس ہوندا اے۔ اوہ بڈھے عیبی خاوند نال جیون گذار کے بہت وڈی قربانی دیندی اے۔ اوس دی محبت موہن واسطے پاکیزہ ہوندی اے۔ اوہ ہمیشہ اوسدی بہتری چاہندی اے۔ اک واری خاموشی نال رقم بھیج کے اوس دی مدد کردی اے۔ 'جگت سنگھ' جیہا شیطان وی اوس دی مدد واسطے عدالت وچ پہنچ جاندا اے۔ 'سرلا' دا مضبوط ارادہ وی اوس نوں 'مدہن' پیچھے کشمیر لے جاندا اے۔ 'فولادی پھل' اک نکھرتے سوہنے ڈھنگ نال اساریا ناول اے۔ ایس دی کہانی وچ کدھرے جھول نہیں۔ پڑھدیاں ہویاں چنیک قائم رہندی اے۔ اوس دی زبان وی سوہنی تے سلکنی اے۔ محاورے، اکھاوتاں تے مثالاں نال سجائی ہوئی اے۔ ایہہ ونگی ویکھو:۔

''سپ نوں ویکھ کے چڑی اڈن دا جتن کردی ہوئی وی اڈ نہ سکی ایں تے واودھا کہ پچھلے پاسیوں بلی نے آ جھپا ماریا۔'' (58)

لفظاں دا ورتاوا سوہنا اے۔ کردار نگاری سوہنے ڈھنگ نال کردے نیں۔ ایہہ فقریاں تے غور کرو:۔

''مہاتما داقد مدھرا تے سر پر گنڈ ھواں ہے۔ پیر آپ دے بہت چھوٹے تے سر لوڑ توں ودھیرے موٹا ہے۔ پیر ان دی چھوٹائی بابت تاں کہیا جا سکدا اے کہ سر دھاواں نے منتھے ٹیک ٹیک کے ایہنا نوں گھسا دتا ہووے گا پر سر دے وڈے ہون دا سانوں کوئی وی کارن پتہ نہیں لگ سکیا۔'' (59)

ناول کار دی ایہہ خوبی اے کہ چنگے پاتر اں دی نفسیات کھل کے بیان کردا اے۔ برے پاتراں دی نفسیات تے کھل کے روشنی پائی اے۔ اسی بدھو جیہے معمولی کردار دی بزدلی تے بے وفائی نوں نہیں بھل سکدے۔ نانک سنگھ ہوراں 'فولادی پھل' دی شکل وچ اک چنگا سماجی تے اصلاحی ناول تخلیق کیتا اے۔ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول دے حوالے نال بڑا سوہنا تجزیہ بیان کیتا ہویا اے:۔

"Evidently, Nanak Sing's nerve as a melodramatic tragedian comedy. He has not let Sarala die, but has made her join her lover in triumph."(60)

iv. کاگت بیڑی 1936ء

کاگت دی بیڑی دی کہانی اک امیر تاجر دے منڈے دے پریم دی کہانی اے۔ جس دا تعلق امرتسر نال ہوندا ایا۔ اوہ اک طوائف جمنا دے چکر وچ پے جاندا اے تے اپنا سارا کجھ گنوا بیٹھدا اے۔ اپنی ووہٹی

دے زیوروی اوہدے حوالے کر دیندا اے۔ اوہدی بیوی شانتی جیہڑی اچھے گھرانے دی ہوندی اے۔ 'جمنا' تے اوہدی ساتھی 'گوپال سنگھ' دے خلاف وارنٹ گرفتاری جاری کروا دیندی اے تاں جے اوہدے زیورات اوس نوں واپس کیتے جان۔ 'پریم' جمنا نوں اپنی گولی دا نشانہ بناندا تے بدقسمتی نال اوہ گولی اوہدی بیوی 'شانتی' نوں لگ جاندی اے۔ پریم ایس واقعہ توں بعد نس جاندا اے تے سادھو بن جاندا اے۔ گوپال سنگھ تے جمنا اگے چل کے سماج سیوا وچ لگ جاندے نیں۔ اوہ اجیہا ادارہ چلاندے نیں جتھے یتیم تے بیوہ زنانیاں دی دیکھ بھال کیتی جاندی اے۔ پریم وی واپس آ جاندا اے۔ ایس ادارے باہر کھڑا رہندا تے اوس دی موت توں بعد اوس دی پچھان ہو جاندی۔ نانک سنگھ دا ایہہ ناول سماج سدھارو دے حوالے نال اک اصلاحی ناول اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے اس طرح رائے دتی گئی اے:۔

> "Here also Nanak Singh brings the a prostitue and villainous friends, but the ending is all so flablity idealistic that nothing of social purpose gets through."(61)

v. پیار دی دنیا 1939ء

'پیار دی دنیا' سچے محبت کرن والے سندر داس تے پشپا، تے پریتم سنگھ تے منورما دی کہانی اے۔ اوہناں دے ویاہ دا رستہ صاف ہو جاندے نیں۔ ایس دوران 'پشپا' اک دہشت گرداں دی پارٹی وچ شامل ہو۔ ایس دا لیڈر باباجی سی۔ باباجی 'پشپا' نوں پریتم تے سندر داس نوں مارن واسطے تیار کردا اے۔ پریتم داس اوس دا بھرا ہوندا اے تے اک ایماندار سب انسپکٹر ہوندا اے۔ پشپا پریتم سنگھ دی بجائے باباجی نوں مار دیندی اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا گیا اے:۔

> "In this Novel Nanak Singh betrays the influence of Guru Baksh Singh philosophy of love but the love that conqures in the end of this complicated story has to wade through rivers of blood."(62)

vi. گریب دی دنیا 1939ء

نانک سنگھ دا ایہہ ناول Labour class دی نمائندگی کردا اے۔ امرناتھ جیہڑا اک فیکٹری دا مالک

ہوندا اے۔ اوہدا اپنے پتر بلدیو نال اختلاف ہو جاندا اے۔ اوہ فیکٹری دے مزدوراں دا لیڈر ہو جاندا اے تے اک ہور مزدور لیڈر ردی دی ماتی نوں محبت کردا اے۔ فیکٹری وچ ہڑتال ہوندی اے۔ شنکر تے ہور بہت سارے مزدور جیل وچ چلے جاندے نیں۔ ہندو مسلم اختلافات ہور مشکلات پیدا کر دیندے نیں۔ امرناتھ دا ایس سارے انتشار وچ ہتھ ہوندا اے۔ بلدیو پولیس نوں اطلاع دے کے اوس نوں گرفتار کروا دیندا اے۔ بلدیو ایس دا مالک بن جاندا اے اوہ مزدور لیڈر ردی دی ماتی نال ویاہ کر لیندا اے۔ سارا کجھ ٹھیک ہو جاندا بس مزدوراں دا ساتھی شنکر جیل توں رہائی دے بعد فوت ہو جاندا اے۔ ایس وچ نانک سنگھ نے نیویاں دا ساتھ دتا اے۔ اخیر اچ نیویاں نوں جت دے کے مزدور کلاس دی حمایت کیتی اے۔

vii. پوتر پاپی 1942ء

نانک سنگھ دا ناول پوتر پاپی اک محبت بھری کہانی اے۔ ایہہ اک ناکام محبت دی داستان اے۔

نوٹ: Serebryakov نے ایس دا چھپن ورہا 1942ء لکھیا اے۔ جد کہ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ ایہدا چھپن ورہا 1950ء لکھیا ہویا اے۔ اسی بہر حال ایس دا چھپن ورہا 1942ء منّ کے ایس نوں 1947 توں پہلاں چھپے ناولاں وچ ای شامل کر لیندے آں۔

viii. لو میرج 1945ء

نانک ہوراں دا ناول 'لو میرج' دی کہانی اندھر پال تے ارونا دی کہانی اے۔ دنیا نگر دی ابھر یری وچ ارون دی نظم پڑھ کے اندھر پال نوں اوس نال محبت ہو جاندی اے۔ اندھر پال نوں اوس توں پہلاں اپنی دور دی کزن راجکماری نال وی لگاؤ ہوندا اے۔ ایس دوران راجکماری رگوناتھ نال نس جاندی۔ رگوناتھ بھولا ناتھ دا پتر ہوندا اے جنہاں دے گھر اوسدی ماں باورچی دی مددگار دے طور تے ملازم ہوندی اے۔ اندھر پال تے ارونا جیہڑے ہون دوست بن گئے ہوندے نیں راجکماری نوں رگوناتھ کولوں آزاد کروان واسطے کشمیر جاندے نیں۔ اوتھوں آپ خطرا ئیں پتہ چلدا اے کہ رگوناتھ راجکماری لے کے کلکتہ چلا گیا اے۔ او تھے راجکماری اپنی جان کھڑکی توں کود کے دے دیندی کیونکہ رگوناتھ اوس نال دھوکا کردا اے۔ مرن توں پہلاں راجکماری اندھر پال تے ارونا اگے خواہش دا اظہار کردی اے کہ دونوں شادی کر لین۔ ایہہ اک آئیڈیل شادی ہووے گی۔ ایس کہانی وچ اک ہور کردار اختر اک مسلمان کردار ہوندا اے اپنی کزن زلیخا نال محبت کردا اے اوہدی شادی زلیخا نال ہو جاندی اے۔ ایتھے ناول کار نے تن طریقے دی محبت دی شادی دا ذکر کیتا اے

۔ناول انگریزی عنوان رکھدا اے ۔ایہہ کلکت رومانی لکھدی اے۔
ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا گیا اے:۔

"Nanak Singh present his ideal of true love and marriage. He tells us in the introduciton, that the young man of today tooks at love marriage from teh angles and there he has presented this story of three marriages ideal, low and middling."(63)

.ix ٹٹی وینا 1945ء

نانک سنگھ دا 1945ء وچ 'ٹٹی وینا' دوسرا ناول جیہڑا چھاپے چڑھیا۔ ایہہ وی اک طوائف 'سیتا' دی کہانی اے ۔ اوہ اپنا پیشہ چھڈ کے گنگا رام نال شادی کر لیندی اے ۔ اوس دی پہلوں توں اک دھی 'پر۔تما' ہوندی اے۔ 'سیتا' چاہندی اے کہ اوہدی دھی ایس پیشے توں دور رہے۔ اک ڈاکٹر 'اوو ہے شنکر' اوس دی زندگی وچ آندا اے۔ پر اوہ پرِیتما نال ایس کر کے شادی نہیں کردا کیونکہ اوہ اک طوائف دی دھی ہوندی اے۔ پر۔تما دی زندگی بہت ساریاں مشکلاں آندیاں نیں اوہ وی طوائف بن جاندی اے۔ فیر بہت سارے روپے کما کے ایس پیشے نوں چھڈ دیندی اے۔ نام بدل کے لائل پور وچ رہن لگ پیندی اے۔ زندگی وچ پرکاش نامی شخص وی اوس نوں دھوکا دیندا اے۔ فیر کدھرے اوہ اپنی بھین جیہدا ناں وی سیتا ہوندا اے۔ اوہدے تھیٹر 'مدن' نال شادی کرن دے قابل ہوندی اے۔ ٹٹی وینا وچ اک طوائف دی کسمپرسی دا ذکر کیتا اے۔ جیہڑی نسل در نسل نا کردہ گناہواں دی سزا بھگتدی رہندی اے اوہ گناہ دی دنیا چھڈ وی دیوے تے دنیا اوس نوں معاف نہیں کردی اے۔ ایہہ اک اصلاحی ناول اے

.x دھندلے پرچھاویں 1945ء

نانک سنگھ دا ایہہ ناول وی طوائف دا کردار رکھدا اے۔ 'دیوندر سنگھ' اک فیکٹری دا مالک ہوندا اے۔ اوہ فیکٹری دی اک مزدور دی بیوہ نوں اپنی رکھیل رکھدا اے۔ اوس دا ناں ڈھمندری ہوندا اے۔ ڈھمندری اپنی بیٹی 'سبھندرا' نوں لے کے فیکٹری مالک دے چنگل چوں نکل جاندی اے۔ ولی پہنچ کے ڈھمندری مر جاندی اے۔ سبھندرا طوائف بن جاندی اے۔ سبھندرا دے اک پتر وی ہوندا اے جس دی شکل دیوندر

نال مل دی اے۔اوس داناں کشور رکھدے نیں۔

دوجے پاسے دیوندر سنگھ دی کہ دی زمیندر زجیہوی ڈاکٹر ہوندی اے تے لاہور وچ ملازم ہوندی اے۔اپنی ماں دی بیماری تے امرتسر آندی اے۔اوس نوں 'ڈومیندر' دے پتر 'لونگ وا' دا پتہ چلدا اے کہ اوہ اوسدے باپ دی وجہ توں غلط رستیاں تے ٹر پیا اے۔اوہ 'ڈومیندری' تے 'سبھند را' نوں وی ایس بھیڑی زندگی چوں کڈھنا چاہندی اے۔دوجے پاسے 'سبھند را' اپنے پیو دے وڈے بھرا نوبت رائے نوں ملدی اے۔جس نے اوہدی ماں نوں اوس دے گھروں کڈھ دتا سی۔

'زمیندر' زجیہوی دیوندر سنگھ دی دھی ہوندی کشور نوں اپنا بھرا من کے اوسدی شادی اپنے نوکر دی دھی 'لیلا' نال کر دیندی آپ ساری حیاتی لوکاں دی سیوا کر دی رہندی اے۔نانک سنگھ مظلوم لوکاں نال اپنا رشتہ جوڑدا اے۔اوس سے اکثر ناولاں دا خیر چنگا ہوندا اے۔اوہ اک reformer دی حیثیت نال سوسائٹی نوں بدلنا چاہندا اے۔

xi. دور کنارا

نانک سنگھ دے ایس ناول دے چھپن ورے وچ کتاباں وچ اختلاف پایا جاندا اے۔انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ صفحہ 466 تے ایس دا چھپن وریا 1948ء لکھیا ہویا اے۔Serebryakov نے اپنی کتاب پنجابی لٹریچر وچ ایس دا چھپن وریا 1946ء لکھیا وے۔اگر ایس نوں ونڈ توں پہلاں دی لکھت من دے آں تے انسائیکلوپیڈیا انڈین لٹریچر وچ ایس بارے لکھی لائن غلط اے کہ ایس وچ خونی ونڈ دے نحس ورھے دی گل چھوہی اے۔ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ سیکھو سنگھ نے ص 247 تے ایس نوں Sentimental ناول لکھیا۔

نانک سنگھ دے ایہہ سارے اوہ ناول نیں جیہڑے 1947ء توں پہلاں چھاپے چڑھے۔ایہہ سارا ریکارڈ مرتب کرن واسطے انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر دے پنجابی حصے دے ترجے توں تے سنت سنگھ سیکھوں تے کرتار سنگھ دگل دی ہسٹری آف پنجابی لٹریچر، Serabryakov دی Punjabi کتاب توں مدد لئی گئی۔

آصف خاں اپنے مضمون وچ نانک سنگھ دے ناولاں دا کجھ اسطرح ویروا کردے نیں:۔

''نانک سنگھ نے بہتوں ودھ ناول لکھ کے سماج دی پیڑ بھار کتی سماج دیاں دکھو دکھتریاں نوں ہتھ پایا۔لیڈراں، سادھواں، شاہوکاراں تے ساماں دیاں کرتوتاں نوں ننگیاں کیتا۔

پاتر اساری بھانویں کمزور سی، پر گوند دی پکھوں نال تر تے اپڑ گیا۔'' نانک دی سبھتوں وڈی دین ایہہ اے کہ کہانی گندن تے رس بھرن وچ اوہنوں کمال حاصل اے۔'' (64)

نانک سنگھ نیں بے شمار ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں دا ناں ناول کاری وچ سرکڈھوا اے۔ پر اوہناں دے ناولاں دے اکثر کردار ملدے جلدے نیں بلکہ بعض ناولاں دے کرداراں دے ناں اکو جیہے نیں۔ ایہہ ایس تسنیم ہوراں دی رائے نانک سنگھ دے ناولاں بارے کجھ اسطرح اے:۔

''نانک سنگھ ہوراں پنجابی ناول نوں لوکائی دا ناول تے لوکائی دا سچا اظہار بنایا۔ اوہناں رومانی حقیقت پسندی دا پتا انھیاں پردھا کے سمکالی جیون چوں حوالے دیتے۔'' (65)

Sereberyakov ہوراں دی نانک سنگھ ہوراں بارے اک اُچی تے سوجھواناں والی رائے اے اوہ لکھدے نیں:۔

"The Nanak Sing belongs the place of primacy in the history of the modern Punjabi novel. He preceived the vast possibilities offered by this genre, which allowed for a truthful and eleborate depiction of the people's life and enabled the writer to uncover the material basis from which a persons inner world evolves." (66)

ایس وچ کوئی شک نہیں نانک سنگھ ای اوہ ناول کار اے جس نے پنجابی ادب وچ اک نگر کم کر کے ناول دی نیہہ نوں مضبوط کیتا۔ اس توں پہلاں کسے وی لکھاری نے اتنی تعداد وچ ناول تخلیق نہیں سی کیتے۔ آصف خاں ہوریں لعلاں دی پنڈ وچ لکھدے نیں۔ نانک سنگھ دا ناول لکھن دا مقابلہ ایم۔ اسلم اردو دے ناول کار نال کیتا جاسکدا اے۔ نانک سنگھ ہوری اردو دے ناول کار منشی پریم چند تے اوس دے اصلاحی کماں تے خیالاں توں وی کافی متاثر سی۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ لکھے ہویا اے:۔

"While in Jail Nanak Singh was brought by a fellow prisoner Jagan Nath, to read Munshi Prem Chand's Novels and it became his ambition to work for social reoform emulating Prem Chand. It did not take long to achieve this

ambition "(67)

5. ایشور چندر نندہ

ایشور چندر نندہ نے دی ایس دو روچ دو ناول تخلیق کیتے۔

i. تج کور

تج کور ایشور چندر نندہ دا پہلا ناول اے۔ جیہڑا 1928ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ کوئی خاص کم نہیں اے۔ اوس دی ایس نکتا واؤ کر بہت گھٹ ملدا اے۔

ii. مراد

ایشور چندر نندہ دا دوجا ناول 1943ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک نیویاں دی کلاس دے بندے 'مراد' دی کہانی اے۔ جیہڑا ذات دا میراثی سی۔ اوہ چھیتی ای پھردے ناٹک کاراں نال رل جاندا اے۔ ایہہ اپنے کم دی وجہ توں اپنی پچھان کروا لیندا اے۔ فیر اک اداکار دی حیثیت نال کامیاب ہو جاندا اے۔ اوہدے پنڈ دی کڑی اوہدا ایچھا کر دی اے۔ اوہ اوس نوں پسند کر دی اے۔ ایہہ کڑی مراد دے مقابل ہیروئن دا کردار ادا کر دی اے۔ اوہناں دی محبت کامیاب ہو جاندی اے۔ مراد کڑی نال ویاہ کر لیندا اے۔ اپنے ویاہ توں بعد اپنے سارے انگاں ساکاں نوں پنڈ و بلاندا اے۔ اوہناں نوں اپنی خوشحالی وچ شامل کردا اے۔ ایہہ اک سدھا پدھرا ناول اے۔ ایشور چندر نے نیویں کلاس دے اک بندے دی ترقی نوں مکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔ ایشور چندر نندا اک ناول نگار دی حیثیت نال اتنا کامیاب نہیں ہویا۔ اوس نے اوس زمانے وچ دو ناول لکھ کے ناول کاراں وچ اپنا ناں لکھوایا۔

لعلاں دی پنڈ وچ آصف خاں ہوری ایشور چندر نندہ بارے لکھدے نیں۔

> "ایشور چندر نندہ دی اصل تھاں ڈرامای، پر اوہنے بدوبدی دو ناول 'مراد' تے 'تج کور' لکھ کے ناول کاراں وچ ناں لکھا لیا۔ اوہدی پاتر اساری ڈھیر ججویں اے۔ پر اوہ ناٹک سنگھ وانگر ناولاں وچ کہانی رس پیدا نہیں کر سکیا۔"(68)

ناٹک سنگھ اک مڈھلا پرمنیا سماج سدھار تے مقصدی ناول کار جانیا جاندا اے۔ اوہ لوکائی دے بہت نیڑے ہو کے ناول تخلیق کردا اے۔ اوہدے ناولاں دا اک واضح مقصد ہوندا اے۔

.6 میراں بخش منہاس

.i جٹ دی کرتوت 1929ء (عرف نواب خاں)

میراں بخش ہوری پہلے مسلمان لکھاری نیں جنہاں نے پنڈ ورتل دے حوالے نال ایہہ ناول تخلیق کیتا۔ میراں بخش منہاس دا ناول 'جٹ دی کرتوت' پہلے مسلمان لکھاری دا ناول اے۔ ایس ناول دے پہلی واری چھپنے دا ایتھوں اندازہ لگایا جا سکدا اے۔

آصف خاں ہوراں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ولوں چھپے ہوئے 1974ء دے ایڈیشن وچ لکھیا اے:۔

> ''جٹ دی کرتوت نصاب وچ شامل سی ایس پاروں ایہہ کئی وار فارسی تے گورمکھی اکھراں وچ چھپیا سی۔ فارسی اکھراں والی کتاب پاکستان بنن توں پہلاں پنجابی فاضل دے نصاب وچ شامل سی۔ اساں جٹ دی کرتوت دے دو ایڈیشن ویکھے ہن، فارسی اکھراں والی کتاب نوں ایسے ناں ہیٹھ پروفیسر فضل قاضی حق نے سودھ کے دوجے وار چھپوایا سی۔ پر گورمکھی اکھراں والی کتاب 'نواب خاں' دے ناں ہیٹھ چھپی سی، تے ایس نوں 1929ء وچ سودھ کے بھائی جودھ سنگھ نے پہلی وار چھپوایا سی۔'' (69)

'جٹ دی کرتوت' 1976ء وچ وی ری پبلش ہویا۔ ایہہ ناول 96 صفحیاں تے مشتمل اے۔ میراں بخش منہاس نے ناول تخلیق کرن توں پہلاں اک مقصد نوں مدنظر رکھیا تے فیر ایس دی کہانی اساری۔ چونکہ ایس ناول توں پہلاں جتنے وی ناول تخلیق ہوئے اوہ سارے تاریخی تے مذہبی سن۔ ایہناں دھارمک ناولاں دے تخلیق کار زیادہ تر سکھ صاحبان سن۔ میراں بخش منہاس پہلے مسلمان ناول نگار سن جنہاں اجیہا سماج سدھار ناول تخلیق کیتا۔ ایس ناول وچ اوہناں حقیقت نگاری توں کم لیا اے۔ ناول دی کہانی وچ جہیز تے ہور بھیڑیاں رسماں دی نندیا کیتی اے۔ ایہناں بھیڑیاں رسماں نوں پورا کرن واسطے ساہوکاراں کولوں قرضہ لینا۔ اپنی چادرتوں ودھ کم کرنے۔ فیر بندے نوں جیہڑیاں مشکلاں دا سامنا کرنا پیندا اے اوس تے ناول کار نے کھل کے روشنی پائی اے۔

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں ایس ناول بارے انج اپنی رائے دا اظہار کیتا اے:۔

> ''ایہہ اوہ دور اے جدوں انگریزاں دی دیہات سدھار تحریک نے نواں نواں جنم لیا سی تے پنجاب دے دانشور ایس تحریک دا ساتھ دین لئی وی تیار سن۔ ایہے دانشوراں وچ میراں بخش منہاس وی شامل سن چنانچہ اوہناں نے ایہہ ناول ایسے تحریک دے اثر ہیٹھاں لکھیا۔ ایس

حوالے نال ایس نوں اک مقصدی ناول قرار دتا جا سکدا اے۔'' (70)

ناول دا آغاز ای سلیمہ دے ایس ذکر نال ہوندا اے جیہڑی اپنی ماسی نوں ملن لئی عالم گڑھ پجی سی۔ ایتھے سلیمہ نوں مائیوں دیاں رسماں ویکھن دا موقع ملدا اے۔ اوس نوں لا بھ دی رسم دا پتہ چلدا اے:-

''پنڈ اوے کورا لا بھ پان کجھ نہیں سوچدے پیو دادے دی لیہہ مگر ٹر جاندے نیں۔ ترلائیاں دا خرچہ پنج چھ من کنک، دو من چوری تے ڈھائی تر ے من گڑ ہوندا اے۔ ویاہ دے خرچ دا تاں کوئی حد حساب نہیں ہوندا۔ ایہناں ای فضول خرچیاں کر کے ایہناں دے گھر بار وک گئے نیں۔'' (71)

اگلے باب وچ اک دیہات وسدھار دا کیمپ بارے لکھیا گیا۔ سردار بھاگ سنگھ ڈاکٹر نے مولوی سلیم اللہ زمینداره دے انسپکٹر تے لالہ رام لال مدرسیاں دا بابول کے اک سینما وکھاندے نیں۔ ایس راہیں اوہ لوکائی نوں علم حاصل کرن، پنڈاں دی صفائی تے طریقے نال خرچ کرن لئی پریرنا دیندے ہن۔

ناول دی کہانی 'نواب خاں' دے ارد گرد گھمدی اے۔ 'نواب خاں' ویاہ دیاں بھیڑیاں رسماں' تک نموج تے جعلی چودھراہٹ نوں قائم رکھن واسطے اپنی دھی دے ویاہ تے اپنی چادرتوں ودھ کے خرچا کردا اے ایس خرچے نوں پورا کرن واسطے اوہ ساہوکار کولوں قرضہ لے لیندا اے۔ ویاہ تے دھوم دھڑکے نال ہو جاندا اے اوس دی دھی برکت بی بی دے جہیز دی تفصیل کجھ اسطرح ناول وچ درج اے۔

''اکی اچے تریور، راکھویں کنی والیاں لوبھیاں نال تے اتے ۲۱ روپے بیڑیاں دے، ۲۱ بچے بور تے ۲۱ روپے بیڑیاں دے، ۲۱ سروپا، لاڑیاں دا سر تو بیراں تیکر سچا ریشمی جوڑا، سونے دا کنٹھا، ناما تے چھاپ لاڑے دی، بی بی نتھ بلاک، لونگ جڑاؤ، تکیاں دا ہار، ناما، چھل آرسی جونجیاں تے چھاپیاں، ۹ ٹوٹیاں سوندے دیاں بوکیٹے بانکاں تے توڑے، تن ٹونیاں، ۱۱ ٹوکریاں چکواں، دو پلنگ، دو پیڑے، دو رضائیاں، دو تلائیاں، دو سرھانے، دو دریاں، دو کھیس، اک تپ خانہ، اکوتر سو بھانڈے نال، ایس وید دے نال، دیگ سنے دو بکچے، دیگچیاں سنے ڈھکناں تے کڑچیاں، ۷ پراتاں، ۱۱ تھالیاں، ۱۱ تھال، ۱۱ کٹورے، ۱۱ گلاس، ۵ کڑاہیاں، ۷ لوٹے، توے تے لوہاں، ۵ گاگراں، ۳ مشتریاں، ۵ گڈوے وٹوہیاں، دو صندوق، ۷ مجھیں جیہاں دے متھے ٹکے، ۱۱ گاواں، ۷ گھوڑے سمیت تن ڈاچیاں، دو جوگاں داندسنے بلاں پنجالیاں، ۳۰۰ روپیا روک۔'' (72)

شیواں دی تفصیل توں سانوں اندازہ ہوندا اے کہ ناول کار نے ایس مسئلے دا کنی گہرائی نال مطالعہ کیتا

اے۔ایس جہیز تے رسماں رواجاں نوں پورا کردا 'نواب خاں' قرضدار ہو جاندا اے۔ویاہ مکدیاں ای شاہ نواب خان نال حساب کرن بہہ جاندا اے۔ایتھے ناول کار شاہ ہوراں دیاں چالاکیاں تے حساب کتاب نوں اسطرح بیان کردا اے۔

''شاہ سارے وتر وہ جاندے نیں ہولی ہولی گلیں گتھیں لا کے، لیٹ لوٹ کے نواب خاں نوں ۲۵۰ روپے تے لے اڑیا۔پھیر رہیلا جیہا ہو کے آکھن لگا۔میری صلاح اے کہ اگلا پچھلا ناواں سارا اکٹھا کر چھڈیے تاں جے اکوں لیکھا سدھا ہو جائے۔بے سمجھ جٹ ہیر پھیر نوں نہ سمجھ سکیا۔چیز وچ لکھیا گن کے، اجے دیاج لا کے دتا سی، بس ۵ ویں مہینے پھر ویاج گن کے دین نوں تیار ہو گیا۔''(73)

نواب خان قرضے توں مجبور ہھک تنگ توں تنگ آ کے زمین نوں ویچن واسطے تیار ہو جاندا اے۔

ایتھے میراں بخش منہاس جٹاں دی فطرت وا اسطرح ویروا کردا اے۔

گکڑ، گاں، کمبوہ قبیلہ پالدے ؎

جٹ، میہاں، سنسار قبیلہ گالدے

اوہ ای گل ہوئی بڑیاں بھاری شرطاں توں بعد نواب خان دا شریک بہاول زمین نوں لین تے تیار ہو جاندا۔بہاول دو جے پاسے مٹھو رام نال رل کے سکیم بناندا اے۔

نواب دین تنگ سی تے لوکاں اوہناں دے گھراں نوں وی اطلاع دے دتی۔'برکت' دا سوہرا خیر دین آ کے گھراں دے مندے حال ویکھ کے واپس چلا جاندا اے۔دو جے پاس برکت وی تنگی تے سیانی نہیں سی۔سوہرے جلدی برکت کولوں تنگ آ گئے۔کجھ پچھے نواب دین دے مندے حالات دا وی اثر سی۔اوہ برکت دیاں لونہاں ٹلیاں لاہ کے روندی دھوندی نوں واپس میکے ٹور دیندے نیں۔نواب دین تے مصیبت تے مصیبت آ جاندی اے۔بہاول تے مٹھو اال رل کے اوہدی زمین دی رقم دی وصولی کر لیندے نیں۔وچارا نواب خاں منہ لکا کے گھر جاندا اے۔بوریاں بستر کٹھا کر کے پنڈ چھڈ دیندا اے۔ایس برے ویلے وچ 'نواب خاں' دا ساتھ اوس دا یار 'پھول سنگھ' دتا۔پھولا سنگھ نے ایہہ پریت اسطرح نبھائی کہ اپنے گھر رہن واسطے حاضر کیتا۔اوس آکھیا:

''ایہہ تیرا گھر اے، جے میں اوکھے ویلے نہ اڑیا تاں میتوں لکھ لعنت اے۔میرے چیوہدیاں مریا دوست سکے بھراواں نالوں ودھ، بھرجائی تے اوہناں دے جیا جنت پردیس

رلدے پھرن تے میں گھر موجاں کرداہاں۔ پچھے موہنہ میرے ہون تے جمن دا۔ ایس
نالوں میں ڈب نہ مراں۔'' (74)

ایتھوں سانوں پتہ چلدا اے کہ اوس ویلے 'مٹھو لال' تے 'بہاول بھیے' اگر لوک سی تے اوس پنڈ وچ 'پھولا سنگھ' ورگے لوگ وی سی ۔اوس یاری داماں قائم رکھیا تے ہر اوکھے ویلے نواب خاں دے کم آندا اے ۔'نواب خان' 'پھولا سنگھ' نوں ضد کردا ۔ایہہ اوس نوں اوہ اگلے تھلا نے جان دے ۔اخیر 'پھولا سنگھ' نون اوہدی گل منی پے جاندی اے ۔ تے اوہ سارا ٹبر حافظ آباد ٹر جاندے نیں ۔ ایتھے آکے نواب خاں چار لائیاں کرکے سوا دو من جھونا اکٹھا کردا اے ۔ پر نال ای اک ہور مصیبت آجاندی اے ۔سارے ٹبر نوں تاپ ہو جاندا اے۔ ایس بےسروسامانی دی حالت وچ اوس دا چھوٹا بیٹا اللہ نوں پیارا ہو جاندا ۔

اک ہور صدمہ ایس ٹبر نوں سہنا پے جاندا اے ۔نواب خان اک مال دولت توں عاری ہویا سی ۔فیر دوسری دولت (اولاد) توں وی محروم ہوگیا۔گھر وں بےگھر ہون نال پیاں تے وی برا اثر ہویا۔خود نواب خاں جیہا اک چنگا بھلا زمینداری مزارع بن جاندا اے ۔اوس دی ملاقات 'میاں نظام دین' تے 'رحمت خاں' جیسے نیک بندیاں نال ہوندی اے ۔اوہ اوس نوں دوبارہ حیاتی نوں شروع کرن وچ مدد دیندے نیں۔

نواب خاں جیہڑا نویں علاقے وچ 'نکا نواب' اکھواندا سی بڑا کجھ سکھدا اے ۔ اوتھے مولوی عبدالعزیز دی لڑکی داویاہ جیہڑا ایڈی سادگی نال ہوندا اے ۔ایس توں 'نواب خاں' نوں بڑی عقل آندی اے ۔ اوس دیاں سوچاں بدل جاندیاں نے ۔''پھولا سنگھ' دا رشتہ دار 'وریام سنگھ' زمیندار رے وچ نواب خاں دی مدد کردا اے ۔نواب خاں دن رات محنت کرکے ایس قابل ہو جاندا اکہ مٹھو لال دی کجھ رقم اتار دے ۔فیر جوڑ کے کجھ رقم بینک وچ جمع کروا دیندا اے ۔نواب خاں دی بیوی وی کھیتاں وچ اوس دی مدد کردی اے ۔اوس دا بڑا 'بیٹا' وی واہی کرن دے قابل ہو جاندا اے ۔ویلے دے نال نال 'نواب خاں' دے حالات بدلن لگ پے ۔ محنت رنگ لائی ۔اک تے قرضہ اتر گیا۔ دوجا واپس عالم گڑھ جاکے اپنا گھر بوہا کھولیا ۔اوس نوں نیا بنایا۔ حالات بدلن تے رشتے داروی بدل جاندے نیں ایتھے لکھاری نے لکھیا :

''اوہ شریک جیہڑے ڈگدے نوں دھکے دیندے سن، اج پیراں ہیٹھ ہتھ رکھدے
سن ۔'' (75)

برکت دے سوہریاں نوں 'نواب خاں' دے حالات پلٹن دی خبر ہوندی اے ۔اوہناں بارے میراں

بخش منہاس لکھدے نیں

گدڑرج خربوزیاں تائیں ٹھک ٹھک ٹھیڈے مارے
جاں بھکھ لگی پیچے چڑے آ کھے مٹھے سارے

بن ویلے نال ٹھوکرا کھا کے برکت وی ننگی ہو جاندی اے۔ تے اوہدے ساہوریاں دے ہوش وی ٹھکانے آ جاندے نیں ا۔ اوہ برکت واپس لیجانا چاہندی سے۔ خیر کجھ بزرگاں برکت نوں ٹورن دیاں شرطاں رکھیا۔ ایہہ ساریاں شرطاں برکت دے ساہوریاں نوں منّنیاں پیّاں۔ فیر 'نواب خاں' دے دوتن زیور، کپڑا لتا تے اپنی پنجری بنا کے برکت نوں عزت آبرو نال ٹوردتا۔

نواب دین دے دن سولے آئے تے اوہ واپس عالم گڑھ اوس پہلے والی شان نال پلٹ گیا۔ ہن اوہدا پتر 'خاں محمد' وی جوان سی۔ اوہ ڈھس کے واہی بیجی کرداسی۔ انج 'نواب خاں' اپنی کیتیاں دی بھگت کے دوبارہ اپنے پنڈ وسن جاندا اے۔

ایس ناول دا گوہ نال مطالعہ کریئے تے ایہہ ناول پنڈ وسوں دی عکاسی کردا اے۔ ناول وچ حقیقت نگاری توں کم لیا گیا اے۔ ایہہ پہلا پنجابی ناول اے جس وچ حقیقت نگاری توں کم لیا گیا۔ میراں بخش منہاس نے ایس ناول وچ ساڈھی پنڈ ورتل وچ جہیز تے فضول رسماں نال پیدا ہون والیاں اوکڑاں تے مشکلاں دی ججی تصویر کشی کیتی اے۔ ایہہ اک Realistic لکھت اے۔ Martrin gray نے Realistic دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:۔

"Realistic writers seek to show up the false hopes and fanciful aspiration of the characters."(76)

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے۔

"مجموعی کیھوں ویکھدیاں ہویاں ایہہ ناول ساج تے حقیقت نگاری دی لیہہ ٹورن وچ بھانویں پہلا ہیہ پتھر اے پر فیروی بڑا کامیاب اے۔"(77)

ناول کارنوں پنڈو رہت دی کافی جانکاری اے۔ ایس کر کے ساڈوں پینڈو وسو تے حقیقی پکھ نظر اندے نیں۔ ایس وچ چاہے ویاہ دے رسم و رواج ہون، ساہوکاراں دی فطرت، شر یکے دیاں شرارتاں، پھولا سنگھ دی یاری تے نظام دین تے وریام سنگھ جیہے دردی کردار، اوہناں وی ساہنوں اک بھرپور تصویر نظر

آندی اے۔ کرنل نادرعلی نے 'جٹ دی کرتوت' بارے رائے دتی اے:۔

"میراں بخش منہاس دا ناول اک سدھی پدھری کہانی اے۔ ناول ایہنوں کہیا جاسکدا اے کیوں جے ایہہ کہانی (Short Story) توں لمیرا اے۔ ایہہ ناول اینا سادہ اے پئی ایہنوں بے رنگا کہیا جاسکدا اے، پر ایہدے وچ گجرانوالہ تے ویلے دے اوہ رنگ ہن، جیہڑے ہور کئی ظاہر نگیاں ناولاں وچ نہیں۔" (78)

ایہہ ناول 1923ء وچ تخلیق ہویا سی۔ ایہہ اوس ویلے دی پنڈ و رتہل دی دس پاندا اے۔ ہن ویلے دے نال پنڈ وسو وچ وی بڑا فرق پے گیا۔ ہن پنڈ و تے شہری وسوں وچھ اگے نالوں گھٹ گئی اے۔ ناول دی زبان ٹھیٹھ پنجابی اے۔ جیہڑی ساڈے پنڈاں وچ بولی جاندی اے۔ زبان سادہ تے لوکائی دی بان اے۔ زبان وچ اکھان استعمال کیتے نیں جیہڑے عام پنجابی اپنی بول چال وچ ورتدے نیں۔ ناول وچ شعراں دا استعمال کیتا گیا اے۔ خیالاں دے اظہار واسطے شعراں دا سہارا لیا اے۔ مثال دے طور تے

انھے سپ نوں سمجھ ڈنگوری خوش ہو کے ہتھ پایا ~

ڈنگ مار کے سپ نے اگوں، ہن جندو روگ وہنجایا (79)

میراں بخش منہاس دے انداز بیان نے وی ناول وچ سہپن پیدا کیتا اے۔ تے زبان وی ادبی ورتی اے۔ ناول ہنر دے حوالے نال اک شاندار ناول اے۔ ناول وچ اک تسلسل جاپ دا اے۔ واقعات اک دوسرے نال جڑے ہوئے۔ ناول کار نے اپنے خیالاں دا اظہار direct way نال نہیں کیتا سگوں کرداراں راہیں اپنی گل دا اظہار کیتا اے۔ ناول دے شروع وچ شہروں آئی سلیمہ پنڈاں تھاواں دیاں بجھیڑیاں رناں دی نندیاں کردی اے دوسرے باب وچ 'دیہات سدھار' دے حوالے نال کرداراں وچ گل کتھ ہوندی اے۔ ناول وچ منظر نگاری، ماحول، مکالمے تے کردار پنڈ وسو دے مطابق نیں۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوراں اس ناول بارے لکھیا اے:۔

"جے فنی اکھ نال ناول ول تکیے تے سانوں پلاٹ وچ کدھرے وی جھول محسوس نہیں ہوندا تے نہ ای واقعات دی زنجیر کدھرے ٹٹ دی وکھالی دیندی اے۔ سگوں کڑی نال کڑی ملدی گئی آندی اے۔ ایس لئی فنی تے تکنیکی اعتبار نال ایہہ اک مکمل تے خوبصورت ناول اے۔" (80)

ویہویں صدی دے مڈھ وچ اک تحریک دیہات سدھار دے ناں تے شروع ہوئی سی۔ ایس تحریک

ڈیٹھ سماجی تے معاشرتی برائیاں دی اصلاح کرن دی کوشش کیتی گئی ۔ ایس ویلے جدوں فضول رسماں تے ریتاں ساڈی لوکائی وچ رچ بس گئیاں سن ۔ میراں بخش دا ناول اک اصلاحی ناول دے طور تے سامنے آندا اے ۔ ایس ناول وچ اک مقصدیت سی ۔ ایس ناول وچ جہیز تے ہور رسماں دے خلاف لکھ کے لوکائی نوں سادہ تے اسلامی طریقے نال حیاتی گزارن دی نصیحت کیتی اے ۔ بہر حال اپنے ویلے دا اک مقصدی ناول اے ۔

جوشوا فضل الدین

i.	پتی ورتا کملا 1923ء	ii.	منڈے دا مل 1928ء
iii.	پربھا 1946ء		

i. پتی ورتا کملا

جوشوا فضل ہوراں دا پہلا ناول جیہڑا اہون کدھرے وی موجود نہیں ۔ اوس بارے شہباز حسین سید ہوراں نے مکالے وچ لکھدے نیں :۔

> "پتی ورتا کملا جیہڑا اج نہ تے اوہناں دی ذاتی لائبریری وچ موجود اے تے نہ ای مینوں کسے ہور شخص یا سرکاری لائبریری وچ ملیا اے ۔ ایہدی وجہ جوشوا جی ایہہ دسی جہناں دناں وچ ایہہ ناول چھپیا اوہ ملک دی ونڈ دے دیہاڑے سن ۔ تے جوشوا جی اوہناں دناں وچ اک جیہے مکان وچ رہندے سن جیہدے پچھلی منزل وچ اک ہندو رہندا سی ۔ اوہناں دناں دی عام لٹ کھسٹ وچ اوس ہندو دا گھر بار روہی لٹیا گیا تے نال ای جوشوا جی دے گھر نوں وی ایہہ صدمہ سہنا پیا تے دوجے مال اسباب دے نال نال 'پتی ورتا کملا' دے وی سارے نسخے لٹ دی بھینٹ چڑھ گئے ۔"(81)

آصف خاں ہوراں اپنے مضمون وچ ایس ناول دا سن اشاعت 1923ء لکھیا اے ۔ شہباز حسین سید ہوراں نے اپنے ایم اے پنجابی دے مقالے وچ جیہڑا اوہناں نے 1973ء وچ لکھیا سی اوہناں نے جوشوا فضل الدین ہوراں دیاں 'تصنیفاں' دے عنوان ہیٹھاں ایہدے چھپن دا سال 1924ء دسیا اے ۔ بہر حال اس ناول دے موجود نہ ہون دی وجہ نال ایس دے سن اشاعت وچ اختلاف پایا جاندا اے ۔

ii. منڈے دا مل

'منڈے دا مل' The price of the boy جوشوا ہوراں دا دوسرا ناول اے ۔ ایہہ ناول (ناولٹ)

35 پنجیس صفحیاں دا اے۔ ایہدے وچ کل ست (7) باب نیں۔ ایس ناول دے پہلے صفحے تے صرف ایہہ چھاپیا ہویا اے۔

منڈے دا مل (The Price of the boy)

مصنف جوشوا فضل الدین بی اے۔ ایل ایل بی

تعداد 1000 قیمت

اوس ویلے شاید کتاب اسطرح ای چھپ دی ہوئے گی۔ کیونکہ نہ تے ایس کتاب تے چھپن ورہا لکھیا ہویا نہ ہی پبلشر دا لکھیا ہویا اے۔ کتاب دے اخیر لے صفحے البتہ پبلشر تے پریس بارے دس پائی ہوئی اے۔

مشعل پریس کھرڑ ضلع انبالہ میں

باہتمام پادری ڈبلیو۔ ایم رابرن صاحب ایم۔ اے پرنٹر و پبلشر چھپ کر کھرڑ ضلع انبالہ سے شائع ہوا۔ ایس نکڑے ناول دے چھپن ورہے بارے ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں اپنے مقالے 'جوشوا فضل الدین حیاتی، فکر تے فن' وچ کافی بحث کیتی اے۔ جدوں وی کوئی گل Controversial ہوندی اے۔ اوس دی سچائی نوں معلوم کرن واسطے دلیلاں دی لوڑ اے۔ ایس ناول تے چھپن ورہا موجود نہیں سی۔ ایس کرکے شہباز حسین سید ہوراں دا ایم اے پنجابی دا مقالہ جیہڑا اوہناں 1973ء وچ لکھیا سی۔ جس دا عنوان جوشوا فضل الدین دے ناول 'ویکھیا تے اوتھے اوہناں 'منڈے دے مل' بارے لکھیا سی۔

''ایہہ ناولٹ جوشوا جی نے 'پچی ورتا کملا' کولوں کھوکھٹ تیراں ورھے بعد وچ لکھیا اے۔'' (82)

فیر ایسے مقالے وچ اوہناں ایس ناول دا چھپن ورہا 1928ء لکھیا اے۔ اسلم رانا ہوراں اپنے مقالے 'جوشوا فضل الدین' حیاتی فکر تے فن وچ 'شہباز حسین سید' دی تاریخاں نوں رد کیتا اے۔ تے اوہناں کافی دلیلاں دین توں بعد لکھیا اے:۔

> ''مقالہ نگار نے اک تھاں تے ایہدا سن اشاعت 1928ء درج کیتا تے اک تھاں تے 1932ء۔ جد کہ ساڈے خیال موجب ایہدا صحیح سن اشاعت 1938ء دا ہن دا اے۔ جدوں کہ جوشوا ہوراں ایل ایل بی کر چکے سن کیونکہ ایہدے تے اوہناں دا پورا ناں انج درج اے۔ جوشوا فضل الدین چوہدری بی اے۔ ایل ایل بی۔'' (83)

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی تحقیق نوں مدنظر رکھ کے 'منڈے دے مل' دا چھپن ورہا 1938ء میتھ لیندے آں۔ 'منڈے دا مل' اک منڈے بُرج لعل' دی کہانی اے۔ جیہڑا خوبصورت تے خوب سیرت ہوندا

اے۔ اوہ لاہور وار ہن والا نہیں سی۔ اوہ لاہور وے اک محلے وچ مکان کرایے تے لے کے ہورمنڈیاں دے نال رہندا اے۔ اوس محلے وچ جے رام داس وی رہندا سی۔ ایہہ معمولی تنخواہ دار کلرک سی۔ پر اوہ سفید پوش سی۔ جوشوا ہوری اوس دے بارے لکھدے نیں:۔

"جے رام داس کے بچ کے غریب سن پر اچ والے بندے سن تے لوک وی ایسے کر کے اوہناں نوں چنگا جاندے سن۔ دنیا اوہنوں ای چنگا جاندی اے جہیڑا اپنا پاج بچی رکھے۔ تے تھاں تھاں مروں مروں نہ کردا پھرے۔" (84)

اس طرح جے رام داس دے گھرانے دا تعارف قاری نال ہوندا اے۔ جے رام داس دیاں پنج دھیاں تے اک پتر سی۔ وڈی دھی دا ناں 'شانتی' سی۔ شانتی تے شاستری نے داخل پاس کیتا سی۔ اوہ دماغ دی چنگی سی پر غربت دی وجہ نال پڑھ نہ سکی۔ پڑھائی چھڈ کے اوہدا کم نکیاں بھیناں نوں سانبھنا سی۔ 'برج لعل' گوانڈھی ہون دی وجہ نال اوہناں دے گھر آندا جاندا سی۔ 'شانتی' تے 'برج لعل' اک دوجے نوں پسند کرن لگ پیندے نیں۔ ایتھے ناول کا روایتی عشق تے پیار محبت دا ذکر اسطرح کردا اے:۔

"برج گل اوہ سی کہ میل میلاپ تھوں پیار محبت تے پیار محبت توں انگو کے دوویں شانتی تے برج بن عشق دے دیوتے دے پجاری ہو گئے سن۔ نہ شانتی نوں برج بغیر چین آوندا تے نہ برج دا شانتی بناں کدھرے دل لگدا۔" (85)

جوشوا فضل الدین ہوراں دا انداز بیان اتنا خوبصورت ہوندا اے کہ بے جان کہانی وی دلچسپ لگن لگ پیندی اے۔ کہانی بالکل روایتی اے۔ 'لعل برج' واپس گھر پرت جاندا اے۔ ماں اوس دے چہرے توں اوسدا حال جان جاندی اے۔ ماں ممتا دی محبت توں مجبور ہو کے 'برج' دے باپ 'لالہ گوکل چند' نوں کڑمائی واسطے مناندی اے۔ 'برج' دی ماں اپنے جیٹھے پتر نوں بہت importance دیندی اے۔ ساڈھی رہتل وچ وڈھے پتر کولوں بہت توقعات وی ہندیاں نیں۔ 'لالہ گوکل چند' دلوں لالچی بندہ سی۔ اوس اپنی ووہٹی نوں ٹالنے دی کوشش کیتی۔ اوہ اپنی ووہٹی نوں کہندا سی:۔

"بھاگ والے۔ جناں تے ویاہ نوں پائیں گی اوہناں ای بہتا داج گھر آئے گا۔ کاہل کیتیاں تے اپنا سکھ سنکھنی کڑی ساڈے ہتھ پھڑ اوی ایں توں ایویں جھل نہ پئی کردا۔ آج کل کڑیاں ہزاراں روپیاں دا داج گھر لیاوندے نیں۔" (86)

ایتھے سانوں 'لالہ گوکل چند' دے لالچی ہون دا پتہ چلدا اے۔ لالہ گوکل چند اپنی ووہٹی نوں ملیا لو بھدا

رستہ دکھان واسطے اک جھوٹا تار اپنے گھر بھیجدا اے جس وچ کافی ساریاں سودیاں دا گھاٹا 'Show' کروا اے۔ فیر طریقے طریقے نال اپنی ووہٹی نوں ستائی کرواے۔

''ہن دس میں کہندا اساں تا جے رام داس کیاں نال کوئی روپے دی گل کرلو۔ ووہٹی دے داج نال دس پندراں ہزار ہوند ے تے وردرنگر تے نہ منگد ے پھر دے۔ ہن دس کیہڑے کھوہ وچ میں ڈگاں جا کے۔ اوس ویلے تسیں دووین میرے سدے نہیں ساؤ'' (87)

ایتھے سانوں داج دے لالچ دا واضح اشارہ ملدا اے۔ جوشوا فضل الدین ہوری لوکاں دے جہیز دی منگ تے وی روشنی پاندے نیں۔ 'برج' دے گھر آیا تے اوہدی ماں اوس نوں سوہرے گھر خط لکھن تے مجبور کردی اے۔ اوس وچ روپے وی جہیز دے ناں تے منگے جاندے نیں۔ جے رام داس دے گھر بھچال آ جاندا اے۔ جے رام داس جوابی خط لکھ کے اپنی عزت دا واسطہ دیندے نیں۔ لالہ گوکل چند جوابی خط وچ لکھدا اے کہ منڈا انہیں مندا اے۔ دوسرا اوہ وی پسند نہیں کرے گا کہ اوہدے سوہرے سکھ سکھنی با نہہ لکا ندی آ وڑے۔ دوناں گھراں وچ پھک پے جاندی اے۔ شانتی پریشان ہو جاندی اے۔ ایتھے جوشوا فضل الدین ہوراں اک گیت وی لکھیا اے۔ جہدے پہلے بول نیں:۔

گیا تے کلیجڑے وچ

تھم جنڈری دا گھا بھج (88)

جوشوا ہوری ویسے ای Poetic Way وچ لکھدے نیں۔ گیت لکھے اوہناں ناول دے کردار ''شانتی'' دے جذبات دا اظہار کیتا اے۔ 'برج' وی ظاہر تے ماپیاں نوں راضی کر دیندا اے۔ پر اندروں اندر وچھوڑے دی اگ وچ جل دا رہندا اے۔ ایتھے ناول کار بڑی سوہنی گل کرواندا اے:۔

''لالہ گوکل چند دا خیال غلطی کام، کرودھ، موہ، لوبھ، ہنگار سارے گھڑی پل لئی اپنا جوش وکھاندے تے پھر ہولی ہولی جھک ونگر بہہ جاندے نیں۔ ایتھوں تیکر کہ اکا اوہناں دا ناں ای مٹ جاندا اے۔'' (89)

ادھر 'برج' نوں شانتی دا خط ملدا اے۔ تے اوہ ایہہ پڑھ کے پاگل ہو جاندا اے:۔

''تسیں داج منگدے او تہانوں داج ملے گا۔ تہاڈا ویاہ ہووےگا تے خوشیاں ہون گیاں پر اوہناں خوشیاں دے نال اک بلدی چتا وی ہووے گی جہدے اتے اک جوان کڑی اپنی جان دے رہی ہووے گی۔'' (90)

شانتی داج نہ ہون دی وجہ نال جل کے مر جاندی اے۔ برج لعل' اوہدی موت دا پڑھ کے گڈی تھلے سر دے کے جان دے دیندا اے۔ برج چند نے مرن توں پہلاں چار خط لکھے اک پیو نوں، اک پولیس نوں جس وچ خودکشی دا اقبال کیتا، اک لالہ جے رام داس نوں جس وچ اوہناں کولوں معافی منگی تے چوتھا شانتی دی روح نوں لکھیا۔ چوتھے خط وچ کی لکھیا' جوشوا' ہوری اوس نوں راز رکھنا چاہندے نیں۔ ایتھے ناول کار نیں قاری واسطے چیک پیدا کیتی اے۔ 'لالہ گوکل چند' دی پاگل ہو جاندا اے تے کرلاندا رہندا اے:۔

'پتر پتر میرا اجیٹھا پتر آ جا۔ میں داج نہیں منگدا'' (91)

ایہہ ناول ہندو کلچر تے ہندو گھرانیاں دیاں سوچاں دی سچی تصویر الیکد اے۔ جوشوا نے ساڈھی رہتل وچ جہیز دے بھیڑ نیں اوہناں دی نشان دہی کیتی۔ لعلاں دی پنڈ وچ آصف خاں ہوراں اوہناں دے ناولاں بارے لکھیا اے:۔

''ایہناں ناولاں وچ وی اوہنے زندگی دیاں وچیاں تے سچیاں قدراں نوں لکھ رکھیا۔ اخلاقی تے سماج سدھار دے نظریات نوں بلند کیتا اے۔'' (92)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں ایہناں ناولاں دے لکھن وچ کوئی نہ کوئی مقصد کارفرما سی۔ 'ڈاکٹر اسلم رانا' ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''کجھ انج احساس ہوندا اے کہ جے ایس معاشرتی مسئلے نوں ای پیش کرنا سی تے اصل ناول ایتھوں ای شروع ہونا چاہیدا سی تے اوہ کشمکش وکھائی جاندی جہیز دے ایس معاشرتی رکاوٹ تاں الجھن لئی منڈے تے کڑی یا کڑی دے ماپیاں نوں پیش آوندی اے۔'' (93)

شہباز حسین سید ہوری اپنے تحقیقی مقالے (ایم۔ اے پنجابی) وچ لکھدے نیں:۔

''جوشوا فضل الدین صاحب نیں 'بچی ورتا کملا' کولوں گھوگھٹ تیرہ وریاں مگروں لکھیا اے۔ ایہہ ناولٹ جوشوا فضل صاحب دے کہن موجب 1934ء وچ لکھیا گیا اے۔ ایس ناولٹ بارے ایہناں نیں راقم نوں دسیا۔ جے ایہہ اک اخبار دی خبر توں متاثر ہو کے لکھیا گیا اے۔ اوہ خبر ایہہ سی کہ اک کڑی تے اک منڈے نے داج دے مسئلے توں تنگ آ کے ویاہ نہ ہون مگروں خودکشی کر لئی۔'' (94)

یاد رہے جدوں شہباز حسین ہوراں ایہہ مقالہ لکھیا اوس وقت جوشوا فضل الدین صاحب حیات سی۔ اوہناں نال مقالہ نگار نیں ملاقاتاں وی کیتیاں سی۔ Iant Watl اپنی کتاب "The Rise of the

"Novel"وچ لکھدیاں نیں:۔

'It has been suggested, Novels is the sum of Literary techniques where by the novels are imitation of human life follows the procedures adopted by philosophical realism in its attempt to ascertain and report the truth "(95)

'منڈے دا ل' اجہی کہانی اے جیہڑے سچائی تے اساری گئی اے۔ ہر کہانی دی کہانی پچھے کوئی نہ کوئی حقیقت ہوندی اے۔ 'جوشوا فضل الدین' ہوراں ایس ناول وچ سوسائٹی دے اوہناں ناسوراں بارے اشارہ کیتا اے۔ جہدی وجہ نال انسان خودکشی کرن تے مجبور ہو جاندے نیں۔اس ناول نوں اک اصلاحی ناول کہہ سکدے آں۔ناول دی ویسے حیثیت تے غور کریئے۔ایہہ اک 'Minor Work' اے۔اسطرح وی ناپختہ ناول اے۔جس وچ اک مقصد بیان کیتا گیا اے۔1938ء یاں 1932ء اوہ زمانہ سی جدوں انگریزی ادب تے اردو ادب وچ اوہناں دے Contemporary پریم چند گوشہ عافیت ، میدان عمل تے گئو دان، Virginia Wolf، Lighthouse، The Waves تے The Year تخلیق کر رہی سی۔اوس وقت جوشوا فضل حسین دا افسانہ نما ناول قابل فخر ناول نہیں۔جوشوا فضل الدین اک پڑھے لکھے لکھاری سی۔اگر اپنے سمکالیاں دے ناول پڑھ لیندے تے اوہناں دا ناول 'منڈے دا ل' ہور طرح تخلیق ہوندا۔شاید ایہہ ناول پڑھ کے ای اوہناں دے دوست مسٹر کارنیلس نے 1944ء وچ کہیا سی:۔

> ''شاید پنجابی زبان وچ اجے اینی ترقی نہیں کیتی نہ ہی ایہدی نثر وچ اجے اینا کھلار تے ڈونگائی پیدا ہوئی اے جے سائیکالوجی جیہی نازک شے نبھا سکے۔'' (96)

بہر حال ایہہ ناول جیہڑے ایس کر کے قابل قبول اے کہ ایجیہے ناولاں دی نیہہ تے پنجابی ناول دی عمارت اساری گئی اے۔

iii. پربھا

پربھا جوشوا فضل الدین ہوراں دا تیجا ناول اے۔خود جوشوا فضل الدین ہوراں ناول دے مکھ بندھ وچ لکھیا اے:۔

> ''پربھا 1945ء وچ گورمکھی وچ چھپیا سی تے بے حد سراہیا گئی۔یونیورسٹی ٹیکسٹ بک کمیٹی والوں ایہنوں انعام لیا نالے گیانی تے پنجابی آنرز دے امتحان لئی مقرر کیتی گئی۔اوس سال

> یونیورسٹی نے ایہہ فیصلہ کیتا سی جے پنجابی دے امتحان ہُن تاں لپیاں وچ لئے جان، گورمکھی، اردو، ہندی۔ یونیورسٹی نے ایہناں تناں امتحاناں لئی 'پربھا' ناول مقرر کر دتا۔" (97)

'پربھا' بارے مصنف ولوں ایس مضمون توں سانوں جانکاری حاصل ہوندی اے کہ 1945ء پچھے ایس ناول نوں کنی اہمیت حاصل سی۔ 'پربھا' توں پہلوں جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناول 'ٹُر کتے' وی اک نفسیاتی ناول منیا گیا اے۔ ایہہ وی منڈ توں پہلاں دا اک نفسیاتی ناول اے۔ ناول دا مرکزی کردار رامیش اک پی سی ایس افسر ہوندا اے۔ اوس دی پوسٹنگ 'کالا باغ' دے علاقے اچ ہوندی اے۔ ناول نوں مختلف سرناویاں ہیٹھ اوتھیں باباں وچ ونڈیا گیا اے۔

پہلا باب ڈاک بنگلہ:۔ جس وچ ناول کار نے اوس علاقے بارے دسیا، منظر نگاری کیتی اے۔ ایس علاقے دے رائے صاحب لالہ دوارکا ناتھ ایس ڈاک بنگلے وچ مسٹر رامیش نوں ملن آندے نیں۔ مسٹر رامیش ایس علاقے دے ایس ڈی او ہوندے نیں۔ ایس علاقے سوہن تے گل کتھ ہوندی اے تے رامیش ایس علاقے دے لوکاں دے کریکٹر تے کجھ اسطرح گل کردے نیں:۔

> "رائے صاحب تہانوں پتہ اے میں مقدمہ ای روز اہو کرنا۔ اودھالاتے اغوا اج اوہدی ووہٹی اوہ لے نکل اوہدی رن اپنے کھسکائی تے پھیر آخر نوں اک دوجے دی وڈھ ٹک تے قتل۔ جے ایہہ بھیڑ چال چلن دے کارن نہیں تے ایہہ مقدمہ کتھوں آجاندے نیں۔" (98)

رامیش ہوراں دی اوس علاقے بارے رائے ای ناول اساری دی وجہ بن جاندی اے۔ ایس رائے دی وجہ نال کئی الجھنا پے جاندیاں نیں۔

پہلی ملاقات:۔ ایس بنگلے وچ راجکماری سکول انسپکٹرس وی ٹھہری ہوئی سی۔ رامیش صاحب نوں راجکماری پسند آجاندی اے۔ دوہواں دا تعارف ہوندا اے۔

تیجا باب:۔ جھکڑ جھولے: وچ لکھاری لکھدا اے کہ رامیش دے دل وچ راجکماری دی صورت تھاں بنا لیندی اے تے اوہ اوہدے خیالاں وچ الجھایا رہندا اے۔

چوتھا باب پدھرا راہ:۔ رامیش صاحب عشق دی اگ وچ جلن لگ پیندے نیں۔ راجکماری تے رامیش دی گپ شپ رہندی اے تے دونویں اکٹھے سفر کرن دا ارادہ کردے نیں۔ رامیش صاحب موٹر

منگواندے نیں تے دونویں اپنی منزل ول ٹر پیندے نیں۔ ایتھے لکھاری سوہنے ڈھنگ نال اوہناں دی منزل دا ذکر کردا اے:۔

"نہ اوہ منزل دور نکلی تے نہ ہی راہ وچ کوئی اوکڑ آئی۔" (99)

پنجواں باب کھلیاں اکھیاں:۔ جدوں رامیش صاحب نوں پتہ لگدا اے کہ راجکماری 'جیوتا' دی رہن والی اے تے راجکماری موٹراں نوں اوتھے روکن واسطے کہندے اے۔ رامیش صاحب دا موڈ بدل جاندا اے تے اوہ کرودھ تے حقارت نال کہندے نیں:۔

"میں ایڈا بھولا تے بے وقوف نہیں۔ میریاں اکھیاں کھلیاں تے میں کسے جال وچ نہیں پھس سکدا۔ میں تہانوں لوکاں نوں جانتا۔ چوری تے یاریاں۔ ہوحالے تے ڈاکے قاتل خونی، بدمعاش، تسیں اوہناں وچوں ہو۔ تساں دھوکا دتا اے مینوں" (100)

چھیواں باب سپنی داڈنگ:۔ مسٹر رامیش راجکماری نوں اک شکاری سمجھدے نیں۔ لاہور آکے اپنے بھرجائی نوں ویاہ دہ واسطے ہاں کر دیندے نیں۔

ستواں باب للی ڈارلنگ:۔ رامیش صاحب دا ویاہ منے پرمنے خاندان وچ طے ہو جاندا اے۔ للی نال اوہناں دا ویاہ دھوم دھام نال ہو جاندا اے۔ 'للی' نال اوہناں دا ویاہ دھوم دھام نال ہو جاندا اے۔ للی مغربی تہذیب دی دلدادہ ہوندی اے تے رامیش وی اوس دے مگر لگ جاندے نیں۔ 'للی' نوں تھوڑی دیر بعد ای حیاتی dull لگن لگ پئی اوہ پارٹی کرن تے کنسرٹ کروان دا پروگرام بناندی نے۔ رامیش صاحب دی اجازت دے دیندے۔ کنسرٹ دی ریہرسل واسطے لاہور توں آرٹسٹ آون لگ پئے۔ ایتھے ناول کارنے آرٹسٹاں دی شخصیات تے وی کھل کے روشنی پاندا اے۔ اک دفعہ رامیش ہوراں نوں غصہ آ وی جاندا اے۔ پر للی ہوری ناراض ہو جاندیاں نیں۔ فیر آرٹسٹ حاضرات اوہناں نال گلہ کردے نیں کہ گھر بلا کے بےعزتی کیتی اے۔ رامیش ہوراں موڈ کجھ ٹھیک ہوندا اے۔ تے اوہ فیر اوس ویلے کچھی وٹ دا اے جدوں اک نوجوان آرٹسٹ آسرا دے کے للی ہوراں نوں اٹھاندا اے۔ ایتھے لکھاری رامیش ہوراں دی حالت اسطرح بیان کردا اے:۔

"مسٹر رامیش نے دھون نیویں کرلئی۔ بکرے دیاں اتاں بجھیاں جاچکیاں سن۔ حسن قصائی دی چھری پھرنی باقی سی۔" (101)

ایتھے مغربی تہذیب آہستہ رامیش ہوراں دے گلے دی پھاہی بن جاندی اے۔

اٹھواں باب پارٹی تے کانسرٹ :۔ پارٹی تے کانسرٹ دی تیاری دھوم دھام نال ہوندی اے۔ رامیش ہوراں دا گھریلو جیون مٹی گھٹے وچ رل جاندا اے۔ پارٹی تے کانسرٹ کروان توں بعد للی ہوری نوں ودھائیاں ملدیاں نے کہ اوہناں اک کامیاب شام دا پربندھ کیتا۔ کجھ لوگ رامیش ہوراں نوں اک Accomplished Wife ملن تے خوش قسمت گردا ندے نیں ۔ اوہناں دا اک یار گلاں گلاں وچ اوہناں نوں کہندا اے :۔

"رامیش" You are a luckey dog رامیش صاحب نے وی ہس کے کہیا

Luckey or not Luckey. Least, I am a dog at all Night."(102)

جوشوا فضل الدین ہوری تھاں تھاں تے چوٹاں کردے نیں۔ اوہناں دی لکھت دی اک وڈھی خوبی ایہہ وی اے کہ اوہ کدھرے وی مصنوعی نہیں لگدی۔ اوہ حقیقی جذبات دی ترجمانی کردی اے۔ مغربی تہذیب دی دلدادہ للی حدوں ودھ کے کم کردی اے۔ رامیش صاحب اوس دیاں حرکتاں تے کڑھدے نیں۔

نواں باب زنانہ پتر :۔ للی ہوراں دیاں عادتاں توں رامیش پریشان رہن لگ پے۔ اوہ فکراں سوچاں دے جھگڑاں وچ گھرے رہندے۔ رامیش صاحب کولوں کچہری دا کم وی صحیح نہیں ہوندا۔ للی دی آزادی نسواں نے اوہناں دی عزت گھٹے وچ ملا دتی۔ رامیش صاحب دو مہینے دی چھٹی لیندے نیں پر بیگم صاحب دے چالے نہیں بدلدے۔ رامیش صاحب نوں اک چٹھی ملدی اے۔

دسواں باب اک امانت :۔ ایہہ خط راجکماری دی بہن دلاری دلوں سی۔ اس توں پہلاں 'راجکماری' رامیش صاحب والی گل تے اوہناں دی زیادتی کرن والی حرکت سنا چکی سی۔ راجکماری ایس توں پریشان رہندی اے۔

یارواں باب پنچھی اُڈ دے ہار:۔ راجکماری بیمار ہو جاندی اے۔ تے ڈاکٹر دسدے نیں کہ اوس نوں دق ہوگئی اے۔ ڈاکٹر صاحب اوس نوں چھٹی لے کے آرام کرن دی ہدایت کردا اے۔

بارھواں باب پاگل:۔ رامیش نوں جیہڑا خط دلاری ولوں ملیا سی اوہدے وچ راجکماری ولوں وی خط ہوندا اے اوہدے ایس خط وچ رامیش ہوراں دی بے مروتی دا ذکر سی۔ اوس خط دا ایہہ جملہ قابل غور اے :۔

"تساں اوہدا دل لیا تے اوہدے دل نوں اپنے وہم دے پتھر مار کے چھتی چھتی کردتا۔"(103)

رامیش صاحب دی دماغی حالت بیوی دے چال چلن توں ٹھیک نہیں سی ۔ ایس خط تے اوکا ای اوہناں نوں ہلاکے رکھ دتا ۔ ایتھے لکھاری نے ناول دا نفسیاتی پکھ وسیا اے ۔ رامیش صاحب دا ضمیر اوہناں نوں کچو کے دیندا اے اوہ کہندے نیں :۔

''پاپی .... پاپی .... میں پاپی'' تے اپنے سرا تے دو ہتھوڑی ماری دلاری دی آواز اہناں دیاں کناں وچ گونج رہی سی ۔ تہاڈے ہتھ اک کنواری کنیاد ے لہو نال رنگے ہوئے نیں'' (104)

اس طرح 'رامیش' ہوراں دی کیفیت پاگلاں والی ہو جاندی اے ۔ دوجے پاسے اوہناں دی بیوی 'للی' کسے نال اُدھل جاندی اے تے فیر کسے دے ہتھوں قتل وی ہو جاندی اے ۔

تیرواں باب لاپتہ :۔ رامیش صاحب دے گھر والے ڈاکٹر دے کہن تے اوہناں نوں گھر لے آندے نیں ۔ اک دن اوہ گھروں نس کے غائب ہو جاندے نیں اوہناں دا کجھ پتہ نہیں چلدا ۔

چودھواں باب سرگی ویلا :۔ راجکماری وی ہسپتال وچ اپنی بیماری کارن داخل ہوندی اے ۔ اک دن اوہ ہسپتال توں مرن واسطے نس جاندی اے ۔ ایبٹ آباد ول اک نکی جوہ کول اک اللہ والے فقیر نوں اک تیویں بے ہوشی دی حالت وچ ملدی اے ۔ سائیں بابے ہوری نیک بندے سی اوہناں دی برکت نال اوہ تیویں ہوش وچ آ جاندی اے ۔ اوہ تیویں راجکماری ہوندی اے ۔ ایتھے سائیں بابا راج کماری نوں مایوسی چوں کڈھ کے اللہ نال لو لگان دا کہندا اے ۔ اوہ اوتھے سائیں بابا دی خدمت کردی تے اللہ تعالیٰ دی عبادت وچ رجھ جاندی اے ۔ سائیں بابا اوس نوں واپس دنیاداری ول بھیج دیندا اے ۔ نالے دعا دیندا اے

پندرھواں باب :۔ راجکماری واپس آ جاندی اے نوکری وی شروع کر دیندی تے فقیر ہو کے دن رات عبادت کردی اے ۔ اوہ رامیش صاحب تے اوہناں دی زیادتی نوں وی بھل جاندی اے ۔

سولواں باب پریت دے سوے :۔ راجکماری دی پوسٹنگ جہلم ہو جاندی اے ۔ اوتھے اوس نوں اک سودائی منگھ ملدا اے ۔ اوہ اوس نوں پچھان جاندی اے اوہ رامیش صاحب ہوندے نیں ۔ راجکماری اوس نوں گھر لے جاندی اے ۔

ستارھواں باب ڈاکٹر دی رائے :۔ راجکماری ڈاکٹر نوں وکھاندی اے ۔ ڈاکٹر کہندا اے کہ ایہہ نفسیاتی مریض اے ۔ نفسیاتی الجھاؤ دی وجہ نال ایس دی ایہہ ذہنی حالت ہوئی اے ۔ راجکماری نوکراں نوں

اوہدی خدمت تے لا دیندی اے۔اوس نال چنگا سلوک کردی اے۔رامیش نوں کوئی ہوش نہیں ہوندا۔اس کم وچ لگ کے راجکماری رب ولوں تھوڑا عبادت وچ کوتاہی کردی اے۔ اک دن اوہ رامیش ہوراں دے خلاف ہو جاندی اے۔

اٹھارہواں باب دکھو دھوڑے:۔اوہ اوہناں نوں چھڈ کے دورے تے چلی جاندی اے۔ ایتھے لکھاری کہانی نوں اگے ودھان واسطے اک استانی دے موہنوں اک واقعہ سناندا اے کہ اک بندے نے شراب پی کے قتل کر دتا۔ فیر ایتھے راجکماری رامیش صاحب دے پچھلے سلوک دا تقابلی جائزہ لیندی اے تے سمجھ جاندی اے کہ رامیش صاحب پاگل ہون توں پہلاں والی حیاتی وچ افسری دے نشے وچ سان۔ایس کر کے اوہناں راجکماری دے جذبات دا خون کیتا۔ نشے وچ قتل کرن والیاں نوں عدالت معاف کر دیندی اے تے اوہ وی اوہناں نوں معاف کر دیندی اے۔اوس نوں احساس جرم وی ہوندا اے۔

انیواں باب جیون پربھا:۔راجکماری واپس گھر آ جاندی اے۔رامیش صاحب دی حالت فیر خراب ہو جاندی اے۔ڈاکٹر صاحب تے راجکماری دی کوشش نال رامیش صاحب ٹھیک ہو جاندے نیں۔اوہناں نوں سب کجھ یاد آ جاندا اے۔راجکماری اوہناں نوں سائیں بابا نال ملاندی جیہاں اوس نوں حیاتی دی سدھی راہ وکھائی سی۔ دونویں رب دی عبادت وچ لگ جاندے نیں۔ اوہ راجکماری کولوں اپنے پہلے سلوک دی معافی منگ دے نیں۔راجکماری موہنوں کجھ نہیں بولدی تے لکھاری لکھدا اے:۔

> ”پر راجکماری دی اکو نظر تے مسٹر رامیش نوں دنیا جہان دے اوہ سارے بھیت دے دتے
> جیہڑے آدمی ہزاراں گلاں وچ نہیں کر سکدا۔“ (105)

ناول کار نے چند جملیاں نال اوہناں دے جذبات دس دتے۔ایہہ اک نفسیاتی ناول اے۔ جوشوا فضل الدین ہوراں دے ناول ہر کتے وی اک نفسیاتی ناول کہیا جاندا اے۔ پر ایہہ ناول اوہدے ناول کدھرے بہتر لکھت اے۔

جوشوا فضل الدین ہوراں دا انداز بہت خوبصورت اے۔تحریر مختصر تے پر معنی ہوندی اے۔زبان دی چاشنی نے Poetic Way پڑھن والے تے سوہنا اثر چھڈدی اے۔

ناول وچ مغربی تے مشرقی تہذیب دا تقابلی جائزہ لیا اے۔ناول وچ اک مقصدیت اے۔ناول کار ایہہ دسنا چاہندا اے کہ بغیر تحقیق دے کسے بارے رائے قائم نہیں کرنی چاہیدی اے۔جیہڑی رائے

'رامیش بھوری راجکماری تے اوہناں دے علاقے دیاں تیویاں بارے ویندے سی ۔ اوس طرح دی حرکت اوہناں بیوی لئی کردی اے ۔ سچ مچ کے نال اوڈھل جاندی فیر قتل وی ہو جاندی اے ۔ رامیش تے راجکماری دونوں مختلف وقتاں وچ اپنے آپ نوں پاپی ٹھہراندے نیں ۔ ایتھے جوشوا فضل الدین اپنے کرداراں کولوں Confess کرواندے نیں ۔ رامیش دی ذہنی حالت ۔ راجکماری دی سوچ سوچ کے اپنی جان نوں روگ لگا لینا ناول وچ نفسیاتی رجحانات دی نشاندہی کردا اے ۔ ناول دی منظر نگاری تے واقعات نگاری پکّے ڈھنگ دی اے ۔ جسٹس کارنیلس نے ناول دے مکھ بند وچ لکھیا اے :۔

> Mr. Joshva is a Punjabi of the Punjab country side, born and bred, the atmosphere he creates, the characters whom he brings to life in this book, the situation he builds up and their resolution, are of the soil the air of the Punjab, as such as are the golden mustard fields, or the result of the wind blowing through Killa after Killa of tall sugar cane."(106)

ناول وچ کدھرے جھول وی نظر آندا اے ۔ راجکماری دا ہسپتال چوں نس کے خودکشی دے ارادے نال جانا تے اوتھے بابے سائیں دا ملنا ۔ اک کلی تیویں واسطے اوس زمانے وچ ایہہ قدم چکنا مشکل جاپدا اے ۔ تے لئی دی مغربیت دے حوالے نال اوس دے ماپیاں لوں کوئی گل بات نہیں دسی گئی ۔ نالے رامیش صاحب کلے ای سارے حالات بھگتدے رہے ۔ حالانکہ ایہہ شادی اک arranged marriage سی ۔ ای اسلم رانا ہوراں دی ایس گل نال وی ہمت آں :۔

> "جے جسٹس اے آر کارنیلس ہوراں دی نفسیاتی ناول نگاری والی گل جوشوا جی دے ذہن وچ نہ ہوندی تے اوہ رک رک کے ایس ناول دیاں نفسیاتی گنڈھیاں نوں اجاگر کرن دی کوشش نہ کردے ۔"(107)

'پربھا' 1947 توں پہلاں چھپے ہوئے ناولاں وچ بدلن والے رجحانات دی نشاندہی کردا اے ۔

8. پروفیسر نرنجن سنگھ

i. پریم گئی 1932ء

پروفیسر نرنجن سنگھ نے 1932 ء وچ ایہہ ناول تخلیق کیتا۔ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا گیا اے:۔

"Professor Niranjan singh younger brother of master Tara Singh, wrote prem Kani, (The drof of love) which is a spiritual companion, to his elder brother's "Prem Lagan" (108)

9. ہربخش سنگھ

i. شکنتلا

ہربخش سنگھ نے چونکہ اک ای ناول تخلیق کیتا۔ ایس کر کے اک لکھاری دی حیثیت نال کدھرے وی ذکر ملدا اے۔ ایس ناول بارے لعلاں دی پنڈ لکھیا اے:۔

"ہربخش سنگھ نے پنجابی دا سبھ توں وڈا ناول لکھیا اے۔ 'شکنتلا' دی گوند بھاویں کھلرویں اے۔ پر ایہدی وڈیائی ایس وچ اے اکہ ایہنے اپنے اندر اوس دور دے سیاسی رجحانات تے آزادی دی لہر نوں سمویا ہویا اے۔" (109)

10. روپ لال

i. بیر سنگھ

روپ لال نے وی اکلوتا ناول 'بیر سنگھ' تخلیق کیتا۔ اس دا ذکر صرف انسائیکلو پیڈیا آف پنجابی لٹریچر دے صفحہ 459 تے ملدا اے۔

11. جوگندر سنگھ:

i. کملا 1944

ii. کامنی 1946

جوگندر سنگھ لکھاری دی حیثیت نال اتنے جانے بجھے نہیں۔ اوہناں دے دو ناولاں کملا 1944 تے کامنی 1946 دا ذکر انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر (وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ) دے صفحے 459 تے ملدا اے۔

12. گربخش سنگھ

i. ان ویاہی ماں 1940ء

ii. رکھاں دی جمید 1973ء

گربخش سنگھ ہوراں دا کم پنجابی ناول دے حوالے نال اتنا زیادہ نہیں پر اوس ویلے ناول کاری اتنی دھیمی ٹور چل رہی سی کہ اک یاں دو ناولاں داوی واوھا بہت وڈھا واوھا سی۔ اوہناں دا اک ای ناول 'ان ویاہی ماں' 1940ء وچ چھاپے چڑھیا۔

ان ویاہی ماں

ان ویاہی ماں دی کہانی دراصل پربھا دی کہانی اے۔ پربھا جیہڑی اس ناول دی نائیکا اے اک وکھری سوچ دی کڑی اے۔ ہر ناول وچ ناول کاردیاں اپنیاں سوچاں دا رنگ جھلکدا اے۔ ہر کہانی دا پچھوکڑ ہوندا اے۔ پتہ نہیں کیہڑی گھٹنا سی جس توں متاثر ہو کے گربخش سنگھ ہوراں ایہہ ناول لکھیا۔ ڈاکٹر محمد احسن فارقی لکھدے نیں:۔

> ''کامیاب ناول وہی ہے جس کا پہلا جملہ قصہ شروع کردے تو بہ کھینچ لے دل کو لگا کے دل
> چسپی شروع ہو جائے۔'' (110)

ناول ان ویاہی ماں دا آغاز اک گھٹنا نال ہوندا اے۔ بہار دے شہر مظفر آباد توں ویہہ میل دور ریٹائرڈ سرکاری افسراں دی کالونی سی۔ اوہدے کول اک وڈی سڑک سی۔ شام ویلے ایس سڑک تے پلس دی اک لاری نوں حادثہ پیش آندا۔ ایس وچ لاری تباہ ہو جاندی اے۔ لاری دے سوار پلسیے تے مجرم جس دے ہتھاں نوں ہتھکڑیاں تے پیراں نوں بیڑیاں سی صاف بچ جاندے نیں۔ اک تھانیدار تے چار سپاہی حیران سی کہ سواریاں کس طرح بچ گئیاں۔ مجرم جیہڑا بڑا دلیر تے پر اعتمادی کہندا اے۔ کہ تسی ایس کر کے بچ گئے او کہ تہاڈے نال اک بے گناہ مجرم اے۔ لاری تباہ ہون دی ایس وجہ توں اوہ فیصلہ کردے نیں کہ اوہ اگلا پندھ پیدل چل کے پورا کرن گے۔ اوہ مجرم دیاں بیڑیاں وی کھول دیندے نیں کیوں جے تھانیدار نوں اوس تے وساہ سی۔ ایس موقعے تے تھانیدار تے مجرم دی گفتگو ویکھو:۔

> 'تہاڈا اوساہ کدے تہانوں دھوکا نہ کھوائے؟' قیدی نے آکھیا جدوں حوالدار بیڑی دے
> جندرے وچ کنجی پھیر رہیا سی۔ تہاڈے ورگے موہنہ والے منکھ گھات نہیں کردے۔ مینوں

بڑا تجربہ اے۔ حوالدار نے ہیڑیاں اکھیاں کر کے کچھاں مارلیاں۔'' (111)

جدوں ایہہ اپنا اپنا اسباب چک کے ٹرے جا رہے سی۔ سڑک دے کھبے پاسے کھڑی اک کڑی بڑے گوہ نال ویکھ رہی سی۔ مجرم چتر نجن اوس نوں پچھان لیندا اے۔ اوہ کڑی اوہدی جماعتن رہ بھا سی۔ پر بھا اک پنشیے کلیکٹر دی دھی ہوندی اے۔ اوہ نال والی کالونی وچ رہندی سی۔ چتر نجن اوس دا کالج فیلوسی اوس نوں ایس حال وچ ویکھ کے پر بھا دے دل وچ اوس دے اوپر وا پری گھٹنا نوں سنن واسطے نال نال ٹر پیندی اے۔ چتر نجن دسدا اے کہ اوس نوں پھانسی دتی جان والی اے پر اوہ بے گناہ اے۔ اوہ قتل ویلے کولوں لنگھ رہیا سی۔ پھر اوس نوں اک سپاہی نے موقعے تے پھڑ لیا۔ اسطراں بے گناہ چتر نجن قتل دے الزام وچ دھرلیا جاندا اے۔ ہور تے ہور چتر نجن دا پیو جیہڑا سرکاری شہرت والا بندہ سی اوہ وی اوس دی کجھ مدد نہیں کر سکدا۔ اوس اعلان کر دتا کہ میرا اپنے پتر نال کوئی سمبندھ نہیں اے۔ ناول کار ایتھے پر بھا کولوں سرکاری افسراں تے انج تبصرہ کروا ندا اے:۔

> ''آہ اے سارے اکو ہی نیں! پر بھا نے آہ بھری۔ ایہہ سرکاری افسر بے قوم جماعت! ساڈی نویں بستی وچ ہر دوجے بنگلے وچ اک رائے بہادر رہندا اے۔ سرکار دے پٹھاں ایہہ بڑے بڑے کم کر کے آئے تے پڑتالیاں کمیٹیاں دے پردھان رہے نیں، لوکھے پل تے آلیشان عمارتاں بنوا کے پنشناں لیائے نیں۔ پر اپنے لئی ایہہ اک سڑک چنگی نہیں بنا سکدے، اک میٹنگ امن نال نہیں کر سکدے۔ کلب وچ گلیاں دیاں زنانیاں وانگ تا ہنے ویندے نے، وچی بولدے نیں۔ کے وندے نے۔ ایہناں سرکاری افسراں ورگے بے دل، پیاروں سکھنے، خودغرض تے ہمدردی توں اکے خالی آدمی شاید ہی کوئی ہور لبھن گے۔'' (112)

ناول کار نے اسطرح اوس ویلے دے سرکاری افسراں بارے جانکاری کروائی اے:۔

''ناول وچ ایتھے اک عجیب وغریب موڑ آندا اے پر بھا جیہڑی چتر نجن دی صرف کالج فیلو سی۔ اوس توں پہلے اک چنگے منڈے دی حیثیت نال اوہدی عزت کردی سی۔ ورہیاں بعد وچن چیت اوس نوں سڑک تے ملدی اے۔ اوس دی کہانی سن کے اک عجیب قسم دے ہمدردانہ محبت بھرے جذبات دا شکار ہو جاندی اے۔ اوہ اوس ویلے فیصلہ کردی اے کہ اوہ چتر نجن دے نال جائے گی۔ چتر نجن دی کیفیت لکھاری کجھ اسطراں پیش کردا اے

"چتر نجن نے وی پر بھانویں آپنی جیون ساتھن دی روشنی وچ کدے نہیں سی ویکھیا پر موڑ
اتے کھلوتے دے موہنہ اتے اوہدی ستار آتما دا خاموش ترلا پر تکھ سی۔ اوہناں کجھ پتہ نہیں
سی کہ اوہ کیہہ چاہوندا سی۔"(113)

اس توں بعد پر بھا ماپیاں نوں لبغیر دسے پچھے چتر نجن نال اک تھانے وچ علیحدہ رات گذار دی اے۔
اس وچ تھانیدار وی اوہناں نال تعاون کردا اے۔ اک بے گناہ پھانسی لگن والے مجرم نال اوس نوں وی
ہمدردی ہوندی اے۔لکھاری اتھے لکھدا اے :۔

"تھانیدار نوں وی پر بھا تے چتر نجن دے ماتمی عشق وچوں اک ترس بھریا سرور آ رہیا
سی۔"(114)

پر بھا اک رات چتر نجن نال گذار کے گھر واپس پرت آندی اے۔ماپیاں نوں اوہی کہانی دس دی اے
نال اک ہفتے بعد پورا جواب دین دا وعدہ کر دی اے۔کیوں جے اوہ چاہندی سی کہ چتر نجن دے پھانسی لگن توں
پہلاں وکیل کر کے اوس دی مدد کرے تے اوس نوں بے گناہ ثابت کرے۔پر ویلہ اوس نوں موقعہ نہیں دیندا۔
اوس علاقے دے زلزلے وچ کجھ قیدی مارے جاندے نیں تے کجھ نس جاندے نیں۔چتر نجن دا ناں وی
مرے ہوئے قیدیاں وچ شامل کر کے اوس دی کہانی مکا دتی جاندی اے۔چتر نجن دی کہانی وقتی طور تے ختم ہو
جاندی اے۔پر پر بھا دی حیاتی وچ اک اوکھا موڑ آ جاندا اے۔عزت دار ماپیاں نوں جدوں اوہ دس دی اے
کہ اوہ چتر نجن دی ووہٹی اے تے اوس دے بچے دی ماں بنن والی اے۔ماپے بکے بکے رہ جاندے نیں۔لکھ
سمجھاون دے باوجود وی نہ تے بچہ گران نوں تیار ہوندی اے۔نہ ہی اوہ ویاہ کرن نوں تیار ہوندی اے۔اوہ
'ان ویاہی ماں' دے نال نال 'ان ویاہی ووہٹی' وی بن جاندی۔فیر اک دن اوہ ماں باپ دے لج پالن واسطے
دریا وچ ڈوبن دا ڈھونگ کر کے دلی ٹر جاندی اے۔دنیا واسطے مر گئی ہوندی اے۔اوہ ماپیاں دے ناں جیہڑا
خط لکھدی اوس وچ اپنے خیالاں دا اظہار کجھ اسطراں کر دی اے :۔

"میرے دل وچ کوئی کرتن نہیں، تسی بڑے چنگے ہو، پر رساں دا جادو بڑا بلوان ہے۔اجے
کئی ہور صدیاں بعد منکھ نوں گیان ہووے گا کہ رساں زندگی نوں توڑن لئی نہیں بنائیاں
جاندیاں۔"(115)

ایتھوں اوہ دلی ٹر جاندی اے۔اوہ اپنے دلوں ساوی ساڑھی وچ نکلدی اے پر مرداں دیاں نظراں
کولوں اپنے آپ نوں بچا نہیں سکدی سی گوردوارے وچ بھائی صاحب دا منڈا اوس نوں بھیڑیاں نظراں نال

تکدا اے۔ فیر گر دوارے تو اک سکھ منڈا اوہدے پچھے لگ جاندا اے۔ اخیر اوہ اک مشنری ہسپتال ٹر جاندی اے۔ اوتھے میم میٹرن اوس نال چنگا سلوک کردی اے۔ اوس نوں عیسائی مذہب دی دعوت دیندی اے پر مجبور نہیں کردی۔ پر بھا اتھے نرس بن کے لوکائی دی سیوا کردی اتھے اودھے پتر دا جنم ہوندا اے۔ اوہ اوہدا ناں 'چتر نجن' ای رکھدیندی اے۔ ویلہ چنگا گذر رہیا سی۔ کہ میم میٹرن ریٹائر ہو جاندی اے نویں میٹرن اوس نوں عیسائی ہون تے مجبور کردی اے۔ پر بھا ول چھڈ کے لاہور آ جاندی اے۔ چتر نجن نوں پالن واسطے اک سکول وچ نوکری کردی اے۔ پر سکول دا مالک اوس تے بھیڑی نظر رکھدا اے۔ اوس نوں نافرمانی کرن تے بدنام کر کے سکولوں کڈھ دیندا اے فیر اوہ امرتسر آ جاندی اے۔ اتھے اک گوردوارے وچ اناں ڈھوندی زخمی ہو جاندی اے۔ زخمی حالت وچ اک بزرگ ڈاکٹر لال کول اوہدا علاج ہوندا اے۔ ڈاکٹر لال کلم کلا بڈھا سی۔ پر بھا دے دکھ تے بے چارگی تے اوس نوں آسرا دیندا اے۔ پر بھا دے پتر نوں وی پیار کردا اے۔ پر بھا اوس دے کلینک تے کم کرن لگ پیندی اے۔ ڈاکٹر لال دا بڈھیپا وی سنواریا جاندا اے۔ پر بھا دے روپ وچ دھی تے چتر نجن دے روپ وچ نواسا مل جاندا اے۔ پر بھا شہروں باہر وی لوکاں دے علاج واسطے جاندی سی۔ اک دفعہ سہارنپور گڈی بدلدیاں اوس دا سامان قلی سمیت غائب ہو جاندا اے۔ اوہ پریشان سی ٹیشن ماسٹر خشی اوس دی مدد کر دا اے۔ اوہ قلیاں دے آگو سکھراج نوں بلاندا اے تے اوہ اک تے پر بھا دا سامان لبھ دیندا اے تے دوسرا اوس کولوں معافی منگدا اے۔ ایتھوں پر بھا نوں پتہ چلدا اے کہ سکھراج قلیاں دا خاص خیال رکھدا اے۔ اوہناں دے بچیاں واسطے اوس نے سکول وی کھولیا ہویا اے۔

پر بھا نوں سکھراج نال اک خاص لگاؤ محسوس ہوندا اے۔ حالانکہ کے اوہ جیے تیکر چتر نجن اول نال وفاداری۔ سکھراج گھوڑے توں ڈگ کے ذخمی ہوندا اے تے ٹیشن ماسٹر خشی پر بھا نوں علاج واسطے بلاندا اے۔ اتھے سکھراج اپنی حیاتی دا سب توں وڈھا بھید پر بھا نوں دس دا اے۔ اتھے بھید کھلدا اے کہ سکھراج ای چتر نجن اے جیہڑا جیل توں نس کے سکھراج بن گیا سی۔ اوہ اپنے پتر تے پر بھا نوں پا کے خوش ہو جاندا اے۔

اگر اسی گوہ کریئے تے ناول دی کہانی عام کہانیاں ورگی نہیں۔ پر بھا دا کردار اک مضبوط تے پیٹھ دی پکی زنانی دا روپ اے۔ کہانی پر بھا دے اردگرد گھمدی اے۔ پر بادا اک رات کسے غیر مرد نال گزارنا کوئی چنگا فعل نہیں پر کہانی اگے چل کے اوس دے ایس غیر اخلاقی فعل دے باوجود اوس نوں پوتر ثابت کردی۔ اوس

دی ساری حیاتی وچ اک منکھ آندا اے چتر نجن تے اوہ حیاتی اوس واسطے تیاگ دیندی اے۔ محبت، ہمدردی، تے وفا دی پتلی بن جاندی اے۔ اپنے ماپیاں دی لج تے حرف نہیں آن دیندی۔ چتر نجن دے پل دے پل ساتھ نے اوس نوں اک نویں پینڈے تے پا دتا۔ گوربخش سنگھ ہوری کجھ بندو وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''پر'ان ویاہی ماں' میری اوہ لکھت جس نے میتھوں میرے کئی سنگی کھوہ لئے۔ کئیاں دے گھراں وچوں میںوں' پریت لڑی' نوں ہمیشاں لئی کڈھ جاندا۔ کئیاں کولوں جیہڑے میںوں چنگا آدمی سمجھیا کردے سن' بد معاش' دا لقب دوایا اے۔''(116)

'پر بھا' توں علاوہ لیکھک نے جس گل تے زور دتا اے۔ اوہ مرداں دی ایس دنیا وچ ون سونیاں فطرتاں دے مرداں نوں وکھایا اے۔ ایس معاشرے وچ کلی کاری عورت واسطے شرافت نال زندگی گزارنی بہت مشکل اے۔ ناول تکنیکی لحاظ نال چنگا ساریا گیا اے زبان سوہنی ورتی اے۔ سب توں وڈی گل کے ناول وچ چھینک اے۔ قاری ہر لمحے کسے انکشاف دا انتظار کردا اے۔ اخیر تے چتر نجن تے پربھا دی ملنی کرواکے لکھیک نے سوہنا اخیر کردا اے۔

Sarebryakov ہوراں اپنی کتاب وچ گربخش سنگھ ہوراں دیاں لکھتاں بارے لکھدے نیں:۔

"Gurbakish Singhs stories are also centred on social conflicts"(117)

اپنے ناول 'ان ویاہی ماں' وچ اوہناں Social Conflict نوں سامنے رکھیا اے۔ سوسائٹی دے مندے چنگے پہلواں تے روشنی پائی اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ گربخش سنگھ دے ادبی کم دے حوالے نال لکھیا اے:۔

"Anwiahi Maan (Unmarried Mother) is about an unmarried mother in which the heroine survives the deadly burden of social odium through sheer moral courage."(118)

گربخش سنگھ ہراں دا ایہہ ناول وکھری سوچ دا معاشرتی ناول اے۔

1947 توں پہلاں چھپے ہوئے ناولاں دا وروا کریئے تے ایس دوجے دور وچ زیادہ تر ساجک، رومانی، مقصدی تے معاشرتی ناول تخلیق ہوئے۔

حوالے

1. ماخوذ از، وقار عظیم وقار، داستان سے افسانے تک، لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 2000ء، ص-28
2. ایضاً، ص-30,31
3. اسلم رانا، ڈاکٹر، ورنگ سنگ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء، ص-161
4. C.L. Narang, History of Punjabi Literature, Delhi: National Book Shop, (d.n.) p.176
5. اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1934ء، ص-197
6. ماخوذ از منیر گجر، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور: سانجھ ٹمپل روڈ، 2006ء، ص-191
7. ایضاً، ص-191
8. ایضاً، ص-192 ,191
9. ایضاً، ص-192
10. پنجابی بھاشا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین، ص-121
11. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء، ص-139
12. پنجابی بھاشا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین، ص-126,127
13. انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی ترجمہ لہور: ص-192
14. لعلاں دی پنڈ، لاہور: ص-197
15. پیارا سنگھ بھوگل، پروفیسر، پنجابی ساہت دا اتہاس، جالندھر: دلجیت پرکاش یونیورسٹی کالج، 1975ء، ص625-626
16. ہربنس سنگھ، بھائی ویر سنگھ، نویں دلی: ساہت اکیڈمی، 1979ء، ص-49,50
17. Sant Singh Sekhon, Kartar, Singh Duggal, History of Punjabi Literature, New Delhi: Shahitya Akadami, 1992, p.236-237
18. بھائی ویر سنگھ، ص- 50
19. ایضاً، ص-52
20. لعلاں دی پنڈ، ص-198
21. Inter Net,Kirpal Singh, Dr. Historical Significant of Bhai Vir Singh,

Sundari and other Novels, WWW.Sikhreview.org/literature.htm, 2006, p.2

22. بھائی ویر سنگھ، ص-51

23. History of Punjabi Literature, p-237

24. Sereberyakov, Punjabi Literature, Lahore: Progressive Books, 1975, p-65

25. بھائی ویر سنگھ، ص-56

26. ایضاً، ص-60

27. ایضاً، ص-60

28. Punjabi Literature, p-65

29. History of Punjabi Literature, p-239

30. Punjabi Literature, p-65

31. History of Punjabi Literature, p-238,239

32. بھائی ویر سنگھ، ص-61

33. لعلاں دی پنڈ، ص-198

34. نانک سنگھ، چِٹا لہو، لاہور: ادارہ پنجابی ثقافت تے زبان، 1999، ص 60

35. انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصہ دا ترجمہ، ص-458

36. History of Punjabi Literature, p-239

37. لعلاں دی پنڈ، ص-198,199

38. حمید اللہ ہاشمی، پھل کلیاں، لاہور: تاج بک ڈپو، 1960، ص 191

39. منیر گجر، انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی ترجمہ، ص-234

40. انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی ترجمہ لاہور: ص-491,492

41. History of Punjabi Literature, p-240

42. پھل کلیاں، ص-191

43. لعلاں دی پنڈ، ص-199

44. History of Punjabi Literature, p-240

45. انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصہ دا ترجمہ، ص-459
46. پھل کلیاں، ص-192
47. لعلاں دی پنڈ، ص-199
48. History of Punjabi Literature, p-241
49. Punjabi Literature, , p-67
50. History of Punjabi Literature, p-244
51. نانک سنگھ، چٹا لہو، لپی انتر محمد تنویر، لاہور، ص 48
52. ایضاً، ص-60
53. ایضاً، ص-149
54. ایضاً، ص-212
55. ایضاً، ص-10
56. History of Punjabi Literature, p-242
57. نانک سنگھ، فولادی پھل (انتھا) لاہور، پنجابی ادبی لیگ، 1968ء، ص-11
58. ایضاً، ص-26
59. ایضاً، ص186-187
60. History of Punjabi Literature, p-244
61. abid,p-225
62. abid,p-245
63. abid,p-246
64. لعلاں دی پنڈ، لاہور: ص-200
65. لعلاں دی پنڈ، ص-459
66. Punjabi Literature, p-95
67. History of Punjabi Literature, p-242
68. لعلاں دی پنڈ، لاہور: ص-200
69. میراں بخش منہاس، جٹ دی کرتوت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء، ص-7,8
70. عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے۔ون پبلشرز، 1989ء، ص-406

71. جٹ دی کرتوت، ص-15

72. ایضاً، ص-28

73. ایضاً، ص-33

74. ایضاً، ص-42

75. ایضاً، ص-88

76. Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms, York Hand Books, (d.n.)p-240

77. ادب سمندر، ص-418

78. سعید بھٹا، مرتب: سانجھ سرت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء، ص-227

79. جٹ دی کرتوت، ص-30

80. سید اختر حسین جعفری، ڈاکٹر، نویں زاویے، لاہور: پبلیشرز ایمپوریم، 2001ء، ص-427

81. شہباز حسین سید، جوشوافضل الدین دے ناول، مقالہ ایم۔ اے، لاہور: اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 1973ء، ص۔ دیباچہ

82. ایضاً، ص-18

83. اسلم رانا، ڈاکٹر، جوشو افضل الدین حیاتی فکر تے فن، کھوج، لاہور: جلد نمبر 29، شمارہ 45-46، جولائی۔دسمبر 2000ء، جنوری جون 2001ء، ص-359

84. جوشوافضل الدین، منڈے دال، انبالہ: پبلشرز پادری ڈبلیو ایم رائے برن، س ن، ص-4

85. ایضاً، ص-4

86. ایضاً، ص-13,14

87. ایضاً، ص-16, 17

88. ایضاً، ص-22

89. ایضاً، ص-27

90. ایضاً، ص-29

91. ایضاً، ص

92. لعلاں دی پنڈ، ص-2001

93. جوشوافضل الدین حیاتی فکر تے فن، ص-364

94. جوشوا فضل الدین دے ناول، ص-553

95. Ian Watt, The Rise of Novel, London: chatto windus, 1963, p-11

96. جوشوا فضل الدین، پریت، لاہور، پنجابی ادبی اکیڈمی، 1963ء، ص-و

97. ایضاً، ص-و

98. ایضاً، ص-5

99. ایضاً، ص-22

100. ایضاً، ص-25

101. ایضاً، ص-41

102. ایضاً، ص-43

103. ایضاً، ص-44

104. ایضاً، ص-47

105. ایضاً، ص-175

106. ایضاً، ص-ب

107. جوشوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن، ص-368

108. History of Punjabi Literature, p-241

109. لعلاں دی پنڈ، ص-200

110. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ادبی تخلیق اور ناول، کراچی: مکتبہ اسلام، ص-38

111. گربخش سنگھ، ان ویاہی ماں، نویں دلی: نیو یگ پبلشرز، 1942ء، ص-19

112. ایضاً، ص-21

113. ایضاً، ص-22

114. ایضاً، ص-25

115. ایضاً، ص-48

116. ایضاً، ص-8

117. Punjabi Literature, p-91

118. History of Punjabi Literature, p-241

تیجا باب

پنجابی ناول دا پاکستانی دور

پہلا دور:	1947ء	تا	1970ء
دوجا دور:	1970ء	تا	1980ء
تیجا دور:	1981ء	تا	1990ء
چوتھا دور:	1991ء	تا	2003ء

پہلا دور

1947ء تا 1970ء

چار ناول

(1)	برکتے،	جوشوا فضل الدین،	1953ء
(2)	ٹھیڈا،	عبدالمجید بھٹی،	1960ء
(3)	دیوانے دریا،	افضل احسن رندھاوا،	1961ء
(4)	سانجھ،	سلیم خاں گمی،	1969ء

1. پہلا دور (1970تا1994)

پاکستانی پنجابی ناول دا پہلا دور تیس (23) سالاں دے کلاوے وچ اے۔ پہلے دور دا کلاوا ان موکلا ہون دی وجہ ایہہ اے کہ اس دور وچ 1947توں 1953تیکر پنجابی ناول دا کھیتر سنم سال رہیا۔1953وچ جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناول "برکتے" چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول اک معاشرتی تے اصلاحی ناول سی۔ جوشوا فضل الدین اس وچ نفسیاتی پکھ کھان دی کوشش کیتی اے۔

1960ء وچ "عبدالحمید بھٹی" ہوراں دا ناول "حمیدا" چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول وی رومانی تے اصلاحی ناول سی۔ جدید ادبی تحریکاں دے تحت حقیقت نگاری کیتی گئی۔ پر ناول اک ناپختہ لکھت اے۔

1961ء وچ افضل احسن ہوراں دا ناول "دیوا تے دریا" چھاپے چڑھیا۔ ناول ونڈ توں پہلے دے وسیب دی نمائندگی کردا اے۔ ناول وچ اک مقامی رہتل دی عکاسی کیتی گئی اے۔ ایہہ اک مقامی معاشرتی ناول اے۔

1969ء وچ سلیم خان گمی ہوراں دا ناول "سانجھ" چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول ونڈ دے مرحلے دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔ سانجھے پنجاب دے ماحول دی دس پاندا اے۔ ناول وچ بے مثال محبت، بھائی چارہ تے اخلاقی قدراں دی نمائندگی کیتی گئی اے۔ ایہہ اک عصری ناول اے۔ خاص ویلے دی دس پاندا اے

ایس دور وچ ایہناں ناولاں توں علاوہ اک قسط وار ناول "پینگ ہلارے" دی ماہنامہ "پنجابی" وچ چھپیا۔ انعام الحق جاوید ہوراں اپنی کتاب وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھیا اے:۔

> "ایس توں "پینگ ہلارے" دے ناں نال ناصر امرتسری دے ناول دیاں کجھ قسطاں "پنجابی" وچ شائع ضرور ہو چکیاں ئن پر ایہہ ناول کتابی شکل صورت وچ حالے تک نہیں چھپ سکیا۔ ایہدی پہلی قسط مارچ اپریل 1953ء دے شمارے وچ چھپی سی۔ جیہدے وچ پینڈو رہتل دی عکاسی تے قدرتی منظراں دی چتر کاری ول چوکھا دھیان دتا گیا سی۔ کردار ساہمنے آندے نیں۔ مردانہ کردار جلال تے رمضانی دے نیں۔ جلال پٹواری اے تے لوکاں کولوں رشوت لیکے اوہناں دا کم کردا اے جد کہ رمضانی پنڈ دا زمیندار اے۔ دوہواں دیاں بیویاں "دارو" تے "نوراں" آپو وچ گوڑھیاں سہیلیاں تے گوانڈناں نیں۔ پٹواری دی تیویں بچیاں والی اے تے اوہدے اک پتر دا ناں شریف اے جد کہ نوراں بے اولاد اے۔ اگے جا کے نوراں دے گھر وی اک بچی ہو جاندی اے۔ جیہدا ناں 'باجو' رکھیا جاندا اے۔ کہانی ایہناں دے سر تے ای اگے ودھدی اے۔ باقی دو قسطاں وی مختصر یعنی چار چار صفحیاں دیاں ای نیں۔" (1)

1. بُرکتے

لکھاری: جوشوا فضل الدین   چھپن ورھا: 1953

پبلشرز: لاہور، پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس   صفحے: 55   باب: 8

(جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناول (ناولٹ) 'بُرکتے' 1953ء وچ چھاپے چڑھیا۔ 1953ء سارے لکھیاریاں نے لکھیا اے پر کتاب تے چھپن ورھا درج نہیں اے۔ دیباچے اک نوٹ اے۔ اوس توں شاید ایہہ گویڑ لگایا جاسکدا اے کہ اس دا چھپن ورھا 1953ء ای اے۔ پر 'لطاں دی پنڈ' وچ محمد آصف خان چھپن ورھا 1952ء لکھیا اے۔ چونکہ جوشوا فضل الدین دی حیاتی تے فکر، فن تے ڈاکٹر السلام رانا ہوری مکمل تحقیق کر چکے نیں ایس کر کے چھپن ورہے تے کسے قسم دا اختلاف نہیں کیتا جاسکدا۔ 'بُرکتے' ناول اے یا ناولٹ اے اک علیحدہ بحث ہے۔ پنجابی ادب وچ 'ناول' تے 'ناولٹ' اتنے زیادہ نہیں لکھے گئے۔ کہ اوہناں نوں وکھرا وکھرا کرنا جائے)۔

'بُرکتے' نوں سارے تحقیق کاراں نے پاکستانی پنجابی ادب دا پہلا ناول متھیا اے۔ شہباز حسین سید ہوراں اپنے مقالے وچ لکھیا اے:۔

> "ایس دا پہلا نان جوشوا ہوراں دے کہن موجب بھلسو سی۔ ایہہ نکا ناول پاکستان وچ سبھ توں پہلاں چھپیا اے۔"(2)

جوشوا فضل الدین ہوراں دے ایس نکے ناول نوں چار حصیاں وچ ونڈ دتا اے۔ ناول دا شروع کجھ اسطرح ہوندا اے "نی مائے نی امبڑ یئے!! قہر کمایا ای میرے نال!!! بُرکت ہنجو بار ہوندیاں ماں دے گل لگی تے ہٹکورے لیندیاں تر لیاں نال کہیا۔

> "نی مائے، نی امبڑ یئے میریئے قہر کمایا ای میرے نال!!"(3)

وری دا سچا جوڑا پاکے اگر بُرکتے اپنی امبڑی نال رو رو کے گلا کردی اے۔ تے ایس دے پچھے کوئی ڈونگی رمز اے۔ ایہہ اوہ راز اے جیہڑیاں ماواں دھیاں نوں پتہ اے۔ 'بُرکتے' پنجاباں بھراواں دی کلی بھین تے ماں پیو دی کلی دھی ہوندی اے۔ کلی سی تے لاڈلی سی۔ ایتھے 'جوشوا' ہوراں دا بیان نوٹ کرو:۔

> "پر قدرت دے کھیڈ نیارے۔ کلی کڑی تے بھورا پیار دے راگ الاپن لگ پیا۔ پہل جوانی، انگا منہ پر پریم دیو نے تاڑ کے اجیہا کس کے ہر دے تیر ماریا جے بہادر ڈیلدا دا پتر "دلاور" تے بُرکتے دوئیں ونے گئے۔"(4)

کہانی ایتھوں اساری جاندی اے۔ "بُرکتے" دی محبت تو زہیں تیڑ حدی۔ حالانکہ 'دلاور' ڈیلدا دا سو بنا

پترسی ۔ برکتے داپیو کدھرے ہورزبان دے چکیا سی ۔ اوہ کڑمائی نہیں توڑنا چاہندا سی ۔ ویسے وی 'نواب' برکتے داپیو اک ہٹ دھرم جیہا کردار اے ۔ 'برکتے' تے 'داداور' دی پریم کہانی پنڈ وچ وی پھیلن لگ پئی ۔ برکتے دے ویاہ دے دن متھے گئے ۔ فیر 'بابو' برکتے تے داداوردی آخری ملاقات کراندی اے ۔ برکتے رورو کے برا حال کرلیندی اے ۔ کجھ گہیا سنیاں بغیر ای 'برکتے' واپس مڑ آندی اے ۔ داداوراوس دے پچھے آندا اے ۔ ایتھے جوشو ہوری داداوردی دکھی پکار تے کوئل دی 'کوکو' نوں کس طرح دکھ دی علامت بناندے نیں ۔

''پر داداوردی دکھی پکار دہ رہا غاں وچ بولدی کوئل دی 'کو کو' نال برابر ہُدیاں کناں وچ آرہی سی
''بکو! بکو!! بکو!!!''

تے برکتے کہ رہی سی ۔ ہولی ہولی دن دے ستویں خانے وچ میں ہاری! میں ہاری!! میں ہاری!!!'' (5)

ایتھے برکتے خود کلامی وچ جتاں سی ۔ 'جوشوا' ہوری کوئل دی 'کوکو' تے 'پی آ' پپیہا دی فریاد دا پس منظر وکھا کہ قدیمی دکھ دیاں علامتاں استعمال کردے نیں ۔

کدی کدی لگدا اے کہ لکھاری ''Poetic Way'' وچ کہانی بیان کررہے نیں ۔
ہنیری جھلی تے جھل کے تھم گئی!

دو جے حصے وچ کہانی Climax دے نیڑے ہوندی اے ۔ بکو دھیا کرا کے سورے گھر ٹر جاندی اے ۔ ایتھے برکتے دے خاوند 'دارے' دا کردار وی زیر بحث آوندا اے ۔

''دارا اوہناں لوکاں وچوں سی جیہڑے عام اکھر وچ دل دے چنگے پر عقل ناوں اپنی نک دے ڈور تے بہتا آسارا کردے نیں'' (6)

'دارا' دا جیہڑا تعارف ناول کار نے کروایا سی ۔ اوس نے اس نوں اگے جا کے ثابت کر دتا ۔

ناول کار اوس ویل دیاں رسماں رواجاں دی دس پاندا اے ۔ تیجا حصہ پڑھ کے سانوں پتہ چلدا اے کہ اوس زمانے وچ وو ہٹی دی پہلی واری ڈولی جا کے او نہیں قدمی واپس ہو جاندی سی ۔ فیر ادڑ امکلا والین آندا اے ۔ ایتھے سیانیاں دا کہن 'منگل بدھ نوں سفر نہ کرنا' ۔ برکتے دی 'تجی اکھ پھڑکنا' ایس توں ساڈھی پینڈو وسوں دے وہواس دی دس پیندی اے ۔

انموڑ دارا گڈی تے بیٹھ کے ٹر جاندا اے ۔ اقبال پور پہنچدے تاکاں پے جاندیاں نیں ۔ برکتے

اَسٹیشن تے بیٹھی سی۔ 'دارا' سواری وکھن گیا۔ برکتے نے اوتھے 'دارے' دے دشمناں دی گھسر پھسر سن لئی۔ 'برکتے' دے منع کرن دے باوجود دارا آ کر وچ رہندا اے اوس نوں لے کے نہیرے وچ ٹر پیندا اے ایتھے 'جوشوا' ہوراں دی منظر نگاری ویکھو

''شاماں ڈونگیاں پے چکیاں سن۔سورج ڈب چکیا سی۔لہندے ول اجے وی عرشاں اُتے لالی بے سی۔'' (7)

ویری گھیرا پا کے 'دارے' نوں مار دیندے نیں۔ اوس دی لوتھ نوں گھٹری وچ بنھ کے لے جاندے نیں۔ برکتے پریشان حال ادھر ادھر نس دی اے۔ کدی سوہریاں گھر جان دی سوچدی اے۔ کدی ماں نوں پکاردی۔ ذہنی کشمکش دا شکار ہو جاندی اے۔ مچھی وانگوں تڑپدی اے۔ ایس پریشانی وچ اوس نوں 'دارے' دے مرن دے غم دے نال نال 'دلاور' نال بچھڑ نے دا دکھ وی یاد آ جاندا اے۔ ایتھے 'دلاور' نال اخیری ملاقات وی یاد آ جاندی اے۔ پرانی فلم دماغ وچ چلن لگ پیندی اے۔ ایتھے سانوں "Association of Ideas" دا خیال آندا اے۔ لکھاری ایہہ ای وکھانا چاہندا سی۔ 'برکتے' نیم پاگل ہو جاندی اے۔ اوہ اُچی لمی گوری چٹی' بکو' سودائی ہو جاندی اے۔ فیر خیالاں وچ اوس نوں لگدا اے کہ 'دلاور' اوس نوں بلا رہیا اے' تے اوہ اوس نوں سُنجم سان تھاں تے کھڑی اپنے آپ ای کہن لگ پیندی اے ''میں آئی! میں آئی!!''

'جوشوا' ہوریں ایتھے ثابت کرنے دی کوشش کیتی اے 'برکتے' نفسیاتی مریضہ بن گئی سی۔

جتھوں تیکر ناول دا تعلق اے۔ ایہہ سدھ پدھرا اے۔ جہدا انت "Tragedy" اے۔ تکنیکی لحاظ نال ای ایہہ چنگا ساریاں ہویا ناول اے۔ منظر نگاری سوہنی اے۔ سب توں سوہنا انداز بیان اے۔ 'جوشوا فضل دین' ہوراں دی لکھت وچ موتی پروئے ہوندے نیں۔ کرداراں دا تعارف ایڈ ے سوہنے ڈھنگ نال کروا ندے نیں کہ کردار دی شخصیت سامنے آ جاندی اے۔ مکالمے مختصر تے موقع محل دے مطابق نیں۔ لطاں دی پنڈ وچ آصف خاں جوشوا فضل الدین ہوراں دے ناولاں بارے لکھدے نیں:۔

''پاتر اساری وچ اوہدی نفسیاتی سوجھ نوں بہوں دخل اے۔ 'پربھا' تے 'برکتے' دونویں نفسیاتی ناول نیں۔ زبان وی سدھی پدھری ورت دا اے'' (8)

شہباز ملک ہوراں وی 'برکتے' نوں پاکستانی پنجابی ادب دا پہلا ناول منیا اے۔ اوہ اپنی کتاب گویڑ وچ ایہدے بارے رائے دیندے نیں:۔

''ناول بر کتے دا پلاٹ رواتی جیہا اے۔ کوئی خاص کشمکش وی ناول وچ نہیں وکھائی گئی سوچاں دی سانجھ والی گل ٹھیک ہوسکدی اے۔ پر ایس نوں نفسیاتی ناول نہیں آکھیا جاسکدا۔''(9)

فرخندہ لودھی ہوراں بر کتے بارے انج لکھیا اے

''ایہہ اک رواتی پلاٹ اے۔ ناول دی وڈھی خوبی اے ایہہ پئی ایہدے وچ پینڈ وربیتل تے نثر وچ تمثیلی رنگ نوں سوہنے تے پکے ڈھنگ نال پیش کیتا گیا اے''(10)

بر کتے دا پلاٹ رواتی اے۔ ایہہ کہانی وی رواتی اے۔ ناول وچ پختگی کم اے۔ اگر اسی ایس ناول دا دور تقریباً اوہ اے جیہڑا انگریزی ادب وچ "Virgina Wolf" دا اے۔ ویہویں صدی دے گب وچ جدوں "Virginia Wolf"، "Dorothy Richardson" تے "Huxley" جیہے لکھاری The Trap,Jacobs Room، تے Antie May جیہاں لکھتاں لکھ رہے سی۔ اردو ادب وچ پریم چند، عصمت چغتائی، کرشن چندر تے عزیز احمد جیسے ناول کار خوبصورت شاہکار ناول تخلیق کر رہے سی۔ اوس ویلے اوہناں دے مقابلے وچ بر کتے جیہاں ناول ناپختہ تخلیق لگدی اے۔

2. ٹھیڈا

لکھاری:	عبدالحمید بھٹی	چھپن ورہا:	1960
پبلشرز:	لاہور، ہونہار بک ڈپو، ریلوے روڈ لاہور		
صفحے:	320	باب:	37

(ٹھیڈا عبدالحمید ہوراں دا ناول پاکستان بنن توں بعد چھپن والا دوجا ناول اے۔ ایہہ ناول 320 صفحیاں تے 37 باباں تے وچھیاں ہویا اے۔ ہر باب دا اک عنوان اے۔ لکھاری نے اس دا اردو ترجمہ 'لغزش' دے ناں نال کیتا اے۔ ٹھیڈا دا چھپن ورہا 1960 اے۔ 'لغزش' دا چھپن ورہا نہیں لکھیا ہویا کیونکہ لکھاری نے شروع وچ لکھیا اے۔

''حقوق اشاعت مع تلخیص وترجمہ بحق مصنف ہیں۔ اسے کلی یا جزوی طور پر بلا اجازت نقل کرنا بھی منع ہے۔''عبدالحمید بھٹی'')

ٹھیڈا دی کہانی اک پڑھی لکھی کڑی 'شاہدہ' دے ارد گرد گھمدی اے۔ ناول دراصل اک طویل خط یاں واقعہ اے جیہڑا 'شاہدہ' نے اپنے اعتراف جرم وچ لکھیا۔ ایس خط توں پتہ چلدا اے کہ شاہدہ کسے معمولی گھر دی کڑی نہیں سی۔ اوس دا پیو اک سرکاری افسر سی۔ جس حلاتے وچ اوس دی تبدیلی ہوندی اوہ اوتھے اک

نواں ویاہ کر لیندا اے۔ اس دیاں ماواں آپس وچ جھگڑ دیاں تے اک دوجے نوں طعنے معنے دیندیاں سی۔ اسطرح پتہ چلدا اسی کو اوس دے گھر دا ماحول کسطرح دا سی۔

اوہ لکھدی اے:۔

''جنانی مرد دے سنگ دی کوئی گل اچھی نہیں سی، جیہدا اپنے مینوں جوان ہون توں پہلاں نہیں سی لگ گیا۔ ہشیار ہون تے میں چنگی طراں جاندی سی پئی ویاہ کیوں تے کیہہ ہندے نیں''(11)

اس اندازہ لگا سکدے آں۔ کہ شاہدہ دی پرورش کس طرح دے ماحول وچ ہوندی اے۔ فیر اک دفعہ شاہدہ اپنی نکی امی کول پشاور جاندی اے اوہ امی جیہڑی اوس دے باپ کولوں کافی چھوٹی سی۔ پشاور وچ ملازم گل خاں تے نکی امی دیاں حرکتاں اس نوں کراہے پاندیاں نیں۔ اک دن گل خان اوس نال Frank ہون دی کوشش کیتی پر نکی ماں آ گئی جس نال اوس دی اکھیاں نیویاں ہو گئیاں۔ ہن اوس دی ذہنی حالت ایہہ سی کدی اوس نوں گل خاں تے کدی گواہنڈی منڈا نصیر یاد آندا۔ شاہدہ دا ذہن پراگندہ تے خلفشار دا شکار سی۔ ایہہ سارا ماحول دا قصور سی۔ ایتھے اوہدیاں سوچاں تے غور کرو:۔

'میں جی وچ آکھیا۔ بھکھ لگے تے روٹی کھائیو جتھوں وی لبھے۔ تے جہو جہی وی جی کرے۔ میں چنار ان لگ پئی۔ کی سدھی جہی گل اے۔ تے لوکی کیوں نہیں کردے۔ ابا جی نوں تے میں ایہہ کجھ کردیاں ڈٹھا سی۔ مینوں ایہدے وچ کوئی عیب نہیں سی دسدا۔''(12)

ایہہ سوچ پچھے اوس دے باپ دا عمل وکھالی دیندا سی۔ بھکھ توں مراد جنسی بھکھ سی۔

پر ماں دے خیال اس توں فرق سی۔ اوہ اوس نوں نصیحت کردی اے:۔

''امی آکھدی سی ویکھ دھیئے۔ توں ہن سیانی ایں۔ سمجھدار ایں۔ پر فیر وی میں تینوں دسنا چاہنی آں۔ کدھیو بھانویں کنا چتر ہووے اک تیز ہووے تے پکھر ے گا۔ تیرے ہن سنبھل کے ٹرن دے دن نیں۔ چٹی چادر نوں داغ نہ لگے۔''(13)

ایتھے سانوں پتہ لگدا اے کہ اوس نوں مت دین والے تے سی۔ پر اوس دی اپنی مت ماری گئی سی۔ غیر محرم توں دور رہن دا اسلام وچ ای حکم اے۔ اگر لکھاری مذہب دا حوالہ دیندا تے گل زیادہ موثر ہو جاندی۔ شاہدہ دی نصیر نال ملاقات 'صفیہ' تے اوس دے خاوند ارشد دے ذریعے ہوندی اے۔ 'شاہدہ' دی ماں اوس دا ویاہ نصیر نال کرن واسطے تیار سی پر شاہدہ دا پیو اوس دا ویاہ کسی آپے گھرانے وچ کرنا چاہندا سی۔

'شاہدہ' دی ماں دا خیال سی اگر پتہ نئیں منے گا تے اوہ شاہدہ دا نکاح کر وا دے گی۔ پر شاہدہ تے نصیر بے صبرے ہور ہے سن۔ فیر اوہ نس جان دا پروگرام بناندے نیں۔ پروگرام ایہہ بن دا اے کہ شاہدہ پہلے لائل پور (فیصل آباد) دے ویٹنگ روم وچ اوس دا استقبال کرے گی۔ اوہ اپنا کجھ زیور نال لے لیندی اے۔ بینک وچوں دو ہزار روپیہ کڈھوا کے نصیر نوں دیندی اے کیونکہ اوہدے کول کوئی پیسہ نئیں ہوندا۔ لائل پور دے ریلوے اسٹیشن دے ویٹنگ روم وچ کافی انتظار کردی اے۔ نصیر کسی وجہ توں نئیں پہنچدا۔ اوہ پریشان ہوندی اے۔ اوتھے ویٹنگ روم وچ اوس دا ٹاکرا اک نشئی نال ہوندا اے تے اوہ بال بال بچ دی اے۔ نصیر دے نہ آنے وی وجہ نال اوہ پریشان ہو جاندی اے۔ ایس پریشانی وچ ای اچانک اوس نوں شوکت مل جاندا اے۔ جیہڑا اک امیر باپ دا بیٹا ہوندا اے۔ اوہ اک کوٹھی وچ کلا ای اک نوکر 'خوشیے' نال رہندا اے۔ اتھے شوکت نال رہندیاں اوہ کجھ ہو جاندا اے جیہڑا اک شریف کڑی دی حیاتی وچ نئیں ہونا چاہیدا۔ اوس نوں ماں دی نصیحت وی یاد نئیں رہندی۔ تے بکی پکھر جاندا اے۔ اتھے لکھاری نے 'خوشیے' نوں وکھایا کہ اوہ وی ایس کٹی پتنگ نوں لٹنا چاہندا اے۔ شوکت موقع تے آ جاندا۔ شاہدہ حالانکہ اپنا بچاؤ کر رہی سی پر شوکت اوس نوں جنسی بیمار سمجھدا اے۔ اوس نوں برا بھلا کہندا اے۔ شاہدہ اپنی نظراں توں گر جاندی اے۔ اوہ شوکت دے گھر وں نکل آندی۔ کڑی اگر اک دفعہ کراہے پے جائے تے کوئی راہ نئیں ملدا۔

گھر واپس اوہ جانا نئیں چاہندی سی۔ سوچدی اے کراچی جائے فیر بمبئی جا کے فلماں وچ کم کرے۔ ایس توں پہلاں اوہ لاہور سٹیشن تے صفیہ نال ملن دا پروگرام بنادی اے صفیہ اوس نوں دس دی اے کہ اوہدی ماں تے بہن 'روحہ' اوس دے وچھوڑے دی وجہ نال کافی پریشان اے۔ اوس ویلے شاہدہ دی حیاتی بھنور وچ پھنس جاندی اے۔

گل خاں، نصیر، شوکت تے خوشیئے دے چہرے بھیانک خواب دی طرح اوس دیاں اکھاں وچ پھر دے رہندے سن۔ فیر 'صفیہ' شاہدہ نوں راضی کر لیندی اے کہ اوہ اپنی ماں بہن نوں مل لے۔ ماں اوس نوں ویکھ کے سب کجھ بھل جاندے اے۔ اپنے خاوند نوں خط لکھدی اے۔ کہ شاہدہ دی شادی اپنی مرضی نال کر دیو۔ شاہدہ دی ماں محلے والیاں دیاں گلاں تو بچن واسطے 'شاہدہ' تے 'روحہ' نوں لے کے پشاور چلی جاندی اے۔ اوتھے شاہدہ دی شادی جمیل نال کر دتی جاندی اے۔ جمیل اپنی حیاتی دے معاشقے کھلے ڈھلے انداز نال دسدا۔ شاہدہ اوس نوں فراخ دل سمجھدی اے۔ پر جمیل اوہ ای مشرق دا مرد ہوندا اے۔ اوہ ایس نوں برداشت

نہیں کردا۔ شاہدہ نوں چھڈ کے باہر ٹر جاندا اے۔ شاہدہ دکھی ہو کے خودکشی کر لیندی اے۔

شاہدہ دے انجام توں اوہدی بھین نصیحت پکڑ دی اے اپنے چاہن والے طاہر نوں خط لکھدی اے کہ جدوں تیکر میں وہٹی بن کے تیرے گھر نہیں آ جاندی توں مینوں ملن دی کوشش نہ کریں۔

ناول کار دا ایہہ ای مقصد سی۔ آصف خاں ہوری لعلاں دی پنڈ وچ لکھدے نیں:۔

''میں کھیڈ انوں ناول دی تھاں تے ناولٹ ای آکھاں گا۔ اک شاہدہ دا پاتر اے جیہڑا چنگی طرح اگھڑ کے ساڈے سامنے آوندا اے تے مری جاپے ایہو ای جنسی ہوری دکھاون چاہوندے نیں۔''(14)

اگر ناول کار دی کردار نگاری تے غور کریئے تے ناول دے سارے کردار برائی ول زیادہ جھکاؤ رکھدے نیں۔ شاہدہ، اوس دا پیو، گل خاں، شاہدہ دی سوتیلی ماں، بے وفا نصیر، شوکت تے خوشیا۔ صرف اگر کوئی کردار مثبت لگدا اے تے اوہ شاہدہ دی سگی ماں تے اوہدی بھین روحا اے۔

جتھوں تیکر شاہدہ دے کردار دی گل اے شاہدہ دے جنسی جذبات اوس دے قابو وچ نہیں ہوندے۔ اوس دا ذہن پہلے توں اس قسم دے جذبات نال Preo ccupied ہوندا اے۔ ایس کر کے اپنے نفس تے قابو نہیں پا سکدی۔ اگر اوسطرح ویکھیے تے شاہدہ دا کردار اک کھرا کردار ہوندا اے۔ ایس کردار نوں ناول نگار نے اسطرح تخلیق کیتا اے کہ اوہ اگھڑ کے ساہمنے آندی اے۔ اوس دی سچائی دا اس توں اندازہ لگاؤ کہ اپنی پچھلی حیاتی اپنے خاوند کولوں نیں چھپاندی۔ اوس دا خاوند 'جمیل' اک بزدل کردار اے یاں غیرت مند اے۔ اوس نوں چھڈ کے باہر چلا جاندا اے۔

انعام الحق جاوید ہوری 'شاہدہ' بارے لکھدے نیں:۔

''کہ شاہدہ وچ جنسی جذبا تیت توں اڈ اک مکمل سچا کردار موجود اے۔ تے ایہہ اوہدے اندر دی سچائی ای سی کہ آخیر وچ اوہدا کھسم اوہدی پچھلی زندگی بارے پچھدا اے تے اوہ الف توں لیکے ی تیکر ہر چیز لکھ کے دے دیندی اے۔''(15)

ناول دا پلاٹ ڈھیلا تے کچا جیہا لگدا اے۔ ناول اساری وی کوئی ڈھنگ دی نہیں۔ ناول وچ جنسی جذبات دا بے جا اظہار اے۔ واقعات وچ کوئی تسلسل نہیں۔ کہانی وچ کوئی منطق نہیں۔ ناول کار جو کجھ کرداراں کولوں کروانا چاہندا اوہ واضح نہیں۔ سوائے اس دے کہ 'روحہ' دی اخیر تے درنگی کرا دیندا اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک ہوری کھیڈ ا بارے لکھدے نیں:۔

''ناول دا سارا ماحول جنسی لذت نال بھریا ہویا جاپدا اے۔ ناول نگار دا شاہدہ دے باپ بارے ایہہ لکھنا اکہ اوہدی حیاتی دا ماٹو سی ''بھاویں لگے تے روٹی کھائی وی اے جتھوں ٹیھے تے ہو جیہی وی جی کرے''۔ تے پھیر شاہدہ ولوں لکھنا کہ اوس نے اپنے باپ نوں ایہہ کجھ کردیاں ویکھیا سی تے اوس نوں ایہدے وچ کوئی عیب نہیں وسدا۔ ایہہ جنسی لذت پرستی نہیں تے کیہہ اے؟'' (16)

فرخندہ لودھی ہوراں اپنی کتاب ''آزادی مگروں پنجابی ادب'' وچ لکھیا اے:۔

''بیانیہ انداز دے ایس ناول وچ وگڑے ہوئے کرداراں راہیں سماج دا مکھ وکھان دی کوشش کیتی اے'' (17)

جتھوں تیکر ناول دی زبان دا تعلق اے۔ ایہہ ٹھیٹھ اے۔ پر سارے ناول وچ املا دیاں بے بہا غلطیاں نیں۔ 'جھل چک' دے سرناویں ہیٹھ اوہناں تقریباً 87 غلطیاں دی لسٹ ناول دے اخیر وچ دتی اے۔ اتنی زیادہ 'جھل چک' نا اہلی دی نشانی اے۔

سجاد حیدر ہوراں 'تھیڈ' بارے رائے دتی اے:۔

''اس ناول میں کہانی کا ڈھانچہ کمزور ہے۔ اور کرداریوں سانچے میں ڈھالے گئے ہیں کہ یہ ناول کسی سستی پنجابی فلم کا منظر نامہ معلوم ہوتا ہے۔'' (18)

کھوج وچ 'تھیڈ' اوہدے حوالے نال لکھیا گیا اے:۔

''تھیڈ' ناول اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا اے۔ پر ایس ناول وچ اصلاحی حصہ اینا کو اے جناں جرائم دی فلماں وچ ہوندا اے۔ کردار نگاراں دیاں تھوڑاں تے غیر ضروری واقعات دے باجود ایہہ ناول ایس کر کے اہمیت دا حامل اے جے ایہہ ناول کاری دیاں مڈھلیاں کوششاں وچوں اے۔'' (19)

'لہراں' وچ مرزا رفیق احمد نے 'تھیڈ' دا اسطرح تجزیہ کیتا اے:۔

''اسیں ایس ناول نوں فحش تے نہیں کہہ سکدے کیوں جے لکھاری نے مزے یاں چسکارے لین لئی کتے وی کجھ نہیں لکھیاں، سگوں اوہناں نے ساڈے معاشرے وچ ہون والی ایس برائی نوں شاہدہ دے بھیانک انجام راہیں وکھایا اے۔'' (20)

ایہہ ناول معاشرے وچ اخلاقی قدروں دی پائمالی دی نشان دہی کروا اے۔

3. دیوا تے دریا

لکھاری: افضل احسن رندھاوا　　　چھپن ورہا: 2002

پبلشرز: لاہور، مکتبہ پنجابی ادب (ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت)

("دیوا تے دریا" پہلی واری ستمبر 1961 وچ "مکتبہ پنجابی ادب لاہور" نے چھاپیا۔ پاکستان رائٹرز گلڈ نے ایس نوں 1961 دا بہترین ناول قرار دتا۔ دوجی واری روزنامہ 'انجام' پشاور نے قسط وار چھاپیا۔ تیجی وار جالندھر چھپیا تے چوتی واری 'دیوا تے دریا' نوں چھاپن دامان پنجاب پبلشرز لاہور نے حاصل کیتا۔ فیر ایہدے کئی ایڈیشن اودھر تے ایدھر چھپے۔ ہن ایہہ جدید ادب دا کلاسک منّدے نیں۔")

دیوا تے دریا افضل احسن رندھاوا ہوراں دا پہلا ناول اے جیہڑا 1961 وچ چھاپے چڑھیا اے۔ ایہہ ناول سکھاں دی پینڈو وسوں دی سچی تصویر اے۔ ناول دی کہانی سردار اجاگر سنگھ تے اوہدے ٹبر دے اردگرد گھمدی اے۔ سردار اجاگر سنگھ دے دو پتر ہر بچن سنگھ تے شمشیر سنگھ سن۔ ایہہ جٹ 'رندھاوا' گوت دے نیں۔ سردار 'اجاگر سنگھ' دا دوست تے صلاح کار 'حاکو کھرل' وی اک اہم کردار اے۔ جٹاں دا اک ہور ٹبر جنہاں دی گوت 'سندھو' اے اوس پنڈ وچ رہندے نیں۔ ایہناں دا وڈھا 'کرتار سنگھ سندھو' اے۔ حاکو کھرل وی جٹ اے تے اوس دی زات 'کھرل' اے۔ 'حاکو کھرل' دا تعارف لکھاری نے کجھ اِنج کروایا اے۔

> "حاکو کھرل اپنی جوانی وچ مارو اندیا پر نیا ڈکیت سی ـــ بند قتل کر چھڈنا تے اوہدے لئی انج سی جویں کوئی کیڑا مار دینا۔"(21)

"حاکو کھرل" تے "اجاگر سنگھ رندھاوا" دی یاری بڑی پکی پیڈی سی۔ سردار اجاگر سنگھ تے 'کرتار سنگھ' دا آپس وچ ویر پیا تے 'حاکو کھرل' نے اوس دوستی دی خاطر 'کرتار سنگھ' نال تعلقات ختم کر لئے۔ دربار صاحب تے میلے تے 'کرتار سنگھ سندھو' تے 'اجاگر سنگھ رندھاوا' دے منڈیاں دی لڑائی ہوگئی۔ حاکو کھرل نے ایس موقع تے کہیا

> "اج توں 'اجاگر سنگھ' دے ویری میرے ویری تے اجاگر سنگھ دے سجن میرے سجن۔" اوس توں بعد حاکو کھرل نے اپنے بول نبھائے۔(22)

'اجاگر سنگھ رندھاوا' تے 'کرتار سنگھ سندھو' دے منڈے آپس وچ گھوڑ دوڑ کروا اندے ساڈھی پینڈو رہتل دے مطابق ایہہ مقابلے اہمیت وی رکھدے نے اک دوسرے نال ویر دی وجہ وی بن دے۔ 'بابے حسن شاہ' دے میلے تے دو مقابلے ہوندے اک نیزا بازی تے دوجا گھوڑ دوڑ دا۔ لکھاری نے ایس مقابلے دی

خوبصورت منظر نگاری کیتی اے۔ انج جاپ دا اے کہ نیزہ بازی تے گھوڑ دوڑ توں اوہ کافی واقف اے۔ افضل احسن ہوراں دا ایہہ بیان پڑھو:۔

"تے بگا زمین دے نال لگ گیا۔ اوس جی رکاب تے نیوں کے کلا سانگ تے انج چاڑھلیا جویں بجھ نال پٹ لئی دا اے۔ اوہ بلے بلے تے واہ واہ دی کھپ وچ شوں کر کے لنگھ گیا۔ (23)"

"شوں کر کے لنگھ گیا" افضل رندھاوا ہوراں دے انداز نوں محسوس کیتا جا سکدا اے۔

فیر اوہ ہو گئی جیہڑی نہیں ہونی چاہیدی۔ 'کرتار سندھو سندھوؤ دی کلی کلی دھی 'روپو' تے 'شمشیر سنگھ رندھاوے' دا آپس وچ ٹاکرا ہو جاندا اے۔ 'روپو جیہڑی اتھری اڈلی دھی سی۔ اوہ 'رندھاویاں' دی گھوڑی دی لت وڈھنا چاہندی سی تاں جے اوہدا ویر گھوڑ دوڑ جت جائے۔ شمشیر اوس نوں پھڑ لیندا اے۔ ایتھے شمشیر سنگھ تے 'روپو' اک دوجے دے نیڑے ہو جاندے نیں تے اک دوسرے نوں ملن لگ پیندے۔

ناول دی ایس سدھی پدھری کہانی وچ 'شمشیر' تے 'روپو' دی محبت ناول دا رومانی پکھ اے۔

'اجاگر سنگھ' ایہہ گل پسند نہیں کردا کہ ویریاں دی کڑی نوں ملیا جائے۔ 'جاگو کھرل' وی 'شمشیر سنگھ' نوں سمجھاندا اے۔ پر گلیاں نوں کوئی نہیں روک سکدا۔ 'اجاگر سنگھ' دے منڈے نیزا بازی تے گھوڑ دوڑ جت لیندے نیں۔ ایتھے ناول کار اوس رہتل تے روشنی پاندا اے کہ خوشی دے موقع تے ایہہ 'جٹ' کس طرح دی خوشی مناندے نیں:۔

"سردار اجاگر سنگھ دی حویلی نال ڈھاراسی تے راگی اوتھے پڑھ کے کھلو گئے ...... اندر بوتلاں اگے دتے جوار دیاں تکیاں دے ڈھکن کھلن ڈیہے سن ...... تے سرداراں دیاں مچھاں تے ڈاڑھیاں شراب وچ بھجن ڈیہاں ہویاں سن ...... باہر چمٹا ڈھولکی سرنگی تے جوڑی ...... ساریاں سیال دی چپ چاپ رات دا سینا چیر ڈیہاں سن تے راگی نے راگ چھیڑیا" (24)

ایتھے سانوں سکھاں دی سوچ اوہناں دے شوقاں دی وی پتہ چلدا اے۔

'شمشیر' تے 'روپو' دی چاہت اپنی تھاں تے رہی تے 'رندھاویاں' تے 'سندھواں' دی دشمنی اپنی تھاں تے رہی۔ 'بچن سنگھ' دا ویاہ اجاگر سنگھ دے دوست 'ورک' ول ہوندا اے۔ ویاہ دا منظری وی ناول کار سوہنے ڈھنگ نال پیش کردا اے۔ جنج دا منظر سارا ساڈھی پینڈو وسوں دی عکاسی کردا اے۔ لاڑا جنج بن کے گھوڑے

تے بیٹھا ہوندا اے۔ اوپروں پیسے سٹے جاندے نیں۔ اوتھے افضل احسن رندھاوا ہوری لکھدے نیں۔ کہ کوٹھے تے کھڑی مُیار نے مذاق کیتا:۔

''بیتے پیسے جے وے بھائی اتوں گے بشیار نے شرارت نال آکھیا رندھاوے ڈ کھے ہوئے میں اڑیئے اکوئی مخول اے۔ دوجی نے ہس کے آکھیا۔'' (25)

ایتھے ساڈی وسوچ اپنی زات تے مان تران نوں وکھایا اے۔

بر بچن دا ویاہ ہو جاندا اے۔ 'شمشیر سنگھ' جیہڑا شروع توں ای اک لاپرواہ، لاڈلا تے وہیلا رہن دا سی۔ اوہ ناول دا ہیرو وی اے۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دے ہیرو اکثر اُچے لمبے تے دلیر ہوندے نیں۔ 'شمشیر سنگھ' دا ابھرا 'بر بچن سنگھ' اوس دا ویاہ 'جندو' نال کرنا چاہندا اے۔ جیہڑا اوہدی ماں دی بھین دی دھی ہوندی اے۔ شمشیر سنگھ ایس رشتے توں خوش نہیں ہوندا۔ کیوں جے اوہ دے من وچ تے 'روپو' بسی ہوندی اے۔ ناول دے شروع وچ شمشیر دا کردار اک فرمانبردار پتر تے بھرا دی شکل وچ ابھر دا۔ ایہہ سوہنا منڈا پہلی وار گھوڑ دوڑ وچ حصہ لیندا تے ایس مقابلے نوں جت کے وکھاندا اے۔ فیر اچانک اوہدا کردار بدل جاندا اے۔ ضرورت توں زیادہ شراب پیا۔ فیر اپنی محبت وچ اتنا خودغرض ہو جاندا کہ اپنی منگ 'جندو' نوں قتل کر جاندا اے۔ 'جندو' تے 'بر بچن سنگھ' نوں شک دی نگاہ نال ویکھدا اے۔ ایتھے 'شمشیر سنگھ' وچ اک ولین دا روپ نظر آندا اے۔ 'جندو' دا قتل اوس نوں پریشان وی کردا اے۔ 'جندو' دے قتل توں بعد جدوں اوہ واپس آندا اے۔ ایتھے لکھاری دا بیان پڑھو۔

''میرے اگے جندو دا گلاب دے وڈھے پھل وانگر چہرہ اڈدا جاندا سی تے اوہدیاں تکھیاں نظراں میرے دل وچ کھبدیاں جاندیاں سن۔

''کیہہ گل سی .... گل کرو؟''

''کیہہ گل سی .... گل کرو؟'' (26)

اُڈدے چہرے دا پڑھ کے اک فلم دا سین یاد آ جاندا اے۔ ایتھے ناول کجھ کمزور پیندا لگدا اے۔ کیوں جے 'جندو' دا قتل بلاوجہ اے۔ شادی توں انکار وی کیتا جا سکدا اے۔ شمشیر سنگھ دا "image" وی قاری تے برا پیندا اے۔ ناول دا اگلا حصہ شمشیر سنگھ دے دوالے گھمدا اے۔ 'روپو' اپنی محبت وچ ایئی ودھ جاندی اے کہ اوہ 'شمشیر سنگھ' نوں ملن حویلی آندی اے۔ ایتھے بھاؤ دا ایہہ جملہ کیہنا

"کڑیئے اپنے گھر دی نہیں تاں کجھ ساڈی عزت دا خیال کر"

ساڈھی پینڈ وِسوِچ اک غیرتاں تے عزتاں دے راکھے دی آواز لگدی اے۔

'ہربچن سنگھ' ہمیشہ 'شمشیر سنگھ' نوں 'روپو' والی راہ تے چلن توں روکدا اے۔ 'شمشیر سنگھ' اپنے بھرا دے خلاف ہو جاندا اے۔ دو جے پاسے روپو دے بھراوں دا ویاہ 'تیجا سنگھ باجوہ' دے نکے منڈے نال طے کر دیندے نیں۔ ویاہ دے دن وی مقرر ہو جاندے نیں۔ 'روپو' دی جنج آون والی ہوندی اے۔ 'شمشیر سنگھ' پنڈ توں غائب ہوندا اے۔ روپو دے چھ بھرا تے پیو وی ہوشیار ہوندے نیں۔ ایتھے 'ماکاں موچھن' وچولن دا کردار ادا کردی اے۔ ساڈھی پینڈ وِسوِچ 'وچولنا' اکثر اجہے محبت کرن والیاں دے کم آ کے ٹبراں دی عزت نوں نیلام کر دیاں نیں۔ 'ماکاں موچھن' مڑھیاں والے کھوہ تے اون دا سنیہا دے جاندی اے۔

'ہربچن سنگھ' شمشیر سنگھ دے غائب ہون توں پریشان ہوندا اے۔ بے بے کوں بار بار پچھدا اے۔ 'شمشیر کتھے اے؟' فیر ہربچن سنگھ سولیندا مڑھیاں دے کھوہ تے اپڑ جاندا اے۔ روپو تے شمشیر ٹوہاں فی پوٹلی سمیت نسن واسطے تیار کھڑے ہوندے نیں۔ دونویں نا روال توں لائل پور جان دا پروگرام بنا رہے ہوندے نیں۔ اینی دیر وچ 'ہربچن سنگھ' پہنچ جاندا اے تے اوہدی راہ ڈک لیندا اے۔

'ہربچن سنگھ' جیہڑا عزتاں دا رکھوالا وکھائی دیندا اے۔ ایتھے لکھاری نے ہربچن سنگھ کولوں ایہہ کہلوایا کے:۔

"دھیاں بھیناں دی عزت سبھ دی سانجھی ہوندی اے۔ ایہہ نہیں ہوسکدا۔ سویرے تک
سارے پنڈ دا نک وڈھیا جاوے گا...... ایہہ تیرے نال نہیں جاسکدی" (27)

ساڈھی پینڈ وِسوِچ اخلاقی قدراں دی نشان دہی کروا اے

'ہربچن سنگھ' تے 'شمشیر سنگھ' اک دوجے نوں مرن مارن تے تیار ہو جاندے نیں۔ 'جاکو کھرل' تے 'اندر سنگھ' اوہناں نوں ایس مور کھ پنے تو روک دے نیں۔ 'ہربچن سنگھ' بھرا نوں للکاردا اے کہ اوئے بے غیرتا۔ نالے اپنی پگڑی تے ٹھا ٹھا اوس دے قدماں وچ سٹ دیندا اے۔ ایتھے شمشیر سنگھ دے رویے وچ اک عجیب وغریب تبدیلی آندی اے۔ ایہہ غیر متوقع اخیری۔ 'شمشیر سنگھ' اکھاں میٹ کے تلوار دے پورے زور نال 'روپو' دی گردن اڑا دیندا اے۔ تے بھرا دے گلے لگ کے رون لگ پیندا اے۔

ایتھے لکھاری نے اجیہا انت کیتا اے جہدا منطق سمجھ نہیں آندا۔ 'روپو' نوں واپس موڑنا تے سمجھ آندا اے۔ 'روپو' دا قتل سمجھ نہیں آندا۔ ویسے وی اے دوجی کڑی دا قتل اے جیہڑا ناول دے ہیرو ہتھوں ہوندا اے۔

ایس توں پہلو 'جندو' دا قتل وی ایس طرح ای تلوار دے زور تے کردا اے۔

محمد آصف خاں ہوری ناول دے فلیپ وچ ناول بارے رائے دیندے ہویاں لکھدے نیں:۔

''افضل احسن ہوراں سارے پنڈ وجیون نوں ناول دے کلاوے وچ لے لیا اے۔ ایہہ ٹھیک اے ایس ناول دے پاتر سکھ مذہب نال تعلق رکھدے نیں پر ایہہ پاتر اج وی اتھے وسدے رسدے نیں جتھاں دے کسے وی پنڈ دی ایہہ کہانی ہوسکدی ۔'' (28)

ناول دے سارے کردار اچے اچے ناواں والے جٹ نیں۔ جیہڑے بھوئیں رکھدے نیں تے گھوڑیاں تے سواریاں کردے نیں۔ اوس ویلے دی کہانی اے جدوں پنڈ وسو وچ گھوڑ سواری کرنا "Status Symbol" سمجھیا جاندا سی۔

انعام الحق جاوید ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

''ایہہ خاص طبقہ اوہ اے۔ جیہڑا سارا کم مزارعیاں کولوں لیندا اے تے آپ صرف گھوڑے پالن تے شملہ اچا رکھن وچ رجھا رہندا اے۔ ایہدے علاوہ ایس طبقے دی اک اپنی اخلاقیات اے جیہدے وچ عیب خوبیاں دا درجہ رکھدے نیں تے ایہناں دی ہر برائی کسے نہ کسے ویہی ریت وچ لک کے سامنے آندی اے۔'' (29)

'افضل احسن رندھاوا' دی زبان تے بیان بڑا زبردست اے فرخندہ لودھی ہوراں اوہناں دی تعریف کجھ اسطرح کیتی اے:۔

''افضل احسن رندھاوا ہوراں ایس ناول دی کہانی دے نال نال زبان تے بیان اتے وی خاصی محنت کیتی اے۔ پنڈ وجیون وچ سوچ دے وکھرے ڈھنگ نوں ونگویں تے نرول زبان راہیں سامنے لیاوندا اے۔'' (30)

ناول دی زبان تے بیان ناول نوں دلچسپ تے خوبصورت بناندا اے۔ ناول دے مکالمے اپنے ماحول چوں پنگرے لگدے نیں۔ ناول دا وسیب تے کرداراں دی گفتگو آپس وچ میل رکھدی اے۔ اوتھاں دی گل کتھ اوپری نہیں لگدی۔

ناول دی کہانی تے تکنیک چنگی اے پر کہانی وچ جھول شمشیر سنگھ دی گنجھل دار شخصیت نال پیندا اے۔ 'جندو' دا قتل صرف کہانی دے خلاواں پر کرن واسطے کیتا گیا اے۔ ناول دے انت واسطے 'روپو' دا قتل کرنا وی ضروری نہیں سی۔ دراصل ایہہ اک سدھا پدھرا ناول اے۔ افضل احسن ہوراں ناول کاری دا سفر 'دیوا تے دریا'

توں شروع کیتا اے۔ ایس کر کے ایس ناول وچ ساریاں خوبیاں دا ہونا ناممکن اے۔ فیر وی ایس ناول دی اپنی اک خاص اہمیت اے۔

4. سانجھ

لکھاری: سلیم خاں گمی چھپن ورہا: 1969ء

پبلشر: لاہور، ادارہ پنجاب، رنگ رام گلی نمبر 1 صفحے: 296 باب: 13

سلیم خاں گمی دے ناول سانجھ دی کہانی ونڈ توں پہلاں دی کہانی اے۔ خود ناول کار نے ناول نوں تن حصیاں وچ ونڈ دتا اے۔

1) میلے مشاہدے

2) موت دی آواز

3) ہنجو تے راکھی

سلیم خاں گمی ہوراں دا ناول ساڈھی پرانی پنڈ وسوں دی مکمل مورتی اے۔ ایس دی کہانی فرید پور تے خان پور دے گھرانیاں دی کہانی اے۔ فرید پور دا مراد تے ہرنام سنگھ ایس کہانی دے اہم کردار نیں۔ مراد خاں دی بک دھی صغریٰ 'صغراں' تے ہرنام سنگھ دی دھی 'پریتو' آپس وچ سہیلیاں ہوندیاں نیں۔ 'قادر' (قادر خاں) مراد خاں دا ملازم ہوندا اے مراد خاں اوس نوں بڑا پیار کردا اے کیوں جے ایہہ اوس دے موئے یار 'بوٹے خاں' دا کلا کلا پتر ہوندا اے۔ 'صغریٰ' تے اوہ کٹھے پل کے جوان ہوندے نیں۔ قادر خاں اک دلیر جوان سی۔ اک اجیہے دلیر پیو دا پتر جیہنے اپنی جان پنڈ تے قربان کردتی سی۔ 'قادو' سارا بوٹے خاں ورگا سی۔ خود لکھاری نے ناول وچ فرید پور وچ رہن والیاں دا انج تعارف کروایا اے:۔

> "فرید پور سکھاں تے پٹھاناں دا سانجھا پنڈ اے۔ کل ای (80) گھر نیں۔ چالی (40) گھر سکھاں دے تے۔ تریہہ (30) گھر پٹھاناں دیں، باقی دس گھر دوجیاں ذاتاں دے۔ دوسریاں ذاتاں وچ تلسی داس تے بناری وی نیں۔ اوہ ذات دے کراڑ نیں۔ بناری دی دکان پٹھاناں دے گھراں ول اے۔ ایس کر کے اوہ مسلماناں طرح ایمان دی قسم کھاندا اے۔ تلسی داس دی دکان سکھاں دی ونڈ پاسے سی ایس کر کے اوہدا رہن سہن اوہناں ورگا اے۔ اوس دی توں 'شانتی' وی 'کھلے ڈھلے' سجا دی اے۔ اوہ لوکاں دا پاساں مخول

برداشت کرلیندی اے۔ایس توں علاوہ دوگھر جولاہیاں دے،مولوی اکبر دا،مجید اوا،پرسنو جھیور اوا،دوگھر سکھ لوہاراں،اک گھر دھوبیاں،اک نائیاں دا تے اخیر لا گھر دینے میراثی دا۔"(31)

ناول دے پہلے حصے وچ میلیاں دی تصویر کشی کیتی اے۔ساڈھی پنڈ وسو وچ میلے بڑی اہمیت رکھدے نیں۔ورھیاں توں ایہناں میلیاں دا اک جیہا رنگ ڈھنگ اے۔میلیاں تے ڈانگ،کھونڈے تے بلم وی چلدے نیں۔نکی نکی لڑائی وڈھے وڈھے پھٹ لگا دیندی اے۔باوجیں بوٹے خاں' دا' سنتوکھ سیہ' پڑ وچ سٹ کے آپوں پھاہے لگ جانا ہووے یاں' قادر خاں' دا میلے تے 'بجلی' نوں' کرپا سنگھ' توں بچاندے اوس نوں پھٹ لگانا ہووے۔فیر کرپا سنگھ دا چوری قادر خاں نوں بلم دا وار کر کے موت دے منہ دھکیل دینا ہووے تے آپ نس کے فوج وچ بھرتی ہونا۔ایہہ پینڈو وزتل دی عکاسی کردے نیں۔ایہہ پیار تے انس دی نشانی وی نیں ویر تے دکھ دیاں یاداں وی نیں۔ایس پہلے حصے نوں ای میلیاں دی چنگی نشاندہی کردے ویکھدے آں۔دن نوں شوکن میلیاں دیاں گھمدیاں شیواں خریددیاں تے جلیب کھاندیاں نظر آندیاں نیں۔رات نوں گھبرو تے گھبرو،سیانے وی کنجری نچا کے خوش ہوندے نیں۔فیر وساکھی دے میلے تے جتھے لوکائی خوشی دے گیت گاندی اے۔اوتھے گھبرو پھٹ وی کھاندے نیں۔جتھے لکھاری وساکھی دے میلے دی تصویر کشی کردا اے۔

'جنا آئی او وساکھی' دی گونج وچ لوکائی فصلاں پکن تے خوش ہوندی اے۔میلے وچ شرارتاں مسخریاں تے چوہلاں ہوندیاں نیں۔گھبرو رل کے بھنگڑا پاندے نیں۔مٹیاراں اپنیاں سکھیاں نال رل کے میلے وچ سوہنے لیڑے پا کے گھمدیاں نیں۔ایتھے ای'ہرنام سنگھ' دی بھین دا پتر'کرپا سنگھ' جیہڑا 'ہرنام سنگھ' دا جنوئی سی تے فیر سارے پنڈ دا جنوئی سی۔اوس نے 'قادر خاں' کولوں پچھلے میلے دا بدلہ لیا تے اوس نوں چھپ کے پھٹڑ کردتا۔قادر خاں موت دے منہ وچ ٹر جاندا اے۔

قادر خاں موت نال لڑ رہیا ہوندا اے۔'صغیٰ' اپنے پیو'مراد خاں' دے کہنے تے 'قادر خاں' دی خدمت کردی اے۔ہسپتال وچ 'ڈاکٹر لینا سنگھ' قادر خاں نوں بچان دی کوشش بڑے خلوص نال کردا اے۔'کرپا سنگھ' نس جاندا اے۔'ہرنام سنگھ' دے پتر'چرن سنگھ' تے 'درشن سنگھ' گرفتار ہو جاندے نیں۔'مراد خاں' اپنی محبت وچ 'ہرنام سنگھ' دے دونواں پتراں نوں بچانا چاہندا اے۔پر'ہرنام سنگھ' ایہناں رشتیاں تے دوستی تے

انسانیت دے رشتے نوں ترجیح دیندا اے۔ قادر خاں بچ جاندا اے۔ 'صغیٰ' تے پنڈ والیاں دا خلوص تے دعاواں اوس دی جان بچا دیندیاں آں۔ سب توں ودھ کے ماں روڑی دیاں دعاواں کم آندیاں نیں۔

ناول دے دوجے حصے دا ناں 'موت دی آواز' اے۔ ایہہ آواز 'قادر خاں' واسطے وی سی تے 'کرپا سنگھ' واسطے جیہڑا انس کے لام وچ بھرتی ہو جاندا اے۔ 'قادر خاں' تے 'صغیٰ' دے متعلق 'مراد خاں' دے کن بھرے جاندے نیں۔ 'مراد خاں' غصے وچ قادر خاں نوں فوج وچ بھرتی کرا دیندا اے۔

'قادر خاں' انگریزاں ولوں برما دے محاذ تے لڑدا اے۔ برما دے جنگلاں وچ اوس دا ٹاکرا پرانے ویری 'کرپا سنگھ' نال ہوندا اے۔ جیہڑا آزاد فوج ولوں انگریزاں دے خلاف لڑ رہیا ہوندا اے۔ ایتھے دے ٹاکرے وچ 'کرپا سنگھ' 'قادر خاں' دے ہتھوں ماریا جاندا اے۔ اوہ مردے مردے اک مندری قادر خاں دے حوالے کر دیندا اے کہ اوہدی منگ 'پرِیتو' دی امانت اے۔

تیجے حصے وچ قادر خاں لڑائی مکن توں بعد پنڈ واپس آ جاندا اے۔ اوہ مندری 'پرِیتو' دے حوالے کر دیندا اے۔ ایتھے فیر 'درشن سنگھ' تے اوہدے ساتھی چھوٹیاں موٹیاں شرارتاں 'قادر خاں' دے خلاف کردے رہندے نیں۔ ایس حصے دا ناں 'انجو تے راکھی' اے۔ قادر خاں دی کہانی تے چلدی سی۔ ایس قصے وچ ہندوستان دی ونڈ دا رولا پے جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے 'مراد خاں' دی محبت وچ کمی نہیں آندی۔ دونوں مل کے وی فرید پور دا بھلا چاہندے سی۔ اوہناں دی 'سانجھ' وچ سوئی جنی وتھ نہیں آندی۔ مولوی اکبر ہمیشہ سکھاں دی گل کردا اے پر کجھ باہروں آئے لوکی ہمیشہ پنڈ دے لوکاں نوں چکلدے رہندے نیں۔ مولوی اکبر ہمیشہ اوہناں نوں پیار محبت دا درس دیندے نیں۔ سچ گل تے ایہہ ای اے کہ پیار محبت دا رکھ پنڈ وسوں وچ ای ننگر دا تے سایہ دار رکھ بن جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے 'مراد خاں' ایس رکھ دی چھاں ہیٹھ حیاتی گذار دے نیں۔ ہندوستان دی ونڈ ہو جاندی اے۔ پاکستان بن جاندا اے۔ مولوی اکبر دے واعظاں راہیں اوس ویلے دے سیاسی حالات دا وی پتہ چلدا اے۔ 'فرید پور' پاکستان دے حصے آندا اے۔ 'مراد خاں' 'ہرنام سنگھ' نوں تسلی دیندا اے کہ اوہ جان دیدے گا پر اپنے سکھ بھراواں نوں کوئی تکلیف نہیں ہون دے گا۔ 'ہمے خاں' اپنے ساتھیاں نال رل کے فرید پور تے حملہ کر دیندا اے۔ 'ہمے خاں' دا مقابلہ کرن واسطے فرید پور دے پٹھان اٹھ کھلوندے نیں۔ فرید پور دے سکھاں دی مکمل حفاظت کردے نیں۔ 'مراد خاں' ایس ٹاکرے وچ ماریا جاندا اے۔ اپنے یار نال کیتا وعدہ وی پورا کر جاندا اے۔ 'قادو' اپنے چاچے 'مراد خاں' دی تھاں کھلو جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے

دو جے سکھ خانداناں نوں راوی پار پہنچن دا انتظام کردا اے۔ 'ہرنام سنگھ' مرید پورچھڈن توں پہلاں 'قادو خاں' دا نکاح 'صفی' نال کروا دیندا اے۔ کیوں جے اے آخری خواہش 'مراد خاں' دی سی۔ مولوی اکبر تے ہرنام سنگھ ایہہ نیک کم کر دیندے نیں۔ سارے غیر مسلم حفاظت نال راوی دے پتن تے پہنچ جاندے نیں۔ 'قادو خاں' خود کھونڈی پھڑ کے کھڑا ہوندا اے۔ اچن چیت پتہ چلدا اے کہ 'خان پور' دا 'بہرام خاں' 'پریتو' نوں چک کے لے گیا۔ 'قادو' اپنی جان تے کھیل کے اوس دے پچھے جاندا اے۔ آپ پھٹڑ ہو جاندا اے پر 'پریتو' نوں بچا لیندا اے۔ پتن تے اپڑ کے 'قادر خاں' جان دے دیندا اے۔ ایتھے لکھاری دیاں سطراں نوٹ کرو:۔

''سارے لوک سرست کے پتن ول ٹر پے۔ 'پریتو' 'قادر' دے ہتھوں اکھاں نال لا کے روندی اے۔ اخیر اوہدا بابو اوہدے کول آیا تے بولیا' دھیے! اوہدی قوم ہمیشہ جیوندی رہندی اے۔ جس قوم دے لوک نیکی واسطے مرنا جاندے نیں۔'' (32)

'قادو خاں' نے اپنی جان دی قربانی دے کے پنڈ دی دھی دی عزت بچائی۔ پنڈ دی اوس 'سانجھ' نوں پورا کیتا۔ جس دا بوٹا ہرنام سنگھ تے مراد خاں نے لگایا سی۔

'سلیم خاں گمی' دا ایہہ ناول 'سانجھ' 1969 وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس نال نوں 'رائٹرز گلڈ' ولوں انعام وی مل چکیا اے۔ ہجر دے لحاظ نال مکمل ناول اے۔ سانجھے پنجاب دا ایہہ ناول افضل احسن دے ناول 'دیوا تے دریا' ورگا ماحول رکھدا اے۔ ناول دی کہانی وچ تسلسل اے۔ مکالمے ستھرے، زبان عام فہم تے لوکائی دی زبان ورتی اے۔ ایہہ نوٹ کرو:۔

''شتو نگڑیو! جے تسی روانہ پاندے تے گھوڑی نے ضد نہیں سی کرنی جاؤ دفع ہو جاؤ تے ٹکراں نالوں گوندلاں کے تیر تے گلیلاں بناندے پھیرو''

''پر قادر من جائے گا! ہرنام سنگھ نوں شک سی پئی قادر نئیں منے گا

کیوں نئیں منے گا۔ اک تے ساڈھے یار دا پتر اے تے دوجے اوہ میرا نوکر اے۔ 'مراد خاں نے بڑے مان تران نال آکھیا۔'' (33)

شریف کنجاہی ہوراں 'سانجھ' بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کیتا اے:۔

'سانجھ' سلیم خاں گمی ہوراں دے پیار دا اک کھرا اظہار اے۔ اردو رسم الخط وچ ایہہ پہلا ناول اے جس دیاں رگاں وچ پنجاب دا خون سرکدا اے۔ ناول دیاں پہلیاں سطراں ای پڑھن والے نوں شہراں توں دور دی پنڈ ووسوں وچ لے جاندے نیں تے جتھے اجے صنعتی

انقلاب توں پہلاں دی زندگی دی آؤندی اے۔" (34)

ایتھوں ساتوں ناول دی Theme دا پتہ چلدا اے۔ ایس ناول وچ صنعتی انقلاب توں پہلاں دا پنڈ وسن دا چارا کیتا اے۔ ناول اساری وچ "Author" دی سوچ دا بڑا دخل ہوندا اے۔ اوہ اپنی imagination تے مشاہدے نال کہانی دی ہنر نوں تیار کردا اے۔ ایس وچ ناول کار اک "Third person narrator" دے طور تے کہانی بیان کردا اے۔ ناول دی کہانی سدھی پدھری اے۔ پر اک اخلاقی پہلو 'سانجھ' نوں ثابت کیتا گیا۔ جیہڑا Author دا مقصد سی۔ دوجی اک اہم گل نوٹ کرن والی اے۔ کہ ناول کار Prejudice بالکل نہیں۔ مسلمان ناول کار ہون دے باوجود وی اوہدا جھکاؤ کسے قوم یاں مذہب دے اوکاں ول نہیں۔ بلکہ اوس دسیا اے کہ نیک تے بد تے بھیڑے چنگے لوک ہر مذہب جاتی وچ ہوندے نیں۔ ایتھوں ساتوں لکھاری دی شفاف سوچ دا پتہ چلدا اے۔

انعام الحق لکھدے نیں:۔

> "اس ناول کا موضوع تقسیم ملک کے وقت کے فسادات ہیں۔ ناول کار نے مثبت رویہ اختیار کرتے ہوئے یہ تاثر قائم کیا ہے کہ مسلمانوں نے سانجھ کی صدیوں پرانی روایت کو برقرار رکھتے ہوئے ہندوں اور سکھوں کو وقتی جوش میں آئے ہوئے دھاڑے ماروں سے بچایا۔ اسی دلیری اور رواداری کی روایت کے دفاع میں ناول کا ہیرو قادر خاں اپنی جان تک قربان کر گیا۔" (35)

ناول کار نیں 'قادر خاں' دی جان دی قربانی دے کے انسانیت تے سانجھ دا روشن پہلو وکھایا اے۔ اس دے کردار کسی نفسیاتی الجھن دا شکار نہیں۔ فسادات دے حوالے نال اردو ادب وچ بے شمار ناول تخلیق ہوئے۔ جیہاں وچ قدرت اللہ شہاب دا ناول 'یا خدا' قابل ذکر اے۔ سانجھ وچ 'قادر خان' سکھ کڑی 'پریتو' دی عزت بچاندا اپنی جان قربان کر دیندا اے۔ اودھر 'یا خدا' وچ سکھ امام دی بیٹی 'دلشاد' دی عزت پامال کر دیندے نیں۔ فسادات دیاں کہانیاں ہر رنگ وچ ڈوبیا ہویاں نیں۔ ہر لکھاری دا اپنا اپنا مشاہدہ اے۔ پنجابی وچ سانجھ اک مثبت سوچ دا ناول اے۔ کرشن چندر دا ناول غدار وی ایس ای رنگ ڈھنگ دی کہانی اے۔

امروز^ 1971 ¢ غلام یعقوب ہوراں سانجھ تے تبصرہ کر دیا لکھیا:۔

> سلیم خاں گمی نے سارے پلاٹ نوں ٹھکانے سر تجھ پا کے توڑ چاڑیا اے۔ کدرے وی جھل نہیں پین دتی اوہ نہ تے لمیاں بیاناں وچ کھیدا اے۔ نہ اکا ای اسٹریکٹ آرٹ دا پردا

تان دیندا اے۔ تاں جے ایس وتعاتی ناول وچوں آفاقی سوالاں دے جواب طبقاتی کشاکش تے ایہو جہے ڈھنگ مسئلے نجھن نژ پئے۔" (36)

ڈاکٹر انعام الحق نے اپنی کتاب 'پنجابی ادب دے ارتقا' وچ کرداراں دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

'پاتراں دی سوچ دے حوالے نال ویکھیا جائے ایس ناول دے بڈھے پاتر بہتے حقیقت پسند لگدے نیں تے آپو وچ پیار محبت نال رہنا چاہندے نیں۔ جد کہ نویں نسل کھیڑ دی رہندی اے۔ مراد خاں دامنہ بولیا پتر تا دور ے ہرنام داجوئی کرپا سنگھ دوویں جوڑ نیں۔ جیہڑے پٹھاناں تے سکھاں دی نمائندگی کردے نیں۔ کرپا سنگھ وچ سارے عیب موجود نیں۔ ایتھوں تک کہ اوہ نک کے وار کرنوں وی نہیں ٹلدا جد کہ تادوشبت رہتاں دار الکھا اے تے شراب وی نہیں پیندا۔" (37)

ناول وچ پاتراں دی اہمیت توں انکار نہیں کرسکدے۔ سلیم خاں گمی دے کردار اپنے ماحول تے وسوں وچ کھبے ہوئے کردار نیں۔ اوس نے ایس ناول وچ ہر قسم دے کردار بھیڑے، چنگے، نیک تے بدتخلیق کیتے۔ اوس دا کمال اے کہ ایہہ کردار کدھرے وی اوپرے نہیں لگدے۔

شہباز ملک ہوراں اپنی کتاب گویڑ وچ سانجھ بارے انج اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے:۔

"سلیم خاں گمی دے ناول وچ قیام پاکستان توں پہلاں دی سانجھ دسی گئی اے۔ فساداں ویلے فرید پورے پٹھاناں نے خان پورے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں نوں حفاظت نال سرحد پار کرواتی ایس کوشش وچ ہیرو تادور نوں اپنی جان دا نذرانہ پیش کرنا پیا ایس ناول وچ بوہتا زور 'سانجھ' اتے دتا گیا اے۔" (38)

'سانجھ' اوس ویلے تخلیق ہویا جدوں جھے پنجابی ناول دی بڑی تھوڑ سی۔ ناول دی ایس لوڑ توں 'سانجھ' نے بڑی حد تک پورا کیتا اے۔

فرخندہ لودھی نے سانجھ بارے لکھیا اے:۔

"سانجھ' ناول وچ سکھ سرداراں دے نال نال ہندو، مسلمان تے سایتی کرداروی موجود نیں۔ سانجھ دا ہیرو وی مسلمان اے تے ایس ناول دا موضوع فساد نیں۔ دسیا گیا اے پئی کیویں مسلماناں نے سانجھ ورتی قائم رکھدے ہویاں فرید پورے پٹھاناں نے خان پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں دیاں جاناں، عزتاں تے مال دی حفاظت کیتی۔" (39)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ایہہ ناول ساڈھی وسووی سانجھ دی نشانی اے۔

ایس پہلے دور وچ جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناول 'ٹبر کتے' اک سدھا پدھرا ناول اے۔ جس وچ پنڈ ورجھل بھل دی عکس بندی کیتی گئی اے۔ ایہہ پنڈ و معاشرت دے حوالے نال لکھیا ہویا ناول اے۔ جس وچ نفسیاتی کجھ وکھان دی کوشش کیتی گئی اے۔ عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول 'ٹھیڈا' اک معاشرتی ناول اے۔ ایس دی کہانی وچ نفسیاتی کجھ وی وکھال دیندا اے۔ لکھاری سگمنڈ فرائیڈ دے خیالاں نال سہمت لگدا اے۔ ایس ناول وچ خاص قسم دی شہری معاشرت دی عکاسی کیتی گئی اے رومانی تحریکاں دا اثر وی وکھالی دیندا اے۔ ویسے ایہہ ناول کوئی تکڑا ناول نہیں۔ کہانی وچ فلمی قسم دا تاثر ملدا اے۔ ایس دور وچ چھاپے چڑھن والے دو ناول افضل احسن رندھاوا ہوراں دا 'دیوا تے دریا' تے 'سلیم خاں گمی' ہوراں دا 'سانجھ' کوجھی معاشرت چوں چنگرے ناول نہیں۔ ایہہ ناول اوس ویلے دی یاد دواندے نیں جدوں سکھ تے مسلمان رل مل کے رہندے سی۔ ایہہ دونویں ناول 1947ء توں پہلاں دے ماحول دی خوبصورت عکس بندی کر دے نیں۔ پاکستانی پنجابی ناول دی ایس دور وچ نیہہ رکھی گئی۔

دو جا دور

1971ء تا 1980ء

پندرہ ناول

نمبر شمار	ناول دا ناں	مصنف	چھپن دا سال
1.	تا زو	ظفر اشاری	1971ء
2.	پٹھو	ڈاکٹر محمد باقر	1972ء
3.	گلو	غلام حسین خان	1973ء
4.	کھیڈ مقدراں دی	رابعہ محمد احمد	1974ء
5.	سکے پانی	اعجاز الحق	1975ء
6.	دل اک دیوا	آغا اشرف	1975ء
7.	ست گواچے لوک	فخر زمان	1975ء
8.	پکھیرو	مستنصر حسین تارڑ	1976ء
9.	بلدے دیوے	رضیہ نور محمد	1976ء
10.	نال میرے کوئی چلے	احمد سلیم	1976ء
11.	اک انکھی دی پنجاب دی	نادم عصری	1976ء
12.	آپنی رت جو پائتریں تھئی	ڈاکٹر سفیر علوی	1976ء
13.	اک مرے بندے دی کہانی	فخر زمان	1977ء
14.	نالہیاں دی چھاں	غلام حسین آبیل	1978ء
15.	کہانی اک اجڑ دی	احسان بٹالوی	1978ء

دوجا دور

ایس دور وچ 1971 توں 1980 تیکر دا ویلہ شامل اے۔اس دور وچ کل پندرہ (15) ناول تخلیق ہوئے۔

1971 وچ ظفر اشاری ہوراں دا ناول 'نازو' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک رومانی تخلیق اے۔ ایس وچ ونڈ توں پیدا ہون والے مسئلے دا ذکر وی اے۔ سرائیکی بولی وچ لکھیا پہلا ناول اے۔

1972 وچ محمد باقر دا ناول 'شہو' تخلیق ہویا ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ اپنے کلاوے وچ اک لمبا عرصہ لیندا اے۔ ایہہ ناول ونڈ فسادات تے ہجرت دے موضوع تے تخلیق ہویا۔

1973 وچ غلام حسین خان ہوراں دا ناول 'گلوُ' سرائیکی بولی وچ تخلیق ہویا۔ ایہہ ناول قسط وار رسالہ سرائیکی ادب ملتان توں چھپدا رہیا اے۔ ایہہ پنجابی زبان دا اکلوتا اسراری تے جاسوسی ناول اے۔

1974 وچ راجہ محمد احمد دا ناول 'کھیڈ مقدراں دی' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ وی اک رومانی لکھت اے۔ ایہہ پنڈ تے شہری دوہواں طراں دی وسوں دی کہانی اے۔

1975 وچ تن ناول چھاپے چڑھے۔ اعجاز الحق دی لکھت 'سُکے پانی' اک ناولٹ نما بے ربط تحریر اے۔ ایس وچ لکھاری نے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ایہہ خیالاں دا ناول 'Novel of Ideas' اے۔ آغا اشرف ہوراں دا ناول 'دل اک دیوا' وی ایسے سال چھپیا۔ ایہہ اک پاگل دی کہانی اے۔ ایہہ اک نفسیاتی ناول اے۔ 1975 وچ فخر زمان دا ناول 'ست گواچے لوک' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول نوں ایس دور دا سرکڈھواں ناول ثابت ہویا۔ ایس ناول تے سارے ادیباں تے دانشوراں دی توجہ اپنی ول کھچ لئی۔ ایہہ ست لوکاں دی کہانی اے۔ جس نوں ناول کار نے علامتاں راہیں بیان کیتا اے۔ ایس نے پنجابی ناول نوں اک دم دنیا دی صف وچ کھڑا کر دتا۔ ایہہ علامتی ناول Daddaist تحریک توں متاثر ہو کے اسار یا گیا اے۔ ایہہ جدید طرز دا علامتی ناول اے۔

1976 وچ پنج ناول تخلیق ہوئے۔ مستنصر حسین تارڑ دا ناول 'پکھیرو' وی ایسے سال چھپیا۔ ایہہ وی اک علامتی ناول اے۔ ایس ناول نے پنجابی ناول نوں نویں راہ وکھائی اے۔ ایہہ بندے تے پکھیرو دی سانجھ دی

کہانی اے۔1976 ءوچ 'رضیہ نور محمد' دا ناول بلدے دیوے چھاپے چڑھیا۔ایہہ ناول عورت دی مظلومیت دی داستان بیان کردا اے۔اس وچ نویاں سوچاں دا اظہار کیتا گیا اے۔زنانیاں دے حق دی گل کیتی گئی اے۔ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔1976 ءوچ اک ہور ناول 'نال کوئی میرے چلے' چھپیا۔ایس ناول وچ ونڈ دے رولیاں دا ذکر اے۔پینڈو وزحل دی عکاسی کردا اے۔ایہہ وی اک معاشرتی ناول اے۔ناول کار سلیم احمد نیں۔1976 ءوچ 'اک اکھی ڈھی پنجاب دی' چھپیا۔ناول کار نادم عصری نے برصغیر دی ونڈ ہجرت تے فسادات توں متاثر ہو کے ایہہ ناول تخلیق کیتا۔ایہہ اک اخلاقی ناول اے۔1976 ءوچ سرائیکی بولی دا ناول 'اپنی رت جو پاٹری تھئی' وی چھپیا۔ایہہ ناول روایتی رجحانات دے تحت اساریا گیا اے۔ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔

1977 ءوچ فخر زماں دا دوجا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' چھپیا۔ایہہ ناول اتہاسک پکھ رکھدا اے۔ایہہ وی اک جدید طرز دا ناول اے۔جیہڑا 'اک مرے ہوئے بندے' دے احساسات بیان کردا اے۔ایہہ ناول سیاسی ناول اے۔

1978 ءوچ دو ناول چھاپے چڑھے۔غلام حسین سہیل دا ناول 'نالہیاں دی چھاں' وی ایسے سال چھپیا۔ایہہ ناول معاشرتی پکھ دا اے۔بنیادی طور تے اس دا جھکاؤ رومانیت ول زیادہ اے۔اک پنڈ ورحل دا کردار جمیل اس دا مرکزی کردار اے۔جیہڑا شہر وچ آ کے پڑھدا اے۔ایہہ ناول رومانی ناول اے۔'نالہیاں دی چھاں' اتنی مضبوط لکھت نہیں اے۔1978 ءوچ چھین والا دوجا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' اے۔ایتھے بکریاں نوں بطور علامت ورت کے سوسائٹی دے نام نہاد نقابیاں دا مذاق اڑایا گیا اے۔ایہہ اک علامتی ناول اے۔

.1 تازو

لکھاری: ظفر لاشاری چھپن ورھا: 1971ء

پبلشر: بہاولپور سرائیکی ادبی مجلس صفحے: 368 باب:18

'تازو' پہلا سرائیکی ناول اے۔ایس ناول دی کہانی 'تازو' دے ارد گرد گھمدی اے۔'تازو' اک ہندو

دی اولاد اے ۔ جس دی ماں باپ ہندوستان دی ونڈ توں بعد مارے جاندے نیں ۔ فسادات نے لکھاں گھر اجاڑ دتے ۔ 'نازو' نوں اللہ نے بچا کے 'گامن' تے مریم دی جھولی وچ پا دتا ۔ اوہناں دی اپنی کوئی اولاد نہیں سی ایس کر کے اوہناں نازو نوں بڑی لاڈلی رکھیا سی ۔

کہانی چونکہ گھریلو حیاتی بارے اے ۔ ایس کر کے ناول کار نے انگا سا کا دے رویاں دا ذکرا ای کیتا اے ۔ 'نازو' اک ہندو دی اولاد سی ۔ ایس کر کے 'گامن' دی ماں شروع وچ اوس نوں چنگا نہیں جاندی پر آہستہ آہستہ اوہدی سوہنی تے من موہنی شکل نے اک دن دل وچ جگہ بنا لیندی اے ۔ لکھاری بالاں بارے اپنے تاثرات کجھ انج لکھدا اے :۔

> ''بال قدرت دی طرفوں دان ہوندی اے ۔ اے معصوم ہستی جیہڑے غم وفکر کولوں بے پرواہ تھی تے کھلدی اے تاں اوہدی معصوم مسکن کائنات کیتے سکھ دا موجب بن دی اے ۔'' (40)

دن گزر دے جاندے نیں اوہ دونوں میاں بیوی 'نازو' وچ رج جاندے نیں ۔ 'گامن' دا وڈا بھرا 'قادر بخش' شہر وچ ٹھیکیداری کردا اے ۔ گامن دا ویاہ ہو گیا سی کیونکہ اک تے اوس پڑھائی چھڈ کے زمیناں دا کم شروع کر لیا ۔ دوسرا اوس دا دل بستی دی کڑی 'مریم' تے آ گیا سی ۔ 'قادر بخش' دی شادی 'حسین خان' دی دھی 'فرحت' نال ہو جاندی اے ۔ 'قادر بخش' اپنے بھرا 'گامن' نوں وی شہر لے آندا اے ۔ دونوں فیر رل کے اک گھر وچ رہن لگ پیندے نیں ۔

'بشریٰ' تے 'اختر' قادر بخش دے بچے ہوندے نیں ۔ 'نازو' وی اوہناں نال گھل مل کے رہندی اے ۔ ناول کار گھریلو حیاتی دا بڑا سوہنے ڈھنگ وکھاندا اے ۔ اسطرح ای بچے جوان ہو جاندے نیں ۔ 'اختر' دا لگاؤ 'نازو' نال ہوندا اے ۔ جدوں 'نازو' دی زندگی خوشیاں نال بھری ہوندی تے اوس اوپر قیامت ٹٹ جاندی اے ۔ اوس دی ماں 'مریم' بچے نوں پیدا کردیاں مر جاندی اے ۔ بچہ وی ختم ہو جاندا اے ۔

'نازو' دی حیاتی دیاں مشکلاں شروع ہو جاندیاں نیں ۔ تھوڑے عرصے بعد 'فرحت' اپنی بہن 'نزہت' دا رشتہ گامن نال طے کر دیندی اے ۔ گامن ویاہ توں بعد 'نازو' ول زیادہ توجہ نہیں دیندا ۔ 'نزہت' دا سلوک اوس نال چنگا نہیں ہوندا اے ۔ 'نازو' سب کجھ برداشت کر دی اے 'نازو' تے 'اختر' دا لگاؤ دن بدن ودھدا جاندا اے 'اختر' دے جذبات دا ساتوں لکھاری دے ایہناں لفظاں نال پتہ چلدا اے :۔

"ناز وا توں میڈے نال آندیں تاں میکوں اپنے آپ دا ہوش نی راہندا۔ پڑھدا اکھ آں خیال کہیں پاسے ہوندے۔ لکھدا اکھ آں۔ لفظ کجھ دے ہوندے۔ پتہ نہیں توں کیا جادو کر ڈیندیں میڈے اتے۔" (41)

فیر اک ڈینہہ سارا کنبہ مری جان دا پروگرام بناندا اے۔ مری جاندیاں ریل دا حادثہ پنڈی دے قریب ہوندا اے۔ بشریٰ، فرحت تے نزہت موقعے تے ختم ہو جاندیاں نیں۔ ناز وزخمی ہو جاندی اے۔ صرف 'اختر' بچ جاندا اے۔ 'ناز و' زخمی حالت وچ اپنی یادداشت کھو بیندی اے۔ ڈاکٹر رحمانی اوس نوں اپنے گھر لے جاندا تے اپنی دھی بنالیندا اے۔ اوس دی اپنی اکو دھی 'روبینہ' ہوندی اے۔ دوئیں کڑیاں کٹھیاں پل دیاں نے۔ 'ناز و' نوں اپنی پہلی حیاتی اکا یاد نہیں رہندی اوہ ڈاکٹر رحمانی دے گھر اوہدی دھی دی حیثیت نال رہندی اے۔ اوس دا نواں ناں 'روزینہ' ہوندا اے۔

ایتھے ناول دی کہانی وچ جھول اے۔ ڈاکٹر رحمانی اوس لاوارث کڑی دا اخبار وچ وی دیندے نیں۔ 'ناز و' اوس ویلے چھوٹی بچی نہیں سی سگوں جوان کڑی سی۔

'ناز و' اک دفعہ نکی ہوندی اپنے اصل ماں پیو توں علیحدہ ہو جاندی اے۔ دوجی واری اوہناں کولوں وکھری ہو جاندی جہناں اوس نوں پال پوس کے جوان کیتا۔ 'روزینہ' دی حیثیت نال اوس دی ملاقات 'اختر' نال ہوندی اے۔ اختر اپنی ملازمت دے سلسلے وچ 'روزینہ' دے گوانڈ رہندا اے۔ ہولی ہولی اوہناں وچ لگاؤ پیدا ہو جاندا۔ 'اختر' اوس نوں 'ناز و' سمجھ کے ودھدا۔ فیر اوس نوں پتہ چلدا اے کہ ایہہ 'ناز و' نہیں۔ اوہدی ہم شکل 'روزینہ' اے۔ ایتھوں ناول تے رومانی رنگ گوڑھا ہو جاندا اے۔ فیر 'اختر' دے دفتر دی ساتھی 'انجمن' دی اوس نال اظہار محبت کردی رہندی۔ ناول وچ سطحی قسم دی محبت دا اظہار ہوندا رہندا اے۔ ناول وچ تھاں تھاں تے رومانی منظر نظر آندے نیں۔ ایتھے لکھاری دا انداز بیاں ویکھو:

'میکوں ہر منزل تے ایویں اوہل وچ تاں کیناں چھوڑ ییسیں اختر نازو دیاں نشیلیاں اکھیں وچ جھاتی پیندیاں ہوئیاں پچھیا"

"اختر کاش میں تیکوں اپنا دل چیر تے ڈکھا سکدی۔ توں۔ توں تاں میڈی زندگی ہیں اختر" (42)

ناول وچ روہنے تے منے دا رومانی سلسلہ جاری ہوندا اے کہ 'اختر' دے گھر والے 'ناز و' نوں مکمل طور تے پچھان جاندے نیں۔ 'اختر' دی دادی 'ناز و' نوں اختر دی منگ ٹھہراندی اے۔ دوواں دی شادی دھوم

دھام نال ہوندی اے۔

شادی توں چار دناں بعد 'نازو' دی حیاتی اک ہور جھگڑا آندا اے۔'اختر' تے 'نازو' دی ٹیکسی اک کار نال ٹکرا جاندی اے۔'نازو' دے سٹ لگدی اے تے اوس دی یادداشت واپس آ جاندی اے۔اوس نوں ریلوے دے حادثے توں پہلے دی حیاتی یاد رہندی اے۔اوہ اپنی شادی اپنا خاوند سب رشتے بھل جاندی اے۔'اختر' بڑی مشکل نال اپنی شادی دا یاد کروانداا اے۔فیر 'نازو' اک ہور سوچ وچ پھنس جاندی اے کہ اوہ اک ہندو دی دھی اے تے دنیا والے کی کہن گے۔اختر اوس نوں دلیلاں دے سمجھانداا اے کہ ہن اوہ مسلمان چھوہیر اے کیونکہ اوس دی پرورش مسلمان گھرانے وچ ہوئی۔لکھاری فسادات دے حوالے نال وی گل کردا اے۔اوہ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال لکھدا اے:۔

"جتھاں لکھاں مسلمان بھارت وچ شہید کر دتے گئے۔اتھاں پاکستان وچ وی چند فسادی تے فتنہ پسند لوکاں نے جیہاں دا کم کٹ مار تے غارتگری ہئی چند ہندو خانداناں کوں اجاڑ ریچا ڈیا۔"(43)

ناول وانت وی خوشگوار تے رومانی اے۔لکھاری نازو تے اختر بارے لکھدے نیں:۔

"نظراں نال نظراں ملیاں۔ چار بجلیاں ہک وقت چمکیاں۔ ڈو دل بیقرار تھی تے دھڑکے۔لبا تے ہلکی ہلکی مسک ظاہر تھی۔ ہک مسک جیڑھی کائنات دی مسک کیتے وکھری ہئی۔شہزی حوراں دے حسن کیتے زیادہ سوہنی ہئی تے فرشتیاں دی پاکیزگی کیتے زیادہ پاک ہئی۔اسطرح پاک محبت اپنے سوہنے انجام توں پہنچدی اے۔"(44)

ناول دا پلاٹ دلچسپ اے۔ واقعات وچ ربط اے۔اک چنگا قصہ جوڑیا اے۔ایس وچ ہندوستان دی ونڈ دا حوالہ ملدا اے۔

سجاد حیدر ہوراں ایس ناول تے ناول کار بارے لکھیا اے:۔

"مظفر الاشاری یک کامیاب لکھاری ہے۔جذبات نگاری اتے مکالمہ نگاری وچ اوں فنی جھول نی آنون ڈتا۔"(45)

'نازو' دی زبان ٹھیٹھ سرائیکی اے۔کدھرے کدھرے زبان معیاری تے ادبی محسوس نہیں ہوندی۔ دلشاد کلانچوی لکھدے نیں:۔

"اس ناول میں سرائیکی کا گنوار لہجہ کافی استعمال کیا گیا ہے۔اگر اس سے اجتناب کیا جاتا تو

ناول کی فرمان لوربھی نکھری نکھری ہوتی۔ مثلاً محترم کو مہترم جا کو جہا، مزار کو موزیرے، واقعہ کو واقع، بازوؤں ،بانہہ نانے کو آنجے لکھا گیا ہے۔''(46)

ناول 'تازہ' وچ بیان کیتے گئے واقعات وچ ربط تے ہے پر ایہناں واقعات وچ گہرائی نہیں۔ کدی کدی فلمی کہانی دا جھولا پیندا اے۔ اسی فرخندہ لودھی دی ایس رائے نال سہمت آں:۔

''ناول دے مسئلے بھرویں نہیں سگوں سطحی نیں۔ واقعات تے اتفاقات دی بھرمار اے۔ اپنے ویلے دی سماجی مسئلیاں بارے ایس ناول وچ سانوں کجھ نہیں ملدا''(47)

ناول دے پس منظر بارے گل کردیاں انعام الحق جاوید لکھدے نیں:۔

''قیام پاکستان دا زمانہ اے۔ لوک ایدھر دے اودھر تے اودھر دے ایدھر ہو رہے نیں۔ ایس اتھل پتھل وچوں جہناں کہانیاں جنم لیا اوہناں وچوں اک 'تازہ' وی اے پر ایہدا پس منظر سیاسی دے بجائے سماجی تے معاشرتی اے۔''(48)

ایس ناول وچ ایہہ خوبی اے کہ لکھاری رومانی پکھ دے نال نال معاشرتی تے سماجی پکھ دی عکس بندی وی کیتی اے۔

2. ہنجھ

لکھاری: محمد باقر چھپن ورہا: 1971ء

پبلشر: لاہور، پنجابی اکیڈمی صفحے: 180 باب: 17

محمد باقر دا ناول 'ہنجھ' اپنے حجم دے لحاظ نال ایہناں وڈا ناول نہیں۔ پر ایس اپنے کلاوے وچ اک لمبا زمانہ سمویا ہویا اے۔ ناول دی کہانی 'باؤ احمے' دی کہانی اے۔ ناول کار نے ناول دی کہانی ناول دے نائیک دے بچپن توں اساری اے۔ اوس دا بچپن پینڈو رہتل وچ گذر دا اے۔ 'حلیا' 'فقیراں' دا منڈا اوس دا بیلی سی۔ 'باؤ احمے' دا پیو وی باؤ سی ایس کرکے اوس نوں 'باؤ احما' پکاریا جاندا سی۔ اوہناں دا پنڈ اچ پکا مکان سی۔ بچپن وچ اس دی دادی تے پھپھی اوہدی ماں نال لڑدیاں رہندیاں نیں۔ اوس دا باپ جدوں وی چھٹی آندا۔ گھر وچ لڑائی ہوندی سی۔ اک دن اس دی ماں نوں ماردے سی۔ اوس نوں ویکھ کے دکھ ہوندا اے۔ اوہ دلیری نال اگے ودھ کے کہندا اے

''خبردار جے ہن کسے نیں میری ماں نوں کجھ آکھیا! سارے لوگ ٹھٹھر گئے۔ پر فیر اوہناں نے ٹھاہوں روں وانگوں پنج دتا۔''(49)

'احمے' نوں ایس گل دا بڑا ہرک رہندا سی۔ اوس نوں اپنی ماں دی مار بھل گئی۔ اوس دے سامنے اک گل سی کہ بے انصافی تے ظلم دے خلاف آواز کڈھن نال ماری کیوں پیندی اے۔ دراصل 'باؤ احمے' دی حیاتی وچ آن والا پہلا دکھ سی۔ اگے ساری حیاتی اوس نوں وڈے وڈے دکھاں دا مقابلہ کرنا پیندا اے۔ 'باؤ احمے' نوں اپنے ماسٹر پرتاپ رائے دا ایہہ جملہ ہمیشہ یاد رہندا اے:۔

"حیاتی گذارن لئی وڈا جگرا چاہی دا اے۔ سجا وچ صبر تے حوصلہ نہ ہوئے تے گل نہیں بندی۔"(50)

پرتاپ رائے دے ایہہ جملے 'باؤ احمے' دی حیاتی دی پچھوکڑ دی آواز بن جاندی اے۔ حیاتی وچ جتھے وی اوہ حوصلہ ہاردا اے۔ ایہہ جملے اوس نوں سہارا دیندے نیں۔

پنڈ دی پڑھائی ختم کر کے اوس نوں شہر دے مشنری سکول وچ داخل کروا دتا جاندا اے۔ اوہ شہر وچ پچھوڑ دے یار 'رحمت خان' اوہدی سوانی 'رحمت بی بی' تے دھی 'عصمت' نال اوہناں دے گھر وچ رہندا اے۔ ایہناں لوکاں دے گھر اک پیر صاحب آندے نیں۔ جتھے 'احما' پیراں دا اصل روپ ویکھدا اے۔ لکھاری نے پیراں دیاں چالاکیاں تے فریباں توں گھنڈ چکیا اے۔ شرابی پیر دا اصلی روپ احمے نوں پریشان کر دیندا اے۔ جتھے اوس دے اندر اک کجھ دھرو پیدا ہوندی اے۔ شراب نوں اوس اپنے مذہب دے حوالے نال اک بھیڑی شے جانیا سی۔ جتھے اک پیر شراب پی رہیا سی۔

سکول وچ سکھ منڈا 'حضور سنگھ' اوس دا خیال رکھدا اے۔ 'حضور سنگھ' اک امیر گھرانے دا سپوت سی۔ اوس نوں 'کنور صاحب' پکاریا جاندا سی۔ اوہ دوجیاں منڈیاں کولوں کھچیا رہندا پر احمے نال بجھ گیا سی۔ 'کنور صاحب' دی ماں تے بھیناں وی اوہدا خیال رکھدیاں سی۔

اگلیاں کلاساں وچ اوہ 'کنور صاحب' دے کہن تے سائنس پڑھن لگ پیا۔ پر عربی والے استاد نے اوس نوں عربی چھڈن تے مار مار کے ادھ مویا کر دتا۔ اوہ بچارے نوں اپنا قصور پتہ نئیں چل رہیا سی۔ اوس نوں اپنی کٹ پئی اگر اوہدی تھاں کوئی ہور منڈا ہوندا اوہ اسکول سر تے چک لیندا۔ اوہ بے بس ہو کے پیپل ہیٹھاں بیٹھا سی کہ اوس نوں آواز آندی اے:۔

"منڈیاں حیاتی گذارنی تے بڑی اوکھی اے۔ سجا وچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے تے گل نہیوں بن دی۔"(51)

'اِحمے' دی حیاتی وچ اوہ ویلا وی آندا اے جدوں انگریزاں دے خلاف بغاوت ہو جاندی اے۔ فیر مارشل لاء لگ جاندا اے۔ سکول دے بچے روز ڈاک بنگلے جا کے نیلے تے رتے یونین جیک نوں سلام کردے سی۔ اک دن 'اِحمے' دے ہم جماعتی عبدالرحمٰن سلام کردیاں ہس پیا۔ اوتھے موجود گورے نے ہنٹر نال عبدالرحمٰن نوں جھمبھ دتا۔ اوہ منڈا خونوں خون ہوگیا۔ اوس دن ساریاں منڈیاں نوں سپ سونگھ گیا۔ انگریزاں توں ڈردا سرکاری ڈاکٹر وی اوس نوں ہسپتال ویکھن نہیں آندا۔ ایس بے بسی وچ احمے نوں منشی پرتاب رائے دے جملے یاد آندے نیں۔

'احما باؤ' میٹرک توں بعد لاہور دے کالج وچ پڑھن لگ پیندا اے۔ ایتھے اوس نوں ون سونے منڈے مل دے نیں۔ کالج وچ اوہ مباحثے وچ حصہ لیندا اے۔ اوس نوں اول انعام وی ملدا اے۔ ہولی ہولی اوس دی شخصیت وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آندیاں نیں۔ فیر اوہ ایف اے، بی اے تے ایم اے کرلیندا اے۔ اوس نوں کالج دا پروفیسر ویلے وچ گورنمنٹ کالج دے پرنسپل دی دھی نوں پڑھان واسطے کہندا اے اوس نال ٹیوشن 40 روپے تے اوس پروفیسر نال الجبرے دی کتاب لکھن دا اک روپیہ فی صفحہ طے ہوندا اے۔ اوہ پروفیسر ہوسٹل دا سپرنٹنڈنٹ وی ہوندا اے۔ اوس نوں اپنے کول رکھ لیندا اے۔ 'باؤ احما' پرنسپل دی دھی 'ارملا' نوں پڑھان جاندا اے۔ اوتھے 'ارملا' نال گل کتھ کر کے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ انگریزی ہسٹری اوہناں نے خود پڑھ لینی اے۔ حساب نال اوس نوں نفرت اے۔ آجاکے اردو بچدی اے۔ 'ارملا' نوں پڑھائی نالوں زیادہ کمپنی دی لوڑ سی۔ فیر اوہ واجے نوں چابی دے کے انگریزی گانا لاندی اے۔ ناول کار بہت خوبصورت انداز نال اوس واقعے نوں قلم بند کردا اے:۔

> ''اپنے وچ ارملا واجے نوں چابی دے کے اوہدے اتے Horsey Horsey Keep Your Tail Up! چکی سی تے اوہدی سر نال نچن لگ پئی سی۔ اوہ اک پیر اگہاں کردی فیر دوسرا اوہدی نال ملاندی۔ فیر ایہہ پیر اگہاں کردی۔ فیر ترٹھے ہوئے گھوڑے وانگوں پچھاں ہٹ جاندی تے اک لت پچھلے پاسے اچی ہو اوچ واندی جیویں دولتی ماری رہی اے۔ نال ای اک زور دا نعرہ ماردی۔'' (52)

اسطرح دے واقعات اوس نوں پریشان حال کردیندے نیں۔ ارملا وی ادھر ادھر دیاں مار کے اپنا Time Pass کرن توں بعد پڑھائی وچکار چھڈ کے اپنے فرینڈ ٹونی نوں 'Time' دین چلی جاندی اے۔ ٹیوشن جاری رہندی اے۔

پرفیسر وی وجھی 'پرملا' 'احمے' کولوں تیرنا سکھنا چاہندی سی۔ 'احما' اخلاقی قدراں وچ پھسیا ہوندا اے۔ کہ اوس نوں دھمکی ملدی اے کہ اگر تیرنا نہیں سکھائے گا تے اوس نوں نوکری توں جواب مل جائے گا۔ 'احما' مجبوراً 'پرملا' نوں تیرنا سکھان واسطے تیار ہو جاندا اے۔ ایتھے 'محمد باقر' نے خوبصورت منظر نگاری کیتی اے:۔

> ''احمے نیں پہلی واری ہن 'پرملا' نوں ویکھیا۔ کالے لباس وچوں اوہدے گورے پنڈے جسم دا انگا حصہ بالکل انج پیا لشکدا سی جیویں اسمان اتے چن پیا چمکدا اے۔ اک واری اوہنوں انج ای جا پیا جیویں سارا تلا 'پرملا' نال ای روشن ہویا اے۔'' (53)

'پرملا' اک حد توں زیادہ 'احمے' نوں چھوٹ دیندی اے۔ حالات وی کجھ رومانٹک ہوندے نیں۔ پر 'احما' کشمکش وچ ای رہندا اے۔ 'پرملا' دا ایہہ فقرا اوس دے دماغ وچ گھمدا رہندا اے:۔

> ''بندے نوں بندے دی سہارے دی ہمیشہ لوڑ ہوندی اے بھاویں اوہ کسے طرح دا کیوں نہ وہووے۔'' (54)

'احمے' دی حیاتی وچ آون والیاں دو کڑیاں 'ارملا' جیہڑی رج کے کوجھی تے انگریزی نال جڑی ہوئی بے باک سی۔ 'پرملا' رج کے سوہنی چوری چھپی اپنیاں تندراں پوریاں کرن والی۔ 'احما' اپنی ہٹھ دا پکا ہوندا اے کدھرے نہیں ڈولدا اے۔

'باؤ احما' وی ہن کافی بدل گیا سی۔ اوسدی تبدیلی دے حوالے نال ناول کار لکھدا اے:۔

> ''اوہ جدوں پہلی واری پنڈوں لاہور پہنچیا سی اودوں اوہ اپنی سمجھ دے مطابق ہر اک گل سدھا سادا کر دیندا سی۔ ہن اوہنوں ایہہ احساس ہون لگا پیا سی کہ گل سچی تے حق ای کرنی ہووے تے ہمیشہ سدھی سادھی نہیں کردی دی۔'' (55)

سانوں پینڈو رہتل تے شہری رہتل دے مختلف پکھاں دا پتہ چلدا اے۔ اگے جا کے ناول کار شہراں دے کرداراں دیاں ہور وی جھلکاں بیان کردا اے۔ اخبار دے ایڈیٹر تے اوسدے مولانا پتر دے پچھن سامنے آندے نیں۔ اک پیر صاحب دا جن نکالن دا واقعہ وی بڑا دلچسپ اے۔

'احما' اک انجمن توں قرضہ لے کے ہور تعلیم حاصل کرن واسطے لندن جاندا اے۔ ایتھے آ کے اوس نوں انگریزاں دے نویں روپ وکھالی دیندے نیں۔ اوتھے عجیب وغریب مسلماناں نال وی واہ پیندا اے۔ ایتھے اوس دا کھوج دا کم پایا تکمیل تے پہنچدا اے۔ تے انگریزی استاد اوس دے research دے کم نوں ایس کر کے رد کر دیندا اے۔ کیونکہ اوس وچ اوس سچائی توں کم لیا سی۔ جیہڑی انگریزاں دے خلاف جاندی

سی۔'احمے'نوں برطانیہ وچ وی رائے پرتاب دے پڑھائے ہوئے سبق دا سہارا رہندا اے۔

باہروں ڈگری لے کے آندا اے تے دوجی عالمگیر جنگ شروع ہو جاندی اے۔ دربدر پھر کے اوس نوں دلی وچ اک نکی جہی نوکری مل جاندی اے۔ ماں اوسدا ویاہ کر دیندی اے۔ نوکری وچ اوسدا واہ ہندوواں نال پیندا اے تے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ ہندو ہندو دا کجھ کردا اے۔ مسلمان دا اللہ دی ذات توں علاوہ کوئی وارث نہیں۔ مسلمان سفارشاں صرف پتر ان بھتیویاں تے بھتیجیاں لئی رکھ سکدا اے۔

آخر پاکستان بن جاندا اے۔'احما' پاکستان وچ نوکری کرن دا فیصلہ کردا اے۔ اوہ مسلماناں دا اک وکھرا ملک بنن تے خوش سی۔ ہندو مسلماناں دے فسادات دیاں خبراں گرم سی۔ اوس دا خیال سی کہ سرکاری گھر محفوظ نہیں۔ اک دن دفتر آکے اوہ گھر فون کردا اے تے کوئی فون نہیں چکدا اوہ پرت کے گھر جاندا اے۔ تے خوفناک منظر سی۔ اوہدیاں اکھاں اگے ہنیر آ جاندا اے۔ اوہدی سوانی تے بچے اوتھے وڈھے ہوئے پئے سی۔ اوہ بے کساں وانگوں دردر جاندا۔ کجھ دوستاں نال رل کے گھر دیاں چادراں وچ اپنے پیاراں نوں لپیٹ کے دفنا دیندا کیوں جے حملہ ہون دا خطرہ سی۔

اپنے یار نال قلعے آجاندا اے۔ اوہ ذہنی طور تے مفلوج ہوندا اے۔ اوس نوں کھان پین دی ہوش نہیں ہوندی۔ اوہدی حالت اجہی سی کہ لوکی اوس نوں ویکھ کے کہندے سی:۔

"بھائی مرنا تے اپنی آئی نال ای ہوندا اے۔ پر ایہہ وی کیہڑا اجیہہ ندیاں وچوں اے۔ لاش اے۔ بس لاش۔"(56)

اوتھے اوس نوں احساس ہوندا اے کہ پاکستان بن جائے۔ اوہ اتنے سال تڑپدا رہیا پاکستان بنیا تے تڑپ ہور ودھ گئی۔ فیر گڈی وچ بیٹھ کے پاکستان واسطے روانہ ہو گیا۔ گڈی دا منظر ہور وی تکلیف دے سی۔ گڈی وچ لوکی تنے ہوئے سی۔ چھتاں تے وی لوکی بیٹھے ہوئے سی۔ فیر کسی نے آکھیا پاکستان آ گیا۔ ایتھے لکھاری نے انسان دے جذبات نوں حقیقی رنگ وچ لکھیا اے۔

'اوہ پاکستان پہنچ گیا سی۔ اوہدا بڑا دل کردا سی اوہ نعرہ مارے:۔

"پاکستان زندہ باد"

پر فیر ایہہ لفظ وی اوہدے بوہٹاں اتے آ کے اینویں سک گئے جیویں راتیں لا الہ الا اللہ دے لفظ اوہدے گلے وچ پھس گئے سن۔"(57)

لفظ گلے وچ کیوں پھس گئے۔ کیوں جے ایس پاکستان نے جتنی وڈھی قربانی اوس کولوں لئی اوس وچ اوہدے دل چوں ہوک ای نکل سکدی سی۔

پاکستان آکے لاہور دے اسٹیشن تے اوہ پلیٹ فارم دے سرے اپڑ دا اے۔ اوس نوں کجھ نہیں پتہ سی کہ کتھے جانا سی۔ اوس نوں لوس دا پرانا جماعتی 'رفیع' مل جاندا اے۔ اوس دا دوست اوس نوں دسدا اے کہ پاکستان بن گیا اے اوہ بڑے مزے وچ نیں۔ ایہہ سن کے اوہ سوچیں پے جاندا اے۔ اوس دا جماعتی اوس نوں اپنے گھر لے جاندا اے۔ اودیاں خاطراں کردا اے۔ 'رحما' اوس نوں کہندا رہندا کہ اوس نوں کوئی کم لبھ دیو۔ اوہ چپ چاپ رہندا۔ اودھر 'رفیع' اوس نوں نوکری دے لارے لاندا رہندا۔ اوس نوں کوٹھی چوں اک کمرہ دے دیندا۔ فیر اوس نوں کھری کوٹھی ولا دیندا اے۔ کجھ دناں بعد اک بیگم صاحبہ 'رفیع' صاحب دی ولائی ہوئی کوٹھی دی الاٹ منٹ دے کاغذ لے کے آ جاندی اے۔ اسطرح احمے تے اپنے دوست دی ہوشیاری دا انکشاف ہوندا اے کہ وقتی طور تے اوس مہاجر نوں کوٹھی لے دتی تے فیر اپنے رشتے دار نوں الاٹ کر دتی۔ 'احما' بارش تے ہنیرے وچ ای اوسے ویلے گھر چھڈ دیندا اے۔ منشی پرتاب دی آواز اوہدا پچھا کر دی رہندی اے۔ ناول وچ اہم کردار 'احمے' دا اے۔ باقی کردار ویلے ویلے نال ظاہر ہوندے نے تے غائب ہو جاندے نیں۔ 'احما' ہنجھو دے حوالے نال تے پکا لگدا اے۔ پر کدرے کدرے اوہ بزدل لگدا اے۔ اوہ ہشی گل کہن توں بعد حالات نال سمجھوتا کر لیندا اے۔ اوہ رائے پرتاب دے جملیاں نوں مکھ رکھ کے حیاتی دی وڈھی توں وڈھی مشکل توں گذر جاندا اے۔

انعام الحق جاوید احمے دے کردار دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''وجہ ایہہ سی کہ اوہدے کردار وچ کوئی اجیہی خوبی موجود نہیں سی جیہدے ناول اوہ صورت حال نوں تبدیل کر سکدا۔ اوہدا تعلق اک اجیہے طبقے نال سی جیہدی ساری عمر سمجھوتیاں وچ گزر جاندی اے۔'' (58)

ناول کار تھاں تھاں تے اجیہے واقعات بیان کیتے نیں کہ ساتوں سوسائٹی وچ لوکائی دے اصل چہرے وکھالی دیندے نیں۔ ونڈ توں پہلاں دیاں زیادتیاں ایس کر کے برداشت کر لیندا سی کہ اک دن اپنا ملک بنے گا۔ پاکستان وچ آکے احمے نوں اجیہی چوٹ آئی پئی کہ اوس دے خواب چکنا چور ہو جاندے نیں۔
عصمت اللہ زاہد پاکستان بنن توں بعد ملن والی پہلی چوٹ دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایس دا تلخ تجربہ اوس نوں اوس ویلے ہوندا اے۔ جدوں اوہ کوٹھی کسے ہور نوں الاٹ ہو جاندی اے۔ جیہدے وچ رہ رہیا ہوندا اے تے اوس نوں اپنے اوس وطن وچ آن کے وی بے گھر ہونا پیندا اے۔ جیہدے لئی اوس نے اپنا گھر بار لٹایا تے خاندان قربان کیتا۔''(59)

ناول کاری دی ایہہ خوبی سراہن جوگ اے کہ اوس پینڈو تے شہری معاشرت دوہاں سوہنے ڈھنگ نال الیکے نیں۔ قیام پاکستان توں پہلاں دی معاشرت وی مکمل کے ساڈے سامنے آ جاندی اے۔

شہباز شریف ہوراں ایس ناول دا ویروا ایس طرح کردے نیں:۔

''ایہہ ناول قیام پاکستان توں پہلاں دے پینڈو تے شہری معاشرت اوس ویلے دیاں سیاسی تحریکیاں تے بعد دی قیام پاکستان دے نال ہوند وچ آون والی آپا دھاپی تے لٹ کھسٹ دا سوہنا نقش کھچدا اے۔''(60)

کرنل قادر علی دی رائے ایتھے بارے کجھ مناسب نہیں۔ اوہناں 'سانجھ رت' وچ لکھیا اے:۔

''ایہہ لکھت (ادب) دی پدھر تے ماڑی زبان تے اک بے تکی کہانی پاروں 'جٹ دی کرتوت' ناؤں بہوں چنگا ناول اے۔''(61)

اسی کرنل نادر علی دی رائے نال سہمت نہیں ہو سکدے۔ جتھوں تک زبان دا تعلق اے اوہ بے شک 'جٹ دی کرتوت' دی طرح بامحاورہ تے نکھری نہیں پر کہانی دے اعتبار نال ایس ناول دا گھیرا بڑا وسیع اے۔ اوہناں دے اپنے تبصرے وچ کوئی ربط وکھائی نہیں دیندا اے۔

فرخندہ لودھی ہوراں دے خیال موجب:۔

''ناول وچ تواریخی تے سماجی پچھوکڑ وی ملدا اے۔ باؤ دیما انگریزی دور دے پنجابی پنڈاں دے سفید پوش طبقے دا نمائندہ اے۔''(62)

ایتھے 1971ء وچ چھاپے چڑھیا سی جدوں پنجابی ناول ہجے کیج کیج کے قدم چک رہیا سی۔ ایہناں بہت ساریاں کمیاں دے باوجود ایہہ اوس ویلے دا وڈے گھیرے والا ناول اے۔

3. گلو

لکھاری: غلام حسین خان　　چھپن ورھا: 1973ء

پبلشر: قسط واری، ملتان، رسالہ سرائیکی ادب

''گلو' سرائیکی بولی دا ناول اے۔ ایہہ ناول رسالہ سرائیکی ادب ملتان وچ قسط وار چھپ دا

رہیا اے ۔ اس ناول دی پہلی قسط مئی 1973ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہہ قسط وار ناول باقاعدگی نال نہ چھپ سکیا۔ بہر حال وقفے وقفے توں بعد ناول مکمل ہو گیا۔"(63)

دلشاد کلانچوی ہوراں سرائیکی اور ائکی نثر' وچ ایس ناول دا خلاصہ اس طرح لکھیا اے ۔

ایہہ اک جاسوسی ناولٹ اے ۔ ایس دا خلاصہ رسالے توں اخذ کیتا گیا اے ۔

ناول دی کہانی کجھ اسطرح اے ۔ اسلم جیہڑا ناول دا مرکزی کردار اے ۔ حکیم کریم دا شریف تے لائق بھانجا سی ۔ اوہ اک دن جنگل ول سیر کرن واسطے جاندا اے ۔ رستے وچ اوس نوں اک لاش ملدی اے ۔ ایہہ لاش حیات جٹ دی ہوندی اے اوہ اپنی بیٹی 'گلو' واسطے نتھ بنوانے واسطے سنارے کول جاندا اے ۔ اسلم گلو نوں بلا کے لاش کول چھڈ دا اے تے آپ جا کے لوکاں نوں تے تھانیدار راجہ قمر دین نوں لے آندا اے ۔ حیات جٹ دی تلاشی لین تے اوہدے کول نتھ تے کجھ رقم مل جاندی اے ۔ ایتھوں ایہہ گل سمجھ آجاندی اے کہ وجہ قتل رقم یاں زیور نہیں سی ۔ تفتیش شروع ہوندی اے ۔ ملک صفدر دے کہن تے "اسلم" 'حیات جٹ' دے گھر رہندا اے تاں جے قاتل دا کجھ پتہ لگ سکے ۔ دوجے دن ای 'گلو' دی چیخ دی آواز سنائی دیندی اے ۔ اسلم جلدی نال جاندا اے ۔ تے اوتھے اوہنوں منڈاسے والا حملہ آور وکھائی دیندا اے پر اوہنوں ویکھ کے نس جاندا اے ۔ 'گلو' دے چیخنے دی وجہ نال اوہ بچ جاندی اے ۔ ملک صفدر نوں جدوں پتہ چلدا اے تے اوہ جا کے سنارے نوں ملدا اے ۔ اوتھے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ مستری جمعہ وی 'حیات جٹ' دے اگے پچھے رہندا سی ۔ اتفاقاً مستری جمعہ وی سنارے دی دوکان تے آجاندا اے ۔ اوتھے اک کاغذ تے اوس دے ہتھاں دے نشان آجاندے نیں تے ملک صفدر اوہ کاغذ قابو وچ کر لیندا اے ۔

ہن تفتیش دا رخ 'جمعہ' ول موڑ جاندا اے ۔ جمعہ مل وچ ملازم سی ایس توں پہلاں اوہ فوج وچ ملازم سی ۔ ملک صفدر اوس دی پرسنل فائل فوج دے دفتر چوں پڑھدا اے ۔ پتہ چلدا اے کہ اوس نے نائیک محمد علی نوں زخمی کیتا سی جس کر کے اوس نوں فوج چوں ڈسچارج کر دتیا گیا سی ۔ اوتھے دے لئے ہوئے انگلیاں دے نشان وی سروس بک دی انگلیاں دے نشاناں نال مل جاندے نیں ۔ اوہناں دناں وچ مل وچ اک مزدور قتل ہو جاندا اے ۔ ملک صفدر تفتیش کرن والیاں وچ شامل ہوندا اے ۔ اک اک مزدور کولوں پچھ گچھ ہوندی اے ۔ جمعہ دی واری وی آندی اے ۔ اوس دے تھیلے وچوں اک کلہاڑی، اک سوٹی تے خالی سگرٹ دی ڈلی برآمد ہوندی اے ۔ ملک صفدر ایہہ سامان تھانیدار دے سامنے رکھ دیندا اے ۔ تھانیدار جمعہ نوں ہتھکڑی لگاندا

اے تے مجبوراً اوس نوں سارے حالات دسنے پے جاندے نیں۔ اوہ انکشاف کرواندا اے کہ اوہ 'گلو' نال شادی داطلب گار سی۔ ایس کرکے مجبوراً اوس نے حیات جٹ نوں قتل کردتا۔ اسطرح مجرم گرفتار ہو جاندا اے۔

صفدر ملک دیاں کوششاں نال مجرم گرفتار ہو جاندا اے۔ صفدر ملک 'اسلم' نوں صلاح دیندا اے کہ اوہ 'گلو' نال شادی کرلے۔ اسلم خود وی گلو دی قابلیت تے لیاقت توں متاثر ہوندا اے۔ کجھ دناں بعد اسلم تے گلو اک دوجے دے ہو جاندے نیں۔ او ہناں دا ویاہ ہو جاندا اے۔ دونوں ہنسی خوشی رہن لگ پیندے نیں۔

ناول بارے دلشاد کلانچوی لکھدے نیں:۔

''افسوس کہ ناولٹ 'گلو' کا مخطوط حاصل نہیں ہو سکا ہے۔ اس لئے اس سے متعلق باقی تفاصیل نہیں دی جاسکتیں۔ کاش! یہ ناولٹ بھی کسی طور رسالے میں قسط وار یا کتابی صورت میں چھپ جاتا۔ تو قارئین کو اس کی خوبیوں اور خصوصیتوں سے واقف ہو جاتے۔ اور یہ سرائیکی ادب میں اپنا مقام پاتا۔ بہرحال غلام حسین خان حیدرانی نے توقع کے مطابق ناولٹ میں جاسوسی باتیں بڑی مہارت سے لکھی بھی ہوں گی۔ جس کی وجہ سے یہ ناولٹ دلچسپ ہوگا۔ اس میں تجسس اور آسودگی ہوگی۔ تفریح کا مواد بھی اور معاشرے کی عکاسی بھی اور تنقید بھی ہوگی۔'' (64)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز نے اپنے مضمون وچ ایس ناول دا حوالہ کجھ اسطرح دتا اے:۔

''پہلا ناولٹ غلام حسین حیدرانی مرحوم کا 'گلو' تھا۔ جس کی اطلاع ستمبر 1969ء وچ ہفتہ وار 'اختر' ملتان نے دی تھی۔ اور اسے سرائیکی کا پہلا ناول قرار دیا تھا۔ (جسے بعد میں 1973 میں ماہانہ سرائیکی ادب ملتان نے سرائیکی خواں طبقے میں متعارف کروایا)

سرائیکی دا پہلا ناول کہن والی ایہہ معلومات ایں راہیں کرکے ٹھیک نہیں۔ کیوں جے ظفر لاشاری دے ناول 'نازو' 1973ء نوں پہلا ناول متھیا جا چکیا اے۔ ایں مضمون دے لکھاری نے خود وی ایسے ای سنجھے تے نازو نوں پہلا سرائیکی ناول لکھیا اے۔ (66)

انعام الحق اپنے مضمون 'ناول' وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

'اس میں جاسوسی کہانی کے جملہ اجزا، تجسس، تفریح اور دلچسپی کی خوبیوں کے علاوہ معاشرے پر تنقید اور ماحول کی عکاسی بھی کی گئی ہے۔ ناول کی تکنیک کے اعتبار سے حیدرانی کا فن پختہ نہیں۔ لیکن بقول اسلم کوزہ اسپوری' ان کے کردار زندگی کے کسی لمحے میں بھی اپنی دھرتی سے بے وفائی نہیں کرتے اور نہ ہی اپنی تہذیب کے زریں اصولوں کے خلاف ورزی

کردے ہیں۔"(67)

ناول کار نے اک جاسوسی ناول تخلیق کر کے پنجابی ناول وچ چنگا وادھا کیتا اے۔ حالانکہ ایہہ اک نکرناول نہیں اے۔

4. کھیڈ مقدراں دی

لکھاری: راجہ محمد احمد چھپن ورھا: 1974ء

پبلشرز: پنجابی ادبی لیگ، لاہور صفحے: 304 باب: 31

'کھیڈ مقدراں دی' ناول دا مرکزی کردار بہادر علی اے۔ پنڈ دے ایس گھبرو دی حیاتی تن زنانیاں آندیاں نیں۔

1. شازی: جہیدی شادی پنڈ دے گھبرو 'ماجھے' نال ہوری سی پر اوہ 'بہادر علی' دی خاطر ویاہ والے دن زہر پھک کے خودکشی کرلیندی اے۔

2. تاجو: ایہہ 'ماجھے' دی بھین ہندی اے۔ اچی لمبی جوان مٹیار۔ ایہہ وی بہادر علی نوں بہت محبت کردی اے تے اوس واسطے ہر قسم دی قربانی دین نوں تیار ہوندی اے۔

3. ناہید: بہادر علی روزگار دی تلاش وچ شہر جاندا اے تے حادثاتی طور تے 'ناہید' نال اسطرح ملاقات ہوندی اے کہ ڈاکو ناہید دی کارروکاں کے اس نوں لٹنا چاہندے سی۔ بہادر علی اوتھوں لنگھ رہیا سی۔ اوہ دلیری نال اوہناں ڈاکواں نوں نسا دیندا اے تے ناہید اوہدے تے عاشق ہو جاندی اے۔

بہادر علی دی پہلی محبت دی خودکشی توں بعد 'شازی' دا ہون والا خاوند اس داویری ہو جاندا اے۔ اس نوں چکن وچ 'گامے' دا بڑا دخل ہوندا اے۔ کیونکہ پنڈ وچ 'گاما' تے اوہدے ساتھی غلط قسم دے کم کردے سن۔ 'ماجھے' دی بھین 'تاجو' دی 'بہادر علی' نوں پسند کردی اے۔ تے 'شازی' دی خودکشی وچ 'بہادر علی' نوں گناہگار نہیں جاندی۔ 'بہادر علی' روزگار دی تلاش وچ شہر جاندا اے۔ تے ناہید نال ملاقات ہوندی اے۔ اوہ اکلاپے دا شکار ہوندی اے۔ اوہدا انجنیئر خاوند 'سرور' اس نوں اپنی مصروفیت دی وجہ نال وقت نہیں دے سکدا سی۔ 'بہادر علی' نوں اپنے خاوند دے ذریعے اپنی فیکٹری وچ نوکری دلوا کے۔ اوس نوں اپنے گھر دے کول کوٹھی وی لے دیندی اے۔ پر بہادر علی اک باکردار شخص ہوندا اے۔ اوہ ناہید نوں ہمیشہ اپنے محسن دی بیوی جاندا

اے۔

ناول دی فضا، رومانی اے۔ ایس کرکے 'تاجو' تے 'بہادر علی' دے مکالمے۔ دوجے پاسے 'ناہید' دا مختلف طریقیاں نال 'بہادر علی' نوں اپنی طرف متوجہ کرنا۔ 'شمو' تے 'گاموں' دیاں ملاقاتاں تے مکالمے۔ ناول دے اخیر دے حصے وچ 'شیر علی' تے 'نگہت' دی محبت تے محبت دی شادی۔ ایہہ سارا کجھ ناول نوں حدتوں ودھ رومانی کر دیندا اے۔ ایس رومانی فضا وچ 'گاموں' دیاں تخریب کاریاں وی ساہمنے آندیاں نیں۔ اوہ 'بہادر علی' نوں ہر طرح نقصان پہنچانا چاہندا اے۔ اُس دی وجہ ایہہ وی سی کہ اوہ وی 'تاجو' نال ویاہ کرنا چاہندا سی۔

بہادر علی دا کردار ناول وچ اک مثبت کردار اے۔ پر اوس دا مقدر اوس دا ساتھ نہیں دیندا اے۔ ناول کار نے ہر طرح اوس نوں مقدر دا کھوٹا ثابت کیتا اے۔ شہر وچ اوہ 'ناہید' دے شوہر 'سرور' دے قتل دے الزام وچ دھر لیا جاندا اے۔ ایہہ الزام بعد وچ غلط ثابت ہوندا اے۔ 'ناہید' اس نوں لین آندی اے تے دونویں کار دے حادثے دا شکار ہو جاندے نیں۔ 'ناہید' مر جاندی اے۔ 'بہادر علی' اک اکھ تے لت گنوا دیندا اے۔ 'تاجو' دی ضد تے مجے بھجے جتے نال اس نال ملاقات کرن پنڈ آندا اے تے 'گاموں' اس دی مخبری کر دا اے تے 'ماجھے' نوں چک دیندا اے۔ 'ماجھے' دے ہتھوں اوہدی اپنی بھین 'تاجو' دا قتل کروا دیندا اے۔ 'بہادر علی' دا مقدر ایتھے وی اوہدا ساتھ نہیں دیندا۔ اوہدے اخیر لے جملے اوہدے اندر دے جذبات دی نمائندگی کر دے نیں:۔

''لیکھ لکھن والیا بے درد یا! کتھے حد لاہ کے ویکھ، غماں دا ابتاں بھار کہ کوئی سہہ وی نہ سکے.....''(68)

'بہادر علی' سچ مچ لیکھ دا لکھیا ہویا برداشت نہ کر سکیا تے اوہ وی دنیا چھڈ دیندا اے۔

ناول دے ہور کردار وی ناول دی عمارت نوں اسارن وچ مدد دیندے نیں۔ 'شمو' جہدے تعلقات 'گاموں' نال ہوندے نیں۔ 'شازی' نوں زہر مہیا کر دی اے۔ 'گاموں' دی اصلیت جانن دے بعد اوہ ماجھے نوں سچائی دسن جاندی پر 'گاموں' دی گولی دا شکار ہو جاندی اے۔ کہانی وچ ''ما ما' تھوڑا' مزاحیہ کردار وی بندا اے تے وچولے دا کم وی کر دا اے۔ 'گاموں' دے یار بیلی منفی کردار ہوندے نیں۔ 'بہادر علی' دا بھرا 'شیر علی' اک شریف تے قدراں والا کردار سی۔ پر اوہدی بیوی 'نگہت' اک خودغرض زنانی ہوندی اے۔

ناول وچ ٹھوس گہرائی تے مقصدیت نہیں۔ سگوں کہانی وچ تھاں تھاں تے جھول نظر آندا اے۔ نائیک 'بہادر علی' تے تن زنانیاں دا عاشق ہو جانا۔ اک غیر قدرتی فعل لگدا اے۔ مردے ویلے بجائے ایس

دے کے مہربان ماں دا چہرہ نظر آندا۔ ناول کار نے تن زنانیاں دے چہرے وکھائے نیں۔ ایہہ وی گل کجھ جچ دی نہیں۔ نیز ڈرامائی انداز وچ بہادر علی تے ایہہ انکشاف ہوندا اے کہ اوس دی ماں دے دو ویاہ سی۔ شیر علی تے اوہ سکے بھرا نہیں نیں۔ کہانی سطحی جہی اے۔

ناول وچ دو طرح دی رہتل دی نمائندگی اے۔ ایس وچ پنڈ تے شہری حیاتی دوناں دے کجھ وکھائے نیں۔ ناول دے دیباچے وچ 'آصف خان' ہوراں دی رائے لکھی اے اسی ایس رائے نال بالکل سہمت آں:۔

''ایہہ انداز ساڈیاں فلمی کہانیاں وچ عام ملدا اے۔ بہت ممکن اے 'رانا محمد احمد' ہوراں دے ذہن وچ کدی ایس ناول نوں پکچرائز کرن کراون دا ارادہ وی ہووے۔''(69)

'سجاد حیدر' ہوراں اپنے مضمون وچ لکھیا اے:۔

''ایہہ ناول حادثیاں دے سہارے غیر منطقی واقعات اے اساریا گیا اے۔ فلمی انداز دی کردار نگاری تے اک مزاحیہ کردار دے وادھے نال ناول دی ادبی سطح تھلے آ گئی اے۔ پنڈ دی وسوں دا نقشہ البتہ حقیقت دے قریب اے۔''(70)

ایہہ ناول وی اک ناپختہ رومانی تحریر اے۔ واقعات دی بھرمار اے۔ بہرحال پنجابی ناول وچ معمولی وادھا اے۔

5. سکے پانی

لکھاری: اعجاز الحق　　چھپن ورہا: 1975

پبلشرز: لاہور، طارق پبلشرز، 15 بیڈن روڈ لاہور　　صفحے: 92　　باب: 13

اعجاز الحق دی ایہہ لکھت ناول یاں ناولٹ کہانے دے قابل نہیں۔ ناولٹ نما اگر ایس نوں من وی لئیے تے ایہہ اک بے ربط تحریر اے۔ لکھاری نے نمبراں دے حساب نال اک، دو، تن گن کے تیراں باب لکھے نیں۔ پہلا باب آزاد نظماں دے انداز وچ لکھیا اے۔ باقی دے باباں وچ چھوٹے چھوٹے فقرے لکھ کے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

دوجے باب وچ اوہ اک کریکٹر شفیق دا ذکر کردا اے۔ فیر پنجاب بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے۔ پنجاب چوں وی لاہور بارے لکھدا اے:۔

''اک عجیب قسم دا کلچر رہیا سی۔ اوہ شودر کلچر وی کہیا جاسکدا اے۔ لیبل اسلام دا سی۔ اسلام دے ناں تے جیہڑا قبائلی دور دا کلچر ایہاں لئی کہیا جاندا اسی، او وی ایتھے نہیں سی آسکیا۔''(71)

اگلیاں باباں وچ وی اوہ بے ربط خیالاں دا اظہار کردا اے۔ جیدی اک کردار اے جہد ے حوالے نال اوہ گل کردا اے۔ پر ایس جیدی دا کوئی تعارف نہیں سی۔ جیدی شاید اوہدی اپنی ذات دا ناں اے۔ فیر اوہ اکرم، افضل، شفیق، ذوالفقار بارے لکھدا اے:۔

''اکرم، افضل، شفیق، ذوالفقار ناں گنے کردار سارے سماج وچ کھلتے ہوئے سن۔''(72)

چوتھے باب وچ دیس تے بدیس دا تقابلی جائزہ پیش کیتا اے۔ تیراں باباں وچ Repitiion of Ideas اے۔ جیدی نوں اوہ اک پنجاب پرست کردار دے طور تے ابھارن دی کوشش کردا اے۔ نویں تے پرانے خیالاں دے دانشوراں دا ذکر ملدا اے۔ انقلاب دے حوالے نال وی گل کیتی اے۔ ناول فنی لحاظ نال اک ناقص لکھت اے۔ املاء تے گرائمر دیاں بے شمار غلطیاں وکھالی دیندیاں نیں۔

اسی انعام الحق جاوید دی ایس رائے نال سہمت آں:۔

''اکثر موقعیاں تے مصنف جغرافیے دی گل کردا کردا انقلاب دا فلسفہ بیان کرن لگ پیندا اے۔ انج تحریر بے ربطی تے بے ترتیبی دا شکار ہو جاندی اے۔''(73)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ایہہ ناول نما اک Confussed لکھت اے۔

6. دل اک دیوا

لکھاری: آغا اشرف چھپن ورہا: 1975ء

پبلیشر: لاہور، مقبول اکیڈمی صفحے: 102 باب: 4

آغا اشرف ہوراں دا ناول 'دل اک دیوا' اک پاگل عظمت دی کہانی اے۔ کہانی دی نائیکہ 'نرگس' اے۔ جیہڑی اخیر تے نفسیاتی تے پاگل کیس دے طور تے سامنے آندی اے۔ ناول وچ عجیب الجھایا ہویا تانا باناں اے۔ ناول دا نائیک جیہڑا پاگل ہو گیا ہوندا اے۔ پاگلاں دی وین چوں نس جاندا اے۔ اوہ گھر دے رستے فرار ہوندا اے۔ پاگل نرودڑا دا گھر راہیں دور نکل جاندا اے۔ دور جا کے اوہ اک ہور گھر دا ڈھکن چک کے باہر آ جاندا اے۔ اوتھے اک غنڈا اک سیٹھ نوں گھیر کے کھڑا ہوندا اے۔ ناول کار ساری

Situation ڈرامائی رنگ وچ پیش کردا اے:۔

''غنڈا۔ چمکدیا ہویا خنجر۔ موڑ تے تھر تھر کمبدا اسیٹھ سنسان سٹریٹ۔ ایہہ ڈرامہ بڑا سنسنی خیز
تے خوف ناک سی۔''(74)

پاگل بندہ چونکہ کُنڑ چوں نکلیا سی۔ ایس کر کے بجھا بجھا سی۔ اوہ ننگل کے قہقہہ لگاندا اے۔ اوس دا حلیہ
ویکھ کے غنڈا ڈر جاندا اے تے سیٹھ نوں چھڈ کے نس جاندا اے۔ پاگل جدوں جا رہیا سی بارش ہون لگ پیندی
اے۔ سارا منظر ناول کار فلمی سین دی طرح بیان کردا اے۔ ایتھے ای سانوں پاگل دا پچھوکڑ دا پتہ چلدا اے:۔

''اج توں دو سال پہلاں اوہ ایس سٹریٹ دی نکڑ والی بلڈنگ مالا محل دے تیسرے مالے
دے اک فلیٹ وچ رہندا سی۔ ایسے فلیٹ وچ اپنے طیش وچ آ کے اک ایسا جرم کیتا سی کہ
اوہدے پچھتاوے وچ اوہ پاگل ہو گیا سی۔ عدالت نے اوہنوں پاگل ہون دی ایہہ رعایت
دتی پئی اوہ ہوں نہ جیل خانے گھلیا نہ پھانسی لائی پر پاگل خانے گھل دتا۔''(75)

ناول کار سارے ناول وچ نکی نکی منظر نگاری وی کردا اے۔ نال نال جتھے لوڑ ہوندی اپنی گل وچ تے
واقعات وچ صوتی اثرات وی بیان کردا اے۔ ''اوں آں ۔۔۔ اوآں ۔۔۔ تے کدھرے گڑیں۔ گڑیں۔
دراصل سارے ناول وچ ڈرامے ورگے صوتی دے اثرات بیان کیتے گئے نیں۔ بدل دے گجنے نوں لکھاری
اسطرح بیان کردا اے۔

''مر کھادا جلترنگ وجن لگ پیا
آوازاں دی جادوگری
جادوگر آواز محل دل گجھ ہتان لگ پیاں سن۔''(76)

سارے ناول وچ ایس قسم دا انداز بیان ورتیا گیا اے۔

پاگل وائلن دی آواز سن کے اپنے ماضی ول پلٹ جاندا اے۔ ملک دے بٹوارے توں پہلاں اوہ
بمبئی وچ رہندا سی۔ اوہدا تعلق فلمی دنیا نال سی۔ فیر پاکستان بن گیا تے اوہ تھیٹر دی دنیا نال منسوب ہو جاند
اے۔ اوس توں بعد اوہ فیر فلمی دنیا وچ کم کرن لگ پیندا اے۔ تھیٹریکل کمپنی دے سیٹھ دی دھی نرگس نال اوس
نوں پیار ہو جاندا اے۔ اوس دا دوست عشرت وی نرگس نوں پیار کردا سی۔ اک دن رقابت وچ عشرت اوس تے
حملہ کردا اے۔ عظمت اپنے بچاؤ واسطے کرسی ماردا اے۔ عشرت دی موت ہو جاندی اے۔ عظمت دے دماغ
تے دوست دی موت دا بڑا اثر ہوندا اے۔ اوہ اپنی ہوش و حواس کھو بیٹھدا اے۔

پاگل خانے توں نسن توں بعد اوہ معجزاتی طور تے ٹھیک ہو جاندا اے۔ 'نئے چہروں کی ضرورت' دا اشتہار پڑھ کے انٹرویو دیندا تے کامیاب ہو جاندا۔ سیٹھ صاحب نوں وی اوہ پچھان لیندا اے۔ او ہناں دی تھیٹریکل کمپنی وچ کم کرن لگ پیندا اے۔ ایس تھیٹریکل کمپنی وچ ون سونے کردار کم کردے نیں۔ منشی جی، مس مہ پارا، گیھو، بگھیلو تے عظمت۔ ایتھوں سارا ناول مکالمیاں تے وداھیا گیا اے۔ کردار اک دوجے نوں جگتاں کردے نیں۔ ود تے مکالمیاں تے غور کرو:۔

''عظمت سیٹھی مرغی دا انڈا لے کے ریہرسل روم وچ ٹہل رہیا سی۔ اینے چ نرگس پاگلنی دیاں پوڑیاں اتر کے دیھاں آ گئی۔ پچھن لگی
'ایہہ توں کیہ کر رہیا ایں؟'
'ساتوں دی گرمی نال انڈا اباف بوائل کرن دی کوشش کر رہیاں'
'ایہہ انڈا کدھا اے'
'مرغی دا اے'
'کتھے وے مرغی'
'انڈا اوتھے تھیٹر دی اسٹیج تے چھنڈ کے باغ چ چہل قدمی کر رہی اے۔''(77)

فیر تھیٹریکل کمپنی کھیل 'دل اک دیوا' پیش کرن دا اعلان کر دی اے۔

ناول دے انت تے سیٹھ صاحب دی دھی نرگس پستول لے کے آ جاندی اے۔ اوہ مہ پارا نوں مارن دی کوشش کردی اے۔ عظمت نوں برا بھلا کہندی اے۔ ایتھے سیٹھ صاحب کہندے نیں کہ پستول نقلی اے تے اوہدی دھی نرگس پاگل اے۔ سیٹھ صاحب کہندے نیں:۔

''میری دھی پاگل اے۔ جدوں کدرے ایس نوں پاگل پن دا شدید دورا اوچیدا اے۔ ایسا ای ہنگامہ کردی اے۔
''پاگل۔۔پاگل۔۔پاگل''(78)

'عظمت' ایہہ سن کے نرگس' پاگل اے دوبارہ پاگل ہو جاندا اے۔ فیر انکشاف ہندا اے کہ دوجے کردار 'گیھو' تے 'بگھیلو' وی پاگل ہندے نیں تے پاگل خانے چوں نسے ہوندے نیں۔ اچن چیت پاگل خانے والے او ہناں نوں بچان واسطے آ جاندے نیں۔

آغا اشرف ہوراں دا ایہہ ناول دراصل پاگلاں دا ناول اے۔ ایہناں پاگلاں چوں 'عظمت' تے

'نرگس' دے پاگل ہون دی اوس نے نفسیاتی وجہ بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ناول تکنیکی لحاظ نال ناول تھوڑا تے ڈرامہ زیادہ لگدا اے۔ ناول نوں پیش کرن دا طریقہ کاروی ڈرامائی اے۔مکالمیاں دی بھر مارا ے۔ ناول دے شروع وچ عظمت دا گھو وچ وڑ کے نسنا کسی انگریزی فلم دا منظر لگدا اے۔ناول فلسفیانہ رنگ تے بکھرے ہوئے خیالاں دا ناول اے۔کرداراں دی جگت بازی نے ناول وچ مزاحیہ رنگ دی ملاوٹ کیتی اے۔کئی دفعہ مکالمے بے تکے لگدے نیں۔

انعام الحق ہوراں دی ایس رائے نال اسی سہمت آں:۔

''کہ کہانی دا اسارا ک وڈھیوں شروع نہیں ہویا۔بلکہ خیال دیاں بے ربط لہراں شعور دیاں کنڈھاں تے وچ وچ کے ایہوں انج کھوری کری جاندیاں نیں کہ کوئی حتمی نتیجہ کڈھنا ناممکن نہیں تے مشکل ضرور ہو جاندا اے۔''(79)

ناول دیاں کمزوریاں تے سارے دانشوراں دی رائے ملدی جلدی اے۔جناب شہباز ملک ہوری لکھدے نیں:۔

'ناول وچ حادثیاں تے بے تھویاں گلاں نال کہانی اگے ٹوری گئی اے۔نہ کوئی کشمکش اے،نہ ناول دا انداز،مکالمے وی عامیانہ انداز وچ نیں ایس لئی ایہہ کوئی اہم ناول قرار نہیں دتا جاسکدا۔'(80)

سجاد حیدر دی رائے مطابق:۔

''دل اک دیوا' ایہہ ناول وی بنت دی بجائے ڈرامے دی تکنیک تے لکھیا گیا اے۔''(81)

فرخندہ لودھی ہوری ایس ناول بارے رائے دیندیاں نیں:۔

''جو پاگل خانے توں نس جاندا اے تے پھیر اوہدے نال ویرن والیاں گھٹناواں کہانی دا حصہ بندیاں جاندیاں نیں۔ناول دلچسپ اے تے ڈرامائی عناصر توں بھرپور''(82)

اے اک ڈرامائی نفسیاتی لکھت اے۔ایہہ اوس ویلے دے ناولاں وچ اک معمولی وادھا اے۔

7. ست گواچے لوگ

لکھاری: فخر زمان **چھپن ورہا: 1975ء**

پبلیشر: لاہور،ادارہ اشاعت ادب لاہور **صفحے: 126** **باب: 27**

(ست گواچے لوک پہلی واری 1975ء تے دوجی واری 1977ء وچ ادارہ اشاعت ادب لہور ولوں چھپیا۔ 1995ء وچ کلاسیک ادب پبلشرز لاہور نے اس نوں چھاپیا۔ گورمکھی وچ ایہہ ناول ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند دی کتاب فخر زمان دے ناول وچ صفحہ 13 توں 74 تیکر اے۔ ایہہ کتاب 2000ء وچ لوک ساہت پرکاش ولوں چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب دا اردو ترجمہ احمد سلیم ہوراں 1995ء وچ کیتا۔ ایہہ کتاب کلاسیک پبلشرز لہور ولوں چھاپے چڑھی۔ ایس ناول دا انگریزی ترجمہ اک کتاب The Lost Seven (Fakhar Zamans celeberated) عنوان ہیٹھ کیتا گیا۔ ایہہ ترجمہ صفحہ 11 توں 73 تیکر ہویا۔ ایس کتاب وچ فخر زمان دے ناولاں دا ترجمہ کیتا گیا۔ اس دا ترجمہ خالد حسن نے کیتا تے کتاب بک لمٹڈ لہور ولوں 1995ء وچ چھاپیا گیا۔)

ایس ستاں رنگاں دے ستاں سراں دے ناں کیتے ناول دی جتنی تعریف، تنقید تے تجزیہ کیتا گیا اے شاید ای کسی پنجابی ناول نوں اسطرح پرکھیا گیا ہووے۔ بڑے بڑے منے پرمنے دانش وراں تے ادیباں نے ایس تے اچ پدھری رائے دتی اے۔ اس نوں ایہنوں اوس پاسے وی سلاہیا گیا اے۔ ناول دے شروع وچ ولیھن والی گل' ملک ایم زمر دوی رائے وی بڑی اہمیت رکھدی اے۔ سدھے پدھرے لفظاں وچ ناول' ست گواچے لوک' ست لوکاں دیاں کہانیاں سمیٹے ہویا اے۔ ایہہ ست لوکی اک چورستے تے اچڑ کے مل جاندے نیں۔ لکھاری لہناں بارے اسطرح لکھدا اے:۔

> ''اوہ ست گواچے لوک سن۔ پنج مرد تے دو سوانیاں ...... اوہناں دیاں عمراں، قد کاٹھ، ڈیل ڈول، منہ مہاندرا اکو جیہا سی۔ اوہ اکو ویلے سوندے سن تے اکو ویلے جاگدے سن۔ اکو ویلے بولدے تے اکو ویلے چپ کر جاندے سن۔''(83)

ایتھے لہناں کرداراں دا تعارف وی ڈرامائی انداز وچ کروایا گیا۔ ایہناں کرداراں دا کوئی نام نہیں۔ اے بے نام کردار ایس ناول وچ اک اہم حیثیت رکھدے نیں۔

Richard Gill کرداراں بارے لکھدے نیں:۔

> "When authors create characters, they select some aspects of ordinary people, develop some of those aspects whilst playing down others, and put them togehter as they please. The result is not ordinary person but a fictional character who only exists is words of the novel"(84)

فخر زمان دے ایہہ کردار وی عام لوک نیں۔ ایہناں عام لوکاں نوں اوہ استعاریاں راہیں اسطرح متعارف کروانداا ے کہ ایہہ لوکی پچھانے وی جاندے نیں تے علیحدہ ہون باوجود اک مک وی نظر آندے نیں۔

پہلا کردار اک مردہ بندا اے۔ ایہہ ساڈھی سوسائٹی دا کوئی وی بندہ ہوسکدا اے۔ اس دی کوئی وکھری پچھان نہیں۔ ایسے مردے نوں گرجاں نوچناں چاہندیاں نیں۔ پر ایہہ مردا ایہناں سماجی گرجاں دی خوراک بنن توں انکاری اے۔ اوہ مرن توں ای انکار کردیندا اے۔

دوسرا کردا اک زنانی اے۔ جس بارے لکھاری نے اک حقی گل لکھی اے۔ کہ اوہدا جثہ پیو پتر دونویں چوس رہے نیں۔ پر اتنا ننگا سچ وی چنگا نہیں لگدا۔ صرف دسنا اوہ ایہہ چاہندا کہ عورت ہر روپ وچ مرد دے استحصال دا شکار اے۔

تیسرا کردار وی اک مردا ے۔ کبوتر آزاد کردا اے۔ طوطے نوں اڈا دیندا اے۔ طوطا فیر واپس آجاندا اے۔ چوہا کڑکی وچ پھنس جاتا بندے دی پھاہ لین دی کوشش۔ ایہہ ساریاں علامتاں بندے دی آزادی دی چاہت واسطے ورتیاں گیاں نیں۔ پر آزادی دی جنگ وچ اوہدے نال دھوکا ہوندا اے۔ اوہ پریشان ہوندا اے۔

چوتھا کردار وی اک مردا ے۔ ایہہ اپنیاں ساریاں کتاباں نوں گنڈھڑیاں وچ بنھ کے دارو داری ڈیڑھ کومیل دور دریا وچ سٹ آیا۔ جدوں اوہ آخری گنڈھڑی دریا وچ سٹی تے اوس جتی نوں لاہ دتا۔ گنڈے اوہدیاں تلیاں تے پہاں نوں لگ کے ٹٹ جاندے نیں۔ پیراں تے سوٹا ماردا تے اوہ مڑ جاندا اے۔ یعنی اوہدا سر پیر بے حس ہوگیا ہوندا اے۔ اکھر اوہدے تے کوئی اثر نہیں کردے۔ پڑھن لکھن دا سامان سٹ دین دا مطلب وی اے۔ اوہ ایہناں نوں بے معنی جاندا اے۔ ایہدے وچ تصوف دارنگ ملدا اے۔

پنجواں کردار اپنے پیر نالوں کھلے جوتے پائی پھردا اے۔ اوہ کدی تلا رکھ کے جوتا پورا کرن دی کوشش کردا تے کدی دو موٹیاں جراباں پا کے جوتی پوری کرن دی کوشش کردا اے۔ ایہہ بندے دی Adjustment دی جدوجہد اے۔ شراب پینا، چرس پینا ...... مارفیاں لگانا، نیندریاں گولیاں کھا کے مرجانا۔ ایہہ ساری Frustration اے۔ اوہ چونکہ ماحول نوں اپنے مطابق نہیں جاندا ایس کر کے اوس وچ اجہی صورت حال پیدا ہوجاندی اے کہ اوہ اپنے آپ نوں Misfit محسوس کردا اے۔

چھیواں کردار وی اک مرداے۔ اوس نوں وقت نال گلا اے۔ اوہ ویلے نوں روکن دا جتن کردا اے۔ دراصل ایہہ کردار پورے زمانے تے چھا جانا چاہندا اے۔ ویلے نوں قابو کرن دی کوشش وچ ایہناں ویلا گزر جاندا اے کہ اوس دے اوہدے وال چٹے ہو جاندے نیں۔ شیشہ ویکھدا تے بیزار ہو کے شیشہ توڑ دیندا اے۔ فیر اوہدیاں والاں نوں چونا لا کے سفید کر لیندا اے۔ فیر عجیب وغریب حلیے نال چوک وچ دوجے کرداراں نال جاملدا اے۔

ستواں کردار اک زنانی اے۔ ایس نوں لکھاری نیں اک اجہی عورت جیہڑی آزادی دا مطلب غلط لیندی۔ ایس دے اک ہتھ وچ شراب دا گلاس سی تے دوجے ہتھ وچ سگریٹ سی۔ ایہہ ساراں کرداراں دے وچکار جگہ بنالیندی اے۔ ایہہ No man's land بن جاندی اے۔ سوانی دا ایہہ روپ مرداں دے استحصال دے خلاف احتجاج دی صورت وچ ابھردا اے۔

جدوں چھ بندے کھڑے ہوندے نیں اوس ویلے اوس وقفے وچ جدوں انتظار کر رہے ہوندے نیں لکھاری اک کاں وکھاندا اے۔ جیہڑا بجلی دیاں تاراں اتے لٹک کے مر جاندا اے۔ آزادی منگن والا کردار کھمبے نوں ہلا کے کاں گرا کے اوس نوں تکلیف توں نجات دوا دیندا اے۔ اوہ اوس نوں ٹویا کڈھ کے زمین وچ دفنا دیندا اے۔ باقی اوس اوپر مٹھی مٹھی مٹی پاندے نیں ایتھے ہابیل تے قابیل والے واقعہ نوں یاد کیتا گیا۔ کاں دے مرن تے ایہہ چھ دے چھ بندے کٹھے ہو جاندے نیں۔ ایتھے وی فخر زمان نے علامتاں ورتیاں نیں۔ یعنی بندے وقتی طور تے اک دوسرے دی تکلیف نوں محسوس ضرور کردا اے۔ کاں تے مٹی پا کے اوہ اپنی انسانیت دا ثبوت دیندے نیں۔

ناول دے دوجے حصے وچ کردار اپنی اپنی کہانی بیان کردے نیں۔ قصے تے داستان دا ادب یاد آجاندا اے۔ ساڈے مشرقی ادب وچ اسطرح دے قصے موجود نیں۔ جتھے کردار اپنیاں ہڈ بیتیاں سناندے نیں۔ جنہاں وچ قصہ چہار درویش وی اے۔ اس توں پہلاں ایہہ سارے کردار چورستے نوں دارہ بنا کے اپنا اپنا سجا ہتھ اک دوجے دے ہتھ تے رکھ کے زمین تے رکھ دیندے نیں۔ ایہہ ہتھ اسطرح ہوندے نیں کہ اک زنانی دا ہتھ سب توں تھلے تے اک زنانی دا ہتھ سب توں اوپر۔ فیر ہتھاں وچ اک کلی ٹھوک لیندے نیں۔ ایہناں ہتھاں چوں خون وگدا اے۔ اوہ سڑک تے گرے خون نوں جیبھاں نال چٹ دے۔

امین مغل نے ایس رسم دا اسطرح ویروا کیتا اے:۔

''فیر اوہناں دی Intiial Ceremony ہوندی اے۔ کسی وی گروپ دی سانجھ داکم پرانے کلچراں وچ اک رسم Ritual دے ذریعے ہوندا۔ اس ناول وچ لوک ایس رسم نوں خون دے ذریعے ادا کردے نیں۔ اک دوسرے دے جتھہ رکھنا بیعت دا اشارہ اے۔ اوہ اک گروپ دا حصہ بن جاندے نیں۔''(85)

سارے کردار بیان کرن دی تیاری کردے نیں تے ستواں کردار جیہڑی عورت ہوندی اے کہندی اے:۔

''اسی سارے ایتھے اپنا اپنا دکھ روون تے ہنجو کیرن نہیں آئے۔ ساڈی ساریاں دی اکٹھا اے۔ اسی اک گل دے نکے نکے جزو ہاں۔ اسی اک دوجے دی ہر گل کولوں واقف ہاں۔۔ ایس لئی اسی انج کریئے کہ اکھاں میٹ لئے ہر کوئی دوجے دی کہانی اپنی زبانی بیان کریئے۔''(86)

چونکہ اکھاں میٹیاں ہوندیاں نیں۔ ایس کرکے ہر کہانی سب دی کہانی لگدی اے۔ ایتھے لکھاری دسناں چاہندا اے کہ ہر کہانی انسانیت دی کہانی اے۔

پہلی کہانی اسطرح بیان کیتی جاندی اے:۔

''بولن والے نے اسمان ول مونہہ چکیا تے او تھے پئی پینگ نوں غور نال ویکھیا۔ فیر سارے رنگ کھلر پلر گئے تے اکو جامنوں رنگ ہر پاسے کھنڈ گیا۔''(87)

ایہہ بندہ کہانی بیان کردا دسدا کہ جدوں دا اوہ پیدا ہویا اوہ غلام ای رہیا۔ ایہدا اویاہ ماں دی مرضی دا کردا اے۔ فیر بیوی تے بچیاں دے فرائض پورے کردا رہندا اے۔ ایہہ بندہ روایت دا غلام اے۔ پر اندر بغاوت بھری ہوئی اے۔ اوہ کہندا اے:۔

''میں ہمیش توں آزاد آں تے ہمیش آزاد رہواں گا۔ آزادی میرا مقدر اے۔ آزادی دی میتوں سزا ملی ہوئی اے۔ تسی کون او۔ ایہہ گھر، بیوی، بچے، نوکری کیہہ اے۔''(88)

ایہہ اوہ کردار لگدا اے جیہڑا کھلے جوتے پانی پھڑدا اے۔ شراب وی پیندا اے۔ اخیر وچ ایہہ اکلاپے دا شکار ہو جاندا اے۔ اوہ گو وچ جاندا اے۔

دوسری کہانی جیہڑی ایہناں بندیاں چوں کوئی بیان کردا اے۔ ہن جامنی رنگ دی تھاں نیلا رنگ کھلر جاندا اے۔ اوہدی کہانی وی کجھ پہلی کہانی ورگی سی۔ اوس نوں اپنی محبت چھڈ کے ماں دی پسند نال شادی

کرنی پیندی اے۔ اوس دی بیوی اس دی ذہنی ساتھی نہ بن سکی۔ فیر اوہ مر جاندی اے۔ اوہ پنڈولم نوں چلن توں روک دیندا اے۔ یعنی اوہ ویلے نوں قابو کر لیندا اے پر ویلا نہیں روکدا۔ اوہدے بچے آکے پنڈولم نوں چلا دیندے نیں۔ ایتھے عقل تے جنوں مل جاندے نیں۔ ایتھے وی رشتیاں دی سانجھ دی مجبوری بیان کیتی اے۔ تیسری آواز دی کہانی پنجابی دے کلاسیکی ادب توں متاثر ہو کے بیان کیتی گئی اے۔ اوہ اک لت تے وگدے پانی وچ کھلوتا رہیا۔ اوہ گھنگرو بنھ کے نچیا۔ فیر اوہ دسدا اے:۔

''مینوں لگیا پئی اک لت تے کھلون نال نچنا چنگا اے۔ تے فیر میں چوکاں وچ سڑکاں اُتے بازاراں وچ نچنا شروع کردتا۔ نال نال شراب وی پیندا جی کردا تے بھنگ دا پیالہ وی چڑھا لیندا تے کدے چرس دا سوٹا وی لالیندا۔ اوہدوں میرا من نماناں خوشی نال بھاوا ہو جاندا پر جھٹ مگروں فیر پیراں آ پھڑ اوندیاں۔'' (89)

فیر ایہہ کردار دس دا کہ اوہ چٹی چادر لاہ کے کالا چوغہ پالیندا اے۔ فیر چرخہ ڈھاندا اے۔ اوس نوں فیر وی سکون نہیں ملدا۔ رانجھا بن کے بنسری بجاندا تے مجھاں چراندا اے۔ مرزا جٹ دا روپ دھار دا اے۔ فیر سب کجھ دریا برد کر دیندا اے۔ اوس نوں صرف ''ملموں بس کریں اوہیار یا درہ جاندا اے''۔

ایہہ کردار صوفیانہ رنگ وچ رنگیا ہویا۔ بلکہ ایس کردار راہیں وجودیت دا فلسفہ بیان کیتا گیا۔ ایہہ کردار عام کردار نہیں سگوں Type کریکٹر اے۔ ایہہ وکھرے وکھرے زمانیاں وچ رہن والیاں دا روپ دھار لیندا اے۔ 'آگ کا دریا' وچ قرۃ العین نے ایہہ ای تکنیک استعمال کیتی اے۔ اک کردار پوری نسل انسانی وچ وکھالی دیندا اے۔ ایہہ کردار تاریخ دے تسلسل دا اظہار اے۔ اکھراں دا قتل۔۔ روائتی علم دا قتل۔ طریقت تے شریعت دا اختلاف وسیا اے۔ ٹیڑی دا ذکر علامتی طور تے اوہناں لوکاں ول اشارہ اے جیہڑے سمجھدے نیں کہ اوہناں اسمان تھمیا ہویا اے۔ شتر مرغ دا ریت وچ سر دینا وی علامت اے۔ ایس کردار دی کہانی نال رنگ بدل گیا تے ہر شے ساوی ہو گئی۔

چوتھی کہانی سنان والا غلیل نال گھڑے توڑدا اے۔ غلیل والا طعنہ سن کے تیر کمان پھڑ لیندا اے۔ تخت ہلا دیندا اے۔ بادشاہ اوہدے موت دا حکم جاری کر دیندا۔ کردار کہنا میں جواب دتا:۔

''بادشاہ نوں کہویں میری موت نال اوہ بچ نہیں سکدا۔ میں پشتاں تیک اوہدے کولوں بدلہ لیندا رہواں گا۔ میں اوہدیاں انگلیاں پھڑھیاں نوں تہس نہس کر دیواں گا۔ ایہہ جنگ

صدیاں تیکر جاری رہوے گی۔'' (90)

ایس کردار دا اخیرلا پیغام وی ایہہ ای سی۔ پنجاب دی تاریخ دے حوالے نال ایہہ کردار اپنی کہانی سناندا اے۔ ایتھے تاریخی اشارے ملدے نیں۔ انقلاب تے انقلابیاں دے رویے دی دس پیندی اے۔ اوس دی لاش نوں ساڑن والے وی 'انقلاب زندہ باد' دے نعرے لگا رہے سن۔

ہن فضا وچ لال رنگ پھیل جاندا اے۔ علامتی اظہار واسطے رنگاں نوں وی علامت بنایا گیا اے۔

پنجویں کہانی دا کردار اپنی کہانی اک چائے خانے دے حوالے نال سناندا اے۔ ایس کہانی دا تعلق چوتھی کہانی نال وی اے۔ پھانسی لگن والا کردار چائے خانے وچ اک پاسے لگ کے بیٹھ جاندا اے۔ اوتھے اوہدے بارے گلاں ہوندیاں نیں۔ کوئی اوس نوں ہیرو کہندا سی تے کوئی اوہنوں ڈاکو۔ اک اوس نوں بہادر تے سورما تے دوجا اوس نوں انقلابی کہندا سی۔ فیر بحث چھڑ گئی۔ اخیر جوان طالب علم نے مشورہ دتا کہ اک اجلاس کیتا جائے تے آئندہ دا لائحہ عمل بارے فیصلہ کیتے جاہن۔ سارے اپنی مصروفیت دا بہانہ لگا کے ٹر جاندے نیں۔ فیر اوس کردار نوں وڈیاں مچھاں والا لماں چوڑا بندہ جیہدی چھوٹی چھوٹی داڑھی سی۔ اوہدیاں انگلیاں وڈیاں وڈیاں چھاپاں نال بھریاں سن۔ اوہدی کھبی باہنہ تے اک باز بیٹھا سی۔ ایتھے پنجواں کردار اس نوں پچھان لیندا اے۔

اوہدا ایہہ کہنا:۔

''مینوں ہن کوئی ورت نہیں سکدا۔ ایہہ لڑائی تہاڈیاں جاگیراں پکیاں کرن واسطے وے۔ میری ایہدے وچ نجات نہیں۔۔ ہن میں تہاڈا جانوواں'' (91)

ایتھے ناول کار اوہ گل کیندیاں محسوس کرواندا اے کہ کجھ لوک انقلاب دے ناں تے دوجیاں نوں ورت دے نیں۔ خواہ چائے خانے بیٹھن والے لوک ہون یاں باز والا بندہ ہووے۔ ایہہ کہانی مکدی اے تے سارے کردار اس دا Credit لینا چاہندے سی۔ کہ ہیرو اوہ نیں۔ ناول کار ایتھے لکھدا اے کہ اک موٹی آواز دے جواب وچ کوئی نہیں بولدا جدوں اوہ پچھدا اے:۔

''پر اوہ کون اے جیہڑا چاہ خانے وچ گلاں کر رہیا سی۔ اوہ کون اے جیہڑا پہاڑ تے باہنہ اُپر باز بٹھا کے لے آیا سی۔'' (92)

اس دے جواب وچ سارے کردار کانیاں اکھاں نال تکن لگ پیندے نیں۔ ناول کار دسنا چاہندا اے کہ اسی اپنے آپ نوں وی پچھانن دی غلطی کر دے آں۔

چھیویں کہانی اک زنانی آوازوچ سنائی جاندی اے ۔ ہن فضا وچ سنتری رنگ پھیل جاندا اے ۔ ایہہ زنانہ کردار وی کسی اک زنانی دی کہانی نہیں دس رہی سی سگوں سارے جہان دیاں زنانیاں دی نمائندگی کر رہی سی ۔ اُس دی پیدائش تے مرد ناخوش سن اوہنوں زندہ زمین وچ دبا دینا چاہندے سن ۔ خاوند مر گیا تے اوہدے نال سڑن دی ریت نبھائی پئی ۔ فیر جنم لیندی تے بچے جمن والی بنا دتا جاندا اے ۔ کدی پیر دی جوتی، کدی کھیتی بنی تے واہی گئی ۔ کدی گھنگھرو بنھ کے نچنا پیا فیر اوہنوں کدی نیلو نیل وی ہونا پیا ۔ کدھرے ہیر تے سسی بننا پیندا سی ۔ ایتھے زنانی آواز دس دی اے کہ ہمیشہ اوہدے نال زیادتی ہوئی اے ۔ لکھاری پنجاب دی روایتی عورت دا المیائی انداز وچ ذکر کردا اے ۔ سماج دی ماری ایہہ زنانی ادھ موئی ہو جاندی اے ۔ فیر فضا دا رنگ کھٹا ہو جاندا اے ستویں آواز وی زنانی سی ایہہ عورت اج دی عورت سی ۔ اوہ کہندی اے کہ وچ اوس نوں ووٹ دین دا حق دے کہ مختلف پدھراں تے نمائندگی دے کے کوئی احسان نہیں کیتا گیا ۔ زنانی نال ہمیشہ زیادتی ہوئی اے ۔ اوس دے سوہرے تے خاوند نوں پھانسی دتی گئی ۔ پتر نوں بادشاہی نال لڑا کے پھانسی دتی گئی ۔ فیر عورت تے ہر طرح دا ظلم ہویا ۔ ایتھے آکے باغی ہو جاندی اے اوہ کہندی اے :۔

"ہن میں فیصلہ کر لیا ہے مینوں کوئی نہیں ورت سکدا ۔ میں آزاد ہاں، میرا سریر آزاد اے تے مینوں کوئی قید نہیں کر سکدا ۔" (93)

عورت وچاری آزادی لے کے وی گواچ جاندی اے تے کرا ہے پے جاندی اے ۔

ناول نگار لکھدا اے کہ آخری کہانی مک دیاں اسمان تے پینگ نکھر جاندی اے ۔ سارے کردار اکھاں کھول کے بھونئیناں لیندے نیں آخری بھوائنٹی تے سامنے والی سڑک تے ٹر پیندے نیں ۔ سارے کردار نکھر جاندے نیں ۔ ست رنگی پینگ وی گبر وچ بکھر جاندی اے ۔

فخر زمان دا ایہہ ناول جدید طرز دا علامتی ناول اے ۔ پنجابی ادب وچ ناول دی ایہہ شکل پہلے موجود نہیں سی ۔ مختلف نقاداں تے لکھاریاں نے ایس تے کھلے ڈھلے انداز نال اپنی رائے دا اظہار کیتا اے ۔

سانجھ سرت وچ سجاد حیدر رضوی لکھدے نیں :۔

"ست گواچے لوک فخر زمان دا ایہہ علامتی ناول 1975ء وچ چھپیا ۔ ایہدے وچ ست گواچے لوک پینگھ دے ست رنگاں ٹوٹے نیں ۔ جیہڑے ملدے نیں تے پینگھ بندی اے ۔ ایہہ وی آکھیا جا سکدا اے جے سماج اک پینگھ اے تے ایہہ اوہدے رنگ نیں ۔ اوہ وکھرے وی نہیں تے سانجھے وی ۔ ایہناں گواچے لوکاں دی سانجھ گواچن وچ اے ۔

اوہناں وچوں دوسوتیاں تے باقی مرد نیں۔ اوہناں دا مسئلہ فرد دی آزادی اے۔"(94)

اس طرح پرم جیت سنگھ شاہ ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

"ست گواچے لوک وچلے ست وباکتی ستاں پڑاواں چوں گذردے اپنے اخیر نوں پراپت ہوندے ہن۔ ایہہ ست پڑا ہن میکانکی، جوگیانہ، صوفیانہ، عاشقانہ، انقلابی تے مرناؤ۔ پہلے دووِیں ویاکتی میکانکی زندگی گزارن والے پاتر ہن لیہ پڑ اِیہناں ستاں لوکاں دی سانجھی شخصیت دا سمجھوتاوادی، ادا ہین، اوپرام، لڑاکو اراجک، نراشاوادی اتے وشاہین سبھانوں پرگٹاوندے ہن۔ فخر نے رنگاں نوں پاتر ان دے جامنوں تے نیا سمجھوتاوادی سبھائی۔ باکا نیلا اداسی، اوپرا امتائی ہرا، لڑاکوا اپنے لئی لال، انقلاب لئی سنتری تے کھنار نگ مرناؤ سنگا اپھتا اے نراشائی ورتیا ہے۔"(95)

انعام الحق جاوید ہوری 'ست گواچے لوک' دے کرداراں دی سانجھ دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

"'ست گواچے لوک' نوں پنجابی ادب دا پہلا سر یلسٹک ناول وی کہیا جاندا اے۔ جیہدے وچ ست وکھو وکھ کرداراں (جنہاں چوں پنج جنے تے دو زنانیاں) نوں اک تھاں تے کٹھیاں کر کے سانجھے روگ نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ سانجھا روگ فرد دی آزادی نال تعلق رکھدا اے۔"(96)

ناول دے کرداراں دی سانجھ توں اسی انکار نہیں کر سکدے۔ کیوں جے ایہہ سانجھا ای ناول وچ ربط پیدا کردی اے۔ اسطرح ناول اگے وی ودھدا اے تے قاری دی دلچسپی وی قائم رہندی اے۔

'ست گواچے لوک' دے حوالے نال 'پنج دریا' دے فخر زمان نمبر وچ وڈے وڈے منے پرمنے دانش وراں تے ادیباں نے قلم دا زور وکھایا اے۔ اوہناں دی رائے قابل قدر اے۔ ایس رائے نوں پڑھ کے 'ست گواچے لوک' دے مختلف پکھاں بارے جانکاری حاصل ہندی اے۔ ویسے وی ایس وچ 'ست گواچے لوک' تے تفصیلاً بحث کیتی گئی اے۔

'امین مغل' نے اپنے مضمون 'ست گواچے لوک۔ اک تنقیدی جائزہ' وچ لکھدے نیں:۔

"فخر زمان دے ناول نال انصاف کرن واسطے ضروری اے جے چینگ دے رنگاں نال انصاف کیتا جائے۔ جس طراح اوہناں رنگاں دے نال انصاف کرنا مشکل اے۔ اوسے طرح 'ست گواچے لوک' ناول دا گھیرا کرنا مشکل اے۔"

فخر زمان اک شعوری فنکار اے، کہانی دی تکنیک توں پوری طراں واقف اے۔ 'ست

گواچے لوک' دا اقتباس ستاں رنگاں تے موسیقی دیاں ستاں سراں دے نال اے۔ ست دا ہندسہ المیائی (علامتی) کیفیت رکھدا اے، تے فنکار نے اوہدا استعمال فنکاری واسطے کیتا اے۔'ست گواچے لوک' پینگ دے ست رنگ نیں۔ تے جس ویلے کوئی اک کردار کہانی سنان والا۔ تے پینگ دا اک رنگ اسمان تے کھلر جاندا اوے۔"(97)

ست گواچے لوک وچ ایہہ ست لوک فیصلہ کر دے نیں کہ اوہ تلا دے کھلو تے پانی وچ اک بھاری پتھر سٹ دے نیں۔ اوس بارے لکھاری لکھدا اے:۔

"پانی کنبیا تے اوہدیاں لہراں ویکھدیاں ویکھدیاں چوواں سمتاں وچ کھلر پلر گیاں۔ ایس بھاجڑ وچ کئی لہراں نے اک دوجے نال سر بھنے، جسے ٹکرائے تے فیر آخر وچ وڈیاں لہراں نے چھوٹیاں نوں کھالیا تے پلاں گھڑوں سارا تلا چپ چاپ ہو گیا۔"(98)

ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ دی ایس سوچ بارے کجھ اسطرح لکھدے نیں:۔

"وڈیاں تے چھوٹیاں لہراں دی ایس رمز نے مینوں کجھ چرٹی کھلا رلیا۔ ایس توں پہلاں سارا منڈل فلسفیانہ سی۔ جتھے پہنچ کے ایس وچ منکھی وی شامل جاپدی اے۔ ایس توں پہلاں گل دھرتی سانجھ وکھریوے، دور نیڑے وغیرہ وکھریویں دی گل نوں وڈے تے چھوٹے نال موڑ کے میری جاچو فخر نے سلوڑ اگھڑوا ماردتا اے۔ پر شاید میں ای غلط ہاں ایہہ سارا ناول کھلیاں رمزاں وچ گل کردا اے۔ پڑھن والے نوں رمز وانگیا بنایا میانہ کوئی نہیں۔ جتھے مینوں لگدا اے کہ لکھاری تے پاڑے وچوں اک جنا ضروری کھلیکھا کھا گیا اے۔ تلا وچ ڈگا پتھر ڈیر ڈونگھ تک نہیں گیا۔ سطح اوپر ای رہ گیا اے۔ وڈے تے چھوٹے دی تفریق سطح اوپر ای ہوندی اے۔ ڈیر ڈونگھ وچ ایہو جیہا وقفہ ار انکس ہوندا۔"(99)

ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ دی گل وچ بڑا وزن لگدا اے۔ کہ وڈے تے چھوٹے دی تفریق بڑی سطحی ہوندی اے۔ ڈونگھائی وچ ایہہ ونڈ ختم ہو جاندی اے۔

رام لعل ہوراں ایس ناول دا اسطرح تجزیہ کیتا اے:۔

"پر میرا اوچار اے فخر زمان دا 'ست گواچے لوک' دراصل انسان دی اپنی گمشدگی دے احساس دا اک تجریدی الیہ اے۔ اوہ انسان جیہڑا تاریخ دے کسے موڑ تے اپنی جڑاں توں کٹ گیا اے۔ اوہ ہن اوس گمشدہ نسل دی تلاش وچ وی اے جیہڑی اوس نوں وی کئی صدیاں پہلاں اپنی جڑاں توں کٹ کے اوس توں زیادہ دنیا وچ بکھر گئی سی۔"(100)

برلیکھیک نے ناول نوں اک وکھرے زاویئے نال ویکھیا اے۔ 'ست گواچے لوک' دے کردار خود تے گواچ گئے نیں پر اپنی پرکھاں دی تلاش وچ نہیں۔ اپنا رشتہ اپنے اصل نال جوڑنا چاہندے نیں۔

جدوں فخر زمان نمبر وچ 'ست گواچے لوک' سر ناویں ہیٹھ مضمون پڑھے تے اک گل بڑی محسوس ہوئی کہ منے پرمنے قلم کاراں ناول دے لکھ بند لکھاری 'ملک ایم زمرد' دی رائے نوں بہت اہمیت دتی اے۔ اوہناں دی رائے تے اک بحث جیہی چھڑی رہی۔

ناول توں زیادہ اوہناں دی رائے تے زیادہ لکھیا گیا۔ اوہناں دی رائے نوں بنیاد بنا کے Point کٹے گئے یاں اوہناں دی رائے نوں Favour کرن واسطے Point دتے گئے۔

اشفاق سرور ہوری فخر زمان نمبر وچ آپنے مضمون 'گواچیا منکھ' وچ لکھدے نیں:۔

''ست گواچے لوک' جس طراں کہ زمرد ملک ہوراں نیں ناول دے لکھ بند وچ دسیا اے۔ کسے وی ویلے کسے وی مذہب کسے وی قوم تے کسے وی نسل دے منکھ دی کہانی ہون دے نال نال ساڈے گواچے پنجاب دی کہانی وی اے تے ایہہ ساڈے ساریاں دی ہڈ بیتی وی اے۔ ایس لئی کہ ساڈے وچوں کوئی وی اجیہا نہیں جیہڑا کراہیں پیا ہویا نال ہووے۔ مینوں تے انج لگدا اے کہ گواچیا پنجاب وی فخر زمان یا میرے یا ساڈے ساریاں دے گواچیاں ہویاں ہون دی علامت اے۔ ایسے کارن ایس ناول نوں پڑھدیاں پڑھدیاں اینھے Involve ہو جاندے آں جے ساڈے اندر دیاں لوڑ ایس ناول دیاں پاتراں دیاں اندرلیاں لوڑاں نال اک مک ہو جاندیاں نیں۔'' (101)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی ہوراں دا 'ست گواچے لوک' دے حوالے نال 'نکھیڑ' انج جاندار تے وزنی اے۔ اوہناں نوں ناول دے لکھ بندی لکھاری ملک۔ ایم۔ زمرد دی رائے نال کافی اختلاف اے۔ پروفیسر سرفراز حسین ہوری 'ست گواچے لوک' دے ناول ہون توں منکر نیں۔

اوہناں لکھیا کہ:۔

''زمرد ملک ہوراں فخر زمان دے 'ست گواچے لوک' نوں ناول آکھیا اے۔ سوال پیدا ہوندا اے کہ اسی ایس نوں ناول آکھ وی سکنے آں کہ نہیں، چنانچہ ایس گل نوں واضح کرن لئی ناول تے طویل افسانے دا فرق لبھن دی لوڑ اے۔'' (102)

ایس مضمون وچ پروفیسر سرفراز حسین کاظمی ہوراں دلیلاں نال ایہہ گل ثابت کرن دی کوشش کیتی اے

کہ 'ست گواچے لوک' نثر دے لحاظ نال افسانے دے زیادہ قریب دی لکھت اے۔

سرفراز حسین قاضی ہوریں ملک ایم زمرد ایس خیال نوں وی رد کر دے نیں کہ فخر زمان 'کافکا' دی طرح حقیقت نگاری کروا اے۔ فخر زمان دی حقیقت نگاری بارے لکھدے نیں:۔

"ایہہ حقیقت نگاری تخت تلخ تے اوکھی بلکہ ننگی حقیقت نگاری اے۔ ایہدے وچ کافکا والی الہامی بے خودی تے وی موجود نہیں اے تے ناں ای شاعرانہ تخیل دی ویپائی تے ایہہ اک بڑا ہوڈا فرق پے جاندا اے فخر زمان تے کافکا دیاں کرداراں وچ" (103)

ایس مضمون وچ اک ہور تھاں تے لکھدے نیں:۔

"پورنوگرافی تے جنسیت وچ زمین اسمان دا فرق اے۔ جنسیت وچ لذت پرستی دا مادہ بہت ہوندا اے جیہڑا کہ زمرد ملک ہوراں ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔ حالانکہ فخر زمان ہوری ایس زمرے وچ نہیں آندے اوہ اک پورنی گرافر دیاں حداں وچ ضرور آؤڑ دے نیں۔ حقیقت دی تلخی ایتھے غالب اے لذت یا سواد لین والا انداز نہیں اے۔" (104)

ایس گل نوں صحیح ثابت کرن واسطے اوہناں 'ست گواچے لوک' دے ایس اقتباس نوں لکھیا:۔

"سرگھی ویلے اوہدے اک سال دے منڈے نیں رونا شروع کیتا بال_______________________________________

چپ ہو گیا۔" (105)

ہور گلاں توں علاوہ ملک ایم زمرد ہوراں دی ایہہ گل وی بڑی چبھدی اے کہ اوہناں Timothy Leary دی تحریک نال واقفی کرائی۔ اوہدا ذکر ایس ناول دے حوالے نال کیتا کہ ایس پروفیسر لیری نوں امریکہ دی اک یونیورسٹی نے کجھ ورہے پہلاں ایہہ الزام لا کے کڈھ دتا سی کہ اوہ کڑیاں منڈیاں نوں ملا کے L.S.D تے تجربے کرواسی۔

پروفیسر سرفراز حسین قاضی ہوری لکھدے نیں:۔

"ایتھے فیر زمرد ملک ہوراں دا حوالہ آ گیا اے جتھے اوہ پروفیسر لیری دی گل کردے نیں۔ اوہناں نوں امریکی معاشرے تے اک شریفانہ مقام توں دھکا دے کے تھلے سٹ چھڈیا سی کیوں جے اوہ ایس مقام دے قابل نہیں سن۔ اوہناں نوں اوسے مقام تے اپڑا دتا گیا جیہدے اوہ قابل سن۔ ایہو گل ہندی اے پر زمرد ملک ہوراں لیری دی مثال دے کے فخر زمان نوں ایس الزاموں بری کرن دی کوشش کیتی اے۔" (106)

کسی وچ چنگی لکھت دے بہت سارے پکھ ہوندے نیں۔ ہور خوبیاں توں علاوہ لکھت لکھن دا کوئی متصد مدنظر ہوندا اے۔ فخر زمان دے مدنظر وی کوئی نہ کوئی مقصد ہوئے گا۔ اوہ سوسائیٹی دے کوڑھاں دی نشاندہی کردا اے۔ ایس لکھت بارے بہت سارے پڑچولیاں نے اپنی رائے دا اظہار کیتا۔ بلکہ کئی دفعہ تے ایہہ وی ہویا۔ کہ دیباچہ تے دیباچے دے اوپر لکھے ہوئے وچاراں نوں زیر بحث لیاندا گیا اے۔ ایم۔ ایس خوشدل چتر کار ہوری ڈاکٹر ہربھجن سنگھ دے مضمون 'ماسک پتر' (31 فروری دہلی واتک چھیواں جون 1975ء) وچ لکھے مضمون نال ہمت نہیں۔ اوہناں دا کہنا اے:۔

''ڈاکٹر ہربھجن سنگھ (دہلی یونیورسٹی) ہوراں نیں اپنے وچار دیندیاں ہوئیاں ناول گھٹ اتے دیباچے وارے زیادہ لکھیا اے'' (107)

دراصل ملک ایم زمرد ہوراں الجھن والی گل 'وچ' ست گواچے لوک' بارے لکھیا اے:۔

''ایس لحاظ نال 'ست گواچے لوک' نہتے لکھیا جان والا Surrealistic ناول اے۔ سیگمنڈ فرائیڈ Sigmund Freud دی تحریراں توں متاثر ہوندیاں ہویاں ایس صدی دے شروع وچ یورپ وچ ڈاڈاازم Dadaist تحریک چلی۔ ایس گروپ دے فنکار وچار کی سرحد تے کھلو تے نظر آندے نیں۔ انہاں دے ناولاں، نظماں تے تصویراں وچ خواب تے حقیقت وچ کوئی فرق نہیں۔'' (108)

ملک ایم زمرد دی ایس رائے تے کہ ایہہ Surrealistic ناول اے۔ ڈاکٹر ہربھجن سنگھ نیں اپنے مضمون 'ماسک پتر' (31 فروری دہلی واتک چھیواں جون 1975ء) وچ لکھیا اے:۔

''ایس کتاب وچ دو مزے نیں۔ ایہہ سرجنا وی اے تے پڑچول وی۔ سرجنا ایہی جس نوں کسے جانے پچھانے خانے وچ ٹانگیا نہیں جاسکدا۔'' (109)

ایم۔ ایس خوشدل چتر کار ہوراں ایہہ حوالہ اپنے مضمون 'ست گواچے لوک' کجھ وچار' فخر زمان نمبر' وچ دتا اے۔ اوہناں ہربھجن سنگھ ہوراں دی گل نال اختلاف کیتا اے۔ ایس حوالے ناول اوہناں Surrealism بارے لکھیا اے:۔

''Surrealism پر اتحارتھ واویاں آسیتھارتھ دا 100 وی صدی دی اُپج اے۔ انے تقریباً 1919ء وچ فرانس وچوں شروع ہویا۔ ایہہ پہلا ازم اے جو فنکار وچوں ساہت وچ آیا اے۔ جد کہ دوجے سارے ای ازم ساہت وچوں چتر کلا وچ گئے نیں۔ سب توں پہلا

سن 1942ء وچ مزئین نے پر استھارتھ داودے تین چتر Marifesto of Surrealism وچ پر استھارتھ داویں ہوں گئی جھا شاوتی۔(110)

اگے جاکے ایہا ای لکھیا ہو Surrealsim دی وضاحت اس طرح کردا اے۔

"Surrealism is sheer Psychological Authomatism by means which it is entended to express verbally in writing, or in some other way the actual function of this being Dictation of thinking with out any control exercised by reason, out side any aesthetie or moral prejudice."(111)

ایچ۔ ایس خوشدل اس توں بعد کجھ ولیاں توں ملک ایم زمرد ہوراں دی ایس رائے نال سہمت ہو جاندے نیں کہ ایہہ ناول Susrealistic کہلوانے دا حق دار اے۔

یوسف کامران اپنے مضمون 'اتھر اتھرز مان' وچ ایس گل اسطرح لکھدے نیں:۔

" کافکا کامیوں، جیمز جوائس، عذرا پاؤنڈ اپنی جگہ پر ُست گواچے لوک ' ایہناں معنیاں وچ Surrealsitic ضرور اے کہ اے حقیقت تے حیاتی توں اک نفرت دا اظہار کردا اے۔ ایہہ ناول سرمائے دے نظام توں پیدا شدہ Crises دا بیان اے۔ شہر انساناں نوں خوف زدہ تے ایہناں دے important ہون دا احساس دلاندا اے۔"(112)

سلیم خان گمی ہوریں لکھدے نیں کہ سرئیلزم دے حامی دے خیال مطابق روایتی قائدے کلیے ہوندے نوں توڑ کے سچی حقیقت دا پتا چلدا اے۔ ایس تحریک مطابق

"There is nothing which is either completely black or compeletly white, in fact every thing is muddy yellow."

ایس تحریک دا نتیجہ ایہہ نکلیا پئی ناول وچوں پلاٹ ختم ہو گیا، ہیرو ختم ہو گیا۔ ایجیے ناول، ڈرامے تے افسانے لکھے جان لگ پئے۔ جہاں دے ہیرو اصل وچ ہیرو نہیں سن ــــ انٹی ہیرو سن۔"(113)

حسین شاہد دے خیال موجب:۔

"ست گواچے لوک قدہ چار ورولیش نیں۔ اج دے ویلے دی گل تے ایہہ گل سٹ پان والی نہیں۔ ایہہ ناول اپنی تکنیک دے اعتبار نال پنجابی ادب وچ اکا تجرباتی شے اے۔ جیہے

پنجابی ادب دامان ودھایا اے۔ عالمی ادب دے بہالو Literary Trends سامنے رکھیے
تے ساڈے شہزہ دے دا ایہہ تجربہ اک کامیاب تجربہ اے۔ جس راہیں پنجابی ادب وچ نویں
تے اچی گل کہن دا حوصلہ سارے لکھاریاں نوں ملدا اے۔" (114)

ادب ویلے نال گنجھلدار ہوندا جاندا اے کیونکہ انسان وی گنجھلدار ہو گیا اے۔ پہلے والا سدھا پدھرا انسان کدھرے گوچ گیا اے۔ فخر زمان دی ناول لکھن دی ایس نویں تکنیک نوں سراہیا گیا اے۔ کرنیل سنگھ تھمند ہوراں اپنی رائے دا اظہار اپنے تے دوستاں درمیان ہون والے مکالمیاں راہیں کیتا اے۔ اوہ اپنے مضمون وچ ایہہ مکالمے اس طرح لکھدے نیں:۔

"میری رائے وچ تاں اوس نیں (Myth) دی سرجنا Creation کیتی اے۔ اصل وچ
ایہہ سرجنا دی اے اتے پڑچول (تنقید) دی۔"
"نہیں نہیں، میں تاں ملک زیم زمرد نال سہمت آں۔ ایہہ ناول پر بتھا رتھ وادی
(Surrealistic) ناول اے۔"
"تسیں دوویں غلط ہو۔ میں تاں آپ اوس ملکے آیا ہاں۔ فخر تاں آپ ای گواچیا ہویا اے۔
ایہہ ناول تاں روایت نوں توڑن والی اک پرتیکاتمک (Symbolic) رچنا
اے۔" (115)

کرنیل سنگھ ہوراں سدھے پدھرے انداز وچ اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔
راحت نسیم ملک دے خیال مطابق:۔

"فخر زمان دے ست گواچے لوک وچ کہانی دیاں تنداں تھاں تھاں تے شعری تصویراں
Poetic images راہیں اک دوجے لئی تانا پیٹا بن دیاں نظر آندیاں نیں۔ ایس لئی
لکھاری دی اصل رمزوں پاون لئی اسانوں ایہناں تصویراں دی انگل پھڑ کے ٹرنا پوے گا۔
(116)"

اختر حسین جعفری ہوراں تکنیکی لحاظ نال 'ست گواچے لوک' دا ذکر کجھ اسطرح کیتا اے:

"ایہناں ساریاں گلاں توں وکھ فخر زمان ہوراں زبان بڑی سوہدی تے ڈھکویں ورتی
اے۔ ایس لئی کرداراں دیاں تصویراں، پلاٹ دی بنتر، کہانی دے رویے، واقعات
منظراں دے نال نال زبان وی بڑی چس دیندی اے، ایس لئی 'ست گواچے لوک' پنجابی
زبان دا بڑا شہہ تو نکلا ناول اے۔" (117)

اختر امان ہوراں اپنے مضمون وچ فخر زمان دے وچاراں دا ویرواکردیاں ہویاں انج دسیا اے:۔

'بے بعض لوکاں فخر زمان دے ایس ناول دے اصل موضوع توں توجہ ہٹان واسطے ایس ناول نوں اجتماعیت تے انفرادیت دا مسئلہ بنا دتا اے۔ تے بعض لوک ایس ناول نوں فرد تے ہون والے اجتماعی جبر دناں لے کے اپنی اپنی گلاں مارن لگے نیں کوئی انہوں وجودی فلسفہ تے سارندے دی لین دین تے لکھیا ناول وی کہندے نیں۔ پر سچی گل ایہہ وے کہ فخر زمان دا ایہہ ناول پنجاب دے اوناں دھیاں پتراں دے بارے لکھیا گیا اے جیہڑے اپنی پچھان گوا بیٹھے نیں تے Identity Crisis دا شکار نیں۔' (118)

ایس گل توں اسی انکار نئیں کرسکدے کہ نویں نسل Identity Crisis دا شکار اے۔ فخر زمان ایس ناول دے ذریعے بندیاں دے اندر رہون والی ٹٹ بھجّ ول اشارے کیتے نیں:۔

ڈاکٹر عطر سنگھ نے وی 'ست گواچے لوک' تے نظر ماری اے۔ اوہناں دے وچار کجھ اسطرح نیں:۔

''فخر زمان دے ناول 'ست گواچے لوک' دے ارتھ ناواں، رہتاں، پرچھاواں، گھٹناواں، رشتیاں دے سارے کوڑے پیراوے اتار کے ازل تے ابدی مانوی ہستی دے روپ وچ ساکھار ہوئے ہن۔ ایہہ مانوی ہستی ناواں، تھاواں، رشتیاں دے چولے بدلدی اے۔ آپ نہیں وٹدی۔'' (119)

ایس ٹکڑے ناول دی سب توں وڈی خوبی سانوں نظر آندی اے۔ کہ علامتاں تے استعاریاں دا ورتاوا بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ مثلاً وایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''فخر زمان نے علامت استعارے تے تجرید دا رلیا ملیا ڈھنگ ورتیا اے۔ تھوڑے لفظاں وچ بہتیاں گلاں تے نکے نکے اشاریاں تے سینتاں نال وڈے وڈے سوال اٹھائے نیں۔ ادیب دا کم سوال اٹھانا تے سوچن ول پریرنا ہوندا اے۔ ایہناں سوالاں دے جواب ویلا دیندا اے۔ ویلا ...... جیہڑا کدی نہیں کھلوتا، کدی نہیں رکیا تے جیہدی دھوڑ وچ خورے کنے ای لوک گوچ دے نیں۔'' (120)

حسین شاہد نے ناول دی ایس صفت نوں ایہناں لفظاں وچ بیان کیتا اے:۔

''ایس ناول دا سبھ توں وڈا گن ایہہ ہے جے ایہدے وچ گھٹ توں گھٹ حرف ورت کے لمی گل کیتی گئی اے۔ جیویں دیوے دی نکی جیہی لو سارے اندر وچ چانن کر دیندی اے۔'' (121)

ڈاکٹر خالد اشرف ہوراں فخر زمان دے 'ست گواچے لوک' دے کرداراں تے ناول دا ایس طرح ویروا کیتا اے:۔

''فخر زمان کے یہ ساتوں کردار کا فکائی مہملیت اور نا آسودگی کا شکار ہیں اور ان سب کے اشتراک کی بنیادی وجہ یہ ہے کہ یہ اپنے معاشرے کے آؤٹ سائیڈر بن گئے ہیں۔ ان سب کے مسائل مل کر تمام استحصال زدہ انسانیت کا ایک مسئلہ محسوس کئے جاسکتے ہیں۔ لیکن بالخصوص پنجاب کی دھرتی کی ثقافت اور تاریخ اور اس سرزمین پر طاقتوروں کے ہاتھوں مختلف زمانوں میں روندے جانے والے ناداروں کے دکھ درد کا بیان اور ان کی شخصی بغاوت 'ست گمشدہ لوگ' کو ایک حقیقت نگارانہ انقلابی ادب پارے کا مرتبہ عطا کرتے ہیں۔'' (122)

ڈاکٹر شہباز ملک اک وکھری رائے رکھدے نیں۔ اوہناں اپنی کتاب گویڑ وچ لکھیا اے:۔

''ناول دے ذریعے ناول نگار نے اصل وچ اپنے سیاسی نظریئے سامنے لیاون دا وچار کیتا اے۔ ایہہ سیاسی نظریئے اختلافی نیں۔ ناول دے کجھ حصے عریاں تے لچ والے نیں جیہڑے با شبہ فحش ادب وچ آندے نیں۔ اجیہا ادب جیہڑا معاشرے وچ انتشار پیدا کردا اے۔'' (123)

کرنیل سنگھ تھند ہوراں 'ست گواچے لوک' ناول بارے اپنی کتاب 'فخر زمان دے ناول' وچ اپنے وچاراں دا اظہار کجھ اسطرح کیتا اے:۔

''ست گواچے لوک' پر میرا نوں تو ڑن والی اک پر تیکا تمک Symbolic رچنا اے۔ جس بارے ایہہ فیصلہ وی کرنا ہووے گا کہ ناول ہے یا کجھ ہور'' (124)

'ست گواچے لوک' اک روایتی ناول نئیں۔ ایس نے ناول نوں نواں رخ دتا اے۔ سانوں ایس ناول نال پنجابی ناول تے نوے ادب دے دروازے کھلدے نظر آندے نیں۔

ایس حوالے نال فرخندہ لودھی نے 'ست گواچے لوک' بارے لکھیا اے:۔

''ست گواچے لوک' اک علامتی ناولٹ اے۔ جس وچ ریلزم تے سرریلزم دی تکنیک نوں ورتیا گیا اے۔ فرانز کافکا دا اثر ایس ناول اتے کافی نظر آوندا اے۔ ناول دے ست کرداراں چوں پنج مرد تے دو سوانیاں نیں۔ جنہاں راہیں فخر ہوراں پنجاب دے گواچے لوکاں نوں اوہناں دیاں اصل صورتاں دکھا دتیاں نیں۔ ایہہ ناول پنجابی ناول کاری وچ

اک مسل چھڑتوں گھٹ نہیں۔" (125)

ہر فن پارہ خوبیاں تے خامیاں دا مرقع ہوندا اے۔ فخر زمان دے ناولاں تے پنجابی دے سارے ناولاں چوں جتنی رائے زنی 'ست گواچے لوک' تے ہوئی اے۔ شاید ای کسے ناول تے ہوئی اے۔

ایس ناول نوں سراہیا وی گیا تے ننددیا وی گیا۔ ایس ناول دے بہت سارے پہلو نیں۔ اگر اسی ویروا کریئے تے سب توں پہلاں فخر زمان نے موضوع دا انتخاب بڑا اوچا کیتا اے۔ فخر زمان اوہ قلم کار اے جیہڑا سماجی تے سیاسی طور تے باشعور ادیب اے۔ اوہ اُپاریاں تے عدم مساوات دے درمیان اکھ کھولدا اے۔ اوہ انساناں دی نفسیات نوں جاندا اے۔ عام بندے نے اپنے اندر کناں کرب سمیٹا ہویا اے۔ اوس درد نال دنیا نوں آشنا کروان دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ اجتماعی صبر دی کہانی اے۔ پنجاب دی بپتا اے۔ "Identity Crisis" دے شکار لوکاں دا چہرہ کروایا اے۔ ایہدے وچ ناول کار بڑی حد تک کامیاب وی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال جدید طرز دا ناول اے۔ ایس ناول دی سب توں وڈی خوبی اے کہ اختصار۔ اتنے مختصر انداز وچ المائیت دا سہارا لے کے..... تجرید دا فن استعمال کیتا..... وجودیت نوں جیا دبنایا تے علامتاں راہیں ایس ناول نوں اساریا گیا اے۔ ایس ناول دی تکنیک نوں جانن واسطے دماغ نوں ورتن دی لوڑ پیندی اے۔ ست رنگاں وچ رنگیاں ناول اک وکھری تکنیک متعارف کروان دا اے۔ فخر زمان دا انداز بڑا خوب صورت اے۔ اوس بنا جھجک اوہ زبان ورتی اے جیہڑی اسی عام شہراں وچ بولدے آں۔ ایس نے ناول نوں عام فہم بنا دتا اے۔ موضوع گھمبیر پر زبان نے اس گنجھل دار ناول نوں سہل بنا دتا اے۔ ناول روانی نال لکھیا گیا اے۔ ایس وچ کدھرے وی بناوٹ دا جھاکا نہیں پیندا اے۔ ستاں کرداراں دی گفتگو ٹھوس حقائق تے مبنی اے۔

ایس ناول دا اک پکھ ایس دی انفرادیت اے۔ ایس ست رنگاں تے ست سراں دے ناول نے ادب پیاریاں دی توجہ اپنی ول کھچ لئی اے۔ اس ناول توں پہلے ناول روایتی قسم دے ناول سی۔ اکثر ناول پینڈو وسو دے حوالے نال سی ہاں نفسیاتی پکھ سی تے اوہدے وچ اتنی ڈوھنگائی نہیں سی۔ اس توں بعد "Symbolicaly" لکھن دا رواج ہو گیا۔ ایس ناول نے دنیا وچ جدید ناول دے حوالے نال لکھیاں گیا لکھتاں وچ اپنا شمار کروا کے ساڈا مان ودھایا۔ اس توں پہلاں کہ جوشوا فضل دین ہوراں توں ماریا ہویا طعنہ پنجابی ادیباں نوں سہنا پیندا اے۔ ایس ناول نے بہت وڈی کمی نوں پورا کر دتا۔

'ست گواچے لوک' نوں Negative تنقید دا سامناوی کرنا پیا۔ بلکہ فخر زمان دے سارے ناولاں تے پابندی لگائی گئی سی۔ کجھ دانش وراں نوں سرے توں ناول منن نوں تیار نہیں۔ کجھ لوک ایس نوں لمبا افسانہ کہندے نیں۔ کوئی اس دے جنسی پکھاں نوں گھوری پاندے نیں۔ اس وچ جس شے دا فقدان لگدا اے اوہ کہ ناول کار نے اپنے کرداراں راہیں ساج دے ناسور تے وکھائے نیں۔ اوہ معاشرے دیاں ننگیاں حقیقتاں توں وی پردہ چکدا اے۔ اوہدے کردار چیخ چیخ کے اپنے نال ہوئے اتائے دی دس پاندے نیں۔ کٹھے ہوکے ہتھاں تے ہتھ رکھ کے اک مک ہون دا اعلان وی کردے نیں۔ پر فیر چورستے توں اپنی اپنی راہ تے ٹر پیندے نیں۔ ایتھے لکھاری نال تھوڑا جیہا اختلاف کرن نوں دل کردا اے۔ ادب وچ مقصدیت دا پہلو ضرور ہوندا اے۔ ناول کار بیماری Diagnose کر لیندا اے۔ پر اوہدا علاج Suggest نہیں کردا۔ کرداراں دے بھوانٹیاں لیندا تے اپنے اپنے رستے ٹر جاتا۔ انسانی پینگ دا گھیر وچ لگ جاتا۔ اک ہارے ہوئے لکھاری دی نشاندہی کردی اے۔ ایہناں وکھاں دا پاوی ہونا چاہیدا سی۔

'ست گواچے لوک' وی فخر زمان دیاں کتاباں چوں اک کتاب اے جہدے تے حکومت ولوں پابندی لگ گئی سی۔ ایس فیصلے دے خلاف 'ست گواچے لوک' دے حوالے نال پنجاب پنجابی پنجابیت وچ ایہہ لکھیا گیا:۔

> "یہ سات ذی روحوں کی کہانی ہے۔ جو پانچ مردوں اور دو عورتوں پر مشتمل ہے۔ جو ایک ایسے چوراہے پر آ پہنچے ہیں جو زبان و مکان کی سرحدوں سے بے نیاز ہے۔ متفرق سماجی نظاموں میں مختلف اوقات میں مختلف طریقوں سے ان سب کے ساتھ دھوکا ہوا ہے۔ انہیں تشدد کا نشانہ بنایا گیا ہے۔ اور ان کا استحصال ہوا۔ جبر اور ظلم کی طاقت کے خلاف یہ ان کا اعلان بغاوت ہے۔ جس نے انہیں یکجا کر دیا ہے۔ وہ ایک ہو گئے ہیں اور انکی کہانی ایک دوسرے کے مماثل ہیں بعینہ ان لوگوں کی کہانیاں کے جو آزادی انسانی وقار اور ذاتی تشخص کے متمنی ہوں" (128)

ایتھوں ایس ناول دی تخلیق دا مقصد اوگڑ کے ساہمنے آ جاندا اے۔

8. پکھیرو

لکھاری: مستنصر حسین تارڑ   چھپن ورہا: 1976ء

لکھاری:لاہور،التحریر اردو بازار　　　صفحے:120　　　باب:24

مستنصر حسین تارڑ دا ناول پکھیرو اک استحصال بندے، پکھیرو تے گدھے دی کہانی اے۔ جبر تے استحصال کرن والیاں توں تاں گرجاں دی شکل وچ اہم کردار نیں۔ ناول کار ناول دے آغاز وچ گرجاں دی گفتگو راہیں بندے بارے دس دا اے:۔

''کیوں جے ایہہ دوجیاں جنوراں توں وکھ ہوندا اے ــــ اپنے آپ نوں سبھوں جنوراں توں اچا تے وڈا سمجھدا اے ــــ اشرف المخلوقات ــــ پر ایہہ ـــ بھائی بند ــــ اینوں جیھڑیاں مار مکاندے نیں۔'' (127)

ایس دنیا وچ بندہ ہی بندے نوں دکھ دیندا اے۔ پہلا قتل وی قابیل نے ہابیل دا کیتا سی۔ بندیاں وچ بندیاں نوں کھان والیاں گرجاں موجود ہوندیاں نیں۔

اگے چل کے ناول کار اوس بندے دی کہانی سناندا اے۔ جیہڑا اک غریب گھرانے وچ پیدا ہوندا اے تے بچپن توں آپ محنت کر کے اگے ودھنا چاہندا اے۔ اوس بچپن وچ ایہے منظر ویکھے سی جیہڑے اگے چل کے حیاتی وچ اوس نوں ڈراہندے رہندے سی۔ اونہاں چوں اک ایہہ جلاہے دا کھوتا جیہڑا الٹ ٹٹ جان دی وجہ توں بے بس لماں پیا ہوندا اے۔ تے گرجاں اوس نوں چونجاں ماردیاں نیں بلکہ اوس دے نازک حصے تے وی چونج بھردیاں نیں۔ فیر آہستہ آہستہ بہت ساریاں گرجاں کھوتے دے آلے دوالے کٹھیاں ہو جاندیاں نیں۔ دوسرا منظر اوہ جوکاں دا سی جیہڑیاں چھپڑ چوں لنگدیاں ہویاں اوس نوں چمڑ جاندیاں نیں تے اوس دا خون چوسدیاں نیں۔ ایہناں جوکاں دی وجہ نال ہون والی جلون ساری حیاتی اوس نوں محسوس ہوندی رہندی اے۔

بندہ پڑھ کے ایم اے کر کے نوکری دی تلاش کردا اے۔ اوس نوں اپنی قابلیت دے مطابق نوکری نہیں ملدی۔ انٹرویو لین والے گرجاں دی شکل وچ ملدے نیں۔ اخیر اوہ سکول ٹیچر بن جاندا اے۔ اوس دا ویاہ ہو جاندا تے بیوی دے مطالبے اوس نوں پریشان کردے۔ بیوی وی اوس نوں گرج لگدی۔ اوس بندے نوں بار بار گرجاں نال واسطہ پیندا اے۔

ناول کار بندے بارے لکھدا اے:۔

''بندا اپنے آلے دوالے وچ مس فٹ ہو جائے۔ ایہے معاشرے وچ جتھے جوکاں تے

گرجاں دا راج ہووے۔ اوتھے سارے سوچن سمجھن آلے بندے مس فٹ ہوندے نیں،

جوکاں دے کولے جے، کامیاں دیاں ہتھوڑیاں پتھر رکھ دیو۔گرجاں دیاں لمیاں دھوناں،

کساناں دیاں داتریاں اگے ڈاہ دیو، فیر کوئی بندا مس فٹ نہیں رہوے دا۔" (128)

لکھاری لکھدا اے کہ بندہ میدان وچ کلم کلا کھڑا ہوندا۔ اوتھے صرف اک ٹنڈ ہوندا اے۔ بندہ ہوراں تکلیفاں نوں بھول سکدا پر اوہ اکلاپے دا درد برداشت نہیں کرسکدا۔ اوہ اک اجتماعی جانور اے، کلا کس طرح رہ سکدا اے۔ اوتھے ٹنڈے بندہ جھوجھی ہو جاندے نیں۔ بندہ گرجاں دا ستایاں ہوندا اے۔ گرجاں دی شوکر اوس نوں سنائی ویندی رہندی اے۔ بلکہ اوس نوں Phobia ہو جاندا اے۔ اوس نوں گرجاں دے کالے بدل دا پرچھانواں وی محسوس ہوندا اے۔

ایس حالات وچ اک پکھیرو اوتھے آ جاندا اے تے بندے دا اکلاپا ختم ہو جاندا اے۔ اوہ دونویں اک دوجے نوں اپنی اپنی ہڈ بیتی سناندے نیں۔ ایتھے اوہناں بارے ناول کار لکھدا اے:۔

"اک دوجے دے اکلاپے دیاں کندھاں ڈھاندے رہے... پہلی حیاتی دے کھوہ وچوں ٹنڈ ابھر بھر کے ایس رڑے میدان وچ ڈولھدے رہے تے اوہناں نوں ہولی ہولی جاپن ہو یا پئی اوہناں دوآں دی سانجھ ایس میدان وچ شروع نہیں سی ہوئی پچھلے زمانیاں توں ٹری آندی سی...... اوہ سدا اوے ساتھی سان...... اوہناں دے بڈھیاں تے اکو جہیاں پیڑاں نیں وار کیتے سان...... اوہناں دوآں دی ہڈ بیتی اکو سی...... ایہو تے بھلیکا سی...... بندہ کیہڑا اے تے پکھیرو کون اے؟...... پکھیرو کیہڑا اے تے بندا کون اے؟" (129)

ایتھے مظلوم طبقے دی سانجھ دی گل کیتی اے۔ ایہہ بندہ تے پکھیرو استحصالی کردار نیں۔ سوسائٹی دیاں گرجاں دے ستائے ہوئے۔ پکھیرو تے بندہ رل کے ویلا ٹپاندے نیں۔ پر گرجاں دا خوف برو بلے رہندا اے۔ آہستہ آہستہ اوہناں دیاں گلاں مک جاندیاں نیں۔ لکھاری لکھدا اے:۔

"پکھیرو دی چنج جڑ گئی...... بندے دے بوتھے سی گئے...... ہن کوئی گل، کوئی قصہ کہانی ایجہا نہیں سی جیہڑا ایہناں ہوٹھاں ایس چنج وچوں ناں نکلیاں ہووے...... اوہ چپ ہو گئے...... اپنے آل دوالے دے اجاڑ میدان ہار چپ...... چپ...... ٹنڈ چپ...... چپ! چپ! چپ!" (130)

اس توں پکھیرو تے بندے دا زوال شروع ہو جاندا اے۔ پکھیرو نکا بوٹ کھمبوں بغیر بن جاندا اے

تے لاچار ہو کے زویں تے گر جاندا اے۔ بندے بغیر والاں...... لگے ماس...... ہٹے لک نال کبڑا ہو کے زویں تے گر جاندا۔ تے گرجاں جیہڑیاں اصل وچ استحصالی قوتاں نیں اوہناں نوں چٹ کر جاندیاں نیں۔ ایہہ اک بندہ تے اک پکھیرو نیں۔ ایہناں دی تھاں گرجاں واشکار ہون واسطے اک ہور بندہ آ جاندا اے۔ ایہہ سلسلہ اسطرح جاری رہندا اے۔

ایس ناول وچ ناول کار نے علامتاں دے ذریعے اپنے خیال دا اظہار کیتا اے۔ ایہہ اک جدیدطرز دا ناول اے۔ نئی تکنیک نال ناول نوں اساریا گیا اے۔ ایہدے وچ کرداروی علامتی نیں اور ماہرانہ انداز وچ تخلیق ہوئے نیں۔ ناول کاردا حیاتی دے حوالے نال مشاہدہ بڑا تیز اے۔ زبان عام فہم اے۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

> ''یہ ایک علامتی تحریر ہے۔ جس میں انسان پر استحصالی قوتوں اور معاشرتی دباؤ کا جبر دکھایا گیا۔ اس میں مرکزی کردار ایک پکھیرو (پرندہ)، ایک بندہ اور کچھ گدھ ہیں'' (131)

ناول کار نے ناول وچ بندے تے پکھیرو دے تعلق نوں بہت سوہنے ڈھنگ الیکیا اے۔ ایس دے تعلق دے حوالے نال خالد اشرف اپنی کتاب وچ لکھدے نیں۔

> ''بندے اور پکھیرو کی ذات کا Identification اس قدر مکمل تھا کہ کبھی کبھی وہ دونوں بھول جاتے تھے کہ ان میں بندا کون تھا اور پکھیرو کون۔ ’پکھیرو‘ اپنے سماج سے متنفر اور ٹھکرائے ہوئے انسان کی روداد ہے۔ جس کو اپنی ذات کی شناخت قائم کرنے کے لئے انسانوں کی بستی کو چھوڑ کر جنگل میں پناہ لینی پڑتی ہے۔'' (132)

ناول وچ ناول کار نے خواجہ فریدالدین عطار دی مثنوی 'منطق الطیر' دا حوالہ دتا اے۔ اس وچ سچ دی تلاش نوں سیمرغ دی تلاش وسیا گیا اے۔ اس دے کردار 'پکھیرو' دا بندے دے مطلق ایہہ وی خیال اے کہ او ہشتر مرغ دی طرح ریت وچ منہ دے کے حیاتی گزاردا اے۔

ایہہ ناول علامت نگاری دا چنگا نمونہ اے۔

9. بلدے دیوے

لکھاری: رضیہ نورمحمد　　چھپن ورہا: 1976ء

چھپوان والے: لاہور، مکتبہ معین الادب اردو بازار، لاہور　صفحے: 366　باب: 14

'رضیہ نور محمد' دا ناول 'بلدے دیوے' ساڈھے جاگیرداراں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول اک اجہے چوہدری صاحب بارے دسدا اے۔ جیہڑا تن ویاہ کرواندا اے۔ پہلی ووہٹی وچوں دو دھیاں ہویاں سن۔ جنہاں وچوں اک بچپن وچ ای مر گئی۔ دوسری دھی دا ویاہ تھوڑی دیر پہلوں کیتا سی۔ چوہدری صاحب دی دوسری بیوی چوں کوئی اولاد نہیں سی اوہ اک نفسیاتی مریض بن جاندی اے۔ تیسری ووہٹی چوں دو دھیاں نجمہ تے سلمہ سی۔ چوہدری صاحب نوں اپنے مربعیاں تے زمیناں واسطے وارث دی لوڑ سی۔

'ڈاکٹر سلیم' نوں تیسری ووہٹی دی دیکھ بھال واسطے بلایا گیا۔ کیونکہ اوس دے گھر تیسرا بال آن والا سی۔ اوسدی طبیعت خراب رہندی سی۔ ڈاکٹر سلیم نوں شروع وچ پنڈ دا ماحول چنگا نہیں لگدا۔ اوہ امریکہ دی حیاتی نوں یاد کردا اے۔ ہولی ہولی اوس نوں چوہدری صاحب دی تیسری ووہٹی نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ اوہ اوس دے حسن توں وی متاثر ہوندا اے۔ 'زرینہ' دن رات پتر دے سپنے ویکھدی رہندی اے۔ فیر پتہ چلدا اے کہ اوہدے پیٹ وچ دو بچے نیں۔ اوہ کمزور لاغر تے انیمک ہوندی اے۔ اوس دی دیکھ بھال واسطے نرس وی منگوائی جاندی اے۔

ناول وچ ایس کنبے توں علاوہ پنڈ وچ اک بزرگ 'بابے' دا وی ذکر اے۔ سلیم وی کدی کدی اپنی گذری حیاتی دے متعلق سوچدا رہندا اے۔ امریکہ تے ایتھے دی زندگی دا موازنہ کردا رہندا اے۔ بہر حال ایس دور دراز پنڈ وچ اوس نوں زرینہ دا آپریشن کرنا پیندا کیونکہ زرینہ اتنی کمزور ہندی اے کہ اوہ قدرتی طریقے نال بچے پیدا نہیں کر سکدی۔ ایتھے اسلم وچ مثبت تبدیلی آندی اے اوس نوں پنڈاں دی مجبور لوکاں نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ لکھاری ایتھے 'زرینہ' دیاں سوچاں راہیں دسدا اے کہ پنڈ وچ کڑیاں نال کی سلوک ہوندا اے۔

> ''چھوٹی جہی عمر وچ ایہناں دا ویاہ کسے بڈھے زمیندار نال ہو جاوے گا تے ایہناں دی ساری حیاتی بچے پیدا کرن وچ تے لوکاں دے طعنے سُن سنائی وچ گزر جائے گی۔''(133)

ایتھوں سانوں پتہ لگدا اے کہ پنڈاں تھاواں تے کڑیاں نال کیہہ سلوک ہوندا اے۔

ناول نگار اک زنانی اے ایس کر کے اوس نوں زنانیاں دے مسائل نوں لکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔ ڈاکٹر سلیم زرینہ دا کامیاب آپریشن کرلیندا اے۔ ڈاکٹر صاحب اوس ویلے وی گھر موجود نہیں سی۔ سگوں

آپریشن دی اجازت وی منشی کولوں لینی پئی۔'زرینہ' دے گھر دو بچے ہوندے نیں اک صحت مند لڑکا تے اک کمزور جہی لڑکی جیہڑی جلدائی مر جاندی اے۔'زرینہ' اپنی جان دی بازی لا کے چوہدری صاحب نوں وارث پیدا کر دیندی اے۔لکھاری زرینہ بارے لکھدی اے:۔

"ایہہ کی نازک کمزور تے وچاری جہی کڑی لگدی سی پر ایہدے وچ کنی قوت ارادی سی۔ جے ایہدے کمزور جسم دے اندر ایہدی ساری طاقت منڈے ول گئی تے کڑی وچاری ہڈیاں دا ایک رہ کے مر گئی۔"(134)

ایتھے سانوں عورت دی قوت ارادی دا پتہ چلدا اے۔'ڈاکٹر سلیم' جیہڑا شروع وچ پنڈ آکے پریشان سی۔جاندے ویلے اپنے کارے توں مطمئن سی۔اوہ سوچدا اے:۔

"ایتھے تے سب کجھ کوا کے ای کجھ لبھدا اے۔ ایہہ دیوے ہمیش بلدے ای رہن گے۔"(135)

اسطرح لکھارن نے حیاتی دا مقصد بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔

ناول دے کردار سدھے پدھرے نیں۔ناول وچ اک سماجی مسئلے تے جھات پائی گئی اے۔ناول پڑھدیاں کوئی اوکڑ محسوس نہیں ہندی۔'ڈاکٹر سلیم' دا کردار بنیادی طور تے ناول دی کہانی نوں اگے ودھاندا اے۔

فخر زمان نے مکھ بند وچ لکھیا اے:۔

"چوہدری ساڈھی مردانہ شاونزم دی عکاسی کردا اے تے وچ جدوں سارے جگ وچ عورتاں ظلم تے غلامی کولوں نجات حاصل کرن دا پکا عزم کر چکیاں نیں، ساڈے سماج وچ عورت دی بے وسی دی تصویر کشی بڑے ویلے سر اے۔"(136)

'رضیہ نور محمد' نے عورت دے حوالے نال کئی ورہے پہلے ناول لکھیا سی۔ ہن Women Development تے وسیع پیانے تے کم ہو رہیا اے۔ساری دنیا وچ 'عورت' دے حقوق واسطے کوششاں جاری نیں۔لکھارن دا ناول تخلیق کردیاں اک مقصد سی۔ایس کر کے اوس نے پلاٹ نوں سوچ سمجھ کے نہیں گھڑیا۔اوس نے پلاٹ توں زیادہ اپنے مقصد نوں مدنظر رکھیا اے۔چوہدری صاحب دا کردار اک منفی کردار لگدا اے۔'زرینہ' اک کمزور تے بے بس زنانی دے روپ وچ وکھالی دیندی اے۔'ڈاکٹر سلیم' ہمیشہ doubleminded رہندا اے۔اپنے وچاراں دا اظہار اوہ خطاں راہیں کردا اے۔ناول دے اخیر وچ اوہ

ایس کجھ دھرو چوں نکل آندا اے۔ اوسدی حیاتی وچ وی اک مقصد پیدا ہو جاندا اے۔ ناول دا اخیر مثبت ہوندا اے۔ چوہدری صاحب دے تصور نال اک برے انسان دا خیال آندا اے۔ جیہڑا ظالم، عیاش تے ہوڑ مست وی ہوندا اے۔ جاگیرداراں دی رہتل دا نقشہ کھچیا گیا اے۔

انعام الحق جاوید ایس حوالے نال لکھدے نیں:۔

"ایہہ مسئلہ موضوع دی صداقت دے باوجود ادبی صداقت دا درجہ نہیں رکھدا۔ ایتھوں تک کہ جاگیردار دے خلاف نفرت دا جذبہ تے پیدا ہوندا اے پر ایہہ نفرت شدت اختیار نہیں کردی۔" (137)

انعام الحق ہوراں دی رائے اپنی تھاں تے، جتھوں تیکر موضوع دا تعلق اے ایہہ ناول موضوع دے اعتبار نال بہت اہم اے۔

10. نال میرے کوئی چلے

لکھاری: احمد سلیم　　　چھپن ورہا: 1976ء

پبلشرز: کراچی، ملک نورانی مکتبہ دانیال، وکٹوریہ چیمبر نمبر۲، عبداللہ ہارون روڈ

صفحے: 94　　　باب: 24

'احمد سلیم' دا ناول 'نال میرے کوئی چلے' پنجابی ادب دے بہت سارے ناولاں طرح تکڑا جیہا اے۔ ایس ناول دا اہم کردار 'جھیم جی' نیں۔ جنہاں دا اصل نام 'سلیم' اے۔ یاد رہے کہ لکھاری دا اپناں ناں وی 'سلیم' وے۔ ناول دا نائیک چھوٹی عمر دا چھوہرا اے۔ اس دی 'آپا جی' جیہڑی اوس دے سکول دی استانی نیں اوس نوں بے پناہ محبت کردی اے۔ اوہدے نال پڑھن والی کڑی 'چنی' وی اس دی دیوانی ہوندی اے۔ 'شاہ جی' 'آپا جی' دے والد نیں۔ اوہ وی بچیاں نوں پڑھاندے نیں۔ ایہہ تے ہوری وی کردار 'میانہ گوندل' دے واسی نیں۔ 'جھیم جی' پہلاں تے ساؤ بچہ سی۔ ہولی ہولی اس وچ سوئے بھیڑ پیدا ہو گئے۔ سگریٹاں پینا، چوریاں کرن، تے آوارہ چھوہراں نال پھرنا اوہدی عادت ہو جاندی۔ 'چنی' وی اوہدے عیب ڈھکدی رہندی 'آپا جی' اوس نوں وڈھا بندا بنانا چاہندی اے۔ ناول وچ 'جھیم جی' نال اوہناں کرداراں دا لگاؤ عجیب قسم دا ہوندا اے۔ 'جھیم جی' دی ساتھن 'چنی' نوں کوئی زیادتی کر کے مار دیندا اے۔ 'جھیم' تے ایس واقعہ دا گوڑھا اثر ہوندا اے۔ اوہ چپ چپ رہندا اے۔ 'جھیم' دی حیاتی مکمل طور تے بدل جاندے اے۔ 'جھیم' دی زندگی وچ اک

ہورا ہم گل ایہہ سی کہ جدوں پید ا ہویا تے اوہدی اپنی ماں بیمار پے گئی ۔ اوہ مر لہیا جا تک سی ۔ اوس نوں دو جیاں ماواں دا دودھ پینا پیا ۔ پر اوس دی صحت تے کوئی اثر نہ پیا ۔ اوس دا دا 'میاں فضل دین چک' گوبندپورے' جاندا اے اوہ اپنے یار دے پتر 'سردار ایشر سیہاں' تے اوہدی ووہٹی 'راج کور' کول اپنے پوتے دی صحت دا ذکر کردا اے ۔ 'راج کور' کہندی اے :۔

''چاچا ! اپنا چھوہر میتوں آن دے ۔ میں لی تے تیندی بھتری لگدے آں ۔'' ایشر سیہاں دی پتنی راج کور جھکن بے اختیار ہوگئی ہووے ۔''(138)

'میاں فضل دین' نے سب دی مخالفت دے باوجود 'جھیم' نوں راج کور دے حوالے کردتا ۔

انج ساتوں سانجھے پنجاب وچ رہن والے ہر مذہب دے لوکاں دی پیار محبت دی دس پیندی اے ۔

اس توں بعد 'جھیم' بچ جاندا اے ۔

اس توں بعد جدوں ہندوستان دی ونڈ دا رولا پیندا اے ۔ تے 'فضل دین' ایشر سیہاں راج کور تے اوہناں دے ایک سال دی دھی تاں اپنے گھر وچ پناہ دیندا اے ۔ سارا پنڈ اوہدی مخالفت کردا اے ۔ 'صدیق ٹنڈا' میتیں ہورا دے روکن دے باوجود 'ایشر سہیاں' دے ٹبر دا ویری ہو جاندا اے ۔ 'ایشر سہیاں' تے 'راج کور' ایس کرکے اوہناں دا گھر چھڈ دیندے نیں کدھرے اوہناں دی وجہ نال 'میئں فضل دین' دا نقصان ہو جائے ۔ تے فیر اوہناں دیاں لاشاں کھیتاں چوں ملدیاں نیں ۔ اوہناں دی دھی غائب ہوندی اے ۔ اوہناں دے مگروں 'میئں' ہوری وی فوت ہو جاندے نیں ۔ ایہہ دو وڈے صدمے 'جھیم' دی حیاتی بدل دیندے نیں ۔

جھیم ہن وڈا بندا بننا چاہندا اے ۔ اوہ بڑے گوہ نال پڑھائی کردا اے ۔ اوس دی کلاس فیلو 'پھاپھی' اوس نوں خاص توجہ دیندی اے ۔ 'آپا جی' شہروں آئے سراج صاحب وچ دلچسپی لین لگ پیندی اے ۔ جھیم ولوں توجہ ہٹ جاندی اے ۔ 'پھاپھی' دراصل اس دی دودھ شریک بھن نکل آندی اے اوہ راج کور دی دھی ہندی اے ۔ جس نوں 'صدیق ٹنڈے' دی ماں بچا کے پال رہی ہندی اے ۔ فیر آپا جی وی فوت ہو جاندی اے ۔ 'پھاپھی' تے 'جھیم' دا سکول وچ ساتھ رہندا اے ۔ اک دن 'پھاپھی' اوس نوں دسدی اے کہ اوس دا ناں 'سندراں' اے ۔ 'جھیم' بحث کردا اے کہ اوس دا ناں 'سندراں' کسطرح ہو سکدا اوہ تے مسلمان اے ۔ 'سندراں' دا راز تے صرف 'صدیق ٹنڈے' تے اوہدی ماں نوں پتہ ہوندا اے ۔ 'جھیم جی' دی ساری توجہ پڑھائی ول ہوندی اے ۔ اک دن پھاپھی اوس نوں پڑھن لئی منع کردی اے ۔ تے اوہ کہندا اے ۔''توں نئیں

چاہوندی میں وڈا آدمی بناں"

آپا جی دے مرن مگروں اوہ اوہناں دا خواب پورا کرنا چاہندا سی۔ اوہ وظیفے دے امتحان وچ پورے ضلع چوں فسٹ آندا اے۔ 'پھاپھی' نوں اوہ 'سندراں' من کے اوس نوں بھین دی حیثیت دیندا اے۔ ناول دا انت کھلا اے۔ 'جھیم جی' دی کہانی ایتھے ای نہیں مکدی۔ پر ایس ناول دا اخیر ہو گیا۔

ناول ون سونے طریقے نال تخلیق ہوندے نیں۔ بعض ناول کار ناول 'نایک' دے بچپن توں شروع ہوندے نیں تے بڑھاپے تے اخیر کر دے نیں۔ 'احمد سلیم' نے ایس ناول وچ 'جھیم جی' دا صرف بچپن وکھایا اے۔

نمایاں کرداراں وچ 'آپا جی' اک چنگا کردار اے۔ پر تھوڑا جیہا ٹیڑھا پن اے اوہ ایس کر کے اوہناں دا جے تیکر ویاہ نہیں ہویا۔ ویلے نال اوہ نفسیاتی کیس بن جاندیاں نیں۔ اوہناں نوں ویکھ کے ساتوں 'فرائڈ' نال ہمت ہونا پوے گا۔

ناول وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال ذکر ملدا اے۔ ایتھے لکھاری نے جرأت کر کے دسیا کہ زیادتی ہندوواں تے سکھاں نے صرف نہیں کیتی۔ مسلماناں وچ وی صدیق ٹنڈے ورگے ظالم تے منفی کردار موجود سی۔ برے چنگے لوک سارے مذہباں وچ پائے جاندے نیں۔

تکنیکی لحاظ نال درمیانے درجے دا ناول۔ ناول محدود اے۔ ناول کار ایس وچ وسعت پیدا کر سکدا سی۔ اوس نے کوشش نہیں کیتی۔ 1976 تیکر کوئی اتنے زیادہ ناول نہیں سی لکھے گئے۔ ایس نوں اک ہور ناول دا وادھا کہہ سکدے آں۔ انعام الحق جاوید ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

> "مرکزی کردار 'جھیم جی' اے جیہڑا اک چھوٹا بچہ اے تے پوری ناول وچ نال نال چلدا اے۔ پر ناول دے اتار چڑھاو وچ کوئی خاص کردار ادا نہیں کردا۔" (139)

ایہہ کوئی بہت اچے درجے دا ناول نہیں اے۔

11. اک انکھی دی پنجاب دی

لکھاری: نادم عصری   **چھپن ورھا: 1976ء**

پبلشرز: اقدس پبلیکشنز، چوک اردو بازار، لاہور

صفحے: 176   **باب: 23**

ناوم عصری دا ناول 'اک اکھی دھی پنجاب دی' ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال تخلیق ہون والا ناول اے۔ ہندوستان دی ونڈ برصغیر دا اہم واقعہ سی۔ ایس دور وچ بے شمار لوکاں نوں قربانیاں دینیاں پئیاں۔ اپنے پیارے اکھاں دے سامنے قتل کر دتے گئے۔ ایس ناول دی کہانی وی اجہی کڑی دی کہانی اے۔ جہدا باپ اک شریف پروفیسر سی۔ اوس دے دو پتر افضل تے عزیز سن۔ اک دھی حمیدہ بانو سی۔ 'حمیدہ بانو' ای دراصل ایس ناول دی نائیکہ اے۔ 1947ء دے فساداں وچ افضل دے دوست محسن دے سارے گھر دے اگ لا کے جلا دتے جاندے نیں۔ محسن دے گھر والیاں نوں بچاندا افضل وی بےسرت ہو جاندا اے تے محسن اوس نوں چک کے گھر لے آندا اے۔ محسن کلا رہ جاندا اے۔ ایس کر کے سارے اوس نوں اپنے گھر دے فرد دی طرح پیار کردے نیں۔ فساد دی اگ اتنی پھیلدی اے کہ حمیدہ دے سارے گھر والے ایس دی لپیٹ وچ آ جاندے نیں۔ 'حمیدہ بانو' تے اوس دا نکا بھرا عزیز بچ دے نیں۔ محسن نوں وی اللہ بچالیندا اے۔ پروفیسر صاحب مرن لگے محسن دے ذمے لاندے نیں کہ حمیدہ بانو نوں اوس دے منگیتر 'نواز' دے حوالے کردے۔ لکھاری پروفیسر صاحب دے اخیرلے ویلے دی حالت نوں ایہناں بامعنی لفظاں نال بیان کردا اے

> ''زہر بھری رات دے پچھلے پہر دی اخیرلی گھڑی پروفیسر دے دل اتے اخیری ڈنگ ماردی اے۔ اوہدی حیاتی دی کوئی آس باقی نہیں رہندی۔ اوہ لکڑیاں دے بچ نوں ذراکوں پراںہہ سدھا تک بھویں تے پیا اپنے اخیرلی ساہ گن دا اے۔'' (140)

محسن، پروفیسر نال کیتا وعدہ حیاتی دیاں اخیرلیاں ساہواں تیکر نبھاندا اے۔ 'نواز' دی تلاش وچ وی کسر نہیں چھڈ دا۔ ایس تلاش وچ اوس نوں پروفیسر صاحب دے محلے دا منفی کردار 'ارشاد' ملدا اے۔ 'ارشاد' اک کنجری 'یاسمین' دی مدد نال حمیدہ بانو نوں اغوا کرن دی کوشش کردا اے۔ 'یاسمین' حمیدہ بانو دی مظلوم کہانی سن کے اوس نال ہمدرد ہو جاندی اے۔ اوہ حمیدہ بانو، عزیز تے محسن نوں 'ارشاد' دی جگہ چوں نکلن وچ مدد دیندی اے۔

ایس تھاں تے ناول ڈرامائی تے تھوڑا فلمی پکھ دا لگدا اے۔ خاص طور تے چاچا 'چھل چھل' دا کردار۔ انتھے ناول وچ جھول وی نظر آندا اے۔ یاسمین دا اچن چیت 'حمیدہ' دا ہمدرد ہو جانا فیر اوہناں دی مددگار بن جانا۔

'محسن' دی آس نواز دی ماں داخلہ توڑ دیندا جس وچ اوہ دس دیندی اے کہ نواز فساد وچ ماریا گیا سی۔ اوہ محسن نوں حمیدہ بانو دا مستقل آسرا بنن دی صلاح دیندی اے۔ محسن ایہہ صدمہ سہہ نہ سکیا تے اوس ویلے ای

اوس نوں چکر آندا اے تے اوہ پوڑیاں توں چکر کھا کے گر جاندا اے تے جان دے دیندا اے۔'حمیدہ بانو' اپنے عظیم بھرا دی موت تے زاروزار روندی اے۔ناول کار ایہناں خوبصورت لفظاں تے سوہنے ڈھنگ نال 'حمیدہ' دے درد دی کیفیت نوں بیان کردا اے:۔

''کالی رات دا گھپ ہنیر انیل گگن دے تاریاں نوں اپنی بکل وچ لکا لیندا اے۔چار چوفیرے غم دے کالے تیر حمیدہ بانو دے دل وچ وجدے نیں۔''(141)

'محسن' توں بعد حمیدہ بانو دی حیاتی ہنیر ہو جاندی اے۔اوہ 'اخلاق سدھار پر بیا' دے دفتر جان دا فیصلہ کر دی اے۔اوہ ایہناں واسطے لکھدی وی رہی سی۔'یاسمین' دی مدد نال اوہ اوس ٹھکانے تے اپڑ دی اے۔ یاسمین اوس نوں کوٹھی توں دور ای اتار دیندی۔چلدیاں ہوئیاں اوتھے جا کے 'اخلاق سدھار پر بیا' دی مالکن نہیں ملدی۔اوہ واپس پلٹ کے آ رہی ہوندی اے کہ اوہدے بھرا نوں اک موٹر ٹکر مار دیندی اے۔ایس موٹر دی مالکن اوس نال معذرت کر دی اے تے اوس نوں اپنے گھر لے جاندی اے۔اوس دی حیاتی دی کہانی سن کے اوہدی ہمدرد بن جاندی اے۔اوس دا بھرا افضل اوس دا بھرا بن جاندا اے۔اوس دا خاوند 'عزت بیگ' اوس دا خیال رکھدا اے۔

ناول دی کہانی اک جگہ تے عجیب وغریب موڑ لیندی اے۔'حمیدہ بانو' عزت بیگ دے ٹبر نال اوہناں دے پنڈ جاندی اے۔اوتھے ڈاکو اوس نوں گھروں چک کے لے جاندے نیں۔اوہ ڈاکو دی قید چوں نکلن واسطے ندی وچ چھال مار دیندی اے۔ اوہ اک جنگلی تیراک ہوندی اے۔اوہ تیر کے اپنی جان تے عزت بچا لیندی اے۔اوہ 'پیرو گجر' دے گھر اپڑ جاندی اے۔ڈاکو اک واری فیر 'پیرو گجر' دی دھی تے 'حمیدہ' نوں لے جاندے نیں۔ایتھے ناول وچ کجھ منفی کردار 'نقو رنگڑ'، 'کالا چٹا' تے 'رحمت ماشکی' وی وکھالی دیندے نیں۔

ڈاکوواں نوں ختم کرن واسطے عزت بیگ، سردار شیرو تے انسپکٹر چیمہ سرگرم لگدے نیں۔حمیدہ نوں 'اخلاق سدھار پر بیا' وچ بڑی عزت ملدی اے۔ تے ناول کار وی ایس 'انکھی دھی پنجاب دی' نوں تھاں تھاں تے سر اہندا نظر آندا اے۔اوس دے جملے ویکھو جیہڑے حمیدہ بانو واسطے لکھے نیں:۔

''حمیدہ بانو ساڈے ایلیے پنجاب دی اک انکھی دھی اے۔ ایتے دو جی اوہدی اکھ داماں! ساہنوں دوہاں دی عزت بچاون لئی اپنے لہو دی اخیری بوند دی قربان کر دینی چاہیدی اے۔''(142)

'حمیدہ بانو' دے سوہنے تے اچے خیالات ڈاکوئوں وی متاثر کردے نیں۔ اوہ جس ڈھنگ نال اوہناں نوں خطاب کردی۔ اوس توں پتہ چلدا اے کہ جذبہ حب الوطنی اوہدے وچ کٹ کٹ کے بھریا ہویا سی۔ اوہ اک پروفیسر دی تربیت یافتہ دھی سی۔ ایتھے حمیداں دے خطاب دیاں سطراں تے غور کرو:۔

''اج تسی آزاد دیس دے آزاد واسی او۔ پر! میں ڈاڈھے دکھ نال ایہہ گل آکھی آں۔ پئی تہانوں آزادی دی نعمت راس نہیں آئی۔ تساں آزاد ہوندیاں سار ای اوہناں ظالم سامراجیاں دا روپ دھار لیا اے۔ جیہڑے آزادی دا حق منگن والے مظلوماں دے لہو نال ہولی کھیڈ کے جشن مناندے سی۔ اج پنجاب دی دھرتی دے دسنیکاں توں تہاڈی تے اوہناں غیر ملکی لیٹریاں وچ ذرا جناں وی فرق نہیں جاپدا تساں غلامی دے داغ دھون دی بجائے آزادی پسند شہیداں دے سنہری کارنامیاں تے پانی پھیرن چہ کوئی کسر نہیں چھڈی'' (143)

ایس عبارت دے ٹکڑے توں سانوں ناول کار دے ناول تخلیق کرن دے مقاصد سامنے نظر آندے نیں۔ حمیدہ بانو اپنے محسن عزت بیگ دی جان بچان واسطے پرالٹھو دیاں گولیاں سامنے خود آجاندی اے۔ مرن توں پہلاں اوہ منہ بولے بھرا افضل نوں یاسمین نال ویاہ کرن دی درخواست کردی اے۔ اپنا بھرا عزیز دی اوس خاندان دے پیر دکر دیندی اے۔

ناول اک مقصد دے پرچار واسطے تخلیق ہویا اے۔ پر ایس وچ تھرل تے فلمی قسم دے ایکشن وی نظر آندے نیں۔ ناول وچ خیالاں دی اچائی تے نظر آندی اے پر کہانی وچ پختگی دی کمی محسوس ہوندی اے۔

چوہدری محمد بشیر گورایا ہوراں دی رائے بڑی جامع اے:۔

''نادم عصری ہوراں ایس کتاب وچ دلچسپیاں، چھنگیاں دی سندیا بڑی سدھ نال کیتی اے۔ تے بھلائی تے وڈیائی کرن وچ کوئی کسر نہیں چھڈی'' (144)

ای جاوید الحق انعام ہوراں دی رائے نال سہمت نہیں اے اوہ اپنی کتاب اچ لکھدے نیں:۔

''حمیدہ بانو ناول دا مرکزی کردار شہری حسن تے حسن اخلاق دا مجموعہ اے۔ ایہدے کردار وچ کدھرے جھول نظر نہیں آندا۔ ایہہ وکھ گل کہ اوہنوں جس طرح دے حالات نال واہ پیندا اے۔ اوہناں چوں زیادہ غیر حقیقی تے فلمی لگدے نیں۔ ایہدے علاوہ کہانی دی بنت وی فلمی تے ڈرامائی انداز وچ ودھائی اے'' (145)

ناول وچ واقعات اک اخاص انداز نال جڑے ہوئے نہیں تکنیکی لحاظ نال ناول اک سنجیدہ موضوع تے اساریا گیا۔ ناول دا اخیری حصہ تھوڑا سطحی جیہا لگدا اے۔ فرخندہ لودھی دی رائے مطابق:۔

''ایہہ اک روائتی ناول اے۔ حمیدہ بانو ناں دی اے کڑی دے دوالے ساری کہانی گھمدی اے۔ زمانہ ونڈ دے بعد دا تے کہانی اتفاقی حادثیاں دی بنیاد اتے تردی اے'' (146)

ایس ناول وچ جیہڑے جھول نیں اونہاں نوں سارے دانشواراں نے محسوس کیتا اے۔ شہباز ملک ہوری اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

''ایہہ ناول شروع ٹھیک کیتا گیا پر اگے چل کے ناول کارنوں ناول اتے گرفت نہیں رہی کہانی وچ کئی جھول نیں روائتی فلمی انداز دا ناول اے۔ جس وچ کئی اتفاقی واقعات تے حادثے کہانی نوں اگے ودھاندے نیں۔ ایہہ اک ناکام ناول اکھوا سکدا اے'' (147)

انعام الحق جاوید ہوری اپنی اک ہور کتاب وچ لکھدے نیں:۔

''یہ نیم فلمی انداز کا ایک ناول ہے۔ جو فسادات کے نتیجے میں جنم لینے والی اکھاڑ پچھاڑ سے جنم لیتا ہے۔ اور بچھڑے ہوؤں کی داستان بیان کرتا ہے'' (148)

ایہہ ناول وی ملکی ونڈ تے فسادات دے حوالے نال اُساریا گیا اے۔

آپنڑیں رت جو پانڑیں تھئی

ناول: آپنڑیں رت جو پانڑیں تھئی **لکھاری: منیر احمد علوی**

چھپن ورہا: 1976ء **چھپوان والے: بہاولپور سرائیکی ادبی مجلس**

منیر احمد علوی دا ناول 'آپنڑیں رت جو پانڑیں تھئی' دو بھراواں دی کہانی اے۔ بڑے بھرا داناں 'خدا بخش' اے تے چھوٹے بھرا داناں 'غلام نبی' اے۔ باپ دے مرن توں بعد 'خدا بخش' اپنے چھوٹے بھرا 'غلام نبی' دا خیال پیو بن کے رکھدا اے۔ اپنے باپ دی نصیحت دے مطابق اوس دا خیال اپنی ہمت توں ودھ کے کردا اے۔ 'خدا بخش' کوئی اتنا امیر آدمی نہیں سی۔ کھیتی باڑی تے گزارا ہوندا سی۔ اوہ اپنا پیٹ کٹ کے اپنے بھرا نوں پڑھاندا اے۔ اوس دے سارے تعلیمی اخراجات پوری کردا اے۔ غلام نبی اوس دے مقابلے وچ لاپرواہ ہوندا اے۔ اوس دیاں شرخرچیاں دن بدن ودھ دیاں جاندیاں نیں۔ خدا بخش دے ذمے دے پرانے قرضے وی سی۔ جس نوں اوہ اتارن دی کوشش کردا سی۔

غلام نبی دے بھیڑی فطرت سی۔اوہ اپنی کلاس دی اک کڑی رضیہ نوں محبت کرن لگ پیندا اے تے اوہدے پچھے لگ جاندا اے۔ایس کڑی رضیہ دی خاطر اوہ اپنے گھر والیاں نوں خاطر وچ نہ لیندا اسی۔'خدا بخش' اوس دیاں حرکتاں تے پریشان تے ہوندا پر اپنے باپ نال کیتے وعدے دی وجہ نال غلام نبی نوں کجھ نہ کہندا۔'خدا بخش' سگوں اپنی ماں کول وی اوہدی شکایت نہ کردا۔غلام نبی دا گھر وچ رہن تے براں نہیں مانا ندا۔ غلام نبی تے رضیہ دا پیوا ناج سمگل کردے نیں۔غلام نبی اکثر کم دے سلسلے وچ اپنے گھر کولوں گذردا پر اوہ اپنے گھر نہیں جاندا اے۔غلام نبی جس دا شہر وچ ناں گلزار نسیم سی اک بڑا بھیڑ ابھرا تے پتر ثابت ہوندا اے۔اوہ اپنی ماں دی وی خیر خبر نہیں لیندا اسی۔

خدا بخش دی شادی اپنے مامے اللہ دتہ دی دھی بختاں نال ہوندی اے۔تے غلام نبی وی اللہ دتہ دی چھوٹی دھی نال منگیاں ہوندا اے۔چھوٹی دھی 'جیوں' ول غلام نبی توجہ نہیں دیندا۔اک دن سڑک پار کردیاں 'جیوں' غلام نبی دے کار نال ٹکرا کے زخمی ہو جاندی اے۔غلام نبی اتنا ظالم ہو گیا ہوندا اے کہ اپنے مامے دی دھی دی وی پروا نہیں کردا۔ایس بے ہوش کڑی نوں ہاشم خاں جیہڑا غلام نبی دے مالک دا بھرا ہوندا اے چک کے لے جاندا اے۔بعد وچ جیوں ٹھیک ہو جان تے ہاشم خان اوس دی عزت لٹنا چاہندا اسی۔پر غیرت مند جیوں چھرا مار کے اپنی جان لے لیندی اے۔

'غلام نبی' عرف 'گلزار نسیم' ناول دا منفی کردار اے۔اوہ بے دید بھرا ت پتر ثابت ہوندا اے۔اوہ اتنا بے غیرت ہوندا اے کہ اپنی بچپن دی منگ دی پرواہ نہیں کردا۔غلام نبی اپنے بھرا خدا بخش نوں پندرہ ہزار دی رقم دینا چاہندا اسی۔پر غیور خدا بخش ایہہ رقم لین توں انکار کر دیندا اے۔غلام نبی دی وجہ نال خدا بخش دا گھر خراب ہو جاندا اے۔اک پڑھے لکھے بھرا دا اوس نوں کوئی فائدہ نہیں ہوندا سگوں اوہ شریف آدمی غلام نبی دے ساتھیاں ہتھوں قتل ہو جاندا اے۔ناول وچ رضیہ دا کردار وی اک غلط کڑی دا کردار اے۔اوس دا خاندان وی کوئی شریف خاندان نہیں۔غلام نبی دے ہتھاں وچ کھلونا بنی رہندی اے۔ناول بنیادی طور تے ساڈے معاشرے دی عکاسی کردا اے۔بھیڑے تے چنگے کردار ہر معاشرے وچ ہوندے نیں۔ناول تکنیکی لحاظ نال چنگا سارا گیا اے۔ناول وچ املا دیاں غلطیاں نیں جیہڑیاں شاید زبان نوں بگاڑ کے لکھیا گیا اے۔

وِلشاد کلانچوی ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''ڈاکٹر منیر احمد علوی کا اسلوب نگارش سادہ اور پرتاثیر ہے۔زبان بیان کا خیال رکھا گیا

ہے۔نمونے دے طور پر چند فقرے درج کیتے جاتے ہیں: "انھیں وچوں ہنجھوں پر پر کرن پے گیاں۔ انھ کتاباں اپڑ ھ گیا ہا۔ مجر نجے تاں بھیناں کوں وی پیار ہے ہوندا ن۔ کہیں ویلے آندراں کوئی پھکی لگدی ہے۔ ڈوہیں پاسوں بچے سیر تے لگے رہندے ہن۔ موت دا بچھ کوئی نہیں جھل سکدا" (149)

ناول وچ شہری تے پنڈ ورتل دوہواں دا تقابلی جائزہ لیا گیا اے۔ شہری تے پنڈ دوہواں طرح دے کردار موجود نیں۔ پروفیسر سجاد حیدر پرویز ایس ناول دے بارے اپنی رائے اسطرح دیندے نیں۔

"کردار معیاری اور ارتقاء پذیر ہیں۔ دیہاتی شہری زندگی کا فرق مکالموں میں واضح کیا گیا ہے۔ اسلوب سادہ اور زبان خالص ہے۔" (150)

ایہہ ناول جیہڑا اوس ویلے تخلیق ہویا جس ویلے سرائیکی بولی وچ بہت گھٹ ناول تخلیق ہوئے سی اے چنگا وادھا اے۔ ناول موضوع دے لحاظ نال اک معاشرتی ناول اے۔ ناول روایتی رجحانات دے تحت اساریا گیا اے۔

13. اک مرے بندے دی کہانی

لکھاری: فخر زمان **چھپن ورھا: 1977ء**

پبلشر: ادارہ اشاعت ادب لہور **صفحے: 74** **باب: 39**

(فخر زمان دا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' اوس دا دوجا ناول اے۔ ایہہ پہلی واری 1977ء وچ ادارہ اشاعت لاہور توں چھپیا۔ دوجی واری 1995ء وچ کلاسیک پبلشر لہور رواوں چھپیا۔ کرنیل سنگھ تھند دی کتاب 'فخر زمان دے ناول' وچ صفحہ 75 توں 111 تیک موجود اے۔ جیہد اترجمہ اندر سنگھ نے کیتا۔ 'کالعدم تحریریں' کتاب وچ اردو وچ ایہہ کتاب صفحہ 91 توں 160 تیک شامل اے۔ اس نوں کلاسک پبلشرز لہور نے چھاپیا۔ ایس ناول دا انگریزی ترجمہ خالد حسن نے کیتا اے۔ "The Dead Man's Tale" دے سرناویں ہیٹھ "Fakharzaman's Celebrated Novels" وچ 79 توں 131 تیک موجود اے۔ ایہہ کتاب بک ٹریڈرز نے 1995ء وچ چھاپی)۔

فخر زمان نے 'اک مرے بندے دی کہانی' دے شروع وچ لکھیا اے۔

اپنی 'ان ہونڈ' تے دوجیاں دی 'ہونڈیاں' اپنی 'ہونڈ' تے دوجیاں دی 'ان ہونڈ' دے ناں۔

فخر زمان دا انداز ایس ناول وچ وی 'ست گواچے لوک' ورگا اے۔ اوس ایتھے بندے دے خیالاں نوں بیان کیتا اے جیہڑا مر تے گیا اے پر اجے کفنایا دفنایا نہیں گیا۔ ایہہ بندہ جیہڑا 'میں' اے۔ اس نوں ناول

کار نے کسے خاص مذہب دا نہیں دسیا۔ ہو سکدا اے ایس گل دا پتہ لکھاری دے ایہناں جملیاں توں لگدا اے:۔

"ایہہ کفناں دفناں دیاں رسماں کسے اک خاص دھرم نال تعلق نہیں سن رکھدیاں بلکہ ایہناں وچ سارے شاں نوں سانجھا، دریا برد کر دینا یا کھلے کھلوتیاں دفناں سب شامل سن۔"(151)

ناول کار نے ایس 'مرے ہوئے بندے' دے تاثرات قلم بند کیتے نیں:۔

پہلی سوچ اوس دی ایہہ سی کہ ماپے اولاد نوں اپنی انویسٹ منٹ جاندے نیں تے اوس اولاد دراہیں کجھ نہ کجھ وصول کرنا چاہندے نیں۔ فیر اوہ اک لیڈی ڈاکٹر دا واقعہ لکھدے نیں کہ اوس دے ماپے ایس کر کے اوسدی شادی نہیں کر دے نیں کہ کدھرے اوس دی آمدنی توں ہتھ نہ دھونے پین۔

فیر ناول کار اک جگہ 'میں' دے خیالات نوں ماپیاں دے حوالے نال اسطرح قلم بند کر دا اے:۔

"ماپیاں نیں سوچیاں سن اگورستا اے ایہی امیر جنی کڑی لبھ کے دو ٹکے پڑھ دیوو۔ تاکہ انویسٹمنٹ دا چنگا فائدہ مند ثابت ہوئے۔"(152)

اوہ مریا ہویا بندہ حیاتی دے وکھرے وکھرے پکھ بیان کر دا اے۔ کدی شراب پی کے بدنامی کھٹدا اے۔ تے فیر اوہ دنیا دیاں گلاں سن کے اک جاندا اے تے اوہ شاہ حسین دا روپ دھار لیندا اے۔ اوہدا عشق حقیقی دے رنگ اپنے آپ نوں رنگ لیندا اے۔ اگلا رشتہ 'میں' دا یاراں دا اے۔ جس دے مارے اوس دا خیال اے کہ جدوں تک تسی اوہناں نوں فیدہ دیندے رہوگے اوہ تہاڈے نال لگے رہن گے۔ اوہ وی ویلے نال ثابت ہویا۔ ماپیاں طراں خود غرض نیں۔ اوہ وی اوس نوں مس فٹ سمجھدے سی۔

اوس مرے بندے نوں اپنے محکمے دے افسر دا رویہ وی پسند نہیں آندا۔ جیہڑا اوس نوں فون کر کے کہندا اے:۔

"اوہ کڑی جیہڑی تیرے کول کم کردی اے اوہنوں شامیں میرے بنگلے گھل دینا۔ نال (اوہنیں سدیاں کہیا) اک سکوچ دی بوتل وی گھل دینا۔"(153)

'میں' نوں اجیہے لوکاں نال نفرت سی۔ اوس نے افسر دی گل نہ سنی تے اوہ مس فٹ ہو گیا۔

دراصل ایہہ مریا ہویا بندہ ہر دھر تے مس فٹ ہوندا اے۔ کیونکہ ایس دنیا وچ جھوٹ تے سچ دا نتارا نہیں ہو سکدا۔ اوہ گومگو دے عالم وچ رہندا اے۔ اوہ سوچدا اے کہ اوگن ہاریاں تے گن ونتیاں دا نکھیڑ اکون کر دا اے۔ فیر تصوف وچ اوس نوں پناہ ملدی اے۔

اوس مرے بندے تے حیاتی دے کئی پکھاں تے اپنے تاثرات بیان کیتے نیں۔ اک اچی سوسائٹی دی شادی شدہ تے مالدار بیوی نوں وی کوئی شے مسنگ 'لگدی اے اوہ اپنی حیات وچ 'تھرل' نوں محسوس کردی اے۔ ایس 'تھرل' نوں اوہ پورا کرن واسطے 'میں' سمجھدا سی کہ ایہہ اوس نوں ورت رہی اے۔ اوہ Sex دے حوالے نال اپنی سوچ دا اظہار کردا اے اوس نوں لگدا سی کہ بندی اوس نوں ورت رہی اے۔ ہر سوچ دے اخیر تے اوہ تصوف دا سہارا لیندا اے۔ ایس 'مرے بندے' نوں ایہہ وی احساس ہو رہیا ہوندا اے کہ اوہدی پھوہڑی تے بیٹھے لوک اپنیاں گھڑیاں ویکھ ویکھ کے دس رہے سی کہ اوہناں نوں کاہلی اے۔ ایس نوں جلدی دفناؤ۔

فخر زمان دی ایہہ خوبی اے کہ اوہ اپنے اتہاس نوں کدی نہیں بھلدا۔ پچھوکڑ چاہے ادب دے حوالے نال ہووے یاں ساڈی گذری ہوئی تاریخ۔ اوس دی ہر لکھت وچ اس دا ذکر ملدا اے۔

فیر 'میں' دیاں اکھاں آزادی دی جنگ دے کھلاڑیاں نوں کرکٹ دے میدان وچ ویکھدا اے۔ انگریز کھلاڑی ہر کلے، ریڈ، اڈوائر، ڈائر تے ہکاٹ۔ ہندوستان دے کھلاڑی کھرل، ختیانہ، گردت سنگھ، مولوی برکت اللہ تے بھگت سنگھ۔ ایتھے اوہ تحریک آزادی نوں یاد کردا اے۔ اوہ 'کاما گاتا مارو' جہاز نوں یاد کردا اے۔ ایس جہاز تے تن جھنڈے لہرا رہے سی۔ جنہاں تے لکھیا سی ست سری اکال، اللہ اکبر، وندے ماترم۔ ایتھے اوہ جلیانوالے باغ دا ذکر کردا اے۔ ساری سوچ تحریک آزادی دے گرد گھمدی اے۔ 'مریا بندہ' سوچاں وچ اپنے پچھوکڑ نوں وی یاد کردا اے۔ تے اوہدی نظر اوس دے کفن دفن کرن والیاں دیاں کارروائیاں تے وی رہندی اے۔ اوس 'کاما گاتا مارو' بارے لکھیا:۔

> ''کاما گاتا تے جھنڈے دیاں لکتاں بھر گئیاں اوہم دی سانجھی منکھتا دی تکون کھلر پلر گئی۔
> اگاں بغل چیڑ پھاڑ نظر تاں میں سب کجھ ویکھ رہیا ساں۔'' (154)

ایہدے توں بعد کھلاڑیاں دے کھیلن دے ویہار بدل جاندے نیں۔ ہر اک دیاں آزادی دے حوالے نال وکھریاں وکھریاں سوچاں ہو جاندیاں نیں۔

'میں' اوہناں لیڈراں دے چہریاں توں وی گھنڈ چکدا اے۔ جیہڑے اندروں کجھ تے باہروں کجھ۔ 'ایشیا سرخ' دا نعرہ لگان والیاں دیاں حقیقی شکلاں نوں وکھاندا اے اک ہور سیاست دان جیہڑا ملک دے نظریے دا پاسبان بن جاندا اے۔ مذہب دا پرچار کردا اے۔ پر حقیقی زندگی وچ اک مکرو تے نفسانی خواہشاں دا غلام نکلدا اے۔ ایتھے گوریاں دے نسلاں بدلن دا فعل وی یاد آوندا اے۔ اوس توں بعد 'مرے بندے' نوں

اوہ ویلا یاد آندا۔ جدوں اوہ خود موت نوں گلے لگاندا اے۔ سیاست دان وی کرسی دی جنگ جاری سی۔ جنگ گھر گھر جاری سی۔ اوہ 'یعنی' 'میں' مٹی دا تیل اپنے تے چھڑک کے اگ لگا دیندا اے۔ دراصل ناول کار ایتھے اوس ویلے ملک وچ مچی ہوئی افراتفری تے نفسا نفسی ول اشارہ کردا اے۔ اوہ اپنے پچھوکڑ نوں یاد کردا تے کہندا اے:۔

'میں' اک آخری آواز ایا! دلیا، کھرلا، جگتا بن تے بوہڑ و' (155)

فیر 'میں' کافی دیر تک موت تے حیاتی دی کھچ دھرد وچ رہندا اے۔ فیر اوس واسطے 'مرسی کیلنگ' دا فیصلہ ہوندا اے۔ بہت ساریاں دلیلاں توں بعد اوس نوں انجکشن لا کے مار دتا جاندا اے۔ اوہداں اکھاں ڈونیشن وچ دے دتیاں جاندیاں نیں۔ اوہدیاں اکھاں اک 'انٹلکچوئیل' نوں دتیاں جاندیاں نیں۔

انٹلکچوئیل نوں دنیا ہور ای رنگ نال نظر آن لگ پیندی اے۔ ناول کار اخیر وچ لکھدا اے کہ 'میں' دی قبر تے 'دلا' 'کھرل' تے بھگت دیے جلاندے نیں یعنی اوہ سارے 'میں' دی قربانی نوں سلاہندے نیں۔ ناول کار تصوف دے رنگ وچ ڈوبیا رہندا اے۔

اخیرلے باب وچ 'میں' دا کہنا کہ بلڈ ڈونر دی حیثیت نال ہمیشہ اوس بلڈ دتا۔ اوس دا بلڈ گروپ 'او' سی۔ اوہدا بلڈ اگے توں اگے ٹرانسفر ہوندا رہیا۔ ایتھے اوہدی سوچ اے جیہڑی اگے توں اگے ٹرانسفر ہوئے گی۔ اوہدا خیال اے کہ اوہدے واسطے کوئی نہیں بوہڑیا۔ پر ایتھے اوہ نا اُمید نہیں۔ اوہ سوچدا اے کہ اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب ضرور ہوئے گا۔ اوسدے کہے گئے اخیرلے جملے دسدے نیں کہ اوہ پر امید اے:۔

''میں نہ سہی میرے لہو توں پنگرن والے ہور تے جھوک رانجھن دی ضرور اجڑن گے'' (156)

سجاد حیدر ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

''ایہہ تیجی دنیا وچ عام منکھ دے مٹے خواباں دی کہانی اے۔ جتھے سامراج دے چلے جان مگروں اوہدے ایجنٹ عام آدمی دا استحصال کردے رہندے نیں۔'' (157)

ناول بارے ایس رائے نال ڈاکٹر خالد اشرف ہوری وی ہمت لگدے نیں:۔

('اک مرے شخص کی کہانی' میں ایک کردار کے ذریعے ان سیاسی تنظیموں کی منافقانہ کردار کو واضح کیا گیا ہے جو مذہبی احکامات اور شرعی عدالتوں کو مروجہ عدم مساوات اور غیر منصفانہ معاشی نظام تقسیم کے فروغ کے لئے استعمال کرتی ہیں۔'' (158)

ہر ناول کار دے سامنے ناول تخلیق کردیاں ہویاں اک مقصد ہوندا اے۔ فخر زمان پنجاب دی تاریخی پس منظر نوں جاندا اے۔ تے اوس دے ہیروز دیاں قربانیاں نوں سلاہندا اے۔ 'میں' دا کردار تخلیق کر کے اوس حال نوں ماضی نال جوڑیا اے۔ اعزاز احمد آزر نے حقی گل کیتی اے:۔

''ناول' اک مرے بندے دی کہانی' کو سمجھنے کے لئے قاری کا پنجاب کے تاریخی پس منظر سے واقف ہونا ضروری ہے۔''(159)

ناول دا پنجاب دے پچھوکڑ نال تعلق جیہڑا 'میں' دیاں سوچاں وچ رہندا اے۔

'پنجاب، پنجابی، پنجابیت' وچ 'اک مرے بندے دی کہانی' بارے رٹ پٹیشن وچ اس طراں لکھیا گیا اے:۔

''مصنف نے تاثراتی اسلوب سے ماضی اور حال کو ایک دوسرے سے ملا دیا ہے اور اس نے مردان حر کے خون پر استوار انیسویں اور بیسویں صدی کے سامراج دشمن انقلاب جسے استحصال طبقہ نے اپنی حرکات سے جھٹلا دیا ہے۔''(160)

پرم جیت سنگھ مشاء ناول وچ دے گئے کرکٹ میچ دا ذکر ویروا کر دے نیں:۔

''ویکھن نوں ایہہ کرکٹ دا میچ سی کیوں نہ ہووے پر اوہدے کھلاڑی (پاتر) ناول دے پچھے کیہوس اپراجیہا پرتیک بن جہاں پچھے اک اک سطر نیں انیک سطراں دا اتہاس لکیا ہویا ہے۔''(161)

Ban Lifted after 18 years دے کتابچے اس کتاب بارے درج اے:۔

"The themes of ths book are similiar to those in "Sat Gawache Lok". Where as themes are presented in term of seven persons here they are excpressed through a single person representing all the aspects of the punjabi character trying to be itself i.e. human liet motif. The elite motive is given by the character shah hussain poet of the century."(162)

ڈاکٹر جگجیر سنگھ 'اک مرے بندے دی کہانی' دی بھومکا وچ لکھدے نیں:۔

''ناول دے انت تے اسیں محسوس کردے آں کہ جوہر مانک روپ وچ اپنے مکھ ہون دا

ثبوت دے جاندا اے۔ اوہ مر کے نہیں مردا۔ اوہ شاہ حسین وانگ دوجیاں لئی سدا ای جھوک رانجھن دی جان دا سندیش دیندا رہے گا۔" (163)

ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' وچ سب توں ودھ سلاہن جوگ گل ایہہ وے کہ ناول کار نے اپنے کردار 'میں' دے ذریعے اوہناں کرداراں دے گھنڈ چکے نیں جیہڑے سامراجی قوتاں دے پرچھاوے نیں۔ ایس وچ ناول کار نے بڑی جرات تے دلیری نال کم لیا اے۔

14. ٹاہلیاں دی چھاں

لکھاری: غلام حسین سہیل　　　چھپن ورھا: 1978ء

پبلشر: گوجرانوالہ، احمد پورہ پنجابی ادبی مرکز　　　صفحے: 94　　　باب: 9

'ٹاہلیاں دی چھاں' نہ صرف حجم دے حساب نال چھوٹا ناول (ناولٹ) اے بلکہ ناول کاری وچ وی چھوٹا ناول اے۔ ناول بھانویں حجم وچ چھوٹا ہووے پر اپنے اسلوب تکنیک، کہانی تے زبان نال اگر نگر ہووے تے اپنے آپ اپنا مقام بنا لیندا اے۔

جتھوں تیکر ناول دا تعلق اے۔ ناول دا آغاز ناول دے نائیک جمیل دے رومانی تے تصورات فضا توں ہوندا اے۔ جمیل شہر پڑھن جا رہیا ہوندا اے تے اپنی تصوراتی یاں حقیقی 'جانی' نوں آخیرلی واری ملدا اے۔ اوتھے ای ایس رومانی فضا وچ اوس نوں پشواں نوں چوری کرن والے مل جاندے نیں۔ اوہ وساکھی نال اوہناں مویشی چوراں نال لڑدا اے پھٹڑ ہو جاندا اے۔ ایہہ رومانی کہانی غیر قدرتی انداز نال نائیک جمیل دے اردگرد گھمدی اے۔ فیر اوہ یونیورسٹی شہر وچ اک 'جانی' ورگی کڑی نوں ملدا اے جدوں اوس نوں بلاندا اے تے اوہ اوس نوں جھاڑ دیندی اے۔ فیر اوہ کڑی 'شمنو' دی شکل اوس دی ماسی دی دھی نکل آندی اے۔ اوہ ماسی دے گھر رہن لگ پیندا اے۔ ماسی امیر ہندی اے۔ اوس دی دھی 'شمنو' اوس توں نفرت کردی اے۔ 'شمنو' اوس نال ہمدردی رکھدی اے۔ پتہ دسیا گیا کہ ایہہ سارے اکٹھے یونیورسٹی پڑھدے نیں۔

یونیورسٹی وچ سارے جمیل دی وساکھی تے انگریزی لت دا مذاق اڑاندے نیں۔ ایس گل تے لکھاری انسانیت دے حوالے نال لکھدا اے:۔

"کیہہ تعلیم بندے نوں ایہہ سبق دیندی اے جے اوہ انسانیت دے معیار توں وی گر جاوے تے پھیر پڑھائی دا کیہہ فیدہ؟" (164)

جمیل یونیورسٹی وچ لوکاں دے رویاں توں پریشان رہندا اے تے گھر وچ شنو اوہدا تمسخر اڑاندی رہندیاے۔فیر اچانک 'ماہ رخ' نال اوہدی ملاقات ہوندی اے۔'ماہ رخ' امیر ماں باپ دی اولا دہوندی اے اوہ نفاقت ای جمیل نوں محبت کرن لگ پیندی اے اوس نوں اپنے گھر لے کے جاندی اے۔ تے اوس دے پیونوں ویکھ کے جمیل نوں غصہ آ جاندا اے کیوں ایہہ اوہ ای سیٹھ ہوندا اے جس دی گولی لگن دی وجہ نال جمیل لنگڑا ہوگیا سی۔بڑی گرمی سردی توں بعد سیٹھ صاحب اپنا جرم من لیندے نیں۔ناول دی کہانی غیر قدرتی انداز وچ اگے ودھدی اے۔اگے چل کے ماہ رخ دا ویاہ جمیل نال ہو جاندا اے۔ناول دی کہانی وچ بڑیاں بونگیاں وکھالی دیندیاں نیں مثلاً چانگا مانگا دی الودا عی پارٹی وچ پہلے کوئی گناہ تے بیٹھے سی اگے جاکے ناول کار لکھدا اے:۔

"جمیل نے شراب دی بوتل موہنہ نال لائی تے کلب دیاں رنگینیاں توں موہنہ موڑ کے اک کرسی تے ٹمرے لگ کے بہہ گیا۔جمیل نے شراب دی خالی بوتل موہنہ نالوں ہٹائی تے اوہدیاں اکھاں اگے گہر جیہی چھائی ہوئی سی۔"(165)

کتھے چھانگا مانگا دی پارٹی فیر اچانک کلب دا ذکر۔کیہڑے طالب علم یونیورسٹی دیاں پارٹیاں وچ کھلم کھلا شراب پیندے نیں۔انج لگدا اے ناول کار دی لکھت وچ کوئی وزن نہیں۔

جمیل تے ماہ رخ دی شادی توں بعد جمیل ماہ رخ دی مل دا منیجر بن جاندا اے۔ماہ رخ جمیل دیاں لتاں دا اپریشن کروان واسطے انگلینڈ لے کے جاندی اے۔جہاز لینڈ کرن توں پہلاں ای کریش ہو جاندا اے۔ماہ رخ مر جاندی اے۔کہانی کجھ سمجھ نہیں آندی او تھے ای 'جمیل' دا زخمی حالت وچ لتاں دا اپریشن ہو جاندا اے۔اوہ ٹھیک ہو کے پاکستان آ کے ماں باپ نوں زمین لے کے دیندا اے۔'شنو' تے 'شمو' نوں ڈھونڈ دا اے پتہ چلدا اے کہ اوہ غریب ہوگیا سی، 'شنو' اک حادثے وچ انھی ہوگئی سی۔اوہناں دے ماں باپ مر جاندے نیں۔ناول کار ناول نوں کئی رومانی موڑ دیندا اے۔فیر انکشاف ہوندا اے کہ 'شنو' دی 'جمیل' نوں محبت کردی سی۔جمیل 'شنو' دیاں اکھاں دا اپریشن کرواندا اے فیر 'شنو' تے 'جمیل' اک مک ہو جاندے نیں۔

رومانی فضا اخیر تک رہندی اے۔اخیر تے لکھاری لکھدا اے:۔

"مینوں کتھے لیکے چلے اوہ؟' شنو نے پچھیا

'او تھے جتھے بہہ کے میں تیری جوانی دے سفنے ویکھدا رہیاں'

ٹالھیاں دیاں سنگھدیاں چھاواں وچوں چھن چھن کے دھرتی دے پھر سنال لگن مٹی کھیڈ رہی سی۔'' (166)

انعام الحق جاوید ہوراں دے خیال مطابق:۔

''واقعات ای سارے دے سارے من گھڑت تے خوش فہمیاں دے حوالے نال ای بنے گئے نیں تے ایہہ پتہ نہیں لگدا کہ لنگڑا انجیل شہزا اپنے آپ نوں اک گمی چنڈو واچتر کہندا اے، ماہ رخ دا آئیڈیل کیویں بن جاندا اے۔؟'' (167)

اسیں ڈاکٹر شہباز ملک دی رائے نال سہمت آں:۔

''ناولٹ بے شمار، واقعات، حادثیاں تے بے جوڑ گلاں نال بھر پور اے اُنج جاپدا اے کہ ناولٹ نگار نے ناولٹ لکھن توں پہلاں پلاٹ اُتے محنت نہیں کیتی ناولٹ شروع کرن توں مگروں جو اوہدے دل وچ آیا غیر منطقی طریقے نال لکھدا گیا اے۔'' (168)

'ٹالھیاں دی چھاں' اک کچی جہی لکھت اے۔ ناول دی لکھت وچ رومانی کجھ زیادہ ابھاریاں گیا اے۔ رومانس وچ وی خامیاں نہ پن جھلک دا اے۔

فرخندہ لودھی ہوراں نے بڑی مختصر جہی رائے دتی اے:۔

''رومانی انداز دا ایہہ ناول کوئی بہتا کامیاب ناول نہیں آکھیا جاسکدا۔'' (169)

1978ء وچ اگرچہ ناول کاری وچ کوئی اتنا کم نہیں ہویا سی۔ پر فیروی جوشوا فضل الدین، افضل احسن رندھاوا تے سلیم خاں گمی تے فخر زمان دیاں لکھتاں چھاپے چڑھ چکیاں سی اوہناں لکھاریاں دیاں لکھتاں سامنے ایہہ ناول بڑا چھوٹا تے ناقص لگدا اے۔

15. کہانی اک اجڑ دی

لکھاری: احسان بٹالوی **چھپن ورہا: 1978ء**

پبلشر: لاہور، پنجابی ادبی کونسل، 28 ریواز گارڈن صفحے: 105 **باب: 7**

'کہانی اک اجڑ دی' اک اجیہا ناول اے جہدے وچ بکریاں نوں Perssonify کیتا اے۔ در پردہ ایہہ انساناں تے طنز اے۔ بکریاں نوں علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔

احسان بٹالوی ہوراں پیش لفظ وچ لکھیا اے:۔

''ایہہ اک ایجے اجڑ دی کہانی ہے۔ جہڑا میری سوہنی دھرتی دے اندر وسدا اے۔ ایہہ دے

کردار ساڈے سامنے نزدے پھردے وکھالی دیندے رہندے نیں۔" (170)

احسان بٹالوی دا واضح اشارہ انساناں دے اجڑ ول اے۔ بکریاں دا اجڑ دراصل انساناں دی نمائندگی کردا اے۔ ایہہ بکرے گل بات کردے نیں تے انساناں دی بولی وی جاندے نیں۔ ناول دے شروع وچ او اجہے بکرے دا ذکر کردا اے جیہڑا اوڈھیری عمر دا اے۔ اوہ نویں پوچ تے وڈیاں وڈیاں گلاں کرکے رعب پاندا اے۔ اک دن اوہ دو بندیاں دی گفتگو توں متاثر ہوندا اے۔ اوہ بندے کہہ رہے سی:۔

"پئی دنیا نوں ایس ویلے انقلاب دی وڈی لوڑ اے۔ اوہ انقلاب کیہو جیہا سی؟ ایہہ تاں اوھنوں سمجھ نہ آئی پر انقلاب دا لفظ اید ے پلے کجھ پے گیا۔" (171)

ہن اوہ بڈھا بکرا ہر ویلے کہندا رہندا پئی ایتھے انقلاب دی بہت زیادہ لوڑ اے۔ لکھاری نے انقلابی لیڈراں تے بہت وڈی طنز کیتی اے۔ کہ اوہ انقلاب دا مطلب تے جاندے نہیں پر اوہدی گل ہر ویلے کردے رہندے نیں۔

لکھاری بہت سارے بکریاں تے روشنیاں پاندا اے تے دسدا اے کہ اک دانشوری نوں جگالی کر کے ہضم کردا اے۔ اک لمیاں لمیاں تقریراں کردا۔ بڈھے بکرے نوں بولن دی بڑی عادت سی۔ اجڑ دے دوجے بکرے جاندے سی کہ اوس نوں چپ کروان واسطے چارا ڈالنا پیندا اے یاں دلکش سامان والا لچ دتا جاندا سی۔ ایتھے لکھاری بڈھے لیڈر دی اصلیت دی دس پاندا اے۔

لکھاری چونکہ بکریاں نوں علامت دے طور تے استعمال کر رہیا اے۔ ایس کر کے اوس بکریاں دے اجڑ دا منشوروی بیان کردا اے۔ انقلابی نعرے، ناول وچ انقلابی سوچ دی Mo ekery کیتی گئی اے۔

ناول کار نے بندیاں دی فطرت تے بکریاں دی فطرت دا گہرا مشاہدہ کیتا اے۔ اجڑ بن جاندا اے تے فیر سردار دا چناؤ وی ہندا اے۔ بکرے آپس وچ صلاح مشورکر رہے ہوندے۔ لکھاری دے کجھ مکالمے تے اجہے نیں کہ ہوٹھاں تے خود بخود مسکراہٹ آجاندی اے

اہناں چوں اس موٹے بکرے نے جیہڑا اکھانگر بکری تے بڑی دیر تے اکھ لا کے بیٹھا ہویا سی۔ آکھیا:۔

"فیر مجھ اوانج نہ کریئے کہ اسیں کسی بکرے نوں صدر بنایئے ہی ناں اوہدی بجائے اک کھانگر بکری کیوں رہوے گی؟؟؟" (172)

اعزاز احمد آزر نے احسان بٹالوی دے ناول بارے کجھ اوہناں دی لکھت نوں ملکھ رکھ کے اپنی رائے

اسطراں دتی اے:۔

"احسان بٹالوی ہوراں اجڑ واسطے بکریاں دی چون خورے ایس واسطے کیتی اے۔ جے اوہ اپنے کرداراں دا کجھ نقشہ اوہناں دیاں عمراں دا ئیوا تے رجھل بھل بیان کرسکن لگے۔ بڈھے تے کدی نہ بدلن والے اجہے لفظ 'کھانگڑ' ایس کہانی وچ انج فٹ ہوئے لگدے نیں جیویں اوہ ای ایس اجڑ دی کہانی واسطے ہون"(173)

ایہہ بکرے رل کے جلسے دی تیاری کردے نیں۔ ون سونے بکرے اپنے خیالاں دا اظہار کردے نیں۔ جنہاں دے ناں کوئی نہیں ہوندے سن لکھاری اوہناں دی پچھان اسطرح کروانداا ے۔ طوطے وی نک والا بکرا، موٹا بکرا تے کھانگڑ بکرا۔ ایہہ بکرے بڑیاں سمجھداری دیاں گلاں کردے نیں۔ اک بکرا سیاسی تے سماجی شعور تے انج گل کردا اے:۔

"سیاسی تے سماجی شعور پیدا کرنا کوئی چھوٹی جیہی گل نہیں اے۔ ایہہ جے لئی سانوں پہلاں اپنے اندر قربانی دا جذبہ تے اپنے اندر سماجی تے سیاسی شعور پیدا کرنا ہوندا اے۔ لیکن ایس اجڑ دی بنیاد رکھیاں اک وڈھی مدت لنگھ گئی اے تے ایہہ جے لئی ہن کوئی مشکل نہیں اے کہ انہاں وچ ایہہ شعور جلدی نہ پیدا کیتا جا سکے!"(174)

اسطرح دے کئی مشورے ہوندے نیں۔ لکھاری دراصل ایس اجڑ دی اصلیت بیان کردا اے۔ فیر نال نال انقلاب دا رولا پیندا رہندا اے۔ اخیر تے چھوٹا بکرا سچیاں گلاں کردا اے اوہ اپنی تقریر وچ کہندا اے۔ کہ پرانے انقلابیاں نے لوکاں نوں گمراہ پایا۔ اوہ اک سانپ دی گل کردا اے کہ:۔

"انقلاب داناں لے کے نہیں ہوندا۔ بلکہ انقلاب دا کم کر کے ہوندا اے"(175)

اس طرح ناول کار جھوٹے انقلابیاں دے منہ توں گھنڈ چکدا اے حق تے سچی گل کہندا اے:۔

George Orwell دا ناول Animal Form ایس طرز دا ناول اے۔ اجڑ دی کہانی دراصل سازشیاں دی کہانی اے۔

شہباز ملک دی رائے مطابق:۔

"کہانی یاں پلاٹ نوں بنیاد اک اجڑ دی کہانی سناندا اے جس توں ناول نگار موجودہ دور دے معاشرے دا نقشہ کھچن دی کوشش کردا اے۔"(176)

فرخندہ لودھی ہوری ناول بارے لکھدیاں نیں:۔

''سماج دے سیاست داناں تے سیاسی تے سیاسی ادیباں اتے تکھراں کیتیاں گئیاں نیں۔
انج ناول کار سطحی گلاں کر کر کے اصل صورتحال نوں ناول دا روپ نہیں دے سکیا۔ زبان
پاروں وی ناول بوہتا امیر نہیں اے۔''(177)

ناول کار جس قسم دا ناول تخلیق کرنا چاہندا سی۔ شاید اوس کولوں اوس طراں دا کم نہیں ہوسکیا۔ علامتی
ناولاں وچ اک وادھا اے

انعام الحق جاوید ڈاکٹر موجب:۔

''انشاء کے اعتبار سے یہ تحریر معیاری نہیں کہلائی جاسکتی۔ البتہ دلچسپی میں یہ ناول پڑھنے
والے کو متاثر کرتا ہے۔''(178)

ایس ناول وچ علامت نگاری توں کم لیا گیا اے پر ناول کاری دے حوالے نال ماڑی لکھت اے۔
پاکستانی پنجابی ناول دے ایس دور وچ ظفر الاشاری دا ناول 'نازو'، راجہ محمد احمد دا ناول 'کھیڈ مقدراں
دی' تے غلام حسین دا ناول 'ٹاہلیاں دی چھاں' اک طرح دے رومانی پکھ دے ناول نیں۔ محمد باقر دا ناول 'بیٹھو'
نادم عصری دا ناول اک انکھیں دھی پنجاب دی، احمد سلیم دا ناول 'نال میرے کوئی چلے' ونڈ دے حوالے نال لکھے
ہوئے معاشرتی ناول نیں۔ فخر زماں دے ناول 'ست گواچے لوک' تے 'اک میرے بندے دی کہانی' مستنصر
حسین تارڑ دا 'پکھیرو' تے احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' علامتی رنگ وچ ڈبے ناول نے ایس دور
دے دو ناول رضیہ نور محمد دا ناول 'بلدے دیوے' تے منیر احمد علوی دا ناول 'آپنی رت جو پانٹریں تھی' اپنے اپنے
علاقیاں دی معاشرت دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔ ایہہ ناول مقصدی وی نیں۔ اعجاز الحق دا ناول 'سکے پانی'
ناول کار دے ذاتی خیالات دے اظہار واسطے تخلیق ہویا اے۔ ایس دور وچ کل پندرہ ناول تخلیق ہوئے۔
ناولاں دی تعداد دے لحاظ تے رجحانات تے موضوعات دے حوالے نال ناولاں دا گراف کجھ بلند ہویا سی۔

تیجا دور

1981ء تا 1990ء

سولہ ناول

(1)	پریت	اصغر شامی	1981ء
(2)	دوآبہ	افضل احسن رندھاوا	1981ء
(3)	چھولیاں	محمد اسماعیل احمدانی	1983ء
(4)	پیاج	ظفر لاشاری	1983ء
(5)	بندی وان	فخر زمان	1984ء
(6)	گنجھل	نسرین بھٹی	1984ء
(7)	چکڑ رنگی مورتی	کہکشاں بھٹی	1984ء
(8)	سوچ سمندر	آغا اشرف	1985ء
(9)	سورج گرہن	افضل احسن رندھاوا	1985ء
(10)	تائی	فرزند علی	1986ء
(11)	بیوطنا	فخر زمان	1987ء
(12)	امر کہانی	محمد اسماعیل احمدانی	1988ء
(13)	سدھراں دے پھل	صفیہ صابری	1988ء
(14)	سانول	فیاض حسین قاصر زیدی	1989ء
(15)	رت تے ریتا	سلیم خاں گمی	1990ء
(16)	رُلدے ہیرے	بابو جاوید گرجاکھی	1990ء

تیجا دور

پاکستانی پنجابی ناولاں دا تیجا دور دس سال تے پھیلیا ہویا اے۔ ایس دور وچ کل سولاں (16) ناول چھاپے چڑھے۔

1981ء وچ دو پنجابی ناول تخلیق ہوئے۔ اصغر شامی ہوراں دا ناول 'پریت' اک عصری ناول اے۔ ایس وچ رومانی پکھ وی نمایاں اے۔ ایس سال ای افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول 'دوآبہ' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول اک وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔ ایہہ اک معاشرتی تے وسیبی ناول اے۔

1983ء وچ وی دو ناول چھاپے چڑھے۔ محمد اسماعیل احمدانی ہوراں دا ناول چھولیاں تخلیق ہویا۔ ایہہ اک ناول نما علامتی لکھت اے۔ ایس سال ای ظفر اشاری ہوراں دا ناول 'پیاج' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک رومانی تے معاشرتی ناول اے۔

1984ء وچ چار ناول چھاپے چڑھے۔ فخر زمان دا ناول 'بندی وان' Novel of ideas اے۔ ایس لکھت وچ سیاسی رنگ نمایاں اے۔ نسرین بھٹی ہوراں دا ناول گھل چھپیا۔ اے ملکی ونڈ دے روایاں دے حوالے نال رومانی تخلیق اے کہکشاں ملک ہوراں دا ناول 'چکر رنگی مورتی' وی ملکی ونڈ ے ملکی سیاست دے حوالے اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔

1985ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول سورج گرہن اک Novel by Letters اے۔ ایہہ اک وکھرا ناول اے۔ ایہہ رومانی پکھ وی رکھدا اے۔ ایس سال ای آغا اشرف ہوراں دا ناول 'سوچ سمندر' وی 1985ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس ناول وچ چار ناولٹ نیں۔ کاپتر تے ہوا پری تے موتیے دا پھل، جیب کترا تے سوچ سمندر معاشرتی تے اک نفسیاتی ناولٹ اے۔

1986ء فرزند علی دا ناول 'تائی' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک وسیبی لکھت اے۔

1987ء وچ فخر زمان ہوراں دا ناول 'بے وطنا' چھپیا۔ ایہہ اک علامتی لکھت اے۔

1988ء وچ دو ناول چھپے۔ محمد اسماعیل احمدانی دا ناول 'امر' اک علامتی ناول اے۔ صفیہ صابری دا ناول 'سدھراں دے پھل' ایس سال ای چھاپے چڑھیا۔ ایہہ پنڈ ورتل دے حوالے نال رومانی لکھت اے۔

1989ء وچ فیاض حسین قاصر فریدی دا سرائیکی بولی دا ناول 'سانول' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ سرائیکی

معاشرت دے حوالے نال اک رومانی ناول اے۔

1990ء وچ سلیم خاں گمی دا ناول 'زت تے ریتا' چھپیا۔ ایہہ اک 'Thriller Novel' اے۔

1990ء وچ بابو جاوید گرجاکھی دا ناول 'رلدے ہیرے' Child Labour دے حوالے نال تخلیق ہویا۔

1. پریت

لکھاری: اصغر شامی　　　　چھپن ورھا: 1981ء

پبلشرز: لاہور، ٹیلنٹ کلب پوسٹ بکس نمبر 5087　　صفحے: 175　　باب: 34

اصغر شامی ہوراں دا ناول 'پریت' اوس ویلے دی کہانی وسدا اے جدوں ہندوستان تے انگریز حکمران سی۔ ایہدے وچ ساڈھی پنڈ وسوں دے جھلکارے وکھائے گئے نیں۔ ایہہ پنڈ ورتنل تے تیراں دی آپس دے ویراں دی دس وی پاندا اے۔ ناول دی کہانی رمی تے فلمی جہی لگدی اے۔ ناول دی لکھت وی اک خاص ڈھنگ نال لکھی گئی اے۔ ہر جملے وچ اک لائن فیر اگلا جملہ لکھیا گیا اے۔ اسطرح ناول دے ربط تے اثر ہوندا اے۔ کہانی منظم طریقے نال نہیں گڑھی گئی اے سگوں لگدا اے کہ لکھدیاں جو دل وچ آیا واقعات دی شکل وچ جوڑ لیا گیا اے۔ ناول دے صفحے پرانے انداز دے حاشیے نال سجائے گئے نیں۔ ناول دی لکھت تے سجاوٹ دا قاری تے کوئی چنگا اثر نہیں پیندا اے۔

ناول دی کہانی گرمیاں دی اک رات توں شروع ہوندی اے۔ گرمیاں دی ایس رات نوں پنڈ دی اک مٹیار 'زیباں' کھڑکی کھولدی اے تے ڈاکو 'ورشن سنگھ' اوس کولوں پناہ منگدا اے۔ زیباں خوف زدہ تے ہوندی پر اوس نوں پناہ دین توں انکار کر دیندی اے۔ 'زیباں' دے ڈنڈ پان تے ورشن سنگھ جدھروں آندا اے اودھر ای ٹر جاندا اے۔ زیباں تے ورشن سنگھ توں علاوہ ناول دے ہور کردار نادر خاں، داور خاں، سرور خاں، داور دی ماں فاطمہ، فضل خاں، آصف خاں تے لالو نیں۔ 'زیباں' آصف خاں دی بھین سی۔ آصف خان دا دوست 'نادر خاں' اک جوشیلا تے منفی کردار سی۔ اوہ 'زیباں' نوں ہر ویلے اظہار محبت کردا رہندا اے۔ 'زیباں' اوس نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ 'داور خاں' وی اک بہادر نوجوان سی پر اوسدا کردار مثبت کردار اے۔ اوہ اک دفعہ 'زیباں' نوں نادر کولوں بچاندا اے تے اوس دی دلیری دا زیباں تے بہت اثر ہوندا اے۔ اوہ 'داور خاں' نوں پسند کرن لگ پیندی اے۔ اس طرح ناول وچ اک تکون بن جاندی اے۔ داور خاں دا پیو بہت ورھے پہلے قتل ہو گیا سی۔ اوس دی ماں فاطمہ اوس کولوں ایس راز نوں چھپا کے رکھدی اے۔

'داور خاں' نوں پتہ چلدا اے کہ سرور خاں نے انگریز افسر ڈکسن نال ملی بھگت کر کے اوس دے پیو دا قتل 'ورشن سنگھ' دے ہتھوں کروایا سی۔ جدوں دا 'داور خاں' نوں ایس گل دا پتہ چلیا سی۔ اوہ ورشن سنگھ کولوں بدلہ لین دا سوچدا رہندا سی۔

'داؤدر خاں' دا باپ حیات خاں اک دلیر تے کھرا بندہ سی ۔ اک موقع تے انگریز افسر نے اوہدے زمین دے نال والا ٹکڑا سرورخاں نوں دینا چاہیا تے حیات خاں نے دلیری نال جواب دتا ۔ لکھاری انج لکھدا اے :۔

''مسٹر سرور کھان ہمارے پرانے دوست ہائیں ہم ان کو یہ لینڈ دینا مانگتا ہائے۔'' ڈکسن انگریز نے اک نقشے اتے نشان لا کے اگے رکھ دا'' لیکن جناب ایہہ زمین تے اک بیوہ تے اوہدے دو یتیم بچیاں دی اے جیڈے بچے بالکل چھوٹے نیں۔''

> حیات خاں نے دسیا'' جو کچھ بھی ہائے ہم مسٹر سرور کو ناراض کرنا نہیں مانگتا'' کمشنر ڈکسن نے آکھیا '' لیکن جناب حیات دے بولدیاں ای کمشنر ڈکسن فیر گل ٹوک کے غصے نال آکھیا'' لیکن ویکن کچھ نہیں یہ ہمارا آرڈر ہے۔'' جے ایہہ تہاڈا حکم اے تے فیر ایس زمین دی حفاظت کرنا میرا فرض اے ۔ میں انج نہیں ہون دیاں گا۔'' (179)

ایتھوں سانوں انگریز حکمراناں دیاں بے انصافیاں دا پتہ چلدا اے۔

ناول کار دے ذہن وچ بہت سارے خیالات گڈ مڈ نیں پر اوہ انہاں نوں اچھی طرح نال Convey نہیں کرسکیا۔ داؤدر خاں اپنے باپ دے قاتل 'درشن سنگھ' دی تلاش وچ رہندا اے ۔ 'زیباں' تے 'داؤدر خاں' دی ملاقاتاں تے مکالمے ناول وچ رومانی فضا پیدا کردے نیں ۔ نادر خاں اپنی تھاں تے زیباں نال محبت کردا اے ۔ اوہدیاں خیالاں نوں ویکھو:۔

> ''نادر زیباں نوں حاصل کرن دی اکو راہ اے جے توں اوہدے من دی مراد پوری کر دیویں تے اوس حسن پری دی ساہواں دی مہک تیریاں ساہواں وچ رچ وس سکدی اے۔'' (180)

'زیباں' نادر نوں کہندی اے کہ توں میرے واسطے اپنی ماں نوں قتل کردے ۔ نادر اتنا دیوانہ ہویا ہوندا اے کہ اوہ اپنی ماں نوں قتل کر دیندا اے ۔ اوس دا باپ اوس دے جرم تے پردہ پا دیندا اے۔ ناول وچ نواب بختاور دا قتل وی وکھایا گیا۔ 'درشن سنگھ' اوس نوں فلمی ڈاکو وی طرح قتل کر دیندا اے ۔ درشن سنگھ فیر جنگل وچ غائب ہو جاندا اے ۔ ڈی۔ایس۔ پی اوس نوں دوربین لگا کے ویکھدا رہندا اے ۔

نادر خاں دا دوست آصف خاں جیہڑا 'زیباں' دا بھرا سی اوہ نادر خاں نال رل کے شراب پیندا اے ۔ نادر خاں اک دن زیباں نوں چک کے لے جاندا اے تے اوس نوں تہہ خانے وچ بند کر دیندا اے۔ 'داؤر'

اوس نوں تہہ خانے وچوں کڈھ لیندا اے۔ زیباں تے داداور خاں دا ویاہ ہو جاندا اے۔ ایتھے ایہہ وی انکشاف ہوندا اے کہ نادر خاں تے داداور خاں دا بھائی اے۔ 'درشن سنگھ' وریاں پہلوں داداور خاں دے جس بھرا نوں چک کے لے گیا سی اوہ آصف خاں ای سی۔ ایس نوں سرور خاں اپنے کول رکھ لیا سی تے اپنا پتر بنا کے پالیا سی۔ ایہہ وی انکشاف ہوندا اے کہ 'داداور خاں' دے پیو دا قاتل درشن سنگھ نہیں سگوں سرور خاں نے کیتا سی۔ ایتھے وی لکھاری دو قتل کروا دیندا اے۔ 'آسو' سرور خاں نوں قتل کر دیندا اے۔ 'لالو' ایس گل توں آسو دے پتھیں پیندا اے۔ اینی دیر وچ 'نادر خاں' اپنے باپ 'سرور خاں' دے قاتل 'آسو' تے گولی چلاندا اے۔ گولی 'لالو' نوں لگ جاندی اے۔ ناول دا انجام طربیہ اے کیوں جے داداور خاں دی شادی 'زیباں' نال ہو جاندی اے۔ سرور خاں اپنے انجام تے پہنچ جاندا اے۔

اگر اسی گوہ کریئے تے ناول وچ کوئی منطقی ترتیب نہیں۔ واقعات گھڑے لگدے نیں۔ تکنیک بے حد کمزور اے۔ انداز بیان وچ خوبصورتی نہیں۔ سگوں مکالمے بوریت پیدا کردے نیں۔ ناول اک پختہ لکھت نہیں کئی تھاں تے ناول ڈرامائی ہو جاندا اے۔ ناول نوں غیر قدرتی انداز وچ اساریا تے وِدھایا گیا اے۔ ناول وچ اک عصر دی تصویر کشی کیتی اے۔ انساناں نال ہون والی کجھ دھروہ داؤ کر کیتا اے۔ انگریز حکمراناں تے اپنیاں دیاں زیادتیاں دا کھل کے اظہار کیتا اے۔ ناول کار ٹچے دی گل 'وچ لکھدا اے:۔

> "ایس عشق دے نال نال پریت' وچ طبقاتی رسہ کشی، معاشرے وچ ہون آیاں ناانصافیاں توں جنم لین آلے گوجھ گروہ تے نفرت دی کلوٹی صورت وی نظر آوے گی۔" (181)

ناول خوبصورت بن سکدا سی اگر کہانی نوں ترتیب نال لکھیا جاندا۔ فقرے وی تسلسل نال لکھے جاندے۔ فقریاں وچ لمبیاں لمبیاں لائناں لا کے ناول نوں اگے نہ ودھایا جاندا۔ ایہہ کوئی ایڈ انکر ناول نہیں اے۔ پنجابی ناولاں وچ اک وادھا کہہ سکدے آں۔ ناول پڑھدیاں قاری فقریاں وچ لگیاں لائناں وچ الجھیا رہندا اے۔ ایہہ ذہن تے کجھ چنگا اثر نہیں قائم کردیاں۔

2. دوابہ

لکھاری: افضل احسن رندھاوا   چھپن ورھا: 1981

پبلشر: فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک   صفحے: 195   باب: 25

افضل احسن ہوراں دا ناول دوابہ اوہناں دا دوسرا ناول اے۔ ایہہ ناول وی اوہناں دے پہلے ناول 'دیوا تے دریا' دی طرح ساڈھی سوچوں ہنگریا اے۔

دوابہ دی کہانی دوابہ وچ رہن والے دوٹبراں دی کہانی اے۔ وریام سنگھ تے موجا سنگھ دی یاری دی مثال نہیں ملدی۔ وریام سنگھ جیہڑا بڑا دلیر تے جوان جناسی سوداگر سنگھ دے ہتھوں قتل ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے پچھے اک بیوہ جنداں تے دو پتر 'جھنڈا سنگھ' تے 'لکھی سنگھ' چھڈ کے اس جہان توں ٹر جاندا اے۔ فوجا سنگھ اپنے یار دی یاری نبھاندا اے۔ اوسے دے اپنے دو بچے مکھن سنگھ تے 'دیپو' ہوندے نیں۔ فوجا سنگھ وریام سنگھ دے ٹبر دا بھار وی اپنے سر تے چک لیندا اے۔ اوہ اوہناں دی زمین وچ وی ہل چلاندا تے اوہناں دی فصل تے گھر بار دا خیال رکھدا اے۔ چاروں بچے کٹھے پل رہے سی۔ جھنڈا سنگھ تے مکھن سنگھ ہم عمر سی تے اوہناں دی آپس وچ یاری سی۔ لکھی سنگھ ہر ویلے 'دیپو' نال لڑدا رہندا سی۔ جھنڈا سنگھ وی بڑا جنا نکلدا اے پر لکھی سنگھ سب توں جوان تے طاقت ور ہوندا اے۔ 'لکھی' دی ماں 'جنداں' وی چاہندی سی کہ اوہدے پتر وریام سنگھ دی موت دا بدلہ لین۔ اوہ لکھی سنگھ نوں اوہدے باپ دی پگ دیندیاں کہندی اے:۔

> "ایہہ پگ تے چھری تیرے بھاپے دی اے۔ اج توں ایہناں دوہناں شیواں دا وارث ایں۔ اج توں اوہناں راہواں اتے ٹرنا ایں جہناں اتے اوہ ٹریا۔۔۔ اوہدیاں یاریاں تے دشمنیاں نبھاون دا قول اک مرد، جوان تے اپنے پیو دے پتر وانگ توں میںوں دینا ایں۔" (182)

ایتھے سانوں دوابہ وچ وسن والیاں دلیر ماواں دے جگریاں دا پتہ چلدا اے۔

بنیادی طور تے ناول 'لکھی سنگھ' دے دوالے رہندا اے۔ 'لکھی سنگھ' دے دل وچ اپنے باپ دی موت دا بدلہ لین دا بھاونہ ہمیشہ رہندی اے۔ فیر اک دن 'دیپو' دی مدد نال اوہ 'سوداگر سنگھ' نوں اوس تھاں تے لے جا کے ڈکرے ڈکرے کر کے راوی وچ روڑھ دیندا اے۔ کسے نوں کنوں کن خبر وی نہیں ہوندی بنا ثبوت دے تھانیدار وی اوہناں دے ٹبر دے خلاف رپورٹ لکھن نوں تیار نہیں ہوندا۔ لکھن سنگھ اپنے پیو دا بدلہ لے تے لیندا اے پر اوس نوں چپ لگ جاندی اے۔۔۔۔۔ آوندا اے تے اوس نوں سوداگر سنگھ دا چہرہ سپ دے منہ تے جڑیا لگدا۔ اوہ Hallucination دا شکار رہندا اے۔

اوہدے مقابلے وچ 'دیپو' دلیری نال ایس گل نوں ہضم کر دی اے۔ بلکہ ایہہ 'دیپو' دی ساری سکیم سی۔

اوہ نہیں چاہندی سی کہ لکھی سنگھ بے مجھی نال قتل کر کے پھاہے لگ جائے۔

'لکھی سنگھ' دا کردار اک دلیر تے جگرے والے سکھ جوان دا اے۔ پنجاب دا غیرت مند تے انکھ والا جٹ۔ اپنے ٹبر دا خیر خواہ تے اپنے باپ دے دوست 'فوجا سنگھ' دی عزت نوں اپنی عزت جاندا اے۔ لکھاری ویسے وی وسیبے دی کہانی بیان کر دا لکھدا اے:۔

''دوابے وچ ایہو جیہے کئی بندے ہے سن جیہڑے آن امان، سکھن نہیں سگوں اجاڑ منگدے جیہڑے بگانے لکھاں نوں تیلی لا کے سیکدے رہنا چاہندا اے۔ تے او دن دائڑے وچ ڈٹھیاں کے ایہو جیہے نے ای تناتی لا دتی۔ سوداگر دے مورکھ پتر 'راجندر' سوچیوں مجھیوں بغیر اوس ستے ہوئے دانے تے موتہہ مار دتا۔ اپنا گھو کو چت کرا لیا تے نال ای دووکھی گھر جیہڑے اگے ای اجڑے سن سارے پھوک کے سواہ کر دتے'' (183)

اسطرح دیاں گلاں پنڈ و وسیب وچ ہوندیاں نیں 'فوجا سنگھ' دے پتر 'مکھن سنگھ' دی موت توں بعد 'لکھی سنگھ' اوہناں دیاں زمیناں دا کم کرن لگ پیا۔ تاں جے 'فوجا سنگھ' دے ٹبر دی خدمت کر کے 'فوجا سنگھ' دی محبت دا بدلہ لاہ سکے۔ 'راجندر سنگھ' دے ایہہ بول:۔

''اگے لکھی فوجے دی دھی ہنڈا اوندا سی من تو تہہ وی ہنڈائے گا ا ہوئی نہ موج اوہدی یا نہ؟'' (184)

'لکھی' نوں تیر وانگوں لگدے نیں۔ 'لکھی سنگھ' جنہوں غصہ پاگل کر دیندا اے۔ اوہدے ہتھوں 'راجندر سنگھ' دا قتل ہو جاندا اے۔ فیر 'لکھی سنگھ' نوں عمر قید ہو جاندی اے۔ اوہدے مگروں اوہدی 'دیپو' نو بد شکلے 'گندھا سنگھ' نال وہیا جاندا اے۔ فوجاں سنگھ تے اوہدی گھر والی دکھی ہو کے مر جاندے نیں۔ 'گندھا سنگھ' 'فوجا سنگھ' دے گھر دا مالک تے کرتا دھرتا بن جاندا اے۔

لکھاری نے سانوں دوابہ دا وسیب وکھایا اے۔ ہر شے نوں قدرتی انداز نال بیان کیتا اے۔ اوتھے دی رہتل وچ محبت دی خوشبو دوستیاں یاریاں، بدلے بہادریاں، دلیریاں، چوری چکاری، رسے گیریاں، غیرتاں تے وفاداریاں رچیا بسایا نیں۔

دوابہ وچ جتھے سمجھدار سیانے رہندے نیں اوتھے ڈاکو رسہ گیرے رہندے نیں۔ کرنیل سنگھ، شیر سنگھ، شانو تے عقلاں والی دیر کور جیہڑی دل دُکھن دی واج نہیں نکلن دیندی سگوں چپ چپیتے نیلا تھوتھا کھالیندی اے۔ 'لکھی سنگھ' قید ختم ہون تے پنڈ آندا اے۔ تے اوس نوں سارا کجھ اوپرا اوپرا لگدا اے۔ گھر جا کے بالاں

نوں جھجک جھجک کے ملنا۔ ہر گل تے ہنسد یاں رہنا۔لکھاری دے ایہہ مکالمے 'لکھی سنگھ' دی مثبت سوچ تے ماں دی حقیقت پسندی تے لکھے گئے نیں:۔

"آہو بے بے، راجی باجی انہ کوئی پھکر نہ بھاؤ نہ کم کار، کھلا جھنڈا تے سو جھنڈا بس بے بے اک تیرے توں دور ساں۔ ہور او تھے کوئی سوڑ نہیں سی۔"

"نہیں وے کا کا! جنہاں نوں پتہ سی۔ رب دشمن نوں وی نہ کڈھے او تھے۔"(185)

'لکھی سنگھ' دا ہتھ 'دیپو' دے سر تے جم جاندا اے جدوں اوس نوں بھر اہن کے اپنی دیپو دے سر تے ہتھ پھیرنا پیندا اے۔'لکھی سنگھ' نوں 'گنڈھے سنگھ' دا 'دیپو' نال جیہڑا برتا وَسی اوہدا پتہ چلدا رہندا اے۔اوہدی ماں دا ایہہ جملہ 'وے کا کا اجڑیاں باگاں دے گالڑ پٹواری' ۔فوجا سنگھ دے گھر دی حقیقت کھول دیندا اے۔اک دن گنڈھا سنگھ شراب دے نشے وچ پاگل 'دیپو' نوں ماردا تے گال مندا بولدا اے۔'لکھی سنگھ' ایہہ سن کے 'فوجا سنگھ' دے گھر نس کے جاندا اے سارے پنڈ اویکھیا کہ لت کوجڈ ے، ماڑے کویڑے بدشکل تے بدزباں سردار گنڈا سنگھ اگے 'لکھی' ہتھ جوڑ کہندا اسی کے توں جوانی بھائی ایں اپنی حرکت توں باز آجا۔گنڈا سنگھ باز نہ آیا سگوں اندروں برچھی کڈھ لیائی۔جدوں اوس گنڈا سنگھ نوں مارنا چاہیا تے 'دیپو' اوس نوں بچاون آ گئی۔'دیپو' اک دم پتی ورتا پتنی بن جاندی اے۔اوہ اک لج پال دھی ہوندی اے۔لکھاری دے ایہہ جملے دوآبہ دیاں دھیاں دی سانجھ دی عکاسی کردے نیں:۔

'نکل جا! میرے گھروں بدماشا، خونیا۔۔۔۔۔۔۔تے فیر کدے ایس ویہڑے پیر نہ رکھیں۔'(186)

لکھی اوتھوں نکلدا اے تے اوہدے سامنے دوراہ سی۔اوہ ڈاکوائی 'شانو' تے ڈاکواں نال رل جاندا یاں وطن واسطے کم کرن والے 'حکم سنگھ سیاسی' نال جاندا۔اوہ بڑا سوچ سمجھ کے 'حکم سنگھ سیاسی' دی راہ تے ٹر جاندا اے۔لکھاری نے بہت مثبت اخیر کیتا اے۔'لکھی سنگھ' جیہڑا ناول دا ہیرو اگر گرا ہے پے جاندا تے اوہ ہیرو نہ رہندا۔ناول تکنیکی لحاظ نال بہت ٹھوس اے۔ناول دے کردار اپنی اپنی تھاں تے بڑے تگڑے نے۔ناول نوں پڑھدیاں ای سارے کرداراں دیاں شخصیتاں اکھاں دے سامنے آ جاندیاں نیں۔ایہہ سارے دے سارے کردار ساڈھے وسیب نال جڑے ہوئے نیں۔ناول دی زبان بڑی سوہنی، بامحاورا تے ٹھکویں اے۔ایہہ سطراں ویکھو:۔

'ہنیر اتے پالا ہولی ہولی وودھدے جاندے سن تے اوہ ہولی ہولی پنڈ توں نیڑے ہوندا

جاندا سی ۔ جن اوہنوں پنڈ دی وسوں تے حیاتی دیاں واہاں آندیاں نیاں جان لگ پیاں ۔''(187)

افضل احسن رندھاوا ہوراں ناول دے مکھ بندو چ لکھیا اے :۔

''پنڈاں وچ اوہ ساریاں مثبت قدراں جیوندیاں جاگدیاں نیں ۔ جیہڑیاں انسان، انسانیت تے اک چنگی تے اخلاقی طور تے مضبوط سوسائٹی وا رس تے جوہر ہوندیاں نیں ۔ تے ''دوابہ'' اینہاں ای طاقت ور تے چنگیاں تے مثبت قدراں دا ناول اے ۔''(188)

افضل احسن ہوراں نے ایس ناول وچ اخلاقی قدراں دی پاسداری کیتی اے ۔ اوہناں کرداراں وچ اک شرم لحاظ تے اصول نظر آندے نیں ۔ انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

''افضل احسن دا دوجا ناول دوابہ وی پاکستان بنن توں پہلاں دے پنجاب دے سانجھے ماحول دے پس منظر وچ لکھیا گیا اے ۔''(189)

دوآبہ ناول کاری دے حوالے نال اک خوبصورت لکھت اے ۔

3. چھولیاں

لکھاری: محمد اسماعیل احمدانی   **چھپن ورھا: 1983ء**

پبلشرز: لاہور، سنگت پبلشرز   **صفحے: 224**   **باب: 30**

محمد اسماعیل احمدانی دا ناول چھولیاں وکھری قسم دا ناول اے ۔ ناول دا کوئی خاص پلاٹ نہیں نہ ای کوئی خاص کہانی اے ۔ ناول وچ بہت سارے خیالاں تے سوچاں نوں گنڈ کیتا ہویا اے ۔

اوہ ناول دے ابتدائیے وچ لکھدا اے :۔

''صنوبر دی چھاں ہو: دیودار وئیں دی وچائی
بدلیں چھائی دی چلی اتے جزیرہ فضا ۔!!! کول پریاں سنگیت دیوی ۔ اسمانی پینگھ ۔ دھوئے
تے سرکیں دا سرور!!! کجھی نہ سوجھی فنتاسی (Fantesy) اے ۔؟''(190)

فیر خیالاں دیاں ان کھودا پنگاٹ ۔ پیلھوں ڈیلھے دی رت اے ۔ اسمانی پینگھ، جھڑ بادل ۔۔۔

Beauty is pleasure .. sujective & Objective ... pleasure is Beauty

فنتاسی توں اگے اوہ Symbolic Fantacy تے اپڑ جاندا اے ۔

ناول کار اپنے علم دے پھیلاؤ نوں کوزے وچ بند کرن دی کوشش وچ جتا رہندا اے ۔

سارے ناول وچ فلاسفی خیالاں دی اڈان تے اتہاس دے پنے وکھالی دیندے نیں ۔رمزاں تے علامتاں دا استعمال قاری وچ اکتاہٹ دی وجہ بن جاندا اے ۔ناول کار ہڑپہ دا قلعہ کوہ سلیمان دا ذکر کردا اے۔ فیر ویلے ہوی گل کجھ ایس انداز وچ کردا اے:۔

''زمان Time دی چھولی تے مکان space دی پیڑی اے ۔ جیہدے وچ وجود ExHistence دا انجھی حرکت Movement اے وچھ دیندا مریندے۔ ایں کائناتی Comic ذات وچ وچ اساں تساں دے صفاتی وجود ویندے تر دن، لڈون اتے اگوں تے ودھدن ۔ کتھائیں ہولے ارتقائی Evolutionery روپ وچ اتے کتھائیں انقلابی Jumps دی صورت وچ ۔'' (191)

ناول وچ بہت سارے خیالاں ،گلاں تے اتہاس بیان کرکے ناول کار نے ناول دے اخیر وچ اک ناول دے تانے پیٹے دی ہندسی صورت بنائی اے ۔ایس ہندسی صورت دی وضاحت وی کیتی اے ۔ایس وچ اوہ چھولیاں دی وضاحت ایہناں لفظاں نال کردے نیں۔

4۔لہراں ۔چھولیاں ۔سدھ نے فہم فراست دا سوجھلا (ناول چھولیاں دا بنیادی خیال)

ایس ناول وچ انسانی اتہاس نوں بیان کیتا گیا۔انعام الحق جاوید ہوری لکھاری دے خیالاں دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایہہ خیال دی بے مہاری آزادی پیدا ہوندہ وچ آن والیاں انہیاں تحریراں نیں جھناں دے ذریعے لکھاری دے ذہن دیاں مختلف الجھیاں ہوئیاں لہراں دی عکاسی تے ہو جاندی اے تے اوہدا علمی پس منظر وی ظاہر ہو جاندا اے پر تخلیقی تجربے دا شاکار اکدھرے وکھالی نہیں دیندا۔'' (192)

ناول وچ ہندو مت دے حوالے نال گل کیتی گئی اے ۔دلشاد کلانچوی ہوراں ایس ناول تے تڑکھی جھات پائی اے اوہ لکھدے نیں:۔

''نظریاتی طور تے وی ایں کوئی اسلامی ناول نہیں آکھیا وچ سکدے کیوں جو ایہدے وچ ہندو ماتھالوجی ،ہندو مت اتے ہندو کلچر دیاں گلاں جا بہ جا نظر ون ،ہندو چھوہریں نال مسلمان چھوہر دا کردار کوئی چنگا نہیں وکھالیا گیا ۔یا ایہہ جو ہندو ورماں تے ہندو رہنماواں دا ذکر ول ول کیتا گیا ئے ۔۔۔۔ ایں ناول اتے جنسیت تے ننگ (عریانی) دا رنگ چوکھا چڑھالیا گئے ۔ایہندے وچ کوئی ہیرو یا ہیروئین کائے نیں ۔کیوں جو ایہندا ہر کردار آنپڑیں

آپ کوں وڈا تے اہم کردار بنڑا تے پیش کریندے۔۔۔۔۔ایہہ اکوئی گنڈھیا ہویا پلاٹ کائے نہیں۔ عام طور تے ڈیرے تے بیٹھے ہوئے افراد دیاں گالھیں درج کیتیاں گئین ایں واسطے اینده ے وچ تھ۔ پر یا ناول والا تسلسل کائے نہیں۔ بس اے کہیں وڈیرے دے ڈیرے دی لِک ڈائری ضرور اے۔ جتھاں کردار بولیندن، گالھاں کریندن تے ایں طراں ناول مک ویندے۔''(193)

سجاد حیدر پرویز اپنے مضمون وچ لکھدے نیں:۔

''پھولیاں وچہ خودکلامی ہے۔ جیہڑا سرائیکی وچہ پہلا تجربہ ہے۔ پھولیاں وچہ علامات کوں تخلیق کیتا گئے۔ ناول وچہ وجودیت دے تاثریں کوں سرائیکیت دے پیسے وچہ فنی مہارت نال ونیا گئے۔''(194)

پھولیاں نوں ناول من نوں دل نہیں کردا کیوں جے ہر ناول دا اک بنیادی رنگ پلاٹ ہوندا اے۔ ایس ناول دے عنوان پٹھاں نوں A Symbolic Fantasy لکھیا اے۔ ناول جدید رجحانات پٹھ لکھیا گیا اے۔ ایہہ اک علامتی ناول اے۔

4. پیاج

لکھاری: ظفر لاشاری چھپن ورہا: 1983ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان ادبی بورڈ صفحے: 368 باب: 23

'پیاج' ظفر لاشاری ہوراں دا دوسرا ناول اے۔ اس نوں پہلاں اوہناں دا ناول 'نازو' چھاپے چڑھ چکیا اے۔ 'نازو' توں 'پیاج' تیکر لکھاری نیں ارتقائی سفر تے کیتا اے 'پیاج' دے کردار پنڈ وچ وسو دے رہن والے کردار نیں۔ رحیماں اپنے ماپیاں دی لاڈلی تے کلی کلی دھی اے۔ سوہنی تے سنکھی کڑی اے نذر دی گھبرو تے سوہنا منڈا اے۔ رحیماں دا پیو ملک نتھا تے نذر دا پتر ملک نبو آپس وچ سکے رشتے دار ہوندے نیں۔ دونویں آپس وچ رشتہ جوڑلیندے نیں۔ رحیماں ویاہ کے نذر دے گھر آ جاندی اے۔ دونوں آپس وچ پیار محبت نال رہندے نیں۔ رحیماں کولوں سوہرے وی خوش تے گھر والا وی خوش رہندا اے۔ پنڈ وچ اک کڑی 'زرینہ' ملک تے بھیڑی اکھ رکھدی اے۔ آوندیاں جاندیاں اوس نال مسخریاں کردی اے۔ رحیماں اک چنگے سبھاد دی زنانی سی۔ نذر اپنی بیوی نال محبت وی کرداسی۔ ایس کر کے اوہ زرینہ دیاں حرکتاں تے غور نہیں کردا۔ کرنی خدا دی ایہہ ہوندی اے کہ نذر دا چھوٹا بھرا 'فضل' زرینہ نوں چاہن لگ پیندا اے۔ رشتہ طے

ہو جاندا اے۔ ذرینہ ویاہ کے ملک نذر دی گھر جائی بن جاندی اے۔ پر حرکتاں توں باز نہیں آندی۔ نذر دا ذہن صاف ستھرا ہوندا اے۔ اوس دے ایہ جملے اوس دی اندر دی سچائی دے گواہ نیں:-

''اوہ میکوں اتنا بے غیرت سمجھ گھد ے۔۔۔۔ میڈے بھرا دی عزت تھی تے میڈے نال پیار دے سودے کریندی اے۔ بے حیانہ ہووے تاں۔۔ ڈنڈ پھیندا ہویا نذر رنہر۔ جہد تے پئی پک کھٹ تے ونج ڈھوہا تے کے سمیت ورگھ پیا۔'' ہُن کیا کراں'' (195)

نذر دی صفائی اپنی تھاں تے پر ہونی نوں کون روک سکدا اے۔ فضل نوں سپ کٹ لیندا اے۔ اوس نوں رب بلا لیندا اے۔ 'زرینہ' میکے جان دی بجائے سوہرے نوں چکر دے کے اوتھے ٹکی رہندی اے۔ 'نذر' تے وی ڈورے ڈالدی رہندی اے۔ 'نذر' تے وی ڈورے ڈالدی رہندی اے۔ اخیر 'نذر' وی موم ہو جاندا اے۔ اوہ اوس نال ویاہ کرن دا فیصلہ کر لیندا اے۔ زرینہ 'پہاج' یعنی سوکن بن کے رحیماں دی تقدیر بدل دیندی اے۔ رحیماں دی شرافت توں فائدہ چکدیاں چکدیاں زرینہ دا پلڑا ابھاری ہو جاندا اے۔ کجھ زرینہ دیاں چالاکیاں تے اداواں وی کم وکھا جاندیاں نیں۔ اک ویلہ آوندا اے کہ سوہریاں دی من پسند بہونوں گھر توں کڈھ دتا جاندا اے۔ ملک نذر دا سلوک اوس نال ظالماں تے بے درداں والا ہو جاندا اے۔ رحیم بی بی عرف 'رحیماں' اپنے 'بھورل' تے پیٹ والے بچے 'سانول' نوں لے کے میکے گھر آ جاندی اے۔ اوہدی ماں سکینہ تے غم دا پہاڑ گر جاندا اے۔

ایتھوں ناول اک نواں موڑ لیندا اے۔ رحیم بی بی پیلو تے چن واسطے شہر جاندی اے۔ او تھے ایکسین رشید دے گھر جاندی اے۔ اوس دی تمیرا دودھ پیندی بچی سی۔ اوہ روندی تے چپ نئیں ہوندی نہ ای اوہ اپنی ماں دا دودھ پیندی اے۔ رحیماں اوس نوں اپنا دودھ پیاندی اے۔ دودھ پی کے بچی چپ کر جاندی اے۔ ایہہ ویکھ کے ایکسین دی بیوی رحیماں نوں اپنی کلی تے پیار دی دی دائی تے دودھ پیاوی دے طور تے رکھ لیندی اے۔ مائی رحیماں 'بھورل' نوں نانی کول چھڈ کے دوسرے نکے پتر سانول نال ایکسین رشید دے گھر رہن لگ پیندی اے۔ اوہ اوہناں دی بچی تمیرا دی سیوا کردی اے تے اوہدی صحت چنگی بھلی ہون لگ پیندی اے۔ جے اوس نوں اوکڑ ان چوں نکلیاں تھوڑے دن ای ہوندے نیں تے اوس دا پتر 'بھورل' سرسام نال مر جاندا اے۔ رحیماں تے قیامت ٹٹ پیندی اے۔ اوہ پتر دے جنازے تے جاندی اے تے ملک نذر اوہدے کولوں اوس دا دوسرا پتر سانول وی کھو لیندا اے۔ رحیماں دی بدقسمتی اک پتر مر کے بچھڑ گیا تے دوسرا

ویسے علیحدہ ہو گیا۔

رحیماں اپنی بدقسمتی نوں سمیٹ دی اے۔ ایکسین رشید دی بچی تمیرا نوں پالدی اے۔ دوجے پاسے ایکسین رشید دی بیوی تے تمیرا دی ماں مر جاندی اے۔ کہانی وچ مزید الجھاؤ آ جاندا اے۔ فیر ایکسین رشید دی شادی رضیہ نال ہوندی اے۔ رضیہ دے نال اوہدے پہلے خاوند دی دھی آندی اے ایس بچی دا ناں غزالہ ہوندا اے۔ ایہہ بچی سوہنی تے من موہنی ہوندی اے۔ تمیرا تے غزالہ کٹھیاں پلدیاں نیں۔ دوجے پاسے وتی وچ مائی رحیماں دا پتر 'سانول' تے زرینہ دا پتر راول کٹھے پلدے نیں۔ دوتواں وچ سکیاں والا پیار ہوندا اے۔ حالانکہ زرینہ دا سلوک سانول نال اچھا نہیں ہوندا۔ دوتواں دے سلوک پسند وی نہیں کر دی۔ وتی دے سکول توں پڑھ لکھ کے دونوں بھرا شہر دے کالج وچ داخلہ لے لیندے نیں۔ کالج وچ 'سانول' تے 'راول' دا ٹاکرا غزالہ تے اوہدی سہیلی 'صفیہ' نال ہوندا اے۔ 'غزالہ' دی بھین 'تمیرا' وی ایس کالج وچ ای پڑھدی اے۔ کالج وچ 'غزالہ' تے 'سانول' اک دوجے نال کھیندے رہندے نیں۔ بعد وچ اوہناں دی آپس وچ دوستی ہو جاندی اے۔ لکھاری ناول وچ کالج دا ماحول وی وکھایا اے۔ پڑھائی دے نال نال تقریر، موسیقی تے بیت بازی دے مقابلے ہوندے نیں۔ مقابلیاں وچ غزالہ تے سانول دونویں حصہ لیندے نیں۔ لکھاری اوہناں بارے لکھدے نیں:۔

> ''غزالہ سوہنی سی، چھوکری سی تے بہترین اداکارہ سی ایں واسطے ساریاں کنوں ڈھیر انعام غزالہ کول وی ملے۔ اوں دے بعد سانول کوں نمبر ڈتا گیا۔ اوہ اپنا انعام گھن تے اسٹیج کنوں تلے لتھا تاں غزالہ پوڑیاں وچ آئی کھڑی ہئی۔'' (196)

ناول کار دے سامنے سارے مقام تے منظر ہوندے نیں۔ ناول دے کلاوے وچ بہت ساریاں شیواں ہوندیاں نیں۔ 'پیاج' دے تخلیق کار نے دو طرح دی وسوں کہانی اے۔ پنڈ تے شہری وسوں دوتواں دی عکس بندی کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ناول اوس ویلے اک ہور نواں موڑ لیندا اے۔ جدوں 'مائی رحیماں' 'غزالہ' دے کہن تے سانول دے دادے واسطے ہسپتال وچ کھانا لے کے جاندی اے۔ مائی رحیماں اوتھے اپنے کنبے نوں ملدی اے۔ سوہرے تے خاوند دے اصرار تے شریف رحیماں اپنے گھر وتی ٹر جاندی اے۔ اوہدے پتر سانول دا ویاہ غزالہ نال طے ہو جاندا اے۔ زرینہ جیہڑی رحیم بی بی دی پیاج ہوندی اے۔ مل کے 'سانول' تے 'غزالہ' دے دودھ وچ زہر ملا دیندی اے۔ زرینہ نوں اپنے کرنی دی سزا اسطرح ملدی اے کہ

زرینہ دا اپنا پتر راول غلطی نال اوہ دووھ پی لیندا اے ۔جیہڑا گھر خوشیاں نال بھریا سی ۔ اک پیاج دے حسد دی وجہ نال ماتم کدہ بن جاندا اے ۔ایس ناول دا المیہ اخیر تے راول دی موت نال ہوندا اے ۔

ظفر لاشاری دا ایہہ ناول روایتی قسم دا اے ۔ناول دی کہانی وی ساڈھی وسو دی کہانی اے ۔کرداراں وچ وی اچھے تے برے دونوں طرح دے کردار موجود نیں ۔رحیم بی بی' دا کردار اک صابر تے نیک سوانی دا کردار اے تے ۔زرینہ دا کردار اک منفی کردار اے ۔ناول وچ ہور کردار اپنی تھاں چنگے نیں ۔'نذیر' دا کردار بزدل تے کمزور وکھالی دیندا اے ۔ناول وچ منظر نگاری لکھاری نے خوب کیتی اے ۔ناول دے آغاز وچ ای اوہ لکھدا اے ۔:۔

”رت ڈاڈھی من بھاونی سی ۔ ساری رات کن من ہوندی رہی سی ۔ کھمکدی کھمن دے لشکارے تے بدلاں دے گجکارے پر کےتیں لوکاں کول جگو ای رکھیا تے کالے کالے بدلا سویلے وی، اسمان دی نیلی چادر کون سلیٹی رنگ وچ رنگیا ہویا ۔“(197)

جتھوں تیکر زبان دا تعلق اے اسی محمد آصف خاں دی رائے نال ہمت آں :۔

”پر میں سمجھدا ہاں کہ کہانی ناکوں وی ودھ ایس ناول دی وڈیائی ایس دی بولی وچ ہے ۔ظفر لاشاری ہوراں اجیہی ونگویں تے پچویں بولی ورتوں وچ لیاندی ہے کہ اوہ اپنی مٹھی تے ستر ائی بولی دی وکھت اساں نوں جانو کروانا لوڑدا ہے ۔“(198)

انعام الحق جاوید ہوراں دی رائے مطابق :۔

”مجموعی طور تے ایس ناول دی فضا زندگی دے مختلف مسئلیاں نوں بیان کردی ہوئی غزالہ تے ساڈول دے کامیاب رومان تے آ کے مک جاندی اے ۔ اخ دونویں ناول (تازوتے پیاج) اکوجیہے طرییاں ناول بن دے نیں ۔“(199)

ایتھے اسی انعام الحق جاوید ہوراں دی ایس گل توں ہمت نیں ۔مجموعی طور تے ناول المیہ اے رحیم بی بی دی حیاتی تے ناول دا اخیر جدوں زرینہ دا اپنا پتر زہر والا دودھ پی کے مر جاندا اے ۔ایہہ اک المیہ اخیر دا ناول کہلوان دے قابل اے ۔“

شوکت مغل ہوراں پیاج بارے لکھیا اے :۔

”ظفر لاشاری مرد ہوون دے باوجود فنکار دے تیکھے رشتے دی بدولت معاشرت وچ حالات تے واقعات ہتھوں پسی عورت دی نمائندگی کریندے تے ایس معصوم طبقے دی

حمایت کردا ہے۔''(200)

ہر ناول خوبیاں تے خامیاں دا مجموعہ ہوندا اے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی نے پیہاج بارے خوبصورت رائے دتی اے:۔

''مظفر اشاری دیہات دی فضا، ماحول تے رسم و رواج تے وس وسیب کول پیش کیتے منظر نگاری دے شوق وچ کردار نگاری کو مجروح نہیں کیتا تے ایہندے نال نال علامت دے شوق وچ کہانی پن کونہیں وساریا۔''(201)

دلشاد کلانچوی نے ایس ناول بارے جیہڑی رائے دتی اوہ بڑی حتمی گل لگدی اے:۔

''ناول بہاج کے مربوط پلاٹ کامیاب کردار نگاری، حسین مناظر اور فطری مکالموں کے حوالے سے کہا جاسکتا ہے کہ مظفر اشاری کا یہ دوسرا ناول پہلے ناول 'نازو' سے آگے نکل گیا ہے۔''(202)

سجاد حیدر پرویز ناول پیہاج دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

'ناول وچ قصہ دے تسلسل تے واقعات دے گنڈھ نال جان پئی اے۔ لکھاری دے مشاہدات تے تجربات تے پلاٹ کوں مزید نکھیر ڈتے۔ ایں ناول دا کردار جیندے جاگدے خودمختار تے آزاد نظر دن۔''(203)

مجموعی طور تے پیہاج سرائیکی زبان دا خوبصورت رومانی وسیبی ناول اے۔

5. بندی وان

لکھاری: فخر زمان **چھپن ورہا: 1984ء**

پبلشرز: لاہور، نگارشات **صفحے: 254** **باب: 25**

(فخر زمان دا ناول 'بندی وان' 1984ء وچ نگارشات لہور ولوں چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول 25 باباں تے 254 صحیاں تے مشتمل اے۔ دوجی واری 1987ء وچ فیر نگارشات لہور ولوں چھپیا۔ ایس ناول دا گورمکھی وچ ترجمہ کرنیل سنگھ تھند دی کتاب ''فخر زمان دے ناول' صفحہ 113 توں 295 تیک موجود اے۔ ایس ناول دا اردو ترجمہ 'قیدی' دے ناں نال شائستہ حبیب نے کیتا اے جیہڑا 1989ء وچ کلاسیک پبلشرز لہور ولوں چھپیا سی۔ ایہدے کل 199 صفحے نیں۔ خالد احسن نے ایس ناول نوں 1995ء وچ انگریزی وچ ترجمایا۔ ایس دا ناں 'The Prisoners' اے۔ ایس نوں ٹریڈرز لہور نے چھاپے چاڑھیا۔ ایہہ ناول 149 صحیاں تے مشتمل اے۔ ایس ناول دا دیباچہ کلدیپ نیر ہوراں لکھیا اے۔ ایس ناول دے ترجمے ہندی، بنگالی تے گورمکھی وچ وی چھپ چکے نیں۔ پہلو پہل اے گورمکھی لپی وچ مشرقی پاکستان وچ چھپیا

ملک توں باہر چھپن دی وجہ شاید ایہہ سی کہ ایس توں پہلاں چھپن والیاں فخر زمان دیاں ساریاں کتاباں ضبط ہو چکیاں سی)

بندی وان دراصل اک قیدی دی کہانی اے ۔ جیل نوں بطور مکاں استعمال کیتا اے ۔ ایس بندی وان دے نال ہوروی قیدی کردار نیں جنہاں وچ اک زیڈ، اک لکھاری، اک شاعر جیہڑا اچا کھرا سوسائٹی دا فرد اے ۔ اک مصور جیہاں تصویراں الیکن والا تے اک گائیک نڈر ہو کے گان والا ۔ ایہہ سارے اک تحریک نال جڑے ہوندے نیں ۔ جیہڑی عوام دی تحریک اے ۔ اوہ حکومتی ٹولے دے خلاف سوچدے بولدے تے عملی طور تے وی اپنے غصے دا اظہار کردے نیں ۔ اک بندی وان اے جیہڑا علیحدہ کوٹھڑی وچ بند اے ۔ بلبل اوہدی ساتھی اے ۔ ناول کار نے جیل دے ماحول دی سچی تصویر کشی کیتی اے ۔ لگدا اے لکھاری نے جیل دے ماحول نوں بڑے قریب توں ویکھیا اے ۔ اوہدے وچ اک کردار مائی لدھی اے جیہڑی اوہناں دی ہم خیال ہوندی اے ۔ اوہ جیل وچ وی چرخہ کت دی اے ۔ اگر مائی توں علاوہ کسی زنانی دا ذکر اے تے اوہ 'زیڈ' دی ساتھن 'الف' دا ذکر اے ۔ جیہڑی عورتاں دے حقوق واسطے جدوجہد کردی اے ۔ ناول دا خاتمہ بندی وان نوں سولی چڑھان تے ہوندا اے ۔ 'زیڈ' تے 'بندی وان' دے کردار کدی وکھرے وکھرے لگدے نیں تے کدی آپس وچ مدغم ہو جاندے نیں ۔

انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں :۔

> "یہ ناول فخر زمان کی سیاسی اور جذباتی وابستگی کا کھلا اظہار ہے ۔ اس کا پس منظر ایک خاص نظریئے اور جماعت کی سیاست سے تعلق رکھتا ہے ۔ اس لئے ادب میں یہ ناول اختلافی حیثیت کا حامل ہے ۔" (204)

ایہہ ناول عام ناولاں توں کافی ہٹ کے تخلیق ہویا اے ۔ امین مغل نے اپنے دیباچے ایس ناول بارے لکھیا اے :۔

> "فخر زمان دے ناول بندی وان بارے اک گل پورے یقین نال کہی جا سکدی اے پئی ایہہ ناول پنجابی زبان دا بڑا اہم ناول ثابت ہووے گا ۔" (205)

بندی وان دی کہانی جیل توں شروع ہوندی اے ۔ جیل تے ہی ختم ہو جاندی اے ۔ بنیادی طور تے ناول کار نے بندی خانے نوں اک علامت دے طور تے وی استعمال کیا اے ۔ ایہہ ملک تے ایہدا سماج عام لوکائی واسطے قید خانہ اے ۔ جتھے دی لوکائی آزادی دے پروانے دی منتظر رہندی اے ۔

امین افضل نے ایس بارے لکھیا اے :۔

"جیویں جیویں ناول کھلنا شروع ہوندا اے پتہ چلدا اے پئی ایس صرف حوالات تے بندی خانے دے بارے وچ ای نہیں پڑھ رہے سگوں پورے ساج دے بارے وچ پڑھ رہے ہاں۔ سارا خاں دے دوویں پاسے حوالات بندی خانہ اے۔" (206)

ایس ناول دی تکنیک وکھری تے اندازوکھرا اے۔ ایس توں رخ دے ناول نوں سمجھن واسطے اک پڑھے لکھے قاری دی لوڑ اے۔ قاری جس نے ہسٹری پڑھی ہووے۔ Marxism تے Commmnism دا جانوں ہووے۔ Lenin, Kafka, Emizola, Napobon0, Abertcomrus تے Oscar Wild دے خیالاں نوں پڑھ چکیا ہووے۔ مصوری دے فن توں وی واقف ہووے۔ گل ایتھے ای نہیں مک جاندی۔ بابا فرید، بلھے شاہ، شاہ حسین تے سارے صوفی شاعراں نوں گہرائی نال پڑھیا ہووے۔ ایہہ پڑھے لکھے قاری دا ناول اے۔ جدید ناول نوں سمجھن واسطے جدید ادب دا مطالعہ ات ضروری اے۔ ایہہ عام قاری دا ناول نہیں۔ سگوں اوہجے لوک جنہاں بلھے تے برناڈ شاہ دا مطالعہ کیتا ہووے اوہ ایس ناول دے کرداراں دی بحث نوں بخوبی جان سکدے نیں۔

ناول کار دا خود اک سیاسی پس منظر اے اوہ اک خاص تحریک، پارٹی تے مکتب فکر دا نمائندہ اے۔ ایہہ ناول اوس دی سوچ تے خیالاں دی نمائندگی کردا اے۔ پر ایہہ ناول کار دا کمال اے۔ اوس اپنے خیالاں دا اظہار واسطے صنف ناول دا انتخاب کیتا۔ اوس دا پلاٹ مرتب کیتا فیر اوس پلاٹ وچ اوہجے کردار پیدا کرنا۔ جیہڑے اوہدے خیالاں دا اظہار وی کرن تے ناول دی ہیت تے ڈھانچہ وی قائم دائم رہے ایہہ بڑا مشکل کم اے۔ چونکہ ناول کار شاعر وی اے۔ ایس واسطے اپنی شاعری نوں وی اظہار دا وسیلہ بنایا۔

ناول دے کردار پڑھے لکھے وی نیں تے عوامی وی نیں۔ 'بندی وان' تے 'زیدی' پڑھے لکھے باشعور شہری نیں۔ باقی کردار حوالات تے جیل دے عام مجرم نیں۔ اوہناں دا تعارف وی ناول وچ اسطرح کروایا جاندا اے۔ حوالاتی دے ناں پیو دے ناں نال ایس طرح جوڑیا جاندا اے:۔

'زحالال دا 'شیدا کانا سردار دا جیرا محمد دا احمد حسین دا

شریف: ۔" اوئے پیو داناں بھل گیا ای، بدمعاش وی اے شریف اولاد" داڑھی والے وارڈرن نے شریفے نوں ڈانٹ کے کیہا۔ اوہ بونترہیا گیا تے تھتھاندیاں بولیا۔

'محمد خاں' "محمد خاں' دا اوئے خان دیا' طفیا' خانو کیہہ۔" (207)

فخر زمان دی ایس لکھت دے نمونے توں اندازہ ہوسکدا اے۔ کہ حوالاتیاں نوں کس طرح

degrade کیتا جاندا اے ۔ 'زیڈ' تے بندی وان ناول دے بنیادی کردار نیں۔ ناول دی ساری "Theme" ای اوہناں دیاں سوچاں تے خیالاں تے اساری گئی اے۔ 'زیڈ' دے پختہ ارادے اپنی مثھو داپکا ہونا۔ بندی وان دا اپنے ماحول نال سمجھوتہ۔ آزادی دی تمنا دا اظہار جس زور تے خواہش نال کردا اے۔ پہلے باب دے ایس پیرے نوں غور نال پڑھیے تے سانوں اوس دے مضبوط ارادے دا پتہ چلدا اے:۔

''ست ضرب اٹھ فٹ پھانسی دی کوٹھڑی دے ننگے فرش اتے لیٹیا سزائے موت دا قیدی چھت نوں گھور رہیا سی ۔ انج لگدا اسی ۔ جیویں اوہدیاں نظراں چھت نوں پاڑ مار کے دور آکاش ول سفر کر رہیاں ہون ۔ اوہنوں نیلے اسمان دے ٹکڑے اتے ایدھر ادھر گھنڈیاں چتلیاں چتلیاں بدلیاں صاف نظر آ رہیاں سن ۔ اوہ ایس حالت وچ گھوگھٹ اک گھنٹہ پیا رہیا۔ تائیں تے جیل دی گھڑیاں شام دے چھ وجائے ۔ اوہ اک دم چونکیا۔ کوٹھڑی دی چھت مڑ کے واپس اپنی جگہ تے پر گئی۔ ہن روشنی دیاں رشاں دے سارے رستے بند ہو گئے ۔ اپنا پورا زور لا کے بندی وان چھت دی اوس درز ول اپنے جسے نوں دھریک کے لے گیا۔ جتھوں پانی دے قطرے ڈگدے سن ۔ اوہ ایس زاویے نال لما پیا کہ اوہدی اکھ بالکل اوس موری ہیٹھاں آ گئی ۔ جتھوں پانی سمدا سی ۔ او ہنے فیصلہ کیتا کہ اوہ اونی دیر تیکر اکھ نئیں جھپکے گا۔ جنی دیر تیکر مینہ دا ہر کا سدھا اوہدی اکھ وچ نئیں ڈگے گا۔'' (208)

ست ضرب اٹھ فٹ دی کوٹھڑی وچ بند بندی وان اک مضبوط تے ہٹ دھرم کردار لگدا اے ۔ دوجا کردار 'زیڈ' وی ایس طرح مضبوط اعصاب دا کردار اے ۔ شاعر تے دانشور وی اے نالے سیاسی طور تے اک خاص مکتب فکر دا حامل اے ۔ جیل وچ اوہدا رویہ اک دلیر تے مضبوط بندے دا رویہ اے ۔ اوہ کوڑے وی کھاندا اے تے تکلیف تے سی وی نئیں کردا ۔ سزائے موت دا ایہہ قیدی ہر ویلے اک لڑائی لڑ دا رہندا اے ۔ کدی اپنا analysis کردا تے کدی اوس ویلے ہون والے لوکائی تے ظلماں تے وٹ کھاندا ۔ کدی چیخ مار کے اپنا Cathersis کردا اے ۔ اوس قیدی دی کیفیت اوس کوٹھڑی دیاں کندھاں ویکھ کے جو ہوندی اے ۔ لکھاری اوس نوں اسطرح بیان کردا اے:۔

''قیدی نے کوٹھڑی دیاں موٹیاں کندھاں ول تکیا ۔ اوہنوں اوہ کندے دی چھل وانگ پتلیاں نظر آیاں ۔ یاجوج ، ماجوج ۔ یاجوج ، ماجوج اوہ قریب اپہنچیا ۔'' (209)

فیر اک ہور جگہ تے قیدی دی بے قراری تے آزادی دی تمنا نوں لکھاری انج قلم بند کردا اے:۔

''بندی وان اک دم کنگلیاں والے پوت کول آیا۔ سلاخاں دے کھپے وچوں جناں کو سر باہر کڈھ سکدا سی کڈھیا تے اسمان ول تکیا۔ نوتھوں اک روشنی دا دائرہ نظر آیا۔ تارہ ملیا تے اونہیں ویکھیا کہ اوس دائرے دی مشکل اوہدی آسمان تے ٹھی لال گندی وانگوں سی۔'' (210)

'زیڈ' دیاں تے 'بندی وان' دیاں سوچاں اک مک نیں۔ کیونکہ اوہ اک دوجے وچ مدغم کردار نیں۔ اک تھاں تے 'زیڈ' کال کوٹھری وچ اے۔ اوہدی آزادی دی چاہت دے Expression اسطرح وکھائے جاندے نیں:۔

''اک رات بارش وی سی تے اوہ اجڑ وا ہیا اٹھیا تے چھت نوں ارک ہنکر ہتھ باہر کڈھیا۔ قطرے اوہدے ہتھ اُپر پے۔ اونہیں ہتھ کھچ تے لیا تے قطرے ہوٹھاں تے اکھاں ال لے۔ فیر دن ویلے اوہ سامنے نم دے درخت اتے لگے شہد دے چھتے ول تکدا رہندا اوہد ادل کردا اوہ ہتھ ودھا کے چھتہ لاہ لے۔'' (211)

بندی وان دے دیباچے وچ امین مغل نے ایس ناول دے مرکزی کردار بارے لکھیا اے:۔

''زیڈ دا کردار جیوندا جاگدا بندہ اے تے اک حساب نال بندی وان دی شخصیت دا ہی پر چھانواں اے جے بندی وان اک خیال اے تے زیڈ اوہدی جسمانی شکل۔'' (212)

کرنیل سنگھ تھند ہوراں 'زیڈ' بارے اپنی کتاب وچ لکھیا اے:۔

'بندی وان' ان دا کیندری کردار 'زیڈ' ہے۔ جیہڑا کوئے کئی رویاں وچ ترہیا ہے۔ زیڈ ناول دا ہیرو ہون توں چھوٹ اک قیدی ہے۔ دانشور ہے اتے فخر زمان ہے۔'' (213)

ایتھے ای Richard Gill دے ایس خیال نال ہمت آں:۔

"A Novel is World specially made in words by an author."(214)

اک author ای اپنے ناول وچ بولدا دکھائی دیندا اے۔ لکھاری نوں ناول توں وکھرا نہیں کیتا جاسکدا اے۔ اگر گوہ کریئے تے ناول وچ فخر زمان کسے نہ کسے روپ وچ موجود اے۔

پریم جیب سنگھ مشا دے بیان مطابق:۔

''بندی وان وچ دو مکھ پاتر نیں۔ بندی وان تے زیڈ۔ ایہہ دوویں پاتر جیل دی سزا بھگتدے نے۔ دوہناں وچوں بندی وان پھانسی دی سزا بھگتدا اے۔ دوہناں وچوں بندی وان نوں پھانسی دی سزا ہو جاندی اے۔ زیڈ ناول دا نائیک ہوون دے نال نال بندی وان

وی اے۔ایہہ ذوالفقار علی بھٹو دوی اے فخر زمان داوی پرتیک اے۔" (215)

'بندی وان' تے زیڈ اک ای جرم وچ قید سی۔ او ہناں دی جدوجہد دا اکو مقصد سی۔ اوہ کمزوراں واسطے لڑدے نیں کسان تے مزدوراں دی بہتری چاہندے نیں ایتھے پریم چند دا مید ان عمل یاد آجاندا اے۔ 'زیڈ' دی تقریر دا نمونہ ویکھو:۔

'ایس قسم دے جاگیرداری سیاست نال عوام نوں ڈھیر سارا نقصان پہنچ رہیا وے۔ساڈھی لڑائی نری کسان دے حقوق لئی نہیں سگوں سارے پسے ہوئے عوام لئی اے۔جد ے وچ مزدور،محنت کش،طالب علم تے انقلابی دانشور شامل نیں۔' (216)

جدوں وی کسے طبقے نال زیادتی ہوندی اے۔کسے طبقے دا استحصال ہوندا اے۔سرکڈھواں چند انقلابی سامنے آندے نیں۔ایس سچ دی راہ تے اپنی جان دین نوں تیار ہو جاندے نیں۔ایس قسم دیاں انقلابی سوچاں دا اظہار ناول وچ تھاں تھاں تے ہوندا اے۔

'بندی وان' تے 'زیڈ' اپنی سوچاں تے خیالاں دی وجہ نال قید نیں۔او ہناں دا ساتھی مصور تے گائیک اپنی ہتھو دے چکے نیں۔ایہہ اوہ دوری جدوں کوڑے لگاون دی ریت سی۔ایہہ اوہ کردار نیں جیہڑے کوڑیاں کووی نہیں ڈردے۔ایتھے فخر زمان اپنے Classic شاعراں نوں یاد رکھدا اے۔اوہدے سارے کردار بابا فرید،شاہ حسین تے بلھے شاہ نوں من والے نیں۔

چودویں باب وچ 'گائیک' تے 'زیڈ' نوں ٹکٹکی تے لگایا جاندا جاندا اے۔گائیک ہر کوڑے تے اک نواں گانا چھیڑ دیندا اے۔اسطرح 'زیڈ' نوں کوڑے پیندے نیں۔تے اوہ ہر کوڑے تے ہر اوس لکھاری تے دانشور نوں یاد کردا اے۔جس نوں اپنے ویلے وچ مقدمیاں تے سزا ملی سی۔جنہاں نے سچ بولیا سی۔حقیقت نگاری کیتی سی۔جنہاں دیاں انقلابی سوچ توں حکومتاں گھبرا گیاں سی۔ایہناں لوکاں نوں یاد کر کے اوہ کوڑیاں دی پیڑ نوں بھلان دی کوشش کردا اے۔قید دے دوران جیل والے 'بندی وان' تے 'زیڈ' نال نفرت انگیز سلوک کردے نیں۔او ہناں نوں degra de کردے نیں۔اخیر وچ بندی وان نوں پھانسی لا دتی جاندی اے۔اوہ شیراں طرح گل کردا اے۔اوہ پھانسی توں پہلے والیاں Formalities نوں من توں انکار کر دیندا اے۔ بندی وان خود چل کے سولی والے پھٹے تک جاندا اے:۔

"قیدی اپنے جا کے پھٹیاں اتے کھلو گیا۔جلاد اگے ودھیا۔قیدی نے کہیا 'ٹھہر' او نہیں بلبل

دے کھبے پیریں بدھی ڈور کھولی۔ بلبل نوں چمیا تے کہیا ہن توں آزاد ایں۔ بلبل اڈ کے سامنے رکھ دی ٹہنی اپر جا بیٹھی۔ جلاد نے قیدی دے ہتھ پچھے بجھے۔ گل وچ رسے دا پھندہ پایا۔ مونہہ اپر کالے کپڑے دا کنٹوپ چڑھادتا۔ بلبل اڈ گئی۔"(217)

ایتھے ناول کار نے بلبل نوں روح دی علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔

انعام الحق جاوید ہوری لکھدے نیں:۔

"تکنیک دے اعتبار نال ایہہ نویں رنگ دا ناول کہیا جاسکدا اے۔ جہدے وچ بلبل نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ جیہڑی کہ 'زیڈ' نے ڈوری نمو کے اپنے نال کوٹھی وچ رکھی ہوئی سی تے جنھوں پھیٹے چڑھن توں پہلاں آزاد کر دتا جاندا اے۔"(218)

فرخندہ لودھی نے ایس ناول بارے اسطرح اپنی رائے دا اظہار کیتا:۔

'بندی وان' فخر زمان ہوراں دا تیجا ناول اے۔ ناول وچ علامتی تے استعارتی زبان ورتی گئی اے۔ انج علامتاں بڑیاں واضح تے صاف سمجھ آندیاں نیں۔ بھانویں کے نوں ایہہ مندرجات نال اتفاق نہ وی ہووے۔ مشہور سوجھوان امین مغل ہوراں ایس ناول نوں آزادی دا اک عہد نامہ آکھ کے ایہدی صحیح تعریف کر دتی اے۔"(219)

آزادی دا ایہہ عہد نامہ وکھری طرز دا ناول اے۔ فخر زمان دا ناول 'ست گواچے لوک' جیہے کرداراں دی کہانی سی جنہاں دا معاشرے نے استحصال کیتا ہویا سی۔ 'بندی وان' آزادی دے حوالے نال تخلیق ہویا اے۔ ایتھے فرد تے افراد آزادی دی منگ کردے نیں۔ سائرہ یعقوب نے اپنے ایم دے مقالے وچ لکھیا اے:۔

"آزادی نوں قید کیتا جاسکدا اے سوچ تے روح دی آزادی نوں ایس سماج دے قید خانے ،قیدی نہیں بنا سکدے جاپدا اے جیویں ناول کار ایس سماج دیاں جھوٹیاں تے انھیاں طاقتاں دا مذاق اڈاندا اے۔"(220)

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اک وکھری رائے دا اظہار کردیاں ہوئیاں لکھیا اے:۔

"ناول وچ بہت ساریاں تھانواں اتے ناول نگار ڈھیر جذباتی ہو کے کیاں غیر حقیقی گلاں کر گیا اے۔ ایس حوالے نال ایہہ ناول اک جذباتی وابستگی دا اظہار بن کے رہ گیا اے۔ جس نال قاری نوں کوئی دلچسپی نہیں ہوندی۔ بہر حال ایہہ ناول کیوں جے سیاسی پچھوکڑ دا

ناول اے تے اختلافی اے ایس کر کے ایہدے بارے مزید کجھ نہیں آکھیا جا سکدا۔
(221)"

فخر زمان دا ایہہ ناول اوہدے اپنے خیالاں دا پرچار کردا اے۔ ایہہ جدید طرز دا ناول اے۔

6. گنجھل

لکھاری: نسرین بھٹی چھپن ورہا: 1984ء

پبلشرز: لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ صفحے: 117 باب: 13

نسرین بھٹی ہوراں دا ناول "گنجھل" اوس ویلے اساریا گیا اے جدوں برصغیر دی ونڈ ہوئی۔ "گنجھل" دی کہانی وی اوہناں لکھاں کہانیاں چوں اک کہانی اے جیہڑیاں ملکی ونڈ توں جنم لتا۔ لکھارن دیاں ایہہ سطرح اوس ونڈ توں پیدا ہون والی صورت حال دا صحیح نقشہ پیش کر دیاں نیں:۔

"کیوں جے حرص تے راج دربار دی ڈانجھ نیں اوہناں نوں انھیاں کر چھڈیا سی۔ گھر بار اں تے کھیت کھلیان وچوں کوہے تے کچے دودھ دی باس دی تھاں تتی رت دیاں ہواڑھاں، جیوتی جاناں دے ساہ مکائی رکھدیاں سن۔ دہشت گرداں دے ٹولے نت دھاڑی ویاہیاں کنواریاں دے رنگلے تے نالے چیلیڑ ھے پیراں چوہر مدھ کے اپنے بھکھے تے خنجیر سینیاں دی بھری اگ نوں بجھاون لئی ہر تھاں اڑپیندیاں سن۔" (222)

انکھ دی ماری اک سوانی رجی پٹھانی نے غنڈیاں کولوں اپنی عزت تے پت بچان واسطے اپنی سی نونہ نوں چھری ماردتی۔ دھی نوں چوبارے چوں وگدی نہر دے حوالے کر دتا۔ اپنے آپ نوں بلیے دے تیل نال اگ لا کے جلا دتے۔ گھر وی سڑ کے سواہ ہو جاندا اے۔ اوہدی دھی نہر وچ روڑھدی تیردی دریائے راوی اپڑ جاندی اے۔ اوتھے اک نواب حکیم جیہڑا اشکاری سی ایس کڑی نوں بچالیندا اے۔ تے کڑی نوں گڈی وچ پاکے گھر لے آندا اے۔ نواب حکیم نیازی نیک دل تے صاحب حیثیت انسان سی۔ اوہ ویسے وی بے گھر لوکاں دی مدد کردا سی۔ کڑی نوں گھر تے اوہ لے آیا پر گھر والی غصے نال اگ دا بھانبڑ بن گئی۔ حکیم صاحب اوس کڑی دا علاج کروایا تے ٹہل سیوا وی کردے رہے۔ اوہناں دی ووہٹی شکی مزاج تیویں سی۔ حکیم صاحب نیت دے صاف انسان سی۔ اوہناں اوس کڑی دی دیکھ بھال انسانی جذبے تحت کیتی۔ اوہناں دی کوشش نال اوہ نارمل انساناں طرح جین لگ پئی۔ اوہدے حسن توں اوہدا ناں "پھل" رکھ دتا گیا۔ حکیم صاحب توں علاوہ اوس

گھر وچ اوہناں دا وڈھا پتر 'موڈی' 'پھل' وچ دلچسپی لیندا اسی۔ حکیم صاحب دی بیگم دا دل 'پھل' ولوں صاف نہیں ہوندا۔ اک دن حکیم صاحب نوں 'پھل' دے نیڑے بیٹھیا ویکھ کے اوس نوں ڈائن، چوانسری تے اُدھلن آکھن لگ پیندی اے۔ بیگم دی حالت اینی خراب ہو جاندی اے کہ مجبوراً اوس نوں ہسپتال لے جانا پے جاندا اے۔ گھر دی حالت ویکھ کے حکیم صاحب پھل نوں ہوسٹل وچ داخل کروا دیندے نیں۔ ایتھے لکھارن دا ایہہ لکھنا بڑی وڈھی سچائی اے:۔

''کسے نچ آکھیا رواج بڑے ڈاہڈے ہوندے نیں تے رشتے داناں آپھد ے تے خون دا رشتہ وی کیہہ عجیب تے اوکڑا ہوندا اے۔۔۔انسانیت تے سانجھ دے رشتے نالوں خون دے رشتے نوں گوڑھا تے پکا سمجھدے نے۔''(223)

'پھل' نوں ہوسٹل وچ کوئی اگر حکیم صاحب توں علاوہ ملن آندا سی تے اوہناں دا وڈا پتر 'موڈ'۔ ویلے نال حکیم صاحب وچ وی تبدیلی آ گئی۔ فیر اللہ ولوں بلاوا آ جاندا اے 'موڈا' پے چھوٹے بھین بھراواں دی شادی کر دیندا اے۔ پر اپنی شادی نہیں کرواندا۔ 'پھل' نال اوسدیاں ملاقاتاں جاری رہندیاں نیں۔ اوس دا پھل نال پیار گوڑھا ہو جاندا اے۔

'پھل' دی شخصیت وچ وی ڈاھڈی تبدیلی آ جاندی اے۔ تعلیم تے شہری اداریاں نے اوہدی سوچاں وچ پختگی پیدا کر دتی۔ اوہ مذہب تے بحث کر دی تے کہندا اے:۔

''میں انصاف دی شیدائی آں تے میرا مذہب انسانیت تے خدا دے بندیاں نال گوڑھی محبت اے۔۔۔ہور بکھیڑیاں وچ میں نہیں پیندی۔''(224)

'پھل' ساریاں گلاں کر دی پر 'موڈی' نال محبت پیار دی گل کھل کے نہیں کر دی۔ 'موڈ' اوس نوں منزل دا ویروا کرن دا کہندا اتاں جے اوہدی راہ سوکھالی ہو جاندے۔ پر 'پھل' دا ایہہ جواب اوس نوں پچھاوا کر دیندا:۔

''جستجو تے بوجتی کاوشیں انسان وچ دھیرج تے صبر پیدا کر دی اے تے آدمی نوں پکا تے ڈاڈھا اگھ والا بنا دیندی اے۔''(225)

'موڈ' دی ماں اوس نوں ویاہ دا کہندا رہندی اے پر ویاہ توں پہلاں ای اوہدا ویلا آ جاندا اے اوہ اوس نوں دنیا وچ کلا چھڈ کے ٹر جاندی اے۔ اس توں پہلاں اک حادثے وچ اسدے وندٹ جاندے نیں۔ جدوں اخیرلی واری اوس دی ملاقات 'پھل' نال ہوندی اے۔ تے اوہ اوس دے ٹٹے دنداں تے عمر دا احساس ولاندی اے۔ آپ اک جوان منڈے دی سیٹی تے لگ گئی ہوندی اے۔ اس توں بعد 'موڈیاں

اکھاں کھل جاندیاں نیں ۔ اپنی ماں دے چالیسوے توں بعد اوہ اک ماڑے ٹبر دی کڑی نال ویاہ کرلیندا اے ۔ اوس دا گھر وس جاندا اے ۔ 'ملی' اک پڑھی لکھی تے سُجھدا سوانی ہوندی اے ۔ اوہ نظریہ پاکستان دی حامی ہوندی اے ۔ پاکستان نال اوس نوں جیہڑا لگاؤ سی ۔ اوس دا اظہار اوہ ویلے ویلے نال کردی رہندی اے ۔ لکھارن اوس دا تعارف انج کروا ندی اے :۔

''اوس گھر یلو تربیت توں وکھ پڑھائی لکھائی دیاں چوداں منزلاں طے کیتیاں سن ۔ علی گڑھ کالج توں بچے گر دوی مہر نال وڈ نک توں پہلاں اک ساج سیوا اسکول وچ ماسٹرانی سی ۔ اوہدے ماپے آزادی دے انقلاب دے نذر ہو گئے سن ۔'' (226)

اسطرح سانوں 'ملی' دے کرداروں سمجھن وچ مدد ملدی اے ۔

ناول کار دا کمال ہوندا اے ۔ کہ اوہ کہانی دے واقعات نوں اسطرح جوڑے کہ وچ کوئی وتھ نہ نظر آئے ۔ 'موذوی گھریلو حیاتی پرسکون سی ۔ اوہ دو جوڑے منڈیاں دا پیو بن جاندا اے ۔ پر فیر وی 'پچھل' دی کسک بڑھ کے ٹی بی جیہا روگ بن جاندی اے ۔ 'ملی' اوس نوں لے کے پہاڑی مقام تے لے جاندی اے ۔ اوہ بڈھی لنگڑی تے مٹے دنداں والی سوانی نوں پچھان لیندا اے ۔ 'پچھل' اوس نوں دس دی اے کہ اوس سوہنے منڈے نے کسطرح بے وفائی کیتی ۔ تے اوس دی حیاتی کس طرح برباد ہوگئی ۔ ایتھے اوہ ایہہ وی انکشاف کردی اے کہ حکیم صاحب نے دوناں دے ویاہ دا فیصلہ کر کے اک لکھ دی رقم اوہدے ناں کرائی سی ۔ اوس نے اوس رقم نوں اوسطرح ای بچیاں واسطے جوڑ کے رکھیا ہویا اے ۔ 'پچھل' نوں جدوں 'موذوی بیوی تے پتراں دا پتہ چلدا اے تے اوہ خود بخود ای خود غرض دنیا چھڈ کے جان دے دیندی اے ۔ موذوی اوہدے بعد جان دے دیندا اے ۔ کیوں جے لکھاری موجب :۔

''موذ تے ۔۔۔۔۔ ہن زندہ سی ۔۔۔ پر صرف ۔۔۔ اپنی اولاد ۔۔۔۔۔ سوانی دے سہاگ خاطر ۔۔ سی ۔۔۔۔۔ تے اوہدے تن دی گڈی غماں دی ڈوری نال الجھ کے گنجھلو گنجھل ہوگئی سی ۔'' (227)

ناول کار دے قلم وچ اے اختیار ہو جاندا اے کہ اوہ کوئی گنجھل پاندا تے سلجھاندا اے ۔ 'ملی' دی حیاتی دی گنجھل نوں اوہدا مضبوط ارادہ ہی کھولدا اے ۔ ایہہ سطراں سانوں اوہدے اندر پیدا ہون والی مضبوطی دا احساس دلاندیاں نیں ۔ ناول کارن دیان ایہہ سطراں قابلِ غور نیں :۔

''پر فیر وی لوکاں نوں رمندے ویکھ کے بولی ! ایس گنجھل نوں میں اج تائیں نہیں سلجھا سکی ۔

> تے میں کلم کلی ایس دی تانی کیتھوں لبھاں گی ۔۔۔۔ پر جس گھڑی چِتر اس ول نظر پئی ۔۔۔۔ تے اپنے دل نوں پہاڑ وانگوں مضبوط کر کے دونواں دانکھ چم کے بولی ۔۔۔ اج دل نوں پہاڑ وانگوں مضبوط کر کے دونواں دانکھ چم کے بولی ۔۔۔ اج مینوں نوکری دی لوڑ اے ۔ میں محنت کراں گی ۔" (228)

ایتھے نسرین بھٹی ہوراں سوانیاں نوں پہاڑ وانگوں مضبوط بنن دی پریرنا دتی اے ۔ سوانیاں ویسے وی بلند حوصلہ تے صابر ہوندیاں نیں ۔

طارق عزیز ہوراں ناول دے اخیر دے حوالے نال لکھیا اے :۔

> "نسرین بھٹی نے اخیر وچ ناول نوں اجیہا موڑ دتا اے ۔ جیہڑا ابندے دی نفسیات دے بہت نیڑے دے تے پاکستانی عورت دا اک خاص کردار بناندا اے ۔" (229)

ناول وچ کجھ واقعات ناممکن لگدے نیں ۔

شروع وچ 'پھل' نوں اوہدی ماں نہر وچ سٹ دیندی اے ۔ ایہہ نہر دریائے راوی وچ مل جاندی اے ۔ 'پھل' دا ایتھوں تیکر زندہ سلامت پہنچ جانا ناممکن لگدا اے ۔ فیر مری وچ 'پھل' تے 'موذ' دی ملاقات پھل دی خودکشی تے فیر 'موذ' دی موت ۔ وچن چیت ہون والے واقعات نیں ۔ بہر حال 'پلی' دے مضبوط ارادے دا اظہار کر کے لکھارن ناول وچ حیاتی دی مقصدیت پیدا کر دیندی اے ۔ عصمت اللہ زاہد ہوری ایس ناول دی کہانی دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

> "بلاشبہ ایہہ اک نویکلی تے سوہنی کہانی اے ۔ کہانی وچ تجسس تے اپنا فطری حسن موجود اے ۔ کرداراں دا چناؤ ، اوہناں دے ماحول تے اوہناں دی نفسیات دے مطابق ، اوہناں دی زبان سراہن جوگ اے ۔" (230)

ناول تکنیک دے لحاظ نال مکمل ناول اے ونڈ دے حوالے نال تخلیق کیتی کہانی وچ پے در پے واقعات بیان کیتے گئے نیں ۔ واقعات نوں سوہنے ڈھنگ نال جوڑیا گیا اے ۔ جتھوں تیکر کرداراں دا تعلق اے ۔ مرکزی کردار 'پھل' اک نفسیاتی کردار اے ۔ ۔ اوہدا اکلاپا تے حالات اوس نوں نفسیاتی بنا دیندے نیں ۔ حکیم صاحب اک باکردار انسان نیں ۔ 'موذ' دی شخصیت کمزور تے جذباتی شخص دے طور تے ابھردی اے ۔ ناول دی زبان وچ بندی لفظ ورتے گئے نیں ۔ بھرویں تے سوہنی پنجابی ورتی گئی اے ۔ فرخندہ لودی دی رائے گجھل بارے تھوڑی ہٹ کے اے :۔

''ناول پڑھ کے اندازہ ہوندا اے پئی ناول کار دی پکڑ ناول اتے کوئی خاص نہیں ۔ بہت ساریاں تھانواں اتے کہانی نوں لکھاری دی مرضی نال اگے ودھنا پیندا اے تے رنج جھول پیدا ہوجاندے نیں ۔ غیر منطقی واقعات دی بھرمار اے ۔''(231)

اے ملکی ونڈ تے معاشرے دے حوالے نال تخلیق کیتا ناول اے ۔ ایس وچ رومانی پکھ نمایاں اے ۔

7. چکر رنگی سورتی

لکھاری: کہکشاں ملک　　　　چھپن ورہا: 1984ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ　صفحے: 152　　باب: 15

کہکشاں ملک دا ناول 'چکر رنگی سورتی' زبیدہ عرف 'نکا' دی کہانی اے ۔ ایہہ کڑی برصغیر دی ونڈ دے دوران ماپیاں کولوں وچھڑ جاندی اے ۔ اک وائی چاچی حشمت اوس نوں مہاجر کیمپ توں اپنے گھر لے آندی اے ۔ اوس نوں بڑے لاڈ پیار نال پالدی اے ۔ چاچی حشمت دا پہلا خاوند فوت ہوگیا ہوندا اے ۔ اوہ دا نکاح اوہ دے دیور 'چاچے رکھے' نال کردتا جاندا اے ۔ اوہ محنت کر کے 'زبیدہ' نوں پڑھاندی اے تے جے وی کروا کے سکول ٹیچر بنا دیندی اے ۔ اینھی 'چاچا حشمت' زبیدہ تے بری نگاہ رکھدا اے ۔ اوس دیاں حرکتاں دا ذکر لکھارن ایس طرح کردی اے :۔

''اوہ بڑے دھمے نال گندے پیر لے کے اوہدے کمرے وچ اجیہی جا نی تے پھر دا۔ اوہنوں ستاں لئی اوہدے بستر تے لیٹ جاندا۔''(232)

اوہدے گندے پیر اوس دے گندے ذہن دی غمازی کردے نیں ۔ 'چاچے رکھے' دی حرکتاں توں تنگ آ کے اوہ 'خالد' نال شادی کرن دا فیصلہ کردی اے ۔ خالد اوس نال ٹانگے تے جاندا سی ۔ اوس توں پہلاں اوہ 'خالد' تے غور نہیں کردی سی ایس کر کے کہ اوہ اک حسین شہزادی سی اوس دے دماغ وچ شہزادہ بسیا ہویا سی ۔ خالد اجے پڑھدا سی ۔ شادی توں بعد اسٹینو گرافر بن جاندا اے ۔ شادی توں بعد اوہ پنڈی کینٹن دے کول عام جہی کالونی وچ آباد ہو جاندے نیں ۔ زبیدہ اک خدمت گذار بیوی سی ۔ اوس نوں پتہ نہیں چلدا کہ اوس دے محلے دا رزنانی بشریٰ اوس دے گھر نوں سن لادے گی ۔ بظاہر اوہ اوس دے خاوند خالد نوں بھائی جان کہندی سی ۔ قدرت اوس دا امتحان لیندی اے ۔ اوس نوں آٹھوائی بچی پیدا ہوندی اے فیر اوہ زیادہ دیر زندہ نہیں رہندی ۔ ہسپتال وچ اوس نوں اک نرس ملدی اے جیہڑی اوس دی اسطرح مدد کردی اے کہ اوس اک معذور

بیگم کول ملازم کروا دیندی اے ۔ بشریٰ تے خالد دے تعلقات دا اوس نوں پتہ چل گیا سی ۔ بشریٰ اک نیکی دی حیثیت نال اوس توں بہت دور ہو جاندی اے ۔ کہکشاں ملک اوس بارے لکھدی اے :۔

"اوہ وی اوہدے لئی پرندیاں دے پراں تے لکھی تحریر وانگوں اینی دور ہوگئی سی ۔ کہ پڑھی نہیں جاندی سی ۔" (233)

معذور بیگم دا ناں بیگم رفیق سی ۔ اوہ بڑی شفیق تے مہربان سی ۔ خالد تے بشریٰ اوس نوں چھڈ جاندے نیں ۔ اوہ بیگم رفیق کول رہن لگ پیندی اے ۔ اوس نوں پڑھن دی اجازت دیندی اے ۔ بیگم رفیق دا بیٹا جیہڑا کدی کدی ماں کول آندا سی ۔ بظاہر اوہ بڑی سنجیدہ شخصیت سی اوہ اوس نوں پڑھن واسطے مختلف سہولتاں فراہم کردا اے ۔ زبیدہ الیف اے کرن توں بعد بی ۔ اے کر لیندی اے ۔ اوہ اپنے ناں نال 'نگار' لگا لیندی اے ۔ کالج وچ اوس نوں سارے 'نگار' ای کہندے نیں ۔ او تھے اوس دا کلاس فیلو 'زبیر' اوس وچ دل چسپی لیندا اے ۔ 'زبیر' سمجھدا اے کہ اوہ بیگم رفیق دی بیٹی اے ۔ زبیدہ عرف 'نگاری' دی حقیقت جان کے وی اوہ اوس نوں اپنی حیاتی دا ساتھی بنان واسطے تیار سی ۔ اوس دا خیال سی کہ اوہ اوس نوں 'خالد' کولوں طلاق دلوا دے گا۔

ایس دوران بیگم رفیق فوت ہو جاندی اے ۔ 'زبیدہ' عرف 'نگار' دی حیاتی وچ اک ہور موڑ آ جاندا اے ۔ 'میاں شفیق' اوس نال اوہ کر دیندا جیہڑا اوس کدی سوچیا وی نہیں سی ۔ ایتھے اوہ بھنور وچ پھس جاندی اے ۔ اوہ 'زبیر' نوں اپنی حیاتی چوں کڈھن دی کوشش کردی اے ۔ اوہ مکمل طور تے میاں شفیق دی منظور نظر بن جاندی اے ۔ اوہ میاں شفیق دے ساریاں معاملیاں وچ اوس دی صلاح کار بن جاندی اے ۔ بیگم رفیق والا بنگلہ اوس ناں کر دتا جاندا اے ۔ ہن اوہ اک وکھری شخصیت 'نگار' دے روپ وچ سامنے آندی اے ۔ 'نگار' یونیورسٹی وچ داخل ہو جاندی اے ۔ ایم اے ہسٹری کرن توں بعد اوہدی شخصیت ہور بدل جاندی اے ۔ میاں شفیق اوس نوں کاروباری، سیاسی تے ادبی محفلاں وچ متعارف کرا دیندا اے ۔ میاں صاحب دے احباب وچ اک علامہ تسنیمی صاحب وی ہوندے نیں ۔ اوہ اوہناں نوں علامہ خچر دے ناں نال پکاردی ۔

نگار دی شخصیت مکمل طور تے بدل جاندی اے ۔ نگار کافی Sophisticated ہو جاندی اے ۔ اعلیٰ سوسائٹی وچ move کردی اے ۔ اوس دی تعلیم دے حسن مل کے اوس نوں چار چاند لگا دیندے نیں ۔ اوہ اک سیاسی شخصیت بن جاندی اے ۔ 'میاں شفیق' زوال پذیر ہو جاندا اے تے اللہ نوں پیارا ہو جاندا اے ۔ اوہناں دی تھاں 'علامہ تسنیمی صاحب' لے لیندے نیں ۔ اوہناں دیاں مہربانیاں نال اوہ سیاسی، سماجی تے

سوشیلی طور تے اک اہم شخصیت بن جاندی اے۔اوس دا تعلق او چے طبقے نال ہوندا اے۔

اس دوران اچانک سڑک تے حادثے دا شکار 'خالد' مل جاندا اے۔خالد، بشریٰ تے اوہدے بچے حادثے وچ مر جاندے نیں۔ 'نگار' نوں اوہناں دا اک بچہ 'ندیم' مل جاندا اے۔اوہ اوہناں دے بچے نوں گود لے لیندی اے۔ہن اوہدی حیاتی دا مقصد صرف 'ندیم' دی پرورش سی۔اخیر اوہ 'ندیم' دے نال پاکستان چھڈ دیندی اے۔

'زبیدہ عرف نگار' اک گھریلو کڑی بندی اے۔پر حالات اوس نوں شمع محفل بنا دیندے نیں۔جدوں وی اوس نوں موقع ملدا اے اوہ اپنے اصل ول پرت آندی اے۔ 'خالد' دے بیٹے 'ندیم' دی پرورش کر کے اوس نوں حقیقی خوشی ملدی اے۔ناول دا اخیر اوس دی اندر دیاں سوچاں بارے دس پاندا اے۔

"زبیدہ نگار نے اکھاں میٹ لئیاں سن تے اوہدا ذہن ویہہ 20 سال پہلاں دے اوس سفر دی ابتدا توں پر وہ اٹھا رہیا سی جدوں اوہ خالد دی ووہٹی بن کے سیالکوٹ رام تلائی محلے وچ ڈاکیے سوہرے دی دہلیز پار کیتی۔"(234)

کہکشاں ملک دا ناول تکنیکی لحاظ نال بڑا سوہنا سار یا گیا اے۔'زبیدہ' جیہڑ اک ناول دا مرکزی کردار اے۔اوس دی شخصیت آہستہ آہستہ مکمل طور تے بدل جاندی اے۔'زبیدہ نگار' بچپن وچ اوس نوں اپنا بڑا کجھ کھونا پیندا اے۔ اس ناول نوں پڑھ کے 'عصمت چغتائی' دا ناول 'معصومہ' یاد آ جاندا اے۔ایس ناول دا مرکزی خیال معصومہ نال ملدا جلدا اے۔

ناول سماجی حوالے نال لکھیا گیا اے۔'زبیر' دا 'زبیدہ نگار' نوں اک موقعے تے ٹھکرا دینا معاشرے وچ مثبت کرداراں دے ہون دا پتہ چلدا اے۔لکھارن 'زبیر' دی شخصیت اسطرح لکھدی اے:۔

"زبیر دیاں اکھاں وچ خون اتر آیا۔بد بخت عورت، بد بخت عورت توں کیہ شے ایں۔میں تینوں نہیں سمجھ سکدا۔پر تیرا جسم میں ایس تے تھکناواں اوہنے پورے زور نال نگار دے مونہہ تے چانٹا ماریا۔"(235)

ایہہ ناول پورے معاشرے تے طنز کر دا وکھالی دیندا اے۔'زبیر' توں علاوہ 'زبیدہ نگار' دی حیاتی وچ آنے والے سارے مرد منفی کردار نیں۔ناول دی زبان سوہنی تے سچی اے۔ناول وچ چھوٹیاں چھوٹیاں باریکیاں تے وی گوہ کیتا گیا اے۔'بشریٰ' دا دتا ہویا دل والا رومال 'خالد' دی جیب چوں نکلن نال شبے نوں پیدا کردا اے۔اگے چل کے ایہہ شبہ سچ وی بن جاندا اے۔ناول ساری سوہنی پر ناول وچ تھوڑا جھول وکھالی

ویندا اے۔ زبیدہ نوں اچانک 'خالد' دی فیملی دا حادثے دا شکار وکھا دینا۔ 'زبیدہ' دی شخصیت وچ بہت ساریاں تبدیلیاں دا آنا۔ جاوید الحق انعام ہوراں ناول دی اک وڈھی خوبی بارے دسیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:۔

''پورے ناول نوں نظر رکھ کے جاچیا جائے تے سبھ توں پہلے خوبی جیہڑی ساہمنے آندی اے اوہ پاتر اساری دا انداز اے۔ مصنف نے کسے کرداراں نوں نہ تے شرافت دا پتلہ بنا کے پیش کیتا اے تے نہ ای برائی نوں ابھارن لئی کسے انہیے کوڑ دا سہارا لیا اے۔ جیہدے نتیجے وچ برائی کھلیر دا دوجا اختیار کر جاندی اے۔''(236)

مرد تے ہمیشہ زنانی دا استحصال کیتا اے۔ ایہہ ناول پڑھ کے ایس گل دا احساس ہوندا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوری لکھدے نیں:۔

''چٹی رنگی مورتی اک کردار کہانی دا ناول اے جس وچ دسیا گیا اے کہ ساڈا معاشرہ مڈھ قدیم توں مرد دا معاشرہ اے۔ ایس وچ سوانی اک بےبس تے مجبور اے۔''(237)

ایس ناول وچ وی ملکی ونڈ دے حوالے نال واقعات اسارے گئے نیں۔ ونڈ تے ہجرت دیاں پیڑاں محسوس ہوندیاں نیں۔

8. سوچ سمندر

'سوچ سمندر' سرناویں ہیٹھ آغا اشرف دی اجہی کتاب اے جیہڑی چار ناولٹاں دا مجموعہ اے۔

لکھاری: آغا اشرف **چھپن ورہا: 1985ء**

پبلشرز: لاہور، خورشید بک ڈپو، اردو بازار

i. سکا پتر تے ہوا (پہلا ناولٹ)

ناولٹ دا آغاز وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال ہندا اے۔ 'عرفان آذر' جیہڑا ناولٹ دا اہم کردار اے لٹے پٹے قافلے نال پاکستان آندا اے۔ اوہ اک Figurative مصور سی۔ 'عرفان آذر' اپنی مصوری وچ ایناں کھو جاندا اے کہ اک ریاست دی راجکماری اوس نوں شادی واسطے کہندی اے تے اوہ انکار کر دیندا اے۔ اوہ کہندا اے کہ اوس نے اپنے فن نال شادی کیتی ہوئی۔ اوہ اک بہت وڈھا مصور بن جاندا اے۔ اک نمائش تے اوس دی ملاقات اک سیٹھ دی دھی 'عذرا علیم' نال ہوندی اے۔ اوہ خود وی مصوری اوہ اوس دے فن

توں اتنا متاثر ہوندی اے کہ اوہ اوس نال رل کے اپنی آرٹ گیلری وچ کم کرنا چاہندی اے۔ اس توں بعد عرفان تے عذرا علیم دیاں ملاقاتاں ہوندیاں رہندیاں نیں مختلف تھاواں تے۔۔تصویراں دیاں نمایشاں ناولٹ وچ مصوری دے حوالے نال گفتگو لکھی گئی اے۔ ایتھے ناولٹ وچ ڈرامائی رنگ ملدا اے۔ 'عذرا علیم' اوس نال شادی کرنا چاہندی اے۔ 'عرفان آذر' نوں شادی وچ کوئی دلچسپی نہیں سی۔ فیر عرفان آزر دی سینی ٹوریم وچ 'نرگس' نال ملاقات ہوندی اے۔ ٹی۔ بی دی ایہہ مریضہ اوس نوں اک درخت نال سکے پتر دی تصویر بنان دی فرمائش کر دی اے۔ ایس پتر بارے لکھاری نے انج لکھیا اے:۔

''اک کلم کلا پتر۔۔۔سکا پتر۔۔گھڑی دے پنڈولم وانگر پھانڈے تے جھامبے نال ہل رہیا سی۔'' (238)

دراصل ایس سکے پتر دا مریضہ نرگس دی حیاتی نال اک تعلق پیدا ہو جاندا اے۔ عرفان آذر اوس نوں تصویر بنا دیندا۔ اوس مریضہ دی دیکھ بھال وی کردا اے۔ اوس برتاؤ نال مریضہ بہتر ہو جاندی اے۔ دوجے پاسے 'عذرا علیم' عرفان علیم نال آزرا راض ہو جاندی اے۔ 'عرفان آذر' وچ انسانیت نال محبت کرن دا جذبہ سی اوہ اک انسان دوست مصوری۔

اک دن مریضہ نرگس دی طبیعت اچانک خراب ہو جاندی اے۔ اوس نوں ہسپتال توں پیغام ملدا اے۔ کاہی نال گڈی چلاندا اے۔ اوس دا ایکسیڈنٹ ہو جاندا اے۔ اوہ دوسری دنیا وچ ٹر جاندا اے۔ لکھاری دا لکھت دا انداز بالکل ڈرامے والا اے۔ نرگس کھنگ دے حوالے نمال اوہدی گھبراہٹ نوں اوہ ڈرامائی انداز نال لکھدا اے۔ ایس ناول دیاں اخیرلیاں سطراں ویکھو:۔

''باریوں باہر کلم کلا سکا پتر کھڑ کیا۔۔۔کنبیا۔۔۔تے ٹہنیوں ٹٹ کے ڈگ پیا۔ جھلڑ جھلیا ہویا سی۔۔۔نرگس دے کھنگن دی آواز تے جھکڑ دا شور اک مک ہو رہے سن۔ فیر ہوا دا اک تیز بلا آیا تے باری نوں بند کر کے اگے نکل گیا۔!!'' (239)

ایتھے سکے پتر دے ٹٹ جان نوں علامتی طور تے نرگس دی حیاتی دے ختم ہون ول اشارہ کیتا گیا اے۔ باری دا ہوا دی تیزی نال بند ہونا وی حیاتی دے ختم ہو جان ول اشارہ اے۔ لکھاری نے لکھت نوں ڈرامائی، علامتی تے رومانی رنگ وچ لکھیا اے۔ ناولٹ وچ مقصدیت وی نظر آندی اے۔ عرفان آزر وچ اک احساس فنکار دا دل دھڑک دا سی۔ اوہ دی دلچسپی انسانیت دے حوالے نال 'نرگس' نال سی۔ اوہ دولت مند زنانیاں نوں ٹھکرا دیندا اے۔ انسان دوست دی حیثیت نال جان دے دیندا اے۔

ناولٹ دی کہانی وچ کوئی گنجھل نہیں۔کہانی شہری رہتل دی نمائندگی کردی اے۔

ii. مرل تے موہیے دا پھل

آغا اشرف دا ایہہ ناولٹ وی ٹکڑا جیہا اے۔کتاب وچ ایہہ صفحہ 68توں شروع ہو کے 103 تے ختم ہو جاندا اے۔ناولٹ Mental Hospital دے ذہنی مریضاں دے حوالے نال اساریا گیا اے۔آغا اشرف ہوراں مینٹل ہسپتال دے ماحول دی بھرپوری عکاسی کیتی اے۔پاگلاں دیاں حرکتاں اوہناں دا چلنا پھرنا۔۔۔۔۔لباس۔۔۔مکالمے تے اوہناں دے رویے بڑے حقیقی رنگ وچ اپنی لکھت وچ اتارے نیں۔بنیادی طور تے چار پاگلاں دیاں گلاں قلم بند کیتیاں نیں۔لکھت وچ کوئی ربط موجود نہیں۔صرف علامتی رنگ اے۔ایس ناول دے کرداراں دا ناں کوئی نہیں۔لکھاری دی اوہناں دی پچھان پہلا پاگل، دوجا پاگل کہہ کے کروانداا ے۔ایہہ سطراں پڑھ کے اوہناں دیاں حرکتاں دا اندازہ ہونداا ے:۔

> ''دوجا پاگل اٹھیا۔ڈرونیاں نظراں نال ہنے کھبے ویکھدا الٹے پیریں ٹریا۔پاگل نمبر تن نے کتاب کھولی تے گردن جھکا کے اوس تے جھک گیا۔ایسے وچ پہلا پاگل پولے پولے پیراں نال نیڑے آ گیا۔کول آ کے جھونپو وجایا۔پوم پوم۔!!!''(240)

چوتھا پاگل اک مصور اے۔اوہ تصویراں بناندا اے۔اوہ رنگاں وچ کھیڈدا رہندا اے۔اوہ اپنی اک تصویر بارے کہندا اے:۔

> ''سکے ساوے پتراں توں ہواواں دیاں سرگوشیاں چن کے میں اوہناں رنگاں وچ گھولیاں نے مچھی دی اکھ لگا کے سمندر دے رنگ کھنگالے تے بدلاں دے رنگاں دی پینگ تے کھڑے ہوئے پھلاں نوں اپنے برش دی نوک تے نچوڑ لیایا آں۔ایں۔ہاں۔کم اجناں وڈا اسارا تے میں ایاں کو چھوٹا جناں۔بس دھک مکوڑا۔''(241)

لکھاری دا مشاہدہ تے احساسات اوس دی تخلیق نوں خوبصورت بنا دیندا اے۔مینٹل لوکاں دے لاشعور وچ اجیہاں گلاں ہوندیاں نیں۔اوہناں دا اظہار اوہ اپنے پاگل پن وچ وی کردے رہندے نیں۔پاگل جیہڑا مصور اے اجیہی تصویر بناندا اے۔جہدے وچ ادھی مرلی ادھان نسوانی چہرہ۔مرلی دیاں چھیکاں نال اٹے ہوئے تن پتے تے ادھے چہرے وچ ہوٹناں دی تھاں موہیے دے پھل ہوندے نیں۔ہر پاگل ایس تصویر نوں اپنے زاویے نال ویکھدا اے۔مثلاً دوجا پاگل ایس تصویر نوں ویکھ کے بڑبڑاندا اے:۔

> ''ایں۔۔۔آں۔۔۔کجھ ہے تے سہی۔۔۔ایتھے۔۔۔موہیے دے پھل اندر۔۔۔نہیں

۔۔۔نہیں۔۔۔مرلی چ۔۔۔اوہ۔۔۔رخسانہ۔۔۔رخسانہ۔۔۔رخسانہ۔''(242)

ایتھے لکھاری نے انساناں دی نفسیات دے حوالے نال گل کیتی اے۔ پاگل وی کدی نارمل انسان ہوندے نیں۔ حیاتی وچ اوہناں نوں اجیہیاں چوٹاں لگ دیاں نیں کہ اوہ اپنی سدھ بدھ کھو بیٹھدے نیں۔'' ہر پاگل چوتھے پاگل دی بنائی ہوئی تصویر تے اپنی اپنی سوچ مطابق تبصرہ کردا اے۔ ناول وچ ناول کار لکھدا اے:۔

''تے ایس منظر دے پس منظر چ مرلی دیاں ولاکن تاناں۔ سرسنگیت دی اک وچھوپ راگنی دے ہلکورے، مرلی دیاں چھیکاں چوں نکل دے ہوکیاں دے واورولے انج اٹھن لگ پئے جویں سمندروچ چھلاں اٹھدیاں نیں۔''(243)

ایتھوں ناولٹ وچ ڈرامے دا جا کا پیندا اے۔ آغا اشرف ہوری اک ڈرامہ نگار وی نیں۔ ایس کر کے اوہناں دیاں لکھتاں وچ ڈرامائی رنگ آ جاندا اے۔ اخیر باب وچ لکھاری پاگلاں دیاں اندردیاں نفسیاتی الجھناں دا اظہار کردا اے۔ پس منظر وچ مرلی وجدی اے۔ ایتھے لکھاری فیر ڈرامائی انداز وچ سارا منظر پیش کردا اے۔ دوجا پاگل چوتھے پاگل نوں چھری ماردیندا اے۔ سارے پاگل الٹے سدھے مکالمے بولدے نیں۔ اخیر وچ مرلی دی آواز۔۔۔موتیے دے لہولہان پھلاں دا ذکر ہوندا اے۔ موتیے دی خوشبو تے گھمن گھیر وچ پاگل گھیرے وکھائی دیندے نیں۔ ناول وچ اک اجیہا ماحول وکھایا گیا اے کہ سانوں پاگلاں دی حیاتی وی اک جھلک نظر آندی اے۔ ناول کار اوہناں دی ایس حالت تے زیادہ ڈوھنگائی وچ نہیں گیا۔ سگوں ناولٹ وچ ایس موضوع دے حوالے نال کمی دا احساس رہندا اے۔

ڈرامہ مکالمے تے ایکٹنگ تے مبنی ہوندا اے اوس وچ دکھاوا ہوندا اے۔ ناول وچ کسی وی موضوع نوں وسعت وچ بیان کیتا جاندا اے۔ اوس دی ڈوھنگائی تک اپڑ کے قاری نوں مطمئن کیتا جاندا اے۔ آغا اشرف دا ایہہ ناولٹ بعض پکھوں ادھورا لگدا اے۔

iii. جیب کترا

(آغا اشرف دی کتاب ادب سمندر وچ ناولٹ 'جیب کترا' صفحہ 104 توں 145 تیکر اے۔ کل 41 صفحے بندے نیں)۔ ناول کی کہانی 'اشرفو' دی کہانی اے۔ اوہ بے روزگار ہو جاندا اے۔ ایس بے روزگاری وچ اوس دی ملاقات اک جیب کترے نال و ہندی اے۔ جیہڑا 'اشرفو' نوں جیب کترا بنن دی صلاح دیندا

اے۔'شرفو' بنیادی طور تے اک شریف تے سادا بندا ہوندا اے۔اوس دے اندر ڈھیر وچ پیدا ہوندی اے۔ 'شرفو' دی بیوی ریشماں بڑی بیمار ہوندی اے۔اوس دی دوائی دی وی لوڑ ہوندی اے۔مالک مکان کرائے واسطے تنگ کردا اے۔دودھ والا'جھنڈا گجر'دودھ دے پیسے منگدا اے۔اوہدی بیوی کھنگدی کھنگدی شرفو نوں کہندی اے:۔

"آخر شرفو پیسے بنا بندہ کس کم دا۔ ہر کوئی انجوں ای کہندا اے ۔پیسہ۔۔۔۔پیسہ۔۔۔۔پیسہ۔۔۔۔پیسہ۔۔۔۔زندگی دے سارے دھندے پیسے نال ای چلدے نیں۔"(244)

شرفو لوڑاں توں مجبور ہو کے جیب کترے بشیرے کول جاندا اے۔شرفو تے بشیرے درمیان کتری ہوئی جیب دا نفعی نقصی ادھو ادھ کرن دا وعدہ وی ہو جاندا اے۔ایہناں جیب کتریاں دے اپنے اپنے علاقے ونڈے ہوندے نیں۔شرفو دے حوالے اک ایکٹرس دا Case کیتا جاندا اے۔شرفو ہر ویلے ایکٹرس دا پچھا کردا اے پر نا کامیاب رہندا اے۔شرفو گھر دیر نال آندا اے تے بیوی کول بہانہ بناندا اے کہ نویں نوکری وچ کم بڑا کرنا پیندا اے۔'شرفو' اپنے دھندے وچ مصروف ہوندا اے۔ایکٹرس ریحانہ تے سمگلر اعظم دی ملاقات ہوندی اے۔اعظم ریحانہ نوں دسدا اے کہ اوہ اک سمگلر اے۔ریحانہ اوس دے تعارف نوں ناپسند کردی اے۔اوہ اعظم نوں کہندی اے کہ اوہ پولیس نوں تیرے بارے دس دیاں گی۔ریحانہ دا تے اعظم دا جھگڑا شدت اختیار کر جاندا اے۔اعظم غصے وچ ریحانہ دا گلا گھٹ دیندا اے۔'شرفو' جائے واردات تے لکیا ہوندا اے۔اوہ اعظم دا بریف کیس چک لیندا اے۔اوہدے وچ 20 سونے دیاں ڈلیاں تے پنجاہ ہزار روپیہ ہوندا اے۔اوہ خوشی خوشی گھر جاندا اے۔اوس دی ریشماں ایہہ دنیا چھڈ چکی سی۔شرفو رو رو کے پاگل ہو جاندا اے۔شرفو نوں اپنے اندروں اک آواز آندی محسوس ہوندی اے:۔

"شرفو! میں تینوں منع کیا سی۔میں تینوں آکھیا سی پئی کوئی بھیڑا کم کیتا تے میں مر جاں گی۔۔۔۔مر جاں گی۔۔۔مر جاں گی"(245)

'شرفو' دا ضمیر اوس نوں ملامت کردا اے۔اوہ جا کے تھانیدار کول پیش ہو جاندا اے۔ایتھے فیر لکھاری دے ڈرامائی مکالمے ناولٹ نوں ڈرامے دا رنگ دیندے نیں۔ناولٹ سدھ پدھرا اے۔اس وچ اک اخلاقی سبق دتا گیا اے کہ بھیڑے کم دا بھیڑا نتیجہ۔

iv. سوچ سمندر

سوچ سمندر آغا اشرف دا چوتھا ناول اے۔ ایہہ ناول 129 صفحتوں شروع ہو کے 157 صفحے تے ختم ہو جاندا اے۔ ایہہ پنجابی دا سب توں چھوٹا ناولٹ اے۔ ایس ناول دا عنوان ایس کتاب دا عنوان اے۔

'سوچ سمندر' دی کہانی 1947 دے فسادات دی کہانی اے۔ ہندوستان دی ونڈ نے قوماں نوں آزاد تے کر دتا پر ایس دی بہت قیمت لوکائی نوں چکانی پئی۔ مہاجراں نوں جیہڑیاں مشکلاں دا سامنا کرنا پیا۔ لکھاری نے اوہدے اوپر جھات پائی اے۔

ونڈ دے رولے بہت ساریاں دیاں دھیاں تے بھیناں نوں قربانی دا بکرا بنا گیا۔ دلی دی 'گیتا بائی' وی اجی مسلمان زنانی سی۔ اوس نوں اغوا کر کے کئی تھاواں تے ویچیا گیا۔ او کدی نجمہ، کدی چکور، کدی گلبدن تے اخیر وچ گیتا بائی بن جاندی اے۔ اوہدے گاہکاں وچ ہندو، سکھ تے مسلمان کٹھے آندے نیں۔ اوہناں دا جھگڑا ہوندا اے سکھوں نوں مسلمان ماردیندا اے۔ بائی نوں ایہہ کہہ کے مسلمان نال لے جاندا اے کہ ایتھے تینوں پولیس والے پریشان کرن گے۔ لکھاری اوس گیتا بائی بارے لکھدا اے:۔

> "دلی توں اوہ کراچی آ گئی۔ جتھے اوہ ٹھاٹھ نال اپنا دھندہ کرن لگ پئی تے اوہ بندہ ہری عزت آبرو نال اوہدے کولو دھندا کران لگ پیا۔" (246)

ایتھے لکھاری نے معاشرے وچ ہون والی بےانصافی ول اشارہ کروا اے۔ 'نجمہ' دا بھرا اوہدی تلاش وچ رہندا اے۔ اوہ اک بچھڑی کڑی 'گور بخش کور' دی مدد کردا اے۔ اوس نوں اپنی وچھڑی بھین جان کے اوہدی حفاظت کردا اے۔ مغویہ عورتاں دی بازیابی دے سلسلے وچ 'گور بخش کور' نوں کمیشن دے حوالے کر دتا جاندا اے۔ بھرا 'گور بخش کور' نوں کہندا اے کہ ہندوستان جا کے اوہدی بھین 'نجمہ' دا کھرا کھوج کڈھی۔

اوس بھرا دی مہربانی نال عزت آبرو نال واپس جان والی بھین بہت روندی اے۔ اوس بھرا نوں یقین سی کہ 'گور بخش کور' نوں 'نجمہ' لبھے گی۔ اوس نوں ایہہ خبر نہیں سی کہ اوہدی بھین اپنے ملک وچ شہر کراچی وچ عزت آبرو نال دھندا کر رہی اے۔ بقول لکھاری:۔

> "جے اوہنوں پتہ لگ جاندا تے خورے اوہدیاں سوچاں دا سمندر سک جاندا۔ یاں فیر ایڈا کو طوفان آندا ایہدے وچ پوری دھرتی تے چھلاں ای چھلاں ہندیاں ہور کجھ نہ ہندا۔" (247)

لکھاری نے ایس افسانہ نما ناولٹ وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال اپنے جذبات تے سوچاں دا اظہار کیتا اے۔ کہانی سدھ پدھری لگدی اے پر اپنے اندر اک بڑا گجھا درد لکائے ہوئے اے۔ ایتھے وی لکھاری دا انداز بیان باقی ناولٹاں ورگا اے۔

ناولٹ تکنیکی لحاظ نال ٹھوس طریقے نال نہیں لکھے گئے۔ لکھاری نیں ایہناں سوچاں نوں کچے انداز نال قلم بند کر دتا۔

9. سورج گرہن

لکھاری: افضل احسن رندھاوا   چھپن ورہا: 1985ء

پبلشرز: فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک   صفحے: 276   باب: 2 حصے

افضل احسن رندھاوا دا ناول 'سورج گرہن' اوہناں دا تریجا ناول اے۔ ایہہ ناول پنجابی ادب وچ اپنی طرز دا وکھرا تے انوکھا ناول اے۔ "Novel by letters" دا رواج اس توں پہلاں پنجابی ادب وچ نہیں سی۔ پنجابی ادب وچ ہجے تک وی ایہہ اپنی طرز دا اکلوتا ناول اے۔ انگریزی ادب اوچ "Samuel Richarson" دا ناول "Pamela" وی Letters دا مجموعہ اے۔ "Pamela" نوں انگریزی ادب دا پہلا ناول منیا گیا اے۔ اردو ادب وچ قاضی عبدالغفور نے 'لیلیٰ کے خطوط' ناول تخلیق کیتا۔ اس دی کہانی اک طوائف دی حیاتی بارے اے۔ ایہہ ناول اک ٹھکرائی ہوئی ہندوستانی عورت دی صدا اے۔

پنجابی وچ ناول کاری وچ کم بڑا سست رفتاری نال ہوندا اے۔ سورج گرہن پنجابی ناولاں وچ اک بہت خوبصورت وادھا اے جیہڑا سانوں دنیا دے ادباں نال کھڑا ہون دا موقع دیندا اے۔ پنجابی ناول دی ایس ترقی تے دل وی خوش ہوندا اے۔ نالے فخر نال سر وی اچا ہوندا۔

افضل احسن ہوراں دا ناول سورج گرہن دو حصیاں تے مشتمل اے۔ پہلے حصے دے خط سوئٹزرلینڈ دی خوبصورت Interpretor دے نیں۔ اوس نیں ایہہ سوہنے سوہنے خط شرقی Horse man دے ناں لکھے نیں۔ سوئٹزرلینڈ دی ایس حسینہ دا ناں 'ایوا' اے۔ ایہہ خط زیادہ تر جنیوا توں لکھے گئے۔ ایہہ خط 21 ستمبر 1975ء توں شروع ہو کے 4 دسمبر 1979ء تک دے عرصے وچ لکھے گئے نیں۔ اخیرلا خط 25 دسمبر 1980ء وچ لکھیا گیا۔ پر ایہہ خط ہارس مین دے ناں نہیں سگوں اوہنے اپنے دوست محمد تقی دے ناں لکھیا۔ جہدے وچ اوس ہارس مین دا حال پچھیا اے۔ محمد تقی دی لاپرواہی تے خود غرضی دی وجہ نال ایہہ خط

ویلے سر ہارس مین نوں ناں مل سکیا ۔ انگریزی زبان وچ لکھے کل چھپنجاں (56) خط نیں۔ ستاویں وین (57) خط وچ اوس نے محمد تقی کولوں indirect way نال ہارس مین دی خیریت پوچھی اے۔

ناول دا دوجا حصہ 'صاحبا' دے خطوط نیں جیہڑے اوس نے 'مرزے' دے ناں لکھے سی۔ 'صاحباں' جیہڑی نویں نویں ایم اے اکنامکس کر کے یونیورسٹی چوں نکلی تے فوراً ای مرداں دے کسے ادارے وچ کم کردی اے۔ ایتھے مرداں دی متعصب تے بری ذہنیت داشکار ہو جاندی اے۔ مرزے نال ایس دی ملاقات اک دوست دے گھر ہوندی اے۔ صاحباں مرداں توں ڈاڈھی دکھی سی۔ بقول اوس دے مرداں دی کمینگی تے حرص نے اوس نوں نوکری چھڈن تے مجبور کر یندی سی۔ 'مرزا' اک شادی شدہ مرد اوس دے دکھاں دا بھائی وال بن جاندا اے۔ 'صاحباں' دے بقول اوہ ٹی بی دی مریض وی ہوگئی سی۔ ایہہ اردو تے انگریزی وچ لکھے ہوئے پینٹھ (65) خط نیں۔ آخری خط 9 مئی 1983ء وچ کابل کابل وچ لکھیا گیا اے۔ ایہناں خطاں دا عرصہ 3 ستمبر 1980ء توں 9 مئی 1983ء تیکر دا اے۔

دوناں زنانیاں دے خطوط مکمل محبت نامے نیں۔ زنانی بولی وچ تڑپیدیاں، بے قرار اپنی ہستی نوں مٹا کے اپنی شخصیت، وقار نوں بھلا کے اک ہارس مین دے پچھے پاگل دے دوجی مرزے واسطے فنا ہو رہی لگدی اے۔ ایتھے صوفیاں دا زنانی روپ یاد آندا اے۔ 'ہارس مین' تے 'مرزے' دا کردار کدی کدی ای پر وا وہ تجن دا لگدا اے۔ اوہ خود اک پاسے بیوی بچے پال رہیا ہوندا اے۔ دوجے پاسے جگنووی کٹھے کر رہیا ہوندا اے۔ ابتدائے وچ لکھے ایہہ جملے ویکھو:۔

> 'ایوا' تے صاحباں دے خطاں وچ لفظاں دے لکھو کہا جگنو ستے پئے نیں۔ میں خطاں دے رنگ برنگے کاغذاں توں اک اک جگنو جگا جگا کے اپنے چٹے کورے ورقیاں اتے دھروا گیا۔ انھیاں راتاں دی کالکھ بھری چپ دی دہشت، دہاں دی سریرتوں جانے لاوین والی بے مہری موسماں دے دھروری روح نوں پگھو پگھو کر دین والی کنڈ دی پیڑ دے وچ دی اُنھیریاں وچ پئے ہوئے ورقے لفظاں دے اوہناں لکھاں جگنواں نال چمکن ڈہئے نیں۔ ایہہ وی بھلا ہویا بھئی لفظ جگنو سب جے کدھرے لفظ دریا ہوندے تے میں اکو ناہر وانگ کنڈھیاں توں باہر ڈلھدے چڑھدے ہوئے ایہناں زور آور دریاواں وچ پتہ کدھر کدھر رڑھدا پھردا۔" (248)

ایہہ خطوط رومانی خط نیں۔ ایس کر کے ناول وچ رومانی کجھ نمایاں اے۔ Imagination توں

کافی حد تک کم لیا گیا اے۔ کیونکہ پنجابی وچ ایس قسم دا تجربہ پہلی واری ہویا اے۔ ایس کر کے ایس ناول دا اک وکھرا مقام اے۔ ستار طاہر دے کہن موجب:۔

'سورج گرہن' دیاں کئی پرتاں نیں اک وڈے تخلیقی تجربے دی حیثیت نال ایہدا تجزیہ کرنا 'سورج گرہن' دے حسن تے تاثر نوں گھٹان دی اک کوشش ہووے گی۔'' (249)

ناول چونکہ Autobiographical دی اے۔ ایس کر کے سانوں ہر تھاں تے افضل احسن رندھاوا اپر تو نظر آندا اے۔ اچا لمبا شلوار کر تے کھسے وچ ملبوس 'پارس مین' یاں مرزے دے روپ وچ اک لاپرواہ جٹ ہووے۔ ایتھے مردوے کردار وچ اوہ ساریاں خصوصیات نظر آوندیاں نیں جیہڑیاں اک ذمہ دار تھوڑا جیہا چاہے جان دیاں خواہشاں رکھن والے مرد وچ ہوندیاں نیں۔ افضل احسن ہوراں دا اکلیا ہویا 'پارس مین' تے مرزا مضبوط مردانہ کردا نیں۔ 'پارس مین' وچ خودداری دی اے تے انا وی کٹ کٹ بھر ہوئی اے۔ اوہ 'ایوا' دی ٹکٹ دے پیسے واپس کر کے اپنی خودداری دا ثبوت دیندا اے۔ 'مرزا' وی چنگا تے تھوڑا سدھا جیہا کردار اے صاحباں نال ہمدردی اوس کسطرح جھلتی اے۔ ایس دا پتہ خطاں توں لگ جاندا اے۔

خطاں راہیں کہانی نوں بیان کرن واسطے قلمکار نوں اپنی لکھت تے مکمل عبور حاصل ہونا چاہیدا اے۔ اس طرح دے ناول تخلیق کرن واسطے منجھے ہوئے لکھاری دی لوڑ ہوندی اے۔ 'ایوا' نیں اپنے خطوط دے ذریعے مغرب دی رہتل بہتل، اپنے ماں باپ تے انگ ساکاں ساریاں دا تعارف 'پارس مین' نال کرایا اے۔ سوئٹزر لینڈ دے موسم تے بدلدے موسماں دا ذکر کیتا اے۔ دنیا دی سیر تے نکلے تے خطاں راہیں اوہناں علاقیاں بارے دس پائی۔ خطاں راہیں اوہ پارس مین دے بالکل قریب ہو گئی۔ حالانکہ پارس مین نال اوس نیں صرف چند دن گذارے نیں۔ اوہ ہر دکھ سکھ اوس نال ونڈ دی اے۔ اپنی نوکری دیاں اوکڑاں تک دا ذکر کر دی اے۔ ایتھے ایس مغربی کردار دی اک گل نوٹ کرن دے قابل اے۔ کہ اوس نے پارس مین کولوں کدی کوئی شے demand نہیں کیتی سی۔ 'ایوا' بڑی فراخ دلی نال پارس مین کولوں اوس دے بچیاں دی خیریت وی پوچھدی اے۔ اوہ 'پارس مین' دے پر خلوص مشوریاں دی قدر وی کر دی اے۔ اک خط وچ لکھیا سطراں ویکھو:۔

''تیرے مشورے تے تیریاں گلاں دنیا دے ہر شخص توں بہتر ہوندے نیں۔ کیوں جے دنیا وچ مینوں اپنا کوئی نہیں جاندا جناتوں جاندا ایں تے کوئی بندہ میرے اندر انھیری وانگ جھلن والے اوہناں جذبات تے احساسات نوں نہیں جان سکدا۔'' (250)

اوہناں خطاں راہیں پتہ چلدا اے کہ 'ایوا' نوں پاکستان دے سیاسی حالات وچ وی دلچسپی ہوندی اے۔ خطاں توں سانوں اوس سیاسی دور دا وی پتہ چلدا اے۔ 'بارس مین' دے مقدمے دا ذکر وی ہوندا اے۔ 'ایوا' لکھدی اے:۔

''تیرے مقدمے دا پڑھ کے میں تیرے بارے پریشان آں۔ دنیا دا کوئی قانون کسے ملزم کولوں اوہدی صفائی دا حق نہیں کھوہندا۔ دنیا دا کوئی قانون صرف ایس لئی نہیں بنایا جاندا کہ اوہدے نال مخالفاں نوں جیلاں وچ تھوس دتا جائے۔ دنا دا کوئی قانون شخصی تعصب تے پک اینڈ چوز (Pick and Chose) دے تحت استعمال نہیں ہو سکدا۔ توں تے قانون دا طالب علم ایں، شاید اپنے حق تے اپنی بے گناہی لئی لڑ سکیں پر جیہڑے لوک قانون نہیں جاندے، اوہناں دا کیہہ بندا ہووے گا۔؟'' (251)

'ایوا' دے خطوط توں پاکستان وچ قانون دی حالت دا وی پتہ چلدا اے۔ 'ایوا' بے شک مغرب دی کڑی سی۔ پر اوس دی ذات تگی تے کھری ذات اے۔ اوس دی شخصیت وچ کوئی لکھ تے ادھلا نہیں اے۔ 'بارس مین' ناول اودھی عقیدت وچ اک سچائی نظر آندی اے۔ 'ایوا' دا کردار صاف ستھرا تے سا کھنا کردار اے 'ایوا' دے مقابلے وچ صاحباں Self pity دا شکار اے۔ ہر ویلے اپنے درد بھری کہانی بیان کردی رہندی اے۔ ہر ویلے 'مرزے' کولوں Financely وی مدد لیندی رہندی اے۔ اوس وچ مشرقی عورت والا رکھ رکھاؤ نہیں اے۔ اوس دی محبت ہمیشہ غرض مند رہندی اے۔ 'ایوا' دی محبت بے غرض اے۔ اوس دی محبت باوقار اے۔ صاحباں دی محبت وچ اک چالاکی تے ہوشیاری دی بو آندی اے۔ ایہہ ضرور اے کہ اوہ کدی کدی صوفیانہ رنگ وچ رنگی لگدی اے۔ محبت نے اوس دی 'میں' ختم کر دتی سی۔ اے narrator دا کم اے کہ اوہ کرداراں نوں کس طرح پیش کردا اے۔ ایہہ اوہدا اپنا مشاہدہ تے تجربا اے۔ صاحباں دا اخیری خط اوس دی شخصیت دے پرت کھولنے واسطے کافی اے۔ اخیری خط دیاں سطراں ویکھو:۔

''اپنے خاوند دے کول بیٹھیاں، اپنیاں بھیناں دے خانداں دے کول بیٹھیاں میں تینوں کیہہ کیہہ سکدی ساں۔ کیہہ دس سکدی سا؟ پر ہن تیرے اگے درخواست اے کہ جنے پیسے توں گھل سکدا ہووے میںنوں فوراً گھل دے۔ ہن گڈی کسے طرح وی نہیں چلدی۔ جے توں آپ آسکدا ہووے تے پیسے لے کے آپ آجا۔ ایہہ بہت ہی چنگا ہووے گا۔ تیرے آون

> نال بھین بھراواں نوں بڑی تسلی ہو جاندی اے۔ بے صرف میں سگوں اسی سارے بھین بھرا ہی
> اپنے آپ نوں بہت کلیاں محسوس کردے آں۔'' (252)

مرزے دی صاحبہ دا ایہہ اخیری خط سی۔ ایس خط وچ مرزے واسطے اک وکھرا رنگ وکھالی دیندا اے۔ شاید مرزا وی ایس رنگ وچ رنگیا ہویا سی۔ لکھاری نے سارے جگنو آزاد کردتے۔ لکھاری دے وچھوڑے دے دردنوں قاری وی اپنے دل وچ محسوس کردا اے۔ جتھوں تیکر ناول دی ہنر تے تکنیک دا تعلق اے۔ ایہہ اک مکمل ناول اے۔ ایس نے دو مکمل کہانیاں اپنے اندر سمویاں ہویاں نیں۔ قاری ایہناں کہانیاں وچ کھب جاندا اے۔ ایہہ تجربہ نویکلا ضرور اے پر اوپرا نہیں لگدا اے۔ ستار طاہر ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

> ''سورج گرہن 'افضل احسن دا اک انجیہا روپ اے۔ جہدے وچ اوہ اک مہان چتر کار دا روپ دھار دا اے۔ اوہ نکے نکے جملیاں تے فقریاں وچ وڈیاں وڈیاں تے انت مورتاں بناندا اے۔ مغرب تے مشرق دی حیاتی دیاں تفصیلاں تے اوہناں دا فرق تصویراں بنا کے پیش کردا اے۔'' (253)

ستار طاہر نے سورج گرہن تے لکھن توں پہلاں یونانی کہانی بیان کیتی اے۔ جہدے وچ اک بندہ 'نور مطلق' دی تلاش وچ اپنیاں اکھاں دا نور گنوا کے اپنے دل دا نور منور کرلیندا اے۔ افضل احسن ہوراں دے ایس ناول نال اکھاں دا نور جاندا کے نیں جاندا پر دل بڑا منور ہوندا اے۔ ایہہ اک خوبصورت لکھت اے۔

10. تائی

لکھاری: فرزند علی **چھپن ورہا: 1986ء**

پبلشرز: پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، لاہور **صفحے: 315** **باب: 25**

تائی دی کہانی ساڈے وسیب چوں ونگری اے۔ 'تائی' ایس کہانی دا اک مضبوط کردار اے۔ کہانی دی نائیکہ سکینہ تے نائیک حفیظ اے۔ سکینہ بن ماں باپ دی بچی ہوندی اے تے اوس دا ماما اوس دا سرپرست ہوندا اے۔ حفیظ وی بن ماں باپ دا بچہ ہندا اے تے اوس دا تائی تے تایا اوس نوں پالدے نیں۔ 'سکینہ' دا ماما 'غنی' رقم لے کے اک بندے 'دوسے' نال ویاہ طے کر دیندا اے۔ عین شادی والے دن 'حفیظ' 'سکینہ' نوں لے کے نس جاندا اے کیونکہ 'دوسا' وڈھی عمر دا ہوندا اے۔ ویسے وی اوہدا تے سکینہ نال کوئی جوڑ نہیں ہوندا۔

کجھ عرصے بعد حفیظ تے سکینہ واپس پلٹ آ جاندے نیں۔حفیظ دے یار فجا۔بشیر تے فرکا اوہناں نوں جی آیاں کہندے نیں سکّوں اوہناں دا ساتھ وی دیندے نیں۔سکینہ دا 'ماما' تے 'دوسا' پرہیا کولوں فیصلہ کرواندے نیں۔کہ 'حفیظ' سکینہ نوں طلاق دے دیوے تے فیر سکینہ نوں واپس 'دوسے' نوں دے دِتا جائے۔ ایتھے پرہیا دے پردھاناں دیاں چالاکیاں تے ہوشیاریاں وی وکھایاں گئیاں نیں۔پرہیا فیصلہ 'دوسے' دے حق وچ دیندی اے تے فیصلے دے مطابق 'حفیظ'' سکینہ' نوں دوسے دے حوالے کر دیندا اے۔حفیظ دا تایا پرہیا دا فیصلہ سن لیندا اے۔حفیظ ناراض ہو کے پنڈ چھڈ دیندا اے۔حفیظ دی 'تائی' نوں پرھیاں دا فیصلہ بالکل منظور نہیں ہوندا۔اوہ اپنے خاوند امام دین دی بزدلی توں ناخوش ہوندی اے۔حفیظ نوں وی تایا بزدل لگدا اے۔اس توں تائے دا کردار کھل کے سامنے آ جاندا اے۔حفیظ دا ایہہ سوچنا:۔

''تائی دا خاوند کنا بزدل اے۔ایتھوں تے تائی نہیں آکھدی: تیرا تایا تے ٹر اگیدی اے گیدی۔''(254)

ناول چونکہ ساڈے پنڈ وسیب دے حوالے نال اے۔ناول وچ ملک ریاض جیہا کے پنڈ دا کرتا دھرتا ہوندا اے۔اک مفاد پرست شخصیت اے اوہ الیکشن وی لڑدا تے اوس وچ کامیاب وی ہوندا اے۔اوس دی دھیاں نسرین تے پروین دا ویاہ فجے تے سکندر نال ہوندا اے۔کھاری پنڈ اوچ ہون والے ویاہواں دی عکس بندی کروا اے۔حفیظ جس پنڈ وچ جاندا اے اوتھے دا کرنل اوس نوں فوج وچ بھرتی کروا دیندا اے۔ملک نال وفاداری دا وعدہ کر دیا ہویاں اوس نوں سکینہ نال کیتا وعدہ یاد آ جاندا اے۔ایتھے اوس نوں فوج دا حکم نہ منن تے سزا وتی جاندی اے۔جیل وچ اوہ اک نفسیاتی کیس بن جاندا اے۔بےخیالی وچ اچی اچی کہندا اے:۔

''تائی میں آواں گا۔ضرور آواں گا۔دلاور کول۔۔۔۔۔۔سکینہ کول۔آپنے گھر۔آپنے پنڈ۔
۔۔۔۔میتوں کسے تائے گھڑائے دا کوئی بھا نہیں۔''(255)

حفیظ دا ضمیر اوس نوں پریشان کروا اے۔

دوجے پاسے تائی کلم کلی پنڈ والیاں دا مقابلہ کر دی اے۔اوس سے پنڈ والے جھے دا پانی بند کر یندے نیں۔اوہ ٹیشن توں جاکے پانی ڈھونڈی اے۔اپنی تکلیف سہندی پر سکینہ تے دلاور نوں اپنے پراں تھلے لکو کے رکھدی اے۔ٹیشن ماسٹر محمد حنیف تے سکول ماسٹر اصغیر دوویں تائی نال ہمدردی کر دے نیں تے تائی نوں نلکہ

لکواکے دیندے نیں۔ ایہہ دونویں مثبت کردار نیں۔

تائی دی اتنی محنت تے مشقت دے باوجود سکینہ دا ماما 'غنی' تے 'دوسا' سکینہ نوں گھروں چک کے لے جاندے نیں۔ امام دین بزدلاں وانگوں ویکھدا رہندا اے۔ ناول دے اخیر تے تائی تائے نوں بزدلی دا طعنہ دیندی اے تے آکھدی اے:۔

"میں چلی آں بوہے بوہے تے پنڈ جا کے کھرل برادری نوں دلاور۔۔۔۔۔ پوتلی ۔۔۔۔۔ تے تیری کہانی سناون۔ کل نوں کوئی کھرل دا بچہ ایہہ نہ آکھے جے بیگاں ماں ہوندی تے خبر ضرور کردی۔ کچھ نال تائی وی اوز سک وچ اڑ گئی۔ مونہہ پھیر کے حویلی دے باہر لے بوہے ول مڑی۔ امام دین شرم نال سنگڑ گیا۔"(256)

ناول تکنیکی لحاظ اچھے طریقے نال اساریا اے۔ کہانی وچ کدھرے کدھرے جھول لگدا اے۔ خاص طور تے حفیظ دا کردار کافی تضاد دا شکار اے۔ اک پاسے اوس نوں بڑا اجنا تے بہادر وی دے نیں دوجے پاسے اپنی بیوی نوں بے یار و مددگار چھڈ جانا عجیب جیہا لگدا اے۔ حفیظ دا ایس طرح ٹر جانا اوس نوں تائے توں وی زیادہ بزدل ثابت کردا اے۔ بیوی تے اک پاسے اوہ تے اپنے پتر دا وی خبر وی نہیں لیندا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید 'تائی' بارے لکھدے نیں:۔

'تائی میں گاؤں کے ماحول کو بڑی دیانت سے بیان کیا گیا ہے۔ جس سے دیہاتی زندگی کا سارا حسن اور اس معاشرے کی ساری خرابیاں قاری پر پوری طرح عیاں ہو جاتی ہیں۔"(257)

آصف خاں ہوری لکھدے پہلی گل وچ لکھدے نیں:۔

"فرزند علی ہوراں ایس ناول دیاں تنداں نوں اجیہے ڈھنگ نال انیا ہے کہ ایہہ سارے پنجاب دے پنڈ ادی کہانی تکی گئی ہے۔"(258)

ناول 'تائی' اک معاشرے تے وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔

11. بے وطنا

لکھاری: فخر زمان چھپن ورہا: 1987ء

پبلشرز: پیپلز پبلکیشنز لاہور صفحے: 160 باب: 29

(بے وطنا' فخر زمان دا چوتھا ناول اے۔ ایہہ پہلی واری 1987ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس نوں پیپلز پبلکیشنز

نے چھاپیا۔ دوجی واری 1988 ء وچ نگارشات میاں چیمبرز لاہور ولوں چھپیا۔ 'ستار طاہر' نے ایس ناول دا ترجمہ The Allien' دے ناں نال ہویا۔ ایس دا ترجمہ آصف جاوید میر اے۔ ایس نوں پانڈ اکیس نے چھاپیا۔ 'جیلانی کامران' نے ایس دا ترجمہ 'Outcast' دے ناں نال کیتا۔ 'بک ٹریڈرز لاہور' نے 1995 ء وچ چھاپیا۔ گورمکھی وچ ایس دا ترجمہ فرندر کور نے کیتا۔ کرنیل سنگھ تھند نے اپنی کتاب فخر زمان دے ناول وچ شامل کیتا۔ ایہہ 297 توں 356 وچ موجود اے)۔

'فخر زمان' دا ناول 'بے وطنا' دا مرکزی کردار اوہ بندہ اے جیہڑا اپنے وطن وچ اجنبی تے غیر اے۔ ناول کار اوہدی مثال چورس کل نال دیندا اے۔ دراصل اک چورس کل گول موری وچ فٹ نہیں ہو سکدا۔ ایہہ بندہ وی ایس سماج وچ مس فٹ اے۔ ایس کر کے اوہ اپنے وطن وچ رہندیاں ہویاں وی 'بے وطنا' اے۔ لکھاری نے ایس توں علاوہ چتیس کردار اری واری پیش کیتے نیں۔ جیہڑے اپنی ماں دھرتی پاکستان تے ظلم کر رہے نیں تے کر رہے سی۔ ناول کار نے ناول دے شروع وچ ای بنیادی کردار 'میں' دا اسطرح تعارف کروایا اے:۔

"میں تو مرا دیں نہیں بلکہ میں توں مراد اوہ ہے جو میں نہیں۔ ایس کر کے ہر اوہ بندہ جیہڑا میں نہیں، ایس کہانی دا روی اے۔ ایہہ سے وچ تسی تے میں دویں شامل ہاں۔" (259)

'میں' دی ماں قیدی زنانی سی جس نوں ان کیتے جرم دی سزا دتی گئی سی۔ 'میں' دے کہن مطابق اوہ جمیا تے ماں مر گئی (اوہ اک زندہ لاش سی۔ تکلدی پر بول نہ سکدی۔ کدی کدی اشارہ کردی) اوہدا اگلا دھڑ مردہ سی۔ پر دماغ وچ تھوڑی زندگی باقی سی۔ 'میں' دی حیاتی دا سب توں وڈا دکھ ایہہ سی کہ اوہ بے پیودا، بے زمینا، بے وطنا چورس کل اے۔ ایس دی زندگی وچ بڑیاں اوکڑاں تے مشکلاں سی۔ لکھاری نے ایتھے 'ماں' نوں علامت دے طور ورتیا اے۔ 'ماں' توں مراد اوہنی ماں وطن تے ملک اے۔ لکھاری اک احساس دل رکھدا اے۔ اوس نوں دھرتی ماں نال ہون والیاں زیادتیاں دا شدت نال احساس اے۔ اوہ لکھدا اے:۔

"میری ماں نوں کھدیڑن والیاں دی تاریخ ہزاراں سالاں اپر پھیلی ہوئی اے۔ کوئی سمندراں راہیں کشتی تے آیا، کوئی گھوڑے تے بیٹھ کے تلوار لہراندا آیا۔ کوئی تیر کمان تے توپاں نال آیا۔ بندوق تے پستول لے کے آیا۔" (260)

اگے جا کے اوہ دوں سو نے حملہ آوراں دا ذکر کردا جنہاں دھرتی ماں تے حملہ کیتا۔ ایتھے لکھاری پنجاب تے ہون والے حملیاں دا اتہاس بیان کردا اے۔ ناول کار اپنے ناول وچ جتی کرداراں بارے لکھدا اے۔ تے اوہناں کرداراں بارے لکھدا اے:۔

"میری کہانی دی پاتر بھی اِس کیوں ہے میری ماں نے بھی دھاراں تھلن توں انکاری ہون دا
جرم کر کے عمر قید دی سزا قبول کیتی سی ۔" (261)

بھی دھاراں ماواں اوس اولا دنوں نہیں بخشدیاں جیہڑی نا ہنجار تے نافرمان ہوندی اے ۔ ایہہ بھی
کردار ماں دھرتی اوہ ای اولاد اے اوس دے کرداراں دا ویروا کجھ اسطرح کیتا گیا اے ۔

(1) پہلا کردار جیل وچ جمدا اے ۔ جیل دا قیدی ملاں اوس دے کن وچ آزان دین توں ایس کر کے انکار
کر دیندا اے کہ ایس بچے دے پیو دا پتہ نیں ۔ لکھاری ملاں دے کردار تے روشنی پاندا اے ۔ ملاں
گنڈھے مکروہ تے بدکردار ہوندے ۔ اس دی نشان دہی وی کردا اے ۔ ملاں دے کردار دی اصلیت
توں پردہ چک دا اے ۔

(2) دوجا کردار اک وردی پوش جرنیل جیہڑا اپنی ہی ماں دھرتی نال زیادتی کردا اے ۔ ایتھے جرنیل نوں
ماں دا ایہہ جواب دینا اک بہت وڈھی طنز اے :۔

"پتر ایسے لئی جے جاندے نیں پتر اکہ ماواں نوں فتح کر سکن مبارک ای وے وردی
والیا ۔" (262)

(3) تیجا کردار قاضی اے جیہڑا اوس جرنیل دے حق وچ فتوی دیندا اے ۔ اوس دا فتوی اسطرح ہوندا اے

"جدوں ماں اتے پاگل پن دا دورہ پیو ے ۔ جدوں اوہ وال کھلارے سیاپا کرے ، سینہ کٹے ،
باڑے کرے ، کرلاوے اودوں اوہدا وردی پوش جرنیل پتر اوہنوں بھارے بوٹاں نال
لہولہان کر سکدا اے ۔ : ایہہ ضرورت ، وقت دے تقاضے دے عین مطابق اے ، تے قانون
دیاں نظریاں وچ جائز ۔" (263)

قاضیاں دے کردار دا چنگا ویروا کیتا اے ۔

(4) چوتھا کردار بہتر سالہ سیاست دان جیہڑا

تیرو ہم ج تیرو ہم ج الٹا دیو

بال تتا بال تتا الٹا دیو

فیر انگلی نال ہوا وچ لکھدا ۔ فیر اوس نوں الٹ کے انگلی دے اشارے نال لکھدا ۔ جرنیل نوں اوس دی

حرکت تے غصہ آوندا اے اوہ اوہدے تے تشدد کرواے تے اوس نوں کہندا اے کہ ہواوچ لکھ میں حکمرانی منظور اے ۔۔۔ لکھ منظور اے ۔۔۔۔ منظور، منظو ۔ بڈھا سیاست دان کجھ ہور بولدا بولدا بے ہوش ہو جاندا اے ۔ ایتھے جرنیل دی حکومت خلاف جذبات دا اظہار کیتا اے ۔

5) پنجواں کردار رڈ راکل اے ۔'اوہ لوکاں نوں ماردا ۔ کیوں جے اوہ ڈراکل نہیں سی ۔'' پر ناول کار موجب اوس نوں ایہہ بہادری دا سوانگ رچایا ہویا سی ۔ اندروں بزدل بندہ سی ۔

6) چھیواں کردار: دو موہنواں ہوندا اے ۔ اوس دا کوئی کردار نہیں ہوندا بلکہ اوہدی ہر شے جھوٹی ہوندی اے ۔ ایہہ اوہ کردار سی جیہڑا مفاد پرست تے موقع پرست سی ۔

7) ستواں تے اٹھواں کردار بے اولاد ہوندے نیں ۔ ایہہ دونویں یتیم خانے چوں اک بچہ گود لیندے نیں ۔ فیر ایس بچے دے جج ہور بچیاں نوں گھر باندے نیں ۔ ایہہ چپ کر کے اک بچہ غائب کروا دیندے نیں ۔ اوس بچے نوں بردہ فروش دے ہتھ ویچ دیندے نیں ۔ میاں تاجر سی تے بیوی اک سماجی ادارے دی کرتا دھرتا ۔ ناول کار نے ایہناں کرداراں دے اصل روپ وکھائے نیں ۔

فیر لکھاری ہور کرداراں دے کھتوں گھنڈ چکدا اے ۔

اک وڈا جاگیردار	اک وڈا پولیس افسر	اک وڈا سول افسر	اک ٹھیکیدار
اک بینکر	اک سمگلر	اک آڑھتیاں	اک سیاست کار
اک وڈا صنعتکار	اک مغرور	اک نقاب پوش بندہ	

ناول کار ایہناں کرداراں دا اک بچے دی ماں نال بھیا نک سلوک بیان کردا اے ۔

دیہواں کردار اک وڈا افسر جیہڑا اپنے اختیارات دا ناجائز فائدہ چکدا اے ۔ ماں دھرتی ایہے لوکاں دے سلوک توں زندہ لاش بن جاندی اے ۔

ناول کار دے اگلے پنج کردار

اک شاعر	اک مصور	اک گائک	اک ایکٹر	اک سنگ تراش

ایہہ سارے دے سارے کردار اپنے مفادات واسطے بک چکے ہوندے نیں

چھبیواں کردار کوئی وی خودغرض بندہ صرف اپنے فائدے دے چکر وچ رہندا اے۔ ایہہ کوئی وی ہوسکدا اے۔ ڈاکٹر، انجینیر، وکیل، لکھاری، جج، صحافی، فنکار، ناول کار سوسائٹی دے اجیہے لوکاں دی دس پاندا اے جنہاں دا مقصد صرف دولت نال اپنی جھول بھرنا ہوندا اے۔

ستائیواں کردار نوں ملک تے دھرتی دی کسی شے نال اُنس نہیں ہوندا اوس نوں صرف اپنی ذات نال پیار ہوندا اے۔

اٹھائیواں کردار اک کوڑھی جیہڑا اپنا کوڑھ سارے منڈے کڑیاں نوں لگانا چاہندا اے۔

انتیواں کردار دے بے اولاد میاں بیوی جیہڑے بھیڑے کسب کردے نیں۔ سب کجھ ہوندیاں وی اوہناں دے گھر مردہ بچے پیدا ہوندے نیں۔

ایس دا اکتیواں کردار اجہی کڑی ہوندی جس وی ہر قسم دی آزادی ختم کردتی جاندی اے اوہ فیر وی احتجاج کردی اے۔ ایتھے عورت دی آزادی دے حوالے نال لکھدا اے۔

تیواں کردار چار ہتھ رکھدا اے۔ اوہ ای 'میں' نوں پکڑدا اے۔ اوہ ای فرد جرم لکھدا اے۔ اوہ ای سزائے موت دا فیصلہ لکھدا اے۔ اوہ ای اوس نوں کوٹھڑی وچ بھیج دا اے۔ بتی دے بتی کردار اوس دی فرد جرم تے دستخط کردے نیں۔ البتہ بتی کردار جنہاں دے جرم نا قابل معافی سی اوس 'میں' بارے لکھدے نیں:۔ بے ہوا۔ بے وطنا۔ بے زمینا۔ بے خوشبودا۔ بے رزقا۔ بے چھاواں۔ بے نیناں

لکھاری موجب ایہہ 'میں' چورس کل ایس گول مول سوسائٹی وچ فٹ نہیں ہوسکدا اے۔

فخر زمان دے ناول دا کردار 'آزاد' جیہڑا جیل وچ پیدا ہوندا اے۔ فیر اوتھے ای آجاندا اے۔ اوس نوں پھانسی دی سزا ہوجاندی اے۔

دراصل ناول کار کہانی علامتاں راہی بیان کیتی اے۔ ماں جیہڑی سانجھی دھرتی ماں اے۔ ایس نوں خوار کرن والے اوہ بتی مفاد پرست کردار نیں۔ جیہڑے ایس اپنی دھرتی ماں دے دشمن نیں اوس نوں تباہ تے برباد کرنا چاہندے نیں۔ 'چورس کل' اجیہا کل ہاں فرد جیہڑا اک سچا، کھرا تے دھرتی ماں دا اصل پتر اے۔ پر اوہ اپنے آلے دوالے دے کرداراں وچ مس فٹ اے۔ اوہ اپنے وطن وچ رہندا وی بے وطنا اے۔ لکھاری نے اپنے وطن دی حالت توں پریشان ہوکے سچائی نال اے ناول تخلیق کیتا اے۔ ایس ناول دا کردار رُست گوا چے

لوک ڈے کرداراں نال ملدا جلدا اے۔ لکھاری پہلے ناول دے کرداراں وے پر چھاوے سانوں اوس دے سارے ناولاں وچ ملدے نیں۔

ناول دی تکنیک عام ناولاں نالوں وکھری اے۔ اوس دا بنیادی کردار اک 'میں' یعنی آزاد اے۔ اوہدی پیدائش جیل دی اے تے انت تے وی اوہ جیل ای جاندا اے۔ ایہہ علامت ناول دیاں بنیادی شیواں وچ وی شامل اے۔ نرمل جیت ہوری ایس 'کل' دے حوالے نال لکھدیاں نیں:۔

''ایہوں لگھک ایس ناول وچ جو کول کل جاں جورس کل دا پرتیک ورتدا اے۔ اوس وچوں کول کل دا پرتیک اوہے واکتیاں نال سمبدھت ہے تے چورس کل دا پرتیک اوناں نال سمبدھت ہے۔ جس وچ اجیہے کول کل ہی فٹ آسکدے ہن چورس کل نہیں۔ ایس دا بھاوا ایہہ ہے تاں ہی فٹ آسکدے ہن جو ایہہ پاتر وکیرت ہن۔'' (264)

جدوں 'میں' (آزاد) دی پھانسی دا دن مقرر ہوندا اے تے اوس نوں پوچھیا جاندا اے کہ اوس دی آخری خواہش کی اے۔ تے 'میں' نے جواب دتا کہ اوہ 'بے ہوش' ماں نال ملنا چاہندا اوے۔ اوس نے بچی کرداراں نال ملن دی خواہش وی کیتی۔ ایس دی ماں جیہڑی موئی نہیں سی بے ہوش سی لاچارسی۔ فیر کجھ کرداراں کولوں پچھ گچھ ہندی اے۔ ماں اوہناں نوں لاجواب کر دیندی اے۔ کمزور تے لاغر ماں وچ آہستہ آہستہ جان آجاندی اے۔ چالیہ سالاں توں بے ہوش ماں وچ حرکت پیدا ہو جاندا اے۔ پرم جیت مشا سنگھ اس بارے لکھدے نیں:۔

''جیوں جیوں ایس آزاد پاتر تے اوہناں سماج ورودھی پاتر اں وچ ورودھ تخت ہوندا جاندا اے۔ تیوں تیوں ایہہ تبدیلی آوندی ہے۔۔۔۔۔ ایہو پاکستان دے سماج تے راج نیتی وچ جو ہل چل پیدا ہوئی۔ جس دا نتیجہ وی ہے ساہمنے آیا ہے۔ لگھک اوہ دبلیاں سنبھاوناں ول سنکیت کردا ہے۔'' (265)

انت تے ماں بچی کرداراں نوں اوہناں دا انجام یاد دلاندی۔ اوہ کہندی اے کہ ایہہ بچی کردار کسے ویلے میں دی تھاں کوٹھڑی وچ بند ہون گے۔ ماں دا تھمکر کے بقیاں کرداراں نوں ایہہ سناندی اے جیہدے نال مایوسی دی فضا ختم ہو جاندی۔ اک آس جاگدی اے۔ ماں کہندی اے:۔

''تسیں سارے بے پیو دے تے بے ماویں او۔ تہاڈے ساریاں اپر ایہہ وطن، ایہہ زمین تے ایہدا ارزق، ایہہ دھپ، ایہہ چھاں، ایہہ چانی، ایہہ خوشبو، سبھے حرام۔ تہاڈا انجام

پھانسی دا تختہ، شہیداں طراں نہیں، غداراں طراں۔ بے ذمینے، بے وطنے، بے شناختے، بے اصلے، بے شکلے، بے چہرے میریاں حق دھاراں تہاڈے اُپر حرام۔" (266)

ماں نوں آس اک امید اے کہ بریاں دا انجام برا ہوئے گا۔ پرم جیت سنگھ شاہ ہوری ایہناں کرداراں بارے لکھدے نیں:۔

"بدنیتی، بے ایمانی، ہیرا پھیری، دھوکا دھڑی، دھکے شاہی، ظلم، خودغرضی، دوغلا پن، بلاتکاری، ایہہ تن چیزیاں دے پرمیکا تمک گن ہن۔ انہاں دے کالیاں کرتوتاں کارن ہی اوہ ماں وچ جانے پچھانے جاندے نیں" (267)

ڈاکٹر خالد اشرف 'بے وطنا' دے حوالے نال پاکستان دے برسر اقتدار طبقے بارے لکھیا اے:

"پاکستانی معاشرت، معیشت، سیاست وصنعت، زراعت وحرفت اور شعروادب کو ہشت پا کی طرح اپنے شکنجے میں رکھنے والا یہ برسر اقتدار طبقہ اپنے لئے قوانین وضع کرتا ہے اور ان خودساختہ قوانین کے ذریعے اپنی ہوس زر اور ہوس اقتدار کی تکمیل کرتا ہے۔" (268)

'بے وطنا' دے کرداراں دا اک تجزیہ ساڈے سامنے آندا اے۔ بتی کرداراں دا ایہہ طبقہ عام لوکائی دا استحصال کردا اے۔

'ستارہ طاہر' اردو وچ ترجمہ شدہ ناول دے مکھ بند وچ ایہناں کرداراں بارے لکھدے نیں:۔

"بے وطن' کے بتیس کردار اور اس کا روی اور دھرتی ماں۔۔۔ آج کے ہمارے جانے پہچانے کردار ہیں۔ یہ ہم ہیں اور ہم میں سے ہیں۔ یہ کردار جنہوں نے اس ماں کو روند ڈالا ہے۔ تاریخ کے پردوں میں چھپے ہوئے زمانہ جہالت کے کردار نہیں ان کے کارنامے یقیناً دور جہالت کے فاتحوں اور سفاکوں کے کارناموں سے کہیں زیادہ خوفناک اور گھناؤنے ہیں۔۔۔ ان کے مظالم کی فہرست دنیا کے ہر قدیم فاتح سے کہیں زیادہ بڑی ہے۔" (269)

ناول وچ بتی کردار اک اہم حیثیت رکھدے نیں۔ پر ناول دا مرکزی کردار (میں) آزاد تے ماں سب توں نمایاں کردار نیں۔ ڈاکٹر کیسر سنگھ کیسر ایہناں کرداراں بارے انج لکھدے نیں:۔

"آزاد ناول دے انت وچ اپروکت تکھارنوں ننگیاں کردا ہے تے ایس طرح اوہ آزادی لئی تانگھدے بے وطن عوام دی آواز تے ضمیر دا پرتیک بن دا ہے۔ جدوں اوہ بولدا ہے تاں ماں نوں وی ہوش آوندا ہے۔ ایہہ ہوش عوام دی جگی دی علامت ہے۔" (270)

انعام الحق جاوید ہوریں ناول بارے اپنی رائے کجھ اسطرح قلم بند کر دیں نیں:۔

"پاکستان دی دھرتی ایس ناول دا مرکزی کردار اے۔جیہدے آل دوالے نیم علامتی انداز وچ اک نویں رنگ دا ناول بنن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ایس ناول وچ ادبی اظہار دی بجائے سدھے پدھرے انداز اپنا کے پچھلیاں دساں باراں ورھیاں وچ ہون والیاں حکومتی تے سیاسی تبدیلیاں دے حوالے نال معاشرے دیاں اوہناں طبقیاں نوں تنقید دا نشانہ بنایا گیا اے۔"(271)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں ناول دی تکنیک وکھری اے۔ناول دا پلاٹ کرداراں تے اساریاں گیا اے۔ ایہہ ناول روایتی قسم دا نہیں۔ ایس دی تکنیک فخر زمان دے پہلے ناولاں نال ملدی جلدی اے۔پروفیسر تر لوچن سنگھ کنور گور مکھی اکھرے 'بے وطنا' دے مکھ بندوچ اپنے وچاراں دا اظہار انج کردیں نیں:۔

"ایس ناول وچ لکھک بے وطنا، بے زمینا، بے پیودا تے چورس کل نوں اک سان پدھرتے لیا کے منافع دا اشوشن کرن والے سماج وچ سنگھ دی غلامی دی داستان دی تقسیم نوں اگھاڑیا دا ہے۔ ایس تقسیم دے پچھوں ہی ایہہ ناول ساڈیاں پرانیر اگت حادثاں نوں ونگار دا ہے۔"(272)

'بے وطنا' نوں پڑھ کے اک احساس شرمندگی ہوندی اے۔ایہہ ناول ایسی تلخ حقیقت اے۔جس دی تلخی نوں شدت نال محسوس کیتا جاندا اے لکھاری دا شروع وچ دھرتی ماں بارے لکھدا اے۔

"چالیہیاں سالاں توں وال کھلار کے سیاپا کردی سینہ کٹ دی ہاڑے تے کرلاوے کردی، اودھ دھڑی ماں قاری دے اندر مایوسی پھیلا دیندا اے۔ماں دا ایہہ روپ دکھانت دا پہلو اجاگر کردا اے۔

'ماں' دے موہنوں لکھاری دا ایہہ کہاوتا 'میری آزادی تیری آزادی نال تے تیری آزادی ہر آزادی نال جڑی ہوئی اے بچیا۔"

آس دا اک دیوا جلا دیندی اے۔ماں دھرتی سانوں شکتی دیندی اے۔

12. امر کہانی

لکھاری: محمد اسماعیل احمدانی — چھپن ورہا: 1988ء

پبلشرز: جام پور، سرائیکی پبلیکیشنز — صفحے: 144

'امر کہانی' محمد اسماعیل احمدانی ہوراں دا دوجا ناول اے۔ایہہ وی اک اتہاسک ناول اے۔ایس وچ اوس نے فکری تے ادبی تاریخ پیش کیتی اے۔لکھاری نے اتہاس توں پہلاں دے ویلے تے ہن تک دے

ویلے تیکر دے ادبی تے فکری ارتقا نوں ایس لکھت وچ سمویاں اے۔ ایس ناول دا کوئی پلاٹ تے کہانی نہیں اے۔ ناول وچ کردار کوئی واضح کر کے نہیں دسے گئے۔ جیہڑے کرداراں دا ذکر ملدا اے۔ اوہ مولائی فنائی، غوث دا پاندھی قلندری تے جوگی نیں۔ ایہہ ناول دے مرکزی کردار نیں۔ کسے وی ناول وچ مکالمے وی بڑی اہم ہوندے نیں۔ ایس ناول دے مکالمے بے ربط نیں۔ لکھاری نے اک ہور کم کیتا اے کہ سرائیکی ادب دی تاریخ اوہ ڈاکٹر مہر عبدالحق ۔۔۔ نویں لکھاریاں ۔۔۔۔ جدید ادب ۔۔۔۔ ادبی تحریکاں تے رسالیاں توں مرتب کردے نیں۔ سرائیکی کلام وی ناول وچ ملدا اے۔

اوہناں دی لکھت دی ونگی کجھ اسطرح اے۔

''انقلابی انگیز تحریراں گوں اتے محمد بن عبدالوہاب دی نجد دوچوں محمد علی السنوی دی پیاوچوں ------ اتے شاہ ولی اللہ دی ہندوچوں ------ احیائے اسلام دیاں تحریکا گوں (اتے امریکہ گوں انگریزیں کتوں آزاد تھئے)۔۔۔۔ سو سال تھی چکے ہن کہ ہندوستان انگریزی قوم دا غلام بن گیا ہانیں کڈاں۔!

> جمن جڈاں مسیحائے عصر خواجہ فرید دا ظہور تھیا۔ جھیں دریاویں دے سنگم تے مکانی طور اتے پنج تہذیبیں دے مقام ملاپ تے زمانی طور تے دل زبان و مکان دے ایں انوکھڑے سر میل تے کہیں اکھے۔'' (273)

'امر کہانی' نوں اسی اک کتابی دستاویزی لکھت کہہ سکدے آں۔ ناول دی اک خوبی ایہہ وی بندی اے کہ اوہ قاری واسطے دلچسپی پیدا کرے۔ پورا ناول ادھ پچدے فقریاں۔۔۔ اشاریہ دی زبان نال جوڑیا گیا اے۔

ڈاکٹر جاوید الحق انعام ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:

> ''پورا ناول ایسے طراں دے مبہم فقریاں تے مبنی کسے نو آموز مقرر دی غیر مربوط تقریر وانگوں اے جیہڑا اپنی گل وچ ای چھڈ کے دوجے موضوع نوں جاچھاماردا اے۔ اکثر تھاواں تے انج محسوس ہوندا اے جیویں کوئی دووھ پیندا نیانا (جیہدے کول لفظاں دا ذخیرہ بہت گھٹ ہوندا اے۔) ادھوراتے فقریاں دے ذریعے آپنی گل سمجھان دی کوشش کر رہیا اے۔'' (274)

ناول تخلیق کرن وچ ناول کار دا کجھ نہ کجھ مقصد ہوندا اے۔ سجاد حیدر پرویز ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:

''محمد اسماعیل احمدانی کا دوسرا ناول 'امرکہانی' سرائیکی فکر و ادب کے صدیوں پر محیط ارتقائی عمل کی ورق ورق داستان اور فکری و ادبی تاریخ کی داستان ہے۔ اسکی نمایاں خوبی اس کا نظریہ سرائیکیت ہے۔ مصنف نے سرائیکی تحریک کے احیاء اور ارتقاء کی کہانی بیان کی ہے اور اس مقصدی شعور سرائیکیت کی رفتار کو تیز کرتا ہے۔'' (275)

ہر لکھت وچ مثبت تے منفی دونویں پہلو ہوندے نیں۔ ساری تنقید دے باوجود 'امرکہانی' سرائیکی ناول نگاری وچ اک وکھری قسم دا وادھا اے۔

13. سدھراں دے پھل

لکھاری: صفیہ صابری **چھپن ورہا: 1988ء**

پبلشرز: فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس **صفحے: 144** **باب: 3**

صفیہ صابری دا ناول 'سدھراں دے پھل' پنڈ و سو دی رومانی کہانی اے۔ ایس ناول دے مرکزی کردار 'کلثوم' تے 'مظفر' نیں۔ کلثوم تے مظفر پنڈ دے تانگے وچ اکٹھیا سفر کردے کیوپڈ دے تیر دا نشانہ بن جاندے نیں۔ ایہہ اچن چیت ہون والی محبت اوہناں نوں کسے تھاں دا نہیں رہن دیندی اے۔ کلثوم پنج بھراواں دی کلی کلی بھین ہوندی اے۔ اوہدا پیو مختار احمد چنگا تکڑا زمیندار اے۔ اوہدے مقابلے وچ مظفر پٹواری سی۔ اوہناں دی کوئی زمین یاں جائیداد نہیں ہوندی۔ مظفر اک ایمان دار پٹواری تے اوس دا پیو اک ایماندار سکول ماسٹر ہوندا اے۔ مختار احمد نمبردار وی سی تے انکھ والا وی سی۔ مظفر دی بھین بشیراں مختار احمد دے بھرا وقار احمد نال ویاہی ہوئی سی۔ مختار احمد نوں پہلاں ایہناں دے رشتے تے اعتراض سی۔ اوہ انسان نوں اوہدے مرتبے تے دولت توں پچھاندا سی۔ اوہ بھرا دے رشتے تے وی کہندا اے:۔

''میں اپنا بھرا اسکول ماسٹر دے گھر نہیں ویاہ سکدا۔ سکول ماسٹر دی کیہہ اوقات اے۔ گنی منی تنخواہ وچ مساں ٹبر پال سکدا اے۔ اوہ دھی نوں داج کیہہ دوے گا۔ ست مرلے چ مکان ایں دو دھیاں دی بیٹھک وچ مرا بھرا کیاں وانگ ڈھیا کرے گا۔'' (276)

ایہہ جملے دسدے نیں کہ مختار کناں مغرور تے ہٹ دھرم سی۔ کلثوم تے مظفر دے ویاہ دا تے سوال ای پیدا نہیں ہوندا سی۔ پر کلثوم تے مظفر اپنی اپنی تھاں تے بڑے پکے رہندے نیں۔ دوناں نوں لگدا سی کہ اوہ اک دوجے توں بغیر نہیں رہ سکدے۔ مظفر اپنی بھین ول سی تے کلثوم بہانے بہانے اودھر جاندی۔ اتھوں

ناول کافی رومانی ہو جاندا اے۔ ایتھے اک تھاں تے ناول کار مظفر دی دلی کیفیت اسطرح بیان کردا اے:۔

"مظفر نیویاں نیویاں اکھاں نال کلثوم دے گورے گورے ہتھاں ول تکدا رہیا۔ اوہدی روح چوں کنبدی کنبدی واج اوہدے کناں تیکر پہنچ گئی۔سوہنے ہتھاں والئے پیار مری جند جان تیری توں واری ہوئے۔ تیرے حسن دیاں لاٹاں نیں تے حویلی چھڈ سارے پنڈ چ چانن کیتا ہویا اے۔ اللہ کرے ایہہ چانن میرے دل دے ویہڑے وچ وی اتر آئے تے میں وی اپنے آپ نوں بھاگاں والا سمجھاں گا۔ کلثوم تیری کھنک دی واج تے بولن دا مٹھا مٹھا طریقہ میرے کناں وچ رس گھول رہیا اے۔" (277)

مظفر دا جیہڑا حال سی اوہ تے اوہدے گھر والیاں کولوں چھپیا نہیں سی۔ پر کلثوم نے اپنی جان نوں روگ لگالیندی اے۔ ہر ویلے کمرے وچ وڑی رہندی اے۔ صحت خراب ہو جاندی اے۔ کیوں جے اوس نوں پتہ سی کہ اوہدا مظفر نال میل ناممکن اے۔ اوہدی سہیلی فوزیہ لاہوروں آندی اے تے اوہدے اسطرح کمرے وچ قید ہون توں گرمی کھاندی اے۔ فیر بحث شروع ہو جاندی اے۔ ناول کار ملکی حالات تے وی اپنے خیالاں دا اظہار فوزیہ راہیں کردا اے۔

"دفعہ کرایس بحث نوں۔ صدارت دی کرسی تے مینوں دوسے تے نہ لواں۔ سال دو سال عزت تے فیر ساڈے لوک جیہدی پہلوں عزت کردے نیں پچھوں اوہنوں ذلیل کردے نیں۔ ایوب خاں دا ایہہ حال ہویا سی۔ لوکیں اوہنوں کتا آکھن لگ پئے سن۔ تے بھٹو نوں پھانسی تے چڑھادتا تے ہن صدر ضیا دا ایہہ حال اے۔" (278)

ایتھوں سانوں اوس ویلے دی حکومت دا اندازہ وی ہو جاندا اے۔

کلثوم تے مظفر دے ویاہ واسطے اوس چاچا وقار تے چاچی شیداں کوشش کردے نیں۔ اوس توں بعد مظفر دا پیو منور حسین ایہناں ساریاں نال رل کے کلثوم دا رشتہ منگدا اے۔ مختار احمد اوہناں ساریاں دی بے عزتی کر دیندا اے۔ اوہ مایوس ہو کے گھر آجاندے نیں۔ کلثوم رو رو کے بیمار ہو جاندی اے۔ اوہ بیمار رہن لگ پیندی اے۔ مختار احمد وی دھی نال سختی کردا اے۔ کلثوم دا رشتہ پھوپھی دے پتر منظور نال پکا کر کے شادی دی تاریخ مقرر ہو جاندی اے۔ منظور نوں کلثوم دی بیماری دا پتہ چلدا اے تے اوہ اوہدی خبر لین آندا اے تے اوس نوں کلثوم کولوں پتہ لگدا اے کہ اوہ ویاہ منظور نال نہیں مظفر نال کرنا چاہندی اے۔ منظور اک پڑھیا لکھیا تے روشن خیال نوجوان سی۔ اوہ کلثوم دے بھرا شکیل نوں نال ملا کے مختار احمد تے زور دیندا اے کہ اوہ کلثوم دی

شادی مظفر نال کردے۔ منظور اپنیاں دلیلاں نال ایہہ منوالیندا اے۔ ایتھے لکھاری نے سوہنی گل کیتی اے:۔

''شادی دو دلاں تے دو خانداناں دا ملاپ ہوندی اے۔ رسماں دا بندھن نہیں تے نہ عورت

گائیں مجھ اے۔ پئی اک کلے توں کھول کے دوجے کلے تے بنھ دیو۔'' (279)

کلثوم تے مظفر دی شادی چند شرطاں تے ہو جاندی اے۔ اوس نوں محبت کرن دے جرم وچ جائیداد توں عاق کر دتا جاندا اے۔ لوم تے لیڑا وی گھٹ دتا جاندا اے۔ فرنیچر وی تھوڑا دتا جاندا اے۔ نال ای ایہہ شرط وی سی کہ اوہ اپنے پیو دے گھر نہیں آوے گی۔

کلثوم ویاہ کر کے ٹر جاندی اے۔ اپنے گھر وچ مظفر دی جیب دے مطابق گزارہ کر دی اے۔ محبت کرن دے جرم وچ اپنے پیو دا وچھوڑا برداشت کر دی اے۔ منظور دے ویاہ تے اوہدا ٹاکرا اپنے پیو مختار احمد نال ہوندا اے۔ پیو نوں اوس دی شکل نظر آندی اے تے اوس نوں دل دا دورا پے جاندا اے۔ ہسپتال وچ اوس نوں دوسرا دورا کلثوم دی دوبارا جھلک ویکھن تے پیندا اے۔ فیر اوہ بچ نہ سکیا۔ ایس توں پتہ چلدا اے کہ ماپیاں دی محبت کدی ختم نہیں ہوندی۔ اولاد واسطے اوہ ہمیشہ تڑپ دے رہندے۔ بے شک اوپروں اخروٹ بنے رہن۔

کلثوم نوں مظفر نے اک دن پرائز بانڈ تروان تے ڈانٹیا پر جلد ای اوس نوں احساس ہو جاندا اے کہ ایہہ اوہ کڑی اے جس نے اوہدی خاطر امیری چھڈ کے غریبی دا چولہ پایا۔ کلثوم دا بھرا شکیل انگلینڈ توں پڑھ کے آیا تے اوہ کلثوم دی کافی مدد کر دا اے۔ جائیداد چوں اوہدے حصہ وچ شہر وچ اک کوٹھی وی خرید دیندا اے ایہہ سارا کجھ سارے بھراواں دی صلاح نال ہوندا اے۔ کلثوم نوں اپنے پیو دے دنیا توں ٹر جان دا ملال ہمیش رہندا اے۔ اوہ اوہناں دی بخشش واسطے دعا کر دی رہندی اے۔

کلثوم دی کہانی اک پنڈ دی اجہی جذباتی تے سوہنے دل والی کڑی دی کہانی اے جیڑی محبت اک حد وچ رہ کے کر دی اے۔ کدھرے وی حد توں زیادہ نہیں وددی سگوں چپ چاپ اپنے آپ نوں روگی کر لیندی اے۔ مظفر وی کدھرے محبت دے معاملے وچ چھچھورا نہیں ہوندا۔ دونویں دوسریاں دی مدد نال اک دوجے دا ساتھی بننا چاہندے نیں۔ ناول دے باقی کردار وی پنڈ دی وسوں نال جڑے ہوئے کردار نیں۔ مختار احمد ورگے انکھ والے تے آکڑ والے پیو جیہے وی ساڈھی ایس وسوں وچ ملدے نیں۔ منظور تے شکیل ورگے

روشن کردار ساڈھی تعلیم دی پیداوار نے۔ ناول کدھرے وی اوپرا تے جعلی نئیں لگدا۔ زبان خوبصورت تے سوہنی اے۔ چھوٹے چھوٹے مکالمے ساڈی وسوں دی عکاسی کر دے نیں۔ زبان وچ اردو حرفاں دا استعمال قدرتی طریقے نال ہویا اے۔ لکھاری دی ناول تے گرفت مضبوط اے۔ تکنیکی لحاظ نال صحیح ناول اے۔

14. سانول

لکھاری: فیاض حسین قاصر فریدی چھپن ورھا: 1989ء

پبلشرز: ڈیرہ غازی خان، سانول سرائیکی ادبی اکیڈمی صفحے: 351 باب: 18

فیاض حسین قاصر دا ناول 'سانول' اک وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔ سرائیکی بولی دے اکثر ناول اپنے وسیب دے حوالے نال لکھے جاندے نیں۔ 'بہرام خان' ایس علاقے دا وڈا زمیندار تے چنگے سبھا دا مالک ہوندا اے۔ اپنی رعایا دا خیال رکھدا اے۔ فجر دی نماز توں بعد کچہری لا کے لوکاں دے مسئلے مسائل حل کردا۔ اوس دے کیتے ہوئے فیصلیاں تے لوکی متفق ہوندے نیں۔ اوہ پریا دا پردھان سی۔ 'سانول' بہرام خان دا پتر اے۔ ناول دا نائیک وی اے۔ چنگے کردار دا مالک اے۔ 'بہرام خان' دے اک راہک 'جام' مازڈی دھی 'سہاگن' بڑی سوہنی تے سگھڑ سی۔

لکھارے اوہدے حسن ایس طرح بیان کردا اے:

> ''اوہدا حسن سارے علاقے وچ مشہور ہا۔ چہرے تے مست اکھ۔ لمبا پتلا تے سوہنا نک۔ پوبلا تے سدھا سوہنا چہرہ، چھوٹا اجیہا، موتیں آنگوں چٹے دند، لال غلابی چپ، خون ٹپکیندیاں گلھیں، کالے لشیر تے ٹنگے لمبے لمبے وال، درمیانہ قد بس اوہیں سمجھو جو سہاگن کو اللہ تعالیٰ اپنے ہتھ نال کلھے ویلے بہہ تے بنایا۔'' (280)

بہرام خاں دا پتر 'سانول' اک راہک دی کڑی نوں دل دے بیٹھدا اے تے دن رات اوہدے سفنے ویکھدا اے۔ سہاگن خوبصورت ہون دے نال نال خوب سیرت وی سی۔ ناول دی کہانی سانول تے سہاگن دے دوالے گھم دی اے۔

'سانول' دے جذبات دا اظہار لکھاری ایہناں سطراں نال کردا اے:۔

> ''اوہندے نزدیک 'سہاگن' دے بغیر زندگی نامکمل تے بے رونق اے۔ ول اوں ای فیصلہ کیتا جو سہاگن کو حاصل کرن واسطے جو وی قربانی ڈیونی پئی خوشی نال ڈیساں۔'' (281)

ناول دی کہانی سانول تے سہاگن توں علاوہ ایس علاقے دی لوکائی دی وی دس پائی اے۔ ناول نوں مختلف باباں وچ ونڈ دتا گیا اے۔ ہر باب دے سرناوے پٹھ کسے نہ کسے مسئلے تے گل کتھ کیتی گئی اے۔ 'بہرام خاں' 'لالو' دے قتل دا فیصلہ کردا اے۔ ایس باب وچ 'بوٹا' دا تعارف کروایا اے۔ فیر 'شیر تے ناگ' دے عنوان پٹھ شیرو تے ناگ دا واقعہ بیان کیتا اے۔ سہاگن دی طبیعت خراب رہندی اے تے اوس دا پیو 'جام ساز' اوس دا علاج اک پرکھنڈی پیر کولوں کروا اندا اے۔ اس طرح لکھاری نے اپنے علاقے دے پیراں دی اصلیت توں گھنڈ چکیا اے۔

ناول کار نے برصغیر دی ونڈ دے حوالے نال مہاجراں نال مقامی لوکاں دا حسن سلوک وی بیان کیتا اے۔ ہجرت دے دکھاں دا وی ذکر ملدا اے۔ بوٹا خاں وی ہجرت کر کے پاکستان آیا سی۔ اوس دی دھی نرگس اوس نوں بعد وچ ملدی اے۔ بوٹا خاں جدوں دھی نوں ویکھدا اے تے اوس نوں ونڈ دا نقشہ یاد آ جاندا اے۔ ایتھے لکھاری دیاں سطراں ویکھو:۔

> ''بس بولے دے آکوں تقسیم ہندوستان دا سارا نقشہ آ گیا۔ اوہدے نکے تے مٹیل پھٹ ول ساوے تھی گئے۔ اوہدے سامنے اوہدی گھر آلی دی لاش تڑپھدی پئی ہئی تے ناول اوہدے دوجھر اواں دیاں لاشاں جیہو کے کڑیاں ماما تے جنڈ وتی پے ہن۔'' (282)

'بہرام خاں' نوں اللہ بلاوا لیندا اے۔ فیر اوہدی تھاں تے 'سانول' کچہری لگاندا اے۔ لوکاں دے فیصلے کردا اے۔ 'بہرام خاں' سانول تے سہاگن توں علاوہ اہم کردار سانول دی ماں پٹھانی، بیٹی خاں زادی، داماد بھورل تے بہرام خاں دا منشی محمد بوٹا نیں۔

ناول کار نے پینڈو وسوں دے حوالے نال بہت کجھ لکھیا اے۔ چھوٹیاں موٹیاں رسم و رواج دا ذکر کیتا اے۔ اپنے علاقے دے منظر نگاری وی سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ اخیر تے 'سانول' دی شادی سہاگن نال ای ہو جاندی اے۔ لکھاری ایس دی حیاتی بارے لکھدا اے:

> ''شادی دے بعد سانول خاں دی زندگی بہوں رنگین تھی گئی۔ سارا سارا اڈ جہہ او باہر کچہری تے دوجے کم کار وچ رُدھا رہندا پر شام کو بنیں و یلے تھکا ترٹا گھر اندا ہا۔ تا سہاگن دا پیا اوہدی خدمت تے فرمانبرداری اوندے تھکیڑے لاہ دیندی ہائی۔'' (283)

ناول کار نے اک انقلابی سوچ دا اظہار کیتا اے۔ اک راکھ دی دھی تے زمیندار دے پتر دی شادی کروا کے وڈے چھوٹے دے فرق نوں مٹایا اے۔ پروفیسر سجاد پرویز ایس ناول دے حوالے نال رائے

دیندے نیں:۔

''فیاض ناصر فریدی کے ناول' سانول' میں بتایا گیا ہے کہ قیام پاکستان کے وقت ہجرت کر کے آنے والوں کے ساتھ سرائیکی لوگوں نے انصار مدینہ کا سا برتاؤ کیا۔''(284)

ہجرت تے قیام پاکستان دے حوالے نال بہت سارے ناول پنجابی زبان وچ تخلیق ہوئے۔ ایہہ ایسا موضوع سی کہ ایس توں ہر احساس ادیب متاثر ہویا۔ فیاض حسین قاھری خود وی ایس ناول دے بارے لکھدے نیں:۔

''میں زیادہ دعوٰ تاں نہیں کردا پر اتنا عرض کرلیاں جو' سانول' ہک مکمل سرائیکی وسیب دے مسائل دا ترجمان اے۔''(285)

غلام حسین راہی گبول'' پہلا آکھن '' وچ لکھدے نیں:۔

''پس ناصر فرید ہوریں کوئی اجہی گال یا رسم نہیں چھوڑی جہڑی انہاں پیش ناں کیتی ہووے۔ ناول پڑھدیں ہوئیں لگدے جو پڑھن آلا خود گھمدا پھردا اے سب کجھ ڈیکھدا ودے۔''(286)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز اک ہور کتاب وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''یہ ناول سرائیکی ثقافت اور معاشرتی مسائل کا ترجمان ہے۔ وہ دیہاتی ثقافت کو شہری ثقافت سے بہتر قرار دیتا ہے۔''(287)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ایہ ناول ساڈی ثقافت دا ترجمان اے۔

15. رت تے ریتا

لکھاری: سلیم خاں گمی **چھپن ورہا: 1990ء**

پبلشرز: لاہور، اردو بازار، عزیز پبلشرز

سلیم خاں گمی دا ناول 'رت تے ریتا' سانجھے سماج دی کہانی اے۔ سجھیاں پہڑ ان توں محسوس کرن دی گل اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار چاچا شفعیا اے۔ 'دکھنکرو' اوہدا خدمتی اے تے موخولیا جیہا کردار اے۔ 'سلطان' اک جوان گبھرو ذات دا 'پٹھان' اے۔ ایہہ چاچا شفعیا دے دوست دا پتر اے۔ 'مومی' (ممتاز) وی چاچا شفعیا دے یار 'ایوب' دی دھی اے۔ 'ایوب' انگلینڈ وچ الکمشنر ہوندا اے۔

'تاجا سمگلر' چاچا شفعیا دے نال انڈیا توں اک رقعہ لے کے آندا اے۔ ایہہ رقعہ کرتار کور ولوں سی۔

جس وچ اوس لکھیا سی کہ ڈاکو گرمیل سنگھ تے گرمیت سنگھ نے اوس دے گھر والے سردار ست سنگھ نوں قتل کر دتا اے۔ گھر چوں ہور نقصان دے علاوہ ٹریکٹر چوری ہو گیا اے۔ جوائی سنتو کھ سنگھ نوں حوالات وچ بند کر دتا۔ اوہدا پتر مشتاق سنگھ کالج دی پڑھائی چھڈ کے گھر آ بیٹھا اے۔

'کرتار کور' دے درد نوں چاچے شفیعے نے بہت شدت نال محسوس کیتا۔ ناول کار ایس پیڑ نوں اسطرح بیان کر دا اے:۔

""انڈیا وچ اک شخص ست سنگھ مردا اے تے چاچا شفیعا پاکستان وچ غمگین ہو جاندا اے۔ کمال اے۔ نہ اوہ اپنے دیس دا نہ اوہ اپنے مذہب دا۔"" (288)

ایتھے ناول کار نیں سانجھے پنجاب وچ وسن والیاں دے جذبات تے اخلاقی قدراں دی دس پائی اے۔ تے 'چاچے شفیعا' تے ست سنگھ دے احسان دا بڑا بھار سی۔ کیونکہ اوہدا ٹبر داہ جو ست سنگھ دی شفقت تے مہربانی دا نتیجہ سی۔ ونڈ ویلے دے فسادات وچ ست سنگھ نے اوہناں دی بڑی مدد کیتی سی۔ 'چاچا شفیعا' اپنے یار دے ٹبر دی مدد کرن واسطے انڈیا جان دا فیصلہ کر دا اے۔ سلطان، ٹھنگرو تے طالب فراڈیا وی اوہدے نال ٹر دے نیں۔ اوہدا ساتھ وی دیندے نیں۔

انڈیا وچ اوہ ست سنگھ دی حویلی اپڑ دے نیں۔ حویلی تے جندرہ لگیا ہویا سی۔ اوہ جندرہ ترڑوا کے کھڑکیاں کھول دیندا اے۔ سلطان کھڑکیاں تے دروازے کھولے رکھن تے کہندا اے:۔

""اسیں ست سنگھ دی حویلی تے گھر اندر نویں نروئے ہوا لے کے آئے آں۔ گھٹن نوں ختم کراں گے۔ ایہہ گھٹن خوف دی پیداوار اے۔ اسیں خوف دے خلاف جہاد واسطے آئے آں۔"" (289)

ایتھوں اندازہ ہوندا اے کہ اوہ ست سنگھ دا بدلہ کتنے نڈر ہو کے لین آئے سی۔ سلطان خان چاچے شفیعے نال مل کے بڑی سوجھ بوجھ نال ست سنگھ دے دشمناں دا خاتمہ کر دے نیں۔ 'سلطان' نے اپنا ناں 'دل جوت سنگھ' تے چاچے شفیعے نیں اپنا ناں 'کھڑک سنگھ' رکھیا سی۔ 'طالب فراڈیا' نے اپنا ناں 'سندر سنگھ' رکھیا سی۔ اوہ سب توں پہلاں 'گرمیل سنگھ' دی حویلی نوں ساڑ دیندے۔ اوتھے دے تھانیدار وی رشوت خور ہوندے نیں۔ تھانہ ڈھلواں دا تھانیدار 'درشن سنگھ' وڈھی لے کے رپورٹ اوہناں دی مرضی مطابق لکھدا اے تاں اوہ 'ست سنگھ' دے جوائی 'سنتو کھ سنگھ' نوں وی تھانیوں چھڑوا لیندے نیں۔

ناول کار سکھ مذہب دے حوالے نال لکھدا اے کہ مسلماناں دے مذہب تے سکھاں دے مذہب

دیاں کجھ شیواں ملدیاں جلدیاں نیں۔اوہ لکھدے نیں:۔

""سکھ وی بتاں دی عبادت نہیں کردے۔سکھ وی بتاں نوں نہیں من دے۔ساڈے وچ ذات پات دا وکھیواں نہیں سکھاں وچ وی نہیں۔گورو کا لنگر ایس دا عملی ثبوت اے۔ہاں یاد آیا بابا نک نے نماز وی پڑھی،وضو وی کیتا،بابا نک وتی تے حج وی کیتا اوہ اک سال تیک مکہ شریف رہے۔"(290)

چاچا شفیعا تے 'سلطان خان' 'سنت سنگھ' دے دشمناں نوں چنگی طرح تباہ کر دیندے نیں۔'گرمیت سنگھ' ماریا جاندا اے۔'گرمیل سنگھ' دی دھی دا رشتہ 'سنت سنگھ' دے پتر 'مشتاق سنگھ' نال طے ہو جاندا اے۔دشمنی مک جاندی اے۔'سنت سنگھ' دا سارا نقصان پورا ہو جاندا اے۔'چاچا شفیعا' 'سنت سنگھ' دے بچیاں دا ویاہ کر کے واپس پاکستان آ جاندا اے۔رستے وچ 'گھنگوڑ' دی سرحد تے ماریا جاندا اے۔'سنت سنگھ' دے قاتلاں چوں صرف 'ایسر سنگھ رندھاوا' بچ کے ولایت دوڑ جاندا اے۔

پاکستان آ کے سلطان دا ویاہ ممتاز عرف 'مومی' نال ہو جاندا اے۔چاچے دا دوست 'ایوب ڈھی' تے جوائی نوں ولایت لے جاندا اے۔چاچے شفیعے نوں وی ضد کر کے ولایت لے جاندے نیں۔ایتھے لکھاری انگلینڈ دی رہتل بہتل دے حوالے نال ناول وچ لکھدا اے۔چاچا شفیعے نوں دیسی کھانیاں دا ریستوران بنا دیندے نیں ایس دا ناں 'مومی ریستوران' رکھدتا جاندا اے۔ناول کار لکھدا اے:۔

'مومی ریستوران' دا انگریزی،اردو،ہندی تے گورمکھی وچ بورڈ لا دتا۔اک باورچی کے دوجے ریستوران کولوں زیادہ پیسے دے کے توڑ لیا تے چار انگریز کڑیاں نوں شلوار قمیض پوا کے ویٹری تے لا دتا۔لوک کھانا کھاون نوں گھٹ تے اوہناں نوں ویکھن زیادہ آون لگ پئے۔"(291)

ناول کار ناول وچ جس طرح دا ماحول اوسطرح دی تصویر کشی بڑی فن کاری نال کردا اے:۔

""چاچے شفیعے' دا لندن آون دا مقصد ایہہ وی سی کہ اوہ سنت سنگھ دے قاتلاں چوں بچ جان والے قاتل 'ایسر سنگھ رندھاوا' نوں ختم کر سکے۔ایسر سنگھ رندھاوا لندنوں واپس انڈیا ٹر جاندا اے۔'چاچا ایوب' دی مدد نال برٹش پاسپورٹ حاصل کر کے انڈیا جاندا اے۔اوتھے جا کے ایسر سنگھ رندھاوا نوں قتل کر دیندا اے۔انڈیا دی گورنمنٹ اوس نوں ڈاکو ختم کرن دے انعام وچ چار مربع انعام وچ دیندی اوہ ایہہ مربعے 'سنت سنگھ' دے پتر 'مشتاق سنگھ' نوں دے دیندا اے۔واپس پاکستان آندیا ہویاں چاچا شفیعا سرحد تے پولیس دیاں گولیاں دا

نشانہ بن جاندا اے۔ لاہور دے اخبار وچ خبر لگدی اے۔

> ”شکر گڑھ دے بارڈر اتے سمگلراں دے دو جتھیاں دا مقابلہ ہویا، جس وچ اک سمگلر ماریا گیا۔ جس دا ناں مشتعیا سی ۔ قاتلاں دا پتہ نہیں چل سکیا۔ پلس تفتیش کر رہی اے۔“(292)

ناول کار نے سانجھے وسیب دی کہانی تخلیق کیتی اے۔ اخلاقی قدراں نوں اساریا اے۔ تکنیکی لحاظ نال ناول اک بھرپور لکھت اے ۔ ناول وچ تن قسم دے وسیب وکھائے گئے نیں۔ مغربی، مشرقی پنجاب تے انگلینڈ دی رہت ۔ ناول انڈیا دی ونڈ ہجرت دیاں پیڑاں تے یکیاں یاریاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول وچ فلمی ایکشن تے تھرل پائی جاندی اے۔ ناول دی کہانی وچ جھول وی پایا جاندا اے۔ ’چاچے شفیعے‘ تے اوہناں دے ساتھیاں دا ہندوستان جان کے آرام نال اتنے کارنامے کر لینا اک حیرت انگیز گل لگدی اے۔ انگلینڈ جانا تے فیر ایسر رندھاوا دے پچھے ہندوستان جانا۔ اوتھے بے شک اوہناں ڈاکو مارے پر کسے نے اوہناں تے شک نہیں کیتا کہ ایہہ کون لوگ نیں؟ انعام الحق جاوید ناول دے دو اہم کرداراں بارے ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ”کن کٹے شفیعے اور اس کے نوجوان ساتھی سلطان کو ناول نگار نے جو ہیرو اور سائیڈ ہیرو کی بے پناہ شکست شخصیت دی ہے وہ صرف ایکشن تھرلر ہی میں ممکن ہوتی ہے۔“(293)

ناول کار نے اک ناممکن گل نوں ممکن بنا دتا۔ ایہہ ناول اخلاقی قدراں دا پاسدار اے۔

16. رلدے ہیرے

لکھاری بابو جاوید گرجاکھی **چھپن ورہا: 1990ء**

پبلشرز: گوجرانوالہ، فروغ ادب اکادمی، 9 بی سیٹلائٹ ٹاؤن گوجرانوالہ

صفحے: 96 **باب: 9**

بابو جاوید گرجاکھی ہوراں دا ناول رلدے ہیرے بالاں واسطے لکھیا گیا اے۔ ایہہ نیویاں دے بالاں دی حیاتی دی دس پاندا اے۔ ایس دا مرکزی کردار شہزادا اے۔ ایس دا تعلق اک پنڈ نال ہوندا اے۔ نکے ہوندے دا پیو فوت ہو جاندا اے۔ اوس دا باپ اوس نوں وڈے بندے نال ملانا چاہندا سی۔ شہزادہ اوس وڈے بندے دی تلاش وچ شہر اپڑدا اے۔ اوتھے پہلے جیب کتریاں دے ہتھے چڑھدا اے تے فیر منگن والے اوس

نوں لے جاندے نیں۔ دونوں گروہ اوس نوں بدلن وچ نا کام رہندے نیں۔ اوہ نس کے اک شخص نیچے کول اپڑ جاندا اے۔ ایس شخص دے چھ عدد بچے محنت مزدوری کردے۔ گھر وچ وڈھے چھوٹے رل کے لفافے بناندے نیں۔ ایس گھر دے بچیاں دا بچپن کھولیا گیا سی۔ لکھاری ایہناں بچیاں دے حوالے نال لکھ بند وچ لکھدا اے:۔

"پر شہزو ے اصل ہیرے نیں اسیں نہ تے اوہناں دی قدر کردے آں تے نہ ای حفاظت
بوہ وچارے جھکے ٹھڈے کھاندے نیں۔ پر ساتوں کیہ ساڈیاں تے اکھاں بند نیں ساتوں
ایہہ ہیرے کیہہ دسن" (294)

لکھاری ایس ٹکڑے ناول نما وچ معاشرے وچ غریب بچیاں دی حیاتی دے حوالے نال عکس بندی کیتی اے۔ نیتے دے بچے تھاں تھاں تے نوکری کردے تے مالکاں کولوں جھاڑاں کھاندے نیں۔ اوہ مشین دی طرح نکی عمرے کم کردے۔ اوہناں زندگی وچ آرام تے سکون نہیں سی۔ حق حلال دی کمائی کھان والے بچے رولدے نیں۔ جیب کترے بچے عیش کردے نیں۔ ناول کار بچیاں نوں دسنا چاہندا اے کہ اپنے ضمیر دا سودا کرنا ہر اک دے بس دی گل نہیں۔

ناول کھلے اخیر دا اے۔ ناول کار نے شہزادو دے بارے کجھ نہیں دسیا کہ اوہدا اخیر کی سی۔ اوس دا ناول ایہناں سطراں نال ختم ہو جاندا اے۔

"پر اصلی ہیرے تے اوہ جاپ دنیں 'کالے' وسیا نیں تہیں اصلی ہیرے اسیں آں 'کالے' جنہاں نوں جگ تراش رہیا۔ اسیں سوناواں جیہڑا دکھاں غماں تے ماں دی بھٹی وچ تپ کے کندن بن رہیا اے۔ ایس ہیرے ای آں 'کالے' آہیں ہیرے ای آں.

ایہہ توں ٹھیک کہنا ایں شہزادے۔ اسیں واقعی ہیرے ای آں پر ---- رلدے
ہیرے ---- کالے نے آکھیا تے دونویں تیز تیز پیر پٹن لگ پئے۔" (295)

Child Labour دے خلاف ساری دنیا تے تحریکاں کم کر رہیاں نیں۔ بابو جاوید گرجاکھی ہوراں نے ایس موضوع تے ناول لکھ کے اک آفاقی مسئلے نوں چھوہیا اے۔ ناول تے بچیاں دے واسطے پر وڈھیا واسطے وی ایس وچ دل چسپی موجود اے۔

ایس تیسرے دور وچ افضل احسن ہوراں دا ناول 'دوآبہ' تے سلیم خان گمی ہوراں دا ناول 'رت تے ریتا' اک خاص قسم دی معاشرت جیہڑی سکھاں تے مسلماناں دی 'سانجھ' دی دس پاندی اے۔ ایہناں دوناں ناولاں وچ اوس پینڈو وسیب نوں سوہنے ڈھنگ نال لکھیا اے جدوں سکھ تے مسلمان رل مل کے رہندے سی۔ نسرین بھٹی دا ناول 'کنجھل' تے کہکشاں ملک دا ناول 'چلکڑ رنگی موتی' برصغیر دی ونڈ توں پیدا ہون والے اثرات دے حوالے نال لکھے گئے نیں۔ ایہہ ناول وی معاشرت دی نمائندگی کردے نیں۔ اصغر شامی دا 'پریت' 6' صفیہ صابری دا 'سدھراں دے پھل' تے فیاض حسین قاصری فریدی دا ناول 'سانول' تے ظفر اشاری دا ناول پیاج رومانی پکھ دے ناول نیں۔ محمد اسماعیل احمدانی دے دو ناول ایس دور وچ چھاپے چڑھے۔ 'چھولیاں' تے 'امر کہانی' دونویں ناول علامتی تے اُلجھے خیالاں دا تاثر دیندے نیں۔ اک طرح دی Theme رکھدے نیں۔ فخر زمان دے ناول 'بندی وان' تے 'بے وطنا' ملکی سیاست دے حوالے نال تخلیق ہوئے نیں۔ فخر زمان دے ناولاں دی Theme وی ملدی جلدی ہوندی اے۔ آغا اشرف دا ناول 'سوچ سمندر' چار نکے ناولٹاں دا مجموعہ اے۔ ایہناں وچ معاشرتی تے نفسیاتی پکھ وکھایا اے۔ افضل احسن ہوراں دا ناول 'سورج گرہن' اک وکھرا ناول اے۔ جیہڑا پہلے دوناولاں توں وکھری تکنیک تے رجحان 'پچھا' سار یا گیا اے۔ ایس دور وچ جاوید گرجاکھی دا ناول 'رلدے ہیرے' ، بچیاں دے مسئلے Child Labour دے حوالے نال تخلیق ہویا۔ ایس دور وچ ناولاں دا گراف پہلے ناولوں معمولی جیہا بلند ہویا۔ ایس دور وچ سولاں (16) ناول تخلیق ہوئے۔ رجحانات تے موضوع دے حوالے نال وی اضافہ ہویا۔

چوتھا دور

(1991ء تا 2003ء)

چونتی (34) ناول

نمبر	ناول	ناول کار	سال
(1)	چیڑھاں دی چھاں	ارشد چہال	1991ء
(2)	سارے سگن سہاگڑے	دلشاد کلانچوی	1991ء
(3)	سنجان	نذر حسین جانی	1992ء
(4)	چیتر باغ	سجاد حیدر	1992ء
(5)	لہورنگی سویر	احسان باجوہ	1994ء
(6)	دوردراڈے	صابر رضا	1994ء
(7)	بھاگ سہاگ	راہی گبول	1994ء
(8)	پراناں پنڈ	الیاس گھمن	1994ء
(9)	مٹی واجاں ماردی	الیاس گھمن	1994ء
(10)	اک چونڈی لون دی	فرزند علی	1994ء
(11)	تتلیاں تے ٹینک	احمد سلیم	1994ء
(12)	اپنی وتی	بابو جاوید گرجاکھی	1995ء
(13)	ڈراکل	حسین شاہد	1995ء
(14)	پکی سڑک	سردار خاں	1995ء
(15)	بھمبل	فرزند علی	1995ء
(16)	کمذات	فخر زماں	1996ء

(17) ٹانواں ٹانواں تارا	منشاء یاد	1997ء
(18) سانول موڑ مہاراں	اقبال بانو	1997ء
(19) عذاب دن عذاب راتاں	جمیل پال	1999ء
(20) تریہ	میر تنہا یوسفی	1999ء
(21) عشق لتاڑے آدمی	زاہد حسن	1999ء
(22) سیر پکا دل	ستار طاہر	2000ء
(23) جھوکاں تھیسن آبا دول	جمشید کلانچوی	2000ء
(24) سانگاء	انور چوہدری	2000ء
(25) اک سمندر پار	میر تنہا یوسفی	2000ء
(26) وتھاں سفنے کیرے	علی اختر	2001ء
(27) پندھ	افضل احسن رندھاوا	2001ء
(28) کھدو	میر تنہا یوسفی	2002ء
(29) کوکن بیر	ارشد چہال	2002ء
(30) مہرو	اقبال حسین بھپلا	2002ء
(31) کونج	راہی گبول	2002ء
(32) گینڈے گل گلاواں	الیاس گھمن	2003ء
(33) چاچا چکری	الیاس گھمن	2003ء
(34) باگاں والے راہ	عذرا وقار	2003ء

چوتھا دور

1991ء تا 2003ء تک

ایس دور دا اگر پہلے دوراں نال مقابلہ کریئے تے ایہہ اک بھرواں دور اے۔ ایس دور وچ کل چونتی ناول تخلیق ہوئے۔ جیہڑے وکھو وکھ موضوعات تے رجحانات رکھدے نیں۔

1991ء وچ دو ناول تخلیق ہوئے۔ ارشد چہال ہوراں دا 'چیڑ حیاں دی چھاں' پوٹھوہاری بولی دا ناول اے۔ ایہہ اک معاشرتی رومانی لکھت اے۔ دلشاد کلانچوی دا 'سارے سگن سہاگڑے' وی معاشرتی تے مقصدی ناول اے۔

1992ء وچ دو ناول سجاد حیدر دا 'چنتر باغ' تے نذر حسین جانی دا 'سنجان' چھاپے چڑھیا۔ چنتر باغ اک خاص ویلے دی دس پاندا اے۔ ایہہ اک عصری ناول اے۔ 'سنجان' ساڈے پنڈ وسیب دی عکاسی کردا اے۔ ایس کر کے ایہہ اک وسیبی ناول اے۔

1994ء وچ ست (7) ناول چھاپے چڑھے۔ احسان باجوہ دا ناول 'لہورنگی سویر پنڈوڑ' پنجل دے حوالے ال الیکیا گیا اے۔ ایہہ اک وسیبی ناول اے۔ صابر رضا دا ناول دو ررراڈے لوک دور جتلاں دی عکاسی کردا اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ راہی گبوں دا 'بھاگ سہاگ' معاشرتی رومانی لکھت اے۔ الیاس گھمن دا 'پرانا پنڈ' اک معاشرتی ناول اے۔ اوہناں دا ناول 'مٹی واجاں ماردی' اک ہڈ بیتی اے۔ فرزند علی دا 'اک چونڈی لون دی' اک پرولتاری ناول اے احمد سلیم دا ناول 'تتلیاں تے ٹینک' اک خیالاں دا ناول اے۔

1995ء چار (4) ناول چھپے۔ بابو جاید گرجاکھی دا ناول 'اپنی وتی' علامتی ناول اے حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' Novel by ideas اے۔ سردار خاں دا ناول 'کچی سڑک' وسیبی ناول اے۔ فرزند علی دا ناول 'بھمبل' اک پرولتاری ناول اے۔

1996ء وچ فخر زمان دا ناول 'ممنوعات' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک سیاسی تے علامتی ناول اے۔

1997ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ منشا یاد دا 'ٹانواں ٹانواں تارا' اک معاشرتی ناول اے۔ اقبال بانو دا ناول 'سانول موڑ مہاراں' اک رومانی تے مقصدی لکھت اے۔

1999ء وچ تن ناول چھپے۔ جمیل پال دا 'عذاب دن عذاب راتاں' اک ہڈ بیتی ناول اے۔ میر تنہا یوسفی دا 'تریہ' اک نفسیاتی لکھت اے۔ زاہد حسن دا ناول 'عشق لتاڑے آدمی' اک وسیبی ناول اے۔

2000ء وچ چار ناول چھاپے چڑھے۔ ستار طار دا ناول 'سیر پکا ول' اک مقصدی ناول اے۔ جمشید کلانچوی دا 'جھوکاں تحسین آباد دول' اک رومانی مقصدی ناول اے۔ انور چوہدری دا ناول 'سانگا' اک سیاسی ناول اے۔ میر تنہا یوسفی دا ناول 'اک سمندر پار' اک عصری ناول اے۔

2001ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ علی اختر دا ناول 'وتھاں سجنے کیرے' اک معاشرتی ناول اے۔ افضل احسن رندھاوا دا 'پندھ' اک رومانی تے معاشرتی ناول اے۔

2002ء وچ دو ناول چھپے۔ میر تنہا یوسفی دا ناول 'کھدو' اک اتہاسک ناول اے، ارشد چہال دا ناول 'کوکن بیر' پوٹھوہاری بولی دا معاشرتی ناول اے۔ ایس وچ شہری تے پنڈو دوویں رہتلاں دی عکاسی کیتی اے۔

2003ء وچ تن ناول چھاپے چڑھے۔ الیاس گھمن دے ناول گینڈے گل گلاواں تے چاچا چکری دوویں بال ناول نیں۔ عذرا وقار دا ناول 'باگاں والے راہ' اک ہڈبیتی اے۔

1. چیڑھاں دی چھاں

لکھاری:ارشد چہال   چھپن ورہا:1991ء

پبلشرز:اسلام آباد، ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ   صفحے:414   باب:25

ارشد چہال ہوراں دا ناول چیڑھاں دی چھاں پوٹھوہاری لہجہ دا ناول اے۔ ناول دے کردار'فیروز' تے 'مہرین'بنیادی کردار نیں۔ باقی دے سارے کردار ثانوی کردار نیں جیہڑے ویلے ویلے نال کہانی وچ شامل ہوندے رہندے نیں۔ مہرین تے فیروز دی ملاقات اوس ویلے ہوندی اے جدوں مہرین اپنی سوتیلی ماں دے بھراں دیاں بدتمیزیاں توں تنگ آ کے اک دن اپنا گھر چھڈ دیندی اے۔ اک انجانی منزل دی تلاش وچ اوہ اجیہے کمرے نماں گھر دے اگے آ کے کھڑی ہو جاندی اے جہدا جندرا ہتھ لان نال ای کھل جاندا اے۔ مہرین آپ مہارے ای کمرے وچ چلی جاندی اے۔ اوس کمرے وچ تھوڑا اجیہا سامان تے کتاباں ہوندیاں نیں۔ کمرے دی حالت توں گھر والے دی مالی حیثیت دا پتہ چلدا اسی۔ مہرین جیہڑی بارش وچ بھجدی آندی اے کپڑے بدل کے اوتھے لیٹ جاندی اے۔ فیروز اک پرائی کڑی نوں اپنے کمرے وچ ویکھ کے پریشان ہو جاندا اے۔ مہرین وی جھجک رہی سی۔ اوہ فیروز نوں دسدی اے کہ اوہ مجبوراً ایتھے پناہ لین آئی تے صبح ایہہ پناہ گاہ چھڈ دے گی۔ فیروز جیہڑا اک احساس دل شاعر ہوندا اے جلدی ای سمجھ جاندا اے کہ ایہہ ملوک جیہی کڑی حالات دی ماری ہوئی اے۔ اوہ اوس نال شریفانہ برتاؤ کردا اے۔ اوس نوں ایہہ وی خیال آندا اے کہ ایہہ شریف کڑی ایہہ ٹھکانہ چھڈ کے کسی مصیبت وچ نہ پے جائے۔

فیروز اچن چیت مہرین نال شادی کرن دا فیصلہ کر لیندا اے۔ اپنے دوست راجہ دی مدد نال مہرین نال نکاح کر لیندا اے۔ 'راجہ' تے اوہدی بیوی اوہناں دی مدد کر دی اے۔ ایتھے ناول کار نے اک کردار'غلام محمد' عرف 'بدھو'دا ذکر وی کردا اے۔ ایہہ نکاح دے مرحلے وچ ایہناں دی مدد کردا اے۔ ایس دا تکیہ کلام'ایہہ کوئی وڈا مسئلہ نہیں'محفل نوں ہمیشہ خوشگوار بنا دیندا اے۔

ناول کار نے کہانی نوں خوبصورت ڈھنگ نال اگے ودھایا اے۔ مہرین تے فیروز ہنی مون واسطے مانسہرے جاندے نیں۔ اوتھے شکور صاحب تے بیگم شکور اوہناں دے میزبان ہوندے نیں۔ اوہناں دی رہنمائی وچ اوہ مانسہرہ تے اوہدے اردگرد دے علاقے دی سیر کردے نیں۔ قدرت دے نظاریاں توں لطف اندوز ہوندے نیں۔ اصل وچ ایہہ 'Narrator' دا کمال ہوندا اے کہ اوہ منظر نگاری کس طرح کردا اے۔

مانسہرے دے نیڑے جو ہاں ،شنکیاری ، جوڑی تے اوگی خوبصورت تھاواں نیں ۔اوس علاقے دے پہاڑاں ، چیڑاں تے چشمیاں نوں لکھاری نے خوبصورت ڈھنگ نال بیان کیتا اے ۔فیروز تے مہرین دی سیر دا ذکر کردیاں لکھاری 'جوڑی' تے 'اوگی' دے حسن نوں اسطرح بیان کردا اے :

''اگلے دیہہ اوہ جوڑی گئے ۔ جتھے چیڑھ دیاں رکھاں تھلے چشمے ابل رہے سی تے ندیاں وگ رہیاں سی اوس توں بعد 'ڈاڈر' 'بفہ' تے 'اوگی' گئے پر جوہ دا حسن وکھر ا تواں تے پہلے کولوں ودھ محسوس ہوندا سی ۔ اوہناں دے دن کسے رومانی ناول دے ورقیاں وانگوں تے راتاں کسے گیت دے مٹھیاں بولاں وانگوں نکھر رہیاں سن ۔'' (296)

فیروز تے مہرین دے گذرے دن ،منظر تے نظارے سارے مل کے اک خاص قسم دی رومانی فضا پیدا کردے سن ۔ناول کار دا انداز بیان اس قدر خوبصورت اے کہ قاری نوں محسوس ہوندا اے کہ اوہ خود وی ایہناں کرداراں دے نال نال گھوم رہیا اے تے قدرت دے حسن توں لطف اندوز ہو رہیا اے ۔

مانسہرے توں بالاکوٹ جاندے نے ایتھے سید اسمٰعیل شہید دے مزار تے حاضری دیندے نیں ۔ اوتھے اک علاقے 'نین سکھ' دے حوالے نال قلم کار لکھدا اے کہ ایس علاقے تے داتاں جہانگیر بادشاہ نے رکھیا سی ۔ اوس دی وجہ ٹی دیاں دکھدیاں اکھاں ایس علاقے دے ٹھنڈے ٹھار پانی نال ٹھیک ہو گئیاں سی ۔ 'کیوائی' توں اگے کاغان وی شروع ہو جاندا اے ۔کاغان دے علاقے وچ 'کنہار' وچوں ملن والی 'ٹراؤٹ' بارے وی لکھاری معلومات دیندا اے ۔

چیڑھاں دی چھاں وچ چیڑھاں نوں دی خاص اہمیت حاصل اے ۔ساتوں چیڑھاں دے تصور نال ای اک خاص قسم دی ٹھنڈک دا احساس ہوندا اے ۔سو ہنے سلکھنے من موہنے نظارے پڑھدیاں ہویاں انج لگدا اے کہ ایہناں وادیاں وچ گھم رہے آں ۔سیف الملوک جھیل دے اردگرد پہاڑاں وچوں ابلدیاں آبشاراں ۔۔۔۔تاراں دا پل ۔۔۔۔اوس تھاں دی وڈی آبشار دا اچن وچیتی پہاڑی دے اوہلیوں نمودار ہو جانا ۔۔۔۔اوس آبشار دا اُچیڈے کھاندے پانی دا زویں تے گرنا تے فیر بدلاں والی گرج نال اوتھاں نوں الحنا اک خاص خوبصورتی پیدا کردا سی ۔ایس نظارے توں صرف ارشد چھال ہوری بیان کر سکدے نیں ۔

جھیل سیف الملوک دی خوبصورتی بارے ناول کار اسطرح بیان کردا اے :

''ایہہ جھیل تے اوہناں دیاں خیالاں توں وی ودھ سوہنی سی ۔ اچیاں اچیاں برفانی پہاڑاں دے وچکار نیلا سرک پانی انج دس رہیا سی جیویں کسے نیں مرمر دے جام وچ نیلم پگھر اج

کے بھر دتا ہووے۔ تے اوس تھرّے ہوئے نیلم دے شیشے وچوں بدلاں دے پرچھانویں
انج تُر رہے سن جیہوں پردہ سیمیں تے کوئی رنگلی فلم چل رہی ہووے۔ جھیل دے کنڈھے
کنڈھے جتھے برف کھر گئی سی او تھے بن رنگ پھر تیاں پھلاں دے دیوے بل رہے
سی۔'' (297)

لکھاری دی ایس تصویر کشی توں ودھ ہور کی تصویر کشی ہو سکدی اے۔

جھیل سیف الملوک تے مہرین تے فیروز دی ملاقات اک پروفیسر تے اوہدی دھی نال ہوندی اے۔ ایتھے پروفیسر صاحب فیروز نوں نوکری واسطے رقعہ دیندا اے۔ پروفیسر صاحب تے اوہناں دی بیٹی اوہناں نال چنگا ویلا گزاردا اے۔

ایس خوبصورت ناول دا آغاز موضوع 'کنڈ پیراں' توں ہویا سی۔ فیروز نوں ایس علاقے وچ نوکری ملدی اے تے اوہ ایتھوں اپنی اگلی حیاتی دا آغاز کردا اے۔ فیروز تے 'مہرین' کنڈ پیراں اپڑدے نیں۔ فیروز 'کنڈ پیراں' دے سکول وچ ہیڈ ماسٹر لگ جاندا اے۔ کنڈ پیراں کشمیر دی دور دراڈی جوہ اے۔ سکول اک خوبصورت تھاں تے بنایا ہوندا اے۔ فیروز نوں ایہہ ویکھ کے بڑی مایوسی ہوندی اے کہ ایس سکول دے بچے پڑھائی لکھائی وچ دل چسپی نہیں لیندے۔ فیروز اک چنگی فطرت دا انسان سی اوہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ ایہناں بچیاں وچ علم دی چاہت دا بیج بو کے چھڈے گا۔ سکول دے ماسٹر صاحب طالب علماں تے علاقے بارے مکمل جانکاری دیندا اے۔ اوہ دسدے نیں کہ ایہہ طالب علم مالی طور تے اتنے مضبوط نئیں ایس کر کے اوہ پڑھن دی بجائے کھیتاں وچ کم کردے نیں۔ ایس علاقے دا سب توں وڈھا سور پیر ہوندا اے۔ جیہڑا ایہہ نہیں چاہندا سی کہ علم دی روشنی ایس علاقے دے لوکاں تک پہنچے۔ فیروز تے مہرین دی رہائش دا مسئلہ سی۔ اوہ دونویں جی ایس جوہ دا جیہا گھر پسند کردے نیں۔ جہدے بارے عجیب و غریب کہانیاں مشہور سی۔ ایہہ 'بابے سخینے' دا گھر سی۔ جس نوں باہر دیاں چیزاں نے ماردتا سی۔ ساریاں دے منع کرن دے باوجود اوہ دونویں اوتھے رہن لگ پیندے نیں۔ پیر اوہناں دے ایس کم توں اوہناں دے ہور خلاف ہو جاندا اے۔ اوہناں نوں آنے تنگ کردا اے۔ 'چن پیر' دی مخالفت دے باجود فیروز تے مہرین اپنے ارادے دے پکے رہندے نیں۔ اوس علاقے دا سردار تے اوہدی دھی شیریں وی اوہناں دا ساتھ دیندے نیں۔

ایتھے لکھاری کہانی وچ اک ہور موڑ لیاندا اے۔ اک ہور رومانی کہانی شروع ہو جاندی اے۔ سردار

دی دھی 'شیریں' تے 'فیروز' اک دوجے وچ دل چسپی لین لگ پیندے نیں پر مہرین بڑی عقل مندی نال ایس تے قابو پالیندی اے۔شیریں دا رشتہ 'چمن پیر' دے ساتھی 'مناں شاہ' نال ہو جاندا اے ایس طراں 'چمن پیر' دا سجا ہتھ اوس توں علیحدہ ہو جاندا اے۔'مہرین' دی عقل مندی نال 'چمن پیر' دی طاقت گھٹ جاندی اے۔دوجے پاسے اوہ اپنا گھر وی بچالیندی اے۔'مناں شاہ' تے شیریں دا ویاہ ہو جاندا اے، اک موقع تے 'چمن پیر' اپنی دشمنی مہرین نوں چک کے کڈھدا اے۔مناں شاہ اپنی منہ بولی بھین نوں موقع تے پہنچ کے بچالیندا اے،

لکھاری نے ناول وچ اصلاحی تے مقصدی پکھ وی دسیا اے۔کشمیر دی ایس سرزمین وچ 'فیروز' تے مہرین اپنے حسن سلوک نال محبت وایثار دے بیج ایار غیر وچ بوندے نیں۔لوکائی وچ اوہناں دی عزت ودھ جاندی اے۔چمن پیر لوکائی سامنے expose ہو جاندا اے۔ایس کہانی دا انت کہانی دے ملوک تے سوہنے کردار مہرین دی جان دی قربانی دے کے ہوندا اے۔چمن پیر دے بندے مہرین نوں ماردیندے نیں۔خود 'چمن پیر' 'مناں شاہ' دیاں گولیاں دا نشانہ بن جاندا اے۔اخیر وچ چمن پیر دی اصلیت وی لوکاں تے کھل جاندی اے۔لکھاری اوس دی اصلیت اسطرح بیان کروا اے:۔

> ''اوس جوہ دیاں لوکاں دیاں اکھاں چوفاڑ کھلیاں رہ گیاں جدوں اوہناں نیں سامنی کندھ والی الماری وچ کالی ماتا دی مورتی دے گل وچ پے ہوئے ہجرے پھل ویکھے۔اج تے اوس جوہ دے لوکاں نوں مڑ مڑ کے اپنے آپ اتے وٹ چڑھ رہیا سی کہ اوہ ورہیاں توں کدھے پچھے لگ ٹر رہے سی۔''(298)

ناول نوں تکنیکی لحاظ نال وی سوہنا اساریا گیا اے۔'چیڑ ھاں دی چھاں' پنجابی ادب وچ لکھے گئے صحت مند ناولاں چو اک اے۔ناول پڑھدیاں ہویاں کدی وی اوہدے پھیلاؤ توں اکتاہٹ محسوس نہیں ہوندی۔سگوں اگاہاں توں اگاہاں پڑھن دی تمنا ودھدی اے۔ایہہ گلے وی ناول دے کامیاب ہون دی نشانی اے۔انعام الحق جاوید چیڑ ھاں دی چھاں دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''چیڑ ھاں دی چھاں کا کینوس بڑا وسیع ہے۔لیکن کرداروں کو زیادہ پھیلایا نہیں گیا۔ناول نگار کرداروں کی نفسیات کو سمجھانے اور بیان کرنے میں کامیاب رہا ہے۔ہر کردار کا مکالمہ اس کی عمر، تعلیم، تجربے اور حیثیت کو نگاہ میں رکھ کر لکھا گیا ہے۔''(299)

'چیڑ ھاں دی چھاں' اک قابل تعریف کوشش اے۔عبید اللہ بیگ نے ایس بارے کجھ اسطراں اپنی رائے نال نوازیا اے:۔

''چیڑ حاں دی چھاں اک ایسا ابھرا اور وادی کشمیر کے پھلوں پھولوں کی خوشبوں سے رچا پہاڑی چشموں اور تیز رفتار ندیوں کے بہاؤ کی نغمگی سے گونجتا ہوا ناول ہے۔ جس میں ماحول کی بھرپور رنگین عکاسی کے ساتھ، پہاڑی دیہاتوں کے عوام کے دلوں کی دھڑکن بھی صاف سنائی دیتی ہے۔ خوبصورت مناظر تو سب کی ہی توجہ حاصل کر لیتے ہیں۔ خوبصورت پردوں کے پیچھے چھپے ہوئے زخموں اور ناسوروں کی نشاندہی ارشد چہال جیسے ادیبوں کا ہی کام ہے۔''(300)

'منشا یاد' نے ایس ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کردے نیں:۔

''جہلم دریا پنجاب دے دریاواں وچوں اک وڈھا لماں تے سرکڈھواں دریا اے۔ اوہدے کنڈھیاں اتے کئی طراں دیاں رتاں دے پھل کھڑے دے نیں تے اوہدے وچ نیلم تے کنہار توں اڈ ہور کئی دریا، ندی تے نالے شامل نیں۔ ''چیڑ حاں دی چھاں' پڑھدیاں ہویاں مینوں لگا، ایہہ اک ہور جہری ندی اے۔ ٹھنڈے مٹھے تے نرول پانی نال مونہہ بھری ہوئی، جیہڑی پنجابی زبان تے ادب دے دریا وچ آرلی اے۔ کئے ای نویں لفظ، محاورے تے اکھان جہلم دے پانیاں اتے تر دے ہوئے ساڈے نیکر اپڑے نیں تے انج لگا اے۔ جنویں پنجابی زبان ہور امیر ہو گئی ہووے۔ جنویں دریاواں دے پانیاں وچ وادھا ہو گیا ہووے۔''(301)

محمد آصف ہوراں نے ناول دا ویروا اس طرح کیتا اے:

''چیڑ حاں دی چھاں' وچ مینوں دو وڈھے گن نظر آئے نیں۔ اک تاں کہن دا ڈھنگ اسلوب بیان جو کہ بہت من بھاوں اے۔ دوجا ایہہ کہ ارشد چہال ہوراں ڈھیر ساری اجہی لفظاں ورتی اے جیہڑی مرکزی پنجاب وچ نہیں ورتیندی۔ انج ارشد چہال ہوراں نے پنجابی زبان نوں مالا مال کرن ول لانگھ پٹی اے۔''(302)

سجاد حیدر ساڈے منے پر منے ادیب تے دانشور نیں اوہناں ایس خوبصورت لکھت نوں خوبصورت لفظاں نال سراہیا اے:

''چیڑ حاں دی چھاں' مٹھی بڑی گوہڑی نیندر آوندی اے پر نیندر تے خمار وچ فرق ہوندا اے۔ مرزا جٹ جنڈ دی چھاں تھلے ستا رہیا تے صاحباں توں غافل ہو گیا۔ اٹھارویں صدی دے انگریز شاعر تھامس مور نے نیند وچ اک وچتر سفنا ویکھیا۔ ایس سفنے نوں 'لالہ رخ'

وچ ڈھال کے اوہنے دردونداں دے دل کٹ لئے۔ میں جدوں ایہہ ناول چھوہیا تے میں
وی چیڑھیاں دی چھانویں نرم ساوے گھاہ اتے سوں گیا تے اج لگا جویں سفنے وچ ای
مہرین، فیروز، سیریں، سردار حیات، مستان شاہ تے پیر گلاب ویکھیا۔ پر جدوں من اپنے
آپ وچ آیا تے وادی تے سنہری دھپ چمک رہی سی تے ہنیر اتھانواں چھڈ گیا سی۔ ہر
پاسے روشنی ای روشنی سی۔ تے فیر بھلا اپنی روشنی وچ کون سو سکدا اے۔ میں وی اٹھ بیٹھا
تے وادی توں تھلے ڈھلے آیا۔" (303)

پروین ملک نے ایس ناول دا ذکر ایہناں لفظاں وچ کیتا اے:۔

"ایس ناول وچ ارشد چہال ہوراں بڑی سوہنی تے نرول زبان ورتی اے۔ چیڑھاں دی
چھاں ورگی خوشبو آئی۔ ٹھنڈی تے سلکھنی ایہہ بہت چنگی گل اے۔ جو گھتاں وچ لکھیاں
ہویاں زباناں تے ثقافت دے رنگ، ست رنگی پینگ وانگوں ادب دے اسمان تے نظر آن
لگ پین گے۔" (304)

چیڑھاں دی چھاں اک ایوارڈ یافتہ ناول اے۔ ایس کر کے ایس نوں پنجابی ناولاں وچ اک خاص
تھاں حاصل اے۔

2. سارے سکھ سہاگڑے

لکھاری: دلشاد کلانچوی **چھپن ورہا: <u>1991</u>ء**

پبلشرز: بہاولپور، اکادمی سرائیکی ادب **صفحے: 303** **باب: 43**

ناول دی کہانی اک کڑی 'فوزیہ' دے اردگرد گھمدی اے۔ 'فوزیہ' کریم بخش دی اکلوتی دھی اے۔
اوہدی ماں 'جانثاں' نوں اوس کلی کلی دھی نال ڈاڈھا پیار ہوندا اے۔ فوزیہ دی تربیت چنگے ڈھنگ نال
ہوندی۔ شروع دی پڑھائی 'میبی مائی' کول ہوندی اے۔ ناول کار میبی دے حوالے نال لکھدا اے:

"میبی دے نزدیک علم ہک نور ہا، ہک سوجھلا ہا، ایں جہان کیتے وی، تے اگلے جہان
کیتے۔" (305)

فوزیہ بڑے شوق نال پڑھدی اے۔ اوہدے تے خدا دی خاص رحمت ہوندی اے۔ اللہ تعالیٰ اوس
نوں شکل وی سوہنی دتی تے عقل وی سوہنی دتی سی۔ اوس دی چاچی 'فاطمہ' تے چاچا اوس نوں اپنے بیٹے
فیروز واسطے منگ لیندے نیں۔ ایہہ پنڈ ورحل دی کہانی اے۔ ایس وچ چھوٹے بچیاں نوں بچپن توں منگ

لیندے نیں۔فوزیہ نوں پڑھن دا شوق سی تے فیروزاک لاپرواہ چھوہیر سی۔فوزیہ وڈھی ہوندی اے تے اوس دا ماسٹر اوس دی علم نال محبت ویکھ کے اوس نوں شہر بہاولپور لے جاندا اے تاں جے اوہ اوتھے مزید پڑھ کے اوس دے ماسٹر دا اوس نوں بہاولپور لے کے جان دا اک ہور مقصد وی سی۔کہ اوہدی شادی اپنے پتر اکبر نال کر نا چاہندا سی۔فوزیہ دا مقصد صرف تے صرف تعلیم حاصل کرنا سی۔پڑھائی دے حوالے نال لکھاری لکھدا اے:

> ''جو فوزیہ کوں ہوشیار تے پڑھائی وچ تیز ڈیکھ تے ساریاں استانیاں اوکوں پیار کیندے ہن۔تے اوندی پڑھائی دا ہبوں خیال رکھیندے ہن۔کیوں جو بال پڑھائی دا شوق رکھیندا ہووے تاں استاداں کوں وی شوق تھیندے جو اوکوں پڑھاون تے خوب پڑھاون۔''(306)

ناول کار اگے چل کے وی کڑیاں دی تعلیم تے زور دیندا اے۔'فوزیہ' دے روپ وچ اوس نے کڑیاں نوں معاشرے وچ اک خاص اہمیت دلان دی کوشش کیتی اے۔فوزیہ دی پڑھائی جاری رہندی اے۔اوس دی شکل صورت سونہڑی سی ایس کر کے کوئی لوکی اوس دا رشتہ منگ دے نیں۔اوس دی ماسی دا پتر'اکبر'اوس تے اپنی چاہت دا اظہار کردا اے۔اوہ کڑی بڑی سمجھداری نال ماسی دے گھر رہندیاں وی اکبر نوں طریقے نال ٹالدی اے سگوں ویلا آن تے اپنی ماسی نال رل کے اوس دا ویاہ وی کر دیندی اے۔

'فوزیہ' دل لا کے پڑھدی اے تے بی۔اے کر لیندی ی۔ایس دوران اوس دی ماسی دے پتر'اکبر'دا سالا'حامد'اوس نوں اظہار محبت کردا رہندا اے۔فوزیہ شہر صرف تے صرف پڑھائی واسطے آئی سی۔اوہ بی۔اے کرن توں بعد اپنی وستی واپس ٹر جاندی اے۔اوتھے اوہ وستی دے سکول وچ پڑھاندی اے۔اوہ چاہندی سی کہ اوہدے علاقے دیاں بچیاں پڑھ کے سمجھدار ہو جان۔ناول دی تخلیق وچ ناول کار دا اک مقصد ایہہ وی سی کہ اوہ بچیاں دی تعلیم تے زور دیندا اے۔فوزیہ نوں اپنے تعلیمی ادارے دی بڑھوتی واسطے افسر اعلیٰ نال وی لڑنا جھگڑنا پیندا اے اخیر اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو جاندی اے۔

دھیاں کڈھیاں وی چنگیاں ہون ماپیاں نوں اوہناں دے ویاہ دی چنتا لگی رہندی اے۔بہت سارے مرحلیاں توں گذرن توں بعد'فوزیہ'دی شادی'فیروز'نال طے ہو جاندی اے۔حالانکہ'فیروز'اوس جتنا پڑھیا لکھیا نہیں سی۔فوزیہ اپنی بچپن دی منگ نوں ایس کر کے وی قبول کر لیندی اے تاں جے اپنی وستی وچ رہ کے اوہ اپنے علاقے دے لوکاں دی خدمت کر سکے۔ویاہ توں بعد اوہ'فیروز'نوں وی پڑھاندی اے۔'فیروز'

وی فلاحی کم وچ اوس دا ہتھ وٹاندا اے۔ فیر اوہ علاقے وچ الیکشن لڑ کے سیاست وچ حصہ لیندا اے۔

ناول کار نے ایس ناول وچ اک پڑھی لکھی کڑی نوں اتنا بہادر، طاقتور تے دلیر وکھایا اے کہ اوہ اپنی وقت دے نمبردار 'عالم شیر' دے پتر اسلم دا مقابلہ کر دی اے۔ 'عالم شیر' دے رعوب دبدبے وچ نہیں آندی اے۔ ایہہ خود اعتمادی وی تعلیم دی دتی ہوندی اے۔ ناول کار نے ناول دے اخیر وچ اپنے خیالاں دا اظہار کجھ اسطرح کیتا اے:

> "نکی بچھوتاں فوزیہ آپڑیں وسیب دے اندھیاریاں وچ سوجھلے دی علامت بن گئی ہئی۔ او مستقل مزاجی، ہمت تے آہر دی نشان ہی!! تے وسیب دیاں ننگریں کیتے نقش قدم ہی!!! تاں جو اوندے اتے ٹُر کے، اپڑیں پیارے وطن پاکستان کوں تعلیم، ترقی، امن تے سکھ دے سوجھلیاں دے چندر چار چوفیر لاون تے لاڈ کھاون!" (307)

ناول کار اصل وچ کرداراں کولوں اپنے خیال دا اظہار کروآندا اے۔ دلشاد کلانچوی ہوری اپنی سوچ دے لحاظ نال اک حب وطن تے اصلاحی ناول کار نیں اوہناں اک مقصد نوں مکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔ اوہ 'منڈھ والی گالھ' وی لکھدے نیں:

> "میں کوشش کیتی ہے جو جویں میڈے ناول دے کردار ہن، جو نظریات رکھیندن، جیویں سوچیندن، بس انھاں کول ناول وچ پورے دے پورے گھن آواں، پڑھن والیاں دے اگوں انھاں دی زندگی دا پورا نقشہ چھک ڈیواں، اساڈے وسیب وچ طبقاتی تقسیم ضرور ہے تے کنڈ وک وی آندی پئی ہے۔ چھوٹا وڈا، امیر غریب، زمیندار تے مزارع، نمبردار تے رعایا، جٹ تے کمیں، شریف تے بدمعاش وغیرہ وغیرہ، ایہہ طبقات کوئی نویں کوئے نہیں۔" (308)

دلشاد کلانچوی ہوراں دا ناول کافی سوکھا اے۔ اوہناں مقامی رہتل دے حوالے نال چنگی تکنیک نال اس ناول نوں اساریا اے۔ ناول نوں مختلف سرناویاں ہیٹھ ونڈیا ہویا اے۔ ناول وچ جمالیاتی تے رومانی کجھ وی اے۔ تعویزاں تے ہور غلط رسماں رواجاں دی نندیا کیتی اے۔ وطن نال محبت دا اظہار وی ملدا اے۔ اوہ معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندے نیں۔ سب توں وڈی گل کے اوہ کڑیاں دی تعلیم نوں بڑی اہمیت دیندے نیں۔ ناول دی تلاش دے سلسلے وچ اوہناں دی دھی مسرت کلانچوی' ہوراں نال گل ہوئی تے اوہناں دسیا کے لکھن دی حد تک نہیں اوہ عملی طور تے وی دھیاں نوں پتراں تے اہمیت دیندے سی۔ اوہناں

دی دھی مسرت کلانچوی اک منی پرمنی لکھاری نیں۔ تے کالج وچ پڑھاندیاں نیں۔

ناول نوں اک مقصد سامنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ ناول دی زبان وچ سرائیکی بولی توں علاوہ اردو دی ملاوٹ وی اے۔ایس کر کے زبان عام فہم وی ہوگئی اے۔زبان نگر تے سوہنی ورتی اے۔ایہہ سرائیکی بولی دی اک چنگی لکھت اے۔

3. سنجان

لکھاری: نذر حسین جانی **چھپن ورہا: 1992ء**

پبلشرز: لاہور، پنجابی ادبی بورڈ، پاکستان **صفحے: 253** **باب: 5**

'نذر حسین جانی' دا ناول 'سنجان' ساڈے وسیب نال جوڑیا ہویا اے۔ایہہ کہانی دو بھراواں دی اے۔ ملک الٰہی وڈا بھرا چنگا سچار رکھدا اے۔ اوہدے مقابلے وچ چھوٹا بھرا 'ملک درگاہی خاں' اتھرا، چھچھورا، موہنہ پھٹ تے ہتھ چھٹ سی۔ اوس دے نت الاہمے آندے رہندے سی۔ اوہ بڑے بھرا نال وی گستاخی نال بولدا سی۔لوکاں 'الٰہی خاں' نوں دسیا کہ 'راجو' جیہڑا اک کمی سی اوس نوں آجکل درگاہی خاں دا قرب حاصل اے ۔'راجو' دے وارے نیارے نیں۔ اودی قسمت اوس ن توں بدل گئی اے جس دن توں اوسدی دوہتی 'صاحبو' ویاہ کے آئی اے۔ایس قسم دیاں گلاں کرن وچ 'بولو' پیش پیش ہوندا اے۔

'ملک الٰہی خان' تے 'ملک درگاہی خاں' وچ کھچ دھرو جاری رہندی اے۔'ملک درگاہی خاں' ہمیشہ محسوس کردا اے کہ وڈا بھرا اوس نال زیادتی کر رہیا اے۔'درگاہی خاں' دی 'راجو' تے مہربانیاں وی جاری رہندیاں نیں۔'راجو' دے اپنے ساکڑے اشاریاں نال گلاں کر دیندیں۔بولو دا ایہہ کہنا بڑے معنے رکھدا اے:

> "درگاہی خاں دے مقدر جو راجو نال جڑ گئے۔۔۔۔۔ نال ای بولو نچر اہا سا ہیا۔مڑ بولیا
> اساں منگ کھان والے لوک اپنے سیانے نہیں ہوندے کیہ تہاڈے سیانے دا اکھان
> اے۔" پچھ پینیاں، چولاں دے دانے وی اندر چلے جاندے نیں"اللہ جانے رب دا بھانا
> کیہہ ہو گیا اے؟ نالے چھوٹے ملک ہوری وی ہتھ جھاڑ چھڈ دے ہوون گے۔۔۔۔
> ملک درگاہی خاں ہوری وی جتھے پیر جا پاون او تھے خیر ہو جاندی اے نال۔۔۔۔درگاہی خاں
> رائد بندہ اے جدوں نابلی پتھر جا بہوے، ویڑھا برکت نال بھریا بھریا جاپدا
> اے۔" (309)

ایس توں بعد 'الٰہی خاں' درگاہی خاں دے ویاہ دا سوچن لگ پیندا اے۔ 'ملک الٰہی خاں' تے 'درگاہی خاں' دی لڑائی وچ کئی کمین مفت دیاں گلاں سن رہے سی۔ اخیر درگاہی ٹھٹھے دے لوکاں نال صلاح کردا کے اوہ اپنے بھرا 'الٰہی خاں' نال بھوئیں ونڈ لینا چاہندا اے۔

'درگاہی خاں' اوہناں لوکاں نوں نال رکھن واسطے تن گلاں کیتیاں

۱۔ جیہڑی تھاں اوہ لوکاں نوں گھر بناون واسطے دے گا۔ اوس تھاں نوں اگلیاں نسلاں چوں وی کوئی نہیں اٹھا سکے گا۔

۲۔ کسے کمی کولوں اوہ وگار نہیں لوے گا۔

۳۔ تہاڈے چوں اک چودھری متھ لواں گے۔ جیہڑا تہاڈے فیصلے کرے گا۔

لوکی 'درگاہی خاں' دیاں گلاں من کے بابے صوبے کولوں صلاح لیندے نیں۔ 'بابا صوبا' رمزاں نال گلاں کردا اے۔ سارے لوکی درگاہی پیچھے ٹر پیندے نیں۔ ایہہ ناول کار بابا ے صوبے دے مونہوں سچائیاں دی دس پاندا اے۔ ناول وچ اک ہور موڑ آندا اے 'راجو' دو جا ویاہ بابا صوبے دی پوتری 'لاجونتی' نال کرنا چاہندا اے۔ 'ملک درگاہی' اوس دا رشتہ منگن جاندا اے۔ نالے اوس دی ذات توں وچاں مقام دین دا لالچ دیندا اے۔ 'بابا صوبا' بڑے حقیقت پسندانہ جواب دیندے نیں۔ 'درگاہی خاں' 'لاجونتی' تے راجو دی شادی ودھ ودھ کے کردا اے۔ کوٹھا بنا کے دیندا اے۔ حق مہر وی لکھوا دیندا اے۔ اوس وچ گجھی گل نوں لکھاری نے اسطرح لکھیا:

> ''ساتھی بکل وچ 'لاجونتی' تے 'درگاہی خاں' گھنڈ کھیر ہو گئے۔۔۔ فیر راجو دے ذمے ایہو کم رہ گیا۔۔۔ اوہ لاجونتی دا دھیان رکھدا۔'' (310)

ناول وچ پینڈ و رہت دے سارے جھلکارے وکھائے نیں پینڈ دے لوکاں دا 'بابا لبھا' تے اعتقاد۔ درگاہی خاں دی شخصیت دا اک ہور رکھ ویکھن وچ آندا اے اوہ پنڈ وچ اک سکول بنا دیندا اے۔ الٰہی خاں دا بیٹا 'سجاول' تے 'لاجونتی' دی بیٹی 'روپ متی' وی اکٹھے پڑھدے نیں۔ اکٹھے جوان ہوندے نیں۔ ناول دے اگلے حصے وچ نیویاں تے وچیاں دی کھچ دھرو۔ درگاہی خاں دی طبیعت سبھا وچ تبدیلی آگئی۔ سارے لوکی اوہدیاں وڈیاں کردے نیں۔ بن ہر کم وچ 'سجاول' تے 'روپ متی' ہتھ وٹاندے نیں۔ لکھاری نے اپنے خیالاں دا اظہار مکالمیاں راہیں کیتا اے۔ مکالمیاں وچ کدی 'بابا لبھا'' دا واعظ نصیحت تے کدی ملک درگاہی

دیاں گلاں۔ ناول وچ دراصل کئی جگہ اک گل نوں کئی دفعہ دوہرایا گیا اے۔ اک خیال جیہڑا کہ کئی کمین تے زمینداراں وچ فرق اے اوس نوں مختلف طریقیاں نال قلم بند کیتا اے۔ 'بابا صوبا' وی رشتیاں دی پچھان تے زور دیندا اے۔ لکھاری دے ایہہ جملے ویکھو:

''تہاڈی اگلی گل وانگوں رشتے دی پچھان نہ ہووے تے مڑ وی بندہ ادھورا ای رہندا اے۔'' (311)

ایہہ ای ناول دا مرکزی خیال اے۔ اگر اسی غور کریئے تے ناول مختلف خیالاں دا اظہار اے۔ ایہناں وچ ربط نہیں اے۔ مثاں عام فہم نیں۔ ساڈے وسیب دے تجربات دا نچوڑ نیں۔ لکھاری دا مشاہدہ پنڈ دے وسوں دے حوالے نال کافی وسیع اے۔ لکھاری نے مقامی زبان ورتی اے۔ کہاوتاں دا استعمال موقع دے مطابق کیتا اے۔ وارث شاہ دے کلام دے سہارے ناول نوں اگے ودھیا اے۔

ناول دا مرکزی کردار 'درگاہی خاں' دے دو رخ نظر آندے نیں۔ ناول دے شروع وچ جس 'درگاہی خاں' نوں متعارف کیتا گیا او فرق انسان اے ناول ختم ہون تک اوہدی اندر ہور انسان لکیا وکھالی دیندی اے۔ 'روپ متی' تے 'بہاول شیر' دا اہم شکل ہوناوی اک گجھی رمز اے۔ پنڈاں تھاواں دی وسوں وچ ایس قسم دیاں گلاں نوں لوکی برداشت وی کردے نیں۔

ناول کار نے ایس ناول وچ متاں بہت دتیاں نیں۔ سارے کردار متاں دیندے نے تے متاں سخن دے وکھالی دیندے نیں۔ 'بابا صوبا'، 'بابا لبنا'، 'درگاہی خاں'، 'سجاول'، 'شمیر' تے 'روپ متی' سب عقل دیاں پڑیاں نیں۔ 'وارث شاہ' دے کلام دا سہارا لے کے وی خیالاں دا اظہار کیتا گیا اے۔

ایس ناول دا تعلق ساڈے پنجاب دے وسیب نال اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں اسی 'مقامی ناول' کہہ سکدے آں۔ پریم چند تے Hardy دے ناول وی مقامی رنگ دے ناول نیں۔ پنجابی ادب وچ 'احسان باجوہ' دا ناول 'لہور رنگی سویر' تے پروفیسر 'سردار خان' دا ناول 'کچی سڑک' وی ایس طرح دی وسوں دی تصویر کھچدے نیں۔

4. چیتر باغ

لکھاری: سجاد حیدر — چھپن ورہا: 1992ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ — صفحے: 336 — باب: 17

سجاد حیدر دا ناول چیتر باغ ساڈھی پنڈ وسوں دی عکاسی کردا اے ۔ ناول دا نائیک 'مراد' اے ۔ اوس دا تعلق اک زمیندار گھرانے نال اے ۔ اوس دے پنڈ دا ناں 'برج اشراف' اے ۔

ایہہ نکا جیہا پنڈ کھالہ ریلوے سٹیشن توں لہندے پاسے ول اے ۔ ایس پنڈ وچ میاں اشراف احمد دی آل اولاد رہندی اے ۔ ایس خاندان دا موجودہ وڈیرا میاں علی گوہر اے ۔ ایہہ مال افسری توں ریٹائر ہو کے زمینداری نوں سنبھال دے نیں ۔ ایس خاندان دی اپنے علاقے وچ بڑی قدر تے عزت اے ۔ ایس خاندان دے نال جوڑے ہوئے لوکاں وچ منشی دلگیر، اللہ سلطان مانک، روشن، بے جی تے مراد دی ووہٹی زیبی ۔ ایہناں دی رہتل خالص زمیندار گھرانے دی ۔ رہن دا رکھ رکھاؤ بڑا باوقار اے ۔ سواری واسطے گھوڑ تے نال اوہدا باوردی کوچوان سی ۔ اسطرح ناول کار اچے زمینداراں دی حیاتی دی تصویر وکھاندا اے ۔

ناول کار نے اپنی دھرتی دے حوالے نال اپنے علاقے وچ ہون والے 'تخی سرور' دے عرس تے روانہ ہون والے جلوس دا حال وی تفصیلاً لکیا اے ۔ مراد دا ٹبر عرس تے جان والیاں دا ساتھ جاندا اے ۔ لکھاری نے نکی نکی تفصیل وی لکھی اے ۔ بانس تے دو پتہ جن دی رسم وی اے ۔ بال دی خواہش کرن والے لکھدونے وی بنھ دے نیں پر 'مراد' سبز رنگ دا بال پوانٹ بنھ دا ۔ بال پوانٹ ویکھ کے سارے ہس دے نیں ۔ ایس موقع تے میاں صاحب آکھیا: ۔

> ''اگلیاں زمانیاں وچ ہل دے نال نال قلم وی پردھان ہووے گا ۔ دعا کرو بچہ قلم دا کاریگر ہووے۔'' (312)

ایتھے لکھاری پرانیاں رسماں دے نال نال مستقبل وچ قلم دی اہمیت بارے دسدا اے ۔

مردا تے اوہدا ٹبر چیتر وچ تخی سرور دے مزار تے وی حاضری دین جاندے نیں ۔ ناول کار نے سفر دا سارا حال بیان کیتا ۔ تخی سرور دے مزار تے ہون والی ساری کاروائی دا ذکر بڑی عقیدت نال لکھیا اے ۔ ایتھے پروفیسر مخدومی تے اوس دے طالب علم وی ملدے نیں ۔ پروفیسر مخدومی گورنمنٹ کالج وچ فلسفے دے شعبے دے صدر سی ۔ اوہناں دے نال 'ممن طاہر'، 'حسن طاہر' تے ممن طاہر دی سہیلی 'شمن سعید' وی ہوندی اے ۔ ایہہ سارے آپس وچ گھل مل جاندے نیں ۔ تخی سرور دے عرس دی تفصیل ناول کار نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتی اے ۔ فیر کجھ باباں وچ پروفیسر صاحب تے مولوی صاحب دی آپس دی علمی ادبی گفتگو تحریر کیتی ہوئی اے ۔ مولوی صاحب علم دی اسطرح وضاحت کردے نیں: ۔

"علم عام اصول وضع کرن دی قابلیت، خیال دے ادراک، تے عقلی سچائیاں دی دریافت نوں کہیا جاندا اے۔ امام غزالی علم حاصل کرن دے عمل نوں کھوہ کدھن دے فعل نال ملاندیاں ہویاں لکھیا اے۔ جے ایھناں دوواں وچ کھوج دا کم سانجھا اے۔" (313)

ایس ناول وچ اک بنیادی کہانی دے نال ہوروی نکیاں کہانیاں جوڑیاں ہویاں نیں۔ ایہناں چوں اک کہانی مولوی صاحب دی اے۔ اوہناں دے گھر وچ کم کرن والی کڑی نال اوہناں دے پتر ویاہ دی اجازت منگی۔ پر اوہناں دی بیوی اوس نوں اجازت نہ دتی۔ اک دن اوس کڑی نوں دردگردا ہویا۔ اوس دی انھی ماں مولوی سمیع اللہ کولوں مدد منگن آئی۔ کہ اوہدی کڑی نوں جیپ تے اسپتال لے جان۔ مولوی سمیع اللہ دی بیوی نے اجازت نہ دتی۔ کڑی وچاری مرجاندی اے۔ مولوی سمیع اللہ تے بہت اثر ہوندا اے۔ اوہ سب کجھ چھڈ کے گھروں نکل آندے نیں۔ فیر اوہ ساری عمر میاں گوہر کول ای رہے۔ اوہناں دے مرن تے اوہناں دا پتا سلیم آندا اے۔ مولوی سمیع اللہ اک باضمیر انسان سی۔ اوہناں علم نوں اپنی عمر گزارن دا سہارا بنایا۔

دوسری اہم کہانی میاں علی گوہر دی اے جیہڑے پکی عمرے 'پری خانم' دی جال وچ پھنس جاندے نیں۔ 'پری خانم' نے چلتر تے موہ جال سی۔ میاں علی گوہر اوس نال ویاہ کروانا چاہندے سی۔ پر اوہناں دا سالا لالہ سلطان اپنی بہن بے جی دا گھر اجڑدا نہیں ویکھ سکدا سی۔ اوہ پری خانم نوں غائب کروا دیندا اے۔ میاں علی گوہر ایہہ صدمہ برداشت نہیں کردے تے خودکشی کرلیندے نیں۔ ایہہ خودکشی اوہ لاہور والے گھر وچ کردے نیں۔ ایتھے ناول کار ساڈھے زمینداراں دے اک ہور پکھ نوں وکھاندے نیں۔ 'بے جی' دا کردار ساڈھیاں وضع دار تیویاں دی مورت اے۔ اوہناں دا مراد نوں ایہہ کہنا:

"آپنے مکھن نوں لے آیا اے مراد؟ ایہہ کیہو جیہا شکاری میاں علی گوہر؟ کوئی والا اپنا شکار وی کردا اے؟" (314)

ایدے وچ ڈونگھی سیانپ چھپی ہوئی اے۔

ناول وچ چاچے 'گوندل' دا کردار وی اک وفادار یار دا اے۔ اوہ میاں علی گوہر دی حیاتی وچ وی تے موت توں بعد وی یاری نبھاندا نظر آندا اے۔ 'ثمر' اک آزاد خیال کڑی اے۔ اندروں باہروں اکو جہی۔ ملن سار تے فراخ دل وی اے۔ 'زیب' روایتی قسم دی بیوی ہوندی اے۔ اوس وچ وی اک خاص رکھ رکھاؤ ہوندا اے۔

'روشن' دا رشتہ منشی غلام نبی نال ہو جاندا اے۔ 'روشن' دا 'مراد ماہی' نوں اک گُجھے لگاؤ دا اظہار کرنا۔ گل

کر دیا ہویاں' ساجی' کنا۔ 'روشن' واایس ٹبر نوں چاہنا۔ اوس دے کردار نوں ملوک جیہا بنا دیندا اے۔ ناول وچ پرانیاں سوچاں تے قدراں دے نال نال نویں خیالات وی ہنگر دے نیں۔ 'بے جی' دا روشن نوں ایہہ کہنا بہت وڈھا انقلاب اے۔

''سن کڑیے، میرا وی میاں صاحب نال بتالی ورہے ویاہ رہیا اے تے اساں اگوں مراد دی مرضی پچھیاں بغیر ایہدا 'زیب' نال ویاہ کر دتا۔ پر پہلوں اسی تے بن ایہہ انج نئیں جیوں دو ڈنگر اکو کھرلی اتے بدھے ہون۔'' (315)

ناول دے انت تے 'میاں مراد علی' نوں پنڈ دے جیہے تے 'میاں اشراف احمد' تے 'میاں تجی احمد' دا وکھالی دینا۔ اوہناں دا 'میاں علی گوہر' دی موت بارے سچائی دسنا۔ فیر اوہدی مغفرت دی دعا منگن لئے کہنا۔ 'میاں مراد علی' تے عجیب کیفیت طاری کر دیندا اے۔ منشی نوں جدوں اوہ دسدا اے کہ اوس نوں 'میاں اشراف احمد' تے 'تجی احمد' ملے نیں۔ منشی تے روشن پریشان ہو جاندے نیں۔ روشن رو پیندی اے۔ اوس دا ایہہ کہنا 'شاہ جی توں کجھ ہو گیا تے میں مر جاں گی غلام نبی' دوہواں تے سکتہ طاری کر دیندا اے۔ ناول دے اخیر وچ اک انوکھی قسم دی چاہت دا احساس ہوندا اے۔ ناول مجموعی طور تے وریاں پہلو دی پینڈو وسوں دے حوالے نال اساریا گیا۔ ناول دا رومانی پکھ اسی نظر انداز نہیں کر سکدے۔ محمد آصف خاں پہلی گل وچ لکھدے نیں:۔

''سجاد حیدر ہوراں اپنے ناول وچ اک پنڈ دی رہتل نوں انج الیکیا اے کہ ایہہ پنجاب دے سارے پنڈاں دی کہانی بن کے رہ گئی اے۔'' (316)

ناول دی زبان رواں پنجابی اے۔ سوہنی تے نرول زبان ناول وچ سہپن پیدا کر دی اے۔ قاری نوں ناول پڑھدیاں اکتاہٹ محسوس نہیں ہوندی، اسی ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی ایس گل نال سہمت آں:۔

''سجاد حیدر دی دانش دی داد دینی پیندی اے کہ اوہناں ناول نوں ڈرامے دی پر شکوہ زبان توں بچا کے ناول نوں حقیقی رنگ وچ رنگ دتا اے۔'' (317)

ایس ناول بارے انعام الحق جاوید ہوری لکھدے نیں:۔

''رومانی ماحول تے حقیقت پسندانہ انداز وچ رچے گئے سجاد حیدر دے ناول 'جتر باغ' وچ مختلف کرداراں راہیں پنجاب دا عکس پیش کیتا گیا اے۔'' (318)

جیلانی کامران ہوریں ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

"What is, howvever, characteristic of Sajjad Haider's novel

is its use of the language for the illustration of Punjabi culture. The language while becoming emotive is at times reinforced by extracts from the old sufi poets."(319)

چیتر باغ تکنیک تے زبان دے حوالے نال اک خوبصورت لکھت اے۔ اس دا تعلق ساڈے پنجاب دے وسیب نال اے۔

5. **لہورنگی سویر**

لکھاری: احسان باجوہ **چھپن ورہا: 1994ء**

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ **صفحے: 366** **باب: 21**

لہورنگی سویر ساڈے پنڈ دے وسیب دی کہانی اے۔ اوہ پرانے ویر تے قتل جیہڑے نسل در نسل چل رہے ہوندے نیں۔ ویر تے نفرت بلاوجہ تے بلاجواز انساناں دے اندر رینگدے نیں فیر ودھ کے اوہناں نوں مرن مارن تے مجبور کردے نیں۔ پنڈ دی سوچ جتھے زمیناں تے رقبے وراثت وچ ملدے نیں اوتھے ویر تے اوس نال جڑیا بدلہ وی اولاداں نوں وراثت وچ ملدا اے۔

'لہورنگی سویر' دی کہانی 'فیروز' دی کہانی اے۔ جہدی 'ماں' خاوند دے قتل ہون توں بعد بڑیاں اوکڑاں نال پتر نوں پالدی اے۔ 'فیروز' دے باپ دا ناں 'خیر دین' تے ماں دا ناں 'جیواں' اے۔ خاوند دے مرن توں بعد 'جیواں' دی حیاتی وچ اگر کوئی خوشی سی تے اوہ اوس دا پتر سی۔ اوس نوں ویکھ ویکھ کے جیوندی اے۔ 'قادر' تے 'صادق' جیہڑے 'جیواں' دے قریب ای رہندے سی۔ غلط فہمی تے لوکاں دی چک وچ آ کے اوس دے خاوند 'خیر دین' نوں قتل کر دتا۔ 'جیواں' اپنے پتر 'فیروز' کولوں ایس گل نوں لکوندی اے کہ اوس دا پیو قتل ہو گیا سی۔ اوس نوں ہمیشہ دس دی اے کہ اوس دا پیو ملکوں باہر گیا ہویا اے۔ 'فیروز' اپنے پیو دے قاتلاں دے بچے 'شازو' تے 'حمید' نال کھیڈدا اے۔

ویلے دا پہیہ چلدا رہندا تے فیروز جوان ہو جاندا اے اسدے ساتھی لوہاراں دا منڈا 'انور' 'شازو' تے 'حمیداں' وی جوان ہو جاندے نیں۔ فیروز پڑھائی وچ وی اچھا ہوندا اے نالے سبھا دا وی بہت چنگا ہوندا اے۔ اوس دی چنگی فطرت دا اندازہ ایتھوں لگایا جا سکدا اے کہ اک دفعہ پنڈ وچ ہڑ آ جاندا اے۔ تے اوہ اپنی جان دے کھیل کے اپنے پیو دے قاتل دے پتر 'حمید' نوں بچاندا اے۔ اوہدی ماں جدوں کہندی اے

لوک مینوں مُجکراں کردے نیں کہ تیرے پتر نے پیو دے قاتل دے منڈے دی جان بچائی ۔ فیروز دا جواب سی :۔

''اوہنوں 'صادق' دا پتر کر کے نہیں سگوں رب دا بندہ سمجھ کے بچان لئی چھال ماری سی تے اپنے ایس کیتے دا پھل رب کولوں لینا ایں ۔ بندیاں ایتھے اک دوجے نوں کیہ دینا اے ۔ ایہ تے سگوں اگلاوی کھوہن نوں پھردے نیں اک دوجے کولوں ۔''(320)

ایتھے اوہ 'فیروز' بولدا اے جہدا دل کورے کاغذ وانگوں چٹا سی ۔ ویر تے ویر دا رستہ لوکی اوس نوں وسدے نیں ۔ آندے جاندے اوس دے پیو دے قتل ہون دا احساس دلاندے نیں ۔ اکثر پنڈاں تھاواں تے لوکی ای اک دوجے نوں چکلدے رہندے نیں ۔ ناول وچ 'فیروز' نوں 'شازو' دا پسند کرنا ۔ 'شازو' دی سہیلی رانی دا دونواں دی وچولن بنا دسیا اے ۔ 'فیروز' دی منگنی اوس دے چاچے عمر دین دی دھی صغراں نال کر دتی جاندی اے ۔ فیروز راضی تے نہیں ہوندا پر فیر اپنی بیوہ ماں دی خاطر قربانی دے دیندا اے ۔

لکھاری پینڈو وسوں وچ لوکاں دی فطرت داوی چنگی طرح ویروا کردا اے ۔ لوکاں دا لوکاں نوں چکاں دے کے لڑانا ۔ من گھڑت گلاں اک دوجے نال منسوب کرنا ۔ غلط قسم دیاں افواواں پھیلانا ۔ فیر جھوٹیاں گلاں دا چسکا لینا ۔ اسطرح اک کردار 'خیرا' تر کھان وی سی ۔ اوہ کدی شازو تے فیروز دا آپس وچ چکر سناندے کدی 'صادق' نوں چکلدا اے کہ 'فیروز' اوہدے کولوں پیو دے قتل دا بدلہ لینا چاہندا اے ۔ ایتھے لکھاری 'فیروز' دی سوچ دے حوالے نال ایس گل ول قاری دی توجہ دلاندا اے :۔

''فیروز ڈونگھیاں سوچاں وچ پے گیا ۔ اوہدا دل آکھن لگا پئی پتہ نہیں پنڈاں تھاواں وچ بوہتے قتل ہون دا ایہو کارن اے پئی اوتھے لوک اک دوجے نوں چکنا دیندے رہندے نیں ۔ تے فیر جھوٹھ دے پڑاں وچوں سچ نوں لبھناں اوکھا ہو جاندا اے ۔''(321)

کہانی چونکہ پنڈ دی عام وسوں دی اے ۔ ایس کر کے کہانی وچ کوئی الجھاؤ نہیں ۔ ناول کار دا مقصد پنڈ واں دی اصلاح کرنا ۔ بدلے دی بھاوناں نوں ختم کرنا اے ۔ ایس کر کے سدھے پدھرے انداز وچ اگے ودھدی اے ۔ 'شازو' دی منگنی خالہ دے پتر 'کمال' نال ہو جاندی اے ۔ شازو دے دل وچ 'فیروز' وسدا اے ۔ فیروز نوں اپنی ان پڑھ منگیتر دا پہننا تے چلنا پھرنا پسند نہیں ہوندا ۔ سارے اپنی اپنی اوکھڑ وچ پھسے ہوندے نیں ۔ اجا تک لکھاری اپنے پھیلائے ہوئے مسئلیاں نوں سمیٹن دی کوشش کردا اے ۔ 'فیروز' دی منگیتر 'صغراں' دا چکر 'کالو' نال جان بجھ کے چلایا جاندا اے ۔ ایتھے پنڈاں وچ رہن والیاں دی گجھیاں شرارتاں دا پتہ چلدا

اے ۔ الیس پنڈ دی حنیفاں اوہ ای کردار ادا کردی اے ۔ جیہڑا کردار 'مٹھی نائن' نے ہیر وارث شاہ وچ کیتا سی ۔ او تھے مٹھی نائن دا گھر پتن بن دا اے ۔ ایتھے حنیفاں دا گھر پتن بن دا اے ۔ شریف کنجاہی اپنے مضمون 'وارث شاہ دا پنجاب' وچ لکھدے نیں:۔

> اوہناں گلاں نوں ای جان جاندے ہاں جے اوس ویلے دی 'غرضاں' والیاں نوں ٹھاہراں لبھائی جاندیاں سن تے اوہ عام طور تے نائیاں دے گھر ہوندے سن ۔ شاید اس کر کے جے نائی آپوں عام طور تے حجامتاں کرن باہر ڈیرے ڈیرے بھوندے رہندے سن تے گھر لگا ہوندا سی ۔ دو جا اوہناں دے گھر 'والاں' دے بہانے آجا سکی دا سی ۔"(322)

وارث شاہ نے پنجاب دی وسوں چ جیہڑے کردار تے جھاتی پائی اے ۔ 'مٹھی نائن' دی شکل دے کردار اج وی ساڈھی پنڈ وسوں چ ملدے نیں ۔ حنیفاں نیں روپے دی خاطر 'صغراں' جیہی سدھڑ نوں کراہے پا دتا ۔ شازو دی منگنی اپنے منگیتر نال ہوتے جاندی اے ۔ پر اوس دے دل وچ 'فیروز' ای وسدا اے ۔ فیروز وی ایسے اگ وچ جلدا اے ۔ فیروز ہر ویلے سوچاں وچ کھبیاں رہندا اے ۔ اوس دی ماں اوس دی حالت توں پریشان رہندی اے ۔ اوہ الیس پریشانی نوں دور کرنے واسطے کسے بابا کول جاندی اے ۔ ایتھے لکھاری نے ساڈھی پنڈ وسوں چ پرکھندی بابیاں دے بارے وی دس پائی اے ۔ جیہڑے ساڈھی پنڈ وسوں دے اہم کردار ہوندے نیں ۔

اک دن فیروز عشاء ویلے گھروں نکلدا تے اوس دا ٹاکرا 'شازو' نال ہو جاندا اے ۔ جیہڑی اوس دا درشن کرن واسطے گھروں نکلی سی ۔ دونوں سماج تے پنڈاں وچ ہون والی دھکے شاہی دے خلاف بولدے نیں ۔ الیس ملاقات نوں بابا شیرا و یکھ لیندا اے ۔ اوہ سداتوں چکاں دے کے لوکاں وچ لڑائیاں کرواندا رہندا سی ۔ دوجیاں نوں لڑا کے فائدہ خود چکدا سی ۔ اوہ جاکے 'شازو' تے 'فیروز' دی ملاقات نوں خوب ودھا کے شازو دے پیو 'صادق' نوں دسدا اے ۔ 'صادق' غصے وچ اول پیلا ہو جاندا اے ۔ اوہ فیروز نوں مارن واسطے گھروں نس دا اے ۔ شازو اوس نوں روکن دی کوشش کردی ۔ اوہ اوس نوں ٹھڈا مردا اے ۔ نس کے فیروز نوں بندوق دی گولی مارنا چاہندا اے ۔ 'شازو' جھٹکا مار کے بندوق اپنی ول کھچ لیندی اے ۔ 'صادق' کولوں ٹریگر دب جاندا اے ۔ 'شازو' دا قتل ہو جاندا اے ۔ ایتھے لکھاری دا اصلاحی پکھ سامنے آوندا اے:۔

> 'ایہہ اک شازو دا قتل نہیں انسانیت دا قتل اے ۔ آپوں مر کے لوکاں نوں بچان والے گھٹ

جم دے نیں۔شازو مینوں تیرے تے کوئی گلہ نہیں۔توں اپنا وعدہ پورا کر دتا۔فیروز روندیاں ہویاں شازو دا سر اپنی جھولی وچ رکھ لیندا اے۔"(323)

ایس واقعے نوں ویکھ کے بابے شیرے دا ضمیر جاگ اٹھدا اے۔اوہ اپنا گناہ Confess کردا اے۔اوس دے مونہوں فوراً نکلدا اے:۔

"اوہ صادقا۔۔۔اوہ صادقا۔۔میریاں اکھاں اج کھلیاں نے۔ایس کڑی دا قاتل میں آں۔۔اوہنے آلے بندوق تے مینوں گولی مار او ئے۔"بابے شیرے نے بندوق پھڑ کے صادق نوں پھڑ اندیاں ہویاں آکھیا۔۔۔اوہ ویکھنا کیہہ ایں اوئے۔۔میں قاتل آں۔۔خیر دین دا قاتل میں ساں تے ایس کڑی دا قتل وی میں کر دیا اے۔"(324)

ایس توں بعد بابا شیرا پاگل ہو جاندا اے۔ایتھے احسان باجوہ دا ایہہ ناول اپنے انجام نوں چھولیندا اے۔اوہناں پنڈ وچ رہن والیاں دی اصلاح کیتی اے۔احسان باجوہ اپنے ولوں اج لکھدے نیں:۔

"انسانی حیاتی اک رویے دی چھاویں اگے ودھدی اے۔رویے دے کھارو ہر انسانی ویہب وچ پالو رتوں دیہاج رساں رہتاں تے ویلے نال اسریاں قدراں ہوندیاں نیں۔جیہاں نوں ہر ویہب دے لوگ اک ان لکھے قنون دی شکل وچ قبول کر لیندے نیں۔"(325)

احسان باجوہ ہوراں جیہڑے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔اوہ ساڈھی پنڈو رہتل دے Taboos بارے اے۔پنڈاں والیاں دے اصول اپنے ہی بنائے ہوئے ہوندے نیں جیہڑے اوہ اپنے اوپر خود ای لاگو کر دے نیں۔'لہورنگی سویر'اس دا منہہ بولدا ثبوت اے۔ناول دی کہانی سدھی پدھری اے۔قتل،ویر تے بدلہ۔کہانی اساری چنگی گئی اے۔سب توں وڈھی ایس ناول دی خصوصیت کہ کہانی زیادہ تر Dialogues تے مشتمل اے۔چھوٹے چھوٹے مکالمے جیہڑے کردار آپس وچ بولدے رہندے نیں۔مکالمے صاف ستھرے تے عام فہم نیں۔ناول دی زبان بامحاورہ اے۔کہاوتاں دا استعمال بے دریغ کیتا اے۔ساڈھی پینڈو وسو جیہڑی زبان ورتی جاندی اے اوس نوں بڑے کھلے ڈھلے انداز وچ ورتیا اے۔گفتگو دا Style وی ساڈھے پنڈو رہتل والا اے۔

6. دوروراڈے

لکھاری:صابر رضا　　چھپن ورہا:1994،2005

پبلشرز: روشن ادبی تنظیم اردو بازار لاہور صفحے: 222 باب: 22

("صابر رضا' دا ناول دور دوراڈے پہلی واری 1994ء وچ چھاپے چڑھیا سی۔ ایس ناول نوں لاہبریریاں تے مارکیٹ وچ ڈھونڈیا گیا۔ ایس دا کدھرے پتہ نہیں چلیا۔ ایس دا ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں اپنے ناول پنجابی ادب دا ارتقاء وچ کیتا سی۔ اوہناں توں پتہ چلیا کہ ایس نوں دوبارہ پبلش کیتا گیا اے۔ ایس ناول تے پبلش کرن دی تاریخ 2005ء لکھی ہوئی اے۔")

2005ء دا ناول ای پڑھیا گیا اے تے اوہدے تے ای ویروا کیتا گیا اے۔

ایس ناول دا مرکزی کردار ثاقب اے۔ اوس دا باپ اک سی۔ ایس۔ پی افسر سی۔ خود تے اوہ سی۔ ایس۔ پی افسر نہ بن سکیا۔ پر اک Multi-diamention شخصیت بن گیا۔ اوہ اک چنگا مصور سی۔ کتاباں دے ٹائیٹل وی تخلیق کردا اے۔ اصلاحی کم کردا اے۔ سیاست وچ وی دلچسپی رکھدا اے۔ اوہ اپنے دوست 'سلمان وڑائچ' دی لوڑ بن جاندا کیوں جے اپنے سیاسی پلیٹ فارم واسطے اوس نوں اک پڑھے لکھے اصلاح کار دی لوڑی ہوندی اے۔ ایس دا اندازہ سلطان وڑائچ دی گفتگو توں لایا جاسکدا اے۔

"ثاقب توں میرا یار ایں تے یار بن کے دس اپنے حلقے وچ پارٹی دا ٹکٹ میرا حق نہیں سی بندا؟ ہڑتالاں دا ویلا آوے تے ہزاراں دے ہزار بندہ گراں لئی سلطان وڑائچ اگے ہووے۔ گرفتاریاں دین دا ویلا آوے تے سلطان وڑائچ حلقے چو ہزاراں گرفتاریاں دواوے، پارٹی نوں جلسیاں دی لئی کراؤڈ دی لوڑ ہووے تے سلطان وڑائچ پنجاہ پنجاہ بساں دا قافلہ لے کے گھروں ٹرے، پارٹی لئی اشتہار چھپواوے سلطان وڑائچ، بینرلواوے سلطان وڑائچ، تے جدوں ٹکٹ دا ویلا آوے تے فلاناں ایڈووکیٹ تے فلاناں ڈاکٹر۔۔۔۔ کیہ گل اے پارٹی دے کول آن کیہڑی شے دا گھاٹا اے ساڈے وچ آئیں پارٹی دے کینڈی ڈیٹ کیوں نہیں ہوسکدے۔" (326)

سلطان وڑائچ توں علاوہ اک اہم کردار انجد خاں اے جیہڑا 'ثاقب' نال ٹیلی فون تے رابطہ رکھدا اے۔ ایس دا تعلق یو۔کے نال اے۔ اوہ کئی ورہیاں توں انگلینڈ وچ رہ رہیا اے۔ اوہدے بچے تے بیوی مسز خاں اوتھے دی رہتل دے عادی ہو چکے ہوندے نیں۔ ثاقب دی گل بات ویلے ویلے نال انجد خان نال ہوندی رہندی اے۔ انجد خاں وی اپنے کماں کاراں واسطے ثاقب نوں کہندا رہندا۔ ٹیلی فون تے ہون والے مکالمے ای ناول نوں اگے ودھاندے نیں۔

راحیلہ مراد دا تعلق انڈیا نال ہوندا اے۔ اوس دے تے انجد خاں وچ اکثر مکالمے بدلدے رہندے

نیں۔ ایتھے اوس دی گل کجھ قابل غور اے۔

''زاحیلہ مراد ویں خواتین نال کدے اختلاف کرن دا رسک نہیں لیا پر ساڈھی یورپی معاشرت دی بڑی تلخ حقیقت ایہہ وے کہ ایتھے ہر بندے نوں اپنی صلیب اپنے موڈھیاں تے آپ ای چکنی پیندی اے۔ ایتھے کوئی فرد کسے دو جے لئی کجھ وی کر سکن دی پوزیشن وچ نہیں ہندا۔فیر زاحیلہ مرا داک دو جے دا کھدو بھول جان دا کیہہ مطلب؟'' (327)

ایہہ ناول کرداراں توں علاوہ مکالمیاں تے وی اسار یا گیا اے۔امر جیت سنگھ وی انگلینڈ وچ رہندا اے۔پنجابی دا شاعر وی اے تے پنجابی زبان نال محبت دی وجہ نال پنجابی زبان دی بھلائی وی چاہندا اے۔ ناول کار امر جیت ڈھلوں دے حوالے نال لکھدا اے:

''در حقیقت دوہرے معیار دی دوہری زندگی گزارنا ہی اوہدا اصلی مسئلہ اے۔اوہ لندن وچ رہیا اے پر اوہدی اخلاقیات جلندھر دی اے۔اوہدا پاسپورٹ برطانوی اے پر اوہ اپنے آپ نوں پنجابی پوز کرن وچ بڑا فخر محسوس کردا اے۔آئرش ریپبلکن آرمی دی جدوجہد نوں غیر آئینی، غیر اخلاقی تے دہشت پسندانہ آکھدا اے۔دوجے پاسے'راج کرو گا خالصہ' دے نعرے ہیٹھ آزادی لئی کم کرن والیاں تنظیماں لئی فنڈز وی پروائڈ کردا اے۔ایس دوغلے پن نے اوہنوں فکری طرز تے بڑا کنفیوژ کیتا ہویا اے۔تے ایہہ سارے کنفیوژن تے اپنی ایس پوزیشن وچ ہون دا ادراک اوہدے وچوں نکلن دی راہ لبھن دی خواہش بنیادی طور تے ایس ساری تخلیق کاری دا محرک ہے۔'' (328)

امر جیت ڈھلوں دی شخصیت دا تجزیہ ایہناں سطراں راہیں ہو جاندا اے۔انگلینڈ وچ رہنے والیاں دے اپنے مسائل سی۔امجد خاں اپنی پوزیشن تے رکھ رکھاؤ دی وجہ نال اوتھے پردیس وچ اپنی تھاں بنا کے رہندا اے۔اوہ مصروف تے سارے ہفتہ رہندا پر انگلینڈ وچ اوس دے ویک اینڈ دے حوالے نال لکھاری لکھدا اے:۔

''ویک اینڈ اوہدے لئی ذہنی تے جسمانی طور تے آون والے ہفتے دی وی ٹینشن تے جھیکواں کٹن لئی اپنے آپ نوں تیار کرن دا ناں سی۔ایہہ تیاری عام طور تے اک لمی نیندر لین پچھوں اپنے بے تکلف دوستاں نال مل ملا کے شاعری دیاں کتاباں تے نظر پھیر کے تا قب نال فون تے گل بات کر کے تے اپنی فیملی نوں آؤٹنگ لئی کسی لمی ڈرائیو تے لے کے جا کے کردا۔'' (329)

انگلینڈ وچ تیسرا اہم کردار راحیلہ مراد اے۔جیہڑی اپنے پیو نال برطانیہ وچ رہندی اے۔اوس دا پیو اپنی مالی مجبوریاں دی وجہ نال بمبئی فلم انڈسٹری چھوڑ کے برطانیہ آوندا اے۔راحیلہ مراد برطانیہ دی جم پل اے۔پر اوہ چھٹیاں وچ انڈیا ضرور جاندی اے۔اوس دے مراسم امجد خان تے مسز خان نال اے۔اوہ اوہناں نال مل کے سوشل ورک کردی اے۔

دور دراڈے دور ہتلاں دی نمائندگی کردا اے۔ثاقب دے ملن والیاں وچ فریدہ عباسی وی ہوندی اے۔اوہ اوہدے نال 'ڈوبل ٹریڈرز انٹرنیشنل' وچ کم کردی اے۔فیر اوس دی شادی ہو جاندی اے تے اوہدا خاوند اک منفی کردار ثابت ہوندا اے۔اوہ 'فریدہ' نوں جلا دیندا اے۔ثاقب جلن توں بعد اوس دی تیمار داری کردا اے۔اوس نوں علاج واسطے برطانیہ وی بھیج دا اے۔ایس سارے ناول وچ ثاقب دا کردار اک مثبت کردار اے۔ثاقب نے پاکستان وچ اک مثبت کردار دی نمائندگی کیتی اے۔ناول وچ 'پروین' اجیہا کردار اے جنہاں سوانیاں دے خاوند باہر لے ملکاں وچ روزی دے سلسلے وچ رہندے نیں۔ اوہ ایتھے Frustration دا شکار رہندیاں نیں۔'ثاقب' 'فریدہ عباسی' کولوں وی متاثر سی۔پر اخیر وچ 'راحیلہ مراد' نوں اپنا جیون ساتھی بنان دا فیصلہ اوہدی حیاتی وچ ٹھہراؤ پیدا کر دیندا اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال اک صحیح قسم دا ناول اے۔ناول وچ مکالمیاں تے خیالاں دی بھرمار اے ناول Third person narration اے۔ناول وچ حقیقی حیاتی دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔کہانی وچ ون سونے کردار نیں۔ناول کار نے 'ثاقب' دے اخیری فیصلے توں دس کے ناول وچ اک بہت وڈا Climax پیدا کر دتا ہے۔ناول دی زبان عام پنجابی بول چال دی زبان اے۔ناول کار نے ناول وچ تھاں تھاں تے انگریزی دے لفظاں وی ورتوں کیتی اے۔ایہہ وی لکھن دا قدرتی انداز اے۔کیونکہ برطانیہ دے کرداری گفتگو وچ انگریزی لفظاں دا استعمال بھرپور کردے نیں۔'سعد اللہ شاہ' اوہناں دے ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> "صابر رضا دی نثر وچ تھاں تھاں سوچ تے فکر دے نال نال تخلیقی شعری اسلوب نظر آندا اے۔اوہ بڑی سہولت نال اپنے مشاہدے تے تجربے نوں اپنے کرداراں راہیں بھر دے زندہ کردے نظریں آندے نیں۔اوہدی بڑی وڈی خوبی اے پئی اوہ ناول دی دلچسپی ختم نہیں ہون دیندا۔اوہدا بے ساختہ پن تے خوش مزاجی بڑا لطف دیندی اے۔"(330)

صابر رضا وے کرداراں دا عارف رضا کجھ اسطرح ویروا کردے نیں:۔

''صابر رضا نے اپنے کرداراں راہیں Identity Crises شخصی بحران، رہتل دے ٹکراویں مسلیاں تے مالی ٹکراواں دے نتیجے چ جنم لین والے مسلیاں دا چنگا ذکر کیتا اے ایہدے نال اختلاف تے ہوسکدا اے پر اوہدے انسانیت، مذہب تے وطن نال پیار چ رتی بھر شک نہیں کیتا جاسکدا اے۔'' (331)

ڈاکٹر رشید احمد گوریجہ ناول دا ویروا اسطرح کردے نیں:۔

''صابر رضا دے ناول چ سکھویں سحر، جدت، چینگ، کردار نگاری، منظر نگاری، سماج دے معاشی مسلے تے اوہناں داحل کرداراں دا نفسیاتی تجزیہ سب کجھ موجود اے۔ ایہہ ناول پنجابی ناول دی تاریخ وچ اک اُملا وادھا اے۔'' (332)

جناب انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول داویروا اسطرح کردے نیں:۔

''صابر رضا دا ناول 'دور دوراڈے' مغربی معاشرت تے مشرقی انداز فکر دے ملاپ تے مبنی اے۔ جیہدے وچ ناول نگار نے برطانیہ وچ رہن والے مختلف پنجابی کرداراں دے سوچ ڈھنگ نوں اجاگر کرن دے نال نال انسانی حقوق دے حوالے نال برطانیہ تے پنجاب دی زندگی دا تقابل وی پیش کیتا اے۔'' (333)

ناول وچ وسعت اے۔ ایس وچ وَن سونے موضوع زیر بحث لیاندے گئے نیں۔ ناول وچ دل چسپی پیدا کرن والے وی ایہہ موضوع ای نیں۔ ایہہ اک نگر لکھت اے۔

7. بھاگ سہاگ

لکھاری: راہی گبول **چھپن ورھا: 1994ء**

پبلشرز: رحیم یار خاں، گبول سرائیکی ادب ادارہ، بھونگ شریف صفحے: 252 **باب: 34**

راہی گبول دا ناول بھاگ سہاگ نوں ناول کار نے چونتی (34) باباں وچ ونڈ کرکے ہر باب نوں سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ پہلے باب وچ 'ریاست روہستان' عنوان ہیٹھ سرسبز پہاڑاں تے زرخیز میداناں والی ریاست دا ذکر کردا اے۔ ایس ریاست دی لوکائی غریب سی۔ ریاست دا حکمران شہریار خاں صاحب ثروت سرداری۔ ایس نواب دا اک وزیر سی ابوالحسن اوہ غریباں دا بہت خیال رکھدا سی۔ ایس کرکے ریاست دے نواب نے اوس نوں وزارت توں علیحدہ کردتا۔ ابوالحسن دا پتر فیصل بڑا عقل مند تے ہونہار لڑکا سی۔ اوہ

بی۔اے وچ پڑھدا اسی۔اوہ وی غریب نواز سی۔لوکیں اوس توں بہت خوش سی۔نواب صاحب دے گماشتے اوس دیاں شکایتاں کردے نیں۔نواب صاحب اوس نوں دربار وچ طلب کردے نیں۔اوس نال سوال جواب ہوندے نیں۔نواب صاحب اوس نوں ریاست دا باغی قرار دیندے نیں۔نواب صاحب اوس نوں سزا دینا چاہندا اے۔تے اچانک نواب صاحب دی بیٹی شہزادی گلنار اوہناں نوں روک دیندی اے۔شہزادی گلنار نواب صاحب دی کلی دھی ہندی اے۔شہزادی گلنار نوں فیصل وچ دلچسپی پیدا ہو جاندی اے۔اوہدے خیالاں وچ فیصل آن لگ پیندا اے۔نواب صاحب دے خیالاں وچ وی تبدیلی آ جاندی اے اوہ فیصل نوں چنگا تے شریف سمجھ کے اوس دی عزت کرن لگ پیندے نیں۔اوہناں دے خیالاں دا ایہناں سطراں توں پتہ چلدا اے۔

"دھی رانی! اجکل نواں دور اے۔اساکوں نویں دور دے تقاضیاں دے مطابق چلنا چاہیدا۔
ہن اساکوں کئی آنجھیاں گالھیں تے کم کرتے پسن جیہاں دا اج دا دور تقاضا کریندے۔
کل کنے اساڈے وی خیالاں بدل چلیں جو جیکر اساڈی حکمرانی تے انصاف نے خود
اساڈی دھی کوں وی اعتراض تے شکایت تھی سگدی اے۔تاں ناں جانی عوام کوں کتنے
اعتراض تے شکایات ہوسن۔"(334)

فیصل دا دوست ممتاز اوس دا راز داں ہوندا اے۔ممتاز دی وی اک کہانی ہوندی اے۔اوہ اک جاگیردار دے ظلم دا شکار ہوندا اے۔اک دفعہ منشی تے ہیڈ منشی اوہدے نال بدتمیزی کردے نیں۔جاگیردار دی دھی شمع نرم دل ہوندی اے۔اوہ اپنی ملازمہ بھیج کے ممتاز کولوں اپنے ملازماں دی زیادتی دی معافی منگدی اے۔ممتاز تے شمع دی آپس وچ لگاؤ ہو جاندا اے۔ممتاز وی اوس دے حسن دا دیوانہ ہو جاندا اے۔فیصل دا اک ہور جماعتی محمود ہوندا اے۔اوہ اک مزدور دا پتر سی۔اوس دا پیو محنتی تے بااصول بندہ ہوندا اے۔اوہ اپنے باپ بارے دسدا اے:۔

"ابا میں مزدوراں دا استحصال، ایہناں دی تکلیف تے ظلم برداشت ناں کریندے ہن۔پر پہلے
انہاں مزوریں کوں آکھیا جو اوپوری محنت نال کم کرن۔مزوریں انویں کیتا۔ملک دی آمدنی
دوڑی تھی گئی۔ول انہاں مل انتظامیہ کوں آکھیا جو ہن تساں وی مزوریں دی بھلائی دے کم
کرو انہاں دی تنخواہ ودھاؤ پر انتظامیہ کن ناں ڈتا۔"(335)

ایتھوں مزدوراں وچ تے مل مالکاں وچ اختلاف پیدا ہو گئے محمود دا باپ وی گرفتار ہو جاندا اے۔

اوتھے اوہناں نوں 'ایم اکرم' ملدا اے اوہ وی ملکی حالات توں پریشان ہوندا اے۔ سارے نوجوان رل کے اک 'الفلاح پارٹی' بناندے نیں۔ تاں جے ملکی فلاح واسطے کم کر سکن۔ ایہہ پارٹی ریاست وچ بڑے چنگے کم کردی اے۔ نواب صاحب تے جاگیرداوی ایس کم وچ نوجواناں دا ساتھ دیندے نیں۔ 'ناہید' جیہڑی مل اونر 'سکندر حیات' دی دھی ہوندی اے۔ اوہ وی الفلاح پارٹی وچ رل کے کم کردی اے۔ 'فیصل'، 'ممتاز'، 'شمع'، 'ناہید'، تے 'شہزادی' رل کے 'سکندر حیات' نوں مل وچ کم کرن والیاں دے حقوق بارے گل کردے نیں اوہ جلدی ای اوہناں دے خیالاں نال سہمت ہو جاندے نیں۔ ایہہ نوجوان 'الفلاح پارٹی' بنا کے فلاحی کم کردے نیں۔ کدی تعلیم ول توجہ دیندے نیں، ریاست دیاں سڑکاں ٹھیک کرواندے نیں۔ لوکائی دی خدمت کردے نیں۔ نواب شہریار خاں، جاگیردار شیر زمان تے مل اونر سکندر حیات سارے ایہناں نوجواناں دا ساتھ دیندے نیں۔ فیصل لوکائی دے کم کرواکرواتنا اگے چلا جاندا اے کہ اوہ ملکی الیکشن وچ حصہ لیندا اے۔ الیکشن جت کے اوہ اسمبلی وچ ٹر جاندا۔ اوتھے اوس دی حیثیت تے وقار وچ وادھا ہوندا اے۔

ناول کار نے اک فلاحی ناول تخلیق کیتا اے۔ حیرت دی گل اے ناول دے سارے کردار مثبت نیں کوئی وی کردار منفی نہیں جیہڑا اوہناں دے کم وچ اڑکل پیدا کرے۔ ایہہ سارا کجھ غیر قدرتی لگدا اے۔ نواب شہریار نواب نہیں لگدا۔ اک دم فیصل تے مہربان ہو جاندا اے۔ شہزادی دے کہن تے فیصل نوں جیہڑی اہمیت ملدی اے اوہ کافی حیرت انگیز اے۔ فیصل جس طرح مشینی انداز نال فلاحی کم کرواندا اے۔ اوہ عام زندگی وچ اتنی آسانی نال نہیں ہوندے۔ ناول فلاحی دے نال نال سیاسی وی ہو جاندا اے۔ فیصل ترقی کر کے وزیر ہو جاندا اے۔ وزیر دی حیثیت نال وی اوس دی کارکردگی مثالی سی۔ ایتھے لکھاری دیاں ایہہ سطراں قابل غور نیں:۔

> "وزیر صاحب زندہ باد، وزیر صاحب زندہ باد، اللہ سانہیں اجیہے وزیر تاں ہر روز آئے۔"
> لوکیں نعرے مار دے تے خوشی دا اظہار کیتا۔
> ول فیصل اوویں مسئلے مسائل پچھدا۔ لوکیں دے دکھ درد سندا۔ حکم احکام دیندا تے متعلقہ افسریں کو تجھیند اپنا دورہ مکمل کیتا۔" (336)

ناول وچ رومانی کجھ وی خاصا نمایاں اے۔ 'فیصل' تے 'شہزادی'، 'گلنار'، 'ممتاز' تے 'شمع' تے 'محمود' تے 'ناہید' رومانی جوڑے نیں۔ ایہناں دا رومانس نرا رومانس نہیں سی بلکہ ایہہ چنگے ساتھی وی سی۔ ایتھے وی

ایہناں دے ویاہ بغیر کسی اُنگل دے ہو جاندے نیں۔ ایہناں دے ماپے وی آسانی نال ایہناں دی شادی کر جاندے۔ ناول دے سارے کردار ثبت نیں۔ ایس وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔ ناول کار نے حیاتی نوں بڑے آسانی والے رنگ وچ وکھایا اے۔ ناول وچ مکالمے اتنے زیادہ نیں کہ ناول تکنیکی لحاظ نال اک ڈرامہ لگدا اے۔ ناول دا بس اک خاکہ سوچ کے اوس وچ رنگ بھر دتے گئے نیں۔ ایہہ اک نگر ناول نہیں اے۔

8. پرانا پنڈ

لکھاری: الیاس گھمن چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: رویل پبلیکشنز، لاہور صفحے: 38 باب: 5

الیاس گھمن دا ناول 'پرانا پنڈ' اک اجہے شخص دی کہانی اے جس نوں اپنی جنم تھاں نال اک جذباتی لگاؤ پیدا ہو جاندا اے۔ ایہہ First Person Narration اے۔ ناول دا آغاز ایہناں سطراں نال ہوندا اے۔

> "میری کہانی سنن والیا ایہہ گل مڈھ تے ای کنیں پالے پئی ایہہ اک سودائی دی تیت اے۔ جیہڑا اگھیرو پوری پوری دیہاڑ چن اتے بہ کے دریا نوں منہ ابولدا رہو ے اوہ سودائی نہیں تے ہور کیہہ ہوندا اے؟ ایہہ دریا جہدے دنڈے اتے اسیں ایس ویلے بیٹھے آں ایہدے توں لندے ول منا کوہ موکلی وتی وکھالی دے رہی اے۔ لوک آکھدے نیں اوہ میرا پنڈ اے۔" (337)

ایہناں سطراں توں سانوں ایس جذباتی شخص دی جھل دا پتہ چل جاندا اے۔ 'میں' دے ول ایہہ احساس جڑ کے جاندا اے کہ اوس دے وڈھ وڈھیرے دریاؤں پار اجڑی وی وچ رہندے سی۔ آہستہ آہستہ اوس نوں دریاؤں پار والی وتی اپنا پنڈ پنگا لگن لگ پیندا اے۔ 'پرانے پنڈ' تے اپنے پرکھاں نوں جانن واسطے اوہ سودائی ہو جاندا اے۔ ناول کار نے ناول نوں اس طرح اساریا اے۔ کہ پڑھدیاں ہویاں اک چٹیک پیدا ہو جاندی۔ قاری دیاں سوچاں تیز ہو جاندیاں نیں۔

ایس ہڈ بیتی وچ لکھاری اپنے پرانے پنڈ نوں ویکھن واسطے ضد کر کے کالے چور نال دریاؤں پار اپنے پرانے پنڈ جاندا اے۔ کالے چور دا سہارا اوس نوں ایس کر کے لینا پیندا اے۔ کہ سارے پنڈ والے اوس نوں پرانے پنڈ دی سچائی دسن واسطے تیار نہیں سی۔ 'کالا چور' ناول دا اوہ کردار اے۔ جس نوں لوکی اک بھیڑا بندہ

جاندے نیں ایہہ جان کے حیرانگی ہوندی اے کہ اوہ نیتوں پنگا شریف بندہ ہوندا اے۔ اوہدا تعلق وی پرانے پنڈ نال سی۔ اوہ اوتھے دے پرانے وسنیکاں چوں ای اک سی۔ اوہ ہن دے ویلے تے پرانے ویلے دا تقابلی جائزہ پیش کردا اے تے کہندا اے:۔

"پرانے پنڈ وچ تے چوراں دی اک ناہری سی مینوں ہن تاں انج جاپدا اے۔ ایس نویں وستی وچ گھر گھر ڈاکو تے رساگیر جم پئے نیں۔" (338)

ایس وچ نویں تے پرانے پنڈ وچ آن والیاں اخلاقی تبدیلیاں دا اظہار کیتا اے۔

لکھاری ضد کر کے کالے چور نال دریا پار کردا اے۔ ایہہ دریا اوہ کالے چور دی مجھ تے بیٹھ کے پار کردا اے۔ لکھاری ایتھے بے حد جذباتی ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے آپ نوں خوش قسمت جاندا اے کہ اپنے پرانے پنڈ دی یاترا کرن دا موقع مل رہیا اے۔ اوس نوں اوس پرانے پنڈ وچ جا کے عجیب جیہا سکون ملدا اے۔ پنڈ کی سی۔ اجڑی پجڑی وستی سی۔ ٹٹیاں ہویاں دیواراں۔۔۔ مٹے ہوئے بھانڈیاں دیاں ببریاں سی۔ ایتھے لکھاری لکھدا اے:

"مٹر ایہہ بھانڈیاں دیاں ٹھیکریاں سن تے میرے ہتھ سن، اوہ کھلوتیاں ڈھٹھیاں کندھاں سن میرے چیتے سن، مکاناں دیاں نیہاں وی نشان سی تے میر امتحاسی۔" (339)

لکھاری دی عقیدت ایس حد تک ہوندی اے کہ اوہ اپنے پیراں دے نشان زور زور نال زمین تے بناندا اے تاں جے وڈھیراں دیاں اوہ ایہناں نشاناں وا پیر اوین۔ فیر اوتھوں اک جوتی دا پیر مل جاندا اے۔ اوہ اوس نوں سنبھال لیندا اے۔ نجو مائی دے تندور تے سواہ پھرول دا اے۔ اخیر کالا چور زبردستی اوس نوں واپس لے کے آندا اے۔ روحاں دے داورو لے مٹی وچ اٹھدے نیں۔ جیہڑا لگدا سی اوس نوں خدا حافظ کیہ رہے نیں۔ دریا پار کردیا سنسارا وہناں تے حملہ کر دیندا اے۔ 'کالا چوریاں اوہدے ورگا جو سنسار نوں بچاندا اے۔ فیر کیسری چنی والی نجو مائی سنسار تے سٹ ماردی اے۔ اسطرح اوہ کنڈھے تے پہنچ جاندا اے۔ داورولے وی غائب ہو جاندے نیں اوہ غور کردا اے تے کالا چور وی غائب ہوندا اے۔ اوس نوں ایتھے یاد آوندا اے کہ اوہ وی تے چوراں دی برادری دا وڈیا سی۔ اوہ وی داورولا بن جاندا اے۔ لکھاری پرکھاں دی جتی نال خاص لگاؤ رکھدا اے۔ کدی اوس نوں کالی مجھ وانگوں ایہہ کالی بیڑی لگدی اے۔ ایتھے لکھاری علامتی رنگ وچ لکھدا اے۔ اک جتی لبھن توں بعد دوجی جتی دی تلاش اک ساجھی پچھان دی لوڑ ول اشارہ اے۔ ہندا

دریا نو بیٹے ول اشارہ کردا اے۔ انعام الحق جاوید ایس خیال دا اسطرح ویروا کردے نیں:۔

"بیٹی نوں سفر دے استعارے تے دریا نوں وقت دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔" (340)

ناول دی زبان خوبصورت تے نرول اے۔ زبان دی چاشنی تے کہانی وچ چیک قاری نوں بور نہیں ہون دیندی۔

9. مٹی واجاں ماردی

لکھاری: الیاس گھمن **چھپن ورہا: 1994ء**

پبلشرز: لاہور، رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، لاہور **صفحے: 44** **باب: 9**

الیاس گھمن دا ناول "مٹی واجاں ماردی" دی اوہناں دے پہلے ناولٹ "پرانا پنڈ" دے نال ای جڑیا ہویا اے۔ ناول اک ای جلد وچ بند اے۔ "مٹی واجاں ماردی" مٹی نال محبت دی ہڈ بیتی اے۔ لکھاری جیہڑا شہری حیاتی گزار دا اے۔ اوس نوں اوہدا وڈا بھرا زمین خریدن واسطے رقم بھیجن دا کہندا اے۔ اوہ جدوں رقم لے کے پنڈ جاندا۔ تے اوہدا بھرا اوس نوں خوش خبری سناندا اے کہ اوہناں دی دریا برد زمین دریا دا رستہ بدلن نال نکل آئی اے۔ اوہ اوس نوں اوہ زمین وکھاندا۔ جیہڑی کے ریتلی ہوندی اے۔ شروع وچ لکھاری نوں زمین وچ کوئی دل چسپی نہیں ہوندی۔ فیر اوہ دریا چوں نکلی ہوئی زمین تے اپنے بھرا نال جاندا اے۔ اوس نوں اپنے بھرا دا زمین نال اپنی چاہت وکھانا عجیب لگدا فیر اک دن رات نوں زمین تے جاندا اے تے اوس نوں زمین دیا سسکاریاں محسوس ہوندیاں نیں۔ اوہ فیر چلدیاں ہویاں وی اوس نوں محسوس ہوندا اے۔

"کی پیر اں تھلیوں زمین کدی پتھاں جارہی اے تے کدی اتانہ ول آ رہی اے۔ انج ای جویں ساہ لیندے تے چھڈ دے ویلے آدمی دی چھاتی تے ڈھڈ اٹھدے تے چلدے نیں۔ میرے پیر اں تھلے مٹی نہیں اک جیوندا جاگدا وجود اے۔" (341)

اس طرح لکھاری نوں زمین دی حیاتی دا احساس ہوندا اے۔ اوہ چھٹی لے کے اپنے بھرا نال مل کے واہی وبیجی کرن دا فیصلہ کردا اے۔ پہلی واری اوہ مسر بیجدے نیں۔ جدوں "مسراں" دے پودے تھوڑے وڈے ہوندے نیں تے ہڑ آجاندا تے دریا واپسی وچ سارا کجھ نال لے جاندا اے۔ اوہدا وڈا بھرا اوہدا حوصلہ وَدھدا اے۔ دریا ایس وفعہ ریتلی زمین لے جاندا تے چکنی مٹی زمین تے چھڈ جاندا۔ ایس وفعہ ایس

زرخیز زمین تے مکئی بیجدے نیں۔ او ہناں فیر اک دفعہ اک ہور مصیبت نال پالا پیندا اے۔ سوراو ہناں دے کھیت اجاڑ جاندے نیں۔ لکھاری تے اوس دا بھرا بے بس ہو جاندے نیں۔ پر ہمت نہیں چھڈ دے اوہ فیصلہ کردے نیں کہ اوہ زمین دی آواز تے ضرور حاضر ہون گے۔ لکھاری اخیر تے اپنے بھرا نوں دسدا اے۔

''بھائی صاحب! جے میں شہر توں پرت آیا ساں تے فیر مٹی دیاں واجاں ہوروی لوکاں نوں کھچ پاون گیاں۔ اپنی زمین دا ایہہ سدا لوکاں تیک میں اپڑاواں گا۔'' (342)

الیاس گھمن دا ایہہ ناولٹ سدھہ پدھرا اے جس وچ زمین نال محبت دا اظہار کیتا اے۔ ناول وچ دریا دے رستے بدلن دے حوالے نال لکھیا۔ پرانا پنڈ' وی دریا دے کنڈے وسیاں دریاواں دی کہانی اے۔ ''مٹی واجاں ماردی' وی دریا دے کنڈیاں دی زمین دی کہانی اے۔ دوہوں ناول اک دوسرے نال جڑے ہوئے نیں۔

10. اک چوڑی لون دی

لکھاری: فرزند علی **چھپن ورہا: 1994ء**

پبلشرز: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور **صفحے: 328** **باب: 55**

'اک چونڈی لون دی' فرزند علی دا دوجا ناول اے۔ فرزند علی دا اک ہور ناول 'تائی' ایس توں پہلاں وی چھاپے چڑھ چکیا اے۔

ناول دی کہانی زیادہ تر Labour Class تے Working Class دے اردگرد گھمدی اے۔

ناول دی کہانی اک کامے' گلاب دین' تے اوہدے گھر دیاں دے حوالے ناول شروع ہوندی اے۔ ایس پنڈ دے اردگرد کارخانے تے فیکٹریاں نیں۔ جتھے پنڈ دے لوکی محنت مزدوری کردے نیں۔' گلاب دین' سیداں دے گھرانے دا شریف کاماں ہوندا اے۔ وفاداری تے شرافت اوہدی "nature" وچ ہوندی اے۔ اوس دیاں دو دھیاں 'وڈھی' تے 'نکی' نیں۔ اک پتر 'گوگا' جیہڑا اٹھویں جماعت وچ پڑھدا اے۔ اوس دی بیوی 'فجری' حالات توں شاکی رہن والی تیویں اے۔ گلاب دین دیاں ہوروی ذمہ داریاں نیں۔ اک موئے بھائی دا پتر 'سنتا' تے اک بیوہ بہن مہرو تے اوہدہ پتر 'جیونا' گلاب دین پرانی سوچ دا کاماں اے۔ اخلاقی قدراں دا پاسدار اے۔

گلاب دین دے بارے کہے ہوئے ایہناں لفظاں توں گلاب دین دا کردار سامنے آ جاندا:۔

''چاچا گلاب دین اوہو ای جگت چاچا۔ بھولا بھالا سدھا سادھا۔۔۔ ہینے وچ ہر اک لئی
محبت۔۔۔ہر اک دا ایلی سمجھدار ہمدرد خدمت گار۔۔'' (343)

ایہناں صفتاں دی وجہ توں اوہ سیداں دے دا صلاح کار بندہ اے۔ گلاب دین دے دن رات کھیتاں وچ کم کر کے بال بچے پالدا اے۔ اپنی بیوہ بھین مہروُ دے پتر تے گلاب دین دا بھتیجا 'سنتا' بھوں اوہ بہت پیار کردا اے دس جماعتاں پڑھیا ہویا سی۔ اک وکیل کول شہر وچ ملازم سی۔ 'سنتا' اک انقلابی سوچ رکھدا اے غریباں تے مزدوراں دا ہمدرد اے۔ اوہ Communism تے Socialism توں متاثر ہوندا اے۔ گلاب دین دی طرح سرست کے کم کرن والا کاماں نہیں ہوندا۔ 'سنتا' جس وکیل دا ملازم ہوندا اوہ وی ایسی ای مکتب فکر دا بندہ ہوندا اے۔ 'سنتا' اپنے پنڈ توں آئے مزدوراں دی مدد کردا اے۔ وکیل بغیر فیس توں اوہناں دی مدد کردا۔ ایس طرح دی سوچ رکھن والے منڈیاں کڑیاں دی ٹولی اوہدی دوست بندی اے۔ اوہ اوہناں وچ اٹھد ابہند اسی۔ کئی دفعہ اوس نوں جیل ہوئی پر اوس نے اپنی راہ نہیں بدلی۔

ناول کار ایس گھرانے توں علاوہ سیداں دا گھرانہ جیہڑا ں دو بھراواں 'بہادر شاہ' تے 'حیدر شاہ' تے مشتمل سی کہانی اوہناں دی دس دا اے۔ گلاب دین تے سید گھرانہ اک کی تے زمیندار دے رشتے وچ جڑے ہوئے نیں۔ ایتھے دا شاہ زمیندار ظالم تے نہیں پر مطلبی تے موقع پرست ہوندے نیں۔ حیدر شاہ لوڑ ویلے کس طرح گلاب نال مخاطب ہوندا اے۔ غور کرو:

> ''ہن تیرے کولوں کاہدا اوہلا اوں توں تاں اساڈے گھر دا اپنا بندہ اے۔ بنک کولوں قرضہ لے کے ٹریکٹر تے ہور مشیناں خریدیاں، بھرا روگی بھرجائی فصل دا پورحصہ منگدی پرسوں اوہدا نوکر آیا سی۔ اوہدے ہتھ سنیہا گھلیا سوکی بھوئیں لئی جاوے آکھدی اے میں اپنی واہی آپ کرواواں گی ہن توں ای دس گلاب میں کیہہ کراں؟ میں تینوں ایسے واسطے ای بلاوناسی''
>
> ''مینوں ایس گلاب حیرانی نال بولیا'' شاہ جی میں کی خدمت کر سکنا واں'' (344)

گلاب دین دی حیرانی جائز سی۔ ایڈے سوہنے حسن سلوک دی اوس نوں توقع نہیں سی۔ ایتھے ساتوں زمینداراں دی ذہنیت دا پتہ چلدا اے۔ گلاب دین دی 'وڈھی' اوس دی بھین مہروُ دے پتر جیونا دی منگ سی۔ 'نکی' اوس دے بھائی دے پتر سنتے دی منگ سی۔ دوناں بھیناں وچ بڑا فرق سی۔ 'وڈھی' سدھی جہی کڑی سی تے شاہاں دی بہو 'لچھی' تے 'بہادر شاہ' کول نوکری۔ 'نکی' زہین وی تاں Bold تے Bluntوی سی۔ اوہ اوہ ایچکس جاندی سی۔ اوہ 'سنتے' دی ہم خیال سی۔ 'جیونا' 'نکی' نوں پسند کردا سی اوہ چاہندا سی کہ 'نکی' دا ویاہ

اوہدے نال ہو جائے ۔ سارے ناول وچ اوس دا مقصد صرف 'نکی' حاصل کرنا سی جس وچ اوہ کامیاب نہیں ہوندا۔ ناول وچ ہور وی کردار نیں جیہڑے اپنی اپنی تھاں تے بہت اہم نے۔ حیدر شاہ دا چھوٹا بھرا 'بہادر شاہ' فوج وچ میجر ہوندا سی ۔لڑائی توں بعد اوس دی ذہنی حالت ٹھیک نہیں ہوندی ۔ اوس دی بیوی 'لبنیٰ' ایس توں پریشان رہندی اے ۔ اوس دا اکلوتا پتر ارشد اوس دے پیو سیٹھ کول ہوندا اے ۔ سیٹھ اک سرمایہ دار کردار اے ۔ حیدر شاہ اک زمیندار اے ۔ سیٹھ چاہندا کہ 'بہادر شاہ' تے 'لبنیٰ' دا حصہ لے کے اوس بھویں تے کارخانہ کھڑا کردے ۔ ایتھے سرمایہ دار تے زمیندار دی کشمکش پیدا ہو جاندی اے ۔

لبنیٰ اپنے خاوند دی ذہنی حالت توں پریشان رہندی ۔ اوس دا خاوند ذہنی طور تے مفلوج ہندا اے ۔ لبنیٰ خود وی آہستہ آہستہ نفسیاتی Case بن جاندی اے ۔ خوف زدہ ہرنی دی طرح رہندی اے ۔ سکون دی تلاش وچ رہندی اے ۔ اپنے پتر 'ارشد' دی جدائی نوں محسوس کردی اے ۔ ستا اوہنوں چنگا لگدا پر اوتھے اچے نیویں دا فرق آ جاندا ۔ اوہ Illusions دا شکار ہو جاندی اے ۔ 'بہادر شاہ' دے گھر توں نس جاندا اے ۔ 'بوڑھی' دا ویاہ ہو جاندا ۔ 'لبنیٰ' اکلاپے دا شکار ہو جاندی اک دن سوچاں وچ پھنسی ہوئی لبنیٰ پیر ے توں گر جاندی اے تے اپنی جان دے دیندی اے ۔ ایہناں سطراں توں اوس دے حالات دا پتہ چلدا اے :

"لبنیٰ لئی دن تے رات سب تھوئیں بنے ہوئے سن ۔ حویلی وچ بھانویں کئی نوکر نوکرانیاں سن تے اوہناں دے بال وی چیک چہاڑا کیتی رکھدے سن پر لبنیٰ واسطے سنسان تے قبراں والی چپ سی۔" (345)

'کلیم اللہ' عرف کیمو وی کئی روپ بدلدا اے ۔ پہلے چور اچکا فیر اچانک مولوی ہو جاندا ۔ فیر اوہدے ولوں اک اعلان اشتہار دی شکل وچ لگا ہوندا اے کہ کسے مظلوم نوں اوس دی مدد دی لوڑ ہووے تے اوہ اوس نال رابطہ کر سکدا اے ۔ ایہہ اعلان کھلم کھلا سی ۔ مظلوماں دے حمایتی نوں مجرم قرار دتا جاندا ۔ اخیر اوس دا انجام ایہہ ہوندا کہ اوہ پلس مقابلے وچ ماریا جاندا اے ۔ ایتھے انج لگدا لکھاری کسی پنجابی فلم توں وی متاثر سی ۔ انج ہوندا وی ایہہ اے لکھاری دے لاشعور وچ بہت کجھ ہوندا اے ۔ 'کیمو' دے ہور ساتھی وی مارے گئے تے پھڑے گئے ۔ 'نکی' وی شبے وچ پھڑی گئی ۔ وچار حوالات ، تھانیاں تے جیل وچ پلس دے عملے دے ہتھوں بےعزت ہوندی اے ۔ گلاب دین دا گھرانہ وتی وچ بےعزت ہو جاندا اے ۔ 'نکی' جیہڑی Bold and Blunt سی اوس دا عجیب انجام ہوندا اے ۔ فیر ایتھے وی حیدر شاہ گم آندا اے ۔ اوہ لوڑمنداں تے کم تے آندا

اے پر ہر کم وچ اوس دی اپنی گجھی لوڑ وی چھپی ہوندی اے۔ اوہ 'نکی' نوں لئی دے پتر 'ارشد' دی خدمت واسطے رکھ لیندا۔ نکی دی شخصیت بدل جاندی اے۔ لکھاری لکھدا اے:

''نکی وچ پہلے والی چمک نہیں سی رہی۔۔۔۔ سرہیواں تے اکھاں وچ پانی بھریا رہندا ای۔ راشد شاہ نوں لوریاں دے دے سواندی۔۔۔۔

ے میرے جھنگری دیاں ٹھلیاں میرا چیر سچا تے میں جھوٹی آں'' (346)

ایتھے لکھاری نال اختلاف کرن نوں دل کردا اے۔ سچے تے کھرے لوک لفدے نیں ٹوٹ کے اپنے آپ نوں ختم کرلیندے نیں۔ شاید اس طرح دی لفناوی اپنے آپ نوں توڑنا ای اے۔ فرزند علی لکھاری دی حیثیت نال اک انقلابی سوچ رکھدے نیں۔ ایس سوچ پچھوں دل وچ سنتے دا کردار اک ہیرو دا کردا وکھالی دیندا اے۔ 'گلزار وتی' دا پیارا جیہا منڈا سب توں زیادہ تعلیم یافتہ تے سوجھ بوجھ والا ہوندا اے۔ پڑھ لکھ کے شہر وچ وکیل نال کم کردا سی۔ لہور وچ ہون والیاں مزدوراں دیاں میٹنگاں وچ شریک ہوندا اے۔ ادبی تے ثقافتی پروگراماں وچ شوق نال حصہ لیندا۔ ایس کرکے اوس دی سوچ پنڈ دے لوکاں کولوں وکھری سی۔ اوہ اکثر گرفتار ہو جاندا سی۔ پر جدوں چھٹ کے آندا تے سارا پنڈ اوس دی عزت کردا سی۔ اوہ وی پنڈ وچ آکے پنڈ دے کم کردا۔ اوہ ہر من پیارا سی۔ لئی جہی پڑھی ہوئی تیویں دی اوس کولوں متاثر سی۔ 'نکی' دی 'سنتے' نوں اوس دے نظریات دی وجہ نال پسند کردی سی۔ ایس لوہا چگن والی کڑی دا ہیرو وی 'سنتا' سی۔ سنتے دے ہم خیال لوک شہراں توں آکے وتی وتی جا کے انساناں دی 'اوچ' تے 'نیچ' نوں ختم کرن واسطے ڈرامہ کردے ایس طرح لکھاری نے اوس بغاوت نوں وکھایا جیہڑی Class difference نال پیدا ہوندی اے۔ حتیٰ گل تے ایہہ اے کہ مزدور تے کمی کمین اتنے دبے ہوئے نیں کہ اوہناں نوں اپنی پناہ Socialsim دے پچھ نظر آندی اے۔ اوہ انجانے وچ ای Marxism دے جھنڈے تلے جمع ہونا شروع ہو جاندے نیں۔ 'سنتا' لوکاں نوں نویاں سوچاں دیندا۔ لوکاں وچ اک خاص قسم دا Confidence پیدا ہو گیا سی۔ 'باجی' تے 'جاوید' جیہڑے 'سنتے' دے ساتھی ہوندے نیں اکثر سیاسی حالات تے سیاست داناں تے بحث کردے۔ باجی نوں سیاسی لیڈراں تے اعتراض سی تے جاوید نوں وی کجھ لوکاں تے اعتراض سی۔ اوس دا اک جملہ کمیونسٹ لیڈراں تے کامریڈاں دی اصلیت سامنے لیا دیندا اے۔

''ایہہ مال دار کمیونسٹ تے چندہ خور کامریڈ سوچ وچار کر وی سکدے نیں؟ جاوید کھج کے بولیا۔'' (347)

ایتھے سانوں ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ ناول کار سرمایہ دار تے زمینداراں دی ذہنیت دے نال نال لیڈراں تے کامریڈاں دا اصل روپ جاندا اے۔ ایہہ اک جملہ ایہناں لوکاں دے سارے بھید کھول دیندا اے۔ 'سنتا' جیہڑا اک پر جوش ورکر سی اک دن گھٹنے ٹیک دیندا اے۔ اوہدا انت 'نکی' نالوں فرق سی۔ 'نکی' وی سرسٹ دی۔ پر اوہ کجھ پاندی نہیں۔ بلکہ اک اوس پرانے نظام دا پرزہ بن جاندی اے کیونکہ اوہ مزدور سی۔ 'سنتا' Compromise کردا اے تے اک خوش حال لیڈر بن کے معاشرے دا حصہ بن جاندا اے۔ ناول کار لکھدا اے:۔

> ''سنتا ملک دی اک وڈی لیبر فیڈریشن دا صدر اے۔۔۔ شہر ای وسدا اے اپنا گھر تے اپنی کار اے۔ وڈے سیاستداناں نال اٹھنا بیٹھنا اے۔ سرکارے دربارے وی عزت اے۔
> ۔۔۔ اوہدا کاروبار وی ترقی کردا جا رہیا اے۔''
> ''کوکا کہی کہی چکی سیداں دے کھیتاں محیاں اتے اپنے پیو دی ریت نبھا رہیا اے۔ دربار بڈھن سائیں تے اج وی قوالی ہوندی اے۔''(348)

'جیونا' ماٸی دے چکر وچ اپنی طاقت نوں ودھ کم کردا اے۔ آخیر اک چونڈی لون دی منگد اہل وچ ڈھ پیندا اے۔ اخیر اوس نوں وی دوسرے جلے ہوئے مریضاں طرح ہسپتال پہنچایا جاندا اے۔ ہور ماون دی ہوس نے اوس نوں موت دے منہ وچ دھکیل دتا۔ سعید بھٹا ہوراں ناول دے شروع وچ 'پہلی گل' وچ لکھیا اے:۔

> ''نکیاں نال ورتی جاون دے وین ہن۔ جھری دیاں قتل ہوندیاں سدھراں ہن۔ آکواں دی کھری سنجاپ ہے۔ اج ایہہ ناول بیتے چالھی وریاں دی تاریخ ہے۔ لوک مورخ دی لکھی تاریخ اوک تجن کرداراں دا انت وکھانت ہے کیوں جو ناول نگار نے لوکاں نال واپری دا شیشہ جو وکھونا ہائی۔۔۔۔۔۔ اساڈیاں کیتیاں دا اساڈے نال واپریاں دا۔۔۔ اساڈے نال ہوئیاں دا۔''(349)

فرزند علی دا ناول اوس ردعمل دا نتیجہ اے۔ جیہڑی جاگیرداری نظام تے جابرانہ تعمیر دے خلاف پیدا ہوندا اے۔ ایس وچ غریب تے پسماندہ مزدوراں تے راہکاں واسطے ہمدردی اے۔ لکھاری اپنے خیالاں دے ذریعے Class difference نوں ختم کرنا چاہندا اے۔ ایہہ سوچ صرف سوچ وکھالی دیندی اے۔ ایہہ انقلاب کس طرح آسکدا اے۔ جدوں بے انصافی دی فضا ہووے۔ تھانے تے حوالاتاں وچ 'نکی' جہی

گڑی دی پائمالی ہووے۔ 'سنتے' جیہے ورکر' کامریڈ' بن کے بک جان۔ ایتھے فرزند علی نے راہ دسی اے او تھے حقیقت توں منہ نہیں موڑیا۔

تکنیکی لحاظ ناول اک مکمل ناول اے۔ پنڈ تے کارخانیاں دے قریب رہن والی وسوں دا پتہ چلدا اے۔ زبان عام فہم اے۔ کہانی وچ تسلسل اے۔ پر ناول وچ واضح جھول نظر آندا اے۔

میجر بہادر شاہ دا چند پٹاخیاں توں گھبرا کے ناول چوں اکا ہی غائب ہو جانا۔ پنڈ تھاہ اں وچ اتنا پھیلاؤ نہیں ہوندا کہ بندہ غائب ہو کے ملے ہی نا۔ 'سنتے' جیہے سمجھ دار کردار دی ایہہ حرکت کے پٹاخے چلا کے 'میجر بہادر شاہ' نوں نسا کے 'وڈھی' نوں شاہ اں دے گھر چوں کڈھیا جائے اوس دے کردار نال میچ نہیں کردی۔

'نکی' دے پکڑے جان توں فوراً بعد گلاب دین نے اوس دی رہائی نہیں کروائی۔ حالانکہ 'سنتے' واسطے اوہ شاہ اں کولوں وی مدد لیندا رہیا۔ ایتھے مینوں کیموں سب توں وڈھا انقلابی تے کھرا کردار لگدا اے۔ جیہڑا حق دی گل کردیاں جان وی دے دیندا اے۔ 'سنتے' ورگے کرداراں نوں لکھاری خودی انچائی تے پہنچا دیندا۔ پر اخیر تے اوہ بڑا حقیر جیہا لگدا اے۔ 'فرزند علی' جدید ادب دی تحریک ہیٹھ ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔ پریم چند دے ناواں دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔

پریم چند دا 'گوشہ عافیت' تے گیودان دی Theme وی کجھ اجہی سی۔ امریکن ناول کار Jhon Stein Back وی اپنے ناول grapes of writh وچ labour class دے حوالے نال لکھدا اے۔ ایہہ اک international موضوع اے۔ جہدے تے دنیا دے قلم کار قلم چلدے نیں۔

11. تتلیاں تے ٹینک

لکھاری: احمد سلیم **چھپن ورہا: 1994ء**

پبلشرز: لاہور، الاکو پنشن، پٹیالہ گراونڈ **صفحے: 92** **باب: 13**

احمد سلیم دا ناول تتلیاں تے ٹینک کجھ تاریخی پچھوکڑ، صوبائی ونڈ، فلسفہ، موت دی تصویر تے خاک پوشاں دی دس پاندا اے۔

ناول کار بہت ساریاں سوچاں دا اظہار ایس ناول وچ کردا اے۔ اوہدا پہلا کردار 'سکھاں' اے۔ اوس نوں اتہاس دی سکرین تے فرقو فرقی روپاں وچ وکھاندا اے۔ اک روپ سوہنی دا وی سی جیہڑی جمی پلی تے پنجاب سی پر اوس دی قبر شہداد پور دے اک گرلز کالج دے ہوسٹل وچ اے۔ کجھ لوکاں ایہہ کہانی جوڑی

ہوئی سی ۔ کہ سوہنی پنجاب توں رڑھدی سندھ آ جاندی اے ۔ تے سندھیاں اوس نوں کفن پوا کے دفنا دتا۔
ناول کار ایس ناول وچ اتہاس دے بنے پھرول دا اے ۔ سکندر اعظم، راجہ پورس، ہری رائے، بھائی ویر سنگھ دا
کردار سندری تے ہور کئی کردار وکھالی دیندے نیں ۔

فیر اگے چل کے ناول کار فلسفیانہ گلاں کردا اے اوس دے خیالات کئی تھاواں تے گڈمڈ ہو جاندے
نیں ۔ 'احمد' جیہڑا اک شاعر سی سوہنی دی قبر تے آ کے درد ناک نظم تخلیق کردا اے ۔ ناول کار نے First
person narration وچ ناول تخلیق کیتا اے ۔ 'میں' اک مصور اے تے جیہڑا موت دی تصویر بنانا چاہندا
اے ۔ سکھاں دی تصویر وی بناندا اے ۔ اوہ تصویر مکمل ہو کے کینوس توں غائب ہو جاندی اے ۔ لکھاری اتہاس
دے حوالے نال 'پورس' دے پتر 'ہری رائے' دا ذکر کردا اے ۔ جس اک ہتھ وچ تلوار تے دوجے ہتھ برش
سی ۔ 'سکھاں' رشتے وچ 'ہری رائے' دی بھین سی ۔

لکھاری اتہاس نوں پھرولدا اے تے 'گوتم' دی بیوی 'یشودھرا' دا خیال آندا ۔ 'گوتم' اوس نوں چھڈ
کے نس جاندا اے ۔ سارے ناول وچ ناول کار ماضی تے حال وچ الجھیا رہندا اے ۔ اتہاس وچ گذرے
کرداراں تے موجودہ حیاتی دے کرداراں نوں آپس وچ جوڑ دا وکھالی دیندا اے ۔ 'سکھاں' اپنے موجود روپ
وچ اپنی کولیگ 'چتنی' دا ذکر کردی اے ۔ 'چتنی' اوس نوں پچھان لیندی اے کہ اوس 'ہری رائے' اے ۔ 'ہری
رائے' وی 'چتنی' نوں پچھان لیندا اے کہ اوہ 'راج کمل' انجنیئر دی پتنی اے جیہڑی سندھ دے حاکم 'راجہ امبھی' دے
راج وچ انجینئر بن کے ٹیکسلے آیا سی ۔ سکندر مقدونی دے ٹیکسلا تے حملے کرن تے راجہ امبھی نے اپنی سلطنت
تے اپنیاں سندریاں اوہدے حوالے کر دتیاں سی ۔ 'راج کمل' نے باغیاں نال رل کے پرانی سلطنت واسطے اپنی
جان قربان کر دتی ۔ 'راج کمل' کے 'ہری رائے' اجے اپنی راجدھانی واسطے شہید ہو جاندے نیں ۔ فیر ناول کار
سندھ دے پنجاب دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے ۔ پنجابی تے سندھی کردار اک دوجے کول
پوچھدے نیں :۔

''تہانوں پنجاب نال بہت پیار اے؟''

''کیہ تسیں سندھ نوں پیار نہیں کردے؟'' (350)

ایتھے اپنے اپنے صوبے نال قدرتی لگاؤ دا اظہار کیتا گیا اے ۔ ایہہ سوال کر کے سچائی تے روشنی پائی
اے ۔ ناول کار سندھی منڈے زاہد تے پنجابی کڑی رانی دی محبت دا ذکر کردا اے ۔ صوبائی فرق ول اشارہ کردا

اے تے لکھدا اے:۔

''دوہناں دے پیار وچ سندھ تے پنجاب آ گیا اے''(351)

ناول نگار اپنے تے لوکاں دے خیالات وی ناول راہیں بیان کردا اے۔ 'وینا' اک سندھی نیشنلسٹ کڑی اے جیہڑی 'زاہد' دے ویاہ توں خوش نہیں سی۔ زاہد نے اپنے خیالاں دا اظہار ایہناں لفظاں نال کیتا اے:

''وینا میرا اک غیر سندھی کڑی نال ویاہ کرنا چنگا نہیں سمجھدی۔'' زاہد دی گل سن کے مینوں انج لگا اے۔ جیویں کوئی غیر سندھی کڑی انسان نہ ہووے پر میں کجھ وی نہ بول سکیا۔ اوہ آکھدا گیا ''وینا آکھدی اے چلو کڑی پنجابی اے تاں ایتی حرج دی گل نہیں اے۔ مہاجر کڑی نال ویاہ کرنا میں کدی وی منظور نہ کردی۔''(352)

ایہناں سطراں راہیں انساناں دے اندروں والے تعصب دا پتہ چلدا اے۔

ناول وچ اک کالج دا ماحول وکھایا گیا اے۔ 'سکھاں' تے 'چنی' تے ہور ساتھی سٹاف ممبرز دی ایس 'میں' نال دی خاصی پچھان ہو جاندی اے۔ 'میں' جیہڑا اک مصور اے تے موت دی تصویر بناتا چاہندا اے۔ ناول کار اپنا ہی فلسفہ حیات بیان کردا اے۔ 'میں' اپنا تعارف کجھ انج کرواندا اے:۔

''میں ہری رائے، مہاں رنبہ پورس دا پتر، جیہنے جہلم دریا دے کنڈھے سکندر مقدونی دے دھاڑے نوں ڈکدیاں جان دتی تے تاریخ دے صفحیاں توں تلک پیا ہاں۔''(353)

دراصل 'میں' 'ہری رائے' دا دوسرا روپ اے۔

ناول کار انقلاب دی گل وی کردا اے تے لکھدا اے کہ ساڈا سماج اک ٹٹ بھج دا شکار اے تے ایہنوں اک انقلاب دی لوڑ اے۔

ناول وچ واقعات دے بیان اوہناں دی ترتیب وچ کوئی ربط نہیں۔ انقلاب دی گل کریاں ای اوہ اپنے دوست دی بیوی دی گل چھیڑ دیندا اے۔ جیہڑی بظاہر اپنی حیاتی وچ خوش تے خرم لگدی اے۔ پر اندروں بڑی ٹٹی ہوندی اے۔ ناول کار اک ہور واقعہ لکھدا اے۔ اک سندھی کڑی 'کھنڈ' نوں کجھ خاکی پوش چک کے لے گئے سن۔ ایس واقعہ نے اوہدے تے بہت اثر کیتا اے۔ اک قلم کار معاشرے دا احساس فرد ہوندا اے اوہ کسے وی ہون والے ظلم تے جبر نوں اپنے دل تے محسوس کردا اے۔ اوہ کھنڈ دے نال ہون والی زیادتی نوں ایس حد تک محسوس کردا اے کہ اوہ لکھدا اے:۔

''کھنڈ۔۔۔کھنڈ۔۔۔کھنڈ۔ او تھے ہوٹل وچ میٹوں انج جاپن لگا جیویں کھنڈ دیاں بوٹیاں دا سوپ پی رہیا ہوواں۔''(354)

ناول دا میں جیہڑا مصور اے کھنڈ والے واقعہ توں اتنا متاثر سی کہ اوہدی شاہ لطیف دی پینٹنگ کھنڈ دی اجہی تصویر بن جاندی اے جس وچ کھنڈ ڈگی ہوندی اے تے اوہدے کپڑے لیر و لیر ہوندے نیں۔''

اٹھاراں ورہیاں مگروں جدوں 'میں' دیاں تصویراں دی نمائش ہوندی اے۔ تے 'کھنڈ' دا منورو دی نمائش ویکھن آندا اے۔ ناول کار لکھدا اے:۔

''میں اوہدی گل اچے پتھنڈ کے جلدی جلدی فریم توں اخبار دے کاغذ لاہون لگ پیا۔۔۔اندر میری اپنی پینٹنگ سی۔ سندھ دی لینڈ سکیپ وچ موت دی تصویر، اک ٹنڈ منڈ رکھ دا 'ٹینک' تے اک 'سوئی کڑی' دا مہاندرا''(355)

مصور دی تصویر ای 'تتلیاں تے ٹینک' دی حقیقت دس دیندا اے۔ انعام الحق جاوید ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''احمد سلیم دا دوجا ناول کجھ تجریدی انداز دا اے۔ جیہدے وچ نظریاں نوں بنیادی اہمیت حاصل اے۔ ناول دا پلاٹ بکھیریا ہویا اے۔ ایہہ اک Confused لکھت اے۔(356)

خود ناول کار ناول بارے لکھدا اے:۔

''میں ویکھ رہیا ہاں کہ میرے پڑھن والے ناول کولوں کجھ بوتے ہی بیزار دس رہے ہن۔ اوہناں نوں شک اے کہ شاید میرا دماغ چل گیا اے۔''(357)

مجموعی طور تے ایہہ ناول اتنا متاثر کن نہیں اے۔ ناول کار نے اتہاس دے پنے وی ڈھنگ نال نہیں اسارے۔ زماں دے حوالے نال جیہڑا انکھیڑ اکیتا اے اوہ وا ضح نہیں۔ ایہہ ناول اک مکمل ناول نہیں اے۔

11. اپنی وتی

لکھاری: بابو جاوید گرجاکھی **چھپن ورہا: 1995ء**

پبلشرز: گوجرانوالہ، سیٹلائٹ ٹاؤن فروغ ادب اکادمی **صفحے: 96** **باب: 3**

بابو جاوید گرجاکھی دا ناولٹ 'اپنی وتی' جانوراں دے حوالے نال تخلیق ہویا اے۔ ناول بنیادی طور تے تگڑیاں تے ماڑیاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ جدوں اوہ تگڑے تے ماڑے جانوروا ذکر کردا اے تے

اوہدے لاشعور وچ انساناں دی حالت وی ہوندی اے۔ ایس ناول وچ جانوراں نوں علامتاں دے طور تے ورتیا جاندا اے۔

ناول دا بنیادی کردار 'بلی' اے۔ ناول کار نے 'بلی' دا انتخاب سوچ سمجھ کے کیتا۔ بلی نوں کدی کسے قید کر کے نہیں رکھیا۔ کسی نے کدی ایس نوں پنجرے وچ نہیں بند کیتا۔ 'بلی' نوں رسہ زنجیر تے پٹہ وی کسے نہیں پایا۔ 'بلی' گھراں دے اندر وی رہندی اے۔ اچی نیوی تھاں تے آسانی نال چڑھ جاندی اے۔ بے آواز ٹر دی اے۔ کدھرے چلی جائے آسانی نال اپنے ٹھکانے تے واپس پرت آندی اے۔ ناولٹ نوں ناول کار نے تن حصیاں وچ ونڈ دتا اے۔

ا۔ گھروں باہر ۲۔ چڑیا گھر ۳۔ اپنی وستی

ناولٹ دے پہلے حصے وچ 'بلی' بیبو ی گھر والیاں کولوں تنگ ہوندی اے۔ گھر دے 'ککڑ' نوں نال رلا کے گھر والیاں دے گلے شکوے کردی اے۔ ایتھے وی اوہ ماڑے تگڑے دی گل کر رہی ہوندی اے:۔

''کوئی حق نہیں۔ گھر بندیاں دا۔ دودھ بندیاں دا۔ ایہناں دی مرضی اے پئی اوہ سانوں چین نوں دین نہ دین۔ اسیں کیہہ کتنے آں نالے کیہہ کر سکنے آں؟ اسیں ماڑے آں تے تگڑیاں اگے ساڈا کیہہ زور چل سکدا اے۔''(358)

ماڑے تگڑے دا فرق سارے ناول وچ دسیا گیا اے۔ 'بلی' ہر جانور کول جاندی اے۔ ہر کوئی آزادی چاہندا اے۔ 'مجھ' نوں اپنے گلے سی۔ 'چھتر ے' نوں اپنے گلے سی۔ انساناں دیاں زیادتیاں نوں سارے پالتو جانور بے حد محسوس کر دے نیں۔ بلی تے ککڑ اک نویں منزل دی تلاش وچ نکل دے نیں۔ راہ وچ ککڑ اک دکاندار دے ہتھ آجاندا اے تے دکاندار اوس نوں حلال کر لیندا اے۔ بلی کلی رہ جاندی اے۔ اوہ اگے جاندے اے تے اوس نوں کسے دا پالتو کتا ملدا اے۔ اوس نوں اپنے مالک نال کوئی گلہ نہیں ہوندا۔ اوہ بلی نوں سمجھاندا اے کہ اوہ واپس اپنے مالک کول پرت جائے۔ بلی اوس نال سہمت نہیں ہوندی۔ کتا اوس نوں 'چڑیا گھر' دا دسدا اے تے فیر اوس نوں چڑیا گھر پہنچا آندا۔

ناول دے دوجے حصے وچ چڑیا گھر دا منظر وکھایا گیا۔ 'بلی' چڑیا گھر وچ ہر قسم دے جانوراں نوں ملدی اے۔ سارے جانور قیدی سی۔ 'بلی' سب نوں آزاد کروانا چاہندی سی۔ اوس دی انقلابی سوچ نوں کجھ جانور من دے کجھ اوس نال اختلاف رائے رکھدے نیں۔ اخیر 'کبوتر' اوس نوں اجنبی وستی وچ جان دا مشورہ دیندا اے۔

جیہڑی جانوراں دی وتی اے۔ کبوتر اں دی رہنمائی وچ اوہ 'اپنی وتی' ہڑ جاندی اے۔ ناول کار دے لکھن موجب:۔

''ایزن نوں تے بلی نیندر دی سونی وتی ایڈ گئی پر او تھے رہنا وی تے ہر کسے دے وس وچ نہیں۔ بڑی چھیتی لاہوں وی اوس چوں نکلنا پیا پئی خوفناک تے ڈرونیاں آوازاں نے اوہنوں ڈرادتا سی۔ اوسراں تے چڑیا گھر وچ وی بلی نے ایہوں جیہیاں آوازاں سنیاں سن پر اوتھے دی گل ہور سی او تھے اوہ اپنے آپ نوں محفوظ سمجھدی سی پئی ہر جنور پنجر ے وچ بندی پر ایتھے ہر جنور آزاد سی۔'' (359)

بلی نوں جلد ای محسوس ہو جاندا اے۔ کہ اپنی وتی وچ اوہ زیادہ غیر محفوظ اے۔ ایتھے وی تگڑا ماڑے نوں دبالیندا اے۔ ایتھے ہر طرف خطرہ ای خطرہ سی۔ندی تے پانی پین جاندی تے گھڑیال دا خوف اوس نوں گھیر لیندا۔ شیر توں ویسے اوس نوں خوف آندا۔ شیر تے گھڑیال دی لڑائی دا خوفناک منظر ویکھ کے اوس دے ہوش اڑ جاندے نیں۔ اوسدی اک بلی بہن ملدی اے۔ اوس نوں پتہ چلدا اے کہ جنور وی اک دوجے واسطے اتنے ای برے نیں جتنے بندے۔ 'بلی' تے اوہدی بہن دے مکالے کجھ اسطرح سی:۔

''میں نہیں جانا۔ او تھے میں غیر محفوظ آں'' ایتھے وی توں کیہڑی محفوظ ایں؟ جس تگڑے نے دی تینوں ویکھ لیا۔ اوہ تیرے نال دھنڈ بھر لے گا۔'' (360)

لکھاری نے علامتی طور تے دنیا وچ ہون والے تگڑے تے ماڑے دی کھچ دھرونوں قلم بند کیتا اے۔ گھڑیال تے شیر دو طاقت ور جانور نیں۔ اک دوسرے نوں ہڑپ کرن دی کھچ دھرو دے رہندے نیں۔ مختلف جانور مختلف طریقیاں نال شکار کر دے نیں۔ ماڑے جاندار دی کوئی وتی اوس دی اپنی وتی نہیں ہوندی۔ ایتھے ناں کار لکھدا اے:۔

''نکیاں نالے ماڑیاں دی کوئی وتی کدوں ہوندی اے؟ ایہہ تے شیراں تے بگھیاڑاں دی وتی اے۔ سپاں تے مگرمچھاں دی وتی اے۔ ہاتھیاں تے گینڈیاں دی وتی اے۔ ایہہ ساڈی وتی نہیں۔'' (361)

بلی نوں جلد احساس ہو جاندا اے کہ ایہہ تھاں وی اوہدے رہن دی نہیں۔ پر فیر اوہ اوس تھاں نوں نہیں چھڈ دی۔ بندیاں تے درندیاں وتی چوں کوئی وی وتی اوہناں دی نہیں۔ اخیر اوہناں بلیاں نوں موت گھیر لیندی اے۔

ناول علامتی انداز وچ اساریا گیا اے۔ ناول کار نے تمثیلی انداز وچ معاشرے تے جہات پئی اے۔ناول کار نے جانوراں تے بندیاں دی فطرت دا تقابلی جائزہ وی لیندا اے۔دراصل ایس نکڑے ناول وچ Repitition of Ideas بہت زیادہ اے۔علامتی رنگ وچ لکھنا فیر اوس نوں سمیٹنا مشکل اے۔ناول کار نے اک بھرپور کوشش کیتی اے۔

انعام الحق جاوید ہوراں ایس ناول دا ویروا کجھ ایس طرح کیتا اے:۔

''ناول تن حصیاں تے مشتمل اے پہلے حصے وچ بلی دی علامت دے ذریعے اوہناں وحشیاں دا ذکر کیتا گیا اے جیہڑے انسان جانوراں تے کردے نیں۔دوجے قصے وچ بلی تے پنجرے وچ بند جانوراں وچ آزادی دا شعور بیدار کردی نظر آندی اے۔تے تریجے حصے وچ جنگل دی حیاتی وکھائی گئی اے۔جتھے وڈے جانور دوجے جانوراں تے ظلم روا رکھدے نیں۔''(362)

بابو جاوید گرجاکھی ناول دے کجھ بند وچ لکھدے نیں:۔

''بندیاں وچ ہون تے بھانویں ڈنگراں وچ، پنچھیاں وچ ہون تے بھانویں درندیاں وچ اپنے گھراں وچ ہون تے بھانویں گھروں باہر، اپنی وتی وچ ہون تے بھانویں پردیس، پنجریاں دیاں سیکاں پچھے ڈکے ہون تے بھانویں گھراں دیاں کندھاں پچھے لکے ہون اوہ غیر محفوظ نیں۔وڈے تے تگڑے۔''(363)

انعام الحق جاوید ہوراں ایس بارے اسطرح رائے دتی اے:۔

''ناول میں اس بلیغ علامت کے ذریعے کمزوروں پر طاقت وروں کا ظلم اور تسلط بڑے پراثر انداز سے دکھایا گیا ہے۔زندگی کے فلسفے پر اک کامیاب تبصرہ ہے۔ناول نگار کا اسلوب بھی متاثر کرتا ہے۔''(364)

بابو جاوید گھر کی نے ایس ناول وچ انساناں تے جانوراں وچ پائے جان والے خوف دا اظہار کیتا اے۔ایہہ اک تمثیلی لکھت اے۔لکھاری نے اپنے لاشعور وچ رہن والے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

13. ڈراکل

لکھاری: حسین شاہد　　چھپن ورہا: 1995ء

پبلشرز: لاہور، عزیز پبلشرز　　صفحے: 323　　باب: 34

حسین شاہد دا ناول ڈرامکل اوہناں دا اکلوتا ناول اے۔ناول دے پہلے چار باباں وچ لکھاری نے اپنی سوچ مطابق نظریہ حیات بیان کیتا اے۔اوس وچ اوہ 'خاصاں' تے 'عاماں' دی وِتھ پاندا اے۔فیر 'خاصاں' تے 'عاماں' دیاں خصلتاں بیان کردا اے۔خاصاں توں مراد Upper Class اے۔ایس Upper Class وچ زمیندار،وڈیرے،بیوروکریٹس،سیاستدان،مذہبی جماعتاں تے فیر فوج نوں وی اوہ خاصاں وچ شامل کرلیندا اے۔عاماں توں مراد Lower Class یعنی عوام تے عام لوکائی۔جنہاں خاصاں دا بوجھ سراں تے چکیا ہوندا اے۔

خاصاں تے عاماں دی اک لمی چوڑی بحث چھڑی رہندی اے۔جہڑی چار باباں وچ پھیل جاندی اے۔ناول کار دی قلم دی زد چوں کوئی نہیں بچ دا۔کدی اوہ خاصاں دے عاماں تے روشنی پاندا اے۔کدی اوہ خاصاں دی مذہبی جماعت پیچھے ہو جاندا اے۔کدی خاصاں وچ افسر خانہ نوں گھیرلیندا اے تے فیر خاصاں دی فوج دوالے ہو جاندا اے۔اسطرح اوہ ایہہ دسدا اے کہ عام لوکائی کیہڑیاں کیہڑیاں تکلیفاں جرر ہی ہے۔حسین شاہد گلاں تے سچ حق دیاں کردا اے۔پر اوس بحث وچ اک گل چھیڑ جاندی اے۔اوہ گلاں چوں نچھوڑ کڈھدا اے۔ایتھے ایہہ سطراں پڑھو:۔

> ''جدوں جھوٹھ لوکاں دی جیون لوڑ بنیا تے اوہناں نوں کجھ ہویا جے جھوٹ بولن لئی بندے وچ بڑی عقل ہونی چاہیدی اے۔سب توں بہت عقلمند اوہ ہوندا اے جیہڑا جھوٹھ وی ماری جائے تے اوہدا جھوٹھ پھڑیا وی نہ جائے پر ایڈا عقل مند اج دھرتی تے کوئی نہیں جمیا۔''(365)

لکھاری شروع دے باباں وچ ملکی سیاست تے لکھدا اے۔پہلے مارشل لا جیہڑا صدر ایوب دے زمانے وچ لگیا سی اوس دا ذکر اے۔فیر پیپلز پارٹی دے دور تے روشنی پاندا اے۔ایتھے لکھدا اے:۔

> ''عاماں دا جڑھ وگیا تے خاصاں دے قلعے دیاں کندھاں روہڑھ کے لے گیا۔دساں ورھیاں دی چپ چپاں پچھوں،وہندیاں وہندیاں اج ڈھلی اتے آئی،جویں بروٹس دی تقریر مگروں مارک انتونی دی تقریر ہنے بنے گی ہووے۔''(366)

عاماں دی حکومت آ جاندی اے فیر دوبارہ فوج آ جاندی اے تے ضیاالحق دا دور شروع ہو جاندا اے۔غرض کہ ناول 'خاصاں' تے 'عاماں' کردا کردا اک دو روی تاریخ تے روشنی پا جاندا۔ایہدے وچ ای 'روڑہ' دا ذکر کردا اے۔'روڑے' دے بارے لکھدا اے:

'اروڑہ عاماں دی گل کرن والے بندے دی پارٹی وچ سی۔'' (367)

پنجویں باب تو 'اروڑے' دی Biography شروع ہو جاندی اے۔ اگلا ناول دا حصہ 'اروڑے' دی حیاتی بیان کروا اے۔ ایتھے لکھاری 'اروڑے' دی پیدائش دا ورھا اس طرح دسدا اے:۔

''اروڑہ جس راتیں جمیا اوہ بڑے قہر دی رات جگی۔ اک پاسے 'اروڑے' دی ماں پیڑاں لے رہی سی تے دوجے پاسے دھرتی دا ہشہ اک نویں لیک نال چاک ہو رہیا سی۔ ملک وچ بندہ بندے دا ویری ہو گیا سی۔ لوکی اک دوجے نوں جانوں لنگھان دے چھڑ کی ہو گئے ہاں۔'' (368)

اروڑہ اک دوروراز پنڈ وچ پیدا ہویا۔ جتھے اوہ دا شمار 'نیویا' وچ ہوندا اے۔ اروڑہ ہور علتاں توں علاوہ پڑھائی وچ چنگا سی۔ ساری پڑھائی دے دوران اوس نوں وظیفہ ملدا رہندا اے۔ ایتھے لکھاری تفصیلاً اوہدی حیاتی تے جھات پاندا اے۔ اوہدی شخصیت دے مختلف پکھاں تے روشنی پاندا اے۔ 'اروڑہ' کسے تے بوجھ نہیں بن دا سگوں اپنی قابلیت دے سر تے جہیڑا وظیفہ لیندا سی۔ اوس توں گھر والے وی فائدہ چکدے سی۔ اوس دی حالت اتنی خراب سی کہ پہنن واسطے کپڑا سی تے نہ پیراں وچ جوتی سی۔ آہستہ آہستہ 'اروڑے' دی شخصیت وچ تبدیلی آندی ای۔ دسویں دا امتحان دے کے اوہ منشی ہوراں دے بالاں نوں پڑھاندا اے۔ اسطرح اوس نوں کجھ ٹیوشن وی مل جاندیا نیں۔ 'اروڑے' دی کہانی بیان کرن دے نال نال سیاسی حالات تے وی روشنی پاندا اے۔ 'اروڑہ' دسویں دا امتحان پاس کر لیندا اے۔ تے اوس نوں چنگے نمبراں دی وجہ نال وظیفے دی امید وی سی۔ کالج دے داخلے لین تے لکھاری اروڑے بارے لکھدا اے:۔

''اروڑے دا سکول وچوں نکل کے کالج وچ جانا انج ای سی جویں ڈنگر نوں کھرلی توں کھول کے بیلیاں وچ کھلیاں چھڈ دتا جاوے۔ کتھے پہلی ٹلی توں لے اخیرلی تائیں اکو کمرے وچ ڈکیا رہنا۔ تے ہر نویں استاد دے اون تے ایہو اندیشہ پئی ایسے کولوں ای سوٹیاں نہ پے جان، تے کتھے ہر پیریڈ نویں کمرے وچ مرضی دے بنچ تے بہہ کے پڑھنا۔'' (369)

اسطرح 'اروڑے' دی حیاتی وچ تبدیلیاں آندیاں رہندیاں نیں۔ فوجی حکومت توں بعد پارٹی راج آندا اے۔ اروڑے نوں ایس پارٹی (پیپلز پارٹی) وچ عاماں دی بھلائی نظر آندی اے۔ اسطرح لکھاری 'اروڑے' دے گھریلو حالات وی دسدا رہندا اے اک ویلہ آندا اے کہ 'اروڑہ' حالات توں تنگ آ کے ملک چھڈ دیندا اے۔ اوہ کسی اسلامی ملک وچ چلا جاندا اے۔ اوہ اوس ملک دی رہتل بہتل تے روشنی پاندا اے۔ جس

وچ اوہ 'اروڑے' دے خاص شوقاں دا ذکر کروااے۔ فیر ایہہ ملک چھڈ کے اوہ گوریاں دے ملک وچ ٹر جاندا اے۔ اوتھے کم کر کے رقماں گھر دیاں نوں بھیجدا رہنداا ے۔ ایتھے ناول کار اوس ملک بارے اپنے خیالاں دا اظہار کروااے۔ ایس ملک وچ 'اروڑے' دی دوستی 'سونیا' نال ہو جاندی اے۔ فیر اوہناں وچ مکالمے بازی ہوندی رہندی اے۔ سونیا دیاں سہیلیاں وی اروڑے نال مختلف موضوعاں تے بحثاں کردیاں رہندیاں نیں۔ 'اروڑہ' تے گوریاں زنانیاں دی گل کتھ تے غور کرو۔

''مردانی واج:۔ میری جاپے چپڑ ھد اند ہیدااں توں اکھاایں۔

زنانی واج:۔ یا دوجیاں لفظاں وچ چپڑھد امرداں دی وچیتوں اکھاایں (ہاسہ)

مردانی واج:۔ تیرے خیال وچ جے چپڑ ھدے والی زنانی نوں گھاہ پاندے تے اوہناں اکھیاں نہیں سی رہناں؟

سونیا: زنانی نوں گھاہ اے جے ساڈے وی نہیں پیندا۔

اروڑہ: توں ایہہ گل کتے میتوں سان لئی تے نہیں آکھدی؟ (ہاسہ)

زنانی واج: (اروڑے نوں) میں سنیا ایں تہاڈا ملک غریب اے پر تاں بھی لوکی اوتھے اخیر تیکر بال جمائی جاندے نیں۔ کیہہ ایہہ ٹھیک اے؟

اروڑہ: جے آکوں 'کیوں' دا روڑہ نہ مارن دا وعدہ کریں تے میرا جواب اے ٹھیک اے میرے اپنے پیو دا سکور وی چنگا بھلا اے (ہاسہ) (370)

ایتھے ساری گل بات وچ 'چڑھدے' (مشرق) تے لہندے (مغرب) والیاں دا تقابلی جائزہ پیش کردے نیں۔ اروڑہ بے شک بڑے وریہاں توں گوریاں دے ملک وچ رہ رہیا سی۔ پر اندروں اندر اوس نوں ایہہ محسوس ہو رہیا سی کہ اوہ ڈرا کل تے بزدل اے۔ اوہ اپنا Selfanalysis کروااے۔ اوہ کہندا اے:۔

''میں ڈرا کل میں بھگوڑا، میں خود غرض! میں اپنی جان دے آرام لئی اوہناں نوں کنڈ دے کے ایتھے نکلیا ہویا واں۔ اوتھے کروڑاں مخلوق بگھیاڑاں دا کھاج بنی ہوئی اے تے میں ایتھے کبوتر وانگوں اکھیں میٹی بیٹھاہاں۔۔۔'' (371)

ہن 'اروڑہ' وچ اپنے وطن واپس جان دی 'سک' پیدا ہو جاندی اے۔ جدوں اوہ فیصلہ کر لیندا اے تے لہندے (مغرب) دی کوئی شے اوسدا راستہ نہ روک سکی نہ شراب، نہ سیکس تے نہ سونیا۔ سونیا دی کوششاں بے

کار ہو جاندیاں نیں۔ اروڑہ اپنی اڑی توں نہیں ہٹ دا۔ اخیر لکھاری نوں انج دس دا اے:

"ایہناں دناں وچ سونیا نے اروڑے نوں دس کے اغتیاط کرنی چھڈ دتی ہوئی سی ایس لئی اروڑے دے ہوندیاں ایں اوہنوں خون اونا بند ہو گیا سی۔ جیہڑے دن اروڑے نے کوچ کیتا اوہ دن اروڑے لیہندے دے اک ایئر پورٹ تے کجھ لوکاں اپنی اکھیں ڈٹھا جے جان چوں جان کویں نکلدی اے۔"(372)

ناول وچ Symbolicaly بہت زیادہ لکھیا گیا۔ ناول دے شروع وچ ناول کار قاری نوں 'خاصاں' تے 'خاماں' وچ اتنا زیادہ الجھاندا اے کہ پڑھن والے نوں اکتاہٹ محسوس ہون لگ پیندی اے۔ 'خاصاں' تے 'خاماں' دی تکرار لکھت وچ کوئی ایڈی خوبصورتی نہیں پیدا کردی۔

1995ء وچ لکھے گئے پنجابی ناول Lower Class دی کشمکش، سیاسی حالات، بھٹو دا انقلاب تے مارشل لا دے حوالے نال۔ فرزند علی دے ناول 'اک چونڈی لون دی' تے 'بھبھل' ایسے کلاس دی نمائندگی کردے نیں۔ 'ڈراکل' وچ ڈراکل کے روشنی پائی گئی اے۔ ملکی تے غیر ملکی دوہواں طرح دے حالات تے تبصرہ ملدا اے۔ 'اروڑہ' جتھے اپنے ملک دے عیب گنواندا اے اوتھے مغربی ملکاں دے عیباں توں وی گھنڈ چکدا اے۔ ڈاکٹر طارق عزیز ہوراں ناول بارے لکھیا اے:

"ایس ناول وچ پہلی وار ملکی خزانے نوں بے رحمی نال لٹن تے لاء کڈن دے عمل وچ بیوروکریسی تے فوج دے کردار دا نتارا وی کیتا گیا اے۔ ایہہ نتارا کردیاں ہویاں حسین شاہد ہوراں نے کدھرے وی ڈنڈی نہیں ماری تھوں ڈاہڈی دلیری، جی دار تے کویڑی سچائی نال ایس ملک دا بھیڑ بھاں اے ایہناں زوراوراں دے مونہاں توں ہر تے لاہے نیں۔"(373)

ناول تکنیکی لحاظ نال پنجابی ادب اک مضبوط ناول اے۔ ناول دا اسلوب وی چنگا۔ زبان ٹھیٹھ تے عوامی اے۔ ناول کار نے ناول وچ بڑیاں ڈونگھیاں گلاں کیتیاں نیں۔ ناول دی اک خاص Theme اے۔ ایس Theme نوں مدنظر رکھ کے کہانی اساری گئی اے۔ ناول روایتی انداز توں ہٹ کے لکھیا گیا اے انعام الحق جاوید نے 'ڈراکل' بارے لکھیا اے:

"بے آسرا بچہ مصنف دا اوہ ڈراکل اے جیہڑا سماجی جبر پاروں ہر ویلے گھابریا رہندا اے تے کسے پاسیوں وی ایہدیاں محرومیاں دا اپائ نہیں ہوندا۔ ایہہ کردار ملکوں باہر وی ٹر جاندا

اے تے بالآخر وطن دے محبت ایہدی واپسی دا باعث بن دی اے پر بنیادی طور تے ایہہ
اک بزدل یعنی ڈرا کل شخص اے تے حالات دا ڈٹ کے مقابلہ کرن دا حوصلہ نہیں
رکھدا۔'' (374)

حسین شاہد دے ایس 'ڈرا کل' دے روپ نال اوہناں لوکاں دی نشاندہی ہو جاندی اے۔ جیہڑے اپنے ملک دے حالات توں ڈر کے اپنا ملک چھڈ دیندے نیں۔ مصنف خود وی 'ہالینڈ' وچ رہندا اے۔ اوس دا مشاہدہ ایس بارے چوکھا اے۔

14. پکی سڑک

لکھاری: سردار خاں **چھپن ورھا: 1995ء**

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی بورڈ **صفحے: 347** **باب: 6**

سردار خاں دے ناول 'پکی سڑک' دی کہانی وی پنڈ دوسو دی کہانی اے۔ ایس کہانی وچ جھنگ دے علاقے دی رہت دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔

ایس دا مرکزی کردار 'شمیر' اے۔ جیہڑا اک لمبڑ دار شہباز خاں دا پتر اے۔ شہباز خاں دا اک بھرا 'کمیر خان' وی سی۔ شہباز خاں اپنے ویلے دا دلیر انسان سی۔ اوس نوں اک وقعہ راہ چلدیاں اک منڈا 'گل خان' ملدا اے۔ جہدی ماں مرگئی ہوندی اے۔ ایہہ اپنی ماں دی لاش کو بیٹھا سی۔ شہباز خاں نوں ایہہ بچہ چنگا لگیا اوہ اوس نوں گھر لے آندا اے تے اپنے پتراں وانگ پالدا اے۔ شہباز خاں دی دھی شمو جوان ہوندی اے۔ تے اوہ 'گل خاں' نوں اپنے یار 'ہاشم خاں' کول چھڈ آندا لمبڑ درانی وی فوت ہو جاندی اے۔ ایس کر کے گل خاں وی گھر آندا جھکدا سی۔ ملک ہاشم خاں، شہباز خاں دا بیلی ہوندا اے۔ شمیر خاں ملک دے گھر جاندا تے اوہ ملک دی بیٹی 'زریں' نوں پسند کرن پیندا اے۔

ناول دی کہانی صرف پنڈ دی دسو تے خاص طور تے جھنگ علاقے دے مطابق اوساری گئی اے۔ مرکزی کہانی وچ کہانی کار لوکاں دیاں عادتاں، رسہ گیری، مال ڈنگ چوری کرنے تے لبھ کے دینا۔ فیر پنڈ اتھاواں دے ہور مقابلے۔ گھوڑسواریاں، شکاری تے شکار، نشانے بازی تے دلیری دے کارنامے وی بیان کیتے جاندے نیں۔ شمیر دا کردار اک ہیرو دا کردا اے۔ اوس دا ویاہ وی ملک دی دھی 'زریں' نال ہو جاندا اے۔ شہباز خاں دی وفات توں بعد شمیر خاں اوہدی تھاں سنبھال لیندا اے۔ کہانی اک نسل چوں دوجی نسل

ول ٹر جاندی اے۔ 'شمیر' دی اکو دھی 'زیب' ہوندی اے جیہڑی پڑھن وچ بڑی ہوشیار ہوندی اے۔

لکھاری شمیر دے یاراں دا حال وی بیان کردا اے۔ اوس دا بھرا 'خدا بخش' جیہڑا اتر کھان سی اوس دے دو بچے انوری تے نوری وی ناول دے اہم کردار نیں۔ انور تے زیب بچپن توں کٹھے پڑھدے سی تے اک دوسرے نوں پسند کردے سی۔ ایسطرح ای جوان ہو جاندے۔ دوہوں ڈاکٹر بن دے نیں تے اک دوجے نوں پسند کردے نیں۔ 'انور' دا دوست 'تیکا' اوس دی بہن 'نوری' نوں پسند کردا اے۔ اس طرح 'شہباز' تے 'زرین'، 'انور' تے 'زیب'، 'نوری' تے 'ٹیکے' دی محبت دے حوالے نال ناول وچ رومانیت اے۔ شمیر خان ویلے نال لمبڑ بن جاندا۔ نالے دلیری دے کارنامے وی وکھاندا رہندا اے۔ ایس ناول وچ 1965ء دی جنگ وی وکھائی اے۔ ناول دا ہیرو شمیر خاں ایس لڑائی وچ حصہ لیندا اے۔ تے کلا جا کے دشمن دا ٹینک اڑا دیندا اے۔ لکھاری دا ایتھے بیان غیر قدرتی لگدا اے۔

انعام الحق جاوید اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

> ''پروفیسر سردار خاں نے اس ناول میں جھنگ کے علاقے کا ماحول بڑی روا روی سے دکھایا ہے۔ انہوں نے تفصیل میں جانے کی ضرورت محسوس نہیں کی۔ جس کے باعث قاری کے ذہن میں پنجاب کے اس لوک روایتوں سے بھرپور علاقے کی صحیح شکل و صورت سامنے نہیں آتی۔ انہوں نے سنسنی خیز واقعات کا بھی سہارا لیا ہے۔ اور اس سلسلے میں 1965ء کی جنگ میں شہباز خاں کو ایک ہیرو کا کردار سونپا ہے۔''(375)

انعام الحق دی ایس گل نوں اسی نہیں مندے کیونکہ جھنگ دے ماحول دی مکمل تصویر کشی کیتی گئی۔ اوہناں دی اک غلطی ہور درست ہون والی اے۔ جنگ وچ شہباز خاں نہیں اوسدا پتر شمیر خاں لڑدا اے۔

ناول دے اخیر لے حصے وچ الیکشن دے رولے وکھائے نیں۔ لمبڑ شمیر خاں وی الیکشن وچ حصہ لیندا اے۔ ایتھے 'لمبڑ شمیر' دا پرانا بیلی 'خورشید' اوس دے مخالف دھڑے نال رل جاندا اے۔ ایس ویلے ای 'انور' جیہڑا ڈاکٹر بن گیا سی 'شمیر خاں' دا باغ خرید لیندا اے تے اوہ پکی سڑک بنان دا شوق وکھاندا اے۔ ایتھے لکھاری پرانی وسوو چ نویاں تبدیلیاں وی وکھاندا اے۔ کمیں دے پتر دا ڈاکٹر بن جانا تے اک زمیندار دا باغ خرید لینا بہت وڈی تبدیلی سی۔ 'خورشید' دا کمی ہون دے باوجود شمیر خاں اگے سر چکنا وی بہت وڈی تبدیلی اے۔ خورشید تے ورکر منڈے گلیاں وچ کھپ پاندے تے لمبڑ دے خلاف نعرے لگاندے نیں۔ اوہناں وچ اک نائیاں دا منڈا وی سی جیہڑا کالج وچ پڑھدا سی۔ 'اکبر' اوہدی شکایت نائی کول کرنا چاہندا سی۔ اکبر غصے نال

کہندا:

"تسیں کی کمین تہانوں جرأت کیویں ہوئی۔" اکبر غصے نال کہیا
"جا! جا اوڈا آیا، رانی کمین۔ تیرے گھروں کھاندے۔" اوس منڈے کہیا تے دوجیاں شکر
کے لڑن لئی تیار ہو گیا۔ کھپ سن کے اوہدا پیو باہر آیا۔ اکبر نوں اک پاسے لے گیا تے کہیا
ووٹ میں پانا ہے بالاں تاں نہیں پاونا۔ تسیں میری طرفوں تسلی رکھو۔" (376)

ایس گل توں سانوں ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ نواں پوچ بے شک زمینداراں دے خلاف بول لیندا سی۔ پر پرانے لوک حالے وی اوہناں دی عزت کردے سی۔ خورشید ووہ ووہ کے حصہ لے رہیا سی۔ پر ایس دوران اک گولی اوس نوں لگدی اے تے اوہ ایس جہانوں رخصت ہو گیا۔ سارے لوک اداس ہو جاندے نیں۔ ایتھے لکھاری موت دے رونے دھونے تے بین وی لکھدا اے۔ 'خورشید' دی موت تے چپ جہی ہو جاندی اے۔ شمیرو وی بددل ہو کے گھروں باہر جانا چھڈ دیندا اے۔ الیکشن ہوندا اے تے لمبڑ شمیرا الیکشن ہار جاندا اے اوس نوں پنڈ چوں گھٹ ووٹ ملدے نیں۔ 'گل خاں' جاندا اے کہ 'شمیر خاں' خورشید دے قتل دا بوجھ چکی پھر دا اے۔

ڈاکٹر انور باغ خریدن توں سمجھدا سی کہ اوہ ایس قابل اے کہ زیب' دا رشتہ منگ لے تا لے 'ڈاکٹر انور' ہرو ویلے کوٹھی بنان تے ہور ترقی کرن دے خواب ویکھدا۔ 'زیب' اُس نوں پسند تے کردی سی۔ پر اپنے پیو نوں وی جاندی۔ جدوں 'خدا بخش' جا کے 'زیب' دا سوال کردا اے تے 'شمیر خاں' دیاں اکھاں لال ہو جاندیاں نیں۔ 'خدا بخش' اوس دے غصے نوں جاندا تے اوتھوں نس جاندا اے گھر جا کے پتر نوں وی کہندا کہ فوراً سامان بن کے ایتھوں نس جایئے۔ ڈاکٹر انور جلدی جلدی دوڑ جاندا اے۔ سانوں اک لمبڑ وار دی غیرت تے محبت دوناں دا اندازہ ہوندا اے۔ 'زیب' دا سوال کرن تے شمیر خاں نوں اتنا غصہ آندا۔ اوہ سوچدا اے:

"میلوں کسے دا کانا لاہوے۔ دھی دیا اوس چوہڑ کان دا۔ اج زندگی وچ پہلی واری ہویا سی جے اوہ عمل کرن دی تھاہرے سوچاں وچ پے گیا سی۔ جدوں کافی چر کوئی فیصلہ نہ کر سکیا تاں اصل گل اوس دے ذہن وچ گونجی۔ دھی دی محبت اوہنوں بے غیرت بنا دتا سی بے غیرتی دے طعنے نے اوہنوں بھانبڑ وانگ بھڑکا دتا تے اوس گھر ول نوں مونہہ رکھیا۔" (377)

'شمیر خاں' اپنی بیٹی نوں مارن واسطے جاندا اے۔ دھی نوں ویکھ کے اوہ اپنے فیصلے تے قائم نہیں رہندا

تے پستول دی گولی اپنی پڑپڑی تے چلادیندا اے۔شمیر خاں ناول دا اک دلیر کردار سی اوس غیرت دے ناں تے اپنی جان دے دتی۔محمد آصف خاں' پہلی گل وچ لکھدے نیں:۔

''پروفیسر مہر سردار خاں ہوراں دا ناول پنجاب دی رہتل، اتھوں دے سماج اے خاص کر کے پنڈاں دے مسلیاں ول دھیان جاندا اے۔ناول دا تانا بانا ایسے آلے دوالے بارے اُنیا گیا ہے، جس توں سانوں جھنگ دی رہتل نوں ویکھن، جاچن تے اوہدے توں چس لین دا موقع ملدا اے۔پنڈاں دیاں کھیڈاں، میلے، شکار، سیر وغیرہ دے نروئے بیان نے ایس ناول نوں وودھیرا سوادلا بنادتا ہے۔''(378)

پکی سڑک وچ اک پنڈ دو سو وچ تبدیلی آندی اے۔پڑھ لکھ کے ذہناں وچ غلامی دیاں جاندیاں نیں۔پر غیرتاں دے تقاضے اپنی تھاں تے رہندے نیں۔انعام الحق جاوید ہوراں اپنی کتاب وچ انج رائے دتی اے:۔

''پکی سڑک (1995ء) جھنگ دے علاقے دے ماحول وچ رچی گئی اک اجیہی تحریر اے جیہدا مرکزی کردار 'شہباز خاں' اے جیہڑا ایس علاقے دی روایت موجب بہادر تے سنگیاں دے کم آن والا شخص اے۔ایس ناول وچ لوس رواتی ذہنی تصادم نوں مرکزی نقطہ بنایا گیا اے۔''(379)

ناول وچ کدھرے جھول وی نظر آندا اے۔ناول دا مرکزی کردار دلیر ہون دے نال نال مویشی ڈنگر چوری کردا وی وکھایا گیا اے۔واقعات دے بیان وچ قدرتی روانی نہیں سگوں لگدا اے کہ ناول نوں اگے پڑھان واسطے واقعات گھڑے گئے نیں۔اک وسوں دی عکاسی دے اعتبار نال اک چنگا اوحالاے۔

15. بھبھل

لکھاری: فرزند علی — **چھپن ورہا: 1995ء**

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ — **صفحے: 348** — **باب: 40**

بھبھل فرزند علی دا تیسرا ناول اے۔اک یونیورسٹی لون دی توں فوراً بعد چھاپے چڑھیا۔فرزند علی ایس ناول توں پہلاں وی دو ناول تخلیق کر چکے سی۔ایس کر کے اوہ ایس کھیل دا تجربہ کار کھلاڑی اے۔ناول دو حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔پہلے قلم کار اپنے بارے دس پاندا اے۔دوجے حصے وچ استاد دامن دی Life History لکھدا اے۔ناول دے ٹائٹل تے وی استاد دامن دی شبیہ بنائی گئی اے۔

ناول دا آغاز ہسڑ بھری رات توں ہندا اے۔ ناول کار اوس ہسڑ بھری رات دی انج تصویر کشی کردا اے:۔

''ہسڑ بھری رات سی، ہر شے وچوں مڑھکا نچڑ رہیا سی۔ جیٹھ ہاڑ وچ دن لمے تے راتاں چھوٹیاں ہوندیاں نیں۔ دن نوں قہر دی گرمی تے اگ وساندی لو، رات نوں ہسڑ تے ساہ گھٹ لین والا سماں بن جاندا اے۔
پر اوس رات تاں بہتا زیادہ ہی ہسڑ بنیا ہویا سی۔
جنے وچوں مڑھکا چوء چوء کے لیڑے گڑچ ہو گئے سن۔ مڑھکے بھجے لیڑے جنے نال چنبڑ دے تاں بہت اوازاری ہوندی سی۔'' (380)

ناول دے شروع توں ای پتہ چل جاندا اے کہ لکھن والا اوس کلاس نال تعلق رکھدا اے جیہڑی ہر قسم دی گرمی سردی، اپنے جثے تے برداشت کردی اے۔ ایہہ 'جھگی' وچ رہن والے دی کہانی اے۔ جیہڑا اک راہک اے۔ نکی عمر توں بڑھاپے تک راہک مزدور ای رہندا اے۔ حیاتی وچ کوئی وڈا انقلاب نہیں آوندا۔ بچپن دے دن 'تائے' کولوں 'باتاں' سندے گذر گئے۔ 'تائی' دے سلوک دی ہمیش اوس تعریف کیتی اے۔ تائے اوس دی روس کے جان دی تھاں سی۔ تائی دا ہمیشہ توں لاڈ لا دوتر اسی۔ اوہدی حیاتی وچ بچپن اسطرح دا ای سی جس طرح داراہکاں دے بچیاں دا سی۔ پر اک گل سی۔ کہ اوس دے اندروں سوال بڑے اٹھدے سی۔ اوہ ہروقت سوال کردا۔ اکثر اوس نوں اپنے 'تائے' کولوں جھاڑ پے جاندی۔ اوس دا تایا اوس نوں کہندا:

''اوئے کسے کاں دیا پترا، جا اوئے کوئی دفا ہو جا۔ توں کتھوں شکی جم پیا ایں۔ ہر گل وچ شک اساڈے قبیلے وچ تے ایسا کوئی نہیں سی۔ تینوں اک وار جو آکھیا اے کہ بس ہوندا اے۔'' (381)

انج سانوں لکھاری دی طبیعت دا وی پتہ چلدا اے۔ اوہدی Crusity اوہنوں چین نال بیٹھن نہ دیندی۔ لکھاری اپنے نال نال اپنے ساتھی کرداراں تے وی روشنی پاندا اے۔ راہکاں دی حیاتی دی اک مکمل تصویر پیش کردا اے۔ انسانی فطرت دے حوالے نال لکھدا اے:۔

''سبھے ای اپنے جواکاں توں نہاوندیاں۔۔۔ اک دوجی دے خلاف چغلیاں کردیاں جھتاں دھردیاں تے قصے جوڑ کے اگے جا سناوندیاں سن۔
سوانیاں تے کڑیاں دا جھرمٹ وکھ کے گھبرو منڈے ایس پکی کھوہ اتے آجایا کردے سن

پھر اکھاں دی لڑائی وچ کس دی جت تے کس دی ہار ہوئی ایتھے ای ہو جاندی سی۔'' (382)

لکھاری نے اپنی ہڈ بیتی وچ اپنے بچپن دیاں شرارتاں توں اگے اپنی نوجوانی دے چھوٹے چھوٹے "Crushes" وی بیان کیتے نیں۔ چوداں سال دی عمر وچ پندراں سال دی 'زہرہ' دا اوس نوں چنگا لگنا۔ 'زہرا' نوں پسند کرنا فیر بہانے بہانے اوس دے گھر جانا ناول کار ناں صرف اپنی کہانی بیان کردا اے سگوں اپنے نال رہن والے لوکاں تے اردگرد دی معاشرت تے وی روشنی پاندا اے۔ 'چاچا لائٹ ڈو دا' ہو شاں' نال محبت فیر ساری عمر اوہدے واسطے تیاگ دنیا اک عجیب وغریب چاہت دا رشتہ اے۔ شادی شدہ عورتاں دیاں وکھرے قسم دے طور اطوار وسے گئے نیں۔ ایتھے جن زنانیاں نوں جن چمبڑ جاندے۔ فیر ایہناں جناں نوں کڈھن والے وی ساڈھی پینڈو وسو دا حصہ نیں۔ ناول وچ دراصل ساڈے عام دیہاتاں دے کلچر تے جھات پائی گئی اے۔ راہکاں دی حیاتی دیاں مشکلاں جیہڑیاں نسل در نسل اوہ بھوگدے ہوندے نیں۔ اوس ول قاری دی توجہ دلائی اے۔ لکھاری جیہڑا خود بڑا احساس ہوندا اے۔ اوس نوں قدم قدم تے دکھ دا احساس ہوندا اے۔ کئی دفعہ ہون والیاں زیادتیاں تے چپ وی وٹ دا اے پر فیر اوس نوں سر ساناپیندا اے۔ زمیندار دے دیکھے دے نال منشی چغل خوراں نوں وی برداشت کرنا پیندا۔

ایہہ First person narrator ناول اے۔ ایس دی کہانی لکھاری دے نال ٹردی اے۔ ایہہ کہانی ٹردی ٹردی سندھ ہجرت کر جاندی اے۔ سندھ توں پہلاں 1955ء دے اکتوبر والے ہڑھ دے حالات بیان کیتے نیں۔ ہڑھ نے وچارے راہکاں دا ہور لک توڑ دتا۔ اوہناں دا سب کجھ تباہ ہو گیا۔ فیر شہراں دے لوکاں نے مدد کیتی۔ لکھاری چونکہ حساس طبیعت ہوندا اے۔ ایتھے وی اوس دی انا نوں ٹھیس پہنچ دی اے۔ اوہ لکھدا اے:۔

> ''شہری لوکاں کولوں منگ منگ شیواں لینا مینوں چنگا نہیں سی لگدا پر راہک لوک تاں بڑے خوش ہوندے سن۔ ہڑھ دے سک جاون مگروں کجھ راہک لوبھ لالچ دے کارن سڑک اتے ای بیٹھے رہندے سن۔ جد شرابیت کرن والے آنے بند ہو گئے تاں ایہہ لوک واپس پرتے سن۔ راہکاں نوں گھراں دے رڑ جان دا بہتا افسوس نہیں سی۔'' (383)

لکھاری کجھ پڑھیا لکھیا سی ایس کر کے اوس نوں فلمی کہانیاں لکھن دا وی شوق سی پر ایہہ شوق سرے نہ چڑھ سکیا۔ فیر لکھاری دی شادی ہو جاندی اے۔ اوس دی بیوی بڑی شریف تابع دار دا ساتھ دین والی ہوندی اے۔ پنجاب دے زمینداراں توں تنگ آ کے لکھاری تے اوہدا خاندان سندھ چلا جاندا اے۔ ایتھے کے

بڑے افسر وی زمیناں تے کم کردا۔ ایس حصے وچ سانوں لکھاری سندھ دی رہتل بہتل نال متعارف کرواندا اے سندھ دے راہکاں تے پنجاب دے راہکاں دا فرق دسدا۔ اوتھے رسم رواج، کھان پین تے ویاہ شادی دے طریقے دسدا اے۔ اس طرح سانوں سندھی وسوں دا مکمل پتہ چلدا اے۔ لکھاری پنجابی راہکاں دی نفسیات تے روشنی وی پاندا اے:۔

''پنجابی بھکھے راہکاں دا ہجوم راجے دی شہ اتے مار دھاڑ وی کرن لگ پیا۔ آوندے جاندے سندھیاں نوں مار دے کٹ دے، اوہناں دا سامان کھولیندے۔ سندھیاں دیاں گاواں بکریاں جنگل وچوں دھکو دھکی چک لیاندے تے کوہ کھاندے۔ سندھیاں اتے اینا رعب پیا کہ اوہناں راجے دی جاگیر وچوں لنگھنا تے چھڈ اِی دتا سی۔''(384)

سانوں پتہ چلدا اے صوبائی تعصب وچ خود ای لوکائی نے کدھرے نفرت دا بیج بویا ہوندا اے۔ جدوں پنجابی سندھی نال اسطرح دا سلوک کرن لگے تے فیر کدی اوس دا Reaction وی Face کرنا پیندا اے۔ ناول کار دا کنبہ سندھ توں واپس آ جاندا اے۔ پنجاب وچ برے حالات دا مقابلہ کرنا پیندا۔ پہلا زمیندار ایہناں راہکاں نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ ایس دا پیو تے بھائی گندھ چلان لگ پیندا اے تا لے کسے ہور زمین دی راہکی وی کردے نیں۔ راہکاں دی حیاتی بارے اوہ لکھدا اے:۔

''زمینداراں دیاں ونگاراں کٹنیاں، بتیاں بھیاں تے اوہناں دے کیتیاں دا وی احترام کرنا ساڈا مقدر لکھیا ہویا سی خورے۔ زمینداراں دی جھڑک اتے غصہ آوندا تاں بس وچے وچ اساں موئے سپ وانگ وس گھولدے ساں۔ ڈھیٹھاں تے لیے شرماں وانگر جی جی کردیاں رہنا ای اساڈی رہتل سی۔ کوئی انکھ تے کوئی ترنگ اساڈے وچوں کسے بھیڑے وال وانگر موچنے نال چک لئی ہوئی سی۔''(385)

ساڈھا راہک اپنی حیاتی توں کنا مجبور ہوندا اے۔ لکھاری دے خیالاں توں پتہ چلدا اے۔ انعام الحق ہوراں 'بھکھل' بارے لکھیا اے:۔

''مصنف دا تعلق آپوں وی اوسے زیریں طبقے نال اے جنھے زندگی دیاں تلخیاں دا نہ صرف مشاہدہ کیتا بلکہ ایہناں نوں برداشت وی کیتا۔ اس ناول وچ بچپن دیاں محرومیاں، مایوسیاں، مشکلاں تے مظالم نوں بڑے سدھے تے واضح انداز وچ پیش کیتا گیا اے۔ اس ناول وچ پنجابی دے سرکڈھویں شاعر استاد دامن دا تے اوہناں دے حجرے دا وی تفصیلی ذکر اے جنھے ناول نگار دی زندگی نوں اک نواں موڑ دتا۔''(386)

ناول دا اگلا حصہ استاد دامن دی حیاتی تے اے۔ لکھاری اوہناں دے بہت نیڑے سی۔ ایس کر کے بہت ساریاں گلاں حقیقت تے مبنی اے۔ لگدا اے کہ استاد دامن ہوری اوہناں نوں اک وفادار ساتھی جاندے سی۔ ایس کر کے کسے ویلے اوہناں کول رووی پیندے سی لکھاری تے استاد دامن دی اک ہور شے مشترکہ سی کہ اوہناں دا تعلق اک ای کلاس نال سی۔ دکھ سانجھے سی۔ استاد دامن دی صحبت وچ لکھاری علم نال مالا مال ہوندا اے۔ اوہناں دی ہر گل وچ کوئی نہ کوئی نتیجہ ملدا اسی۔ عورتاں دی مظلومی بارے اوہناں دا خیال سی:۔

> "پنجاب دی سوانی تاں بہت زیادہ جکڑی ہوئی اے۔ کسے دی گھر والی اے، ایہہ اپنا گھر نہیں۔ کسے دے پیر اں دی جتی اے، پر اپنے پیر ای کوئی نہیں۔ اہتھوں واہر وای ایہہ اشدا اے۔ کیہہ فخر کیہو ے ویلے مجازی خدا اپنی خدائی وچوں کڈھ دیوے۔" (387)

اسطرح تھاں تھاں تے قاری استاد دامن دے خیالاں توں آشنا ہوندا اے۔

فرزند علی چونکہ اپنی Class نال ہمدردی رکھدے نیں۔ مزدور تے مزارعے اوہ مظلوم طبقہ اے جیہڑا وریاں توں زمیندار تے سرمایہ دار دے ہتھوں پسیا ہویا اے۔ اگر چہ اوہ اک لکھاری دی حیثیت نال کوئی وڈھا انقلاب تے نہیں لیا سکدا پر اوہناں دکھاں دی نشاندہی تے کر سکدا اے۔ ناول چونکہ بنیادی طور تے Auto Biography اے فیر Biography دی شکل اختیار کر لیندا۔ زبان سادہ تے صاف ستھری تے عام فہم اے۔ فلسفہ حیات وی بیان کیتا اے۔ پنڈ وسوں دی عکاسی ملدی اے۔ جتھے باپ دی شکل وچ اندرونی وڈھیر اوی گھراں وچ موجود رہندا اے۔ ناول وچ ملک دے سیاسی حالات وی بیان کیتے گئے نیں۔ پلاٹ سادا تے واقعات وچ تسلسل اے۔

16. کم ذات

لکھاری: فخر زمان | **چھپن ورھا: 1996ء**

پبلشرز: لاہور، نگارشات | **صفحے: 141** | **باب: 17**

(فخر زمان دا ناول کم ذات 1996ء وچ چھاپے چڑھیا۔ فخر زمان دا ایہہ پنجواں ناول 141 صفحیاں تے 17 باباں تے مشتمل اے۔ ایس دے پبلشر نگارشات لہور نیں۔ ایہہ گورمکھی وچ کرنیل سنگھ تھند دی کتاب فخر زمان دے ناول' 357 توں 414 تیکر چھپیا اے۔ ایس دا ترجمہ اجیندر پال تے زمیندر کور نے کیتا اے۔ اردو وچ ایس دا ترجمہ کنول مشتاق ہوراں 1996ء وچ ای کیتا۔ ایس ناول نوں کلاسیک لہور نے شائع کیتا۔ ایہہ 131 صفحے نیں۔ انگریزی زبان وچ وی ایس نوں ترجمایا گیا۔ جیلانی کامران ہوراں "The Lowborn" دے ناں ہیٹھ ایس دا ترجمہ کیتا۔ ایہہ ناول 123 صفحیاں تے مشتمل اے۔)

'کم ذات' جس طرح ایہدے ناں توں ای ظاہر اے کمی ذات یعنی چھوٹی زات تے نیویں لوک۔ فخر زمان اوس طبقے یاں لوکائی دے حوالے نال ناول تخلیق کردا اے۔ جہاں دا کسے طریقے نال استحصال ہو چکیا ہوندا اے۔ ناول دے شروع وچ ای اوہ فلسفہ حیات بیان کردا اے:۔

''موت تے جیون (بھیڑا یا چنگا) شروع ہی ہوندی اے ناں۔ تے جے جیونا موت دا پرچھاواں ہووے تے فیر موت تے حیاتی وچکار جدائی لکیر کیہڑی ہوندی اے۔ اصل وچ ایس جدائی دی لکیر کیہڑی ہوندی اے۔ اصل وچ ایس جدائی لکیر دی تلاش وچ اوہ وساہ کے ماریا گیا کیہہ ایہہ خودکشی سی؟ کہ ایہہ قتل سی؟ کہیہ ایہہ قدرتی موت سی؟ پر خودکشی، قتل یا قدرتی موت تے حیاتی کولوں وچھڑن دا ہی ناں سی ناں''(388)

ناول دا جیہا آغاز قاری دے اندر چیٹک پیدا کردا اے۔ بلکہ سارے ناول وچ چیٹک موجود رہندی اے۔ ایس چیٹک دا ذکر منشدر سنگھ نور نے وی 'فخر زمان دے ناول' وچ کیتا اے:۔

''اوہ کون ہے جو مر گیا ہے؟ خوف نے کیوں رگ بھر لیا ہے؟ اک خوف یا ٹھک اندروی جاگ پیندا اے۔ موت اک دھمکی بھار وانگ ادھ نوں توں نال وچ جاگ پیندی ہے۔''(389)

ناول دے آغاز توں ای قاری ون سونے ویروے لگاندا اے۔ اوس وچ خوف دی لہر پیدا ہو جاندی اے۔

فیر اوہ Person جس دا ذکر لکھاری کردا اے۔ اوس بارے لکھاری لکھدا اے:۔

''ہاں تے اوہدا ناں گھروالیاں پتہ نہیں کیہ رکھیا سی پر جدوں دی اوہنیں ہوش سنبھالی سی اودوں دا اوہ 'عاشق' اکھواندا سی، بڑا چہ ایسے ناں عاشق توں پچھانیاں جاندا رہیا پر اک دیہاڑے جد اوہ دھپ چھاں، چانن ہیر ے ، بدل سک 'سی سر دل دی تلاش وچ چھاواہویا سی تے اوہنوں پل لئی اک خیال آیا۔ عاشق تے معشوق دووویں عشق دیاں پرناں سن عشق دیاں شکلاں سن۔''(390)

فیر لکھاری بہت ساریاں دلیلاں دین توں اوس Person دا ناں 'عشق' رکھ دیندا اے اوہدے خیال مطابق:۔

''اوہ نہ عاشق رہیا نہ معشوق سگوں دوواں دا سوا بن گیا عشق فیر اوہ عشق سدواندا، عاشق تے معشوق دا مجموعہ ہولی ہولی لوکی اوہنوں اوئے عاشق اوئے عاشقا، اوئے عاشقیا دی

جگہ ہوئے عشق کہندے۔"(391)

اگے جا کے سارا ناول 'عشق' دے اردگرد گھمدا اے۔لکھاری نے عشق نوں 'Personify' کیتا اے۔عشق ویسے وی امر ہوندا اے۔ہمیش زندہ رہندا اے۔فخر زمان عشق دی کتھا بارے لکھدے نیں:۔

"لوکائی نوں رج کے پیار کرنا تے لوکاں کولوں دامن بچانا، لوکاں دے پیراں دی مٹی دا اکھاں وچ سرمہ پانا تے لوکاں دیاں خودغرضیاں، سنگدلیاں، منافقتاں تے کمینگیاں دا میچا لینا۔گل دے کھلارنوں سمیٹدیاں ایہہ کیہا جاسکدا اے کہ عشق نال جو جو بیتیا اوہ سب کجھ اس کہانی وچ موجود اے۔عشق ہاریا کہ جتیاں، تھوں ہماش لبھائی، بھال جانچ، پرکھ کے ٹھ پاروں اوہدے پرکھیے وہری ایہہ کتھا سن لو۔"(392)

ایتھوں عشق دی کتھا شروع ہوندی اے۔لکھاری عشق دی جمن بھوئیں اک نہیں کئی دسدا اے اوس دی دلیل اسطرح دیندا اے:۔

"اگر اک جمن تھاں تے کئی بندے پیدا ہوسکدے نیں تے فیر اس دا الٹ کیوں نہیں ہوسکدا۔اصل وچ عشق ہراکو واری کئی جگہاں تے پیدا ہون دی کوئی پابندی نہیں سی۔"(393)

لکھاری اگے جا کے پنڈ وچ جمن والے عشق دی کہانی بیان کردا اے۔عشق جو کجھ پنڈ و رتھل وچ ویکھدا اے اوس نوں بیان کردا آندا اے۔اوس دا وجود ہر شے وچ نظر آندا اے۔فخر زمان نے علامتاں دی ورتوں کیتی اے اوہدا ایہہ انداز اوس دے ساریاں ناولاں وچ جھلکیاں ماردا اے۔منگھارچوں جھانکنا، چکی راہنے، انگوں سوراخ کرنا۔فیر اوہی استحصالی عورت دا منظر۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔"

عشق ایس زنانی نال ہون والی زیادتی دا منظر سنگھارچوں ویکھدا۔فیر اوہ کھلے ڈھلے انداز نال سارا منظر بیان کردا اے۔استحصالی زنانی اوہناں مرداں نوں مبارک باد دیندی اے۔'بے وطنا' وچ کجھ انجے خیالاں دا اظہار ماں' کردی اے۔ایس ناول وچ زنانی دی ایس للکار تے غور کرو:۔

"سورمیوں! فتح کرلئی جے ماں بہن تے دھی۔مبارکاں! چپ کرائے کمندا تے، گولیاں دمر لنگھادیوں گے تیر سر یدے جھیاں وچوں۔چارے اک اواز وچ بولے"(394)

اگر اسی فخر زمان دے ایس نال دیاں علامتاں تے غور کرئیے۔سوانی دا روپ ماں دھرتی یعنی ساڈھا ملک اے۔چارو مرد ایس دے چار صوبے نیں۔اس طرح 'بے وطنا' وچ وی 'ماں' دے روپ توں مراد اپنا

ملک اے ۔ ایتھے منگھار چوں عشق دا ویکھنا علامتی طور تے اپنے اندر جھاتی پاناں اے ۔ ایہناں کرداراں دا رل کے نچنا۔ دھرتی نوں متھا ٹیکنا۔ فیر چانن دا ہو جانا۔ ایس چانن وچ اک دو جے نوں گولی مار دینا۔ سارا علامتی اظہار اے ۔ ایہہ چانن مرداں دے اندروں نکلدا اے ۔ اوہ ایس روشنی وچ اپنا اصل روپ برداشت نہیں کر سکدے ایس کر کے اک دو جے نوں ختم کر دیندے نیں۔ سفید کپڑے پا کے اک سوانی دا آنا ہو تیہے دے پھولاں دا ہتھاں وچ ہونا۔ امن تے شانتی دے آنے دی علامت اے ۔ ماں دھرتی تے سکھ تے خوشیاں پھل کھلن دی علامت اے ۔

'عشق' نوں Personify کر کے لکھاری تھاں تھاں بھیجدا اے ۔ اک رات اوہ قبرستان جاندا اے ۔ پہلاں اوس ویکھیا سی کہ جیوندے سریر نال مرگی کر دے نیں۔ قبرستان وچ اوہ اک مردہ سریر نال اجیہا سلوک ہوندا ویکھدا اے ۔ کہ انسان سوچ کے شرم سار ہوندا اے ۔ بلکہ گھاہ تے پودے وی سر جھکا لیندے نیں۔ ایتھے ایہہ وی پتہ لگدا اے پئی انسان دے اندر کنی Frustration ہوندی اے ۔ اوہ اپنی ہار دا بدلہ کسطرح لیندا اے ۔ فیر ایہہ اپنی ہار نوں جیت وچ کسطرح بدلدا اے ۔

ناول دا چھٹا باب اک لمی تے آزاد نظم تے مشتمل اے ۔ جس وچ اک کمذات بندے دے مختلف روپاں دی تصویر کشی کیتی گئی اے ۔ کدھرے کنک دا جلوس ۔۔۔ کدھرے اتھرو گیس ۔ فیر اوہ سیاسی کالے دی بارے لکھدا اے ۔

کملا اجیہا سیاسی کاماں
چاوا ہو جائے لیڈر و کیھ کے
موڑا گے نگی پیریں بھجدا جاوے
کدی بونٹ نوں ہتھ لاوے
کدی شیشے تے انگلیاں پھیرے
'بٹ او پچھاں کمذاتا'
'ویرا کرم کر لیڈر و یکھن دے
'بٹ او پچھاں کمزاتا'
'ویرا مینوں صاحب ویکھن دے'' (395)

فخر زمان معمولی سیاسی ورکر دی حیثیت بارے گل کر دا اے ۔ اوہدی وفا اوہدی محبت دے بدلے اوس

نوں 'کمذات' کہیا جاندا اے۔ ایتھے وی اک کامے یعنی 'سیاسی کامے' دا کلاس difference نظر آندا اے۔ لکھاری ساڈھے پنجاب دے قصیاں وچ ہون والے استحصال دا ذکر کردا اے۔ مرزا، کیدو تے مہر شمیر دا ذکر ایس نظم وچ جتھے اتہاس نوں یاد کیتا جاندا اے۔ اوتھے شاعر شاہ حسین، خواجہ فرید تے بلھے شاہ نوں وی یاد کردا اے۔ ایس دھرتی تے ہون والے سارے ظلماں دی دس پاندا اے۔ اخیر وچ لکھدا اے:

''نفسا نفسی، آپا دھاپی، چھنا جھپٹی، دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی

'جد آپو دھاپی پے گئی۔ جد آپو دھاپی پے گئی۔'' (396)

ایس نظم وچ وی لکھاری دی انقلابی سوچ جھلکیاں ماردی اے۔ اے سوچ اوس دے ساریاں ناولاں دا اہم جز اے۔ 'عشق' جذبیاں دی انتہا ہوندا اے۔ 'عشق' وچ جتا انسان اپنی ذات دی نفی کر دیندا اے۔ اوس دی ego ختم ہو جاندی اے۔ اوہ اپنی ذات کسے دوسرے واسطے فنا کر لیندا اے۔ اپنے آپ نوں اپنے کمتر درجے تے لے آندا اے۔ کہ اوہ کمذات بن جاندا اے۔ شاید ایسے ای خیال نوں مدنظر رکھ کے فخر زمان نے 'عشق' نوں کمذات دا ناں دتا اے۔ فخر زمان لکھدے نیں:۔

''عشق کمذاتا کیوں ہو گیا۔ ننگی پیریں دھوڑ وچ بھجن نال؟ یاں مڑکا چوندا جسہ لے کے کپڑے لیر و لیر کروا کے جلوس دی اگلی صف وچ کوئی کھان دی آس وچ؟ یاں اتھرو گیس نوں اکھاں تے سہتا تے ساہ بند کروان نال؟ یاں زندگی دے اگلے سال جیل وچ گزارن نال؟ یاں کوڑے کھان، ماس نوں نوبہ الگ کروان، برودیاں سلاں اپر لیٹن نال، پیراں دیاں تلیاں اپر ڈنڈیاں دیاں ضرباں جرن نال، گھنٹیاں تیکر الٹا لٹکن نال، یاں فیر ہسدیاں ہسدیاں سولی چڑھ جان نال؟'' (397)

فخر زمان 'عشق' دے کمذات ہون دی وجہ تلاش کردا اے۔ اوہدا سوال وی آپے تے جواب وی آپے۔ فیر فخر زمان کہ 'عشق' اپنی سوچ وچ مضبوط اے۔ اوس دے اردگرد جو کجھ ہو رہیا وہ اوس دا حصہ بن توں انکاری اے اوس دیاں کجھ قدراں تے اخلاقی قدراں نیں۔ اوہ بہت ساریاں گھٹیاں گلاں توں انکاری اے۔ لکھاری لکھدا اے:

''اوہ انکاری سی پر اوس گل دا جہڑی منکھا دے شیشے وچ تریڑاں دا کارن بندی سی۔ اوہدے مسلسل انکار نے اوہدی زندگی اجیرن کر دتی۔'' (398)

ایتھے عشق وچ کردار دی مضبوطی جھلکیاں ماردی اے۔ پر معاشرے وچ ایس صفت دی وجہ توں اس

نوں کمذات بنا دتا۔ کیونکہ معاشرے نوں سچا تے کھرا فردوا رانئیں کھاندا۔ انعام الحق جاوید لکھدے نیں:۔

''کمذات جیویں کہ ناں توں ای ظاہر اے۔ ہیٹھلے طبقے دی نمائندگی کرن والے اک فرد دے عکس تے مبنی اے۔ جہنوں ناول نگار نے عشق دا ناں دتا اے تے جہنوں تھاں تھاں حقارت نال کمذات کہہ کے بلایا جاندا اے۔'' (399)

ناول کار ایس 'کمذات عشق' دا ظہور تھاں تھاں دسدا اے۔ پنڈ توں علاوہ اوہ شہر دی اک ہنیری گلی دے اک ہٹے پچھے مکان وچ ظاہر ہوندا اے۔ اوہ شہر دیاں سرحداں دا پتہ لگاندا اے بڑے کوشش نال پنڈ تے شہر دی سرحد دا پتہ لگالیندا اے۔ لکھاری دوہواں دے درمیان والی تھاں نوں 'نومینز لینڈ' کہندا اے 'نومینز لینڈ' دا ذکر فخر زمان دے اکثر ناولاں وچ آندا اے۔ فخر زمان دا ایہہ کردار شہر وچ اپڑ جاندا پر ایس شہر دا کوئی ناں نہیں دیتا گیا۔ اتھے وی لکھاری دے ایس اک شہر توں مراد پورا ملک یعنی پاکستان وی ہو سکدا اے۔ ایس شہر وچ سیاسی حالات کی نیں ناول کار ایس دا وی علامتاں راہیں ذکر کردا اے۔ ایس شہر دے رہنما نوں پھانسی وی دتی جاندی اے۔ اتھے عشق کئی روپ دھار لیندا اے کدی اوہ اک شخصیت ہوندا اے۔ تے کدی اوہ 'جذبے' دی شکل اختیار کر لیندا اے۔ دراصل بنیادی طور تے 'عشق' اک جذبہ ای اے۔ ناول کار تے ایس نکھو ناٹیک توں اپنے خیالاں دے اظہار واسطے ورتیا اے۔ شہری رہت وچ وڑ کے 'عشق' نوں جو کجھ وکھالی دیندا اے، اوہ ناول کار دا مشاہدہ اے۔ ایس مشاہدے نوں کدی اوہ شعراں راہیں بیان کردا اے۔ کدی نثر دی شکل وچ تصویر وکھاندا اے۔ اوہدا ایہہ لکھنا:۔

''اتھرو ٹیل اوہدے کول آ کے ڈگیا، اک گولی اوہدے کن کولوں گزری، اک ہور گولی اوہدے کن کولوں گذری'' (400)

اوس دور وچ شہراں وچ جو کجھ ہور ہیا سی اوہناں حالات نال قاری نوں واقفیت ہوندی اے۔ 'عشق' تے ایس شہر وچ تشدد وی کیتا جاندا اے۔ بار بار اوس نوں کمتر ہون دا احساس ہوندا اے۔ 'ہٹ پچھان کمذاتا' دے لفظ اوس نوں چبھدے رہندے نیں۔ سجاد حیدر نے ایس حوالے نال لکھیا اے:۔

''کمذات کا کردار دوستوفسکی کی تخلیق کیے ہوئے ذلت کے مارے لوگوں کی مجلسی زندگی میں سب سے نچلی سطح پر جی رہا ہے اور اسے ہر بار ہٹ او ئے کمذاتا کے توہین آمیز طرز تخاطب سے اسکی پست حیثیت یاد دلائی جاتی ہے۔'' (401)

فیر 'عشق' مٹھے چک جاندا اے۔ ایتھے اوہ علامتی طور تے دسدا اے کہ مٹھے چک دا ناں مٹھاسی پر اوسدا

پانی اخلاقی قدراں ختم ہو جان دی وجہ نال لونا ہو گیا سی۔ لکھاری اس دی وضاحت انج کر دا اے۔

'مٹھا چک تے بندے دے اندر ہوندا اے۔ لونا تے مٹھا پانی کوئی وکھو وکھ تے نہیں ہوندا۔ اوہناں دا انجوگ ہی پانی دے صفت بندا اے۔ تے فیر مٹھا چک دی جگہ لونا چک، یا لونا مٹھا چک، کیوں نہیں کہندے۔ تے لونے تے مٹھے دے وچکار سرحد کتھے ہوندی اے، ہوندی وی کہ نہیں، اوہدا دماغ ایہناں سوالاں وچ جکڑیا ہویا سی، عشق نے لونے وییب دا شٹ کدھن دا فیصلہ کر لیا۔ شر تے چنڈ، چنڈ تے شر، اچھائی برائی، برائی اچھائی، شر خیر، خیر شر پر اچھائی برائی دا کیہہ معیار اے۔ لونا تے مٹھا دوویں اپنی اپنی جگہ چنگے وی تے برے وی ہوندے ہون گے۔' (402)

فخر زمان 'عشق' راہیں ایہہ پیغام دیندا اے 'مٹھا چک تے لونا چک اصل وچ اکو نیں جتھے تہاڈی سانجھ ہووے گی اوتھوں مٹھاس جے گی۔'' ایتھے اوہ لوکائی نوں سانجھ دا درس دیندا اے۔ ایس Personified عشق دی ملاقات اجیہے بندے نال ہوندی جس نوں اغوا کر کے کجھ بندے اوس دا جگر، گردے، اکھاں تے دل کڈھ لیندے نیں۔ اوہدے جسم وچ منگھار ہوندے نیں پر عجیب گل سی اوہ بندہ فیر وی زندہ سی۔ اوس دا اے کہ اغوا کرن والیاں چیزاں جے کڈھے سی اوہ جعلی سی۔ اصل جسم دے حصے اوس گھر رکھے ہوئے نیں۔ فیر اک لیڈراں نوں ویکھ کے اوس نوں ملنا چاہندا اے۔ پر اوس نوں فیر حقیر جان کے پرے ہٹ اوہ کمند اتا 'سنناپیندا اے۔ ایتھے علامتی طور تے اک گل عشق دے مونہوں لیڈراں نوں کہلواندا اے۔

''ایہہ صاحب کجھ جعلی اے، دل، گردے۔ اصل جمدو تے بند گلی دے الڑے مکان دے ہنیرے کمرے وچ بیٹھا اے۔'' ایتھے لکھاری نے لیڈراں دا پول کھولن دی کوشش کیتی اے۔

فخر زمان دا ایہہ کردار 'عشق' بڑا اوکھا کردار اے۔ کدی اک شخصیت تے کدی اک جذبہ۔ عشق نوں کل لوکائی دا درد اے۔ اوس نوں مصور، شاعر، مجسمہ ساز لکھاری ہر اک نال ہمدردی اے۔ اوہ چاہندا اے کہ ناممکن نوں ممکن کسطرح بنائے۔ عشق جدوں جذبے دی شکل اختیار کر دا اے۔ تے اوس وچ تصوف دا رنگ پیدا ہو جاندا اے۔ ایتھے سارے صوفی شاعراں دے کلام دی ونگی اپنے کلام وچ وکھاندا اے۔

'ست گواچے لوک' دے ست رنگ تے ست رنگی چنگھور دا ذکر ایس ناول وچ وی ملدا اے:۔

''عشق دا جذ بہ ناحق الحد اے

جس تن لگیا عشق کمال ناچے بے سر تے بے تال'

لیڈر دی جیپ نے دھوڑ اڈائی

میں ہتھ ملاناویں

پر انہہ بہت اوّ ے کمذ اتا ۔مغرو وی اہہ''(403)

عشق دے جذبے دی شکل تے اوس 'کمذ ات' دا روپ گڈمڈ ہو جاندے نیں جذبے نوں اوہدی اصلیت وکھائی دیندی اے ۔ لکھاری ایس ناول راہیں اپنی سوچ دا پرچار کرنا چاہندا اے ۔ 'عشق' Globlization دے حوالے نال اک کالا adopted بچہ بن جاندا اے ۔ گورے جوڑے دا ایہہ adopted بچہ ساری محبت تے پیار دے باوجود اپنے اصلی ماپیاں کول پرت جاندا اے ۔ ایہہ بندہ یعنی عشق اپنے اصل ماں باپ تے اپنی ماں دھرتی نال اپنے جذبات دا اظہار اسطرح کرواا ے:۔

''عشق دیاں اکھاں وچ گلیڈ و آ گئے ۔ رنگ، نسل، قبیلہ، فرقہ، زبان تے مذہب سارے سانچے تے خانے بندیاں دے بنائے ہوئے نیں ۔ پر اک مرکز ایہاوے جیہڑا لوکائی نوں اکٹھیاں کرواا ے۔ اوہنیں امویدیاں ہو کے دھرتی نو چمیا اوہدی مٹی دی چونڈی سواہندے وچ ملی تے ہوٹھاں راہیں سوالیا۔''(404)

ایتھے لکھاری اپنی دھرتی ماں نال پیار دی دس پاندا نظر آندا اے ۔

اگے جا کے ناول کار 'عشق' نوں اجیہے بچے دی شکل وچ پیدا کردا اے ۔ جیہڑا Test Tube Baby وی ہوندا اتا لے اپنی ماں دی کھوکھ وچ دو بے مرد دا نطفہ ہوندا اے ۔ ایتھے فیر بچہ اپنی پچھان لبھدا اے ۔ لکھاری ایہہ ثابت کرواا ے کہ اصل شناخت ماں نال ہوندی اے ۔

اخیر لے باب وچ جدوں عشق نوں محسوس ہو رہیا سی کہ اوس دا آخری ویلا آ گیا تے اوس وچ جرات وی آ گئی تے شکتی وی ۔ اوہ کمذ ات لیڈر نوں پاسے کر کے لوکائی نوں مخاطب کرواا ے:

''لوکو وے لوکو! میں اپنی پچھان کر لئی اے ۔ لوکو وے لوکو! اسی ہینے ہاں تے اوہو ساڈی شناخت اے ۔ ساڈی ماں دی پوتر کھوکھ نیں سانوں شکتی دتی اے ۔ ایہہ جیہڑا اتہانوں ورگلا رہیا سی ایہہ کم ذات اے ۔''(405)

ایتھے فخر زمان اصل کمذ ات دی نشاندہی کرواا ے ۔ لوکائی نوں وی اصل کمذ ات دا پتہ چل جاندا اے ۔ لوکائی خوشی وچ آ کے اصل کمذ ات 'لیڈر' نوں جلا کے مار دیندی اے ۔ اسطرح عشق دا جذبہ صادق ہو جاندا اے ۔ او ہنے چوہنڈی مٹی دی بھر کے سواہندے وچ ملی تے واپس ٹر پیا ۔ منظر بدل جاندا اے ست رنگی

پینگھ پے جاندی اے۔ فصلاں نسر پیندیاں تے عشق نے اپنے آپ نوں ختم کر دی کوشش کیتی۔ پر اب دے تن اندھے، بولے تے گونگے بندے اوس دی بچاہ لین دی کوشش نوں ناکام بنا دیندے نیں۔ ناول کا ردسنا چاہندا اے کہ 'عشق' کدی نہیں مردا۔ سچے جذبے ہمیشہ زندہ رہندے نیں۔ فخر زمان دا اک وکھر اسٹائل اے۔ اوس ایس ناول نوں images تے علامتاں راہیں اساریا اے۔ ناول نوں اگے ودھان واسطے اوس آزاد شاعری دا سہارا لیا اے۔ شاعری اوس دے سارے ناولاں دا اہم جز اے۔ فخر زمان اک شاعر وی اے۔ ایس کر کے شاید شعراں راہیں آسانی نال اپنے خیالاں دا اظہار کر سکدا اے۔ مستندر نور کم ذات بارے لکھدے نیں:۔

> "کم ذات وی روایتی ناول دے ودھی ودھان وچ لکھیا ناول نہیں سگوں ناول جاں ائی ناول دی ودھی وچ ہے تے اوہ ہوشو وچ ناول نوں ایس اجیہی چیتا نال جوڑ دیاں اوس دی ٹیکسٹ وچ بنے ودھی ودھان توں ہی سمجھ سکدے ہاں۔" (406)

ایس غیر روایتی ناول وچ مرکزی کردار عشق اے۔ غفور شاہ قاسم اپنی کتاب وچ کمذات دیت حوالے نال لکھدا اے:۔

> "کم ذات میں عشق کو مرکزی کردار کے طور پر ابھارا گیا ہے اور اس جذبہ عشق کی تجسیم کمذات کے ذریعے کی گئی ہے۔ ناول کا مرکزی خیال انسان دوستی پر مبنی ہے۔" (407)

فخر زمان ایس ناول وچ 'عشق' نوں اک جذبہ وکھایا اے۔ ایہہ ناول پینے لوکاں دی نمائندگی وی کردا اے۔ ایس دے ذریعے پنڈاں تے شہراں دی وسوں جو کجھ ہو رہیا اوہدیاں تصویراں وکھاندا اے۔ ماں دھرتی نال پیار دا جذبہ اوہ عالمی سطح تے وکھاندا اے۔ فخر زمان دی ایہہ خوبی اے کہ اوہ جدید لکھاریاں تے لکھتاں توں متاثر اے او تھے اپنے Classic ادب توں کدی وی نہیں بھولدا۔ بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ تے خواجہ فرید دا کلام اوہدی روح وچ رچ بس گیا اے۔ 'عشق' دا جذبہ اپنی منزل توں پالیندا اے۔ اوہ اصل 'کمذات' نوں سامنے لیا کے امر ہو جاندا اے۔

17. تاواں تاواں تارا

لکھاری: منشا یاد چھپن ورہا: 1997ء

پبلشرز: اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز، 8۔اے خیابان سہروردی صفحے: 578 باب: 97

پنجابی ادب وچ بہت کم ناول ضخیم نیں۔ نانواں ناتارا اپنے حجم دے حساب نال کافی وزنی اے۔ناول دا مرکزی کردار 'خالد' اے۔کہانی دا آغاز اوس دے بچپن توں شروع ہوندا اے تے اوس دے بڑھاپے تے کہانی دا انت ہوندا اے۔ایس مرکزی کہانی نال ہور وی نکیاں نکیاں کہانیاں اس طرح ملدیاں جاندیاں نیں جسطرح اک وڈھے دریا وچ چھوٹیاں ندیاں رل جان۔ناول ساڈھیاں دوناں رہتلاں شہری تے پنڈوں دی عکس بندی کردا اے۔اک طویل زمانے تے وسیلیا ہویا اے۔ون سونے کرداراں دی بھرمار اے۔ناول دا نیک خالد اک حکیم دا پتر ہوندا اے۔حکیم صاحب دی اک دھی تے دو پتر ہوندے نیں۔خالد دا وڈا بھرا یونس اللہ لوک ہوندا اے۔اوہ اک دن گھر چھڈ کے کدھرے ٹر جاندا اے۔آپا دا ویاہ کردے نیں تے اوہ جلدی اوہ بیوہ ہو جاندی اے۔خالد پڑھائی چنگا ہوندا اے اوہدا یار'انور'وی پڑھائی وچ چنگا ہوندا اے۔انور دا بھرا'باسو'کبڈی دا چنگا کھلاڑی ہوندا اے۔خالد ہوراں دی زمین'ملک خوشی'ہوراں قریب نال اپنے نال لگائی سی۔ایس کر کے اوہناں دی دشمنی ایس ٹبر نال سی ایہہ دشمنی نسل در نسل چلدی اے۔'ملک خوشی'دا پتر'ملک مراد'اوہدے والد حکیم صاحب نال لگدا اے۔اوہدا پتر ملک وارث ساری عمر'خالد'نال کھہندا رہندا اے۔ایہہ ساڈی پنڈ وسوں دا اک پکھ اے۔

ناول وچ پنڈ وسوں دے سارے پکھ وکھائے گئے نیں۔نمبو یاں' تے 'اچیاں'دی کھچ دھروں۔'باسو'دا 'وڈھیاں'دے اگے سر جھکا کے لکھاری نے پنڈ اں وچ پنگرن والیاں نویاں سوچاں بارے دسیا اے۔'لت شاہ'دا میلہ وی ایس وسوں دی اک جھلکی اے۔

ناول چونکہ بہت ساریاں کہانیاں اپنے کلاوے وچ لئی پھردا اے۔ساریاں دی سوہنی کڑی'نجی'دا قصہ شروع ہو جاندا اے۔'نجی'دے انجانے وچ'خالد'نال محبت ہو جاندا۔اوہدا'خالد'نوں خط لکھنا تے فیر خالد دے بھلیکے کسے ہور دی جھولی وچ ڈگ پیا۔اسطرح'نجی'دی حیاتی برباد ہو جاندی۔ دوجے پاسے خالد دا شہرا چ'ملک اللہ یار'دے گھر ایجنسی وچ رہندا اے۔ایتھے لکھاری نے شہری رہتل نوں وکھایا اے۔ملک اللہ یار ایڈووکیٹ ایس منڈے نوں وکیل نوں اپنی کسی اک دھی واسطے گھیر دا وکھایا گیا اے۔اوہدی بیوی'فاطمہ'وی منڈے دی خاطر مدارت کردی اے۔اوس دیاں کڑیاں چوں'فرحانہ'نال اوہدا فیر شروع ہو جاندا اے۔

ناول اخلاقی قدراں دا پاسدار وی اے۔فیر اپنے وسو نال پیار دے حوالے نال'خالد'ایہہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ اپنے پنڈ دے نیڑے قصبے وچ وکالت کرے گا۔اسطرح اوہ سانوں سچا تے کھرا انسان وکھالی دیندا

اے ۔ بھاویں اوس نوں ایس فیصلے دی وجہ نال اپنی محبت 'فرحانہ' توں ہتھ دھونے پیندے نیں ۔ اوہ پرانیاں سوچاں دی اسطرح نندیا کروا اے کہ اوہ اپنے بھین 'آپا' دی شادی کمہاراں دے منڈے 'باسو' نال کروا دیندا اے ۔ اسطرح لکھاری نیں ذاتاں دے فرق نوں مٹانے دی کوشش کیتی اے ۔ 'خالد' ہولی ہولی اک خوبصورت تے باکردار کردار دے طور تے ناول وچ ابھردا اے ۔ 'نجی' دی دھی 'نین تارا' نوں کنجراں کولوں لے کے اوس دی خود پرورش کردا اے ۔ خود اوہدی شادی ماں تے بھین دی پسند نال اک شریف کڑی 'زینب' نال ہو جاندی اے ۔ اوس دے اپنے بچے ہو جاندے ۔ ناول کرداراں دا کارخانہ اے ۔ شروع دے کرداراں دے نال نال ہور کردار وی آملدے نیں ۔ واقعات نال واقعات جڑے ہوئے نیں ۔ خود منشا یاد اپنے 'دیباچے' بات پاواں بتولی پاواں' وچ لکھدے نیں:۔

"پنجاہ ورہیاں وچ بندے دے اندر پڑیاں باتاں تے کوڑ کباڑ جمع ہو جاندا اے ۔ میرے اندر وی موہنوں منہ بھر گیا تے کجھ بیلیاں دی فرمائش کیتی پئی کوئی لمی کہانی چھپواوس ۔ میں تیار ہو گیا ۔۔۔ فن تے حیاتی دے لمے پینڈے چیتا سی ۔" (408)

'خالد' کہانی دا مکمل ہیرو اے ۔ لکھاری دی لکھت وچ اک جھول نظر آندا اے کہ نائیک نوں کدی اوہ دلیر ثابت کردا اے تے کدھرے اوہ اینا بزدل ہو جاندا اے کہ اوہ فرحانہ' دا انتظار کرن دی بجائے جلدی ای 'زینب' نال شادی کرن نوں تیار ہو جاندا اے ۔ ناول دے اخیر وچ وی اوہ اپنے متعلق جھوٹیاں گلاں برداشت نہیں کر سکدا تے پاگل ہو جاندا اے ۔ اوس دے مقابلے وچ 'نجی' زیادہ مضبوط زنانی اے ۔ دل تے جسم تے اینے زخم برداشت کر کے وی دنیاداراں نوں بھاری ہوندی اے ۔ ناول طویل اے ۔ ایس کر کے لکھاری نے بہت سارا نک سک کٹھا کیتا ہویا اے ۔ میلے ٹھیلے، قتل، اغوا تے پنڈاں تے شہری حیاتی دے سارے رولے ناول وچ نظر آندے نیں ۔ ناول دا اک پکھ سیاسی وی اے ۔ جس وچ خالد سیاست وچ حصہ وی لیندا اے تے فیر الیکشن وی لڑدا اے ۔ خالد اک مثبت کردار اے ۔ اوس دا الیکشن ہار جانا کجھ وچرج جیہا لگدا اے ۔ ناول کار نے اوس ویلے دے سیاسی حالات تے حکومتی ٹولے تے وی تبصرے کیتے نیں ۔ اوس دیاں سطراں غور طلب نیں:۔

"اتوں فوجی حکومت سارے راہ ڈکے ہوئے سن ۔ ڈنڈے دے زور اتے قائم کیتی ایس حکومت اوہدے خیال وچ ملک نوں ڈھیر پچھے سٹ دتا سی ۔ اسلام دے ناں اتے تقلیدی تے انھی مذہبیت نوں رواج دتا ۔ عقل تے سائنسی سوچ نوں ڈکالایا ۔" (409)

ناول دے اک قصے وچ ہندوستان دی ونڈ دا وی ذکر اے۔ ہندوواں مسلماناں تے سکھ دی کٹھی رہتل دا ذکر وی اے۔ ایس طویل ناول وچ بہت سارا ویلہ وکھایا گیا اے۔ ناول کار نے ایس سارے ویلے نوں اک خاص ڈھنگ نال ناول وچ قید کیتا ہویا اے۔ اشفاق احمد ہوراں دے خیال مطابق:۔

"ایس ناول وچ منشا یاد نے بڑی دنیا سیتی اے تے ون سونے کرداراں دا ہینا بزارلا کے کردار نگاری دی کندھ کرچھدی اے۔ میرے بھانے ایہہ ناول وٹی تے روسی ناولاں دے پراگے دا اوہ آخری ٹوٹا اے۔ جیہڑا اویلے دی وڈ نال اج ساڈے کول اپڑیا اے۔"(410)

ناول تکنیکی لحاظ نال وی سوہنا لکیا گیا اے۔ اس دا کینوس وسیع اے۔ زماں تے مکاں دا خیال رکھیا گیا۔ مکالمے چنگے تے ماحول دے مطابق نیں۔ واقعات وچ تسلسل تے ربط اے۔ پنجابی ادب وچ بہت گھٹ ناول اینے بھرویں تے زوردار نیں۔ انعام الحق جاوید ہوری اس ناول حوالے نال لکھدے نیں:۔

"منشا یاد نے ایس ناول وچ جتھے پنڈ و پاتر اں دی عمدہ عکاسی کیتی اے۔ اوتھے ای جملہ سازی تے مختلف واقعات وچکار ربط دا وی خاص خیال رکھیا اے۔ جیہدی وجہ نال مضبوط پلاٹ تے مبنی ایہہ ناول اک مربوط تے سچی حیاتی دا عکس پیش کردا نظر آندا اے۔"(411)

ٹانواں ٹانواں تارا اک ویلے دے اتہاس دی دس پاندا اے۔ ونڈ توں پہلاں دی عکس بندی وی کردا اے۔ ملک دے حال تے ماضی دوناں وچ لکیا گیا اے۔ اک معاشرت دے سارے روپ ایس وڈے ناول وچ وکھالی دیندے نیں۔ منشا یاد ہوراں ایہہ وڈا ناول تخلیق کر کے وڈے وڈیاں دے اللہ اہ دتے نیں۔

18. سانول موڑ مہاراں

لکھاری: اقبال بانو **چھپن ورہا: 1997ء**

پبلشرز: وہاڑی، لنگڑیال پبلشرز، رتہ ٹبہ **ناول چھپ رہیا اے**

(اقبال بانو دا ناول 'سانول موڑ مہاراں' پہلاں ادبی رسالے 'سرائیکی ادب' ملتان وچ 1985 توں 1986 تک چھپ دا رہیا۔ بعد وچ ایہنوں کتابی شکل دتی جا رہی اے۔ ایہہ ناول اک سوانی اقبال بانو دی پہلی لکھت اے۔)

ناول دا اہم کردار ملک نواز اے۔ ملک نواز دے دو پتر ملک اللہ نواز تے رب نواز نیں۔ ملک نواز

بڈھا ہو چکیا سی اک صاحب جائیداد جاگیردار سی ۔ اوس دے دونویں پتر وکھو وکھ ماواں وچوں سی ۔ ملک نواز جائیداد دوہواں وچ ونڈ دتی سی تاں جے بعد وچ جھگڑا نہ ہووے ۔ ملک اللہ نواز دی بیوی مکانی پروین بڑی ہوشیار تے چالاک زنانی سی ۔ اوہ روایتی قسم دی بھابھی سی ہر وقت اپنے خاوند دے کن اوہدے بھرا رب نواز دے خلاف بھردی رہندی اے ۔ رب نواز دا ویاہ اپنی فرسٹ کزن 'سکینہ' نال ہوندا اے ۔ اوس دی پہلی دھی 'آسیہ' ہوندی اے تے اوہ خوش ہوندا اے ۔ ایس توں دل تے وی نہیں لیندا اے ۔ فیر دو دھیاں ہور خالدہ تے فاطمہ پیدا ہوندیاں نیں تے اوہ پریشان ہو جاندا اے ۔ ایتھے ساڈے سماج دیاں سوچاں دا شکار ہو جاندا اے ۔ وارث دی خواہش اوس نوں بار بار ویاہ کرن تے مجبور کردی اے ۔

اوس دے بھرا ملک اللہ نواز دے تن پتر ہوندے نیں ۔ ملک اللہ نواز تے مکانی چاہندے سی کہ رب نواز اپنیاں تناں دھیاں دا رشتہ اوس نوں دے دیوے ۔ اس طرح اوہ اوس دی جائیداد قابو کرن دے چکر وچ ہوندے نیں ۔ اپنے کم نوں پکا کرن واسطے اوہ کڑیاں دا نکاح اوہناں دے بالغ ہون توں پہلاں ای پڑھوا لیندے نیں ۔ اللہ دا کرنا ایہہ ہوندا اے کہ کسے مجذوب دی دعا نال ملک رب نواز نوں اللہ تعالی تیجی بیوی 'صغراں' وچوں وارث دے دیندا اے ۔ ایس لڑکے دا ناں 'علی نواز' رکھیا جاندا اے ۔ دوجے بھرا ملک اللہ نواز دی بیوی 'پروین' حسد دی اگ وچ جل جاندی اے ۔ اوہ 'علی نواز' نوں زہر دے دیندی اے پر اوہ بچ جاندا اے ۔

ناول دی کہانی وچ کئی موڑ آندے نیں سازشی مکانی 'پروین' کئی سازشاں کردی اے ۔ 'ملک رب نواز' دے پتر' ملک علی نواز' اوہ دھیا متریاں بھیناں بڑا پیار کردیاں نیں ۔ مکانی پروین کول ایہہ سب کجھ برداشت نہیں ہوندا ۔ اوہ غلط فہمیاں پیدا کردی اے ۔ تے بھیناں کولوں بھرا نوں دور کروا دیندی اے ۔ اوہ تایا تے تائی دے کبنے وچ آ جاندا اے ۔ تایا دی دھی عالیہ دے قریب ہو جاندا اے ۔ علی نواز اک دھاڑے اپنی تائی مکانی دی گل کتھوں سن لیندا اے ۔ اوس دیاں اکھاں کھل جاندیاں نیں ۔ ناول وچ بہت سارے واقعات بیان کیتے گئے نیں ۔ ناول دی کہانی کئی موڑ مڑدی اے ۔ اخیر وچ عالیہ تے علی نواز دا ویاہ ہو جاندا اے ۔

ناول دی کہانی ساڈے وسیب نال جڑی ہوئی اے ۔ ایتھے 'منڈا پرست' معاشرے دی عکاسی کیتی اے ۔ گھریلو حیاتی دے حوالے نال عورتاں دیاں سازشاں دی وس پائی اے ۔ کہانی دا اسلاب شاندار اے ۔ ناول دی فضا رومانی وی رہندی اے ۔ لکھارن نے پینڈو تے شہری دسو دوہواں دے جھلکارے وکھائے نیں ۔

ناول دی لکھت توں لکھارن دی قابلیت دا اندازہ ہوندا اے۔ اوہ زنانیاں تے مرداں دے مسائل توں چنگی طرح جاندی اے۔ اوہناں دی نفسیات نوں وی سمجھدی اے۔ لکھارن دیاں ایہہ سطراں ویکھو: ''لفظ 'طلاق' عورت کوں طوق وانگ لگدے اتے کوئی وی عورت آپنی مرضی نال ایں بدنامی دے طوق کوں گل وچ نہیں پاندی۔'' انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایس ناول وچ جتھے تریمتاں دی مظلومیت تے پچھڑے ہوئے معاشرے وچ اوہناں دی بے چینی نوں ڈھکویں انداز نال الیکیا گیا اے۔ اوتھے ای پنڈاں دے ماحول دی وی بھرویں عکاسی کیتی گئی اے۔ ہلکی ہلکی رومانی لے نوں من کھچویں اسلوب دے ذریعے ہوراں ولاں دی دھڑکن بنان دی کوشش نے کہانی نوں اکو ویلے پینڈو تے شہری ماحول وچ کھلارن دا عمل مصنفہ دے علمی پس منظر تے ذہانت دی دس پاندا اے۔ مثال دے طور تے رب نواز دی دوجی بیوی چوں پیدا ہون والی 'صاعقہ' دے شہر وچ ملک شیر دے گھر پرورش پان تے کہانی وچ 'ثریا' دے داخل ہو جان نال ناول اک نویں انداوچ ساہ تیں گھ پیندا اے۔ ایسے طرح لکھارن نے بعض کرداراں دے حوالے نال کہانی نوں انگلینڈ لیورتے ہور شہراں وچ لے جان جیہی کوشش کیتی اے۔ اوہ وی گوہ کوتپری اے۔ مجموعی طور تے ایہوں سماجی حوالے نال اک کامیاب تے مقصدی ناول قرار دتا جاسکدا اے۔''(412)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز اپنی کتاب وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''سانول موڑ مہاراں جسے 'سرائیکی ادب' ملتان نے 1985-1986 میں قسط وار شائع کیا تھا۔ کسی خاتون ناول نگار کا پہلا مطبوعہ ناول ہے۔ اس میں زمینداروں کے درمیان رشتہ داری کے جھگڑے، سوکنوں کے جلاپے اور سوتیلوں کے ظلم و ستم کو بیان کیا گیا ہے۔ ناول کا ہیرو اک زمیندار ملک رب نواز ہے۔ جس کی پہلی بیوی ملکانی سکینہ سے چار بیٹیاں، دوسری بیوی منظوراں سے دو بیٹیاں پیدا ہوتی ہیں۔ تیسری بیوی حلیمہ سے دو بیٹیاں پیدا ہوتی ہیں۔ اک مجذوب کے کہنے پر کہ پہلی نظر آنے والی کنواری لڑکی سے شادی کرنے پر جائیداد کا وارث ملے گا۔ چوتھی شادی مزارع کی تیرہ سالہ بیٹی صغراں سے ہوتی ہے۔ جو علی نواز کو ایک بیٹا دے کر مر جاتی ہے۔ ناول قسط وار لکھے جانے کی وجہ سے غیر مربوط ہو گیا ہے۔ پلاٹ کسا ہوا نہیں ہے بلکہ پھیلا ہوا ہے۔ اور کرداروں کی بھر مار بھی ہے۔ تاہم خواتین کے جذبات کی عکاسی اور مختلف مقامات پر منظر نگاری خوب ہے۔ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد کی

طرف سے ایم۔ایس۔سی وومین سٹڈیز کے پراجیکٹ کے بارے میں ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش کی مرتب کردہ کتاب 'پاکستانی ادبیات' میں 'خواتین کا کردار' یونٹ نمبر ۸ میں اس ناول کا جائزہ بھی لیا گیا ہے۔" (413)

ناول قسط وار شائع ہون دی وجہ نال بے ربطگی دا شکار ہو گیا۔ اگر ایہہ ناول اک دفعہ تسلسل نال لکھیا جاندا یاں چھاپے چڑھدا تے ایہہ پنجابی دی سرائیکی بولی دا ہور چنگا ناول ثابت ہوندا۔

19. عذاب دن عذاب راتاں

لکھاری: جمیل احمد پال　　　چھپن ورہا: 1997ء

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان، زبان تے ثقافت، بلال گنج روڈ　　صفحے: 80　　باب: 11

جمیل پال ہوراں دا ناول 'عذاب دن عذاب راتاں' اک ناولٹ ای اے پر پنجابی ادب وچ ناولاں دے گھاٹے نوں پورا کرن واسطے ای ناول ورگی ہر لکھت نوں ناولاں وچ شامل کر لیا۔ خود جمیل پال ہوراں 'عذاب دن عذاب راتاں' بارے لکھیا اے کہ ایہہ لکھت:۔

"پہلی واری 'ساہت 97' وچ ایہہ چھپیا۔ لہندے پنجاب دی تھاں چڑھدے پنجاب وچ ایہہ بہتا مقبول ہویا۔ پیارے متر جتیندر پال جولی ہوراں لہنوں گورمکھی وچ چھاپن دا اظہار کیتا۔ اجے میں اوہناں نوں جواب وی نہیں سی دتا کہ جوگندر پال مان ہوراں داخلا آ گیا۔ اوہ ایہہ ایسی انتر کروی چکے سن۔ فیر پورنم ہوراں جون 1999ء دے پرچے 'لڑی' وچ لہنوں اکو وار چھاپ دتا۔ پڑھن والیاں نے چنگا سواگت کیتا۔ جناب کیول گوسوامی ہوری ایہہ ہندی ترجما کر رہے نیں۔" (414)

ایس کہانی دا آغاز ای ادھی رات نوں ہوندا اے۔ جدوں لکھاری گھوک ستا ہویا سی۔ اوس دے کہن مطابق:۔

"نال ای لیٹی بیوی دے گلے وچوں عجیب جہیاں آوازاں نکلیاں تاں اوہ جاگ گیا۔ بتی بجھی ہوئی سی۔ اوہنوں جاپیا جویں اوہدی بیوی زور زور نال ہل رہی ہے۔ بیوی دے سنگھ وچوں انج دیاں اوازاں نکل رہیاں سن جویں کسے ڈنگر نوں ذبح کر دیا، نکلدیاں نیں۔ نیندر دی حالت وچ پہلاں تاں اوہنوں سمجھ ای نہ آئی کہ ہویا کیہہ اے۔ فیر او ہنے سنبھل کے اپنی بیوی نوں ٹوہیا تے اواز دتی۔ "تانی! کیہہ گل اے؟ تانی۔۔۔؟؟؟ اگوں کوئی جواب نہ

ملیا۔" (415)

ایتھے ایس ناول دا مرکزی کردار جاوید پریشان ہو جاندا۔اوس دی نویں ویاہی ووہٹی دی ایہہ کیفیت پریشان کن سی۔اوس ویکھیا کہ اوہدی بیوی دیاں اکھاں پتھرائیاں ہوئیاں سن، وند آپو وچ بری طرح اں پھنسے ہوئے سن۔اوہ پانی وچوں باہر نکلی مچھی وانگ پھڑک رہی سی۔اوس دیاں دو چھاں چوں خون وگ کے سرھانے دے تھلے کھبے گر رہیا سی۔

ظاہر اے کہ اسطرح دی صورت نال کئی وہم جنم لیندے نیں۔اوس نوں یاد آیا کہ ایس قسم دے دورے تے ان ویاہیاں شریف کڑیاں نوں پیندے نیں۔شاید اوہدی بیوی ہسٹریاں دی مریض اے۔'جاوید' پریشان ہو کے سوچاں دا تے تانے بانے بن دا اے۔اوس اپنی بیوی نوں سہاگ رات ای دسیا سی کہ اوہ اوس دی حیاتی وچ آن والی پہلی عورت اے۔اوس نوں وی پوچھلیا کہ تیری زندگی وچ کوئی انیر رہیا اے اوہ وی اوس نوں دس دیوے تاں جے کوئی غلط فہمی بعد وچ پیدا نہ ہوئے۔اوس دی ووہٹی نے دسیا کہ میرا کسے منڈے نال کوئی تعلق نہیں رہیا! اشارے بازی جنا تعلق وی نہیں۔فیر ویاہ دے شروع دے دناں وچ ای جاوید نوں پتہ چل گیا۔کہ اوہدی بیوی شریف تے اناڑی اے۔

'جاوید' دے خیالاں دے بالکل الٹ اوس دی بیوی معمولی شکل وصورت دی سی اوس دی ماں بہناں دی پسند سی۔اوہ خود وی ایڈا سوہنا نہیں سی۔اوہ درمیانے قد، گندمی رنگ، ورزشی جسم رکھدا سی۔اوہدی تعلیم وی صرف بی اے تیکر سی۔کسے سرکاری دفتر وچ ملازم سی۔اوہ نوکری وی اوس نوں سفارش نال ملی سی۔

ناول دا مرکزی کردار معمولی حیثیت دا سی تے اس حیثیت دے مطابق اوس دا ویاہ وی اک معمولی گھرانے دی کڑی نال ہوندی اے۔پر اوہ دوجیاں زنانیاں نالوں فرق ہوندی اے۔اوہ چپ چپ رہندی اے، مختصر بولدی۔اس دی وجہ اوس دی بیماری دی جس دا علم جاوید نوں نہیں سی۔اوہدی بیوی ستی رہندی تے کدی کدی کھانا پکالیندی۔'جاوید' دے کہن مطابق جدوں تیجے پہر دفتر چوں آندا تے اوہ اوس نوں ستی ملدی۔اگر کجھ کھان واسطے منگدا تے اوس نہ پکایا ہوندا تے اوہ مختصر جہیا جواب 'نیندر آ گئی سی' دیندی۔تے جاوید فوراً بازاروں روٹیاں تے سالن لین چلا جاندا۔تے دوویں میاں بیوی کھالیندے۔ایس توں اوہناں دوناں دی طبیعت دا اندازہ ہوندا اے۔اگر 'تانی' دے اندر تھوڑی بے نیازی سی تے 'جاوید' وی عام خاونداں نالوں ہٹ کے سی اوہ وی جھگڑا کرن والا نہیں سی۔'جاوید' دسدا اے:۔

"سارا کجھ معمول دے معمول دے مطابق سی پر اوہنوں لگداں جیویں کدھرے کوئی گل غلط اے۔ شاید اوہدا اویاہتا جیون دوجے لوکاں نالوں کجھ وکھرا سی۔ اوہ اپنا جائزہ ولیندا اے رنگ روپ، تعلیم، نوکری، توں لے کے جنس تک، ہر لحاظ نال اوہ اک نارمل مردسی۔ بہت پچھے تے نہ بہت اگے ہر لحاظ نال درمیانا اک نارمل مرد اک عام مرد۔" (416)

دراصل اتنا سکوت وی انسان نوں پریشان کر دیندا اے۔ حیاتی نارمل ڈھنگ دی نہیں لگدی۔ اگر کوئی گھٹ بولدا تے تاں وی اسی اوس دی اندر دی دنیا توں واقفی حاصل نہیں کر سکدے۔ اوس دی بیوی کوئی گلا شکوہ وی نہیں کر دی سی۔ جسطرح اوہدی بیوی نوں دورے پین لگ پئے تے اوس نوں وہم ہویا کہ ایہہ ہسٹریا دے دورے نیں۔ تے اوس نوں احساس ہوندا کہ شاید اوس دی مردانگی وچ کمی اے۔ فیر ویلے نال دورے زیادہ پین لگ پئے۔ اوہدی بیوی دی اکثر زبان کٹ جاندی۔ ڈاکٹر نوں وکھان تے پتہ چلیا کہ اوس دی بیوی تو اپی لیپی (Epi Lapcy) مرگی بیماری اے۔ اوس نوں مرگی دے دورے پیندے نیں۔ فیر ڈاکٹر اوس نوں ایہہ وی نصیحت کیتی:۔

"بس فیر ہن جو ہونا سی ہو گیا، ہن تہانوں حوصلے توں کم لینا چاہیدا اے۔ ایہہ بیماری کدی کدی بوہتی تکلیف دہ ہو جاندی اے۔ مریض وی زندگی توں بےزار ہو جاندا اے۔ میں ایہہ آکھنا چاہناں کہ تسی کوشش کرنا کہ تہاڈی بیوی لئی کدی ٹینشن کری ایٹ نہ ہوے۔ اوہنوں کدی بیماری دا میہنا نہ مارنا۔ میاں بیوی اک دوجے دے بہترین دوست ہو سکدے نیں گھر وچ دوستی دا ماحول بنا کے رکھو—— تے ہاں—— جناں چر علاج ہو رہیا اے اوہناں چر بچہ پیدا کرن بارے اکا نہ سوچنا۔" (417)

ڈاکٹر ایہہ گل آرام نال کہہ دتی پر راہ پیا جانے یاں واہ پیا جانے والا معاملہ سی۔ کیونکہ بیوی دی سنبھال اپنی جگہ۔ بچہ پیدا نہ کرن تے گھر والیاں دی پچھ دا علیحدہ سامنا کرنا پیندا اے۔ جاوید دی حیاتی دے عذاب دن عذاب راتاں شروع ہو جاندیاں نیں۔ ایتھے پتہ چلدا اے کہ ناول کار نوں اپی لیپی دے متعلق کتنی معلومات ہوندی اے۔ جاوید نوں ماپیاں ولوں وی پریشر دا سامنا سی۔ اوس دی ماں نے تے اوس نوں صاف کہہ دتا:۔

"ویکھ لے جے مرض دا علاج ہو سکدا اے تاں کروا اوکھیں تے اوہنوں چھڈ دے۔ ایہہ دورے چھیتی کیتیاں جان نہیں چھڈ دے ہوندے۔ توں کیوں ساری عمر دا روگ لا اویں۔"

"امی میں کیہہ کراں، میں تے پھس گیاں"

"لے پھس کا ہنوں گیا ایں؟ حق مہر دے کے گھر حل دے سو، تینوں رشتیاں دی تھوڑ اے؟"

"تھوڑ تے نہیں پر بگانی دھی نوں کیویں چھڈ اں"(418)

ایتھے ناول دا مرکزی کردار عجیب قسم دی نفسیاتی کشمکش دا شکار ہو جاندا اے۔ اوس دے اندر کھچ دھرو شروع ہو جاندی اے۔ گھر والیاں تے ماں دا پریشر اوس دے اپنے ضمیر دی پکار اوس نوں چین نال نہیں بیٹھن دیندی۔ زندگی دی نس بھج وچ اک فرد تے ہور بڑے دباؤ ہوندے نیں۔ ایس اک نویں دباء نے جاوید دی زندگی عذاب کر دتی ایس بیماری نوں چھپان تے 'جاوید' دی ماں نے 'تانی' تے بیوی دی بے عزتی کیتی۔ سارے گھر والے وی 'تانی' دے خلاف ہو جاندے۔ سارے چاہندے سی۔ کہ ایس فراڈ دا جواب فراڈ کر کے دتا جائے۔ پر جاوید ایس حق وچ نہیں سی۔ جاوید کلا ای بیماری دا مقابلہ کر دا سی۔ اوس 'تانی' دے دورے لئی جیب نہ کٹن دا اوپا اسطرح کیتا جے جیویں ای دورا پیندا اوہ فوراً رومال اوس دے منہ وچ دے دیندا اس طرح اوس دی جیب کٹن توں بچ جاندی اے۔ ادھر ڈاکٹر پریشان سی کہ دوائی دین دے باجود 'تانی' دی بیماری وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔ اک دن 'جاوید' سوٹ کیس کھولدا اے تے اوس نوں تانی دی دوائی یعنی گولیاں دا لفافہ ملدا اے۔ اوس نوں پتہ چلدا اے کہ اوہدی بیوی دوائی کھاندی نہیں سی۔ اوس دن اوس طلاق دین بارے سوچیا:۔

"بلدیاں ہوئیاں ہڈیاں نال اوہ سوچ رہیا سی کہ جیہڑا بندہ ایس حد تیکر اپنا دشمن ہووے کہ صحت مند نہ ہونا چاہوے۔ اوہدے نال کیہہ بھلائی کیتی جا سکدی اے۔ بھلیائی کرن دا فائدہ وی کیہہ؟"(419)

فیر جاوید ہر قہر اپنی جان تے سہندا ای۔ اوس توں بعد اوس فیصلہ کیتا کہ اوہ اپنی ووہٹی نوں میکے گھر چھڈ آنے گا۔

ایتھے اوس دی لکھت تے غور کرو:

"جدوں اوہ سسرال بیوی نوں چھڈن گیا تے اوس دے سوہرے نیں دروازہ کھولیا

"آؤ پتر، تسیں او' میاں بیوی نوں ویکھ کے اوہنے کسے خاص گرم جوشی دا وکھالا نہ کیتا جاوید نوں جاپیا جویں اپنے جوائی دے گلے ملدیاں اوہدا پورا جسم چیک چیک کے کہ رہیا ہووے تسیں کیہہ کرن آ گئے او؟ میں اپنے کلا پے وچ مست ساں، تسیں کیوں آ گئے؟"(420)

سانوں لکھاری دی حقیقت نگاری دا وی پتہ چلدا اے۔ اوس دے تیز مشاہدے تے احساس دل دا

وی احساس ہوندا اے۔ لکھاری دھیاں دے حوالے نال ہور گل لکھی اے:۔

''سوہریاں اتے رعب پاون لئی پیکے تے باہل دا بچھانہ چھڈنا، اوہناں لئی مستقل عذاب بنے رہنا، جاوید نے سوچیاں آپ لوہیاں بھیناں وچوں کوئی نہ کوئی پیکے آئی ای رہندی سی۔ خورے پیکے آ کے سوہریاں تے کاہدا رعب پاندیاں نیں۔'' (421)

ایتھوں پتہ چلدا اے کہ لکھاری زنانیاں دی نفسیات دا ماہرا اے۔

اس توں بعد بیوی نے منگل والے دن خیبر میل تے واپس آنا سی۔ ایس دوران جاوید دے دن اکھڑے اکھڑے گزردے۔ اوس دی بیوی منگل والے دن نہیں آندی تے اوہ پریشان ہو جاندا اے۔ فیر اوہ اوس دے پچھے جاندا پتہ چلدا کہ اوس دی بیوی نوں دورا پیا سی۔ اوس دا سوہرا اوس دی بیوی دی بیماری توں شرمندہ سی۔ بیوی نوں لے کے واپس گھر آ جاندا اے۔ زندگی دا اوہی پرانا چکر شروع ہو جاندا اے۔ ہن اوس نوں دورے دا اوپا کرن دی عادت پے گئی اے۔ اوس نوں اپنا آپ سنبھالنا آ گیا اے۔ لکھاری دس دا اے ہن جاوید دے ویاہ توں اسطرح اٹھ سال ہو گئے نیں۔ پر اوہ 'تانی' نوں نہ چھڈ سکیا۔ ایس جنگ وچ اوہ کلا سیاہی سی۔ اوس دی دنیا محدود ہو کے رہ گئی۔ اوس دی بے وسی اخیر لے پیرے وچ ملاحظہ کرو:۔

''اک گھنٹے دے پر اہر لما اک منٹ گزر گیا سی۔ بیوی دے نے ساہ ہن اک ہر ہور ہے ئن۔ فیر ہر پاسے شانتی ہو گئی۔ اک وار اوہنوں خیال آیا کہ تت وانگ رب کولوں دعا منگے پر ایس ویلے اوہدا دل دعا منگن نوں وی نہیں سی کر رہیا۔ جہڑیاں دعاواں قبول نہیں ہوندیاں اوہناں دے منگن دا کیہہ فائدہ؟'' (422)

لکھاری نے 'دوگلاں اپنیاں' وچ ای دس پا دتی اے کہ ایہہ 'ہڈ بیتی' اے۔ 'جاوید' دے کردار وچ خود لکھاری اے۔ اوس نے حقیقت نگاری توں کم لیندیاں ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔ ایس قلم کار دی تکلیف نوں اوہ ای جان سکدا اے جیہدے اوپر اسطرح دی کوئی واپری ہووے۔

ناول دو کرداری ناول اے۔ ناول والا اسلوب نہیں۔ کہانی دی طرح لکھیا اے۔ ناول دی تکنیک گھٹ نظر آندی اے۔ ایس ہڈ بیتی وچ وقت دا پہیہ بہت تیزی نال چلایا گیا اے۔ فوراً ای چھ سال تے فوراً ای اٹھ سال۔ ایہناں سالاں وچ کوئی انگ ساکاں نال تعلق گھٹ ای وکھایا گیا۔ جتھوں تیکر اپی لیپسی دا تعلق لگدا اے کہ لکھاری نوں ایس بیماری بارے پوری جانکاری اے۔ جمیل پال ہوراں اک دفعہ کتاباں دی دکان تے ملے تے میں ناول بارے گل کیتی تے اوہناں دسیا کہ اوہناں دی بیوی اپی لیپسی دی مریضہ اے۔ ناول دا open

end اے۔

20. تریہ

لکھاری: میر تنہا یوسفی　　　　چھپن ورھا: 1999ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور　　صفحے: 104　　باب: 31

'تریہ' دی کہانی اک اجیہے بندے دی کہانی اے جیہڑا سارا لوٹ لٹا کے پاکستان آندا اے۔ اس دا ناں رفیق سی۔ رفیق نوں پاکستان وچ زمین تے الاٹ ہوندی اے پر اوہدا محسن عبداللہ اوہدے نال ہیرا پھیری کر کے کجھ زمین اپنے ناں کروا لیندا اے۔ رفیق دا ویاہ فاطمہ نال ہو جاندا اے تے اوس دے حالات وی رفیق نال ملدے جلدے سی۔ ونڈ توں بعد دی بربادی دا شکار دونویں سی۔ اوہناں دا ویلہ چنگا گذر رہیا سی کہ فاطمہ مر جاندی اے۔ تھوڑی دیر بعد اوس دا کلا کلا پتر صدیق وی سپ لڑن نال مر جاندا اے۔ اوس دیاں دھیاں نرگس۔ 'نگو' تے بلقیس۔ 'بگو' نکیاں نکیاں سی۔ رفیق دے محسن عبداللہ دا پتر 'عبدالرحمٰن' تے اوہدی بیوی 'گلزاری' کڑیاں دی ویکھ بھال وچ رفیق دی مدد کردے نیں۔ رفیق دی دھی 'بگو' اک اتھری کڑی ہوندی اے۔ 'نگو' سدھی تے نری گاں ہوندی اے۔ ناول دا اگلا حصہ 'بگو' دے آلے دوالے گھمدا اے۔ 'بگو' دی فطرت وچ بغاوت سی۔ اوس نوں اپنے حالات نال وی گلہ رہندا سی۔ اوس دے باپ تے چنگا ویلہ رہیا سی۔ ایس کر کے بڑے وناں وچ اوہ کجھ اکھڑی اکھڑی رہندی سی۔ فیر اوہ 'بندے پوڑ' آن والے باہر دے بندے 'دوسے' نال دوستی لا لیندی اے۔ اوہدیاں حرکتاں ویکھ کے عبدالرحمٰن دی بیوی گلزاری رفیق نوں اوس دی شادی کرن دا مشورہ دیندی اے۔ 'گلزاری' نوں اپنے خاوند عبدالرحمٰن دا 'بگو' دا لوڑ توں زیادہ خیال کرنا پسند نہیں سی۔ ایتھے لکھاری دا ایہہ لکھنا عبدالرحمٰن دی فطرت دسدا اے:۔

> "بھاویں بگوں دھیاں ورگی پر گلزاری جاندی سی پئی عبدالرحمٰن دی اکھ بگو نوں ویکھدیاں سار میلی ہو جاندی اے۔ جدوں دی اوہ گلزاری دے قدرے ابر ہوئی سی، عبدالرحمان اوہنوں میر اپتر، میرا پتر' کہندا اکہندا اتھاویں کتھاویں ہتھ لا جاندا سی۔" (423)

عبدالرحمٰن دی ایہہ ای کمزوری اوس دی حیاتی خوار کر دیندی اے۔ 'بگو' تے 'نگو' دی تقدیر دا فیصلہ جلدا ای ہو جاندا اے۔ نگو دا رشتہ محمود وزانچ نال جیہڑا اوس جماعتاں پڑھیا ہویا سی تے واہی بیجی کردا سی۔ تھوڑا مدھرا تے کالا سی۔ بگو دا رشتہ رانا شیر عالم نال طے ہویا جیہڑا عمر دا وڈھا سی پر روپے پیسے والا سی۔ رفیق نوں

دو نہیں رشتے ماڑے لگدے سی۔ اگے جا کے ناول وچ کافی الجھاؤ آ جاندا اے۔ 'نکو' داویاہ ہو جاندا اے۔ 'بگو' داویاہ وی ہو جاندا اے پر اوہ جلد ای 'دوسے' نال نس جاندی اے۔ رانا شیر عالم اتھرا بندا سی اوہ 'نکو' نوں طلاق دلوا کے 'بگو' دے بدلے لے جاندا اے۔ اج 'نکو' نوں 'بگو' دی کیتی بھگتنی پیندی اے۔ لکھاری دے ناول وچ ساڈھے وسیب دیاں اخلاقی قدراں تے روشنی پائی اے۔ کرائے پئی زنانی دا کوئی انت نہیں ہوندا۔ 'بگو' دے دوسے نال ٹر جانے توں بعد ورہے بعد 'دوسے' دی لاش جنگل چوں ملدی اے۔ 'بگو' دا کجھ پتہ نہیں سی۔ 'رفیق' سارا کجھ ویچ کے پنڈ وڑ جاندا اے۔ ہن صرف عبدالرحمٰن سی جہدے دماغ وچ لال ہنیری چل رہی سی۔ 'بگو' دے غائب ہون تے اوہدے اندر تھرتھلی مچی ہوئی سی۔ اوہ 'بگو' دی تلاش وچ دیوانہ وار نکلدا اے۔ عبدالرحمان 'دوسے' دے قتل والی تھاں تے جاندا اے۔ ایتھے اوہنوں پتہ لگدا اے ایتھے بیبیاں دا پڑاؤ سی۔ ڈھونڈ وچ اوہ کوئی کسر نہیں چھڈدا۔ گھر بار چھڈ کے اوکڑاں تکلیفاں سہندا اوہ دور دراڈے علاقیاں وچ پھردا اے۔ سفر کر کے حیاتی نوں ہور نیڑے نال ویکھدا اے۔ ایتھے لکھاری اوہدی کیفیت نوں اسطرح لکھدا اے:۔

"اوہنوں اپنے دکھ دی ڈونگھ دا پتا لگا تے اپنے غم دے نشے دی سمجھ آئی اوہ دکھ تے اوہ غم، جیہڑا تریہہ دے ہتھوں لگدا اے۔ اوہ تریہہ جیہڑا خون، رگاں، گوشت تے ہڈیاں نال کوئی تعلق نہیں ہوندا اوہ تریہہ جیہڑی پیار دی تریہہ نال ناں مرسکدی اے۔ جسماں دے ملاپ دے منال نہیں مرسکدی۔" (424)

ایتھے لکھاری نے اپنے ناول دے بنیادی خیال نوں وی بیان کیتا اے۔ پر عبدالرحمان دی تریہہ اوہ سی جس نوں ورہیاں توں محسوس کر رہیا سی۔ بہت ساری کھجل خرابی توں بعد اوس نوں 'بگو' لبھ جاندی اے۔ اوہ دو منڈیاں دی ماں ہوندی اے۔ 'بگو' عجیب فطرت ہوندی اے اوہ منڈیاں دے پیو نوں چھڈ کے بچیاں سمیت عبدالرحمان نال ٹر پیندی اے۔ عبدالرحمان اوہدے اگے پچھے منگتیاں وانگوں پھردا اے۔ پنڈ جا کے اوہدا نکاح 'بگو' نال ہو جاندا اے۔ پہلا نکاح اوہدا شیر عالم نال ہویا سی۔ دوسے، اکبر تے مشتاق نال اوہ بن نکاحی رہی سی۔ ایتھے 'بگو' دے کردار دی خصلت تے وی چانن پے جاندا اے۔ 'بگو' جیہڑی مردانگی دی تلاش وچ رہندی اے۔ اک بڈھے بندے نال کسطرح رہ سکدی اے۔ بگو نے گھاٹ گھاٹ دا پانی پیتا سی۔ وارث شاہ نے زنانیاں دیاں کئی قسماں دسیاں نیں۔ اوہناں چوں ایہہ وی اک قسم اے۔ عبدالرحمان تھک گیا سی۔ اک دن جٹاں دے امجد نے اوہدے کولوں پچھیا:۔

"چاچا! ایتکیں بگو کیوں نسی اے؟"

عبدالرحمان سڑ کے پائی ہوئی آواز وچ بولیا۔ "اوئے سوردیو۔۔ اوئے حرام دیو۔۔ اوئے
تسیں کاسے جوگے ہوندے تاں اوہ چنہ حدڑ کے کیوں نسدی۔" (425)

میر تنہا یوسفی نے بے شک حقیقت نگاری توں کم لیا اے۔ ساڈے وسوں دے اک پکھ نوں اجاگر کیتا اے۔ اک پیو دی عمر دے بندے دا 'بگو' تے بری نظر رکھنا اخلاقی قدراں دی پامالی دا وڈا نمونہ اے۔ 'بگو' دا کردار وی عورت دی ذات تے بہت بُرا دھبہ اے۔ ناول کار نے اک بندے دی تریہہ نوں اسطرح نمایاں کیتا اے کہ اوہ بندا انس نس کے ہف جاندا اے۔

21. عشق لتاڑے آدمی

لکھاری: زاہد حسن **چھپن ورہا: 1999ء**

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان وثقافت **صفحے: 108** **باب: 6**

عشق لتاڑے آدمی

برف لتاڑے رکھ

شفقت تنویر مرزا ہوراں نے ڈیلی ڈان وچ تبصرہ کردیاں ایہہ شعر حافظ برخوردار ہوراں نال منسوب کیتا اے۔ پر تحقیق کرن تے پتہ چلدا اے کہ ایہہ شعر حافظ برخوردار توں پہلاں 'پیلو' نے کہیا سی۔ زاہد حسن ہوراں دا ناول 'عشق لتاڑے آدمی' دا عنوان پیلو دے مصرے توں لیا اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار 'احمد' اے بنیادی طور تے لکھاری نے جوش عشق نوں ملحوظ رکھ کے ناول اساریا اے۔ ایہہ علیحدہ گل اے کہ ناول دی وسعت دی وجہ توں بہت سارے موضوع ایس دے کلاوے وچ آ جاندے نیں۔ ناول جھنگ دے علاقے دی اک وستی وچ کھلوندا اے۔ 'پارو' وستی دے چوہدری 'مانک' دی کلی کلی دھی سی۔ اوس تے کالے جادو دا اثر ہو جاندا اے۔ اوہ اوس چورستے توں گزرن والی پہلی کڑی سی جتھے 'سابو' نے کلام پڑھیا بچے دا 'دل' رکھیا سی۔ ایتھے ناول کار نے اوس علاقے دے جاہل لوکاں دے اعتقاداں تے وی جہات پائی۔ 'سابو' ایس علاقے دی بے اولاد زنانی سی۔ پیر دے کہن تے نروئے مرے بال دا دل کڈھ کے پیر نوں دیندی اوہ اوس اوپر جادو کر کے دیندا اے۔ 'پارو' نے جادو دا اثر سی یاں بیماری دا اثر سی۔ اوس توں بعد 'پارو' دی حیاتی وچ برے دن شروع ہو جاندے نیں۔ 'پارو' دی بیماری نفسیاتی وی سی پڑھے لکھے ڈاکٹراں دا خیال سی اوہدا وہیا کردتا جائے۔ دوجی گل ایہہ وی سی کہ اوس نوں ٹی بی سی۔ لوکاں دے کہن مطابق اوس نوں پرچھاواں سی ایس پرچھاوے دا اپاوی

اس علاقے دا ہیر سائیں کردا اے۔ اوہ وی نا کام رہندا اے۔

ایس ناول وچ اک اہم کردار 'رنگی' دا وی اے۔ جیہڑا ناول دے شروع توں لے کے اخیر تک رہندا اے۔ رنگی اک مضبوط جگرے والی زنانی اے۔ اوہ اپنی وتی دی ہر مظلوم زنانی دے نال ہوندی اے۔ رنگی سب دی بھین وی ہوندی اے۔ 'پارو' دا خیال سی اوس نوں روحاں ستاوندیاں نیں۔ لکھاری نے ناول وچ بہت سارے ضعیف الاعتقاد واقعات دا ذکر کیتا اے۔ فیر ایہہ ہوندا اے کہ 'احمد' نوں 'پارو' نال عشق ہو جاندا اے۔ رنگی جیہڑی 'احمد' دی منگ وی ہوندی اے دوناں دی رازداں بن جاندی اے۔ 'رنگی' اجیہا کردا اے جیہڑا اوتی نال جڑیا ہویا اے۔ ناول کار 'پارو' احمد تے رنگی دی کہانی دے نال نال پنڈدیاں ہور مظلوم تے استحصالی زنانیاں دے واقعات وی بیان کردا اے۔ جتھے ہر زنانی دا انجام بڑا خوفناک ہوندا اے۔ ایہہ بڈھیائی، شیمو، بیو، رنگی تے پارو جہیاں لاتعداد استحصالی زنانیاں دے حوالے نال لکھی گئی لکھت اے۔ اخیر 'احمد' تے 'پارو' دے کراچی جان دی صلاح ہوندی اے۔ لکھاری ایہہ لکھدا اے کہ احمد تے پارو دا دل وتی چھڈن نوں نہیں کردا پر اوہ دوزنانیاں 'رنگی' تے 'پارو' دے اثر ہیٹھ ہوندا اے۔ ایہہ سطراں نوٹ کرو:-

> "احمد وچلے تھیں اپنی کہندی روح تے کبد ے جسے نمال حیاں وٹی بیٹھا۔ اوہدے آ سے پاسے اک روحاں دی ستائی تے دوجی پکھیاں تھاراں دی بجھی ہوئی۔ اوہ تاں پارو تے رنگی دی رضا تے راضی ہا۔ ایس ای وجھوں اوہنوں لگدا جو اوہ وی ہن ہولی ہولی پارو دے پرچھاواں دے تابو وچ آوندا جاندا اے۔" (426)

ایہہ پرچھاوے نہیں سی۔ ایہہ عشق سی جیہڑا مضبوط ہوندا جاندا اے۔

ناول وچ دوطرح دے وسیب وکھالی دیندے نیں۔ اک پنڈ جیہڑا جھنگ دی اک وتی دی رہتل اے۔ دوجا وسیب شہری اے جہناں چوں کراچی تے لاہور دی وکھری وکھری رہتل دی عکاسی کیتی گئی اے۔

کراچی پہنچ کے 'احمد' تے 'پارو' نوں حیاتی دا اک نواں رخ وکھالی دیندا اے۔ کراچی اسٹیشن توں نکلدیاں ای اوہناں دیاں اکھاں دے ساہمنے اک فیشن زدہ زنانی دا قتل ہو جاندا اے۔ جتھے پارو دی حالت خراب ہو جاندی اے۔ کراچی اوہ 'نوید اشاری' دے گھر رہندے نیں۔ نوید اشارے اوہدی بیوی 'زرینہ' دی پسند دی شادی ہوندی اے۔ کسے او کھے ویلے احمد وی ایہناں دی مدد کیتی سی۔ کراچی دے حالات دے حوالے نال لکھاری نے قاری نوں دس پائی اے۔ 'پارو' دے کراچی وچ وڑدیاں ای بے ہوش ہون تے زرینہ کہندی

اے:۔

''ایہہ جس شہر وچ تسیں آئے او۔ احمد، ایہہ ا ناں کراچی ہے۔ لاشاں دی خبرات ایہہ بڑا کامل یقین رکھدا اے۔ ایہہ شہر ہر روز ایتھے لاشاں ورجناں ہوئیاں ورتدیاں جن۔ بڑے جیرے، جگرے دی لوڑ ہے۔ ایس شہر وچ جیون لئی ایس ماڑی جہی کڑی دا تاں اجّ ای خبراں سن سن کے سہناپاٹ جاسی۔'' (427)

'نوید اشاری' دے گھر اوس دی سالی 'ثریا حسن' وی رہندی اے۔ اوہ مصورہ اے۔ 'پارو' توں متاثر ہو کے اوس دیاں تصویراں بناناچاہندی اے۔ اوہ اوہدیاں مورتاں دی پوری سیریز بنا کے لوکاں سامنے پیش کرنا چاہندی اے۔ جس دا سرناواں اس ایہہ سوچیا سی

''روحاں وچ رہ رہی کڑی دا دکھ''

'پارو' تے 'احمد' دا نکاح ہو جاندا اے۔ 'پارو' دی صحت دن بدن خراب ہو جاندی اے۔ ثریا حسین اوس دیاں مورتا بناندی رہندی اے۔ لکھاری کراچی دے حالات دا ذکر کردا رہندا۔ پارو تے احمد دی محبت وچائی آجاندی اے۔ فیر دوہاں دی روح اک مک ہو جاندی اے تے صوفیانہ رنگ وچ رنگی جاندی اے۔ ناول کار ایتھے اک کردار 'اتفاک احمد' نوں متعارف کرواندا اے۔ جیہڑا لوکاں نوں اُنھیریاں تے لیکچر دیندا اے۔ لوکاں نوں ایناں وچ واپس جان دی پریریاں دیندا اے۔ اوس دے قول تے فعل وچ بڑا تضاد ہوندا اے۔ 'احمد' ایتھے کافی کجھ سکھدا اے۔ ثریا حسین' 'احمد' وچ دلچسپی لین لگ پیندی اے تے عشق دیاں گھجیاں رمزاں دا ذکر ہوندا اے۔ فیر اک دن پلس اوہناں نوں پکڑ لیا۔ تھوڑی پچھ پریت توں بعد اوہناں نوں اک سپاہی 'رجب' نال واپس بھیج دتا جاندا اے۔ 'پارو' اوس وقت ماں بنن والی سی۔ 'احمد' کجھ سوچ کے رستے وچ گڈی چوں غائب ہو جاندا اے۔ 'پارو' نوں سپاہی اوہدی وستی اپڑا دیندا اے۔ اوتھے زور آور تجرا تے 'چوہدری مانک' رل کے 'پارو' نوں قتل کر دیندے نیں۔ ایتھے لکھاری مظلوم تے استحصالی کڑی 'پارو' دی موت دا منظر اسطرح بیان کیتا اے:۔

''پارو اک وچی جہی ہاڑ کیتا جہڑی جوبن وقت بیلے وچ پھردی وتدی ائی۔ اج کسّی ہوئی بکری وانگ تڑف تڑف پئی اوہناں راہاں تے کسری ہائی کونجاں وانگ پئی کرلاندی ہائی۔'' (428)

پارو دی ماں اپنی دھی دی موت دے وین کردی رہی۔ ایس وستی دیاں کئی کڑیاں اسطرح ای موت

نوں گلے لگا رہیا سی ۔ناول کار شہری زندگی دے حوالے نال لاہور وچ ہون والی سیاست تے کامریڈاں دے منہ توں گھنڈ وی چکدا اے ۔ناول نگار نے شہراں دا ویروا کردیا ہویاں لاہور بارے لکھدا اے ۔

"لاہور دنیا دے سبھیاں وچ آباد شہر واناں ہے ۔شہراں دا شہر، اک ایہا شہر جہدے گھراں دیاں چمنیاں وچوں اوہدے واسیاں دے سوہنے سلکھنے سبھاء دی واشنا کھلر دی رہندی ہے ۔"(429)

کراچی بارے لکھاری دی رائے اے :

"کراچی" اک ایہا شہر باہجھ انساناں دیاں نکیاں نکیاں لوڑاں تھوڑاں نوں حیاتی دا ست بناندا اے اوہناں لوڑاں دیاں خاہشاں وچ باولا کردا اے اپنے آپ وچ غرق کرلیندا اے جیکو قبول نہ کرسکدا اتاں تیز لہراں وانگ وچھال دیندا ۔"(430)

'احمد' لاہور آجاندا اے تے ایتھے اک رات پلس اوس نوں اندر کر دیندی اے ۔اوس ویلے دے سیاسی رنگ وی ناول وچ وکھالی دیندے نیں ۔کامریڈ جان محمد تے کھاندے پیندے سیاسی گھراندے دے شفاعت حسین دادا، نال احمد دی ملاقات جیل وچ ہوندی اے ۔ایتھے لکھاری جیلاں دے حالات لکھدا اے ۔

'اتفاک احمد' جیل وچ آکے تقریراں کردا اے تے ڈب دی قوم نوں بچان والا کھیون ہار بنیا ہوندا اے ۔

شفاعت حسین دادا جیل توں نکل کے الیکشن لڑدا تے جت جاندا اے ۔منسٹر بن جاندا اے تے 'احمد' نوں اپنا پی ۔اے رکھ لیندا اے ۔'شفاعت حسین دادا' دا اصل روپ اوس ویلے پتہ چلدا اے ۔جدوں اپنی سیکریٹری طاہرا قدسی تے بھیڑی نظر رکھدا اے ۔ایس گل توں طاہرا قدسی تے احمد دونویں اوس دی نوکری چھڈ دیندے ۔ناول کار نے ساڈھے سیاسی لیڈراں تے منسٹراں دے مکرو چہرے سانوں وکھائے نیں ۔

'احمد' وتی آکے اپنی یار دے قاتل سلطان دا سر کپ اتار دا اے ۔ایس کارے وچ رنگی اوہدی ساتھن ہوندی اے ۔فیروتی وچ جیہڑی اک ہوران ہوتی ہوندی ہوندی اے ۔'تاجی مہری' چوہدری مانک دے پتر جمال نوں کوہ چھڈیا ۔'تاجی مہری' ویاہی ہوئی زنانی سی ۔اوس بارے ناول کار لکھدا اے :۔

'تاجی ہور بھاویں کجھ وی ہووے ۔اک اوہ دحال نہیں ہوسکدی احمد'(431)

اوس چوہدری مانک دے پتر جمال دی جان لے کے ایہہ گل ثابت کردتی ۔تاجی مہری نوں قید ہوندی اے ۔اخیر اوہ چھٹ جاندی اے ۔استحصالی زنانیاں نے اک نویں تاریخ الیکی سی ۔لکھاری اوس بارے لکھدا اے ۔

'تاجی مہری وتی آن وڈی تاں اوہناں وتی دا رنگ روپ نکھاریا۔ اک نویں تو ارخ دی نیہہ رکھی۔'' (432)

'احمد جہے بندے واڈر تے خوف دی وتی تے چھا جاندا اے۔ حق دی فتح ہوندی اے۔

زاہد حسین دا تعلق چونکہ فیصل آباد دے قریبی علاقے سمندری نال اے او تھے زیادہ تر جانگلی رہندے نیں۔ ناول وچ ورتی گئی زبان دی جانگلی پنجابی اے۔ ناول وچ وسیب دی گل کیتی اے۔ زنانیاں نال ہون والیاں بے انصافیاں توں گھنڈ چکیا اے۔ کجھ رجحاناں دی تصویر کشی کیتی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال ٹھیک اے پر واقعات دی ترتیب ٹھیک نہیں۔ ایس کر کے پڑھدیاں ہویاں قاری نوں دماغ تے زور دینا پیندا اے۔ کرداراں دی بھرمار اے۔ ایس کر کے گڈمڈ ہو جاندے نیں۔ خود لکھاری وی بھل جاندا اے۔ صفحہ 80 تے 'ٹیپو' نوں قتل کرنے واسطے لے جا رہے سی تے لکھاری لکھدا اے۔ 'پارو دا بھرا اللہ لوک اپنے ہتھ وچ کاپائی اک اجبی خمشی تے ترنگ نال ودھ ودھ کے تیجی نال جا رلدا۔'' حالانکہ ایہہ 'پارو' دا نہیں 'ٹیپو' دا اللہ لوک بھرا سی۔ واقعات وچ تسلسل نہیں۔ لکھاری نوں ناول سیٹنا نہیں آیا۔

بہر حال ایہہ اک چنگے خیالاں تے سوچاں دی انقلابی تخلیق اے۔ شفقت تنویر مرزا ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

> "This is a sotry of Women who want their fundamental rights and challange Themale-dominated rural and urban society. It also deals with betrayal of the political party which was committed to sevolutionizing society. But ultimately the leadership uses the party for defending the status que. The main character is from a far off village of Sandar Bar."(433)

22. سیر پکا دل

لکھاری: ستار طاہر   چھپن ورہا: 2000ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور۔ 24۔ امیر روڈ بلال گنج، پاکستان

صفحہ:159 باب:17

'سیر پکا دل' ناول دا آغاز اجیہے بندے دے تعارف نال ہوندا اے جیہڑا اوہ جیاں نالوں تھوڑا وکھرا اے۔ کہانی بیان کرن والا ڈاکٹر اے۔ ایہہ اوس دا مریض ہوندا اے۔ اس دا ناں 'باقر' اے تے ایہہ چالھی ورھیاں توں اک اخبار وچ کم کر رہیا سی۔ 'باقر' چھڑا سی تے کلا رہندا سی۔ اوہدی بیماری دی نوعیت نوں ویکھ کے ڈاکٹر اکثر اوس نوں صحت افزا مقام تے جان دا مشورہ دیندے نیں۔ 'باقر' صحت افزا مقام تے نہیں جاندا پر اک دورو دراڈے پنڈ وچ چلا جاندا اے۔

ایتھوں اوہدی حیاتی اک نویں رخ نال شروع ہوندی اے۔ دراصل 'باقر' نوں دور دراڈے پنڈ 'ڈنڈیاں' لیجان والا اس دا بھتیجا سی۔ اس دا ناں 'منیر شاہ' سی۔ منیر شاہ نال ملاقات وی اک چالھویں تے ڈرامائی انداز نال ہوندی اے۔ 'باقر شاہ' اپنی حیاتی دے نویں آغاز بارے لکھدا اے:

'اک نواں کورون، جہدے پلے وچ نویاں سوناں تے نویں گلاں سن۔'' (434)

'باقر' جیہڑا اک شہری زندگی دے نال اپنی پچھان بنا کے اوس پنڈ وسو وچ رچ بس جاندا اے۔ 'منیر شاہ' اوس دا بھتیجا تے اوہدی بیوی آمنہ اس نوں بڑی عزت دیندے نیں۔ 'منیر شاہ' دا پیو 'نذر شاہ' جس نے پنڈ دی اک کڑی دی عزت بچاندیاں جان دتی سی۔ اک دلیر انسان سی۔ 'باقر شاہ' کول جدوں وی کوئی 'نذر شاہ' دا ذکر کردا تے ایہہ ضرور کہندا۔ 'اوہ شیر سی۔ سیر پکا دل سی اوہدا''

'باقر' جیہڑا ہن 'باقر شاہ' سی ایس پنڈ وچ اسطرح رہن لگ پیا کہ اوسنوں ایس وسو وچ رہن وچ مزا آن لگ پیندا اے۔ اوس نوں ایتھے چنگی صاف ستھری فضا تے خوراک تے اک مان ملدا اے۔ ایتھے اوس دا پنڈ وچ مختلف لوکاں نال تعارف وی ہندا اے۔ 'جیناں' تے اوہدی ماں جیہڑیاں اوہدی بہت عزت کردیاں سی۔ 'جیناں' نال وی 'باقر شاہ' گلاں باتاں کردا رہندا سی۔ فیر اوس نوں اوتھے رہندیاں 'نذر شاہ' دے قتل دی وجہ پتہ چلدی اے۔ ایس پنڈ دے 'بشیر' نیں پنڈ دی کڑی 'سکیناں' نوں چھیڑیا۔ 'نذر شاہ' نے 'بشیرے' نوں لتاڑیا تے گال مندا بولیا۔ ایس توں گل ودھی تے بشیرے نذر شاہ نوں کلہاڑی کڈھ ماری۔ نذر شاہ قتل ہو جاندا تے بشیرے نوں ست سال قید ہو جاندی اے۔ 'نذر شاہ' نوں ہر شخص اس حوالے نال جاندا سی۔ جہدے دل دا وزن سیر پکا سی۔ لکھاری اوہدے بارے لکھدا اے:۔

''اوہ اک لیجنڈ بن گیا سی۔ اک نویں 'کہانی'، اک نواں قصہ ...... اوہ سارے جہڑے

اوہدا جنازہ پڑھن آئے سن ۔۔۔ اک بند اجہد ادل سیر پکا سی۔"(435)

فیر 'باقر' سیر پکے دل دی ٹوہ وچ لگ جاندا اے۔ اس دے نال اوہ اپنی پہلی حیاتی توں وکھرا ہو جاندا اے۔ ایس پنڈ وسووچ اوس نوں مزا آن لگ پیندا اے اوس دی صحت وی اچھی ہو گئی۔ 'منیر شاہ' دے پتر 'نادر' نال اوہدی دوستی ہو جاندی اے۔ دوستی ایس حد تک بندی اے کہ اوہ دادے نال اپنی پسند 'خورشید' دا ذکر وی کر دیندا اے۔ دادا وی ایہہ گل کے اوہ اوہ 'جیناں' نوں مشین لے کے دینا چاہندا اے اوس نوں دس دیندا اے۔ اسطرح دوہنوں راز داں ہو جاندے نیں۔ باقر دی حیاتی چوں اکلاپا مک جاندا اے۔

'جیناں' نال شادی کرن دا فیصلہ کر کے 'باقر' دی حیاتی وچ رنگ بھر جاندے نیں۔ ناول دے اخیر وچ 'باقر' دا خط اے۔ جس وچ اوس نیں اپنے ڈاکٹر دوست نوں پنجابی وچ خط لکھیا اے۔ ایہہ خط سارے ناول دا ست اے۔ اس دی حیاتی وچ سب توں وڈی تبدیلی ایہہ آندی اے۔ کہ اوس دی صحت اچھی ہو جاندی اے۔ اوہ اک نارمل بندے دی طرح ویاہ کرر رہیا سی۔ اوس دا بھتیجا 'منیر شاہ'، بہو' آمنہ' تے پنڈ دا مولوی اوس دا رشتہ طے کر آندے نیں۔ اوس دا پوترا 'نادر' سربالا بنن دی تیاری کرر رہیا سی۔ اوہ صحت دے ٹھیک ہون وچ 'ڈنڈیاں' دا بڑا حصہ ہوندا اے۔ اوہ من دا اے:۔

> "بندے نوں اپنیاں جڑاں نہیں سکن دینیاں چاہیدیاں۔ جے جڑاں سک جان تے بندا مک جاندا اے۔" ساڈیاں جڑاں ساڈے پنڈاں وچ نیں تے اسیں پنڈاں نوں بھل کے دور چلے گئے آں۔"(436)

ایس خط وچ اوہناں پروگراماں دا ذکر وی کردا اے جیہڑے اوہ پنڈ دی بھلائی واسطے کرنا چاہندا اے۔ اخیر اوچ اوس سیر پکے دل دا ذکر کردا اے جیہڑا 'نذر شاہ' دا سی جس بارے اوہ سوچدا سی کہ اوہ سیر پکے دل دا کسطرح ہو سکدا اے۔ ہن اوہ اپنے یار نوں لکھدا اے کہ:۔

> 'ڈنڈیاں آ۔۔۔ میرا دل سینے وچوں کڈھ کے تول۔۔۔ جے پکے سیر توں گھٹ ہووے تے میں تیری ہر گل من لواں گا۔۔۔ فیر شہر وچ آجاواں گا۔ تے اردو وچ لکھاں گا بے شک۔۔۔ شرط لالے۔۔۔!!"(437)

'ستار طاہر' دا ناول 'سیر پکا دل' شہری تے دیہاتی زندگی دا تقابلی جائزہ اے۔ اوہ ایہہ ثابت کرنا چاہندا کہ اوہ اپنیاں 'Roots' توں علیحدہ نہیں ہونا چاہیدا اے۔ پنڈاں تھاواں وچ حیاتی زیادہ سوہنے رنگاں وچ ملدی اے۔ اوتھے دے رکھ رکھاؤ تے اخلاقی قدراں اپنے مقام تے نیں۔ لوکاں دا پیار تے خلوص حیات

نوں ودھاندا اے۔ ایتھے لکھاری نے پنجابی زبان نوں وی بڑا مان دتا اے۔ اوہ چاہندا اے کہ پنجابی زبان نوں اگے ودھایا جائے۔ اوس دا پنجابی وچ لکھیا خط اوس دی پنجابی واسطے محبت دا اظہار اے۔

ہر ناول وچ کدھرے نہ کدھرے لکھاری ضرور ہوندا اے۔ کدی کدی لگدا اے کہ 'باقر شاہ' دے کردار وچ 'ستار طاہر' خود وچھیا ہویا اے۔ ناول دے کردار پنڈ وسونال سوہنے ڈھنگ نال تخلیق ہوئے نیں۔ ناول دے بیان وچ اک روانی تے قدرتی پن اے۔ زبان سوکھی تے عام فہم اے۔ عام روزمرہ بولی جان والی زبان اے۔ ادبی معیار نوں وی قائم رکھیا اے۔ لکھاری دے ناول تخلیق کرن وچ وی اک مقصد اے۔ ایہ ہے مقاصد واضح نظر آندا اے۔

23. جھوکاں تھیسن آبادول

لکھاری: جمشید کلانچوی اعوان **چھپن ورہا: 2000ء**

پبلشرز: بہاولپور، اکادمی سرائیکی ادب **صفحے: 240** **باب: 225**

جمشید کلانچوی دا ناول 'جھوکاں ول تھیسن آبادول' سرائیکی بولی وچ لکھیا گیا وے۔ ایہہ سرائیکی وسیب دی کہانی اے۔ ناول عظیمہ دے گھر وچ اکھ کھولدا اے۔ اوہدی دھی مہرو جیہڑی بن باپ دی دھی ہوندی اے۔ ناول دے شروع وچ کالی اندھاری دے آون دی اطلاع اپنی ماں نوں دیندی اے۔ لکھاری ایس طوفان تے اوس علاقے دے حوالے نال لکھدا اے:۔

> "روہی تیڈی تیڈی تو امڑ دی گئی۔ تتی ریت اڈ اڈ جیند جی کول ڈھی ویندی ہئی۔ طوفان دے تکھاج دے نال نال عظیمہ دے دل دی دھڑکاٹ وی تکھی تھیندی ویندی پئی۔ چار چفیر ون تکھ اندھار اکھنڈ گیاسی۔"(438)

ایہناں سطراں نوں پڑھ کے عظیمہ دی حیاتی دی دس وی پے جاندی اے۔ عظیمہ دے خاوند دے مرن توں بعد کئی بہاراں آیاں کئی خزانواں لنگھ گیاں۔ مہرو جوان ہو جاندی اے۔ اوس دی ماں بیمار رہندی اے۔ گھر دی حالت وی کجھ چنگی سی۔ ایس کر کے مہرو شہر جا کے سلمان ٹیکسٹائل مل وچ کم کرلیندی اے۔ اوس نوں اوتھے مل وچ کوارٹر مل جاندا اے تے اوہ اپنی ماں نوں وی شہر وچ لے آندی اے۔ ویلا گذر رہیا ہوندا اے۔ مل دے مالک دا پتر سلمان 'مہرو' دے حالات ویکھ کے اوس نال ہمدردی دا اظہار کردا اے۔ 'مہرو' کئی وار ایس مہربانی توں پریشان ہو جاندی اے۔ سلیمان کئی دفعہ اوس دی بیمار ماں دی تیمارداری وی کردا اے۔ اوس دا

لگاؤ محبت وچ بدل جاندا اے اوہ وی اوس نوں پسند کرن لگ پیندی اے۔ شروع وچ سیٹھ سلیمان نوں صاف جواب وی دیندی اے کیوں جے اوہ کسے خوش فہمی دا شکار نہیں ہوندی۔ اوس دے ایہہ الفاظ اوس دے اندر دی عکاسی کردے نیں:۔

"سیٹھ صاحب تہاڈی مہربانی پر تساں ایہہ تکلیف نہ کرو میں آپدی اماں دا علاج خود کر دیاں" (439)

اگوں لکھاری نے اپنی کہانی وچ کلاس دے فرق نوں مٹان دی کوشش کیتی اے۔ سیٹھ ماجد علی دا پتر سلیمان غریب مل دی ملازمہ نال ماپیاں توں چوری نکاح کرلیندا اے۔ 'مہرو' دی ماں مر جاندی اے تے سلیمان اپنے ماں باپ نوں ایہہ دس کے کہ مہرو مظلوم کڑی اے۔ اپنے گھر لے آندا اے۔ سلیمان دی بہن سمیرا وی مہرو نوں پسند کردی اے۔

سلیمان دا بچپن وچ سیٹھ لطیف دی دھی نال نکاح ہو گیا سی۔ پر سیٹھ دی دھی سلیمان نوں پسند نہیں کردی اوہ کلباں دی دلدادہ ہوندی اے۔ اوس دا لکھیا اک خط سمیرا دے ہتھ آ جاندا اے۔ جس وچ اوس اپنی سہیلی نوں لکھیا سی کہ اوہ سلیمان کولوں چھٹکارا پانا چاہندی اے۔ ایس دوران سلیمان، مہرو تے سمیرا رل کے سوات وی جاندے نیں۔ ناول کارنے ناول وچ اوتھے دی منظر نگاری کیتی۔ سلیمان دا مہرو نال نکاح راز وچ رہندا اے۔ سلیمان نوں کاروبار دے سلسلے امریکہ جانا پیندا اے۔ اوہ مہرو نوں سمیرا دے سپرد کر دیندا اے۔ سمیرا وی اوس نوں بھرا دی پسند سمجھ کے اوہدا بڑا خیال رکھدی اے۔ فیر اطلاع آندی اے کہ سیٹھ سلیمان دی ٹیکسی دا امریکہ وچ ایکسیڈنٹ ہوگیا اے۔ مہرو گھبرا جاندی اے۔ ایس گھبراہٹ وچ اوہ سلیمان دا گھر چھڈ دیندی اے۔ اوہ چڑی وا ساں کول رہن لگ پیندی اوتھے اوس دے گھر سلیمان دا پتر پیدا ہوندا۔ جہدا ناں ذیشان رکھیا جاندا اے۔ ایتھے مہرو بارے دسیا جاندا اے کہ اوہ بڑی صابر، محنتی تے شریف کڑی ہوندی اے۔

کہانی وچ اک ہور موڑ آ جاندا اے 'مہرو' بڑی ہمت نال اپنے پتر ذیشان نوں پڑھاندی اے۔ چڑی وا ساں دے ٹھکانے توں سکول بڑی دور ہوندا اے نیں۔ 'شرماں' جیہڑی چڑی وا ساں چوں ہوندی اے 'مہرو' دا بڑا خیال رکھدی اے۔ اوتھے رمضو میں وی اوس نال بڑا تعاون کردا اے۔ کہانی وچ ہور رخ وی ہوندا اے کہ ذیشان میڈیکل کالج وچ داخلہ ہو جاندا اے۔ اوس روپے پیسے دی لوڑ وی ہوندی اے۔ اوس علاقے دا سکندر ایس شرط تے اوس دی مدد کرن نوں تیار ہو جاندا اے کہ ذیشان اوس دا کجھ سامان سرحد تک پہنچا دے۔

ذیشان دی ماں اوس نوں منع کر دی اے۔ ایتھے اوس دے باپ سیٹھ سلیمان دی تصویر دے کے اوس نوں اوس دے دادکیاں دے بھیج دی اے۔ سیٹھ سلیمان امریکہ توں زندہ بچ کے آ گیا ہوندا اے پر اوہ اپنیاں اکھاں گوا بیٹھا ہوندا اے۔ اپنے جوان پتر نوں ویکھ کے اوہ بہت خوش ہوندا اے۔ سارا ٹبر جا کے 'مہرو' نوں وی گھر لے آندا اے۔ سلیمان دا پتر 'ذیشان' دوبارہ الیف۔ ایس۔ سی دا امتحان دیندا اے تے شاندار نمبراں نال پاس ہو جاندا اے۔ چھانٹی امتحان پاس کر کے میڈیکل کالج داخل ہو جاندا اے۔ مہرو اپنے خاوند دی خدمت کر دی اے۔ 'ذیشان' ڈاکٹر بن کے امریکہ توں اعلیٰ تعلیم حاصل کر کے آندا اے۔ فیر کجھ سالاں بعد تو بھ سلیمان وچ اپنی ماں دے ناں تے مہرو میموریل ہسپتال بناندا اے۔ اپنے باپ دے ناں نال سلیمان میموریل کالج وی بناندا اے۔ اس طرح چنگی ماں دا چنگا پتر ماں باپ دا ناں روشن کر دا اے۔

ناول دی کہانی ہلکے پھلکے موڑاں سمیت سدھ پدھری اے۔ اصل وچ تے ایہہ ویسب دی کہانی اے۔ کردار سارے مثبت نیں۔ منفی کردار بہت گھٹ نیں۔ 'مہرو' دا کردار اک شریف سوانی دا اے۔ غریب ہونے دے باوجود اوہ بلند کردار دی عورت ہوندی اے۔ اوہ وفادار بیوی تے سلجھی ہوئی ماں ثابت ہوندی اے۔ ناول دی کہانی رومانی اے۔ ایس رومانی کہانی وچ مہرو تے سلیمان دی محبت وچ سچائی ہوندی اے۔ ڈرامے دی طرح ناول دے کرداراں دی لسٹ ناول دے شروع وچ ای دے دتی اے۔ ناول وچ ناول دی تکنیک تے ورتی اے پر ناول وچ کچے پن دا احساس ہوندا اے۔ ناول وچ منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال وکھائی گئی اے۔ روہی دے علاقے وچ وسن والیاں اوکڑاں تے مشکلاں دا ذکر وی کیتا اے۔ ایتھے جدوں ذیشان نوں داخلہ نہیں ملدا اے تے لکھاری نے ایہناں علاقیاں دے طالب علماں دیاں مشکلاں دا ذکر اسطرح کیتا اے

> ''اے بانی پاکستان اج تیرے ناں اتے قائم کیتے گئے میڈیکل کالج وچ اک غریب یتیم کوں داخلہ نئی ملیا۔ پرنسپل صاحب آہدن نمبر میرٹ توں گھٹ نیں۔ میں اج انہاں میرٹ بناون والیاں توں پچھدا ہوں ملک دے تھیں سکولاں کالجاں دا معیار تے سہولتاں ہکو جیاں ہن اگر نئی تاں ول اے میرٹ دی خونی تلوار پسماندہ علاقیاں دے طالب علماں دے مستقبل اتے کیوں پئی چلدی اے۔'' (440)

ناول کار نے ناول وچ اخیر تے اوس پس ماندہ علاقے وچ اک ہسپتال تے کالج بنوا کے۔ اپنے علاقے وچ رفاہی کم کرن دی پریرنا دتی اے۔

ناول وچ جھول وی نظر آندے نیں۔ جس طرح سلیمان دا نکاح نیلی نال ہویا ہوندا اے۔ تے فیر اوہ

مہرو نال نکاح کسے پوچھیا دسیاں بغیر کرلیندا اے۔ اسطرح مہرو ایہہ جانے بجھے بغیر کے سلیمان امریکہ وچ مر گیا کہ زندہ اے گھر چھڈ دیندی اے۔ فیروز یشان کولوں لمبیاں تقریراں کروایاں گئیاں نیں۔ کدھی اوہ نقارے تے اعلان کرواؤکھایا گیا اے۔ اک کردار نوں بہت ساریاں پاسیاں ول نسایا گیا اے۔

ناول دے دیباچے وچ پروفیسر ڈاکٹر سید قاسم جلال ہوراں اپنی رائے کجھ اسطرح لکھی اے

> ناول 'جھوکاں تھیسن آبادول' آپنیاں خوبیاں دے حوالے نال سرائیکی وسیب کیتے دی مان بنسی۔" (441)

جمشید کلانچوی ہوراں دا ناول پنجابی ناولاں وچ اک سوہناوادھا اے۔

24. سانگا

لکھاری: انور چوہدری **چھپن ورہا: 2002ء**

پبلشرز: لاہور، رت لیکھا کتاب ترنجن **صفحے: 166** **باب: 27**

انور چوہدری دے ناول 'سانگا' دی وکھری گل اے کہ انور چوہدری نے اک کتے دی حیاتی نوں انسان دی حیاتی نال ملا کے احساس و جذبات دا اک خوبصورت رشتہ قائم کیتا اے۔ انور چوہدری نے اپنے ناول سانگا دا آغاز وی سانجھ دے حوالے نال کیتا اے اوہ لکھدے نیں:۔

> "گل کوئی وی ہووے پر جے کر دیاں سندیاں سوچو تے اک گل وچ کئی گلاں ہوندیاں نیں تے کئیاں گلاں نال جڑ کے اک گل بندی اے۔ جویں میں اک کتے دی گل کرن لگاں تے ایہدی گل وچ کئی بندیاں دیاں گلاں وی نیں، ویلے دی گل وی اے۔ میں کتے دی ای گل کرنا چاہناں پر میں اوہنوں بندیاں دی سانجھ وچوں نکھیڑ کے نہیں ویکھ سکھدا کیونجو سانجھ ہناں اوہ ہے ای نہیں۔ اوہ جوئی ہے سانجھ جرت وچ ای اے۔" (442)

ایتھوں سانوں پتہ چلدا اے کہ ناول کار اک عام جہے کتے دی حیاتی بیان کر رہیا۔ پر ایس کتے دی وسواک کنبے نال شروع ہو جاندی اے۔ جیہڑے 'کتے' دی اوہ گل کردا اے اوہ اک پنڈ ڈھیری سیداں وچ سخت سردی وچ رات نوں اک عام جہی کتی نے جمیا۔ اوس دا پیو اک اچی نسل نال تعلق رکھدا سی۔ اوس کتی دا رنگ کالا سی۔ شاہواں دے ڈیرے دے راکھے کتیاں جیہڑے بگے تے کن کپے سی اک نال رل کے اوس چار بچے پیدا کیتے۔ لکھاری نے تین گلراں نوں چھڈ کے اک گلر دی کہانی تے قلم چکی اے۔ اوہ شاید اپنے ٹبر کولوں

وچھڑ گیا سی ۔ ایہہ گلّ 'نامدار شاہ' دی حویلی چوں نکلنے والے اک بندے نال جڑ جاندا اے ۔ اس دے پچھے پچھے ٹُر دا رہندا اے ۔ لکھاری لکھدا اے:۔

''اج اوہ عام جیہا کتا بار دے اک عام جیہے بندے 'حسینو' دے گھر دا حصہ بن گیا ۔ جیویں اوہ بن سوچے اوس پچھے ٹر پیا اویں اوہناں بن سوچے اوہنوں قبول کر لیا ۔ پر اج 'نامدار شاہ' تے حسین بخش ترے نوں نوں قبولن توں انکار کر چھڈیا ۔ ایس گل دا دھڑکا تے اوہنوں اوس دیہاڑے ای لگ گیا سی جس دوار شاہ ہوراں نوں ٹریکٹر لیاندا سی پر اج پک ہو گیا ۔'' (443)

ایتھے اک کتے دا اک انسان نال ساتھ رل دا اے تے اک زمیندار دا اپنے مزارے نال رشتہ ٹٹ جاندا اے ۔ ورھیاں دی سانجھ اک ٹریکٹر دے آنے نال ٹٹ جاندی اے ۔ ایتھے وڈیریاں تے زمینداراں دی فطرت دا پتہ چلدا اے کہ ایہہ لوک مطلب دے یار ہوندے نیں ۔

'حسین بخش' عرف 'حسینو' دے دو پتر 'پیر بخش' عرف 'پیرو' تے 'امیر بخش' عرف 'میرو' ہوندے نیں ۔ پیر بخش دی ساوانی دا ناں 'زینی' ہوندا اے ۔ حسینو دی اک جوان کڑی 'مریاں' ہوندی اے ۔ تے اوہدے گھر والی 'اماں صوباں' اے ۔ ٹبر دے کردار اس کتے نال ٹردے پھردے نظر آندے نیں ۔ اس ناول دا مرکزی کردار کتا ای رہندا اے ۔ ایس کتے دا ناں 'ڈبو' رکھیا گیا ۔ پھر لکھاری ایس 'کتے' دا اوس ٹبر نال انس وسدا اے جیہڑی آہستہ آہستہ ودھدی رہندا اے ۔

ناول کاردی کہانی مزاریاں تے کامیاں دے اردگرد گھمدی اے ۔ وڈیرے تے زمینداراں دیاں زیادتیاں اوہناں نوں سر چکن تے مجبور کر دیاں نیں ۔ فیر زمینداراں دے خلاف جلسے شروع ہو جاندے نیں ۔ ایس سارے ویلے وچ 'ڈبو' دا ساتھ اوس ٹبر نال نہیں چھٹ دا ۔ 'حسینو' دی ایس انقلابی تحریک دا حصہ بن جاندا اے ۔ 'حسین بخش' عرف 'حسینو' نال ڈبو دے رشتے بارے لکھاری لکھدا اے:۔

''ڈبو دا حسین بخش نال وی خاص رشتہ اے ۔ بھاویں او 'حسینو' نال ہر ویلے نہیں رہندا پر اوہدے لئی پیار دی اک گنجھ ہر ویلے اوہدے دل وچ رہندی اے ۔'' (444)

پورے ناول وچ لکھاری تھاں تھاں تے ڈبو تے انساناں دے اوس ٹبر دی سانجھ تے روشنی پاندا رہندا اے ۔ 'ڈبو' دی 'حسینو' دے پتر 'میرو' نال وی یاری ہوندی اے ۔ 'ڈبو' نوں اوہ اپنے ہان دا لگدا اے ۔ اوس ٹبر دے ہر جی نال ڈبو نوں ہمدردی ہوندی اے ۔ 'ڈبو' دے جوان ہوندیاں اوہدے مشاہدے وچ تبدیلیاں آ گیاں ۔ ایتھے لکھاری بڑے سوہنے ڈھنگ نال کتے تے انسان دی فطرت دا تقابلی جائزہ پیش کر دا اے:۔

''کتا کتے دا ویری اے ڈبوں ایس گل دا پتہ ہوش سنبھالدیاں ای لگ گیا۔ پر سجان اج زخم کھا کے ہوئی۔ خورے کدو کتا کتا بندے دیاں صفتاں اپناندا رہیا تے یاں بندے نے کتے نوں اپنے نیڑے رکھ کے اوہدیاں صفتاں کتے وچ واڑ دتیاں سن۔ اج کوئی نہیں آکھدا جو بندہ بندے دا ویری اے۔ سبھو اپنے ویر دا جذبہ کتے وچ لبھدے نیں مڑ کتے نوں بدا آکھ کے اپنے چنگے ہون دی تسلا نال جی پرچاندے نیں۔'' (445)

ایتھے کتے تے انسان دی فطرت وچ مماثلت نوں بیان کیتا گیا اے۔ لکھاری دا خیال اے کہ کتیاں دیاں وی نسلاں ہوندیاں نیں۔ ایس طرح بندیاں دیاں خاص خاص نسلاں وی ہوندیاں نیں۔ جس طرح سید، راجپوت، جٹ وغیرہ وغیرہ۔ 'حسینو' دے ٹبر دے پچھوکڑ دی گل کردا اے کہ کس طرح حسینو مزارے دے وڈیاں نے ایس بھوئیں تے محنت کیتی۔ پر اوہ نسل در نسل مزارے ای رہے۔ ایتھے مزارے دے سر چک کے چلن دی کہانی وی شروع ہو جاندی اے۔

ناول کار 'ڈبو' تے انساناں دی سانجھ دا ذکر وی کردا اے۔ حسینو تے اوہدا ٹبر زمین توں بے دخل کر کے ٹریکٹر نال ہل واہندے نیں۔ 'حسینو' ٹھیر ہتھ پیر ماردا اے۔ کجھ نہیں بن دا فیر اوہ غریب پارٹی دے وکیل نوں ملدا اے۔ پر سب بے کار الٹا اوہدے پتر مہر تے کیس ہو جاندا اے۔ حسینو دی زندگی وچ تنگی آ جاندی اے۔ ڈبو ہوشیار ہو جاندا اے۔ اوہ جوان ہو کے وی اپنا رشتہ 'حسینو' دے ٹبر نال جوڑی رکھدا اے۔ حسینو دے ٹبر تے ڈبو دی حیاتی parallel lines تے چلدی رہندی اے۔ فیر 'حسینو' ٹبر 'شہر' ٹر جاندا اے۔ نویں لوک، ڈبو دے ان ڈٹھے ڈر۔ ایتھوں ناول وچ شہری حیاتی اگھڑدی اے۔

'ڈبو' دے 'حسینو فیملی' دوناں واسطے شہری زندگی نویں سی۔ 'میرو' شہر دے سیاسی ٹولے دا حصہ بن جاندا اے۔ اوس وچ بھانت دے لوک ہوندے نیں۔ 'ڈبو' نوں ماسٹر کریم سب توں چنگا لگدا اے۔ ایتھے لکھاری 'ڈبو' نوں وی 'Personify' کردا اے۔ اوس دی رائے نوں وی اہمیت دتی جاندی۔ جس طرح 'ڈبو' دا خاص بندہ ماسٹر کریم سی۔ غریب پارٹی دا 'کاکا سیاسی' تے میرو نوں چنگا لگدا اے۔ 'کاکا سیاسی' گرمیاں وچ برف ویچ دا تے سردیاں وچ لنڈے دے کپڑے ویچ دا اے۔ 'کاکا' صرف 'کمال شاہ' دی عزت کردا اے۔ اوس نوں 'میر الیڈر' کہہ کے دواں ہتھاں نال ملدا اے۔ دونویں نشہ کردے نیں پر دوناں دا بڑا فرق سی۔

ناول اگے جا کے سیاسی رنگ وچ رنگیاں لگدا اے۔ 'میرو' دیاں سیاسی میٹنگاں، سیاسی بیلی کلیم، احمد تے پروفیسر زمان تے زاہد صاحب نال ملاقاتاں، اوہناں دے رنگ ڈھنگ ہر شے تے ناول کار روشنی ڈال دا

اے ۔ اینتھے 'ڈیوؤ' نوں وی بندے دی طرح اپنی لکھت وچ لیاندا۔ فیر پتہ چلدا اے کہ ایس ویلے دو دھڑے بنے ہوئے سی اک دا لیڈر کمال شاہ سی تے دوجے دھڑے دا کرتا دھرتا میاں سلیمان سی۔ اوہ لیڈراں تے ورکراں دیاں بحثاں تے رل مل کے انقلابی سوچاں دا اظہار۔ کمال شاہ شراب دا شوقین سی۔ لوکاں دا شوق وی پورا کرواسی۔

'ڈیوؤ' ہن شہری کتا بن گیا سی۔ جو دا اثر اوہدے تے وی ہندا اے۔ اوہد ا پھرن ٹرن دا علاقہ وی ودھ جاندا اے۔ 'میرو' وی بہت سارے لوکاں دا جانو ہو جاندا اے۔ فیر اک دن کاکے سیاسی نوں ملک سلیمان اندر کروا دیندا اے۔ کمال شاہ بھڑک جاندا اے کیوں جے "کاکا سیاسی" اوس دا جوٹی دار سی۔ ایس طرح ناول کار اوس ویلے دی سیاسی فضا دیاں تصویراں وی الیکدا اے۔ اگے جا کے سیاسی حالات بدل جاندے نیں۔ حکومتی جلسے ختم ہو جاندے نیں۔ مولویاں دا کافر کافر دا رولا شروع ہو جاندا اے۔

فیر 'حسینو' بُرے وچ اخلاقی قدراں دا زوال شروع ہو جاندا اے۔ 'مریاں' وی کماں دے لالچ وچ کرائے پے جاندی اے۔ بھرجائی زینی وی روپے دے لالچ اوس نوں کرائے پا دیندی اے۔ ملکی حالات وی بدل جاندے نیں۔ 'ڈیوؤ' وی اس وچ نس بچ کروا نظر آندا اے۔ فیر مارشل لاء لگ جاندا اے۔ فوجی راج شروع ہو جاندا اے۔ فیر ایس دور وچ 'کوڑے' 'سزائے موت' قیدیاں سزاواں ملدیاں نیں۔ لکھاری ایوب خاں دا مارشل لا تے یحییٰ خاں دا مارشل لا دا ذکر کردا اے۔ فیر کہندا اے ہن فیر مارشل لاء ایس توں سانوں پتہ چلدا اے کہ ایہہ ضیاء الحق دا مارشل لا سی۔ کیونکہ ناول کار نے ڈکٹیٹر دے جیہڑا حلیہ بیان کیتا اوہ تے توں پتہ چلدا اے کہ ایہہ ضیاء الحق ای سی۔ 'حسینو' دی موت ہو جاندی اے۔ 'بھٹو' نوں گرفتار کر لیا جاندا اے۔ فیر لکھاری 'ڈیوؤ' بارے لکھدا اے:۔

> "ڈیوؤ جیون پندھ ہُن دا اوس تھاں اپڑ گیا ئے۔ جتھوں اگے راہ ہولی ہولی بڑھیپے دی گھاٹی ول لہندا ئے۔ اوہدا او جو دبھج بھارا ہو گیا ئے تے دھون دوالے وٹ وی پے گیا ئے۔ اوہدی سیان پچھان بہوں ودھ گئی اے تے اوس ودھی سیان پچھان نے اوہنوں وکھی وی کردتا ئے۔ وچ چھ مہینے ہو چلے نیں حسینو مویاں پر اوہ اک پل لئی وی ڈیوؤ دے چتیوں نہیں لتھا۔ اوہنوں پتا اے جو حسینو مر گیا ئے۔ اوہ آپ جنازے نال قبرستان تک گیا تے حسینو نوں قبر وچ لہندے ڈٹھا۔" (446)

ناول دا اہم کردار 'ڈیوؤ' جیہڑا ایس ناول دے پورے کینوس تے پھیلیا ہویا اے۔ بچپن توں لے کے

بڑھاپے تیکر۔ اودھا 'حسینو'ہر' نال رشتہ نہیں ٹٹ دا۔ اتھوں تیکر کے 'حسینو' دی بہو 'زینی' دے بیٹی ہوندی اے تے اوہ بڑا خوش ہوندا اے۔ ملک وچ بڑی بے چینی سی۔ گرفتاریاں شروع سی۔ مارشل لاء دی وجہ نال گلیاں بازار سونے سی۔ ڈبو کلا ای خالی گلیاں وچ پھردا رہندا۔ فیر اک خبر بجلی بن کے گردی اے۔ بھٹو نوں پھانسی دے دتی جاندی اے۔ اماں صوباں وین پان لگ پیندی۔ 'زینی' دی رون لگ پیندی اے۔ 'ڈبو' دی اماں دے کول بیٹھ کے ڈسکن لگ پیندا اے۔ ایتھے فیر بندے تے کتے دی سانجھ دا احساس ہوندا اے۔ پروفیسر زمان سارے 'ہم خیال' لوک پریشان ہوندے نیں۔ اوہناں نوں اپنے لیڈر دی موت دا غم ہوندا اے۔ اوس وقت سیاسی حالات تے ہسٹری بیان کیتی جاندی اے۔ 'ڈبو' بارے فیر اک جگہ ناول کار لکھدا اے:۔

> ''ڈبو نوں گل دی تھوڑی جہی سمجھ آ جاندی اے۔ اج بندیاں دا خیال اے جو اصل سمجھ تے اوہناں نوں ای آوندی اے پر ڈبو دا اپنا خیال اے جو بندیاں نوں وی اونی کو سمجھ آوندی اے۔ ڈبو نوں ایہہ سمجھ وی آ گئی اے جو بندے دنیا دے وڈے بنے نیں تے دنیا دا ایہہ برا حال کر جاندے نیں۔'' (447)

لکھاری نے 'ڈبو' دے حوالے نال گل کر کے اصل وچ اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ بندیاں دی خودغرضی دے حوالے نال گل کیتی اے۔

ناول کار سیاسی حالات دے نال نال حکمران ٹولے دیاں خرابیاں وی بیان کردا اے۔ اوس ضیاء دور وچ لوکاں نوں جیہڑے کوڑے مارے گئے سی اوہناں دا ذکر وی ملدا اے۔ 'میرو' دی چھوٹا موٹا لیڈر بن گیا سی۔ 'کالے پل' دے ایس لیڈر نے دولت کمانی وی شروع کر دتی سی۔ ایس دے کردار وچ وی خرابی آ جاندی اے۔ ایتھے لکھاری 'زینی' دے کردار وی بیان کردا کہ اوہ روپے دی خاطر اخلاقی قدراں دا جنازہ کڈھ دیندی اے۔

بندیاں دے نال نال 'ڈبو' دی حیاتی وی زیر بحث آندی رہندی اے۔ ایتھے ڈبو ایناں ای احساس طبیعت دسیا گیا کہ جتنا کہ اچھا انسان ہو سکدا اے۔ اچھے انسان دیاں ساری خوبیاں اوس کتے وچ سی۔ ناول کار نے وی 'ڈبو' دی حیاتی اوس دے بچپن توں شروع کیتی اے۔ فیر 'حسینو فیملی' تے اوہ نال نال حیاتی دے دن پورے کر دے نیں۔ 'ڈبو' حیاتی دے اترا تے چڑھا وچ اوہناں دا ساتھی رہندا اے۔ ہن اوہ اپنا ویلا 'زاہتی' نال گذار دا سی یاں گھر بیٹھ کے سوچدا رہندا۔

فیر اوہ ویلا وی دسیا گیا جدوں لوکاں مارشل لاء دے خلاف نعرے لگانے شروع کیتے۔ لوکاں اپنیاں گرفتاریاں دتیاں۔ پہلی گرفتاری کمال شاہ نے ای دتی۔ فیر 'کاکے' دی موت ہو جاندی اے۔ سارے پاسے چپ جیہی پے جاندی اے۔ 'کاکے' دی موت 'ڈبو' نوں پریشان کر دی اے۔ ادھر ڈبو چول ول جاندیاں راہ وچ پئی زہریلی بوٹی کھالیندا اے۔ اک پاسے 'کاکے' دے وچھوڑے نے تھرتھرل پائی ہوئی سی۔ دوجے پاسے زہر نے اپنا کم وکھانا شروع کر دتا۔ اوہ انس رہیا سی۔ فیر اوہ بھوانٹی کھا کے گر دا فیر اٹھ کے نسدا رہیا۔ فیر 'زینی' دے بوہے تے جاندا ویندا اے۔ زلفی، زینی اوس ویلے اوس کول سی فیر بچپن دا ساتھی میر و وی پہنچ جاندا اے۔ ڈبو نے جان دتی تے 'میرو' نوں سارے مرن والے یاد آئے تے ڈبو وی یاد وی ایس وچ شامل ہوگئی۔

دراصل لکھاری نے جانور تے انسان دے ساتھ نوں بڑے شاندار ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال مکمل ناول اے۔ ایتھے لکھاری کرداراں دے بچپن توں کہانی اساری اے تے اخیر تک دی حیاتی بیان کیتی اے۔ 'ڈبو' نوں وی 'Personify' کیتا اے۔ زبان صاف ستھری اے۔ ایس ناول دی سب توں وڈی خوبی اے کہ قاری دی دلچسپی ناول وچ قائم رہندی اے۔ سکوں پڑھن والا 'ڈبو' دے نال نال حیاتی دے رستیاں تے ٹردا رہندا اے۔

25. اک سمندر پار

لکھاری: میر تنہا یوسفی　　　چھپن ورھا: 2000ء

پبلشرز: لاہور، ادارہ، پنجابی زبان وثقافت بلال گنج　　　صفحے: 107　　　باب: 14

ناول کار نے ناول دے شروع وچ لکھیا اے:۔

"اوہناں ہیراں دے ناں جہناں نوں پردیساں وچ لے پندھ کرنے پئے۔ اوہناں ہیراں دے ناں جہناں دلیس واسیاں دے سفنے تاں سچ کر وکھائے پر اپنا ڈھیاں مشقتاں کر کر کے اوہناں دیاں اپنیاں تلیاں توں قسمت دیاں لکیراں مٹ گئیاں۔" (448)

ناول دا مرکزی کردار 'پرویز' وی پردیساں دے لمے پندھ طے کرن توں بعد خالی ہتھ اپنے دلیس وچ پرت دا اے۔ 'پرویز' مڈھلے طبقے وچ جنم لیندا اے۔ چھ بھیناں دا کلا بھرا ہوندا اے۔ ماں وی جلدی مر جاندی اے۔ سوتیلی ماں گھر آ جاندی اے۔ ایہہ مسکین بچے اپنی حیاتی رولدے کھلدے گزار دے نیں۔ سوتیلی ماں تے سگے پیو رل کے ساری ای بھیناں دی شادی اک اک کر کے جو وی سامنے آیا اوہدے نال کر دتی۔ خود

دونویں ـــــ جی کدھر ٹر جاندے نیں۔ 'پرویز' کجھ دیر وڈھی بھین کول رہندا اے۔ فیر بھنوجے دا رویہ ویکھ کے گھر چھڈ دیندا۔ شہر شہر پھردا کراچی پہنچ جاندا اے۔ ناول کار اوہدے اکلاپے دے حوالے نال لکھدا اے:۔

''ہولی ہولی اوہنے ایہہ من لیا پئی دنیا اتے کلا ای آیا اے تے ہمیش کلا ای رہنا اے۔'' (449)

پر اوہ کلا زیادہ دیر نہیں رہندا۔ اوہدی حیاتی وچ اک کڑی یاسمین آ جاندی اے۔ اوہ لالہ موسیٰ دے موچی دی دھی ہوندی اے۔ کراچی جتھے بھانت بھانت دی خلقت آباد ہوندی اے۔ ناول کار اوہدی تصویر کشی کردا اے۔ اک رات 'یاسمین' اوہدے نال اودھل جاندی اے۔ اوہ اسلام آباد جیہڑا نواں نواں بن رہیا سی۔ وتھے اک وستی وچ رہن لگ پیندے نیں۔ اوہ بے نکاحے رہ رہے ہوندے نیں۔ اوہناں دے گھر بال آن والا سی۔ اک رات یاسمین دے گھر والے اچن چیت اوہدے گھر تے دھاوا بول دیندے نیں۔ اوس رات مینہ پے رہیا سی۔ ایس طوفانی رات وچ یاسمین نوں شاید اوہناں مار دتا تے اوس کولوں دی کوئی پتہ ہو گیا۔

پرویز اوتھوں نس جاندا اے۔ جان تے اوس دی بچ گئی سی پر یاسمین دی کسک ساری عمر رہندی اے۔ ایتھوں اوہ شہر شہر پھردا اے۔ فیر اوہ پنجاب، سندھ، سرحد تے بلوچستان ساریاں تھاواں پھر ول آیا سی۔ اوہدی دوستی امیر گل نال ہوندی اے۔ اوس دے وسیلے نال ایجنٹ نال مک مکا کر کے اوہ ملک غیر قانونی طور تے چھڈ دیندا اے۔ ناول کار سمگل ہو کے جان والے غیر قانونی طور تے خلیجی ریاستاں وچ داخل ہون والے لوکاں بارے گوڑھی جانکاری اے۔ اوہناں دے سفر دیاں اوکڑاں دا ذکر تفصیلاً ناول وچ کیتا اے۔ 'پرویز' ترییہ مسافراں نال اک بیڑی وچ سوار ہوندا اے۔ بیڑی راس الاجمہ دی سمندری حدتوں چار فرلانگ دور روک دتی جاندی اے۔ اوس توں بعد پرویز دی پردیش وچ مشقت بھری حیاتی شروع ہوندی اے۔ پرویز سب توں پہلاں شیخ سالم خلیفہ مطر الجری کول ملازم ہوندا اے۔ ناول کار ایہناں مہاجراں بارے لکھدا اے:۔

''پرویز تے اوہدے ورگے لکھاں جوان، اوکھیکو تے بڈھے کیہ نہ کیہ حیلے وسیلے ایران دے سمندری شہر بندر عباس اپڑ جاندے سن تے اوتھوں کشتیاں وچ بہہ کے کدی راس الجمہ تے کدی دبئی دے پانیاں وچ آ لہندے سن۔ ایہناں وچوں اک اک بندے دی دکھ سکھ دی اپنی داستان اے۔'' (450)

ناول وچ خلیجی ملکاں دی وسوں دے حوالے تفصیلاً بیان کیتا گیا اے۔ ایس ناولاں وچ اوہ تاریخی حوالے

دیندا اے ۔ ایہناں States دے متعلق اوہدا علم کافی موکلا اے ۔ جس طرح اوہ لکھدا اے Oman State Trucial اوہ States نیں جیہڑیاں عمان دے گوانڈھ وچ نیں تے اوہدے نال صلح صفائی دا رشتہ رکھدیاں نیں ۔ 'پرویز' دی حیاتی ایہناں خلیجی ریاستاں وچ گذردی اے ۔ شیخ سالم نوں چھڈ کے اوہ دوبئی وچ سائیں اللہ دتہ نال مل جاندا ۔ اوہ اوہدے کول ملازم ہو جاندا اے ۔ دوبئی بارے ناول کار لکھدا اے ۔

"دوبئی کروڑاں انساناں دے سفنیاں تے سدھراں دا شہر ۔" (451)

دوبئی وچ اوہ اک طوائف 'پلوشے' نوں ملدا اے ۔ اوہ پٹھانی ہوندی اے ۔ پرویز نوں اوہ بڑی مظلوم لگدی اے ۔ اخیر اوس نال نکاح کر لیندا اے ۔ 'پلوشے' دی شادی ویلے پیٹ نال ہوندی ۔ اوس دے پیٹ وچ اوس دے پہلے ملن والے امتیاز دا بچہ ہوندا اے ۔ پرویز دیاں سوچاں دا دھارا ایناں بدل گیا ہوندا اے کہ اوہ ایس گل دی پرواہ نہیں کردا ۔ سگوں شادی توں بعد پیدا ہون والی امتیاز دی بچی نوں پیار کردا اے ۔ پہلی بچی دا ناں 'گلنام' رکھدے نیں ۔ ایس توں بعد اوس دے پنج بچے ہوندے نیں ۔ گلزیب، قیصر، خسرو، گل اندام تے فیروز ۔ بڑے بچے عربی سکولاں وچ پڑھدے نیں ۔ گل اندام تے فیروز انگریزی سکولاں وچ پڑھدے نیں ۔ پرویز اپنے مارڑے پچھوکڑ دی وجہ نال عربی روپ دھار لیندا اے ۔ بڑے بچے وی اتھے دے رنگ وچ رنگے جاندے نیں ۔ 'پرویز' اتنا عرصہ گزارن دے باجود وی غیر قانونی رہندا اے ۔ گلنام تے گلزیب دی شادی کردا ۔ گلنام دی عربی بندے نال جیہڑا جلد اوس نوں طلاق دے دیندا ۔ فیر شادی کردا فیر طلاق ہو جاندی اے ۔ دوتویں وڈے منڈے بے راہ روی دا شکار ہو کے قتل ہو جاندے نیں ۔ 'پلوشے' گلنام دیاں طلاقاں توں دکھی ہو کے مر جاندی اے ۔ 'پرویز' اکلاپے دا شکار ہا جاندا اے ۔ قیصر تے خسرو دے دشمن اوہدے پچھے پے جاندے نیں ۔ پرویز دوبئی توں ابوظہبی تے ابوظہبی توں شارجہ اپنے دوست امیر گل کول جاندا اے ۔ اوہ غیر قانونی ایہناں ریاستاں وچ وڑھیا سی تے اتنے سال گذارن دے باوجود وی غیر قانونی رہندا اے ۔ فیر اوس نوں امارات نوں اپنا آپ بچان واسطے چھڈنا پیندا اے ۔ 'امیر گل' دی مدد نال اوہ کشتی دے ذریعے پاکستان پلٹن دا سربندھ کردا اے ۔ اوہدے نال چھوٹے دو بچے گل اندام تے فیروز ہوندے نیں جیہڑی اوہدی حیاتی دی اخیرلی پونجی ہوندی اے ۔ اوہ بیڑی دے ذریعے غیر قانونی ایہناں ملکاں وچ داخل ہویا سی تے کشتی راہیں غیر قانونی طریقے نال ایس ملک نوں چھڈ رہیا سی ۔ ناول کار پرویز دے جذبات نوں اسطرح بیان کردا اے :-

> پرویز دے موبنہ چوں ہوکا جیا نکلیا 'ہاہ امارات'، اوتھیں، دبئی ..... شارجا امرے سخیاں تے سدھراں دی دھرتی جتھوں میں اپنا سبھ کجھ دتا پر جتھوں دے قانون نے میتوں اوتھوں دا شہری نہیں دتا۔ اوہدی سوچ نے فیر پلٹا کھادا۔ ''میں وی دو جے لوکاں ہار کدھرے امریکہ، یورپ نکل جاندا تاں گھٹ گھٹ اوتھوں دا پاسپورٹ تاں مل جاندا اے۔ ایتھاں عربیاں نوں خورے کاہدا ڈر اے۔ جدوں کوئی ایتھوں نکلدا اے تے اکا نکل جاندا اے۔ بندا کوئی گرین کارڈ، کوئی ورک پرمٹ، واپس آن دا کوئی حق نہیں رکھدا۔ عجیب قانون اے۔'' (452)

ناول کار نے ایہناں جملیاں راہیں اک بہت وڈی حقیقت نوں بیان کیتا اے۔

اک سمندر پارنوں پڑھدیاں ہویاں 'امارات' دے سارے دروازے قاری تے کھل جاندے نیں۔ ناول کار خود وی اک ماہر انجینئر تے گلف وچ کم کردا اے۔ او تھے دی زندگی دے مختلف پکھاں نوں اچھی طرح جاندا اے۔ ایس کرکے اوہدی ایہہ لکھت سو فی صد حقیقت تے مبنی اے۔ ناول کار دا علم 'امارات' دے بارے بہت وسیع اے۔ اوہ دنیا دے حالات توں واقف اے۔ تاریخ دا مطالعہ وی بڑی ڈوھنگائی وچ کیتا ہویا اے۔ 'بیڑی' راہیں گلف وچ داخل ہون والے مسافراں دے دردنوں اچھی طرح جاندا اے۔ عرب امارات دے نوجواناں وچ آون والی اخلاقی گراوٹ تے وی اوہدی گہری نظر اے۔ ایہہ ناول گلف دے وسیب دی مکمل تصویر کشی کردا اے۔ ایہہ حقیقت نگاری دا خوبصورت نمونہ اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال خوب صورت ابھاریا گیا۔ ناول دا اہم کردار صرف اک ای اے۔ 'پرویز' جہدا تعلق ہیٹھلے طبقے نال اے۔ اوس دی حیاتی وچ اوس نوں کوئی اچھا بڑا دسن والا نہیں سی۔ ایس کرکے اوہ کجھ اخلاقی تے مذہبی قدراں دا خیال نہیں کردا۔ 'یاسمین' نوں اوہ بے نکاحی رکھدا اے۔ 'پلوشہ' دے پیشے تے پچھ لگ پیٹ دے بچے نوں وی قبول کرلیندا اے۔ ایہہ اوہ کردار ہوندے نیں جیہڑے حالات دے مارے ہوندے نیں۔ اوہ غیر قانونی رہندا اے۔ اوس نے قانونی بنن دی کوشش وی نہ کیتی۔ الیاس گھمن ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

> ''ون سونے انسانی جیون بابت جانکاری دیون ای نزا میر تنہا یونی' دا کھاتا بھار نہیں سگوں اپنے مشاہدیاں نوں پکے ڈھنگ نال لکھتی ادب وچ پیش کرن دا وصف وی قدرت نے اوہنوں چوکھا سارا دتا اے۔'' (453)

میر تنہا یوسفی دا پنجابی ناول کارن دے حوالے نال اک سرکڈھواں مقام اے۔

26. وتھاں سنگنے کیرے

لکھاری: علی اختر   چھپن ورہا: 2001ء

پبلشرز: لاہور، ادارا پنجابی زبان تے ثقافت، 24 امیر روڈ بلال گنج

صفحے: 296   باب: 30

علی اختر دا ناول 'وتھاں سنگنے کیرے' تریہہ (30) باباں وچ ونڈیا ہویا اے۔ ناول کار نے مختلف عنواناں ہیٹھ ایس ناول دی ونڈ کیتی اے۔ ناولاں وچ باباں دی ونڈ ہوندی تے ہے پر سرناوے ہیٹھ بہت گھٹ ناول دے باب اینکے جاندے نیں۔ ایہہ ناول اک معاشرے دی دس پاندا اے۔ شہر دی گھمل وار سوسائٹی دے نال نال پتلی نچان والیاں دی عکس بندی کیتی گئی اے۔ ناول کار ناول دا آغاز کجھ اسطرح کردا اے:۔

> "تھلے چہ نال نال بیاں ہوئیاں پتلیاں ہڑبڑا کے اٹھ کھلیاں جیوں تھلے چہ بھونچال آ گیا ہووے۔ اہناں دے ہتھاں، پیراں تے سراں چہ پروئے ہوئے دھاگے ہالی وی گھوک بتے ہوئے سن۔" (454)

ناول کار نے ناول وچ پتلیاں دے جذبات دا اظہار بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ پتلیاں جیہڑیاں انساناں دے اشاریاں تے نچدیاں نیں۔ بے جان نہیں ہوندیاں سگوں ایہناں دے احساسات وی ہوندے نیں۔ سجاد حیدر نے اپنی کتاب سورج مکھی وچ اک ڈرامہ 'پتلیاں' تخلیق کیتا اے۔ ایہہ ڈرامہ وی کجھ ایس قسم دی Theme دا اے۔ جس وچ پتلیاں زندہ انساناں طرح گلاں کردیاں نیں۔ پتلیاں توں علاوہ پتلیاں نچان والیاں دی حیاتی تے وی ناول کار نے روشنی پائی اے۔ پتلیاں والے اک منجا کھڑا کر کے دے چادر پار کے آپ اوہدے اولے ہو جاندے نیں۔ پتلیاں منجے دے دوسرے پاسے ہوندیاں نیں۔ اک زنانی گا کے کوئی قصہ بیان کردی اے۔ پتلیاں نچان والا منجے دے پچھے دھاگے نوں قابو وچ رکھدا اے۔ پتلیاں ساڈے رہتل وچ اک من پرچاوے دا کھیڈ ہوندا اے۔ پردے پچھے والی آواز بڑی سوہنی تے متاثر کن ہوندی اے۔ جیہڑی لوکائی دے دل تے اثر کردی اے۔

پتلیاں توں علاوہ ایس ناول وچ شہری رہتل دے حوالے نال کردار دکھائے گئے نیں۔ ناول دا بنیادی کردار بلی۔ اے خاں اے جیہڑا پڑھن واسطے شہر آندا اے تے اک امیر دے بیٹے نال دوستی ہو جاندی

اے۔ ایس دوست فراز دی بھین نوشی ایس نوں پسند کرلیندی اے۔ دونواں دا ویاہ ہو جاندا اے۔ نوشی اک جدید خیالاں دی کڑی اے۔ بی۔ اے خاں وی پڑھ لکھ کے چنگی پوسٹ تے افسر لگ گیا ہوندا اے۔ نوشی اپنے گھر دی تربیت دی وجہ نال گھر وچ بہت کم بیٹھدی اے۔ بی۔ اے خاں وی ایس سوسائٹی دا حصہ بن جاندا اے اوہ پرت کے اپنے پچھے ول تکدا نئیں۔ بی۔ اے خاں جِھدا عہدہ تے مقام گورنمنٹ وچ چنگا ہوندا اے پر اوہ انتشار دا شکار رہندا اے۔

بی۔ اے خاں دا اصل ناں برکت علی خاں سی۔ اوہ ناں اوس دی اچی سوسائٹی وچ چنگا نئیں لگدا سی۔ ایس کر کے اوس نے اوس نوں نویں رنگ وچ بدل دتا۔ اس توں پتہ چلدا اے کہ ایہہ مرکزی کردار وی Complex دا شکار سی۔ بی۔ اے خاں دی بیوی نوشین چونکہ اپر سرکل وچ اٹھدی بیٹھدی سی۔ ایس کر کے اوہ اکثر بی۔ اے خاں دی نوکری وچ آنے والے پھڈیاں نوں ختم کروا دیندی۔ بی۔ اے خاں ایتھے کمزور پے جاندا۔ نوشین تے اوہدی گرفت ڈھلی پے جاندی۔ اوہ دونویں رات بسری واسطے گھر آندے۔ ناول کار اجہے لوکاں دے طور اطواردے حوالے نال لکھدا اے:۔

> ''کجھ لے کے تے کجھ دے کے جین والی سوسائٹی چہ ساہ لین والے دے وی عجیب جیہے طریقے ہندے نیں۔ کئی وار تے کجھ لین والے دوجے توں سب کجھ لے جاندے نیں۔ تے کئی وار کجھ دین والے سب کجھ اپنی جھولی پا کے اگانہہ ودھ جاندے نیں۔ تے دوجے اکھاں ای تکدے رہندے نیں۔ بی۔ اے خاں وی جن اوسے سوسائٹی دا اک جی بن گیا سی۔ جیہڑی کجھ لے کے کجھ دین دے اصولاں اتے عمل کردے اے۔ بی اے خاں تے نوشین وچکار معاہدے تے عمل ہندا گیا۔ نوشی بچے پیدا کرن والی مشین تے نہ بنی سی۔ پر اوہ پورے طور بی۔ اے خاں دی ووہٹی وی نہ رہی۔ آپو آپ دے کماں نیں اوہناں دوناں وچکاری ہولی ہولی تریڑ جیہی پا چھڈی سی۔'' (455)

بی اے خاں دے دو ای بچے ہوندے نیں۔ کامران تے مشی۔ نوشین چونکہ بچے پیدا کرن والی مشین نہیں بننا چاہندی سی۔ ایس کر کے اوس دا ٹبر نکا جیہا رہندا اے۔ دونویں بچے نوکراں دے ہتھاں وچ پرورش پاندے نیں۔ بی۔ اے خاں نوں کدی کدی ایس گل دا شدت نال احساس ہوندا سی۔ پر اوہ اپنیاں لوڑاں توں مجبور سی۔ ناول کار نے اوس دے عجیب جہی کھچ دھروو کھاندا اے۔ اوہ اپنے ٹبر دا ایہہ رخ پسند تے نہیں کردا پر اوہ کھل کے اوس دی مخالفت نہیں کردا۔ کامران تے مشی جواں ہو جاندے نیں۔ کامران پڑھائی وچ دل چسپی

نہیں لیندا۔ مشی اپنی سہیلیاں نال پھردی رہندی۔ اوس دی اک سہیلی 'مہرو' تے اوس دا دم چھلا بن جاندی اے۔ اوہدی سہیلی مہرو کامران نوں پسند کرن لگ پیندی اے۔ پر کامران اوس نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ کامران اک عجیب وغریب منڈیاں دے گروہ وچ شامل ہو جاندا اے۔ اوس گروہ دا ناں 'پینتھر' ہوندا اے۔ اوہ کجھ مجرمانہ قسم دے ارادے رکھدا اسی۔ مشی وی اک دفعہ ایہے منڈے کڑیاں دی گڈی وچ زخمی ہو جاندی اے جیہڑے نشے وچ دھت ہوندے نیں۔ ایس گڈی اوپر کوئی باہر فائرنگ کر دیندا اے۔ بی۔ اے خاں اپنی دھی دی زندگی بچالیندا اے۔ اوہناں سمجھوتہ شدہ ماپیاں دیاں اکھاں کھل جاندیاں نیں۔ ناول وچ اچی سوسائٹی دے مجرمانہ کارنامیاں دے نال نال نیویاں دیاں مجرمانہ حرکتاں دی وی دس پائی جاندی اے۔ پتلیاں نچان والیاں وچ وی چور و چکے تے ڈکیت موجود ہوندے نیں۔ اوہ پتلیاں نچان دے بہانے لوکاں دے گھراں دا ویروا لگالیندے سی۔ اک تیلی سائی دے طور تے وی دے دیندے نیں۔ فیر اوس گھر نوں ای لٹ لیندے نیں۔

سارے حالات تے واقعات توں بعد بی۔ اے خاں اپنے نالائق پتر کامران واسطے اک ادارہ 'رحتل رہت' دے ناں توں شروع کردا اے۔ ایس ادارے دا کامران نوں ڈائریکٹر بنا کے اوہنوں چنگی ملازمت دے دیندا اے۔ ایتھے بی اے خاں پتر نوں کہندا اے:۔

> "پتر ساری حیاتی توں آوارہ گردی کیتی اے۔ اج سمجھ پئی ایہہ آوارہ گرداں والا کم اے۔ 'رحتل رہت' پنڈ تھاواں تے پرانی رحتل بارے جانکاری تے اوہنوں دوجیاں لوکاں تیک اپڑان دا ناں اے۔ ایہدے وچ کھوج .... ایہہ جانکاری بارے ریسرچ سب کجھ ایہہ اکم اے ...... ایتھوں دی رحتل، ایتھوں دی وسوں بارے وسنا تے کھوجنا ...... ایہہ سب کجھ ایہدے کماں وچ شامل اے۔" (456)

بی۔ اے خاں اپنے دل وچ اپنے بچیاں واسطے بڑا نرم کونا رکھدا اے۔ باوجود اوہناں دیاں غلطیاں دے اوہناں دی حیاتی سدھارن دی کوشش کردا اے۔ مشی اک اخبار وچ کم کرن والے منڈے نوں پسند کرلیندی اے۔ بی۔ اے خاں اپنی دھی دا ساتھ دیندا۔ نوشی ایس دی مخالفت کردی اے۔ اوہ کسے وڈے گھر وچ اپنے بچیاں نوں ویاہنا چاہندی سی۔ کامران جیہڑا کڑیاں نوں گھاہ نہیں پاندا اسی۔ پتلیاں نچاندے گاواں والی نذیراں وچ دل چسپی لین لگ پیندا۔ 'رحتل رہت' دے ادارے ہتھ اوس دی آواز دی کیسٹ ریکارڈ کروا دے۔ ہور زیادہ دل چسپی پیدا ہوندی تے اوہدا ناں بدل دیندا اے اوس دا نواں ناں بانوری ہوندا

اے ۔ بانوری وی 'صاحب جی' کامران دی گولی بن جاندی اے ۔ کامران محسوس کردا اے کہ اوہ اجہی پیار کرن والی کڑی دے قابل نہیں ۔ کامران نوں پیار دے حوالے نال کجھ پتہ نہیں چلدا ۔ ایتھے لکھاری اوس دے اندر دی کیفیت کجھ اسطرح بیان کردا اے :۔

''میں تے ایڈا بدنصیب آں ۔ جے اپنے ہتھاں دیاں انگلاں اکٹھیاں کر کے وی اپنی اکھاں دے سفنے اکٹھے کراں ۔ تے میریاں ہتھاں دیاں انگلاں وچکار وتھاں وچوں اوہ سفنے ڈگ پیندے نیں ۔ کامران نے اداس ہو اکھیا۔''

صاحب جی تسیں ہاں تے کرو ۔ 'تہاڈے ہتھاں دیاں انگلیاں چوں ڈگدے سفنیاں پیٹھ میں اپنی جھولی کر دیاں گی ۔ اوہناں سارے کر دیاں سفنیاں نوں اپنی جھولی چہ لکو اواں گی ۔ تسیں اک واری ...... ہاں کہہ کے میرا مان تے رکھ لوو ......!!'' اوہدیاں اکھاں چوں جیویں ہنجو ڈِگن لئی تیار ہو رہے ہون'' (457)

ناول کار ناول دے شروع وچ معاشرے دی عکس بندی کردا اے ۔ پر اخیر وچ ناول وچ صوفیانہ رنگ وی آ جاندا اے ۔ کامران دے اندر وی اک وڈی تبدیلی آ جاندی اے ۔ ایتھے ناول کار نے اک اچے طبقے نوں نیویں طبقے نال ملان دا جتن کیتا اے ۔ ایہہ تھوڑا جیا جھوٹا جیا لگدا اے ۔ ناول وچ جھول وی اے مثی بارے کجھ نہیں دسدا کہ اوس دی شادی بدر بشیر اخبار والے نال ہوندی اے یاں نہیں ہوندی اے ۔ کامران اپنی محبت بانوری دے گانے دی ایڈوانس رقم لے کے اوہدی آواز وچ صوفیانہ کلام سنن لگ پیندا اے ۔ ناول کار اخیر وچ لکھدا اے :۔

''اوہنے کافی مکائی تے کامران نوں اللہ یار چیتے آ گیا ۔ جنہے آکھیا سی''

ایہہ وتھاں ...... تے پیار نال ای مکیاں ایں ......!! وتھاں مک جان تے سفنے وی چنگیاں تعبیر اں بن جاندے نیں ۔'' (458)

ایتھے اک چیٹک رہندی اے کہ کامران دے سفنے کدھرے بانوری دی آواز نوں Cash کران دے تے نہیں سی ۔ کامران نے اوس نوں شریک حیات بنانے والی راہ نہیں وکھائی ۔ ناول تکنیک لحاظ نال اک ناول دے وصف رکھدا اے ۔ دونسلاں دے ویلے دی عکس بندی کیتی ۔ فیر ایہہ وی اے کہ سوسائٹی دے دو طبقیاں دی وتھ پائی اے ۔ کردار نگاری وی حقیقی نظر آندی اے ۔ صرف کامران دے کردار نوں سمجھن وچ دشواری آندی اے ۔ زبان وی عام فہم اے ۔ زبان ادبی اے ۔ لفظاں دا ورتاوا ٹھیک اے ۔ خیالات کدھرے

کدھرے بے ربط ہو گئے نیں۔ لکھاری نے اپنے ناول وچ صوفیانہ کلام وی لکھیا اے۔ ایہہ ساڈے اکثر پنجابی ناولاں وچ وکھالی دیندا اے۔ ناول اول درجے دا ناول نہیں۔ ایس نوں اک درمیانے درجے دا ناول کہیا جا سکدا اے۔ الیاس گھمن ہوراں ایس ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ اسطرح کیتا اے:۔

''ناول وقتاں سٹے کیرے دی اساری مجھے پیڈے پلاٹ اتے کیتی گئی اے۔ مزعلی اختر دی پھروے بھاندری لیکھنی نے ایس ناول دا سواد دون سوایا کر دتا اے۔ ایہہ ناول کار اک ملوک من دا مالک جاپدا اے۔ مارے ڈیڑیاں دیاں پیڑاں نوں او ہنے اپنیاں پیڑاں وانگ اپنے ہڈاں اتے مینڈھ ھلیا اے تے ایہناں دی پیش کاری سوہنے سچے ڈھنگ نال کیتی اے۔'' (459)

ناول دی ایس لڑی وچ وقتاں سٹے کیردیاں دا اک سوہنا مقام اے۔

27. پندھ

ناول کار: افضل احسن رندھاوا چھپن ورہا: 2001ء

پبلشر: الیاس گھمن لاہور انسٹیوٹ آف پنجابی لینگوئج اینڈ کلچر

صفحے: 216 باب: 26

پندھ دی کہانی 'علی' تے 'تاج' دے اردگرد گھمدی اے۔ تاج جمہوری رُس کے لندن آ جاندی اے تے اوتھے رہ رہی ہندی اے۔ اوس دی بہن دے کہن موجب اوہ کسے کلاس فیلو 'احمد' نال ویاہ کرنا چاہندی سی۔ ویاہ ایس کر کے نہیں ہو سکدا سی کیونکہ اوہ پٹھاناں دا منڈا سی۔ علی لندن جان لگدا تے 'تاج' دی ماں اوہدے ہتھ تاج دے کپڑے بھیج دی اے۔ لندن وچ 'تاج' تے 'علی' دی ملاقات ہندی اے۔ ایہہ ملاقات فیر ملاقاتاں وچ بدل جاندی اے۔ علی جیہڑا فارسی دا خوبصورت شعر سناندا سی تے تاج تے ہور لوکی شعر سنن دے شوقین سی۔ ایہہ سونجی تے علمی ادبی گفتگو اک دوجے وچ اُنس پیدا کر دیندی اے۔ انجانے وچ نہیں سگوں جاندے بجھدے تاج ول کھچیا گیا۔ تھے اوس نوں تاج دی نکی بہن دی گل یاد آندی اے:۔

''تاج باجی تے جادوگرنی اے۔ پکی پچی دی جہڑا بندا اوہنوں دو وار لے اوہنوں تاج باجی مکھی بنا کے اپنے پرس وچ قید کر لیندی اے تے فیر جدوں اوہدا دل کرے اوہنوں آزاد کر دی اے۔'' (460)

اسطرح تاج دی شخصیت نال تعارف ہو جاندا اے ۔لندن وچ تاج تے علی دے حوالے نال لکھدیاں ناول کارلندن دے بارے وی سانوں دسدا اے ۔ اوتھے دی رہتل بہتل تے اوتھے دی حیاتی دے ہر پکھ تے روشنی پاندا اے ۔ 'کوئنز برو' ہوٹل جتھے علی ٹھہریا ہویا سی ۔اوہدے ماحول نوں کھل کے بیان کردا اے ۔ 'کوئنز برو' دا مالک سکھ جٹ ہرنام سنگھ اک ان پڑھ آدمی سی ۔ استقبالیہ دیاں کڑیاں 'صوفیہ' تے 'عالیہ' خوش مزاج کڑیاں سی ۔ عالیہ ایرانی سی ایس کرکے علی کولوں فارسی دے شعر سن کے خوش رہندی اے ۔ اک پاکستانی ریسٹورنٹ وچ اوتھے دا لطیفہ گو سلامت وی ہنس مکھ طبیعت رکھدا اے ۔ خالد، وحید، خوابیدہ تے ستارا جہے کردار نیں جیہڑے لندن وچ لیگل تے ال لیگل قیام رکھدے نیں ۔ ایہناں دی گفتگو نوں سوہنے ڈھنگ نال قلم بند کیتا گیا اے ۔علی تے تاج دی قربت وچ اوہناں دی علم دوستی دا وی بڑا تعلق اے ۔ ایہہ اوہناں واسطے خوشی دا باعث سی ۔ ناول کار ساری جانکاری مکالمیاں راہیں دیندا اے ۔ تے اک قدرتی انداز نال لکھے مکالمے ناول وچ سہپن پیدا کردے نیں ۔ جتھے علی دی عادت ویکھو:۔

> "بکی نیندرے اٹھائے جان تے علی اپنی عادت مطابق تاج دے گل نہ پیا سگوں شہری منافقت نال ہس کے کہن لگا"
>
> "نوجاں لیڈی سویرے چڑھائی کردی اے؟" (461)

ایس جملے دی خوبصورتی توں کوئی پنجابی ای لطف اندوز ہو سکدا اے ۔

ناول کار نے علی تے تاج دے حوالے نال جیہڑے مکالے تخلیق کیتے نیں ۔ اوہناں وچ سہپن پن تے اک قدرتی پن اے ۔ گجھیاں رمزاں وی پائیاں جاندیاں تے علی اپنی فیئر لیڈی نوں اپنے فوک لور نال اسطرح واقف کرآندا اے :۔

> "ماپے تینوں گھٹ رون گے
>
> بہتا رون گے دلاں دے جانی"
>
> تے علی جدوں ایہدا ترجمہ کرن لگا تاج سرخ ہو کے کہن لگی ۔ "میں سمجھ گئی آں" (462)

تاج جیہڑی بھجی ٹٹی پنجابی وی نہیں جاندی سی ۔ علی دی سنگت وچ پنجابی کلچر تے پنجابی ادب دی جانکاری حاصل کردی اے ۔ اوہ علی نوں اے کہندا:۔

> "پتا نہیں تیرے وچوں مینوں اپنے بچپن، اپنے گراں تے اپنے گھر دی خشبو کیوں آوندی اے؟ پتا نہیں کیوں میرا دل کردا اے کہ تیرے کول بہہ کے تیرے کپڑیاں نوں سنگھدی

رہاں؟ تاج گلاں کر دی کر دی اچانک چپ کر گئی۔" (463)

ایتھے تاج دا اپنے پچھوکڑ ول پلٹن دا عمل شروع ہو جاندا اے۔ اوہ تاج جیہڑی اپنے سارے کاں نوں بھل کے لندن وچ گواچ گئی سی۔ تاج دی اُنس تے محبت دی پینگ اوہدوں ٹٹ جاندی اے جدوں علی اوس کولوں احمد دا پچھ بیٹھدا اے۔ فیر تاج نے تھوڑے غصے توں بعد احمد دی بے وفائی تے اپنے بارے وی ایہہ انکشاف کیتا کہ اوہ دا Who is Who دے حوالے نال نانکیاں ولوں اک طوائف نال تعلق اے۔ اس توں بعد اوہ ہمیشہ واسطے علی توں جدا ہو جاندی اے۔ علی جیہڑا ذاتی طور تے اجیہا نہیں سی کسی دی ذات دے کھدو پھرول دا رہوے۔ تاج نوں کجھ وی نہ کہہ سکیا۔

ناول دے دو بنیادی کردار تاج تے علی نیں۔ ناول زیادہ تر مکالمیاں راہیں اساریا گیا۔ تاج جیہڑی بظاہر ہٹ دھرم لگدی۔ اندروں خوبصورت تے خوددار اے۔ احمد نیں اوس نوں محبت کیتی ضرور پر ویلے نے احمد نوں بدل دتا۔ اوہ بہتر شجرا نسب تے بہتر جاب رکھن والی عورت نال لینیڈ اٹر جاندا اے علی دے آن نال تاج دی حیاتی وچ فیر رنگ بھر جاندے نیں۔ لیکن علی دے پچھوکڑ دے حوالے نال پچھن تے اوہ وی 'لال بادشاہ' طرح اوہدی حیاتی وچوں نکل جاندا اے۔

علی دے روپ وچ اک انتہائی نفیس کردار اگھڑ کے سامنے آندا اے۔ علم دوست، باذوق، خوش لباس، کھلے دل تے کھلے ذہن والا اچا لمبا نوجوان ناول دا نیک اے۔ جیہڑا تاج نوں محبت تے کردا اے پر اوس نال اظہار دا اوس نوں صحیح ڈھنگ نہیں آندا۔ حق گل تے ایہہ اے کہ ایس علی پچھے خود افضل حسن رندھاوا چھپیا ہویا اے۔ اچا لمبا ایہہ کردار جہدی آڑ وچ تاج لندن دیاں ٹھنڈیاں ہوواواں کولوں بچ دی اے افضل احسن دا اپنا ای سایہ اے۔ علی دے حوالے نال اک اکھڑ جٹ دا تصور وی آندا اے۔ پندھ دا آغاز حضرت جنید دے خط نال ہوندا اے۔ جہدا شروع کجھ اسطرح اے:۔

> "اوہنے اپنے آپ مینوں عطا فرمایا تے فیر میرے وجود دے او ہلے مینتھوں لک گیا۔ ایس کر کے اپنے آپ لئی سبھ توں زیادہ نقصان دین والا میں آپ ثابت ہویا۔ موت اے میرے لئی ایس وجود توں کہ جہنے میرے نال مکر کیتا۔" (464)

ناول وچ حضرت جنید دا خط بڑی اہمیت رکھدا اے۔ ناول شروع تے اخیر ایس خط دے حوالے نال لکھیا گیا تصوف دی جھلکی ملدی اے۔ حیاتی دی حقیقت نوں بیان کیتا اے۔ ایس گنز برگ دی نظم وی ایس

حقیقت تے تخلیق کیتی گئی اے۔

ناول دی زبان نرول تے سوہنی اے۔ ساڈھی عالی زبان دیاں کہاوتاں تے فوک لوک نے انداز بیان نوں ہور خوبصورت بنا دتا اے۔ ساڈھی شہراں وچ بولی جان والی پنجابی ناول وچ ورتی گئی اے۔ زبان وچ روانی تے قدرتی پن اے۔ رہی سہی کسر بولیاں لکھ کے ناول کار نے ایس رومانی ناول وچ رنگ بھرے نیں۔ ویکھو:۔

تیرے گھر کے ٹیں آوا
تے کھڑی ہو کے گل سن جا

اوہ گھلیا وسیا وستر وچ جا وڑیا۔ نرم کمبل وچ مونہہ سرلپیٹ کے اوس اکھاں میٹ لئیاں"(465)

الیاس گھمن نے ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

"ایہہ پندھ ہزار دھاواتی دیاں سوچ اڈاریاں تے اوہناں دی کتھا کہن جیاتی دا ای پندھ نہیں سگوں پنجاب تے پنجابی شعور دا سانجھا پندھ وی اے۔ ویلے دی قید نوں باہر ہو جاون والیاں اجیہاں قلم کرتاں کدے کدار ای پڑھن نوں لبھدیاں نیں۔"(466)

بے شک ایہہ 'پندھ' اپنے اندر وسیع مطلب چھپائے ہوئے اے۔ پروفیسر عاشق رحیل ہوراں دے کہن موجب:۔

"ناول وچ پنجاب تے انگلینڈ دی رہتل دا انجڑ انجڑ واں موازنہ کیتا گیا اے تے اپنی رہتل نوں بہترین قرار دتا اے۔ جیہڑا فطری امر اے۔"(467)

پندھ اک خوبصورت رومانی لکھت اے۔

28. کھدو

ناول کار: میر تنہا یوسفی **چھپن ورہا: 2002**

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 23 امیر روڈ بلال گنج **صفحے: 144** **باب: 17**

میر تنہا یوسفی دا تریجا ناول 'کھدو' دنیا دے اتہاس دے حوالے نال تخلیق ہویا اے۔ ناول دی کہانی ناول دی نائیکہ 'آئی گل' دی زبانی سنائی گئی۔ ناول دی کہانی دراصل دنیا (کھدو) دی کہانی ہے۔ میر تنہا یوسفی نے اک خوبصورت طرز بیان اختیار کیا ہے۔ ایس وچ ناول کار نے کمال مہارت نال کہانی کہن دا پرانا طریقہ

اختیار کیتا اے۔'نانی کہندی اے' داجملہ پڑھ کے اوہ ویلے یاد آندا اے جدوں اسی اپنی نانیاں کولوں بات ال سندے سی۔ ایس ناول وچ ناول کار مدھم مدھم تے ٹھہرے انداز نال سانوں دنیا دے اتہاس دی کہانی بیان کرنا۔ غیر محسوس طریقے نال وڈھیاں، وڈھیاں تے اوکھیاں گلاں کیہہ جاندا اے۔ ایہہ ایس ناول دی خوبصورتی اے۔

آئی گل جیہڑی ایس ناول دی نائیکا اے۔ اپنی نانی دے حوالے نال گل کر کے بیتے ویلے دی گلاں کردی اے۔ اوس دی نانی اک پڑھی لکھی سوانی سی۔ جس نے ٹالسٹائی پشکن، گورکی تے دوستوفسکی ورگے وڈے لکھاریاں نوں رجھ کے پڑھیا اے۔ اپنے بیتے ویلے دیاں گلاں اپنی جد نوں سنا کے شانتی لیندی اے۔

نانی دا پتر تے آئی گل دا اکلوتا ماما سکور ہندا اے۔ اوس نے روس نوں اپنا پکا ٹھکانہ بنالیا سی۔ نانی وی کدی روس جاندی سی پر مدت ہوگئی، اودھر نہیں گئی۔ نانی کوئی چھوٹی موٹی سوانی نہیں سی۔ اوہ خفیہ پولیس کے۔ جی۔ بی وچ کم کردی سی۔ اوس یورپ، جرمنی تے دوجے پاسے ایشیا، وچ کوریا تیکر ویکھیا ہویا سی۔ نانی دے حوالے نال لکھاری نے آئی گل ولوں ایہہ کہلوایا اے:۔

> ''میرے یار دوست کہندے نیں پئی تیری نانی تاریخ دی جیوندی، جاگدی ہڑدی پھردی کتاب اے۔'' (468)

ناول وچ جیہڑی معلومات سانوں دنیا دے اتہاس دے حوالے نال ملدی اے۔ اوہ نانی دی دسی ہوئی اے۔ اوہ ایتھیاں توں شروع ہوندی اے۔ جیہڑے اپنے آپ نوں سارے انساناں توں اتے سمجھدے نیں۔ اس طرح جرمن، روسی، مصری، چینی، انگریز، بھارتی تے جاپانی وی اپنے آپ نوں سب توں چنگا جاندے نیں۔ چنگیز خاں دی احساس برتری دا شکار سی۔ سکندر اعظم وی اپنے آپ نوں منوان واسطے اپنے ملک توں ٹریاں سی۔ ایتھے لکھاری لکھدا اے:۔

> ''نانی کہندی اے ایس سارے فسادوی جڑ ایہہ بھیڑی مت اے پئی ہر قوم ایہہ سمجھدی اے کہ اوہدے سوچن دا ول سبھ توں چنگا اے۔ اوہدی رہتل، اوہدا کھان پین، اوہدا لیڑا لتا، اوہدا گاون وجاون سب توں نرالا تے نوکھلا اے۔ ایس کر کے دوجیاں قوماں نوں وی اوویں ای زندگی گزارنی چاہیدی اے۔'' (469)

قوماں وچ اپنے آپ منوان دی سک ای فسادوی وجہ اے۔

آئی گل توں علاوہ ناول وچ اک ہور بنیادی کردار 'اسلم' اے۔'اسلم' دی آئی گل نال کافی جان پچھان ہوندی اے۔ اوسدی نانی نال دی اوس نال گفتگو رہندی اے۔ 'اسلم' اک پاکستانی نوجوان سی۔ جیہڑا 'قازقستان' دی یونیورسٹی پڑھن واسطے آیا ہوندا اے۔ اسلم وی اوس کنبے دی اتہاسک گل کتھ وچ حصہ لیندا اے۔ اوہ سنجیدہ تے ڈونگھیاں سوچاں رکھدا اے۔ آئی گل اوس دی شخصیت تے گل بات تو متاثر سی۔

ناول کار داعلم دنیا دے اتہاس بارے کافی وسیع اے۔ اوہ روس دے اتہاس نوں اچھی طرح جاندا اے۔ ایس کرکے بالشویک انقلاب، زار نکولس رومانوف، اوہدی زارینہ تے اوہدیاں چار کڑیاں فیروی عہد جیہڑ ہ تیرہ وہ رہیاں دی عمروچ 16 جولائی 1918 ء وچ قتل ہوگیا سی۔ سب دا ذکر کردا اے۔ ناول دی نائیکہ آئی گل دے نانے 'ولادی میر ایوانوف دا روس نال گوڑھا رشتہ سی۔ لینن تے ٹراٹسکی اوس ویلے دیاں دنیا پر دنیا شخصیتاں سی۔ سٹالن اوہناں داویری سی۔ ٹراٹسکی دے حوالے نال ناول کار لکھدا اے:۔

> ''ٹراٹسکی دی سوچ ایہہ سی پئی سوویت اکھ اندر کمیونزم اوددوں تائیں چنگی ڈونگھی جڑنہیں پھڑ سکدا اجدوں تائیں لہندے یورپ نوں وی کمیونزم دے رنگ وچ نہ رنگ دتا جاوے۔ اوہ سٹالن دی ایس سوچ نوں اکا نہیں سی مندا پئی کمیونزم دے دکھوں پھلن تے پھلن لئی اوہدا زاروس تے اوہدے آل دوالے دے سوویت ملکاں وچ تگڑا ہونا تھیر اے۔'' (470)

ناول کار 1948 ء وچ مکن والی پہلی وڈی جنگ دے حوالے نال لکھدا اے کہ جرمن نوں اوس ویلے سب توں بھیڑے صلح پتر اتے راضی ہونا پیا۔ جرمنی دا ایڈولف ہٹلر دراصل آسٹریا دا رہن والا سی۔ اوس 30 (تریہہ) سالاں دی عمروچ نازی پارٹی بنائی۔ ہٹلر دے حوالے نال اوہ لکھدا اے کہ 1933 ء وچ ہٹلر جرمنی دا بادشاہ بن گیا۔ اوہ اک طاقت ور پارٹی دا لیڈر سی۔ ناول کار ویلے دے حساب نال دنیا دے سارے ملکاں دی تاریخ بارے لکھدا اے۔ روس دا سرخ انقلاب جیہڑا 18-1917 ء وچ آیا سی۔ روس دی تاریخ وچ خاص اہمیت رکھدا اے۔ آئی گل دے مونہوں لکھاری کہلواندا اے:۔

> ''کہندے نیں امریکہ نوں اوہدی دوری تے روس نوں اوہدے موسم تے ایشیا، یورپ تے افریقہ دے دھاویاں توں بچایا ہویا اے۔ میرے خیال وچ افریقہ دا ناں لوک ایویں لیندے نیں۔ ایس کھدوں جنوں زمین کہندے نیں، دی بہوتو بھیڑی بہوتوں ودھ پانی تے گلی ہوئی اودلیر، جیہڑی آپ پھیتی پھیتی ہوئی اے۔ پر اوہنے کسے دو جے دے گل دا پھندا اجے دا چار انہیں کیتا۔ افریقا نوں ایشیاء نے رگڑیا اے تے یورپ نے برباد کیتا اے،

پر ایتھوں دے لوکاں نے کدی مڑ کے ایشیا تے یورپ نوں فتح موجہ تائیں وی نہیں آکھیا۔'' (471)

لکھاری دی نظر دنیا دے سارے ملکاں تے اے۔ اوہ دنیا نوں 'کھدو' تے اندر دیاں لیراں نوں ملک تصور کردا اے۔ 'آئی گل' دا نانا سرخ فوج دا سپاہی سی۔ نانی کے۔ جی۔ بی دی ملازمہ۔ ایس کر کے آئی گل دی نانی ایس علاقے دیاں کجھ اندرلیاں گلاں وی جاندی سی۔ 'کھدو' وچ معلومات دا اک ہڑ اے۔ ایہہ ناول اپنے لکھاری دے اتہاسک علم دی دس پاندا اے۔ نانی ہنگری وی رہی سی اوہ ہنگری بارے دس دی اے:۔

''ہنگری دے لوک اپنے ملک نوں مگیاراں دی 'سوہنی دھرتی' کہندے نیں۔ کیوں جے اوہ آپ اوہناں دس قبیلیاں دی نی قوم نیں جیہڑے اپنے آپ نوں 'مگیار' آکھدے نیں۔ ہنگری دی تاریخ آسٹریا دی تاریخ نال جڑی ہوئی اے۔'' (472)

ناول کار دے خیال موجب ساریاں قوماں تے نسلاں وچ کوئی نہ کوئی سانجھ ضرور ہوندی اے۔ اوہ ایہہ وی لکھدا اے:۔

''جرمن کہندے نیں اوہ آریا نیں، ایسے کر کے نازی پارٹی دا سواستیکا تے ہندوستان دے برہمناں دا نشان اکو جیہا اے۔ برہمن کہندے نیں اوہ آریا نیں۔ اودھر ایران دا بادشاہ اپنے آپ نوں 'آریامہر' لکھدا رہیا اے۔'' (473)

اوہ 'مگیاراں' بارے وی مکمل دس پاندا اے۔ مگیاراں تے آریا دی کہانی ملدی جلدی اے۔ اسلم ودی نانی طرح تاریخ تے جغرافیے دی جانکاری رکھدا سی۔ اسلم بارے آئی گل لکھدی اے:۔

''اسلم نوں صدیاں دی تاریخ فرفر یاد سی اسی، اوہدی جغرافیے دی جانکاری وی بندے نوں اک واری بھوانٹی دے دیندی سی، مینوں صرف اینا کو پتا سی پئی۔ تاشقند تے سمرقند دے ناں دے دو شہر ازبکستان وچ ہے نیں، پر اک دن ایہہ گل چھڑی تاں اسلم کہن لگا''قند دی گنتی نال ست شہر وسے ہوئے نیں۔ تاشقند، سمرقند تے قوقند ازبکستان وچ چم قند تازقستان، یارقند ناں دا اک دریا تے اک شہر چین دا علاقے سنکیانگ وچ، قمر قند دا اک شہر چین دے علاقے سنکیانگ وچ، قمر قند دا شہر ایران دے دکھن ول پاکستان دی حد کول تے مالاقند دا شہر پاکستان دے لہندے اتر وچ اے۔ پاکستان دے ایس شہر نوں ایس لئی مالا کنڈ کہندے آں۔'' (474)

آئی گل دا دادکا 'الماتا' وچ رہندا سی۔ اوس دے دادے دا ناں 'علی مراد عزیز' سی۔ اوس نوں علی

مرادوف' بنا دتا گیا۔ اوس واواداڈسپنسری تے ساری عمر 'الماتا' دے سرکاری ہسپتال وچ کامریڈاں دی سیوا کردا رہیا سی۔ آئی گل دنیا وے اتہاس دے نال نال اپنے خاندان دا اتہاس وی بیان کردی اے۔ اوہدی ماں جیہڑی اسلم وانگوں پاکستان توں آئے ہوئے طالب علم 'احمد' نوں پسند کردی سی۔ احمد دا باپ مرزا محمد وزارت وچ افسر دے برابر دا ملازم سی۔ ایتھے لکھاری بھٹو دور دی صورت حال بارے دسدا اے۔ آئی گل دا پاپا، ماما تے احمد آپس وچ دوست سی۔ اوہ دسدی اے کہ احمد آزاد ملک پاکستان دا شہری سی تے اوس دا پاپا فتح کیتے ہوئے ملک دا باشندا سی۔ 'آئی گل' احمد نوں ہمیشہ Superior ثابت کرن دی کوشش کردی اے۔

'احمد' نے میزائل ٹیکنالوجی تے ایڈوانس الیکٹرانکس وچ ڈگری لے کے پاکستان پرت جاندا اے۔ ایتھے لکھاری اوس ویلے دے پاکستان دے حالات وی بیان کردا اے۔ فیر ایس دور وچ ای بھٹو نوں پھانسی وی ہو جاندی اے۔ 'احمد' دوبارہ پرت کے واپس نہیں آندا۔ آئی گل دی ماں انتظار کردی رہندی اے۔ فیر اوس دے 'بابا' نال ویاہ کرلیندی اے۔ ناول دے اخیر وچ افغانستان تے پاکستان دے حالات تے وی روشنی پائی گئی اے۔ امریکہ دے کردار دے حوالے نال وی ناول کار نے لکھیا اے۔ افغانستان دی تباہی دی مکمل تصویر پیش کیتی اے۔ ناول وچ رومانی انگ وی موجود اے۔ آئی گل وی اپنی ماں طرح پاکستانی منڈے اسلم دی محبت وچ گرفتار ہو جاندی اے۔ اسلم دی سنگت وچ اوہ خوش رہندی۔ اسلم ہے وی تے بڑا سوہنا تے سلجھیا ہویا منڈا۔ اسلم نوں محسوس ہویا کہ ایہ لوک مسلمان تے ہے نیں پر اسلام دیاں پابندیاں نوں نہیں نبھا رہے۔ ناول وچ اسلم تے آئی گل دی بحث تے دلیلاں ناول وچ تانی دا وجود ناول وچ دلچسپی تے گھریلو ماحول پیدا کردی اے۔ آئی گل وی اسلم کولوں بچھڑ جاندی اے۔ ناول کار آئی گل دے حسن بارے بڑا اگھڑ لکھدا اے۔ اوہدیاں اخیری سطراں ویکھو:۔

> ''اوہدیاں زلفاں سے دا تاج، اوہدا متھا چڑھدا سورج، اوہد بھروے زمانے دی تر کڑی اوہدیاں پلکاں تتلیاں دی اڈاری، اوہدیاں اکھاں اڈیکاں دا انت سن۔ اوہدے ساہواں نال پھل جیوندے سن تے بلھاں توں قربان ہو جاندے سن۔'' (475)

ناول دے اخیر وچ لکھیا ہویا۔

جے اسلم تہانوں ملے تاں اوہنوں ضرور ایہہ کہانی پڑھا دیا جے۔

پنجابی ناول وچ اتہاسک ناول بہت گھٹ لکھے گئے نیں۔ اسطرح واسو اوا اتہاسک ناول اپنی مثال

آپ اے۔ ناول کار اپنی جانکاری دا حنرّ وکھا دتا اے۔ ناول کار دا علم بڑا وسیع اے تاریخ دے مضمون دا بڑی گہرائی نال مطالعہ کیتا ہویا اے۔ جناب الیاس گھمن ہوری ناول دے مکھ بندھ وچ لکھدے نیں:۔

"پچھلے ناول وچ ناول کار نے ایس گولم گول زمین نوں کھدو دے روپ وچ وکھایا اے اوہ تکھے ڈھنگ نال ایس مہان کھدو دی اک اک تہہ کھول کے اپنے پڑھیہاراں نوں اوہدے وصفاں توں جانو کرانْدے وکھالی دیندے نیں۔ آس اے کہ چنگا پنجابی فکشن پڑھن دی رُجھیوں رکھن ولیاں نوں ایہہ ناول ضرور پسند آوے گا۔" (476)

ناول نوں تکنیکی لحاظ نال سوہنا اساریا گیا اے۔ ایہہ اک ہڈ بیتی وی اے تے جگ بیتی وی اے۔ ناول وچ ورتی گئی زبان سوہنی، مٹھی تے بھرپور اے۔ اظہار بیان نویکلا تے سوہنا اے۔ قاری کدھرے وی اکتاہٹ محسوس نہیں کردا۔ ناول دی رومانی کہانی کجھ کجھ افضل احسن دے ناول سورج گرہن ورگی وی اے۔ غیر ملکی کڑی دی محبت وی وکھری رومانیت ہوندی اے۔ ناول دا اخیر کھلا اے۔ وچھوڑے دے درد نوں محسوس کیتا جاسکدا اے۔ ایہہ ناول مکمل اتہاسک ناول اے۔ جہدے وچ ناول کار کمال فن کاری نال نیئے اتہاس دے نال نال قوماں دے مزاج، اوہناں دی تہذیب تے تمدن، رہن سہن سیاسی حالات تے اندرونی سازشاں دی رومانی فضا وچ جانکاری دتی اے۔ قازقستان تے ازبکستان رہن والے مسلماناں دے حوالے کدھرے سوہنے ڈھنگ نال گل کرواے:۔

'بورک' ساڈے ایدھر دی خاص خوراک اے۔ اسلم کدی مینوں بورک کھان توں نہیں ڈکیا۔ الکوحل میں اوہدے نال بہہ کے پیندی ساں، اوہ کوئی وی ہور شربت پی لیندا سی، پر مینوں نہیں سی ڈکدا۔ اک ذرا کپڑیاں توں ساڈا جھگڑا ہوندا سی اوہ وی کدی کدی ---" (477)

میر تہایوغی دا ناول کھدو اک خوبصورت ناول اے۔ ایس ناول نوں پڑھ کے ترتیہ توں شروع ہون والے اوہناں دے ارتقائی سفر دا اندازہ ہوسکدا اے۔

29. کوکن بیر

ناول کار: ارشد چہال چھپن ورہا: 2002ء

پبلشر: اسلام آباد، ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ صفحے: 332 باب: 38

کوکن بیر ارشد چہال ہوراں دا دوسرا پنجابی (پوٹھوہاری) ناول اے۔ ایس توں پہلاں 1999ء وچ

اوہناں دا ناول چھیڑ حاں دی چھاں چھاپے چڑھیا ایہہ اک خوبصورت لکھت اے ۔ 'کوکن بیر' دی کہانی ساڈھے وسیب دی کہانی اے ۔ ناول کار نے اپنے پہلے ناول 'چیڑ حاں دی چھاں' وچ کشمیر دی خوبصورتی تے وسیب نوں سوہنے ڈھنگ نال الیکیا اے ۔ قاری کشمیر دے حسن وچ گم ہو جاندا اے ۔ 'کوکن بیر' دی پوٹھوہار دے علاقے تے سواں دے کنڈے مراد پورے دے کرنل عالم خاں دی کہانی اے ۔

ناول کار دا قدرت دیاں بنایاں ہویاں شیواں نال قدرتی تے فطری پیار معلوم ہوندا اے اوہ اپنی کہانی بیان کردیاں ہویاں اپنے ماحول ارد گرد دے منظر توں متاثر ہوئے بغیر نہیں رہندا اے ۔ ناول دی شروع وچ ای اوہ مراد پورے کوکن بیر ان تے کے دیاں چھلیاں دا ذکر کجھ اسطرح کروا اے :۔

"جس نے را ہے ہر مٹھے کوکن بیر اں نیاں گھریاں جھاڑیاں سن تے جس نے چوگر دی سیاوڑاں نہیں کے کے باغ سے ۔ جہاں ای سواں ندی نال امرت پانی لگنا سا ۔ جس نیاں باڑاں دار چکنے وچ لشکنے کے نیاں چھلیاں نیں بال والاتی مماں نیاں سنہری زلفاں آر لگھے سے ۔ پر عالم خاں ایس حسن جوبناں تے میوہ کھاہدیاں متاں گزر گیاں سن ۔" (478)

عالم خاں دے پیو یوسف خاں نے اپنے پتر نوں پڑھان توں بعد فوج وچ نوکر کروادتا ۔ یوسف خاں دی موت توں بعد اوہ اک امیر تے وڈے خاندان دی کڑی فرخندہ نال شادی کر لیندا اے ۔ ایس دوران اوہ ترقی کر کے میجر ہو جاندا اے ۔ ایس توں بعد اوہ پٹ کے اپنے گراں مراد پور نہیں جاندا اے ۔ اوہ اپنی بیوی فرخندہ دے خاندان ول زیادہ جھک جاندا اے ۔ اوس دا دل مراد پور نوں یاد کردا اے ۔ او تھے دے کوکن بیر اں نال اوس نوں خاص لگاؤ وی ہوندا اے پر حالات توں مجبور ہو کے پلٹ کے نہیں جاندا اے ۔ اوس دی اک دھی روشین ہوندی اے ۔ عالم خاں فیر والانت ٹر جاندا اے ۔ اوس دی دھی اوتھوں پڑھ کے آئی سی ۔ اوس دی بیوی فرخندہ اپنے بھرا سلیمان پاشا دے نیڑے رہنا چاہندی اوہ رشتیاں نوں مضبوط کرن واسطے اپنے بھرا دے پتر وقار نال روشین دی منگنی کر دیندی اے ۔

ناول وچ دو طرح دے وسیب وکھائے گئے نیں ۔ دوناں وسیباں دی جھلک قلم کار نے سوہنے ڈھنگ نال وکھائی اے ۔ ناول وچ وقار، ونیزہ تے روشین دی تکون وی بن دی اے ۔ وقار دا تعلق ماڈل 'ونیزہ' نال ہوندا اے ۔ روشین نوں پتہ چلدا اے تے اوہ اپنی منگنی توڑ دیندی اے ۔ ناول کار نے شہری ماحول، دفتراں، جدید طرز دے کاروبار تے 'وقار' تے 'ونیزہ' دے تعلقات دے حوالے نال نویں ماحول وچ پرورش

پان والے وقار دی بے راہ روی تے روشنی پائی اے ۔ ونیزہ جیہڑی اک غریب گھر دی کڑی ہوندی اے ۔ ماڈل گرل دی حیثیت نال وقار یا شا کول ملازمت کر دی اے ۔ اپنی عزت گنوا کے وقار نال منسوب ہو جاندی اے پر اوہ وی اوس نال زیادہ دیر ٹیکر نہیں رہندا اے ۔ غریب کڑی نوں پلٹنا پیندا اے ۔ روشین دا کردار اک سلجھی ہوئی اصولاں دی پابند کڑی دا کردار اے ۔ اوہ اپنے ہون والے سسر سلیمان باشا دی فرم وچ کم دی محنت تے لگن نال کر دی اے ۔ وقار توں منگنی دی انگوٹھی اوس دے چھن ویکھ کے واپس کر دیندی ۔ ایتھوں اوس دے مضبوط اراوے دا پتہ چلدا اے ۔ اوہ خود وقار نوں ویلنٹین ڈے تے اک کارڈ پڑھدی جس وچ لکھیا ہوندا اے:

"Miss Vaneeza, you are my valintine, I love you that you that you can not imagine" (Waqar) (479)

روشین ایہہ کارڈ پڑھ کے ٹھٹھبر دی ضرور اے پر فوری react نہیں کر دی ۔ بلکہ اک ویلہ آن تے انگوٹھی واپس کر کے اک سنجیدہ فیصلہ کر دی اے ۔ ارشد چہال نے شہری حیاتی نوں وی حقیقی رنگ وچ پیش کیتا اے بلکہ 'روشین' ملکوں باہر وی جاندی اے ۔ ایس طرح قاری نوں ملکوں باہر کیتے گئے کاروبار دے طریقہ کار دا پتہ چلدا اے ۔ ایہہ ناول جدید شہری رہتل دا نمائندہ وی اے ۔

عالم خاں جیہڑا ناول دا اہم کردار اے ولائتوں پلٹن توں بعد اپنے دل دی سک دے ہتھوں مجبور ہو کے اپنے پنڈ مراد پورٹر جاندا اے ۔ ویہہ وریاں بعد جدوں اوہ اپنے پنڈ جاندا اے تے اوس نوں اپنی بہن 'دولتاں' تے بھرا 'نور محمد' دے مسائل دا پتہ چلدا اے ۔ اوتھے اوہناں دے علاقے وچ اک 'رانجھا فرزند علی' اک بڑا ہوشیار تے طاقت ور کردار اے ۔ 'نور خاں' دی دھی 'عائشہ' دی شادی اوس دے بیٹے 'قادر خاں' نال ہوئی ہوندی اے ۔ اوہ وی ہوڑمت قسم دا شخص ہوندا اے ۔ رانجھا فرزند علی عالم خاں دے خاندان دیاں زمیناں تے دھوکے نال قبضہ کر لیندا اے ۔ اوتھے پنڈ دی اک مظلوم عورت فضلاں دے پتر نوں وی قتل کروا کے اوس دی جائیداد تے قبضہ کر لیندا تے فضلاں اک نفسیاتی کردار بن جاندی اے اوہ ہر ویلے فرزند علی دی قبر کھودوی رہندی اے ۔ عالم خاں دا بھانجا ابراہیم بارانی یونیورسٹی چوں زراعت دی ڈگری لے رہیا ہوندا اے ۔ ناول کار زراعت دے حوالے ناول قاری نوں کافی معلومات دیندا اے ۔ ابراہم دا تھیسس کھمبیاں تے سی ۔ اوہ کھمبیاں دے فیدے دے حوالے نال دسدا اے:۔

"بابا جی حسے وچوں بہوں غذائیت ہوئی وے ۔ تا لے حیہ بہوں ساریاں بیماریاں مکانے

آسطے چنگیاں ہونیاں نیں ڈاکٹراں دی نویں کھوج مطابق تے ایہہ کینسر نیاں گلٹیاں ٹھیک
کر دی چھوڑ نیاں۔ تے خون وچ کولیسٹرول وی بہوں نہیں ہون دیناں۔" (480)

ناول کار نے پنڈاں تھاواں وچ رہن والیاں دیاں اوکڑاں تے مشکلاں دا ذکر ایس دی وسو دے حوالے نال کیتا۔ ربیہ فرزند علی اک منفی کردار اے۔ اوہ لوکاں دیاں زمیناں نوں ہڑپ کرن دی کوشش کردا رہندا اے۔ اوس دا پتر اوس توں زیادہ ہوڑمت ہوندا اے اوہ غنڈا گردی تے اتر آندا اے۔ روشین نوں اغوا کر کے اک کمرے وچ بند کر دیندا اے۔ روشین موبائیل دی مدد نال پولیس دی مدد لے کے اپنا بچا کر دی اے۔ عالم خاں دے پنڈ وچ آن نال اوس دے انگاں ساکھاں نوں اوہدی Support ملدی اے۔ اک پڑھیا لکھیا کرنل اوہناں دے مسئلیاں نوں حل کرن وچ اوہناں دی مدد کردا اے۔ اوس دی بیٹی روشین وی اپنی 'ماما' تے 'مامے' نوں 'مارلیش' جان دا بہانہ پا کے باپ کول پنڈ آ جاندی اے۔ اوس نوں اپنا گراں اپنے پیو طرح بہت چنگا لگدا اے۔ اخیر اوس دا رشتہ وی پھوپھی دے پتر ابراہیم نال طے ہو جاندا اے۔

ناول کار نے ایس ناول وچ شہری تے پنڈ حیاتی دا مکمل خاکہ پیش کیتا اے۔ دوناں حیاتیاں دا تقابلی جائزہ وی پیش کیتا اے۔ دوناں رہتلاں دی لوکائی دے رہن سہن نوں حقیقت دے رنگ وچ پیش کیتا اے۔ لوکاں دیاں اخلاقی قدراں تے وی مکمل روشنی پاندا اے۔ اوس دا مشاہدہ تے علم وسیع اے۔ اوہ جدید شہری تقاضیاں نوں وی جاندا اے۔ تے پنڈ وچ ہون والے کماں کاجاں دی وی جانکاری رکھدا۔ کرداراں نوں حقیقی رنگ وچ ڈھالدا اے۔ اگر کدھرے کوئی جھول نظر آندا اے تے وقار دے کردار دے حوالے نال اے۔ ونیزہ نوں خراب کرن وچ وقار اک منفی کردار دے طور تے ابھردا اے۔ ونیزہ دے گھر جا کے اوس دے خاندان نال ہمدردی کر کے ونیزہ نوں اپنا کے اک چنگے کردار دے طور تے ابھردا اے۔ فیر ونیزہ نوں طلاق دے کے واپس بھیج دین والی گل ناول وچ جھول پیدا کر دی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال ناول دے اصولاں تے اساریا گیا اے۔ حجم دے لحاظ ناول وی وڈھا ناول اے۔ دو وسیباں تے لکھ کے ناول وچ وسعت پیدا ہوگئی۔ بہت سارے کردار اپنے اپنے طور اطوار نال وکھالی دیندے نیں۔ ناول وچ تسلسل اے۔ اگر اک باب وچ سانوں اسلام آباد لے جاندا اے تے دوجے باب وچ مراد پورے آندا اے۔ ایس سارے بیان وچ اک ربط قائم رہندا اے۔

زبان وچ مٹھاس تے ایہہ خوبصورت پوٹھوہاری بامحاورہ لکھت اے۔ زبان دا بیان نال گوڑھا تعلق

ہوندا اے۔ خوبصورت تے سوہنی زبان لکھاری دے بیان وچ طاقت پیدا کردی اے۔

ایس ناول دی سب توں خوبصورت چیز اے جسونت سنگھ دی کوکن بیراں تے لکھی ہوئی نظم

اج فیر۔ یاد آئے نیں وطناں تیرے کوکن بیر

جاں ناں لیندے تاں جی آکھے چھوہ ہوٹھاں تے پھیر

ایہہ انداز بیان دی خوبصورتی اے کہ قاری کوکن بیراں دا سواد اپنے منہ وچ محسوس کردا اے۔

ارشد چہال ہوراں دا ایہہ ناول سلاہن جوگ اے۔ ایہہ ناول حقیقی تے رومانی دوناں رنگاں وچ رنگیا ہویا اے۔

30. مہرو

ناول کار: اقبال حسین بھپلا **چھپن ورہا: 2002**

پبلشرز: ملتان، شوکت بھپلا ادبی اکیڈمی **صفحے: 102** **باب: 17**

اقبال حسین بھپلا ہوراں دا ناول 'مہرو' پکھی واساں، فقیراں تے جوگیاں دی حیاتی دی عکس بندی کردا اے۔ 'بالا جوگی' تے 'مہرو' ناول دے بنیادی کردار نیں۔ ناول وچ اک وسیبی پکھ وکھایا گیا اے۔ 'بالا جوگی' تگڑا پہلوان ہوندا اے۔ چنگی خصلت رکھدا سی اوہ اپنے باپ 'بھورل جوگی' تے ماں بھاگاں دی بہت عزت کردا اے۔ لکھاری اوہدے حوالے نال لکھدا اے:۔

> "بالے ماں توں روٹی گھدی اتے ہوکول اچھاوہ کر تے اپنے پیو بھورل کول گھن رکھ تے ڈتی اتے اکھیا اے۔ میں تے میڈا ابا اساں رل تے کھاسوں جے بابا نہ کھاوے تاں ساکوں کیوں مزہ آوے۔ جو میں ہاں پے توں بناں کھانواں اے، کتھوں دا اصول ہے۔ بابا تیکوں ڈسا جو میں جتھوں وی لنگھداں تاں سکیوں خوشی تھی تے ملدن اتے آہدن جو توں بھورل دا پتر ہیں۔" (481)

ایتھوں ساکوں 'بالے جوگی' دا اپنے پیو واسطے پیار دا اندازہ وی ہوندا اے۔ اوس دا مقابلہ 'ساون فقیر' نال سی۔ اوہ تھوڑا اکھڑ مزاج سی۔ ساون فقیر تے بالا جوگی دونویں پہلوان سی۔ اوہناں دی کشتی وی ہوندی اے تے بالا جوگی ایہہ مقابلہ جت جاندا اے۔ سارا وسیب جتن والیاں نوں پیسے دیندا اتے تے بالا جوگی ساری رقم اپنے باپ نوں دے دیندا اے۔ لکھاری ناول وچ وسیب دی تصویر کشی کر دہ اے۔

'مہر وفقیرنی' وی الیس ناول دا اہم کردار اے ۔ اوہ وٹگاں وسیچدی اے ۔ ایہہ سوہنی تے جوان کڑی اے ۔ ساون فقیر اوہدا منگیتر اوس وچ گوڑھی دلچسپی لیندا اے ۔ پر مہر و نوں بالے جوگی تے اوہدی مرلی دے سراں نال پیار ہو جاندا اے ۔ ناول اگے چل کے رومانی کہانی ہو جاندا اے ۔ جنگل وچ ملاقات کر دے نیں ۔ دونویں عاشق تے معشوق اک دوجے نال وفا کرن دے وعدے کردے نیں ۔ مہر و تے بالے نوں مندری چھلا نشانی واسطے دتا ۔ بالا وی مہر و دی انگلی وچ انگوٹھی پوا دیندا اے ۔ 'مہر وفقیرنی' نوں اپنا منگیتر ساون فقیر الیس کر کے پسند نہیں سی کہ اوہ نکھٹو تے نکما سی ۔ کتے لڑاون توں سوا اوہ کوئی کم نہیں کردا سی ۔

مہر و دی بالے نال پریت ودھدی گئی ۔ بھورل تے اوہدی بیوی بھاگاں وی مہر و نوں پسند کر لیندے نیں ۔ بالا سپیرا سی اوہ اپنے پیو بھورل جوگی کولوں زہر کڈھن دا فن سکھ لیندا اے ۔ بھورل دی موت اُٹھو دے ہتھوں ہو جاندی اے ۔ بالے دی ماں وی بھورل دی موت توں فوراً بعد مر جاندی اے ۔

بھورل دی موت توں بعد بالا جوگی سپیریاں دا سردار بن جاندا اے ۔ ناول وچ جوگیاں یعنی سپیریاں دے رسم و رواج دی دس پائی اے ۔ اوہ سارے زہر مار ناگ دا شوریوی رل کے پیندے نیں ۔ مہر و تے بالے دی شادی ہو جاندی اے ۔ بالا مہا جوگی تے مہر و مہا جوگن بن جاندی اے ۔ فیر ایک ویلا آندا اے دونویں جوگیاں نوں چھڈ کے ملتان شہر ٹر جاندے نیں ۔ بالا انگوٹھی وچ کے چھابڑی لگا لیندا اے ۔ فیر شہر وچ مہر و بیمار ہو جاندی اے ۔ اوتھے ملتان دا ڈاکٹر لالچی تے لاپرواہ سی ۔ اوہ بالے کولوں علاج واسطے زیادہ پیسے منگدا اے ۔ بالا مہر و نوں چک کے حضرت بہاؤالحق تے شاہ رکن عالم دے مزاراں تے لے جاندا اے ۔ اوہ ڈاکٹر دی بے رحمی توں پریشان سی ۔ مہر و الیس موقعے تے کہندی اے :۔

> "مہر و آکھیا اے ۔ ڈاکٹر انسان نہیں ہوندے ۔ بالے آکھیا انسان ہوندن نال ول انہاں دی روح موئی ہوئی ہوندی اے ۔ کیوں جو موئی ہوئی تے کوں جیندیاں لوکاں دے درد دا احساس نئیں ہوندا ۔" (482)

لکھاری ڈاکٹراں دی بے حسی بارے دس پاندا اے ۔ لکھاری ملکی حالات وی بیان کردا اے ۔ کہ مسیتاں تے امام باڑیاں وچ نماز پڑھدیاں لوکاں نوں ماردتا جاندا اے ۔ بے حس ڈاکٹر مریضاں دے خون نال سیمنٹ منگواندے نیں ۔ فیر کدی لکھاری امارات اُٹھ ریس واسطے جان والے بچیاں دا لکھدا اے ۔ کشمیر وچ شہید ہون والیاں دا ذکر کردا اے ۔

اگے جا کے ناول کار مشرق تے مغرب والیاں دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے۔ ملتان دے حالات وی بیان کیتے جاندے نیں۔ ایتھے 'بالا' اللہ توں پیارا ہو جاندا اے کجھ دناں بعد مہر و دی بالے کول ٹر جاندی اے۔

ناول کار نے اک وسیبی تے سدھ پدھری رومانی کہانی بیان کیتی اے۔ ناول دا اخیر المیہ اے اس وچ معاشرے دی بے حسی دا ذکر تے ملکی حالات تے غیر ملکی حالات تے وی تبصرہ کیتا گیا اے۔

31. کونج

ناول کار: راہی گبول چھپن ورہا: 2002

پبلشرز: ملتان، احقر پبلشرز، 8 فاسٹ فلور بابر کمرشل سنٹر

صفحے: 161 باب نیا باں دی ونڈ نہیں

'راہی گبول' ہوراں دے ناول کونج دی کہانی سرائیکی وسیب دی کہانی اے۔ ملک جلال تے ملک زمان جیہڑی وستی وچ رہندے نیں اوس وستی نوں ملکیں دی وستی کہندے نیں۔ ملک جلال دے گھر دھی نورین پیدا ہوندی اے تے ملک زمان دے گھر پتر شہباز پیدا ہوندا اے۔ دونویں بھرا رل کے بچیاں نوں منگ دیندے نیں۔ نورین تے شہباز کٹھے پل دے نیں۔ اوہ اکٹھے ای سکول پڑھدے نیں نورین اک سوہنی تے سلکھنی دھی سی اوس نوں پیار نال کونج کہیا جاندا سی۔

نورین دا سکول مڈل تیکر سی۔ اوس نوں مڈل توں بعد گھر بٹھا دتا جاندا اے۔ ملک زمان ہوشیار سی اوہ شہر وچ کاروبار وی کردا سی۔ اوہ شہباز نوں ہور پڑھائی واسطے شہر وچ داخل کروا دیندا اے۔ نورین دی خواہش سی کہ بہت پڑھے پر اوہدے ماں باپ اوس نوں گھروں باہر نہیں بھیج سکدے سی۔ نورین وچاری رو دھو کے بیٹھ جاندی اے۔

ملک زمان شہر جا کے بہت بدل جاندا اے۔ اوس دا پتر شہباز وی اچی سوسائٹی دے طور طریقے اپنا لیندا اے۔ او سکے رشتیاں توں منہ پھیر لیندے نیں۔ ملک جلال تے نور خاتون اوہناں دے طور طریقیاں توں پریشان ہوندے نیں۔۔ ملک جلال اپنے اندیشہ دا ذکر اسطرح کردا اے:۔

"اوہ لوک اقبال مغرور پئے دسن۔ شہر دی ہوا لگی ہوئی اے تے انہاں دا اکھن بکھن گے۔
انہاں دا ارادہ اے جو اوہ شہباز دی شادی شہر وکیں وڈھی اچی جاہ تے امیر گھرانے وچ

کریسن'' (483)

اوہ ای ہویا۔ ملک زمان تے اوہدی ووہٹی زرینہ نورین دا رشتہ ایس کر کے توڑ دیندے نیں کہ اوہ جاہل تے ان پڑھ اے۔ اپنے بیٹے شہباز دی شادی مہوش نال کر دیندے نیں۔ مہوش بک امیر گھرانے دی کڑی سی۔ اوہ شہباز نال نبھا نہیں کر دی۔ اوہناں وچ اختلاف پیدا ہو جاندے نیں تے گل طلاق تیکر اپڑ جاندی اے۔ نورین دا رشتہ ماں باپ زمیندار حضور بخش دے پتر انور نال طے کر دے نیں۔ انور اک آوارہ تے اوباش چھوہر سی۔ نورین اجیہے منڈے نال شادی نہیں کروانا چاہندی۔ اوہ اک دن نہر وچ چھلانگ مار دیندی اے۔ ماپے اوس نوں مویا سمجھ کے صبر کر لیندے نیں۔ اوس دی لاش نہیں ملدی۔

فیر کہانی اک ہور موڑ لیندی اے۔ نورین نوں محکمہ نہر دا افسر سکندر خاں بچا لیندا اے۔ اوہدی بیوی اوس نوں اپنی دھی بنا لیندی اے۔ سکندر خاں تے اوہدی بیوی عائشہ بیگم نورین دی خواہش تے اوس نوں سکول وچ داخل کروا دیندے نیں۔ نورین بڑے شوق نال پڑھدی اے تے کالج تیکر اپڑ جاندی اے۔ اودا ناواں نال شبانہ سی۔ اوہ کونج دے ناں توں شاعری وی کر دی سی۔ شہباز تے مہوش دی طلاق ہو چکی سی ہن اوہ پچھتاندا اے کہ اوس نے نورین نال شادی نہ کر کے غلطی کیتی اے۔ شہباز نوں نورین دے ڈب جان دا وی بڑا احساس ہوندا اے۔

اک دفعہ مشاعرے تے 'شبانہ' اپنا کلام پڑھن آندی اے تے 'شہباز' تے اوس دا دوست 'ساجد' بھی اوس نوں سن دے نیں فیر ساجد دی زبان توں پتہ چلدا اے کہ شبانہ سکندر خاں دی سگی دھی نہیں سگوں اے اوس دی کزن 'نورین' اے۔ اسطرں نورین دوبارہ اپنے ٹبر نال مل جاندی اے۔ نورین ایم اے کر کے لیکچرر لگ جاندی اے۔ شہباز دوبارہ پرانے رشتے نوں قائم کرنا چاہندا اے پر نورین نہیں مندی۔ اوہ شہباز دی شادی اپنی ماسی دی دھی نال کروا دیندی اے۔ اوس دی زیادہ توجہ پڑھائی ول رہندی اے۔ اوہ اپنے علاقے دے رفاعی کم کر دی اے۔ ایس سلسلے وچ 'ساجد' جیہڑا شاعر وی سی تے لیکچرار وی سی۔ اوس نال تعاون کروا اے۔ اوہناں دی آپس وچ ذہنی مطابقت وی سی۔ دونویں ہم خیال وی سی۔ سکندر خاں دا پتر کاشف وی نورین وچ دل چسپی لیندا اے۔ پر اوہ کسے نال شادی کرن واسطے راضی نہیں ہوندی۔ 'ساجد' تے نورین مل کے علاقے دی ترقی واسطے کم کر دے نیں۔ لکھاری نورین بارے لکھدا اے:۔

''ہن علاقے وچ نورین دی شخصیت وڈی اہم تھیندی ونجدی پئی تے مقبولیت ودھدی

وہندی ہائی۔ اوہ غریب عورتاں کوں وڈی خوشی تے عزت نال ملدی ہائی تے انہاں دی مدد کریندی ہائی۔ جڈاں اوہا سعید ی ہائی جو اوتھاں عورتیں واسطے بھلائی تے روزگار دے کم کرنا چاہندی اے تاں اوہن تے حیران تھی ویندیاں ہن تے خوش وی اوہ دعا منگدیاں ہن جو اللہ سئیں اوں کوں اوندے نیک ارادے وچ کامیاب کرے۔"(484)

اخیر 'نورین' بڑے سوچ وچار دے بعد 'ساجد' نال شادی کرن دا فیصلہ کرلیندی اے۔ دوہاں دی شادی ہو جاندی اے۔ سارے انگ ساک خوشی خوشی شادی وچ شریک ہوندے نیں۔ ایہہ ناول سدھا پدھرا ناول اے۔ تکنیکی لحاظ نال وی چنگا اساریا گیا اے۔ اس دی کہانی وسیبی کہانی اے۔ اس وچ لکھاری کڑیاں دی تعلیم دے فائدے دسدا اے۔ ناول کار دے سامنے کجھ اصلاحی مقصد وی نیں۔ شوکت مغل ہوریں مونہہ متھا وچ لکھدے نیں:۔

"کونج دی زبان صاف، انداز سادہ تے رواں، لہجہ شگفتہ، محاورے ان گنت تے مکالمے نیچرل ہن۔ وسیب وی اک کہانی ہوون پاروں کونج ساڈی آپنی ہک کہانی ہے۔"(485)

اسی شوکت مغل ہوراں دے خیالاں نال سہمت آں۔ ایہہ ناول سرائیکی ناولاں وچ اک وادھا اے۔ ویسے اک سدھا پدھرا رمانی اصلاحی تے معاشرتی ناول اے۔

32. گینڈے گل گاوں

ناول کار: الیاس گھمن **چھپن ورہا: 2003**

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 24 امیر روڈ

صفحے: 72 **باب: 7**

پاکستانی پنجابی ناول دا ریکارڈ کردیاں ہویاں اسی بال ناول ولوں اکھاں نہیں میٹ سکدے۔ الیاس گھمن ہوراں دے دو ناول چھاپے چڑھے۔ الیاس گھمن ہوراں ایہناں ناولاں دے حوالے نال اپنے دیباچے لکھیا اے:۔

"ایس کتاب وچ چھپے ایہناں دوہاں بال ناولاں دے کجھ وصف سانجھے نیں تے کجھ اک دوجے توں نکھیڑ ویں وی نہیں پر پہلا ایہناں وچلیاں سانجھاں دی گل ہو جاوے۔ دوہاں ناولاں دے موہرلے کردار جنور نیں۔ پر ایہناں جنوراں دے اوہلے اندر اصل وچ انسانی سماج دے کوجھ تے کوجھنوں ای ساہمنے لیاندا گیا اے۔ ایہہ ناول جتھے بالاں دی دل چسپی لئی

لکھے گئے نیں، او تھے ای گوڑ ھے علامتی نظام دی ہوند کر کے ایہناں توں وڈے دی اوہا ای
سوہولے سکدے نیں۔"(486)

اسی الیاس ہوراں دی ایس گل نال سہمت آں کہ اے بالاں دے ناولاں وچ اوہناں واسطے
جانوراں دیاں کہانیاں نیں۔ وڈھیاں واسطے ایہہ گوڑھے علامتی پکھ رکھدے نیں۔

انگریزی ادب وچ اک ٹرم استعمال ہوندی اے "Fable" جس نوں Martingray نے اس
طرح بیان کیتا اے:۔

"Fable: A short tale conveying a clear moral lesson in which the characters are animals acting like human being."(487)

George Orwell's دی لکھت 'Animal Form' جدید ادب وچ اک چنگی مثال اے
'گینڈے گل گاواں' بالاں اجیہا ناول اے۔ جس وچ ظلم تے جبر کرن والیاں طاقتاں دا بھیڑا انت
کیتا گیا اے۔ وڈھیاں نوں دی علامتاں راہی کجھ سمجھان دی کوشش کیتی اے۔ الیاس ہوراں بڑی خوبصورتی
نال ایس کہانی یا ناول وچ بچیاں تے وڈیاں دی توجہ اسطرف کروائی اے:۔

"دھاڑویاں دے ساڈی دھرتی دل چار وار آون تے حملہ کرن دے نظارے۔ جے اپنے
دیس دے پچھوکڑ وچ ویکھیا جاوے تاں ایہ جے اتے واروار غیر جمہوری طاقتاں دا غالب
آون نال جتھے دی لوکائی نال ہوئی ورتی نوں دی ایس ناول وچوں محسوس کیتا جاسکدا
اے۔"(488)

ناول دی کہانی کجھ اسطرح اے۔ اک جنگل خوبصورت ہرا بھرا سی چرند پرند ہر انواع دے درندے
موجود نیں۔ ایہہ جنگل ہر طرح دے درختاں پھیرواں تے پھلاں نال مالا مال سی تے جتھے پانی دی وافر
مقداری ندیاں نہراں وغیرہ سی ایہہ تھاں جنت دا ٹکڑا سی۔ پر ایس جنگل وچ جنوراں دا کوئی باہمی اتفاق
یا سلوک نہیں سی پر ویلے وچ بھیڑ دے رہندے سن تے ہر اک نوں صرف اپنے اپنے ٹبر تے خاندان یاں
فرقے دی فکر سی۔ سارا جنگل ٹولیاں دے وچ ونڈیا ہویا سی تے ہر کوئی اپنی اپنی وکھوکھی یا حکومت بنا کے بیٹھا
ہویا سی تے ایسے وجہ نال ایہناں دے وچ اتفاق نہیں سی۔ ہر کوئی اپنے آپ نوں بادشاہ سمجھدا سی۔ ہاتھیاں،
شیراں، باندراں، دریائی گھوڑے تے سنسار، نیل گائے، سانڈ تے مجھاں، گینڈے چالاکی کر کے ایہناں

ساریاں نوں ایس وچ لڑا کے جنگل تے قبضہ کر لیندے نیں۔ پریشان حال جانور کاکے تے بابے دے کھیتاں تے حملہ کردے نیں۔ کاکا تے بابا سخت گھبرا جاندے نیں۔ 'بابا' چونکہ سیانا سی اوہ جان جاندا اے کہ ایہناں جانوراں دا آپس وچ اتفاق نہیں ایس کر کے ایہہ کھیتاں تے حملے کردے نیں۔ کیونکہ ایہناں دی اپنے جنگل توں خوراک پوری نہیں ہوندی۔ گینڈے طاقت ور ہو جاندے نیں۔ اوہ اپنا منشور بناندے نیں۔ اوہناں بارے لکھاری لکھدا اے:۔

''گینڈے پورے جنگل دی اکلی اکلی سپر پاور بن گئے سن۔'' (489)

ایہناں گینڈیاں نیں سخت قسم دا آرڈی نینس تیار کیتا تاں جے جانوراں نوں ذہنی طور تے غلام بنالیا جائے۔

'بابا' تے 'کاکا' آہر کردے نیں۔ اوہ جانوراں نوں سمجھا کے ایس آرڈی نینس دے خلاف جلوس کڈھواندے نیں۔ ایس جلوس دے نعریاں دے حوالے نال شعری بند لکھے گئے نیں۔ گینڈے دوسرے جانوراں دا مقابلہ تے کردے نیں پر کجھ سامنے زیادہ دیر رک نہیں سکدے سی۔

اسطرح 'بابے' تے 'کاکے' دیاں کوششاں نال جنگل دے جانوراں نوں اپنا جنگل دوبارہ مل جاندا اے۔ وڈھے دو جانوراں شیراں تے ہاتھیاں وچ سمجھوتا ہو جاندا اے۔ ناول کار نے ایس ناول وچ عالمی احوال تے روشنی پائی اے۔ الیاس گھمن ہوراں خود وی ایس ناول دے حوالے نال نکتے بیان کیتے نیں

''ایس ناول دا اک ہور تے سبھ توں اہم نکتا اج دے دور وچ غالب ہو رہیاں ثقافتاں، بولیاں تے ملٹی نیشنل کمپنیاں دا مقابلہ کرنا وی اے۔ ناول دا ناں 'گینڈے گل گاواں' اصل وچ اک ای بولی، اک ای ثقافت تے اک ای انتظامی طاقت دے ساری دنیا تے حاوی ہوون دے عمل توں روکن دے وچار نال ای رکھیا گیا اے۔'' (490)

الیاس گھمن ہوراں دا بال ناول سرناویں پکھوں ایہہ ناول سلاہن جوگ اے پر بالاں دے ادب وچ وڈھیاں وڈھیاں علامتاں تے نکتے کڈھن دا کوئی تک نظر نہیں آندا۔ بال معصوم ہوندے نیں اوہناں دا ذہن اینے گھمبیر نقطیاں ول نہیں جاسکدا اے۔ اوہناں دا ناول سدھ پدھرا تے اخلاقی سبقاں دے حوالے نال ہونا چاہیدا اے۔ ایہہ بالاں دا نہیں سگوں بڈھے بالاں دا ناول اے۔

33. چاچا چکری

ناول کار: الیاس گھمن — چھپن ورہا: 2003

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 23 امیر روڈ بلال گنج

صفحے: 217-215 — باب: 14

اک ای جلد وچ جوڑیا ہویا الیاس گھمن ہوراں دا دوسرا ناول 'چو چا چکری' اے۔ خود الیاس گھمن ہوری اپنے دیباچے وچ ایس ناول دا اسطرح تعارف کروایا اے:۔

> ''چاچا چکری' اک بہت پرانی جرمن داستان دا پنجابی روپ اے۔ صدیاں پہلاں نامی گرامی جرمن شاعر گوئٹے نے اک لمی نظم دے روپ وچ ایہہ کتھا لکھی سی ایہد اناں 'رانکے فوکس' رکھیا سی۔ اٹھویں تے نوویں صدی عیسوی وچ یورپ اندر تے خاص کر جرمنی وچ جویں دے سیاسی تے مذہبی احوال موجود سن، جنوراں اولے وچ شاعر تے اوہناں اتے زبردست تنقید کیتی سی۔ اوس ویلے دے یورپی بادشاہواں دے درباراں وچ جویں دیاں سازشاں ہوندیاں سن، ایس کتھا ایں اوہدی ٹھیڈی کیتی گئی سی۔" (491)

ایس کہانی وچ اک چکری لومبڑ اے اوہ ایس ناول دا مرکزی کردار اے۔ اوس دیاں بدمعاشیاں تے چالاکیاں دا ذکر سارے ناول وچ ملدا اے۔ اوس دی کامیابی دی سب توں وڈی وجہ ایہہ اے کہ اوہ سارے بدمعاشاں توں وڈا بدمعاش اے۔ او بھیڑیاں دیاں سازشاں دا مقابلہ نویں بدمعاشاں نال رل کروا اے۔ ایس ناول وچ اُنج ہیرو چاچا چکری لومبڑ دا مقابلہ لوبھی ریچھ، بئی مان بھگیاڑ تے باگھڑ بلے نال ہوندا اے۔ تے چاچا چکری ایناں برائی علامتاں سمجھے جان والے جنوراں اتے چالاک تے سازشی ذہن دی وجہ نال بھروار جت جاندا اے۔ ایس ناول وچ جیہڑے جانوراں دا ذکر ملدا اے۔ او ہناں وچ مردے مار بجو، شجوڑی باندری، بانکا باندر، بن مانس، لدھڑ، اوبلا، لنگا لنگور تے پوچھل چک گالھڑ۔ اس توں علاوہ وی ون سونے جانوراں دا ذکر ملدا اے۔

ایس ناول وچ شیر دا دربار لگ دا اے تے جانور اوہدے دربار وچ چاچے چکری دے خلاف گواہی دیندے نیں۔ ایہہ چکری لومبر دے خلاف کافی لوگ شیر اگے بولدے نیں بھگیاڑ بادشاہ نوں دسدا اے:۔

''بختاں والیو آسی ساڈے بادشاہ او، جے تُسی سمجھدے او تے اکو وچ کے ہور جنوراں نوں چکری چاچے دے خلاف ایہناں شکایتاں نہیں ہو سکدیاں جنیاں آپ جناب نوں آپ ہونیاں چاہیدیاں نیں کیہہ ایتھے کوئی ایہجا جنور بیٹھا اے، جہدے من وچ چکری لومبڑ دا ترٹھ تہاڈے رعب تو وجیرا نہ ہووے، حالاں ایتھے دے بادشاہ تسی او۔ کیہہ انج کر کے اوہناں آپ جناب دے دابے نوں گھٹ نہیں کردتا؟'' (492)

ایتھوں سانوں چاچے چکری دے کردار دا پتہ چلدا اے۔ سارے جانور اوس دے خلاف ہوندے نیں۔ شیر بادشاہ اوس نوں سزائے موت دا حکم دیندا اے۔ پھاہے لگن لگا سی تے اوہ اپنی خواہش یعنی اخیرلی تقریر کرن دی اجازت منگدا اے۔ تقریر وچ فیر چکر دے کے بادشاہ نوں خزانے دا لالچ دیندا اے۔ نالے کجھ سازشیاں دا ذکر کردا اے۔ جیہڑے بادشاہ دے خلاف ہوندے۔ بادشاہ فیر تھوڑے ویلے لئی اوس دی سزا معاف کر دیندا اے۔ اسطرح چاچا چکری کئی دفعہ بادشاہ دیاں نظراں چوں گر جاندا اے باقی جانور اوس نوں گناہ گار ثابت کر دے نیں پر چاچا چکری اپنیاں چالاکیاں، چرب زبانی تے چکراں راہیں بادشاہ کولوں بچ جاندا اے۔ اوہ اپنی چرب زبانی دی وجہ توں شیر بادشاہ دے اینا قریب ہو جاندا اے کہ بادشاہ اوس نوں اپنے دربار دے معتبراں وچ شامل کر لیندا اے۔ ناول کار نے اخیر وچ لکھیا اے:۔

''سچ پچھو تاں ایس ویلے دی دنیا وچ کئی چاچے موجود نیں۔ ایہہ نہیا کہ اوہناں وچ کنیاں دی داڑھی اوس لومبڑ وانگ سرخ رنگ دی نہیں پر اوہناں دیاں خصلتاں ضرور اوسے چکری لومبڑ انل ای رلدیاں ملدیاں نیں۔'' (493)

ایس وقت دنیا تے جو کجھ ہو رہیا اے اوس حوالے نال اک پر معنی لکھت اے۔ الیاس گھمن ایس لکھت وچ بڑی خوبصورتی نال ایس کہاوت نوں ثابت کیتا اے۔ کہ 'نیلے پے دہلا' لومبڑی نوں ویسے وی چالاکی تے ہوشیاری دی علامت دے طور تے استعمال کیتا جاندا اے۔ عالمی ادب وچ وی ایس دا ایہہ ای مقام اے۔ الیاس گھمن ہوری اپنے دیباچے وچ لکھدے نیں:۔

''ایس ناول وچ کوئی ہیرو موجود نہیں سگوں چاچا چکری نال دا لومبڑ انٹی ہیرو دے روپ وچ ساہمنے آوندا تے اخیر تک اپنیاں بدکاریاں تے بدمعاشیاں جاری رکھدا اے۔ اوہدی جت دی وڈی وجہ ایہی اے کہ اوہ دوجے بدمعاشاں توں وڈا بدمعاش اے۔ تے اوہناں دیاں سازشاں دا مقابلہ نت نویاں سازشاں نال کردا۔'' (494)

الیاس گھمن دے خیال موجب اصل وچ ایہہ برائی دی جت نہیں سگوں برے لوکاں دی آپسی مقابلے دی داستان اے۔ چھوٹے بالاں واسطے اک چالاک لومبڑ دی کہانی اے۔ اوہ حیران رہن گے کہ برے دا انت برا کوئی نہیں ہویا۔ الیاس گھمن ہوراں مطابق جرمن زبان دی 'نظم' رائنکے فوکس' عالمی ادب وچ اچا مقام رکھدی اے۔ ایس ناول راہیں پنجابی ادب دا تعلق وی عالمی ادب نال پیدا ہو جاندا اے۔

34. باگاں والے راہ

ناول کار: عذرا وقار **چھپن ورھا: 2003**

پبلشرز: لہور بچیت کتاب گھر، 11 شرف مینشن، چوک گنگا رام ہسپتال

صفحے: 215 **باب: 10**

ناول دا آغاز جیہڑیاں مکالمیاں نال شروع ہوندا اے اوہ کجھ انج نیں:۔

'نوجاں کدھر چلیاں نیں؟' بخت آور پچھیا

'باگاں آلے۔ حلیمہ، میں تے جنت' اوہ بولی

'شاماں پین توں پہلوں آجانا' بخت آور نا رہیا

'چنگا' اوہ ڈسی (495)

'بخت آور' 'میں' دے پیو دا ناں سی۔ ایہناں مکالمیاں نوں پڑھ کے حیاتی دے بے فکر ہون دا احساس ہوندا اے۔ ایہہ اک ہڈ بیتی اے۔ ایہہ کہانی Direct Way نال دسی گئی اے۔ 'میں' دا اک بھرا وی سی حفیظ۔ اوہناں دے دو گھر سی اک پنڈ تے دوجا لاہور وچ۔ اوس دا باپ بیرسٹر سی۔ الیکشن وچ وی حصہ لیندا سی۔ 'بخت آور' دا ناں اوہ انج لیندی جسطرح کوئی ہم عمر ساتھی ہووے۔ 'بخت آور' اک حادثے وچ فوت ہو جاندا اے۔ اوہ کلی ہو جاندی اے۔ فیر اوہدا بھرا حفیظ وی فوج وچ کمیشن لے لیندا اے۔ اوہ اپنے ماں باپ نوں ایہناں پسند کردی سی کہ اک واری ماں نے شادی بارے پچھیا تے اوس جواب دے دتا۔ 'بس جان تے کوئی ابو ورگا ہووے' اوس کہیا۔ ایس جملے توں پتہ چلدا اے کہ اوس دا آئیڈیل اوس دا اپنا پیو سی

تکسارن اپنی ہڈ بیتی دے نال نال معاشرے وچ جو کجھ ہو رہیا سی اوس تے وی جھاتی پاندی اے۔ اوس ویلے بنگالی کڑیاں نال جیہڑا سلوک کیتا جاندا سی اوہ دے بارے ذکر وی کردی اے۔ اوہدی اک سکی بنگالی کڑی ستارہ تے عیسائی کڑی البرٹھ سی۔ اوہ دوجیاں کولوں فرق رکھل دیاں سی۔ ایس دوران حفیظ دا ویاہ

ہو جاندا اے۔ اوس دا اک پتر 'دانش' سی۔ حفیظ اچانک شہید ہو جاندا اے تے اوہدی ووہٹی صدمہ برداشت نہ کر سکی اوہ وی دنیا چھڈ دیندی اے۔ ہن اوہدے تے اوہدی ماں تے بڑا اوکھا ویلا سی۔

'میں' دی حیاتی وچ جیہڑیاں سیاسی تبدیلیاں آئیاں اوہناں دا ذکر اوہ ناول وچ کردی رہندی اے۔ ناول 'میں' دی ذات توں علاوہ آل دوالے دے حالات نوں وی فوکس کردا اے۔ اک لکھاری جیہڑا 'ستارہ' دے گھر ملیا سی اوس کولوں کجھ سکھدی اے۔ فیر پروفیسر عزیز کولوں علم و دانش دیاں گلاں سندی اے۔ اوس دیاں گلاں توں وحدت، تصووف، تے سچ دے علم دی جانکاری ملدی اے۔ 'باگاں والا راہ' اوس دے لاشعور وچ ہمیشہ رہندا اے۔ 'باگاں والا راہ' اوہدے واسطے سکھ دی تھاں سی۔ اوس نال لگاؤ دا اندازہ ایتھوں لگایا جا سکدا اے:۔

> "باگاں والے وچ اک اچی ٹاہلی اتے اساں پینگھ پائی ہوئی سی۔ میں تے میریاں سکھیاں
> اوہدے تے جھولدیاں ساں۔ پر جدوں اچی پینگھ میری چڑھدی سی۔ اوہدے ہر ہلارے
> نال میرا دل بہہ جاندا۔" (496)

ایہہ گزرے لمحے اوہدی حیاتی دا خوبصورت تے پرسکون لمحے سی۔ 'دانش' اپنے بھرجائے نال اوس نوں بڑا لگاؤ سی۔ دانش نال اوہ اپنی ماضی دے حوالے نال گلاں کردی اے۔ ہر گل وچ اوہدا ڈوھنگاں مشاہدہ وکھالی دیندا اے۔

ناول دے اگلے حصے وچ اوس اپنے خیالاں دا اظہار کھل کے کیتا اے۔ کدی پنجابی دی کلاسیکی شاعری تے تفصیلاً بحث پائی اے۔ صوفیاں دے کلام تے علامتاں دا ذکر ملدا اے۔ پنجابی شاعری دے حوالے اپنے خیالاں دا اظہار کردی اے۔ کدی دانش نوں متاں دیندی اے۔ اوہدی حیاتی وچ مختلف لوک آندے نیں۔ اک دن اوس نوں اک بے کارلڑکا 'نصیب احمد' مدد واسطے کہندا اے۔ اوہ اوس دی مدد کردی اے۔ نصیب احمد دا ویاہ 'شگفتہ' نال کر دیندی۔ اوہ وی اوہدے نال رہن لگ پیندے نیں۔ اوس دی حیاتی دا اہم کم 'دانش' دی دیکھ بھال، کالج پڑھانا تے کہانیاں تے نظماں لکھنا سی۔

لکھارن نے ناول وچ جیہڑے وی موضوع تے لکھیا بھرپور طریقے نال لکھیا۔ سوانیاں دی حالت بیان کیتی اے تے سچائی توں کم لتا اے۔ 'افتخار' جیہڑا اوس نوں پسند وی کردا سی تعلیم دے حوالے نال کم کرنا چاہندا۔ اوہ اوس نال تعلیم تے بحث کردی اے۔ اوس نے ساڈی پڑھائی بارے لکھیا اے:۔

"پر ساڈھی پڑھائی بالاں دی سرجن شکتی مار مکاندی اے۔ تے اوہناں نوں بے جان بت بنا
کے سوچ دے لگ نوں ہندی اے۔ اوہ کوئی نویں گل سوچ ای نہیں سکدے۔ ایس لگ نوں
مان لئی استاد تے پڑھن والیاں اپسی رشتہ بدلنا پوے گا۔" (497)

'میں' دی حیاتی وچ 'رانجھا' آ جاندا اے۔ اوہ غیر شادی شدہ ہوندا اے۔ اکثر اوہناں دا ساتھ رہندا۔
'رانجھا' بڑا الجھیا ہویا بندہ سی۔ اوہدی سنگت وچ 'میں' نوں بوریت نہیں ہوندی سی۔ اوسدا لکھنا دی جاری سی۔
ناول کار لکھیکاں دیں مشکلاں دا ذکر وی کردی اے۔ لکھاریاں دیاں ٹولیاں دی وی دس پاندی اے۔ رانجھا
ویلے ویلے نال اوس نوں ملدا رہندا اے تے علمی ادبی گفتگو جاری رہندی اے۔

لکھارن دا ناول اوہدی حیاتی دے تجربات دا نچوڑ اے۔ اوہ کرداراں دیاں سچیاں تصویراں الیکدی
اے۔ افتخار دا فریب جاندیاں ہویاں وی اوس دا اظہار نہیں کردی۔ 99 مزنگ روڈ نوں ہوٹل دا حصہ بنان دی
کوشش کرن والے 'افسر علی' نوں سمجھاندی اے۔ افسر علی دے ہوٹل دے حصے دار 'افتخار' نوں بعد وچ ہور اچھی
طرح جاندی اے۔ اوہ حال وچ رہندیاں وی ماضی نال رشتہ نہیں توڑ سکدی سی۔ 'دانش' دے نال باہر جان
توں وی انکاری ہو جاندی اے۔ اگر کسے نوں پسند کردی سی تے اوہ 'رانجھے' نوں۔ 'رانجھے' دی سنگت دی وجہ
اوس دا علم سی۔ اوس دے دل دی سچائی سی۔ اوہناں دیاں لمیاں لمیاں بحثاں وچ ملکی مسائل وی زیر بحث
آندے اوہ کتاباں تے گفتگو وی کردے نیں۔ پر جیون ساتھی نہ بن سکے۔ 'میں' اخیر وچ اوہناں لوکاں نوں وی
ملدی اے جنہاں اوس نوں حیاتی وچ دکھ دتے۔ اوہ 'رانجھے' نال اپنا غم ونڈنا چاہندی اے۔ اوس دے گلے لگ
کے رونا چاہندی سی۔ اوہ اخیر وچ اپنے بارے کہندی اے:۔

"جد ایس دھرتی دے باگاں اتے امن دا مینہ ورھے گا تے آزادی دے پھل کھڑن گے
تدوں میں نہیں ہوواں گی پر مڑ میں آپنی بے شکلی وچ موجود رہواں گی۔" (498)

ایتھوں اوس دا لگاؤ تے چاہت باگاں تے امن واسطے ظاہر ہوندی اے۔

عذرا وقار دا ناول تکنیکی لحاظ نال بڑے سوہنے ڈھنگ نال اساریا گیا اے۔ ناول وچ اک تسلسل
اے۔ قاری دی دلچسپی قائم رہندی اے۔ لکھارن دے خیالاں توں پتہ چلدا اے کہ اوہ کنی علم دوست تے
ودوان اے۔ ہر موضوع تے اوس کھل کے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ناول وچ حیاتی دیاں حقیقتاں بیان
کیتیاں نیں۔ 'اشفاق احمد' دے رنگ وچ وعظ و نصیحت کیتی اے۔ ناول دی زبان صاف ستھری تے لاہور دی
بولی اے۔ پورے ناول وچ ناول دے مرکزی کردار دا ناں نہیں دسیا گیا۔

ایس دور وچ ارشد چہال ہوراں دا ناول 'چیڑ ھاں دی چھاں' افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول 'پندھ' دلشاد کلانچوی ہوراں دا ناول 'سارے سگن سہاگڑے' راہی گبول دا ناول 'بھاگ سہاگ' تے کونج، اقبال بانو دا ناول 'سانول موڑ مہاراں'، اقبال حسن بھپلا دا ناول 'مہر' رہ مانی کجھ دے ناول نیں۔ ایہہ ناول اپنے علاقے دی معاشرت دی عکاسی وی کردے نیں۔ نذر حسین جانی دا 'نجان'، سجاد حیدر دا چنتر باغ، احسان باجوہ دا لھورنگی سویر، سردار خان دا پکی سڑک، زاہد حسن دا عشق لتاڑے آدمی، ستار طارق دا سیر پکا دل، میر تنہا یوسفی دا تریہ الیاس گھمن دا پرانا پنڈ تے مٹی واجاں ماردی اک طرح دے رنگ ڈھنگ دے ناول نیں جیہڑے وسیب وی دس پاندے نیں۔ سجاد حیدر دا ناول چنتر باغ وسیب توں علاوہ اک عصر دی جانکاری وی دیندا اے۔ ایس دور وچ فرزند علی دے دو ناول، اک چونڈی لون دی تے بھکھل اک طرح دے پرولتاری ناول نیں۔ جیہڑے نیویاں دے حوالے نال لکھے گئے نیں۔ صابر رضا دا ناول دوروارڈے لوک تے میر تنہا یوسفی دا ناول اک سمندر پار رہن والیاں دی معاشرت دی دس پاندے نیں۔ ملدی جلدی سوچ تحت اسارے گئے ناول نیں۔ ارشد چہال دا ناول 'کوکن بیر' تے علی اختر دا ناول وتھاں سنگنے گیرے دو رجحاناں دی عکاسی کردے نیں۔ کوکن بیر وچ شہری تے پنڈ دوویں رجحاناں دی عکاسی کردے نیں۔ وتھاں سنگنے گیرے، ہائی کلاس تے لوئر کلاس دوواں دیاں تصویراں الیکدا اے۔ ایہہ ساڈی معاشرت دے بہت سارے پہلو وکھاندے نیں۔ منشا یاد دا ناول ٹانواں ٹانواں تارا بھی دو معاشرتی رجحاناں دی عکس بندی کردا اے ایہہ اک ضخیم ناول اے۔ حسن شاہد دا ناول 'ڈارکل' انور چوہدری دا ناول ساتگا، تے فخر زمان دا ناول کمذات، سیاسی رنگ دے نال نال بھیلی کلاس دی نمائندگی کردے نے۔ میر تنہا یوسفی دا ناول کھدو، تے احمد سلیم دا ناول تتلیاں تے ٹینک، اتہا سک ناول نے تتلیاں تے ٹینک اک نگر لکھت نیں اے۔ کھدو، اک خوبصورت تکنیک تے اساریا ناول اے۔ پاکستانی پنجابی ناول بہت کم تاریخی حوالے نال تخلیق ہوئے۔ اے اک سوہنی تے سلکھنی دنیا دے اتہاس دی کہانی دسدا اے۔ جمیل پال دا ناولٹ عذاب دن عذاب راتاں، تے عذرا وقار دا ناول با گاں والے راہ بڑ ہیتاں نیں۔ الیاس گھمن دے دو ناول گہنڈ ے گل گلاوں تے چا چا چکری بالاں دے ناول نیں۔ ایس دور نوں پاکستانی پنجابی ناواں دا ابھرواں دور کہہ سکدے آں۔ ایس وچ چونتی (34) ناول تخلیق ہوئے۔ ایس ویلے وچ ون سونے رجحانات تے موضوعات وی متعارف ہوئے۔ ایس دور وچ سب توں زیادہ ناول تخلیق ہوئے۔ تے ناولاں دا گراف بلندتر ہو گیا اے۔

اتھا کیتے ناول 1947ء توں 2003ء تیکر

1. امرتا پریتم، پنجر، لپی اتار محمد امین طارق، لاہور: رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، 1993
2. امرتا پریتم، چک نمبر 36، لپی اتار اشرف سہیل، لاہور: پکھیرو پبلشرز، پوسٹ بکس نمبر 1966،8050
3. بلدیو سنگھ، لال بتی، لپی اتار شبنم اسحاق، لاہور: سانجھ پبلشرز 2006ء
4. پیارا سنگھ داتا، لہورنگی دھرتی، لپی اتار جمیل پال، رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، 1995ء
5. جیسر بھلر، آلے بھولے دہال ناول، لپی انتر/ اشرف سہیل، لاہور: پنجاب ادبی بورڈ، 1999ء
6. رام سروپ انکھی، زخمی اتیت، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 1999ء
7. دلیپ کور ٹوانہ، زمین ہیٹھے اسمان، لپی اتار نور چراغ، لاہور، سچیت کتاب گھر چوک گنگارام، س۔ن۔م۔
8. کرتار سنگھ دگل، حال مریداں دا، اتھا گور بخش سنگھ، واشنگٹن ڈی۔سی، منظور اعجاز ہیریٹیج فاؤنڈیشن، 1998ء
9. گوردیال سنگھ، ادھ چانی رات، لپی اتار آصف محمود، لاہور: سچیت گھر چوک گنگارام، س۔ن۔م
10. گوردیال سنگھ، مڑھی دا دیوا، لاہور: سچیت کتاب گھر چوک گنگارام، 1997ء
11. موہن سنگھ، پینگ، لپی اتار شفیق رشید، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2006ء
12. نانک سنگھ، فولادی پھل، اتھا لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1968ء
13. نانک سنگھ، نا ستک نا ستک، اتھا خالد راماں، واشنگٹن ڈی سی، فارق احمد/ رش پال سنگھ ہیریٹیج، 1988ء
14. نانک سنگھ، چٹا لہو، لپی اتار محمد تنویر، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، (اپنا اکیڈمی آف پنجاب، پنجابی ہیری ٹیج واشنگٹن)، 1999ء

1947ء توں 2003ء تیکر ترجمائے ناول

1. افضل حسین رندھاوا، اٹھ گنج، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، لارنس روڈ، 1986ء
2. افضل حسین رندھاوا، پہلوں وِس وِتی گئی موت دا روزنامچہ، لاہور: پنجابی بورڈ، آؤٹ فال روڈ، 1992ء
3. افضل حسین رندھاوا، بڈھا جو عشقیا کہانیاں پڑھدا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، بلال گنج، 1999ء
4. اعجاز احمد جوزی، جواری، لاہور: رویل پبلی کیشنز، س۔ن۔م
5. جمیل احمد پال، بڈھا تے سمندر، لاہور، اک رویل کتاب، کتاب ترنجن، ٹیمپل روڈ، 1994ء
6. جمیلہ (پنجابی ترجمہ)، چنگیز آئتماتوف، لاہور: پروگریس پبلشرز، 1978ء
7. دلشاد کلانچوی، بتو بیزاری، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، 1977ء
8. دلشاد کلانچوی، قصہ تے پڑ قصہ، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، 1978ء
9. سجاد حیدر پرویز، عشق تے صرتیج الوکھڑے، ملتان سرائیکی ادبی تحریک، 1985ء

پاکستانی پنجابی ناول 2003ء توں 2006ء تیکر

.1 توں کہ میں

فخر زمان، لاہور، کلاسیک دی مال، 2005ء

فخر زمان دے ناول "توں کہ میں" نے پہلے ناولاں دی چھاپ واضح اے۔ ایہہ اک علامتی ناول اے ایس ناول دی Theme وی پہلے ناولاں ورگی اے۔ ایس وچ وطن واسطے خیر، دوستی، امن، شانتی تے محبت دے جذبے تے اوہناں دی جت دسی گئی اے۔

.2 کالا چانن

میر تنہا یوسفی، لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2005ء

میر تنہا یوسفی ہوراں دا ایہہ ضخیم ناول 726 صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایہہ دو صدیاں دے اتہاس تے روشنی پاندا اے۔ ایس وچ پنجاب دے اہم واقعات بیان کیتے ہوئے نیں۔ ایہہ اک اتہاسک ناول اے۔ مغربی پنجاب ولوں چھپن والا سب توں وڈا ناول اے۔

.3 دریابرد

نذیر کھوت، کراچی، وراثت پبلی کیشنز، 2006ء

دریابرد وی اک بھارا ناول اے۔ ایہہ اک نظریاتی لکھت اے۔ ایس وچ ون سونے موضوعاں تے جھات پائی۔ قلم کار نے اک انقلابی سوچ رکھدا اے۔ اوہ معاشی تے فکری انقلاب لیانا چاہندا اے۔ ناول وچ Globalization دے حوالے نال وی گل کردا اے۔ ایہہ اک مزاحمتی ناول اے۔

.4 پھوگ

کاشف بلوچ، ملتان کتاب نگر، حسن آرکیڈ، س۔ن۔م

پھوگ اک پودے داناں جیہڑا روہی وچ اگ دا اے۔ ایہہ ناول سرائیکی بول وچ تخلیق ہویا اے۔ ایہہ اک وسیبی ناول اے۔ ایس دا چھپن ورہا درج نئیں۔

حوالے

1. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقا، لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء، ص-235
2. 81۔ شہباز حسین سید، جوشوا فضل الدین دے ناول، مقالہ ایم۔ اے، لاہور: اورئینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 1973ء، ص۔-82
3. جوشوا فضل الدین، بر کتے، لاہور: پنجابی دربار پبلیشنگ ہاؤس، 1953ء، ص-5
4. ایضاً، ص-4
5. ایضاً، ص-25
6. ایضاً، ص-29
7. ایضاً، ص-38
8. اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1934ء، ص-101
9. شہباز ملک، ڈاکٹر، کوین، لاہور: تاج بکڈ پو، 1995ء، ص-217
10. فرخندہ لودھی، آزادی مگروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص-96
11. عبد المجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء، ص-18
12. ایضاً، ص33
13. ایضاً، ص34
14. لعلاں دی پنڈ، ص-205
15. پنجابی ادب دا ارتقا، ص-145
16. کوین، ص-218
17. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-198
18. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص-214
19. کھوج، لاہور: جلد 11 م، جولائی دسمبر 1998ء، ص-53
20. رفیق احمد ٹھیڈا۔ اک تجزیہ، لاہور، لہراں جلد 21 شمارہ 1985ء، ص-11
21. فضل احسن رندھاوا، دیوا تے دریا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء، 1996ء، ص-14
22. ایضاً، ص-15
23. ایضاً، ص-23

24. دیوا تے دریا،ص-79
25. ایضاً،ص-103
26. ایضاً،ص-115
27. ایضاً،ص-126
28. ایضاً،فلیپ
29. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-148
30. آزادی مگروں پنجابی ناول،ص-200
31. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ،رام گلی نمبر 1 ، 1969ء،ص34
32. ایضاً،ص295
33. ایضاً،ص22
34. ایضاً،ص23
35. ایضاً،ص5
36. غلام یعقوب انور،'سانجھ'، امروز نامہ، لاہور: 1971ء،ص4
37. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-156
38. کوریز،ص-219
39. آزادی مگروں پنجابی ناول،ص202
40. ظفر لاشاری، نازو، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء،ص-28
41. ایضاً،ص-118
42. ایضاً،ص-171
43. ایضاً،ص-365
44. ایضاً،ص-368
45. سجاد پرویز، سرائیکی ناول (سرائیکی ادبی تحریک پاکستان میں)، ملتان: بیلی کیمشنز، 1984ء،ص-30
46. دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1984ء،ص-148
47. آزادی مگروں پنجابی ناول،ص-205
48. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-177
49. محمد باقر، جنمو، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1971ء،ص-3

50. ہٹھو، ص-4

51. ایضاً،ص-38

52. ایضاً،ص64-65

53. ایضاً،ص-78

54. ایضاً،ص-84

55. ایضاً،ص-86

56. ایضاً،ص-157

57. ایضاً،ص-164

58. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-158

59. عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے۔ون پبلشرز، 1989ء،ص-455

60. کوئیڑ،ص-221

61. سعید بھٹا،مرتب: سانجھ سرت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء،ص-232

62. آزادی مگروں پنجابی ناول،ص-203

63. غلام حسین خان، گلو، ملتان: قسط وار رسالہ سرائیکی ادب، 1973ء،ص

64. ماخوذ، دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1984ء،ص167-169

65. ایضاً،ص-169

66. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور، ملتان: بزم ثقافت، 1995ء،ص-62

67. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ،ص-119

68. رفیع محمد احمد، کھیڈ مقدراں دی، لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1974ء،ص-303

69. ایضاً،

70. سانجھ سرت، ص152-153

71. اعجاز الحق، بگے پانی، لاہور، طارق پبلشرز، 1975ء،ص18

72. ایضاً،ص-27

73. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-188

74. آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء،ص-9

75. ایضاً،ص-12

76. دل اک دیوا، ص-21

77. ایضاً، ص-77

78. ایضاً، ص-48

79. پنجابی ادب دا ارتقا، ص-208

80. کویڑ، ص-222

81. سانجھ سرت، ص 153

82. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-208

83. فخر زمان، ست گواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975، ص-18

84. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan Educatin Ltd. Hound Mill, 1985, p9, 90

85. امین مغل، "ست گواچے لوک اک تنقیدی جائزہ"، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976، ص 82-81

86. ست گواچے لوک، ص 37

87. ایضاً، ص-39

88. ایضاً، ص-47

89. ایضاً، ص-78

90. ایضاً، ص-89

91. ایضاً، ص-104

92. ایضاً، ص-109

93. ایضاً، ص-119

94. سانجھ سرت، ص-159

95. پرم جیت سنگھ مشا، فخر زمان کو اپیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاشن، 1999، ص 37

96. پنجابی ادب دا ارتقا، ص-192

97. امین مغل، "ست گواچے لوک اک تنقیدی جائزہ"، ص-71

98. ست گواچے لوک، ص-190

99. ہربخش سنگھ، ڈاکٹر، ست گواچے لوک، لاہور، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، 1976، ص-300

100. رام لال ، گمشدہ نثر دی تلاش تے ست گواچے لوک، لاہور: ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص339-340

101. اشفاق سرور، گواچیا منکھ، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص48-49

102. سرفراز حسین قاضی ، پروفیسر، ست گواچے لوک اک تکھیڑ، لاہور: ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص194-195

103. ایضاً، ص201

104. ایضاً، ص205

105. ست گواچے لوک، ص-37

106. ست گواچے لوک اک تکھیڑ ، ص204-205

107. ایم۔ایس۔خوشدل چتر کار، ست گواچے لوک۔ کجھ وچار، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص50

108. ست گواچے لوک، ص-12

109. ست گواچے لوک۔ کجھ وچار، ص50

110. ایضاً، ص55

111. ایضاً، ص56

112. یوسف کامران، اخیر فخر زمان، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص 721

113. سلیم خان گمی، ست گواچے لوک، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص469

114. حسین شاہد، فخر زمان اک شہزادہ، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص275

115. کرنیل سنگھ تھند، فخر زمان بھارت وچ، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص281-282

116. راحت نسیم ملک، ست گواچے لوک، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص341

117. اختر حسین جعفری، ایم۔اے، پنجابی ادب اک علامتی ناول۔ست گواچے لوک، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص-131

118. اختر امان، فخر زمان تے پنجاب دے گواچے لوک، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص-106

119. عطر سنگھ، ڈاکٹر، ست گواچے لوک اک نظر، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص-317

120. فشایاد، ست گواچے لوک تے اک جھات، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص-626

121. حسین شاہد، ست گواچے لوک۔ کجھ وچار، لاہور، ماہنامہ پنجابی ادب کا سفر نامہ پنجابی نثر (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص264

122. خالدہ اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب اپارٹمنٹس، 1994، ص-285

123. گویڑ، ص-224

124. گرنیل سنگھ جھند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دہلی: آرسی پبلشرز، 2006، ص-

125. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-207

126. فرخندہ لودھی، پنجاب، پنجابی اور پنجابیت، لاہور: پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، 1986، ص-280

127. مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور: التحریر اردو بازار، 1976، ص-9

128. ایضاً، ص-49

129. ایضاً، ص-100

130. ایضاً، ص-110

131. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-218

132. برصغیر میں اردو ناول، ص-87

133. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976، ص-285

134. ایضاً، ص-359

135. ایضاً، ص-344

136. ایضاً، ص(ب)

137. پنجابی ادب دا ارتقاء، -203

138. احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976، ص-55

139. پنجابی ادب دا ارتقاء، -186

140. نادم عصری، اک اکھّی وچ پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976، ص-39

141. ایضاً، ص-88

142. ایضاً، ص-141

143. ایضاً، ص-153

144. ایضاً، ص-8

145. پنجابی ادب دا ارتقاء، -161

146. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-96

147. گویڑ، ص-223

148. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-233

149. سرائیکی اور اس کی نثر، ص-144

150. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001، ص152

151. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977، ص-5

152. ایضاً، ص-11

153. ایضاً، ص-17

154. ایضاً، ص-24

155. ایضاً، ص-42

156. ایضاً، ص-74

157. سانجھ سرت، ص-161

158. برصغیر میں اردو ناول، ص-85

159. اعزاز احمد آذر، سانجھاں، لاہور: 1977، ص-285

160. احمد سلیم/امجد علی، پنجاب، پنجابی، پنجابیت، لاہور: احمد پبلی کیشنز، 2003، ص-282

161. پرم جیت سنگھ مشا، فخر زمان گواچیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاش، 1999، ص 58-57

162. <u>Ban lifted after 18 years from Fakhar-uz-Zaman's four books, full</u> text of wrte petition, Islamabad: Pakistan Academy of letters, 1996, Pp31-32،

163. فخر زمان دے ناول، ص-92

164. غلام حسین سہیل، ماہیاں دی چھاں، گوجرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1978، ص-29

165. ایضاً، ص-68

166. ایضاً، ص-94

167. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-173

168. کویڑ، ص-228

169. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-211

170. احسان بٹالوی، کہانی اک اجڑدی، لاہور: پنجابی ادبی کونسل، 1978، ص (پ)

171. ایضاً، ص-3

172. کہانی اک اجڑدی، ص-52
173. ایضاً، ص (د۔ ذ)
174. ایضاً، ص 67-68
175. ایضاً، ص-104
176. کوڑ، ص-226
177. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-211
178. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-227
179. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ، ص 34-35
180. ایضاً، ص-92
181. ایضاً، ص-4
182. افضل حسین رندھاوا، دوآبہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء، ص-31
183. ایضاً، ص-153
184. ایضاً، ص-154
185. ایضاً، ص-175
186. ایضاً، ص-194
187. ایضاً، ص-170
188. ایضاً، ص-8
189. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-150
190. محمد اسماعیل احمدانی، پھولیاں، لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 1983ء، ص 23-24
191. ایضاً، ص-41
192. پنجابی نثر دا ارتقاء، ص-188
193. سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-232
194. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ملتان: پاکستان پبلیکیشنز، 1984ء، ص-31
195. ظفر لاشاری، پیاج، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء، ص-74
196. ایضاً، ص-253
197. ایضاً، ص-11

198 پہاج، ص-5

199 پنجابی ادب دا ارتقا، ص-185

200 شوکت مغل، سرائیکی فکشن تے ظفر لاشاری کو نئے لکھو ،ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2001، ص-282

201 طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، ملتان: ندیم شفیق پرنٹر، 1990، ص-277

202 سرائیکی اور اس کی نثر، ص-158

203 سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ص-35

204 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-230

205 فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984، ص 257

206 ایضاً، ص-257

207 ایضاً، ص-50

208 ایضاً، ص-11

209 ایضاً، ص-56

210 ایضاً، ص-58

211 ایضاً، ص-145

212 ایضاً، ص-257

213 ایضاً، ص-120

214. Mastering English Literature, p77

215 فخر زمان گواچیا منکھ، ص-67

216 فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984، ص-179

217 ایضاً، ص-93

218 پنجابی ادب دا ارتقا، ص-193

219 آزادی مگروں پنجابی ناول، ص 207-208

220 سائرہ یعقوب، فخر زمان دی ناول نگاری، مقالہ برائے ایم۔اے، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، 2002-2004، ص-58

221 کوریڑ، ص-232

222 نسرین بھٹی، جنگل، لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، 1984، ص-10

223 گھل، ص-33

224 ایضاً، ص-42

225 ایضاً، ص-45

226 ایضاً، ص-59

227 ایضاً، ص-105

228 ایضاً، ص-114

229 ایضاً، ص-7

230 ایضاً، ص-5

231 آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-212

232 کہکشاں ملک، چتر رنگی مورتی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء، ص-17

233 ایضاً، ص-32

234 ایضاً، ص-152

235 ایضاً، ص-81

236 پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-170

237 کویڑ، ص-230

238 آغا اشرف، سوچ سمندر/ رکا پتر تے ہوا (ناولٹ)، لاہور: خورشید بکڈ پو، 1985ء، ص-21

239 ایضاً، ص-35

240 سوچ سمندر/ مرلی تے موتیے دے پھل (ناولٹ)، ص-77

241 ایضاً، ص-88

242 ایضاً، ص-95

243 ایضاً، ص-99

244 سوچ سمندر/ جیب کترا (ناولٹ)، ص-119

245 ایضاً، ص-155

246 ایضاً، ص-156

247 ایضاً، ص-157

248 افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری کچھوک، 1985ء، ص-17

249 سورج گرہن، ص-11

250 ایضاً، ص-132

251 ایضاً، ص-146

252 ایضاً، ص-254

253 ایضاً، ص-14

254 فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986، ص-59

255 ایضاً، ص-202

256 ایضاً، ص-215

257 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص239

258 تائی، ص-5

259 فخر زمان، بے وطنا، لاہور: نگارشات، 1987، ص-10

260 ایضاً، ص-18

261 ایضاً، ص-38

262 ایضاً، ص-48

263 ایضاً، ص51-52

264 نرل جیت کور، فخر زمان دے ناول بے وطنا دی گلپ ودھی، مقالہ برائے ایم فل، ان چھپا، ملوک دہلی یونیورسٹی، 1988-89، ص-62

265 فخر زمان کوادیبا منکھ، ص-84

266 بے وطنا، ص-159

267 فخر زمان کوادیبا منکھ، ص-79

268 برصغیر میں اردو ناول، ص-282

269 فخر زمان، بے وطنا، ستار طاہر / چند باتیں، لاہور: کلاسیک، 1993، ص-7

270 کیسر سنگھ کیسر، ڈاکٹر، پنجابی ناول دا فخر: پرم جیت سنگھ مشاہ، فخر زمان کوادیبا منکھ، امرتسر، لوک سا ہت پرکاش، 1999، ص-77

271 پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-194

272 فخر زمان دے ناول، ص-302

273 محمد اسماعیل احمدانی، امر کہانی، جام پور: سرائیکی پبلیکیشنز، 1988ء، ص-56

274 پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-191

275 سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-152

276 صفیہ صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء، ص-31

277 ایضاً، ص25-26

278 ایضاً، ص-57

279 ایضاً، ص-91

280 فیاض حسین ناصر زیدی، سانول، ڈیرہ غازیخان: سرائیکی ادبی اکیڈمی، 1989ء، ص-30

281 ایضاً، ص-41

282 ایضاً، ص-175

283 ایضاً، ص-339

284 سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص152-153

285 سانول، ص-6

286 غلام حسین راہی گبول، سانول، فیاض حسین ناصر فریدی، ڈیرہ غازیخان، سانول سرائیکی ادبی اکیڈمی، 1989ء، ص-10

287 سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور (1976-1995)، ص-62

288 سلیم خاں گمی، ریت تے ریتا، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1990ء، ص-13

289 ایضاً، ص-31

290 ایضاً، ص-54

291 ایضاً، ص-III

292 ایضاً، ص-139

293 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-218

294 بابو جاوید گرجاکھی، رلدے ہیرے، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1990ء، نکہ بند

295 ایضاً، ص-11

296 ارشد چہال، چیٹر حال دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء، ص-145

297 ایضاً، ص-175

298 چیتر حاں دی چھاں، ص-402

299 پنجابی زبان وادب دی مختصر تاریخ، ص-247

300 چیتر حاں دی چھاں، ص-413

301 ایضاً، ص-408

302 ایضاً، ص(فلیپ)

303 ایضاً، ص(فلیپ)

304 ایضاً، ص(فلیپ)

305 دلشاد کلانچوی، سارے سکّن سہاگڑے، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 1991ء، ص-22

306 ایضاً، ص-42

307 ایضاً، ص-303

308 ایضاً، ص-9

309 نذر حسین جانی، سجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء، ص-15

310 ایضاً، ص-62

311 ایضاً، ص-248

312 سجاد حیدر، چیتر باغ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء، ص-44

313 ایضاً، ص-174

314 ایضاً، ص-300

315 ایضاً، ص-327

316 محمد آصف/ پیلی گل، چیتر باغ، سجاد حیدر، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء، ص-5

317 سانجھ سرت، ص-237

318 پنجابی ادب دا ارتقا، ص-213

319. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993, p-248

320 احسان باجوہ، ایہو رنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص-57

321 ایضاً، ص-118

322 شریف کنجاہی/ وارث شاہ دا پنجاب، چونواں پنجابی ادب، لاہور: تاج بک ڈپو، س۔ن، ص-37

323 لہورنگی سویر، ص-365

324 ایضاً، ص-365

325 ایضاً، ص-7

326 صابر رضا، دور دراڈے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1996ء، ص-40

327 ایضاً، ص-42

328 ایضاً، ص-136

329 ایضاً، ص-66

330 دور دراڈے لوک، ص-40

331 ایضاً، ص-16

332 ایضاً، ص-14

333 پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-214

334 راہی گبول، بھاگ سہاگ، رحیم یار خاں: سرائیکی ادب ادارہ جھوک شریف، 1994ء، ص-24

335 ایضاً، ص-34

336 ایضاً، ص-191

337 الیاس گھمن، پیر تا پنڈ، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء، ص-7

338 ایضاً، ص-22

339 ایضاً، ص-30

340 پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-214

341 الیاس گھمن، مٹی واجاں ماری دی، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء، ص-58

342 ایضاً، ص-84

343 فرزند علی، اک چونڈی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء، ص-45

344 ایضاً، ص-51-52

345 ایضاً، ص-42

346 ایضاً، ص-327-328

347 ایضاً، ص-147

348 ایضاً، ص-328

349 اک چونڈی لون دی، ص-7

350 احمد سلیم، تتلیاں تے ٹینک، لاہور: الاکونیشن پبلی کیشنز، 1994، ص-33

351 ایضاً، ص-36

352 ایضاً، ص-41

353 ایضاً، ص-62

354 ایضاً، ص-88

355 ایضاً، ص-93

356 پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقا، ص-287

357 تتلیاں تے ٹینک، ص-62

358 بابو جاوید گرجاکھی، اپنی وتی، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1995، ص-12

359 ایضاً، ص-58

360 ایضاً، ص-71

361 ایضاً، ص-94

362 پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقا، ص-216

363 اپنی وتی، ص-5

364 پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقا، ص-250

365 حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1995، ص22-23

366 ایضاً، ص-33

367 ایضاً، ص-35

368 ایضاً، ص-43

369 ایضاً، ص-142

370 ایضاً، ص-299

371 حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1995، ص309

372 ایضاً، ص-323

373 ایضاً، ص(فلیپ)

374 پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقا، ص-215

375 پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ، ص-253

376 سردار خاں، پروفیسر، پکی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-330

377 ایضاً، ص-335

378 ایضاً، ص-5

379 پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-217

380 فرزند علی، جھجھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-7

381 ایضاً، ص-17

382 ایضاً، ص-19

383 ایضاً، ص-88

384 ایضاً، ص-128

385 ایضاً، ص-168

386 پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-177

387 جھجھل، ص-338

388 فخر زمان، کمدات، لاہور: نگارشات، 1996ء، ص-7

389 فخر زمان دے ناول، ص-359

390 ایضاً، ص-9

391 ایضاً، ص-10

392 ایضاً، ص15-14

393 ایضاً، ص-20

394 ایضاً، ص-24

395 ایضاً، ص41-40

396 ایضاً، ص-49

397 ایضاً، ص-53

398 ایضاً، ص-54

399 پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ، ص-195

400 کمدات، ص-79

401 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ،ص-231

402 کمدات،ص-99

403 ایضاً،ص-120

404 ایضاً،ص-140

405 ایضاً،ص-140

406 فخر زمان دے ناول،ص-359

407 غفور شاہ قاسم،پاکستانی ادب کی شناخت کی نصف صدی،روالپنڈی،ریز پبلی کیشنز،2006،ص445

408 نشایاد،ناتواں ناتواں تار،اسلام آباد:دوست پبلیکیشنز،1997،ص-6

409 ایضاً،ص-283

410 ایضاً،ص-6

411 پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء،،ص-216

412 ایضاً،ص-228

413 سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ،ص-153

414 جمیل احمد پال،عذاب دن عذاب راتاں،لاہور:ادارہ پنجابی زبان و ثقافت،1999،ص-7

415 ایضاً،ص-9

416 ایضاً،ص-13

417 ایضاً،ص-30

418 ایضاً،ص-34

419 ایضاً،ص-44

420 ایضاً،ص-45

421 ایضاً،ص-46

422 ایضاً،ص-80

423 میر تنہا یوسفی،ترینجہ،لاہور:ادارہ زبان و ثقافت،1999،ص-27

424 ایضاً،ص-60

425 ایضاً،ص-104

426 زاہد حسین،عشق لتاڑے آدمی،لاہور:ادارہ پنجابی زبان و ثقافت،1999،ص-38

427 عشق لتاڑے آدمی،ص-40
428 ایضاً،ص-72
429 ایضاً،ص-81
430 ایضاً،ص-81
431 ایضاً،ص-104
432 ایضاً،ص-107
433. Shafqat Tanveer Mirza, Daily Dawn, Lahore: Saturday June, 1999.
434 ستار طاہر، میر یکاول، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 2000ء،ص-13
435 ایضاً،ص-29
436 ایضاً،ص155-156
437 ایضاً،ص-158
438 جمشید کانجوی، جھوکاں تھیسن آبادول، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء،ص12-13
439 ایضاً،ص-39
440 ایضاً،ص-199
441 جمشید کانجوی، جھوکاں تھیسن آبادول، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء،ص9
442 انور چوہدری، ساتھا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء،ص-7
443 ایضاً،ص-10
444 ایضاً،ص-19
445 ایضاً،ص-20
446 ایضاً،ص-109
447 ایضاً،ص-136
448 میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2000ء،ص-1
449 ایضاً،ص-24
450 ایضاً،ص-23
451 ایضاً،ص-39

452 اک سمندر پار، ص-106

453 ایضاً، ص ودھیا ناول (دیباچہ)

454 علی اختر، وقتاں سٹے کیرے، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2001، ص-9

455 ایضاً، ص-57

456 ایضاً، ص-161

457 ایضاً، ص-293-294

458 ایضاً، ص-296

459 ایضاً، ص(فلیپ)

460 افضل احسن رندھاوا، پندھ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 2001، ص-96

461 ایضاً، ص-164

462 ایضاً، ص-173

463 ایضاً، ص-175

464 ایضاً، ص-5

465 ایضاً، ص-178

466 ایضاً، ص(فلیپ)

467 عاشق رحیل، "کتاب ویروا"، لہراں، شمارہ 3 مارچ 2003، ص

468 میر تنہا یوسفی، کھدو، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 2000، ص7-8

469 ایضاً، ص-12

470 ایضاً، ص-19

471 ایضاً، ص-24

472 ایضاً، ص-34

473 ایضاً، ص-36

474 ایضاً، ص-46

475 ایضاً، ص-143

476 ایضاً، ص مکھ بند

477 ایضاً، ص-130

478 ارشد چہال، کوکن پیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء، ص-65

479 ایضاً، ص-78

480 ایضاً، ص-132

481 اقبال حسن بھپلا، میرو، ملتان: شوکت بھپلا ادبی اکیڈمی، 2002ء، ص-9

482 ایضاً، ص-85

483 رفعی گبول، کونج، ملتان: اختر پبلشرز، 2002ء، ص-9

484 ایضاً، ص-121

485 ایضاً، موہری اکھر

486 الیاس گھمن، گینڈے گل گاوں، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت 2003ء، دیباچہ

487. Martin Gray, Dictionary Literary Terms, New york: York Hand Books, (d.n), p-114

488 گینڈے گل گاوے، دیباچہ

489 ایضاً، ص-56

490 ایضاً، ص-دیباچہ

491 الیاس گھمن، چاچا چکری، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت 2003ء، دیباچہ

492 ایضاً، ص86

493 ایضاً، ص-215

494 ایضاً، ص-دیباچہ

495 عذرا وقار، پاگاں والے راہ، لاہور: پنجیت کتاب گھر، 2003ء، ص-7

496 ایضاً، ص-36

497 ایضاً، ص-84

498 ایضاً، ص-215

چوتھا باب

پاکستانی پنجابی ناول دا موضوعاتی مطالعہ تے رجحانات

(1) معاشرتی ناول

(2) رومانی ناول

(3) علامتی ناول

(4) ویہبی ناول

(5) نفسیاتی ناول

(6) پرولتاری ناول

(7) خیالاں دے ناول

(8) سیاسی ناول

(9) اخلاقی ناول

(10) سنسنی ناول

(11) واقعاتی ناول

(12) خطاں ذریعے ناول

(13) عصری ناول

(14) مذہبی ناول

(15) تاریخی ناول

(16) مقصدی ناول

(17) جاسوسی ناول

چوتھا باب

پاکستانی پنجابی ناول دا موضوعاتی مطالعہ تے رجحانات

پاکستانی پنجابی ناول دا دورویہویں صدی دا زمانہ بن دا اے ۔ ساڈے واسطے اوہناں رجحاناں تے تحریکاں وا جاننا ات ضروری اے ۔جیہڑیاں اوس وقت دنیا دے مختلف ادباں تے اثر انداز ہورہیاسی ۔

اگر اسی دنیا دے مختلف ادباں دے پچھوکڑ تے نظر دوڑائیے تے سولویں تے ستارویں صدی دیاں لکھتاں زیادہ تر پرانے یونانی تے روسی کلاسیک ادب ورگیاں سی ۔فرانس دے انقلاب توں بعد 1850ء وچ رومانی لکھتاں نے کلاسیکی لکھتاں دی تھاں لے لئی ۔کلاسیکی ادب تخلیق کرن والے ادیب جذبات تے گھٹ زور دیندے سی ۔اوہ عقل دے پیانے ہر شےنوں پرکھدے سی ۔اوہناں دا موضوع اک خاص Class ہوندی سی ۔فہم تے ادارک نوں خاص اہمیت حاصل سی ۔رومانی مصنف دا نقطہ نظر اوہناں دے مقابلے وچ بالکل مختلف سی ۔ اوہ عام شیواں تے غور کردے سی ۔ایس تحریک دا اثر یورپ دے سارے ادبیاں تے ہویا۔ لوکائی دے حقوق دا احساس وی انقلاب فرانس توں بعد ای پیدا ہویا ۔وطن نال محبت دا جذبہ وی ایس دور وچ ابھریا ۔اس طرح وطن پرستی دی تحریک نے جنم لیا۔

رومانی تحریک تے اصل رنگ گوئٹے دی تحریرتو چڑھیا۔ایس جرمن لکھاری دی لکھت 'Faust' نے لوکاں نوں بڑا متاثر کیتا ۔ایہہ لکھت اخلاقی قدراں دے حوالے نال تخلیق ہوئی سی ۔دنیا دے ادیب اوس ویلے جرمنی دی رومانی تحریک توں بہت متاثر ہوئے سر والٹر سکاٹ جہدا تعلق سکاٹ لینڈ نال سی اوہ وی جدید جرمن ادب توں متاثر ہویا سی ۔رومانیت تے رومانی تحریکاں وچ بڑی وسعت اے ۔رومانی لکھاری سیاسی تے سماجی واقعات توں بہت متاثر ہوئے ۔رومانی رجحان دے لکھاریاں نوں تنقید دا سامنا کرنا پیا۔اوہناں بارے کہیا گیا کہ اوہ صرف جذباتیت توں کم لیندے نیں عام لوکائی نوں تخلیق دے ویلے نال پیش کردے نیں ۔

فیر اک ہور School of Thought پیدا ہو گیا۔ ایہہ اوہ لکھاری سی جیہڑے حقیقت نگار کہلاندے سی ۔اے تحریک حقیقت نگاری Realism دے حوالے نال زور پھڑ دی اے ۔حقیقت نگاری دا رجحان رکھن والے لکھاری کہندے سی کہ لوکائی جس طرح اے اوس نوں اوس طرح ای پیش کیتا جائے ۔اوس دور وچ ساریاں زباناں دے لکھاریاں تے ایس نویں رجحان نوں قبول کیتا ۔پروفیسر سعید مسعود ہاشمی اپنے مضمون وچ لکھدے نیں :۔

"فرانس اور روس نے بھی حقیقت پسند ناول میں بڑے اضافے کئے۔ فرانس میں بالزاک
مولپساں اور زولا نے حقیقت پسندانہ اور صحیح زندگی کی تصویریں کھینچیں۔ اسی طرح جس طرح
ایک خاص کیمرہ تصویریں لے سکتا ہے۔ انہوں نے اپنے ناول کے ہیروں کے عیب اور
وچھائیاں سب کچھ بیان کئے۔ ان کے مزاج کے نقائص اور طبعی برائیوں کو واضح طور پر
آشکار کیا اس کے برخلاف روس میں حقیقت پسند ناول میں مصنفین نے بالواسطہ اپنے ان
خیالات کا اظہار کیا۔ جو وہ بلاواسطہ اور واضح طور پر نہیں کر سکتے کیونکہ وہاں پریس کی آزادی
نہیں تھی۔" (1)

اس طرح ناول لوکائی دے زیادہ نیڑے آ گیا۔ اوس زمانے وچ وکٹوریہ دے دور ویلے چارلس ڈکنز نے سماج دے استحصالی طبقے تے قلم چکیا۔ اس توں بعد بہت سارے مکاتیب فکر نے ناولاں نے ہور ادبی لکھتاں تے اثر کیتا۔ ایہناں وچ Communist ،Marxist ،Impressionists، Symbolist تے Dadist۔

صنف ادب وچ ناول نوں بڑی خاص اہمیت حاصل اے۔ ادب دیاں تحریکاں تے ناول تے وی گوڑھا اثر وکھایا۔ ناول بنیادی طور تے مغربی دی پیداوار سمجھایا جاندا اے۔ ایہناں مغربی تحریکاں تے مشرقی ناول نے وی گوڑھا اثر کیتا۔ اردو ناول کاراں وچ وی اوہ رجحانات پیدا ہوئے جیہڑے مغربی ناولاں وچ سی۔ اردو ناول توں علاوہ بنگلہ، ہندی، گجراتی تے مرہٹی ہر زبان تے انگریزی ناول دے رجحانات نے اثر کیتا۔

پنجابی ادب تے دو زباناں دے ناولاں دا اثر ہو سکدا سی۔ انگریزی ادب دیاں تحریکاں تے رجحانات نے اردو تے پنجابی دوناں زباناں دے ناولاں تے اثر کیتا۔ اردو ناولاں نے بھی پنجابی ناولاں تے Direct اثر کیتا۔ اونیویں صدی دے شروع وچ اردو ناول اصلاحی، مقصدی، معاشرتی لکھدا سی۔ ایہناں ناولاں تے سرسید احمد خاں دی تحریکاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ شرر تے سرشار دے ناول عصری اتہاسک تے معاشرتی سی پر حقیقت نگاری توں دور سی۔ انیویں صدی دے اخیر وچ مرزا رسوا دا ناول امراؤ جان ادا حقیقت نگاری دی تحریک دے تحت تخلیق ہویا۔ اس ناول وچ نفسیاتی پکھ وی سی۔ ویہویں صدی دے ناول رومانی تحریکاں توں متاثر ہو کے تخلیق ہوئے۔ ڈاکٹر اشرف ایس دا تجزیہ اس طرح کردے نیں:۔

"یورپ میں رومانی تحریکیں کلاسکیت کی میانہ روی اور عقلیت کے ردعمل کے طور پر وجود آئی

سی۔ اردو وچ وی رومانیت سرسید احمد خاں دی افادیت پسندی، خشک مزاج اور عقلیت کے
جوابی رجحان کی شکل میں نمودار ہوئی۔" (2)

رومانی تحریک نے ادب دے لکھاریاں دا مزاج بدل دتا۔ اردو ادب اختر شیرانی جوش، نیاز فتح پوری یلدرم، گورکھ پوری، مولانا آزاد تے سجاد انصاری وغیرہ دیاں لکھتاں رومانوی ادب کہلاوندیاں نیں۔ مجنوں گورکھ پوری تے نیاز فتح پوری سرکڈھویں رومانی تخلیق کار نیں۔ ایہناں لکھاریاں تے فرسودہ لکھتاں دے خلاف بغاوت کیتی۔ پہلی جنگ عظیم توں بعد مزدور، کسان تحریکاں ملک دے منظر نامے، باہر دی دنیا نال تعلقات تے نویں تصورات نے اردو ناول تے اثر وکھایا۔ انقلاب روس تے روسی ادب دے زیر اثر اردو ناول حقیقت نگاری دے رجحان ہیٹھ تخلیق ہویا۔ اس قسم رجحانات دے ہیٹھ پریم چند نے اردو تے ہندی وچ ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں دیاں لکھتاں غیر ملکی سامراج تھلے دبے لوکاں دا احتجاج ظاہر کردیاں نیں۔ پریم چند دے اکثر ناول سماجی، اصلاح پسندی قوم پرستی تحریکاں دے زیر اثر تخلیق ہوئے۔

پریم چند توں بعد اردو ادب تے مارکسی تے اشتراکی ادب دے بدل چھا گئے۔ دوجے پاسیوں فرائڈ ڈی وچ لارنس تے جیمس جوائس ورگیاں نے اردو ادب تے اثر کیتا۔ ڈاڈازم دیاں تحریکاں نے وی لکھاریاں نوں متاثر کیتا۔ ویہویں صدی وچ ترقی پسند ادب دا رواج ہوگیا۔ ترقی پسند تحریک ہیٹھ لکھن والے پہلے پور دے لکھاریاں وچ سجاد ظہیر، عصمت اللہ چغتائی، کرشن چندر، عزیز احمد تے قاضی عبدالغفار سرکڈھویں ناں نے۔ کرشن چندر رپنڈو حیاتی دے حوالے نال ناول کاری کردے سی۔ اوہناں وی حقیقت نگاری توں کم لیا گیا۔ عبداللہ حسین دی وڈی تخلیق اداس نسلیں، دیہاتی تے شہری زندگی دی سائیکی دی دس پاندی اے۔ فرائڈ تے ڈی وچ لارنس دے رجحانات ہیٹھ عصمت چغتائی تے عزیز احمد نے ناول تخلیق کیتے۔ سیاسی تحریکاں نے وی ناول نگاری نے اثر کیتا۔ شوکت صدیقی، جیلانی بانو، انتظار حسین، انور سجاد، فخر زمان تے آغا سہیل نے سیاسی ناول تخلیق کیتے۔ ایس دور وچ نفسیاتی، احتجاجی، مزاحمتی ادب تخلیق ہویا۔ کدھرے کدھرے علامت نگاری دا رجحان وی وکھالی دیندا اے۔

جدید اردو ناول تے ریلزم، سرریلزم، آزاد تلازمہ خیال، شعور کی رو، امپریشن ازم، فلسفہ وجودیت، علامت نگاری تے تجریدیت دے رجحان موجود نیں۔ دنیا دا ہر ادیب حساس ہوندا اے۔ لوکائی نال اوہدا اک قلبی رشتہ ہوندا اے۔ ہر ادیب اپنے سماج دے حوالے نال گل کردا اے۔ اک انفرادی سوچ اگر بہت سارے

قلم کاراں دی سوچ بن جائے تے اوہ رجحان بن جاندا اے۔ اک زبان دا ادب دوسری زبان دے ادیب کولوں اوہوں اثر قبول کردا اے۔ جدوں اوہناں وچ جذبیاں دی سانجھ پیدا ہوندی اے۔ پروفیسر آل احمد سرورا پنی کتاب مجموعہ تنقیدات وچ لکھدے نیں:۔

"ناول کا موضوع انسانی رشتے ہیں۔ اس لئے اس میں حقیقت ایک مقررہ پہلے سے طے شدہ عقائد کے مجموعہ کی شکل میں نہیں بلکہ حقیقت کے اس تجربے کی شکل میں ہوتی ہے۔ جس کا ایک ارتقائی عمل ہے۔ اس لئے ناول پر کوئی نظریہ لادا توں ناول ناول نہیں رہتا۔" (3)

اسی پروفیسر آل احمد سرور ہوراں دی گل نال سہمت آں کوئی تحریک کوئی رجحان ہمیشہ نہیں رہندا۔

پنجابی ادب وچ نثر بڑی دیر بعد متعارف ہوئی۔ ناول اک جدید صنف نثر اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے کہ اسی ایس دا ناطہ قصے نال ملا دیندے آں۔ پر حق گل ایہہ وے کہ پنجابی ناول وی انگریزی تے اردو ادب دی ریس وچ لکھیا گیا۔ انگریزی نے اردو ناول دے رجحانات تے تحریکاں کولوں وی پنجابی ناول کار متاثر ہویا۔ کجھ مقامی رجحانات تے موضوع وی ایس دے کلاوے وچ آندے نیں۔

پنجابی ناول دے اتہاس تے گوہ کریئے تے ایہہ اوہویں صدی وچ پیدا ہویا۔ بھائی ویر سنگھ پہلے ناول کار دے طور تے ابھردے نیں۔ اوہناں دے ناول سر والٹر سکاٹ دیاں لکھتاں توں متاثر ہو کے تخلیق ہوئے۔ بھائی ویر سنگھ دے ناول رومانی، اتہاسک تے دھارمک نیں۔ اوہناں دے بعد دے ناول کاراں نے ایس School of Thought نوں اپنایا۔ ایس ویلے دے سارے ناول سکھ ازم دی تحریک پیٹھ آ سارے گئے۔

ویہویں صدی دے آغاز وچ ناول سماجک ہو گیا۔ نانک سنگھ ہوریں سرکڈھویں ناول کار سی۔ اوہناں دے ناول حقیقت نگاری دے رجحان پیٹھ آ سارے گئے اوہ پریم چند دیاں تحریراں توں متاثر سی۔ اوہ سماج نوں حقیقی رنگ وچ پیش کردے سی۔ اوہ معاشرے نوں تعصب دی عینک نال نہیں ویکھدے۔ میراں بخش منہاس دا ناول جٹ دی کرتوت، جوشوا فضل الدین دے ناول منڈے دا مل، پربھا تے برکتے اصلاحی تے مقصدی ناول نیں۔ ایہہ ناول اصلاحی تحریکاں دے زیر اثر تخلیق ہوئے لگدے نیں۔ ایس دور دے ناول کار گربخش سنگھ ہوراں دا ناول ان ویاہی ماں جدید سوچاں تے تحریکاں پیٹھ تخلیق ہویا۔ ایس ناول دی اپنی انفرادیت اے۔ ایہہ ناول سدھے پدھرے سی تے حقیقت نگاری دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔

1947 توں 1970 تیکر دے ناول معاشرتی وپیبی پنڈ ورتنل دی نمائندگی کردے نیں۔ عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول ٹھیڈا Sigmug Freud دی سوچ توں متاثر ہو کے اساریا گیا لگدا اے۔ ایس ناول تے رومانی تحریکاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ ایہہ سارے ناول حقیقت نگاری دے اثر ہیٹھ تخلیق ہوئے۔

1971 توں 1980 تیکر دا پنجابی ناول وچ معاشرتی رومانی ہون دے نال نال جدید رجحانات توں وی متاثر ہویا۔

Dadaism، Sigmud Freud، Realism تے Symbolim جیہے کجھ جدید رجحانات دا اثر وکھالی دیندا اے۔ فخر زمان دا پہلا ناول ستّ گواچے لوک ایس دور وچ تحریر ہویا۔ فخر زمان کافکا تے کامیو جیہے آفاقی لکھاریاں کولوں متاثر سی۔ کافکا جرمن لکھاری اے اوہ وی علامتی لکھتاں لکھدا سی۔ اوس دی مشہور لکھت Metaphosis اے۔ جس وچ اک شخص کیڑے دی شکل اختیار کر لیندا اے۔ مستنصر حسین تارڑ دا ناول پکھیرو وی اک علامتی لکھت اے۔

پنجابی ادب دے ناولاں وچ ہر دور دے ملے جلے رجحانات وکھالی دیندے نیں۔ کجھ لکھاری رومانی تحریکاں توں متاثر لگدے نیں۔ کجھ وجیب توں متاثر نیں۔ 1981 توں 1990 ء پنجابی ناول زیادہ تر حیاتی دے نیڑے محسوس ہوندا اے۔ ایس کر کے ایہہ حقیقت نگاری دے رجحانات ہیٹھ اساریا گیا۔ ایس دور وچ وی رومانی، معاشرتی، سماجی ناول تخلیق ہوئے۔ فخر زمان دا ناول بندی وان اک سیاسی تے علامتی ناول چھاپے چڑھیا۔ اوہناں دا اک ہور ناول بے وطنا اک علامتی تے وطن دوستی دی لکھت اے۔ ایہہ جدید رجحانات تحریر اساریا گیا۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول سورج گرہن A Novel by Letters اک وکھری قسم دی لکھت اے۔ ایہہ وی دنیا وچ پائے جانے والے ناول نگاری دے رجحانات توں متاثر ہو کے تخلیق ہویا۔ ایس دور وچ کجھ ناول ملکی ونڈ دے حوالے نال وی تخلیق ہوئے چکر رنگی مورتی، جھل تے رت تے ریتا قابل ذکر نیں۔

1991 توں 2003 ء وچ پنجابی ناول وچ بہت سارا وادھا ہویا۔ ایہہ دور پنجابی ناول دا اہم دور اے۔ پرانے رجحانات تے موضوعات دے نال نال نویں رجحانات وی پنجابی ناول وچ ننگرے۔ ایس دور وچ Marxism، Communism، Imperilism جیہے مکاتیب فکر نے پنجابی ناول کارنوں متاثر کیتا۔ Marxism دے تحت طبقاتی جدوجہد معاشری، سیاسی تے نظریاتی ہوندی اے۔ کسے وی معاشرے وچ

لوکائی نوں خاص اہمیت ہوندی اے ۔ مارکسزم دراصل بورژوا طبقے دے خلاف اک ردعمل سی ۔ Communism مکتب فکر دے لوک وی لوکائی نال جڑے ہوندے نیں۔اوہ استحصالی طبقے دی بہتری دے خواہ ہوندے نیں ۔ پنجابی ناول وی ایس سوچ توں متاثر وکھائی دیندا۔ ایس دور وچ پرولتاری ناول وی تخلیق ہویا۔فرزند علی ، دے ناول اک چونڈی لون دی بھکھل وچ وی ایس قسم دے رجحانات ملدے نیں۔ Imperlism دا اثر وی ساڈے ایس دور دے ناولاں وچ ملدا اے۔ڈاکٹر مبارک علی نے امپیریلزم دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:۔

"امپیریلزم کی اصطلاح میں ان معنوں میں استعمال کرنا چاہتا ہوں کہ اکثر نسل وقوم کے لوگ سیاسی ومعاشی طور پر طاقتور ہوں اور دوسری نسل یا قوم پر جو سیاسی ومعاشی طور پر کمزور ہوں ، اس پر غلبہ اور تسلط حاصل کریں ۔"(4)

ایس قسم دے استحصال دا اظہار ایس دور دے پنجابی ناولاں وچ ملدا اے ۔ حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' ایس دی چنگی مثال اے۔ایس دور دا ناول رومانی ، معاشرتی ، وسیبی سوچاں توں علاوہ ملکی حالات توں بڑا متاثر لگدا اے۔سیاست تے مارشل لا دا ذکر اکثر ناولاں وچ ملدا اے ۔ایس دور وچ سیاسی رنگ دے ناول تخلیق ہوئے۔ٹانواں ٹانواں تارا، ڈراکل تے سانگا وچ سیاسی رنگ اگھڑواں وکھائی دیندا اے۔فخر زمان دے اپنے Style دا علامتی ناول کمذات وی ایس دور وچ چھاپے چڑھیا میر تہامیونفی دے ناول تریہہ، اک سمندر پار تے کھدو وی قابل ذکر نیں۔کھدو اک خوبصورت اتہاسک لکھت۔ اوہناں لکھتاں وچ معاشرتی رنگ وی وکھائی دیندا اے۔اگر اسی گوہ کریئے تے پنجابی ناول ایس دور وچ اگے ودھدا نظر آندا اے۔پنجابی ناول ہور پنجابی بولیاں وچ ناول وی تخلیق ہوئے۔اوہناں دے رجحانات تے غور کریئے۔ تے سرائیکی ناول وسیبی ، معاشرتی ، اصلاحی تے رومانی نیں۔ایہناں دے لکھاریاں نے وی حقیقت نگاری کولوں کم لیا۔ایہناں ناول کاراں دے ناولاں وچ اصلاح دا جذبہ نمایاں نظر آندا اے ۔پوٹھوہاری بولی وچ ارشد چہال ہوراں دے دو ناول چیڑھاں دی چھاں تے کوکن بیر خوبصورت لکھتاں نیں۔ایہہ رومانی تے معاشرتی ناول نیں۔ اسی ڈاکٹر قمر رئیس ہوراں دے ایس خیال نال سہمت آں:۔

"ادبی تحریکیں اپنے رویے اور رجحان کے لحاظ سے تین طرح کی ہوتی ہیں ، اول ایسی تحریکیں جو زبان و بیان اسلوب دا اظہار یا پھر تکنیک میں تبدیلیوں اور تجربوں کو اپنا مطمع نظر بناتی ہیں دوم ایسی تحریکیں جو مخصوص نوعیت کے انفرادی تجربات اور ان کے تخلیقی اظہار پر

زور دیتی ہیں۔سوم ایسی تحریکیں جو جن کی اساس اجتماعی احساس وشعور اور ایک واضح فکری نظام پر ہوتی ہے۔اول الذکر دونوں قسم کی تحریکوں کے مقابلے میں آخر الذکر کا حلقہ اثر زیادہ وسیع ہے،اس کے سرچشمے زیادہ متنوع اسکی جڑیں زیادہ گہری اور تہذیب ومعاشرت کی سطح پر اس کے اثرات زیادہ نتیجہ خیز ہوتے ہیں۔''(5)

1.معاشرتی ناول

پاکستانی پنجابی ادب وچ معاشرتی ناولاں دی تعداد سب توں زیادہ اے۔معاشرتی ناول دا تعلق معاشرے نال ہوندا اے۔اردو انسائیکلوپیڈیا وچ معاشرہ دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:۔

''کثیر التعداد بنی نوع انسان کی وہ جماعتی زندگی جس میں ہر فرد کو رہنے سہنے اور اپنی ترقی حصول مقصد اور فلاح وبقا کے لئے دوسروں سے سابقہ پڑتا ہے اور جس ماحول سے کسی فرد بشر مفر نہیں۔معاشرہ کہلاتا ہے۔کیونکہ اسے اپنی ضرورت زندگی کے لئے دوسرے لوگوں یعنی معاشرہ سے وابستہ رہنا پڑتا ہے۔وہ کسی خاص گروہ کے کسی محدود مقصد کی ایجاد نہیں ہوتا۔بلکہ دنیا میں دور دراز علاقوں میں بسنے والے لوگوں کے باہمی روابط واختلاط اور تعلقات پر استوار ہوتا ہے چونکہ معاشرے کا ہر انسان کی زندگی پر گہرا اثر پڑتا ہے۔اس لئے ہر مذہب کے پیروکار اپنے اپنے مذاہب کی روشنی میں ہی اسکی ترقی اور استحکام کی بنیادیں استوار کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔تاکہ مذہبی حمایت اور رہبری کے ذریعے معاشرے میں ایک پاکیزہ اور پائیدار توازن پیدا ہو جائے۔اور وہ معاشرہ اپنے اندر رہنے والوں کے لئے پرسکون اور صحت مند ماحول پیدا کر سکے۔''(6)

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ معاشرتی ناول کجھ ایہہ نیں۔

i. برکتے

جوشوا فضل الدین دا ناول برکتے موضوعاتی لحاظ نال اک عام پنڈ وسودا ناول اے۔ایس ناول وچ رومانیت دا عنصر پایا جاندا اے۔برکتے تے ذیلدار دے پتر دا ورد امحبت وچ مبتلا ہونا فیر دوناں دا قول قرار کرنا۔ایس طرح کہانی وچ بڑھاؤ پیدا ہوندا اے۔ناول کار لکھدا اے:۔

''مدعا' ولاور' تے برکتے دوہاں دی پہلی جوانی تے عشق دی چڑھدی کلاسی جدوں ملدے قسماں سوگنداں وچ ای اپنے پیاراں پکا پئے کردے۔لوک بھانویں خیال کردے ہوئے پیر بتیرا اچھوک پھوک کے رکھدے پر عشق مشک تے اگ ایہناں نوں کون لکا سکدا اے۔''(7)

ناول وا انت Tragedy اے۔ دارے دا قتل ہو جانا۔ بر کتے دا نیم پاگل ہو جانا ایہہ اک المیہ ناول وی ہو سکدا اے۔ بر کتے پہلے صفحے تے ایس نوں Psychological Novelette کہیا اے یعنی نفسیاتی نکڑا ناول۔ ناول نفسیاتی ہے یا نئیں اسلم رانا ہوراں اپنے مقالے وچ اسطرح ویروا کیتا اے۔ اوہ Lionel Trilling دے مضمون دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''کہ فرائڈ توں بہت پہلاں مختلف لکھاریاں نے اوہناں لاشعوری، شعوری یاں جبلی تحریکاں نوں اپنے ادب دا موضوع بنایا سی جیہناں دی اک عملی تو جیہہ فرائڈ نے کیتی پھیر وی خاص طور تے نفسیاتی ادب تے نفسیاتی تنقید دا دور اودوں توں ای شروع ہوندا اے۔ جدوں فرائڈ تے اوہدے ساتھیاں دیاں تحقیقاں سامنے آ گئیاں۔ نفسیاتی ادب وچ اک کردار دے ظاہری تے خارجی عمل نوں پیش کیتا جاندا اے۔ پر ایہناں واقعیاں دی تہہ وچ ایہہ گل ہوندی اے کہ اوہدا رویہ جس طرح بدل دا اے اوہدے پچھے صرف واقعیاں یاں حالات دا ہتھ ای نہیں ہوندا سگوں اصل وچ اوہدی وجہ اوہدی ذہنی تے نفسیاتی کشمکش ہوندی اے۔ عام طور تے ایہہ کشمکش کرداراں یاں اوہدے نال ورتن والیاں نوں سمجھ وچ نہیں آوندی جیہدے توں الجھناں ہوروی ودھدیاں جاندیاں نیں۔'' (8)

برکتے وچ جیہڑی الجھن پیدا ہوندی اے اوہ اوہدے خاوند دے قتل ہون توں بعد پیدا ہوندی۔ جنگل وچ کلیاں رہن دی وجہ نال خوف زدہ ہو جاندی اے فیصلہ نئیں کر سکدی کہ سسرال جائے یاں میکے گھر جائے۔ فیر ایس اوکڑ ویلے دا اوہ یاد آنا قدرتی گل سی۔ ایہہ سارے حالات اوس نوں نیم پاگل کر دیندے نیں۔ ایہہ کردار وچ کجھ دیر وصرف ناول دے انت تے وکھائی دیندی۔ اوسطرح اک سدھ پدھرا ناول اے۔ جوشوا فضل الدین ہوراں ایس ناول نوں نفسیاتی ناول بنان دی کوشش کیتی اے۔ شہباز ملک ہوری گویڑ وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

> ''ناول بر کتے دا پلاٹ رواتی جیہا اے کوئی خاص کش مکش وی ناول وچ نہیں وکھائی گئی سوچاں دی سانجھ والی گل تے ٹھیک ہو سکدی اے پر ایس نوں نفسیاتی ناول نہیں آکھیا جا سکدا۔'' (9)

چونکہ ایس ناول وچ اک خاص علاقے دی وسو وکھائی گئی اے۔ لوکائی دی رہتل بہتل دے جھلکارے نظر آندے نیں۔ ایس کر کے ایس نوں معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

ii. ٹھیڈا

عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول ٹھیڈا اک اجیہا ناول اے جس دا موضوع اک کم عقل تے مرداں دی ستائی ہوئی کڑی اے۔ سارا ناول ایس کڑی شاہدہ دے اردگرد گھمدا اے۔ موضوع تلاش کرن واسطے ناول کار دا تجربہ تے مشاہدہ اوس دا ساتھ دیندا اے۔ عبدالمجید بھٹی ہوریں اک دوگلاں وچ لکھدے نیں:۔

''زمانے تے حیاتی نے جو کجھ دتا۔ اوہ افیض اے پئی میں جیہڑے چہرے نوں واچ مارناں۔ اوہ آپیاں کجھیاں پیڑاں تے ان متے چا لے لے کے سامنے آ کھلوندا اے۔ ایہدا ثبوت ایس ناول دے کردار نیں۔''(10)

ناول کار معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندا اے۔ ایس کر کے پہلے اک پڑھے لکھے گھرانے دی دھی نوں جنس زدہ قرار دین دی کوشش کردا اے۔ ایہدے وچ تھوڑا 'شاہدہ' دی نفسیاتی وجہ تلاش کردا اے۔ ایس وچ اوہ اوس دے پیو نوں ذمہ دار ٹھہراندا اے۔ ایتھے لکھاری دا شاہدہ دے منہ چوں ایہہ کہلواتا:۔

''میں جی وچ آکھیا۔ بھاویں گھے تے روٹی کھائیو۔ جتھوں وی لبھے۔ تے جو جی وی جی کرے''(11)

ایہہ پڑھ کے فرائڈ دی اوہ Theory لکھاری دے دماغ وچ لگدی اے جتھے اوہ دسدا اے کہ ہور بھوکاں دی طرح Sex وی اک بھوک اے۔ ایس Instict نوں وی اوہناں اہم سمجھدا جناں دوسری Insticts نوں جاندا اے۔ اسلم رانا ہوراں اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے وچ ایس ناول بارے لکھدا اے:۔

''ایہہ بھانویں اک سماجی ناول اے۔ زبان دی عام روز دیہاڑی دی ورتی گئی اے پر بعضاں تھاواں تے ناول نگار دا رویہ تھوڑا جنسی بن گیا اے۔ تے واقعاتی طور تے وی اجیہاں کڑیاں جڑدیاں نیں کہ ایہہ اک رواتی فلمی کہانی دے نیڑے اپڑ گیا اے۔ انج وی فنی حوالے نال ایہہ ناول کوئی بوہتی تاثیر نہیں رکھدا۔''(12)

'ٹھیڈا' پاکستانی پنجابی ادب دا دوجا ناول اے۔ پاکستان بنن توں بعد چھاپے چڑھیا لکھاری اگر چاہندا تے ایس ناول دی کہانی نوں ہور ڈھنگ نال وی پیش کر سکدا سی۔ پر ناول اک اناڑی لکھاری دی لکھت وکھائی دیندی اے۔ ہر باب دا علیحدہ علیحدہ موضوع دتا اے جیہڑا اک ناپختہ قلم کار دا کم لگدا اے۔ فرخندہ لودھی ایس ناول بارے اسطرح لکھدیاں نیں:۔

''ناول دا کھلار بہت زیادہ اے۔ غیر متعلقہ واقعات دی کافی نہیں۔موضوع پکھوں ایہہ
آکھیا جا سکدا اے۔ پئی مرد دی اکھوتی برتری نوں ناول کار نے بھنڈیا ہے۔ ناول دی زبان
ساڈی روزمرہ دی شہری زبان اے۔''(13)

پنجابی ناول دا ایہہ اوہ دور سی جدوں زیادہ تر معاشرتی تے اصلاحی ناول تخلیق ہو رہے ہین۔ ناولاں
وچ سدھے پدھرے رجحانات سی۔ 'تھیہہ' وی اوس دور وچ تخلیق ہویا۔ شہباز ملک ہوری اپنی رائے دیندیاں
لکھدے نیں:۔

تھیہہ' بلاشبہ اک اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا ناول اے پر ایہہ اصلاحی حصہ اینا کو اے
جناجہ اہم دیاں فلماں وچ ہوندا اے۔''(14)

جس وقت 'تھیہہ' تخلیق ہویا اوس وقت اردو ادب وچ 'کرشن چندر، عصمت چغتائی، تے عزیز احمد
ورگے تخلیق کار ناول کاری کر رہے سی۔ 'تھیہہ' دے 'ذی شاہدہ تے عصمت چغتائی دی ٹیڑھی لکیر دی شمن دی کہانی
ملدی جلدی اے۔ عزیز احمد دی اردو ادب وچ اوہ تخلیق کار اے جیہڑا جنسی حوالے نال لکھدا اے۔ معاشرے
دے جنسی رویاں تے روشنی پاندا اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف عزیز احمد دے ناول ایسی بلندی ایسی پستی تے شبنم
ہوری اپنی رائے دا اظہار اسطرح کردے نیں:۔

''عزیز احمد کے ان دونوں ناولوں میں جنس کا تذکرہ کہیں کہیں عریانی کی حد تک پہنچ جاتا ہے
لیکن انہوں نے زوال زدہ حیدر آبادی معاشرے میں امرا ونوابین کی عیاشیوں اور جنسی کج
ردیوں کو حقیقت آمیز ڈھنگ سے پیش کیا ہے۔''(15)

اگر اوس دور دے انگریزی ادب دا مطالعہ کریئے تے ڈی ایچ لارنس D.H. Lawrance جیمز
جوائس James Juce تے ورجینا وولف Virgina Wolf جدید تحریکاں دے تحت لکھ رہے سی۔ علی عباس
حسینی مشہور ناقد فلپ ہنڈرسن دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''وہ اپنی کتاب Novel to day میں ڈی ایچ لارنس، جیمس جوائس اور ورجینا وولف کو
فراری' کا خطاب عطا کرتا ہے۔ اس کا خیال ہے کہ تمام ایسے مصنفین جو تحت الشعور کی تحلیل
میں مشغول ہیں یا جو جنسیات کی گندگی اچھالتے ہی سے اپنے نفس سے متعارف ہوتے
ہیں۔ وہ ان مادی اسباب پر غور وفکر کا موقع مل سکا اور ان کے اجسام میں وہ عوارض و
رجحانات پیدا ہو سکے۔''(16)

اگے چل کے لکھدے نیں:۔

"اگر وہ چاہتے ہیں کہ وہ ان امراض وعوارض سے بچیں اور اک صحیح انسان کی طرح زندگی بسر کریں تو انہیں اس نظام سیاسی کو بدل دینا چاہیے اور اپنے ناولوں میں اسی تبدیلی کی تبلیغ کرنا چاہیے۔فلپ ہنڈرسن دی رائے جنسیات دی گندگی وچھا لنے واسطے اک بہترین نعمت اے۔" (17)

پنجابی ناول 'شہید' معاشرتی وی اے۔ پر جنسیات دی گندگی دی وجہ نال ناقداں دی رائے ایس بارے ٹھیک نہیں اے۔ جنسیات دی نمائش دی وجہ نال اوس دا اصلاحی متھدو دی دب کے رہ گیا۔ حالانکہ شاہدہ دی زندگی توں روحہ سبق سکھدی اے۔ تے اوہ اپنے واقف کارنوں انج چٹھی لکھدی اے:۔

"پیارے طاہر!

جناں چہ میں ووہٹی بن کے تیرے گھر نہیں آوندی۔ اوناں چہ تیرا میرا کوئی واسطہ نہیں اپنی ماں نوں کہو میری ماں نوں ملے۔ اج توں ملاقات بند اے۔" (18)

ایہہ رقعہ صرف 'روحہ' دی اصلاح دا نہیں سگوں معاشرے دی ہر کڑی دی اصلاح دا موجب بن سکدا اے۔

اسی ایس ناول نوں معاشرتی اصلاحی دا ناول دا ناں دے سکدے آں۔ جدید ادب وچ ناول دی اک ہور قسم دی ایس ناول واسطے بہترین اے۔ ایس نوں Picaresque Novel کہندے نیں۔ اصطلاحا اے اوہ ناول مرادلیا جاندا اے۔ جس وچ سارے واقعات اک مرکزی کردار دے اردگرد گھمدے نیں۔ اس ناول وچ ناول کار نے معاشرے دی اصلاح کیتی اے ایس کر کے اوس نوں مجموعی طور تے معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

iii. دیوا تے دریا

اُچی ناول نگاری ہمیشہ حیاتی دے آلے دوالے ہوندی اے۔ ناول نگار جس طرح دے ماحول وچ رہندا اے۔ اکثر اسطرح دی حیاتی دے حوالے نال لکھدا۔ افضل احسن رندھاوا چونکہ آپ وی جٹ تے رندھاوا گوت رکھدا اے۔ ایس کر کے دیوا تے دریا وچ جٹاں تے جٹاں دی پنڈ ووسوں دے حوالے نال قلم کاری کیتی گئی اے۔

موضوع دے اعتبار نال ناول ساڈھے پنڈو کلچر تے رہت دی نمائندگی کردا اے۔ ایس وچ دیہاتی

پس منظر وکھایا گیا اے ۔ گھوڑیاں ، اوہناں دے گھوڑ دوڑ دے مقابلے، میلے ٹھیلے، ڈھول تے ناچ ، گوروداریاں دا منظر، پرانے ویر، ڈکیتیاں تے ڈکیت، جٹاں دیاں ٹوہراں، ویاہ دیاں رسماں، دیہاتی وسو دیاں اخلاقی قدراں تے چوری چوری پروان چڑھن والے پیار۔ ایہہ سارے موضوع ناول وچ نظر آندے نیں۔ سب توں وڈی گل اے کہ ایہہ ناول خالصتاً سکھاں دے پنڈ دی نمائندگی کردا وکھالی دیندا اے۔

جتھوں تک ناول دے موضوع دا تعلق اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول دے زمرے وچ آندا اے۔ جتھے اک علاقے نوں لے کے اوتھے دی معاشرت بیان کیتی گئی اے ۔ونڈ توں پہلاں اسی فیصد آبادی پنڈاں تھاواں وچ وسدی سی۔ پنڈ ورہتل دے حوالے نال کرشن چندر دے ناول 'جب کھیت جاگے' دیہاتی پس منظر دا اے۔ ایسے طرح انگریزی ادب وچ Hardy دے ناول مقامی رہتل دے نمائندہ نیں۔ محمد احسن فاروقی ایہے ناول بارے لکھدے نیں:۔

> ''ایک قسم کے ناول وہ بھی ہیں جن میں کسی گاؤں یا کسی ضلع کے کسی گاؤں کی زندگی ہی کا ذکر ہوتا ہے۔فلابیر کا میڈم بوری، دیہاتی زندگی کا اعلیٰ ترین ناولوں میں سے ہے۔ اس قسم کے ناولوں کو مقامی ناول بھی کہا جاتا ہے۔''(19)

ایس نوں معاشرتی مقامی ناول وی کہہ سکدے آں پنڈ دی وسو دی نمائندگی کرن دی وجہ توں ایہہ Social Novels دے زمرے وچ آندا اے۔

iv. تال میرے کوئی چلے

'احمد سلیم' ہوراں دا ناول 'تال میرے کوئی چلے' 1974ء وچ تخلیق ہویا۔ ناول کار نے ناول ٹھوس بنیاداں تے نہیں اساریا اے۔ ایس ناول دا عنوان 'تال میرے کوئی چلے' کسے پختہ تے ادبی ذہن دی سوچ نہیں لگدی اے۔ ناول کار نے ناول تخلیق کردیاں ایس دے رجحان تے گوہ نہیں کیتا۔ البتہ ایہہ کہہ سکدے آں کہ ایس نال جڑی ہوئی کہانی جسدا تعلق سانجھے پنجاب نال اے اہم کہانی اے۔ ہندوستان دی ونڈ نے انسانی قدراں دی جیہڑی پامالی کیتی اے۔ اوس دا اظہار ایس ناول وچ ملدا اے۔ اگر کوئی اہم چھوٹی کہانی ناول وچ ہے تے او میئیں فضل دین ہوراں دی محبت اے ''ایشر شیاں' دے نال واسطے۔ میئیں فضل دین دا ایہہ قدم وی انقلابی سی اوہناں اپنے پوتر ے دی حیاتی بچان واسطے اک سکھ دھرم دی زنانی دا دودھ پلایا 'راج

کوروا ایہہ کہنا ہے جذبیاں دی عکاسی کروا اے:۔

''چاچا اپنا چھوہر مینوں آن دے۔ میں پی تے تینڈی بھتیری لگدی آں۔ ایسٹر شیاں دی
پتی راج کور بے اختیار ہو گئی۔'' (20)

انسان وی وکھرے وکھرے نیں تے مذہب وی وکھرے وکھرے جتھے 'میں فضل دین' دی سوچ
والے بندے نیں اوتھے صدیق ٹنڈے دی سوچ والے مسلمان وی پائے جاندے نیں۔ ایس ناول وچ
ہندوستان دی ونڈ نوں وی موضوع بنایا گیا۔ سندراں نوں بہن دے طور تے قبول کر کے جھیم جی وا اوس دی
باہنہ پھڑ لینا اپنے داوے دی راہ تے ٹرن دی گل اے۔ احمد سلیم نے 'آپا جی' دے حوالے نال اک نفسیاتی
کردار دی تخلیق کیتا اے:۔

ونڈ دے رولیا تے پنڈ وزختل نوں ویکھ کے اسی ایس نوں معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

۷. بلدے دیوے

رضیہ نور محمد ہوراں 'بلدے دیوے' ناول تخلیق کرن توں پہلاں اک مقصد متھیا سی۔ اوس نوں ساہمنے
رکھ کے ناول نوں بنیا گیا اے۔ ناول وچ جاگیرداراں دی نندیا کیتی اے۔ اوہناں دیاں استحصالی زنانیاں
دے حق واسطے قلم اٹھائی اے۔

ایس ناول وچ پنجابی ناول دے شروع دے رجحانات پائے جاندے نیں اک سماجی تے معاشرتی
پکھ نوں سامنے رکھ کے ناول نوں اساریا گیا۔ ناول دی کہانی وچ ڈھلا پن اے۔ خیال تے ایہہ ای کیتا جاندا
اے کہ اخیر ایسہ ہوئے گا۔ ایتھے لکھارن نے انت تے اک خوشگوار ماحول پیدا کیتا اے۔ اوس نے زرینہ دی
قوت ارادی نوں سلاہیا اے:۔

''ایہہ کئی نازک، کمزور تے وچاری جہی کڑی لگدی سی پر ایہدے وچ کئی قوت ارادی
سی۔'' (21)

لکھارن نے اخیر تک سلیم دی شخصیت نوں بدلن دی کوشش کیتی اے یعنی او جیہو ا بدیش توں آ کے
ایتھے دے ماحول وچ کھپ نہیں رہیا ہوندا او چانک ایتھے دے لوکاں دی خدمت دا فیصلہ کر لیندا اے۔ جاگیر
دار جہدے سارے بکھیڑے پیدا کیتا ہوئے سی۔ اخیر وچ وی شراب دے نشے وچ دھت گھر آندا اے۔
منڈے دی پیدائش دی خوشی کرن وچ رج جاندا اے۔ دراصل تے ڈاکٹر سلیم نالوں زیادہ جاگیردار چوہدری

ظفر اللہ نوں بدلن دی لوڑسی۔ سماج نوں سدھارن واسطے سماج نوں وگاڑن والے کرداراں دیاں سوچاں نوں بدلن دی لوڑ اے لکھارن نے شاید ایس گل ول گوہ نہیں کیتا۔ 'بلدے دیوے' موضوع دے اعتبار نال اک معاشرتی ناول اے۔ اک واضح مقصد ناول وچ وکھالی دیندا اے۔ ایس کرکے ایہہ اک معاشرتی مقصدی ناول اے۔

vi. چکڑ رنگی مورتی

کہکشاں ملک دا ناول 'چکڑ رنگی مورتی' اک کرداری ناول اے۔ اس دی کہانی 'زبیدہ نگار' دے اردگرد گھمدی اے۔ 'زبیدہ' دے بچپن توں شروع ہوندی اے۔ ملکی ونڈ توں بعد ایہہ بچی کیمپ وچ بے یارو مددگار رہندی اے۔ بے اولاد چاچی حشمت ایس نوں پالدی اے۔ باقی دی کہانی ایس بچی دی حیاتی دی کہانی دسدی اے۔

'زبیدہ نگار' دا کردار Protogonist کردار اے۔ کہانی زیادہ تر 'زبیدہ' دے حوالے نال اے ایس کرکے موضوع دے اعتبار نال ایہہ اک سوانحی ناول اے۔ انعام الحق جاوید 'چکڑ رنگی مورتی' بارے لکھدے نیں:۔

> ''کہکشاں ملک دا ناول چکڑ رنگی مورتی اک سوانحی ناول اے۔ جیہدے وچ بچی کہانی دا پورا پورا چسکا موجود اے۔ پر ایس انداز نال کہ دلچسپی تے تجسس دا عنصر کدھرے وی گھٹ نہیں ہوندا۔'' (22)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ناول وچ سماجی تے سیاسی رجحانات وی پائے جاندے نیں۔ ناول دا پہلا حصہ سماجی پکھ رکھدا اے۔ ناول وچ سماجی مسائل وکھائے گئے نیں۔ دوسرے حصے وچ ناول حیاتی دا سیاسی رخ وی وکھاندا اے۔ 'زبیدہ نگار' دا سیاست داناں نال کم کرنا۔ میاں شفیق تے 'علامہ تسنیمی' دی مدد کرنا۔ اوہناں دیاں سیاسی رجاں وچ بڑھ چڑھ کے حصہ لینا۔ فیر سیاسی رجاں وچ بڑھ چڑھ کے حصہ لینا۔ سیاسی طور تے اک پلیٹ فارم حاصل کرکے اوس دا اک دن وزیر مملکت بن جانا۔ دراصل اس طرح ناول نگار اوس ویلے دے سیاسی حالات تے وی روشنی پاندی اے۔ سگوں سیاست داناں دے اصل چہرے وی وکھاندی اے۔ 'زبیدہ نگار' نوں مختلف رویاں وچ وکھا کے دراصل ناول نگار عورت دے ناول ہون والے استحصال نوں وی نظراں دے سامنے لے آندی اے۔ ایس ناول نوں تخلیق کرکے دراصل معاشرے دے بہت سارے

کوجھاں توں گھنڈ چکیا اے۔

ایہہ ناول اک کردار دے اردگرد گھمدا اے۔ایس کر کے ایہہ Picarsque Novel وی اے۔بنیادی طور تے چلتر رنگی موری اک معاشرتی ناول اے۔

vii. دوردراڈے

صابر رضا دا ناول دوردراڈے لوک معاشرتی ناول اے۔ایس ناول وچ دوطرح دی معاشرت دیاں جھلکیاں وکھایاں نیں۔پاکستان دے حوالے نال ثاقب تے اوہدے ساتھیاں دی زندگی شاندار طریقے نال لکھی اے۔ناول کار دا مشاہدہ کافی تیز اے۔اوہ اپنے ناول دے مرکزی کردار راہیں پاکستانی وسو دے جھلکارے وکھاندا اے۔سیاسی بندے سلطان وڑائچ دا ساتھی...... فریدہ عباسی دا ہمدرد...... اک مصور آرٹسٹ سوشل ورکر...... برطانیہ وچ رہن والیاں دا مددگار۔ہر رنگ وچ اک مضبوط کردار اے۔

دوسری معاشرت انگلینڈ دی معاشرت اے۔اوس دے کردار اپنے ماحول دی عکاسی کردے نیں۔اوس وچ اوتھے رہن والے اپنی وسودیاں اوکڑاں بیان کردے نیں۔ناول جدید ادبی تحریکاں دے تحت لکھیا گیا اے۔ناول وچ رومانی پکھ وی پایا جاندا اے۔ثاقب دا اچن چیت ریحانہ مرادنوں انگلینڈ جانے توں روک دینا۔فیر لکھاری دوہواں معاشرتاں دے ممبراں نوں ملاوندا اے۔معاشرت دے حوالے نال لکھاری دے خیالات تے غور کرو:۔

> "ساڈی معاشرت دی ہر کسوٹی ساڈے سونے نوں مٹی کردیندی اے؟ ساڈے رنگ کیے نوں نظر نہیں آوندے؟ ساڈے گلاباں دیاں خشبواں کسے تک کیوں نہیں اپڑدیاں۔اوہ کیہڑا ہتھ اے جیہڑا ساڈی کامیابی دی گنتی پوری کردے ہوئے میٹر نوں مڑ صفر تے لیا کھڑا کردا اے۔اوہ کیہڑیاں اکھاں نیں جیہڑیاں ساڈے جے من دی چنگیائی نوں بداعمال دی عینک لائے بغیر نہیں ویکھ سکدیاں؟۔" (23)

اسی ڈاکٹر رشید احمد گوریجہ دے ایہناں خیالاں نال سہمت آں:۔

> "ایہہ ناول رومانی وی اے تے معاشرتی وی کیوں جے سیانے ناول نگار نے صرف کہانی کہن لئی ناول نہیں لکھیا سگوں ساڈے معاشرتی مسلیاں نوں بیان کرن لئی کہانی کا روپ دھاریا اے۔" (24)

ایہہ اک معاشرتی رومانی ناول اے۔

viii. پکی سڑک

پروفیسر سردار خاں دا ناول 'پکی سڑک' پنڈورہت دی نمائندگی کردا اے۔ ناول کار نے پنڈاں دے خاص طور تے جھنگ دے پنڈاں دی وسوں نوں موضوع بنایا اے۔ پروفیسر سردار ہوریں خود وی 'جھنگ' دے رہن والے نیں ایس کر کے اوہناں واسطے ایس رہتل تے قلم چکنا ایڈا مشکل کم نہیں۔ ایتھے ایہہ سطراں نوٹ کرو:۔

> ''سجری سویر ای اوہ شکار تے نکل کھلوتے۔ گھوڑیاں دی تھاں تے اوہ جیپاں تے سوار سن۔ گھوڑے تو ہناں شہر عجیب جیہا محسوس کر رہیا سی۔ پھر اوہنوں شکاری بندوق دی تھاں تے رَفل دتی گئی۔ رَفل اوہ چلاتاں لیندا ای۔ پر پستول وانگ نشانہ نہیں سی۔'' (25)

پکی سڑک علامت اے ترقی دی۔ جدوں وی کسے علاقے دی ترقی مقصود ہوندی اے تے سب توں پہلاں اوتھے پکی سڑک بنائی جاندی اے۔ پکی سڑک بن جان نال شہر نال رابطے وچ آسانی پیدا ہو جاندی اے:۔

> ''جدوں دی پکی سڑک بنی سی لوکاں دا شہر آونا جاونا ودھ گیا سی۔ ہن تاں اوہ شہر جا کے دیہاڑی وی کرن لگ پئے سن۔ تے ڈیرے تے آونا وی چھٹ گیا سی۔ شامیں تھکے ہوئے آوندے نیں، ڈیرے تے گپ شپ لئی وقت کتھوں کڈھدے۔ پر اوہ تاں جویں پنڈ نوں بھلدے جا رہے نیں۔ 'شمیر' نوں بھلا تے جا رہے نیں۔ اوہناں وا کہنا ہے جے شمیر ہن گھر دا بولدا اے پر میں تاں کسے خاص گل توں بناں کدے کسے نوں جھڑکیا تک نہیں۔ اوہ آپ وی انجان ہندے جا رہے نیں۔'' (26)

پکی سڑک دی اہمیت نوں لکھاری نے اجاگر کیتا اے۔ دوجے پاسے اوہ اوہناں علاقیاں دی ریت روایت نوں وی نہیں بھلدا اے۔ 'شمیر خاں' اپنی غیرت دے تقاضے پورے کر دیاں ہویاں اپنی جان دے دیندا اے۔ 'ڈاکٹر انور' اک اہم کردار اے۔ اوس دے دل وچ اگے ودھن دی خواہش وی 'لمبیڑ' دے وڈے پن نوں ویکھ کے پیدا ہوندی چھوٹے ہوندیاں اوہدا پیو اوس نوں دسدا اے کہ وڈا بنن واسطے اوس نوں پڑھنا پئے گا۔ اوہدے اے مکالمے ویکھو:۔

> ''ایہہ بال انور سی۔ پیو نوں کوئی خیال آیا تے اوس پتر کولوں پچھیا۔ پتر توں وڈا بنیں گا'

'البر جتاں وڈا'

'نہیں اوس توں وی وڈا'

'اوس توں وی وڈا، اوہ حیران ہویا۔ لا ہتاں گا'

'تے پھیر پڑھنا پے گا'

'میاں جی کول نہیں۔ سکول جانا پے گا'' (27)

ایتھے انور نوں بڑا بندہ بنن دی motivation ہوندی اے۔ اوہ ڈاکٹر تے بن جاندا اے پر اخلاقی قدراں بھل جاندا اے۔ اگے ودھن دا لالچ اوس وچ چھچھورا پن پیدا کر دیندا اے۔ پکی سڑک دے فائدے وی تے نقصان وی نیں۔ موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ ایس قسم دا ناول احسان باجوہ ہوراں 'لہورنگی سویر' تخلیق کیتا اے۔ ایجے ناول مقامی رنگ وچ رنگے ہوندے نیں۔ ایہہ ناول معاشرتی مقامی ناول اے۔

ix. وتھاں سنجے کیرے

علی اختر دا ناول وتھاں سنجے کیرے موضوع دے لحاظ نال اک معاشرتی ناول اے۔ ایس ناول وچ معاشرے دے دو طبقیاں اچیاں تے نیویاں لوکاں دی نمائندگی کیتی اے۔ اکثر ایہہ ہوندا اے۔ کہ لکھاری اپنیاں لکھتاں وچ ایہناں طبقیاں دی کجھ دھرو بیان کردا اے۔ ایس ناول کاری نے ایہناں طبقیاں نوں ملان دی کوشش کیتی اے۔ بی اے خاں تے نوشین دے بچے اپنے ناوں کم حیثیت والے لوکاں دی محبت وچ گرفتار ہو جاندے نیں۔

ناول وچ افسراں بالا دی حیاتی گذارن دے رنگ ڈھنگ تے روشنی پائی اے۔ وڈے گھراں دے بچے اکلاپے دا شکار ہو جاندے نیں۔ فیر اوہ کئی دفعہ ماپیاں اگے react وی کردے نیں۔ بیویاں دے سہارے زندگی گذارن والے افسراں دیاں بیویاں وی اوہناں نوں کئی دفعہ کھری کھری سنا دیندیاں نیں۔ ایہہ ساڈے معاشرے وی اک جھلک اے۔ ایہناں سطراں وچ نوشین اپنے خاوند بی اے خاں نوں اپنے پتر کامران بارے دسدی اے۔

''پر اوہنے نفرت نال مینوں جواب دتا۔ تسیں ساری حیاتی گرینڈ پا (Grand Pa) دی کمائی کھاندے رہے ہو۔ تھوڑا جیہا مینوں وی اپنے ڈیڈی دی کمائی کھان دا حق دیو۔'' (28)

ناول دی کہانی حقیقت پسندی تے اساری گئی اے۔ پتلیاں والیاں دی رہتل اصل رنگ وچ نظر

آندی اے۔اچی سوسائٹی دے افراد دیاں عادتاں اصلی رنگ وچ نظر آندیاں نیں۔ناول کار نے حقیقت پسندی توں کم لیا اے۔جدید ادب دے رجحانات ایس ناول وچ پائے جاندے نیں۔ناول اخیر وچ تھوڑا رومانی،جذباتی تے صوفیانہ رنگ وچ ڈب جاندا اے۔

موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک مکمل طور تے جدید معاشرتی ناول اے۔جس وچ شہری رہتل دی نمائندگی زیادہ ملدی اے۔

x. سارے سگن سہاگڑے

سارے سگن سہاگڑے موضوع دے لحاظ نال اک وسیبی ناول اے۔ناول کار نے اپنے علاقے دے حوالے نال ناول نوں اساریا اے۔اک معاشرے دے پکھاں نوں وکھایا اے۔ناول دی ساری کہانی اک کردار فوزیہ دے اروگرد گھمدی اے۔ایس کر کے ایہہ ناول Picaresque وی اے۔ناول رومانی جمالیاتی وی اے۔ناول نوں جدید تحریکاں نوں مکھ رکھ کے لکھیا گیا اے۔

ناول کار نے ناول دے شروع وچ لکھیا اے۔کہ ایہہ ناول اک طربیہ ناول اے اسی ناول کار دے خیالاں نال سہمت آں۔ناول وچ طبقاتی کشمکش وی وکھائی اے۔وڈھیاں تے نکیاں دی کچھ دھرو دی نظر آندی اے۔ایس کر کے جدید School of Thoughts - Marxism تے Communism د اثر وی نظر آندا اے۔ایہہ اک جدید رجحانات دا ناول اے۔

ناول دی کہانی وسیب چوں چنگری اے۔ایس کر کے ایس نوں معاشرتی وسیبی ناول کہہ سکدے آں۔

xi. ساتول

سرائیکی بولی دا ایہہ ناول موضوع دے اعتبار نال معاشرتی تے ثقافتی ناول اے۔ایس وچ فسادات تے ونڈتوں بعد ہجرت دے مسائل نوں عکس بند کیتا گیا اے۔

xii. کوکن بیر

ارشد چہال دا ناول کوکن بیر اک معاشرتی ناول اے۔ناول کار نے ایس ناول وچ دو قسم دے وسیباں دی تصویر کشی کیتی اے۔پنڈوں تے شہری دوناں پکھاں نوں نال نال دسیا اے۔دوناں وسیباں دیاں اخلاقی قدراں تے وی جھات پائی۔ایہہ پوٹھوہاری رہتل دی معاشرت دی وی نمائندگی کردا۔شہراں

دی جدید معاشرت نوں قاری نال متعارف کراندا اے۔ اوہ لکھدا اے:۔

"میلو ایریئے نیں ہوٹلاں تے فاسٹ فوڈاں اپر دوپہریں بہوں رش ہو جاندا سا تے لنچ کرنے واسطے یاں تے فون کری کے ٹیبل بک کرانی پیندی سی یاں فیر جھاتی باپی کے تکنا پیندا سا یا کاؤنٹر تے اوپر پچھنا پیندا سی کہ لنچ کر کے آ سلے جا لدھی جا سی" (29)

ناول کار پنڈاں تھاواں وچ رہن والیاں دی فطرت تے وی گوڑھی نظر رکھدا اے۔ او جناں دی فطرت تے سوچ دے حوالے نال لکھدا اے:۔

"قادر پھرڑ پیے آر بس پیا گھولنا سا۔ پر اساں سمجھ ہی نہیں آئی اوہ عالم خان تے جنیاں جھیاں نال کیہہ سلوک کرے۔ جے بڑ ھے راجیہ ارین ماندے نہ ہوئی تے اوہ کوئی نہ کوئی کارا کری چھوڑے۔" (30)

ناول دا موضوع 'کوکن بیز' دا تعلق وی وسیب نال اے۔ ناول وچ رومانی رجحانات وی ملدے نیں۔ ناول وچ رومانی فضا سارے ناول وچ قائم رہندی اے۔ ناول کار نے جنسی حوالے نال وی ناول وچ لکھیا اے۔ ناول دے رجحانات تے موضوع دا ویروا کریئے تاں ناول معاشرتی وسیبی ناول اے۔ ناول جدید تحریکاں تحت لکھیا گیا اے۔ ایس وچ جدید رجحانات پائے جاندے نیں۔

xiii. ناواں ناواں تارا

منشا یاد دا ناول 'ناواں ناواں تارا' اک ٹھوس تے بھرواں ناول اے۔ ایس ناول وچ دو طرح دی معاشرت جھلکدی اے۔ لکھاری دا کمال ایہہ اے کہ اوس دوناں طرح دی معاشرت تے بھرپور طریقے نال لکھیا اے۔ خالد ناول دا اوہ کردار جیہڑا ناول نوں اپنے اردگرد گھماندا اے۔ اوہدی پیدائش پنڈ تھاں دی سی ایس کر کے اوہدی حیاتی دا کافی عرصہ پنڈ وسوں وچ گذاردا اے۔ تے لکھاری دا مشاہدہ اوس وسوں دے حوالے نال کافی گوڑھا اے۔ اوہ اوس معاشرے دے کھیل، میلے ٹھیلے، ویر، پیار محبت، اچیاں تے نیویاں دا رہن سہن تے انداز گفتگو سب کجھ بہت چنگی طرح جاندا اے۔ ایس کر کے ساتوں ناول وچ اک قدرتی پن لگدا اے۔ علی عباس حسینی نے اپنی کتاب ناول کی تاریخ وتنقید وچ عصری ناول بارے لکھیا اے:۔

"یہ وہ ناول ہیں جن میں ایک محدود مخصوص زمانے یعنی چار یا پانچ سال یا دس بیس سال کے حالات کسی ایک شخص یا خاندان کی وساطت سے پیش کئے گئے ہوں۔" (31)

ایس تعریف نوں مکھ رکھ کے 'ناواں ناواں تارا' تے گوہ کریئے تے ایہہ ناول ساتوں معاشرتی ہون

تو علاوہ اک عصری ناول وی لگدا اے۔ کیونکہ ناول دی کہانی اک شخص خالد دے حوالے نال اساری گئی اے۔
سارے ناول وچ حالات، واقعات تے زمانہ بدلدا رہندا اے لیکن ناول وچ کہانی خالد دے حوالے نال
اگے ٹردی اے۔ کہانی دا انت وی خالد دے حوالے نال ہوندا اے۔ اوہ خالد جیہڑا امن بابے دے روپ وچ
ہوندا اے۔ اوس بابے بارے لکھاری لکھدا اے:۔

"بابے ریت دی مٹھ بھر کے چھنے وچ پائی تے انگلی نال کھودن لگ پیا۔ ایہہ ساری کھنڈ ای
کھنڈ اے۔ بابے مولا دی ریت ول اشارا کر کے آکھیا۔"(32)

اسی خالد بابے دے انت دا اندازہ لا سکدے آں۔ ناواں ناواں تاراوچ معاشرتی تے عصری
دونویں رجحانات پائے جاندے نیں۔ اسی ایس ناول نوں معاشرتی عصری ناول کہہ سکدے آں۔

xiv. چیتر باغ

سجاد حیدر دا ناول چیتر باغ موضوع دے لحاظ نال اک سوانحی ناول اے اک خاص ویلے نوں کھور کھ
کے اک خاص ٹبر دا پچھوکڑ تے حال بیان کیتا گیا اے۔ ناول کار نے بڑے خوبصورت ڈھنگ نال پنڈو
وسوں اپنی قلم دی نوک نال الیکیا اے۔ ایس پنڈو تے زمیندارانہ رہتل وچ سانوں کدھرے وی بناوٹ نظر
نہیں آندی۔

ساڈھی مقامی رہتل وچ جیہڑا رکھ رکھاؤ تے انداز ساڈے زمینداراں دا اے اوس دا اک اک پکھ
نمایاں نظر آندا اے۔ ایس ناول دی بنیادی کہانی میاں علی گوہر دے ٹبر دی کہانی اے۔ اوس نال ہور نکیاں
نکیاں کہانیاں وی جڑیاں ہویاں نیں۔ سخی سرور دا میلہ تے اوہدیاں رونقاں دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔ ناول
وچ مولوی صاحب دی علمیت نے ناول نوں علمی تے ادبی رنگ دے دتا اے۔ شہروں آئے ہوئے پروفیسر
صاحب تے کڑیاں ثمن تے ثمر دی وجہ نال ناول وچ تھوڑا جیہا شہری پکھ وی نظر آندا اے۔ لاہور دا شہری رنگ
وی وکھالی دیندا اے۔ مجموعی طور تے ناول نے پنڈو وسوں کلاوے لیا ہویا اے۔ کامران جیلانی ہوراں اپنے
مضمون وچ ناول دے موضوع دا اسطرح ویروا کیتا اے:۔

"Chetar" is the Punjabi word for month of spring season,
it may also refer to memory (from cheta) and thus
becomes the memory of garden, in either case the title
holds out a pleasant"(33)

ایہہ ناول حقیقت نگاری دے رجحانات دے تحت لکھیا گیا اے۔ کہانی پنجابی رہتل بہتل دی حقیقی نمائندگی کردی اے۔ ایہہ ناول معاشرتی سوانحی ناول اے۔

xv. لہور رنگی سویر

احسان باجوہ ہوراں دا ناول لہور رنگی سویر ساڈھی پنڈ وسوں دی کہانی اے۔ ساڈے اکثر پنجابی ناول ساڈھی پنجابی وسوں دی نمائندگی کردے نیں۔ موضوع وچ ساڈے پنڈاں دے عام مسئلے نوں کہانی دی شکل دتی اے۔ اس وچ ساڈے پنڈاں وچ رہن والیاں دی سوچاں تے سدھراں تے روشنی پائی اے۔ کہانی وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔ کوئی نفسیاتی مسئلہ نہیں دسیا گیا۔ بس لکھاری لوکاں دیاں سوچاں دا ویروا کرنا چاہندا اے۔ Richard Gill ناول بارے لکھدا اے:۔

"A Novel is a word specially made in words by an author"(34)

Author دی سوچ ناول دی Theme ہوندی اے۔ لہور رنگی سویر وچ لکھاری لوکائی دی اصلاح کرنا چاہندا اے۔ اوہ معاشرے دیاں بھیڑاں دی نشان دہی وی کردا اے۔ فیر اوس بھیڑ نوں دور کرنے واسطے شازو جیہے کردار دی قربانی وی دلا دیندا اے۔ متوسط زمیندار گھرانیاں دی کہانی وی اے۔ ایتھے کوئی وڈیرا نہیں۔ ایہہ درمیان ورجے زمیندار دی آپس دے اک بازی تے جھوٹی انا دی نشاندہی کردا اے۔ کدی کدی اک دوجے تے دباؤ واسطے بڑھکاں وی ماردے نیں۔ ایہہ بڑھکاں ای دوجے پاسے نوں غصہ دلاندیاں نیں۔ جس طرح فیروز دی صادق دیاں بڑھکاں توں پریشان ہو جاندا اے۔ حالانکہ اوہ فطرتاً شریف آدمی اے۔ پر اوہ وی ہتھیار رکھن دا سوچدا اے:۔

"یار انور۔ اوہ دن صادو دیاں بڑھکاں سن کے میتوں ایہو خیال ای آوندا رہندا اے پئی کتے تگی پگی ہووے میتوں جانوں نہ مکا دیوے کہ دے دل دا کاہدا پتہ ہوندا اے یار ..... میں تے ہر ویلے تسوں جانا جیہا ہو رہنا واں میرے کول تے ہتھیار پتر وی کوئی نہیں۔ جیہڑا ہندا ویلے کویلے اپنے کول رکھاں۔"(35)

ایتھوں پتہ چلدا اے کہ لوکی کس طرح چنگے بھلے بندے نوں کراہے پا دیندے نیں۔ اسطرح لوکاں دی فطرت دس کے لکھاری اوس سوسائٹی نوں reform وی کرنا چاہندا اے۔ ناول کا ہیر وارث شاہ توں کافی متاثر اے۔ ایس کر کے ناول وچ جیہڑی سوچ اوہ اپنی لکھت راہیں نہیں سمجھا سکدا۔ اوتھے اوہ ہیر وارث شاہ دا

حوالہ دے کہ سمجھاندا اے:۔

ــ جیہڑا لکھوہ کنڈ ہے ڈگ مرے کوئی تقدیر اوہد الکھا تا کنڈھدی اے

وارث شاہ محبوب نوں تدوں پایئے جدوں اپنا آپ گوایئے جی (36)

اس طرح لکھاری وارث شاہ دے مقولیاں دے سہارے سوسائٹی دی اصلاح کرنا چاہندا اے۔ بلھے شاہ تے میاں محمد بخش دے شعراں دا حوالہ وی ناول وچ ملدا اے۔ ناول نگار کہاوتاں راہیں لوکاں دی فطرت تے نفسیات وی دسدا رہندا اے:۔

''بندے وچ مکر چار سو تے بڈھی وچ چار سو چار'' (37)

ناول وچ زیادہ تر گفتگو کرداراں دی اے۔ ایس گفتگو دے ذریعے ای ساتوں کرداراں بارے پتہ چلدا رہندا اے۔ دراصل ایہہ چھوٹے مکالمے ناول وچ بہت زیادہ نیں۔ گلاں باتاں ذریعے ناول نوں اساریا گیا تے اگے ودھایا گیا۔ کئی دفعہ تے ایس ناول نوں 'گلاں باتاں' دا ناول کہن نوں دل کردا اے۔ ناول دی زبان چونکہ سلکھنی اے۔ ایس کر کے گلاں باتاں ناول وچ خوبصورتی پیدا کر دیاں نیں۔ ناول دا موضوع زیر بحث کرن توں پہلاں ناول کار دے اپنے خیالاں تے غور کرنا چاہیدا اے۔ 'اپنے ولوں' وچ لکھدے نیں:۔

''ساڈے دیس وچ وی وکھرے وکھرے سمے اندر سیاسی حالات پاروں اسدے جاگیر داری نظام تے انھوں دی روایت نوں طبقاتی بنا دتا اے۔ ایہ اں ہر طبقہ کہ ہور بندے نال کابنڈ اگنڈھن کئی اپنے طبقے دے مزاج مطابق نا کر ولبھدا اے۔ ایس پاروں سچے پیار دیا کول سدھراں پچھڑ ہو وہندیاں نیں۔ اتے حیاتی دے سندر پکھ انہوند دی سولی چڑھ جاندے نیں۔ کجھ لوکی دوجیاں نوں آپو وچ لڑا کے اوہناں دیاں جائیداداں ال لے کے جاگیردار طبقے وچ رلن دیاں خاباں ویکھدے نیں۔ ایہ اں لٹن والے تے لٹے جان والے دو طبقے اکھڑ کے سامنے آوندے نیں۔ تے کناں دے کچے لوکی بھگیاڑ صفت لوکاں دے ہتھاں وچ کٹھ دے بن کے مرن مارن تائیں اپڑ جاندے نیں۔ نسلاں تائیں ویر چلائے نیں اتے وسیب گھمیروں گھمیروں ہو جاندے نیں۔'' (38)

ناول بنیادی طور تے Sociological Novel اے۔ اس وچ لوکائی دے حوالے نال گل کیتی گئی اے۔ ناول کار Reformation دا خواہش مند وی اے۔ اس لئے اس نوں Socialogical Reformatory Novel دا نام دے سکدے۔ اس وچ معاشرتی اصلاحی ناول دے رجحانات پائے

جاندے نے ۔ شازو دی موت دے پچھوکڑ وچ وی اصلاح دا جذبہ اے اوس دی موت دے باوجود وی اسی اس نوں ٹریجڈی نہیں کہہ سکدے ۔ اردو ادب وچ نذیر احمد دیاں لکھتاں اصلاحی نیں ۔ انگریزی وچ Charls Dickens دے ناول Socialogical نیں ۔ ایہہ اک معاشرتی ویہی ناول اے ۔

xvi. سوچ سمندر

ناول کار دا آخیری ناولٹ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال اے ۔ ہندوستان دی ونڈ نے معاشرے نوں بڑے طریقے نال متاثر کیا اے ۔ فسادات، لٹ مار، قتل تے اغوا ورگے واقعات نے جنم لیتا۔ نجمہ جی خاندانی کڑی دربدر دھندہ کرن تے مجبور ہوندی اے ۔ گور بخش کور نوں اک مسلمان بھرا حفاظت نال رکھدا اے ۔ پر ہندوستان وچ اوہدے نال برا سلوک ہوندا اے ۔ موضوع دے حوالے نال ایہہ ہندوستان دی ونڈ دا ناولٹ اے ۔ ایہہ اک معاشرتی ناولٹ اے ۔

xvii. سکا پتر تے ہوا

سوچ سمندر دا ایہہ ناولٹ مقصدی ناول اے ۔ ایہدی رہتل شہری اے ۔ انسانیت تے دولت دی کجھ دھرو وکھالی گئی اے ۔ ایس کجھ دھرو وچ 'عرفاں آزردی' دی جان چلی جاندی اے ۔ انسان تے انسانیت قربان ہو جاندی اے ۔ دولت تے دولت مند زندہ رہ جاندے نیں ۔ ایہہ اک معاشرتی ناولٹ اے ۔

2. رومانی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ کجھ ناول رومانیت دے حوالے نال وی تخلیق ہوئے ۔ رومانی کجھ دے ناولاں بارے جانکاری حاصل کرن واسطے ۔ ساڈے واسطے ایہہ جاننا وی ضروری اے کہ Romance یعنی رومانیت کی ہوندی اے ۔ A Dictionary of Litrary Tems وچ کجھ اسطرح لکھیا اے :۔

> "Rommance (Med. Lat in the Romanic Language) primarily medivial fictions in verse or or prose dealing with adventures of chivalry and love."(39)

رومانیت نوں ایسے کتاب وچ ہور طرح وی واضح کیتا اے ۔ رومانی ویلے دے مکتب فکر بارے لکھیا اے :۔

> "They are a concern to value feeling and emotion rather

than the human capacity to reason. Logical thought and understanding often connected with scientific."(40)

رومانیت دا تعلق احساسات تے جذبات نال ہوندا اے۔ پنجابی ادب وچ اجیہے ناول جیہناں دا تعلق احساسات تے جذبات نال ہووے رومانی کہلان گے۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ رومانیت دی تحریک دراصل جرمنی توں شروع ہوئی تے بدیشی ادباں تے اس دا اثر ہویا۔ اردو ادب وی اس توں متاثر ہویا۔ پنجابی ادب تے وی اس دے اثرات وکھالی دیندے نیں۔ پر ایہہ ادب تے اثرات دا اک ای پکھ اے۔ اصل وچ ساڈے پنجابی ادب دے قصیاں وچ رومانیت بہت نمایاں اے۔ اگر ای گوہ کریئے تے ہر ناول وچ رومانیت دا اثر ہوندا اے۔ پر کجھ لکھتاں اجیہاں ہوندیاں نیں جیہناں تے رومانیت دی چھاپ گوڑھی ہوندی اے۔ ایہناں پنجابی ناولاں دی ونڈ کجھ اسطرح اے۔

i. **تازو**

تازو 1971ء وچ لکھیا گیا۔ اوس وقت تک بہت گھٹ ناول چھاپے چڑھے سی۔ پنجابی ناول دا پس منظر وی معاشرتی تے سماجی سی۔ ناول سارے دے سارے مقامی رنگ ول دے سی۔ تازو اپنے پلاٹ دے لحاظ نال اک مضبوط پلاٹ اے۔ کہانی وچ وی تسلسل اے۔ کہانی دا مڈھ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال رکھیا گیا۔ ویہویں صدی دی رومانیت جیہڑی انگریزی ادب تے اثر انداز سی نے اردو ادب تے وی اثر کیتا۔ 'تازو' مکمل طور تے رومانیت دی زد وچ اے۔ معاشرتی تے سماجی پکھ وی وکھالی دیندا اے۔ ونڈ دے اثرات وی لکھت دا مڈھ بندھ دے نیں۔ پر رجحانات دے حوالے نال اک مکمل رومانی ناول اے۔ مریم تے گامن دی محبت دی شادی اے تے اوہناں دے آپس دے مکالمات وی رومانی نیں۔ لکھاری دی لکھت دا ایہہ قصہ پڑھو:۔

"گامن پیار نال مریم دی کھاڈی پکڑ تے اوندا منہ اتوں تے کریندیاں ہویاں آکھیا۔"(41)

قادر بخش تے فرحت دی حیاتی وچ اوہ ویلا آندا اے جس نوں لکھاری اسطرح بیان کردا اے:۔

"دیدناں دیدناں تے لب مک پئے۔ بجلیاں تکیاں تے دوہاں دا سکون اجڑ پجڑ گیا۔ ہلکی ہلکی تے مٹھی مٹھی تڑپ دوہاں ئیں دلاں محسوس کیتی تے او بے چینی ہولے ہولے خوشی دی شکل وچ ڈھلائی گئی۔"(42)

ناز و تے اختر دی محبت تے نجمہ دا اختر نال لگاؤ وی بھرپور رومانیت اے ۔ نازو دی محبت وچ پاکیزگی اے تے نجمہ سستی قسم دی رومانیت دا اظہار کردی اے ۔ محبت تے رومانیت دا بڑا گوڑھا ساتھ اے ۔ ناول کار محبت بارے اپنے خیالات دا اظہار کجھ اسطرح کردا اے :۔

> ''محبت اِک نور اے جیہدی روشنی دل دے گوشے گوشے وچ چانن کردی اے ۔ محبت انسانی زندگی دا ساریاں کیلئے وڈا خزانہ ہے ۔ جیہدے کول محبت اے اوہدے کول سبھ کجھ اے ۔'' (43)

سارا اوپر وا کرن توں بعد پتہ چلدا اے کہ نازو اک رومانی ناول اے ۔ ایہہ ناول رومانی رجحانات پیٹھ تخلیق ہویا اے ۔

ii. جھوکاں تھیسن آباد ول

ناول 'جھوکاں تھیسن آباد ول' موضوع دے اعتبار نال وسیب دی کہانی اے ۔ ایہدی کہانی سرائیکی وسیب توں پنگری اے ۔ ناول کار نے اپنے علاقے دی شکل دے عکاسی ایس ناول وچ کیتی اے ۔ ناول دی کہانی بنیادی طور تے رومانی اے ۔ جدید تحریک ادب دے رجحانات ایس ناول وچ موجود نیں ۔ ناول دے اخیر وچ ناول کار نے ناول وچ رفاعی تے اخلاقی رنگ وی بھریا اے ۔ اگر پورے ناول تے گوہ کریئے تے ایہہ رومانی وسیبی ناول اے ۔

iii. کھیڈ مقدراں دی

راجہ محمد احمد دا ناول کھیڈ مقدراں دی اک رومانی ناول اے ۔ ایس ناول وچ کوئی خاص مقصد بہت نظر نہیں آندی ۔ ناول دا نیک بہادر علی اجہی شخصیت جہدے تے تن زنانیاں عاشق ہو جاندیاں نیں ۔ ناول دی کہانی ایہدے تے اساری گئی اے ۔

موضوع دے لحاظ نال ناول دے پہلے حصے وچ پنڈ وسو وکھائی گئی اے ۔ پنڈ وسو وچ وی رومانیت دا کجھ زیادہ اگڑواں اے ۔ 'بہادر علی' دی خاطر اک کڑی 'شازی' دا اپنے ویاہ والے دن خودکشی کر لینا ۔ فیر اک اوسے ای پنڈ دی کڑی تا جو دا بہادر علی دی محبت وچ گرفتار ہونا ۔ شمودے گامو نال تعلقات دا ذکر گھٹیا انداز نال کیتا اے ۔ لگدا اے ناول کاروں سوائے رومانیت دے ہور کجھ نظر نہیں آندا ۔ پنڈ وسو دی دشمنیاں تے سازشاں دا وی ذکر اے ۔

ناول دے دوجے حصے وچ وی بہادر علی' اچن چیت ناہید نال ملاقات کرداا ے۔ فیر اوہی ناہید بہادر علی نوں دیوانگی دی حد تک چاہن لگ پیا۔ اس حصے وچ ناول کار نے شہر وسو دی عکس بندی کیتی اے۔ ناہید دا رہن سہن اوہدے خاوند سرور دی کم نال محبت تے بیوی ولوں لاپرواہی شہری رہتل دے عکس نظر آندے نیں۔ شہر وچ وی رومانی فضا قائم رہندی اے۔ ناہید تے بہادر علی توں علاوہ شیر علی تے نگہت دی محبت وی پروان چڑھدی اے۔ ایس رومانس دا اخیر شادی تے ہوندا اے۔ ناول کار نے نہ پنڈ و رہتل تے نہ ای شہری رہتل وچ اخلاقی قدراں دا خیال کیتا اے۔ البتہ ناول دا نایک بہادر علی رکھ رکھاؤ والا بندہ اے۔ ناول دا اخیر غم ناک اے۔ ناول دے تن کردار ختم ہو جاندے نیں۔ ناول دا نایک وی اخیر تے مر جاندا اے۔ ناول کار مقدر نوں قصور وار ٹھہرا کے ناول دا انت کر دیندا اے۔

ناول نوں شاندار لکھت نہیں کہہ سکدے۔ اوس ویلے نثر نگاری وچ کم بہت گھٹ ہویا سی۔ اوس لوڑ دی خانہ پری کہہ سکدے آں۔ ایہہ اک رومانی لکھت اے۔

iv. پیاج

پیاج اک رومانی وسیبی ناول اے۔ ناول وچ دوقسم دے وسیب وکھالی دیندے نیں۔ پنڈو رہتل بہتل دی عکس بندی کیتی اے۔ ناول دے شروع وچ لکھاری لکھدا اے:۔

> "گھوڑے ڈہندی ماں دو موہنہ کر کے اجن بھورل اگھیں ملیندا ابیٹھا، جو ہک کاں اڈدا ہویا آیا تے دیکڑی وچ چنج مار ڈس۔ بھورل ڈھاتاں دکھاراتی گیا۔" (44)

شہری وسیب دی لکھاری اس طرح تصویر کھچ دا اے:۔

> "پر ے کنوں اگھیں مریندی اور اوہ لمبی چوڑی کوٹھی شہر دے امیر کبیر ایکسین رشید خاں دی ہی جیہڑا انگریزی دی تہیں جھاگ تے ایں مراتبے تے پتا ہا۔ بندہ ضرورت توں زیادہ خوش اخلاق تے ملاوڑا ہا" (45)

ناول وچ کافی وسعت اے۔ دونسلاں دی کہانی بیان کیتی گئی اے۔ ناول وچ رومانی کجھ زیادہ اگھڑواں اے۔ رومانیت دے رجحانات ملدے نیں۔ ناول دا انت المیہ اے پر کجھ کرداراں واسطے طربیہ وی اے۔ سرائیکی بولی دا ایہہ پنجابی ناول خاص اہمیت رکھدا اے۔

v. کجھل

نسرین بھٹی دا ناول 'نجھل' ہندوستان دی ونڈ توں پیدا ہون والے خیالات توں متاثر ہو کے تخلیق ہویا اے۔ ملکی ونڈ نے فسادات نوں جنم دتا۔ اوہ رہیاں توں کٹھے رہن والے ہندو مسلم تے سکھ بھائی چارہ ختم کر کے مذہبی جنونی تے نسلی تعصب دا شکار ہو گئے۔ اک دوجے دے گھراں وچ غنڈہ گردی کرن لگ پئے۔ 'پھل' ایس ناول دا اہم کردار ایسے ای حالات دی ماری ہوئی سی۔ خوش قسمتی نال اوہ اک شریف گھرانے وچ آ جاندی اے۔ ناول دی فضا رومانی اے۔ ایہہ رومانیت ناول وچ شروع توں لے کے اخیر تک قائم رہندی اے۔ رومانی رجحانات توں علاوہ کردار نفسیاتی وی نیں۔ حکیم صاحب دی سوانی چونکہ اک روایتی قسم دی بیوی اے ایس کر کے اوہ Complex دا شکار ہو جاندی اے۔ غیر ضروری قسم دا شک اوس نوں بدحواس تے پاگل کر دیندا اے۔ خود 'نجھل' اپنے حالات دی ماری ہوندی اے۔ اوس دی شخصیت وچ اک خاص رخ دی ہو جاندی اے۔ موودے پیچھے جان دی بجائے اک بازاری جہے گھبرو نال ٹر کے اپنی حیاتی وچ مزید الجھاؤ پیدا کر لیندی اے۔ خودکشی وی بزدل لوک کردے نیں۔ لیلیٰ اک سلجھی تے پڑھی لکھی سوانی اے۔ کردار دے لحاظ نال اک مضبوط کردار اے۔ اگر سارے ناول دا ویروا کریئے تے پتہ چلدا اے کہ نجھل اک رومانی نفسیاتی ناول اے۔ جس وچ ملکی ونڈ نوں موضوع بنایا گیا اے۔ تخلیق کار نے لوکاں وچ قومی تے ملکی جذبہ پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ انعام الحق جاوید ہوراں دی رائے اے:۔

> 'ایس ناول نوں رومانی ناول دی کہیا جا سکدا اے کیوں جے ایہدے وچ پیار تے جنس موجود اے پر کوہ نال ویکھیا جائے تے سماجی مسئلے ای ایہہ شناخت دا ڈھا حوالہ بن دے نیں۔" (46)

vi. سدھراں دے پھل

صفیہ صابری دا ناول 'سدھراں دے پھل' ساڈے پنڈ وسیب دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول دی بنیاد محبت اے۔ ایس محبت نوں سرخرو کرن واسطے کافی کردار مدد کر دے نیں۔ کلثوم اوہ کردار اے۔ جیہڑی ایس محبت واسطے سب توں وڈی قربانی دیندی اے۔ اپنا باپ، اپنی زویں، اپنا آرام تے رشتے تیاگ دیندی اے۔ لکھارن اوس ایس سدھر دے حوالے نال لکھدی اے:۔

> "اوہ اک جوڑا لا ؤندی سی تے دو جا پوندی سی۔ اک کپڑا اوتن واری توں بہتا نہیں سی پاندی تے خورے بن ماڑا کھاندی تے ماڑا ای پاندی ہوئی ایں اک سدھر لئے اوہنے اپنیاں ساریاں سدھراں دا گل گھٹ دتا ہوندا اے۔" (47)

سدھراں دے پھل رجحانات دے حوالے نال اک روایتی قسم دا ناول اے۔ ایہدی سدھ پدھری رومانی کہانی اے۔ ایہہ ساڈھی پنڈ و وسیب دی اکھ تے غیرت دی نمائندگی کردا اے۔ ایہہ اک رومانی وسیبی ناول اے۔ اک اجیہا رومان جیہدے وچ حداں مقرر نیں۔ ساڈے پنڈ و وسیب وچ کڑیاں منڈیاں وچ اک شرم تے حیا ہوندی اے۔ لکھارن نے وی اپنے وسیب دے ماحول نوں مدنظر رکھ کے ایہہ رومانی کہانی الیکی اے۔ ایہہ سطراں قابل غور نیں:۔

> ''مظفر کری والے پاسے بہہ گیا تے اوہدیاں سوچاں کلثوم دے چنے ہوالے بال بنان لگ پیاں اوہ اول کرداسی اکھاں ایس حسن دی مورت نوں تکدیاں رہن۔ پر اوہ مجبورسی۔ اگے بہہ کے اوہ پچھے مڑ کے تک نہیں سکدا۔'' (48)

ایہہ لکھت رومانی رنگ وچ رنگی مکمل تخلیق اے۔ ایہہ ناول اک رومانی ناول اے۔ جس وچ اک وسیب دی کہانی سمیٹی ہوئی اے۔

vii. بھاگ سہاگ

راہی گبول دا ناول بھاگ سہاگ ڈرامائی انداز دی لکھت اے۔ ناول کارنے اک ناول دا سوچ کے خاکہ بنیا تے اوس وچ اپنی سوچ دے مطابق رنگ بھر دتے نیں۔ ناول کارنے ناول دے شروع وچ ای ناول دے موضوعات نوں لکھ دتا اے۔ اوس ایس نوں تعمیری، اصلاحی تے رومانی سرائیکی ناول کہیا اے۔ معاشرے دی تعمیر تے اصلاح دے کم کرداراں راہیں کروائے گئے نیں۔ تقریباً سارے کردار فیصل، محمود، ممتاز، نواب شہریار خاں، سکندر حیات، جاگیردار شیر زمان، شہزادی گلنار، شمع، ناہید ہوری سارے نکے وڈے کردار معاشرے دی اصلاح کردے وکھائی دیندے نیں۔ ناول وچ اک مقصدیت اے۔ ''الفلاح پارٹی'' دے نال سارے لوکی رل مل کے کم کردے نیں۔ ناول دا ات ضروری انگ رومانس وی اے۔ ناول دے سارے جوان کردار ایس رومانس دیاں پینگھاں جھوٹ دے نیں۔ پر ایس وچ اوہ مقصد حیات نہیں بھلدے۔ ایس رومانیت وچ اوہناں دے رستے وچ کوئی اوکڑ نہیں آندی۔ سیاسی رنگ وی وکھائی دیندا اے۔ ایس کر کے ایس وچ جدید رجحانات پائے جاندے نیں۔

ناول دی Theme تے غور کریئے تے ناول کار چاہندا اے کہ سارے اوپر دے لوکاں دیاں سوچاں وچ تبدیلی آنی چاہیدی اے۔ نواب، جاگیردار تے مل اونرز ایس ناول وچ بدلیاں ہوئیاں سوچاں نال

ابھر دے نیں۔ ناول کار نے دیباچے لکھیا اے:۔

> ''میں محض اتنا عرض کریساں جو اے ناول ہک پیغام اے۔'' اپنی دھرتی آپ وسا''
> پیغام ہمیشہ خوش آئندہ ہوندے۔ جدوجہد دے پاندھیں کوں جذبہ ڈیوا کامیابی دی خوش
> خبری سنامنزل تے جس دی راہ ڈکھیندے۔ اے ناول اج دے انسان تے خاص طور تے
> فکرنو جوانیں کیتے دنیا سدھار واسطے ہک بانگ اے۔'' (49)

ناول کار نے رومانیت دے نال نال مقصدیت نوں نہیں بھلایا۔ ایہہ اک رومانی مقصدی ناول اے۔

viii. چیڑھاں دی چھاں

ارشد چہال ہوراں دا ناول چیڑھاں دی چھاں رومانی تحریکاں دے اثر ہیٹھ لکھیا گیا ناول اے۔ ناول وچ سارے ویلے رومانی فضا، چھائی رہندی اے۔ مہرین تے فیروز دی محبت، لگاؤ، کشمیر دے خوبصورت نظارے، و چے پہاڑ، وگدیاں ندیاں، چیڑھاں دی چھاں، جھیل سیف الملوک دے منظر تے اوہناں دے درمیان ٹردے پھردے دو محبت بھرے کردار ناول وچ آپ مہارے رومانیت دے پھل کھلاردے نیں۔ جتھوں تک رومانس تے جنسیات دا تعلق اے۔ اوس وچ Vulgarity دا پہلو نہیں اے۔ سگوں رومانس نوں سوہنے ڈھنگ نال وکھایا اے۔ ایہہ لکھاری دی خوبی اے کہ رومانس تے جذبات دا اظہار اوہ شعراں راہی کروا اے۔ سوہنیاں لفظاں راہیں جذبیاں نوں چھوندا اے۔ شرم و حیا وچ ڈوبی ہوئی رومانیت وچ ایہہ جذبے ڈھکیاں چھپائے تے اشاریہ کنایہ نال ای بیان کرکے لکھاری نے لکھت وچ خوبصورت فضا پیدا کیتی اے۔ ناول دی رومانی فضا وچ منظر نگاری دا ہڑا ہتھ اے۔ ایتھے سانوں کرشن چندر دی منظر نگاری یاد آندی اے۔ ایہہ اوہ ای کشمیر اے جس نوں کرشن چندر نے اپنے ناولاں وچ سوہنی جاہ دتی اے۔

کدھرے "Words Worth" دا چیتا کاوی پیندا اے۔ جو کجھ Nature دے حوالے نال اپنیاں نظماں وچ لکھدا سی۔ ارشد چہال نے اپنی نثری لکھت وچ اجہی شاعری کیتی اے۔ سوہنے تے سلکھنے لفظ، محاورے تے زبان ورتی اے۔ مشتاق کنول ہوراں دے خیال موجب:۔

> ''ایس دا موضوع اک اجہی نویکلتا رکھدا اے کہ اسیں من آکھ سکدے آں کہ پنجابی فکشن
> نوں وی روسی فکشن وانگ اک کوکول لبھ گیا اے۔ ایس ناول راہیں ارشد چہال نے اک
> خوبصورت تے فطری حسن نال بھی جوہ وانتھاں پیدا دتا اے۔'' (50)

ناول جدید ادبی تحریکاں دے تحت الکیا گیا اے۔ اسی ڈاکٹر احمد حسین قریشی دی ایس رائے نال سہمت آں۔ اوہ لکھدے نیں:۔

"'تیرہ حاں دی چھاں' لکھ کر ارشد چہال نے وقت کی دو اہم ضرورتوں کو پورا کیا ہے۔ ایک پنجابی زبان و ادب باوصف کلاسیک ادب کی دولت سے مالا مال ہے۔ لیکن جدید ادب کے تقاضوں سے عاری ہے۔ پنجابی زبان میں محدود چند اچھے ناول لکھے گئے ہیں۔ ارشد چہال نے پنجابی میں جدید انداز کا یہ ناول لکھ کر ایک اہم کوتاہی پوری کردی ہے۔ دوسرے کشمیر جنت نظیر کے لوگ آج کل جس کرب اور پریشانی میں زندگی گزار رہے ہیں ان کے احوال و افکار عامتہ الناس کے سامنے کما حقہ پیش کرنا ہر دانشور کی ذمہ داری ہے۔" (51)

ایس ناول وچ اک لکھاری دی متصدیت وی وکھالی دیندی اے۔ اک پسماندہ علاقے دی لوکائی تیکر علم دی روشنی پہنچانا۔ جاہلیت دے اندھیرے نوں دور کرنا تے جعلی 'پیر' کولوں معصوم لوکاں نوں بچانا۔ ایہہ سارے متصد لکھاری نے ملکھ رکھے نیں۔ اوس نے نرا پرا رومانس ای نہیں وکھایا سگوں اوس علاقے دی اصلاح وی کیتی اے۔ ایہہ اک سماج سدھار تے اصلاحی ناول دا پکھ وی رکھدا اے۔ ایس نوں رومانی، اصلاحی ناول وی آکھ سکدے آں۔

ix. پندھ

'افضل احسن رندھاوا' دا ناول 'پندھ' رومانی رنگ وچ رنگیا ہویا اے۔ ناول دی کہانی بنیادی طور تے دو کرداراں 'علی' تے 'تاج' دی کہانی اے۔ دونوں کردار 'لندن' وچ ملدے نیں۔ او تھے اک دوجے دے قریب ہو جاندے نیں۔ ناول کار نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال لندن دے ماحول نوں بیان کیتا اے۔ لندن دی رہتل بہتل دے حوالے نال بڑیاں سچائیاں نوں بیان کیتا اے۔ او تھے دی رہتل بہتل تے اپنی رہتل بہتل دا تقابلی جائزہ وی لیندا اے۔ اس موضوع وچ زیادہ تر بدیشی ماحول ملدا اے۔ پر او تھے رہن والے دیسیاں دے جذبات تے خیالات وی قلم راہیں بیان کیتے نیں۔

'علی' تے 'تاج' اکدوجے وچ دلچسپی آہستہ آہستہ پیدا ہوندی اے۔ علی اک اکھڑ جٹ دے روپ وچ وکھالی دیندا اے۔ حالانکہ اوس دی شعر گوئی اوس دی شخصیت نال میل نہیں کردی۔ تاج وی بظاہر سخت تے تھوڑی Striaght Forward قسم دی شخصیت اے۔ دوناں دی محبت وی گجھی تے رمزاں والی سی۔ فیر کہانی انتہائی روایتی موڑ تے ختم ہو جاندی اے۔ ناول دا موضوع فیر اوہو طوائف دی اولاد ہو جاندا اے۔

حالانکہ 'تاج' دی شخصیت نوں کسے ہور حوالے نال وی متعارف کیتا جا سکدا سی۔

ناول وچ چونکہ ناول کار دی اپنی شخصیت وی 'علی' دے کردار وچ وکھالی دیندی اے۔ ایس کر کے اوس دا پنجابی ادب نال لگاؤ پتہ چلدا اے۔ پنجاب دیاں کہاوتاں، بولیاں ہنوک لور تے پنجابی ادب دا تصوف اگھڑ کے سامنے آندا اے۔ حضرت جنید دے خط وچ وی تصوف دی جھلکی نظر آندی اے۔

ایس ناول وچ اگر چہ ہدیثی رہتل دی عکاسی اے پر سانوں واضح طور تے اپنی وسودیاں جھلکیاں وی نظر آندیاں نیں۔ ناول اگر چہ بے حد صاف ستھرا اے۔ پر تاج دا اتنی بے باکی نال کسے غیر مرد دے کمرے وچ آنا جانا تے رہنا کجھ ساڈھی اخلاقیات دے خلاف لگدا اے۔ 'افضل احسن' ہوراں دے ناول 'دیوا تے دریا' تے 'دو آبہ' اک طرز دے ناول نیں۔ او تھے مکمل طور تے پنڈ ورہت بہت وکھالی دیندی اے۔ 'سورج گرہن' تے 'پندھ' شہری وسوے ناول نیں۔ 'سورج گرہن' دے پہلے حصے دا ماحول 'پندھ' دے ماحول نال میچ کردا اے بلکہ اسی کہہ سکدے آں کے 'پندھ' تے اس دی چھاپ اے۔

بنیادی طور تے پندھ اک رومانی ناول اے۔ سارے ناول وچ رومانی فضاء چھائی ہوئی اے۔ ایس رومانیت وچ تصوف دا رنگ وی ملدا اے۔

3.علامتی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ علامتی ناول دی دس پان توں پہلاں ساڈے واسطے ایہہ جاننا ات ضروری اے کہ علامت ہوندی کی اے۔ علامت بنیادی طور تے عربی دا لفظ اے۔ جس دا مطلب 'پتے' یاں 'نشانی' دے نیں۔ انگریزی وچ ایس نوں **Symbol** کہیا جاندا اے۔ **A Dictionary of Litrary Terms** وچ **Symbol** دی وضاحت کجھ اسطرح کیتی اے:۔

> "A symbol is someting which represents something else often an idear or quality, by analogy or association. Thus white Lion and Rose commonly symbolise represent innocence, courage and beauty. A serpent may stand for evil or wisdom according to different conventions. writers use the conventions sybmols but also they invent and create their own. A symbol may be seen as a species of

metaphor in which exist subject of the metaphore is not made explicit, and may even be mysterious "(52)

علامت نوں رمز تے اشارے دے طور تے وی ورتیا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ علامتاں نوں ورتن دا رواج کافی پرانا اے۔ ساڈے صوفی شاعراں نے قصیاں وچ علامتی رنگ ملدا اے۔ علامتی رنگ مغربی تے مشرقی دوناں ادباں وچ پایا جاندا اے۔ ڈاکٹر جمیل احمد خاں اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

"جرمن زبان کے مشہور ناول نگار اور افسانہ نگار کافکا ایک بہت مشہور کہانی قلب ماہیت Metamorphosis ہے۔ اس کہانی میں ایک سفری بیمہ ایجنٹ گریگر سمسا ایک بڑے کیڑے میں تبدیل ہو جاتا ہے۔ اس کہانی نے مختلف زبانوں کے جدید افسانے کو ایک نیا موضوع دیا ہے۔ یہ موضوع ڈرامہ نگار آئنسکو (Ionesco) کے ڈرامے (Rohinoceros) میں یہ تبدیلی گینڈے کے قالب میں ہوتی ہے۔ اردو میں جدید علامتی افسانے میں ایک پوری بستی بندروں میں تبدیل ہو جاتی ہے۔ اور انہی کی ایک اور کہانی کایاپلٹ میں شہزادہ مکھی بنتا ہے اور اسے انسان کے قالب میں واپس آنا نصیب نہیں ہوتا۔ آئنسکو کے ڈرامے میں کردار انسان بنا رہنے کے لئے مضطرب ضرور ہے مگر اجتماعی واردات کی ہولناکی کے سامنے بالکل مدھم سی ہے۔"(53)

پاکستانی پنجابی ناول کاراں نے وی دوسری زباناں دیاں لکھتاں کولوں اثر قبول کیتا اے۔ فخر زمان دے ناول زیادہ تر Sybolic نیں۔ اوہ صوفیا اکرام دے نال نال 'کافکا' کولوں وی کافی متاثر سی۔ اس توں علاوہ 'کہانی اک اجڑ دی' وی بکریاں نوں انساناں دی علامت تے طور تے پیش کیتا گیا اے۔ پاکستانی پنجابی ناولاں وچ جیہڑے علامتی ناول وی تخلیق ہوئے نیں۔ اوہناں دی تفصیل کجھ اس طرح اے۔

i. ست گواچے لوک

فخر زمان دا ناول 'ست گواچے لوک' موضوع دے لحاظ نال وی نویکلا اے تے رجحانات Trends دے حوالے نال نئے رجحانات دا سنگ میل اے۔ 'ست گواچے لوک' پنجابی ادب وچ اک وکھرا مقام رکھدا اے۔ اس دی اک وجہ ایہہ وی اے کہ ایس ناول نوں Permot بہت کیتا گیا۔ بارڈر دے اوس پار اس نوں تے ناول دے لکھاری نوں چاہن والیاں نے اس نوں گرم جوشی نال سلاہیا۔ اس نوں سلاہن دیاں ٹھوس وجوہات وی نیں۔ ایس ناول نے پنجابی ادب وچ تھرتھلی پا دتی۔ ناول توں زیادہ اوس

وے کجھ بند ھ نوں قلم دی لپیٹ وچ لیا گیا۔ اسی مجبوراں کہ ملک ایم زمرد دے دیا چے نوں ناول دے حوالے نال reference بنائیے۔ ناول دے حوالے نال پہلا ویروا سانوں ناول دے نال ای مل جاندا اے۔ ادیباں تے قلم کاراں نے ایس کجھ بندنوں پڑھ کے بڑے بڑے سٹے کڈھے۔ کجھ نے ناول نوں شاید پڑھیا ای نہیں تے ناول تے اوپری اوپری رائے زنی شروع کر دتی۔ ملک ایم زمرد ہوری لکھدے نیں:۔

"ایہناں ست پاتر ال نوں، جنہاں دا اک دوجے نال انج کوئی تعلق واسطہ نہیں اک تھاں اکٹھیاں کر کے فخر زمان نے کوئی نویں گل نہیں کیتی۔ ایہہ کم Chaneer چوسر، Boccaccio بکیچی تے میر امن وی کر چکے سن۔ پر انہاں لکھاریاں اپنے اپنے پاتر ایس لئی اکٹھے کیتے سن کہ ون سونیاں کہانیاں سنان دا بہانہ مل سکے۔ ست گواچے لوک وچ فخر زمان نال سانوں بہت اگے لے جاندا اے۔ ایس لئی کہ اوہدے ایکو نویں شعور New Sensibility ایکو سن۔ نالے ایہہ ست گواچے لوک اوویں اتفاق نال اکٹھے نہیں اکٹھے ہو گئے۔"(54)

سب توں پہلاں اسی Sensibility دی وضاحت کریئے:۔

"1. Sensibiilty - The capacity to feel: to allow literature and experience to forth feelings.

2. The capacity to weep over the sufferings of other."(55)

ایس نوں پڑھ کے **New Sensibility** دا احساس ہوندا اے۔ ایس توں ناول دے رجحانات دا اندازہ وی کیتا جا سکدا اے۔ فخر زمان نے ناول نوں جس طرح اساریا اتے بیان کیتا اے۔ ایہہ **Imagery** اے۔ بلکہ **Thematic imagery** اے۔ ست رنگی پینگ۔ کرداراں دی کہانی دے نال رنگاں دا بدلنا۔ رنگاں دی نمائندگی۔۔۔۔۔ ایہہ لائناں ویکھو:۔

"اوازرگی۔۔۔ ایس توں پہلاں جے کوئی گل کرے اوہناں لوکاں نے پل لئی اکھاں کھولیاں۔۔۔۔۔ لال رنگ جھل پایا سی۔۔۔ رکھ لال، کھمبے لال، تاراں لال بہڑ کاں لال، چورستہ لال، فصلاں لال، منور، پکھیرو لال، جذبے لال، اکھر لال، ساہ لال تے ستاں لوکاں دے مکھاں تے لالی کھیڈ رہی سی۔"

جانوراں دے حوالے تے علامتاں دا استعمال فیر ایہہ لائناں تے غور کرو:۔

"کوئی نہ بولیا۔ ایسے وچ اک ٹیڑی آ کے سامنے رکھ دے ٹنڈ تے بیٹھ گئی تے لتاں اسان

ول کردتیاں؛

اک شتر مرغ بھجد اٗبھد آیا تے ریت دے اک ڈھر وچ سرواڑ کے ٹھلو گیا۔" (56)

انفرادی طور تے فخر زمان نے ست گواچے لوک وچ لکھت دا Unique Style اپنایا۔ ہور زباناں وچ ایس طرح ناول تخلیق ہوئے نیں پنجابی ادب وچ ایہہ پہلی کوشش اے۔ سب توں وڈھی گل اے کسی ناول دی بنتر وچ زمان تے مکاں دا بڑا خیال کیتا جاندا اے۔ فخر زمان دے ایس ناول وچ ویلے تھاں نوں متعین نہیں کیتا۔ ایس ناول دا Theme وی عام Theme نہیں۔ ملک ایم زمرد ہوراں اپنے دیبو چے ایس ناول نوں ایس طرح Explain کیتا اے:۔

"ایس لحاظ نال ست سات گواچے لوک اتھے لکھیا جان والا پہلا Surrealistic ناول اے۔ سیگمنڈ فرائیڈ Sigmud Fruid دی تحریراں توں اثر لیندیاں ہویاں ایس صدی دے شروع وچ یورپ وچ ڈاڈا اسٹ Daddaist تحریک چلی۔ ایس گروپ دے فنکار وچکالی سرحد تے کھلو تے نظر آندے نیں۔ انہاں دے ناولاں، نظماں تے تصویراں وچ خواب تے حقیقت وچ کوئی فرق نہیں۔" (57)

Surrealism دی جانکاری جیہڑی Dictionary of Litrary Terms وچ دتی ہوئی اے اوہ ایہہ اے:۔

"Surrealism: An artistic and litrary movement starting in France in 1920 which drew upon some of the concepts of Frendian Psychology Surrealism was anti-rational and anti-realist. It advocated the liberation of the mind from logic. instead art should grow out of confrontation with the unconscious mind. Dreams hallucinatting states."(58)

جے اگر ایس تعریف نوں مدنظر رکھ کے ایس ناول نوں پرکھیے تے سانوں ایم زمرد دی ایس رائے نال سہمت ہونا چاہیدا اے۔ امین مغل نے ناول دے رجحانات دے حوالے نال اپنے مضمون وچ لکھیا اے:۔

"فخر زمان دے ایہہ ناول تنقیدی ریلزم دی بہترین مثال اے جہدے وچ سمبولزم دا استعارہ رچ بس گیا اے۔ فخر زمان دا ایہہ ناول گھٹ ازگھٹ اوہ ادب اے جیہڑا ایس پاسے لکھیا گیا اے شاید پہلا جدید پنجابی ناول اے۔" (59)

'ست گواچے لوک' اک جدید ناول اے۔ایس دے کردار اوی انقلابی نیں۔اوہناں دیاں رمزاں، اشارے قاری نوں سوچن تے مجبور کردیدے نیں۔ایس دے کردار مکمل آزادی چاہندے نیں۔پر ایہہ اپنے کل نال وی جڑے ہوئے نے۔اوہناں دا کل تے اج Overlap کر رہیا اے۔فخر زمان جتھے کافکا توں متاثر اے تے دوجے پاسے اوہ بلھے شاہ تے شاہ حسین دیاں رمزاں وی نہیں بھلیا اے۔الطاف احمد قریشی لکھدے نیں:۔

> ''ست گواچے لوک تکنیکی لحاظ نال اج دا ناول اے۔تے ایہدے وچ ہر فرد نیں اپنے آپ توں اپنے وچوں تے سماج وچوں لبھن دا سبھ جتیا اے۔تے ایہدے وچ ہر فرد نے اپنے آپ نوں اپنے وچوں تے سماج وچوں لبھن دا سبھ جتیا اے۔جد کہ اج دے لکھے جان والے اردو تے پنجابی دے افسانیاں تے ناولاں وچ اپنے آپ نوں لبھن دی کوشش وی نہیں ہوندی۔فخر زمان دے ایس ناول وچ کم از کم باری توں بوہے تے بوہے توں باری تک دا سفر تے ہے۔میری منگ اے پئی فخر زمان ہوری ہن فخر مکان بنن جے سانوں ساریاں نوں ایہدی ڈاہڈی لوڑ اے۔'' (60)

ست گواچے لوک لکھن نال پنجابی وچ جدید ادب دے رجحانات متعارف ہوئے۔پنجابی ادب وچ وادھے واسطے سانوں نویاں تحریکاں جیہو یاں کہ Internationaly اہمیت رکھدیاں نیں۔اوہناں نوں جاننا وی اِت ضروری۔ایہناں تحریکاں چوں Dadaist تحریک وی ای۔ایہہ لفظ Dada چوں اخذ اے۔

> "Dada (Fri Hobby Horse) A deliberately meaningless title for and anarchical litrary and artistic movement begun in 1916 at the calaret voltaire -- The purpose of Dada was Nilhilistc revolt against bougeois ides of rationality, meaning form and older - it was overtaken by surrealism which allied many dadist techniques to psychological theory"(61)

جدید ادب دیاں تحریکاں دے نال نال سانوں جدید لکھاری کافکا بارے ایس کر کے وی جانکاری حاصل کرنی چاہیدی کیونکہ سب ادیباں دا خیال اے کہ فخر زمان وی ایس تے باقی لکھتاں تے کافکا دا اثر وکھائی دیندا اے۔بہت سارے لکھاریاں دا ویروا کرئیے تے اوہ ملک ایم زمرد ہوراں وی ایس رائے نال سہمت

نیں کہ ایہہ اک Surrealistic ناول اے ۔ اسی کر نیل سنگھ تھند ہوراں دے ایس رائے نوں وی نظر انداز نہیں کر سکدے :۔

"ست گواچے لوک پر میرا نوں توڑن والی اک پر بیرکا تمک Symbolic رچنا ہے ۔" (62)

بہر حال 1975 وچ چھاپے چڑھن والا ناول 'ست گواچے لوک' پہلا جدید تے علامتی ناول اے ۔

ii. بے وطنا

فخر زمان دا ناول بے وطنا تکنیک دے لحاظ نال اوس دے باقی ناولاں نال ملدا جلدا اے ۔ ناول کاروایاں ، اسلوب تے سٹائل عام پاکستانی ناولاں نالوں وکھرا اے ۔ فخر زمان ہمیشہ 'آزادی' دی جنگ لڑدا اے اوہ استحصالی قوتاں دے خلاف قلم اٹھاندا اے ۔ اوہ اپنی قلم تے اپنے ادب نوں ہتھیار دے طور تے استعمال کر دا اے ۔ اوس دے سارے ناول تے بے وطناوی مزاحمتی ادب اے ۔ ایس ادب نوں جدید رنگ دا ادب کہندے نیں ۔ لکھاری معاشرے نوں اوس اکھ نال ویکھدا اے ۔ جس اکھ نال کافکا ، دوستوو سکی تے البرٹ کامیو گارشیا مارکیز ویکھدے نیں ۔ لکھاری دی پنجابی ادب وچ اک انقلابی کوشش اے کہ اوس نوے نوے رجحانات دا ادب تخلیق کیتا ۔

بے وطنا نئے رجحانات دا ناول اے علامتی تے نیم علامتی انداز نوں اپنا کے لکھاری نے ناول نوں اگے ودھایا اے ۔ بے وطنا لفظ ای اپنے اندر گوڑھے معنی رکھدا اے ۔ اوس بے وطنا دے معنی ڈوھنگائی وچ جا کے سمجھ آندے نیں ۔ اوس نال اندر اک زبردست چپ کہ لگدا اے ۔ بتی کرداراں دے وکھرے وکھرے روپ ساڈھے سامنے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتے نیں ۔ ایہہ لکھت پڑھ کے ماں دھرتی نال ہمدردی پیدا ہوندی اے ایس ناول دے شروع وچ ماں دھرتی بارے لکھیا اے ۔ چالیاں سالاں توں وال کھلار کے سیاپا کر دی سینہ کٹ دی ہاڑے تے کر لاوے کر دی ۔ اوہ دھرتی ماں دے ناں ۔ ایہہ پڑھ کے اک کرب تے دکھ دا احساس ابھر دا اے ۔

ناول وچ علامتی طور تے چورس 'کل' دا ذکر بار بار کیتا گیا اے ۔ چورس کل جیہڑا اپنے معاشرے وچ ہمیشہ مس فٹ رہندا اے ۔ ایس ناول دی سب توں وڈھی خوبی ایہہ اے کہ ناول دی زبان عام بول چال دی زبان ناول نوں پڑھدیاں ہویاں او کھائی دا احساس نہیں ہوندا ۔ علامتاں وی قاری نوں کوئی مشکل نہیں پیدا

کردیاں سنگوں جلد ای ایہناں علامتاں دی تہہ تک پہنچ جاندا اے ۔ بے وطنا اک علامتی ناول اے ۔

iii کمذات

فخر زمان دا ناول کمذات اک کرداری کہانی اے ۔جسطرح کے ناول دا ناں 'کمذات' توں مراد ای کمی ذات چنے لوک اے ۔ایہہ اک غیر روایتی قسم دا ناول اے ۔ایس ناول وچ وی فخر زمان دے دوسرے ناولاں والیاں جھلکیاں ملدیاں نیں ۔اس ناول دا نائیک 'عشق' Personified کردار اے ۔ایہہ عشق کدی جذبے دا روپ وی دھار لیندا اے ۔تے کدی پنڈاں شہراں دی رہتل تے روشنی پاندا اے ۔ایہہ دھرتی ماں دا دھرو کرن والیاں دے چہرے بے نقاب کردا اے ۔Theme دے لحاظ نال ایہہ ناول وی فخر زمان دے باقی ناولاں نال ملدا جلدا اے ۔فخر زمان ہمیشہ استحصالی طبقے تے قلم چلدا اے ۔'عشق جیہڑا کمذات کہاندا اے ۔دراصل نیویں طبقے دی نمائندگی کردا اے ۔ناول کار ایس نوں سیاسی کامے دے روپ وچ وکھاندا اے ۔سجاد حیدر نے ایس کردار بارے لکھدے نیں :۔

> ''کمذات کا کردار دوستووسکی کے تخلیق کیے ہوئے ذلت کے مارے لوگوں کی طرح مجلسی زندگی میں سب سے نچلی سطح پر جی رہا ہے اور اسے ہر بار ہٹ اوئے کمذاتا کہہ کے توہین آمیز مخاطب سے اسکی پست حیثیت یاد دلائی جاتی ہے ۔''(63)

فخر زمان دا تعلق چونکہ خود سیاست نال رہیا اے ۔ایس کر کے اوہناں دا مشاہدہ ایس ناول دے حوالے نال کافی وسیع اے ۔ایس ناول وچ اوہناں دے اپنے تجربے وی شامل نیں ۔اوہ اپنی سیاسی سوچ دا اظہار وی کردے نیں ۔اوہناں انجے ڈھنگ نال ناول تخلیق کر کے اپنی انفرادیت قائم کیتی اے ۔جتھوں تک تکنیک دا تعلق اے ۔ایس قسم دی تکنیک اوہناں دے پہلے ناول ست گواچے لوک تے بے وطنا وچ وی وکھالی دیندی اے ۔اوہناں دے ایس ناول دے پنج باباں توں علاوہ باقی پنج باباں وچ شاعری زیادہ ملدی اے ۔بلکہ دو مکمل باباں وچ آزاد کلاسیکی شاعری وچ لکھے گئے ۔دراصل ناول کار نوں اپنے خیالاں تے جذبیاں دے اظہار واسطے شاعری دا سہارا لینا پیندا اے ۔فخر زمان چونکہ شاعر اے ایس کر کے ناول نوں اپنے خوبصورت شعراں نال سجایا اے ۔

فخر زمان دا ناول کمذات بنیادی طور تے اک علامتی ناول اے ۔فخر زمان نے imager راہیں اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے ۔ایک زنانی تے چار مرد ۔ماں دھرتی تے پاکستان دے چار صوبے ۔سفید کپڑے

تے موہیے دے بارہ والی زنانی امن تے شانتی دی علامت اے مٹھا پنڈ تے اوس دے پانی بارے خود لکھاری نے لکھیا اے:۔

''مٹھو چک تے لونا چک اصل وچ اکو نیں۔ جتھے تہاڈی سانجھ ہووے گی اوتھوں مٹھاس جمے گی۔''(64)

ایس ناول دا مرکزی خیال انسانی دوستی تے دھرتی نال پیار۔ اوہ عالمی سطح وچ انسانی جذبات تے پچھان دا اظہار وی علامتاں نال کرواندا اے۔ ایتھے وی سات گواچے لوک طرح رنگ تے پتنگ خوشی تے آس دیاں علامتاں نیں۔ علامتاں کجھ تھاں تے چنگیاں لگدیاں نیں پر اک زنانی نال چار مرداں دا سلوک جس طرح کھلے ڈھلے انداز نال بیان کیتا اے۔ اوہناں نوں پڑھ کے بڑی کراہت آوندی اے۔ حقیقت نگاری اتنے ننگے انداز نال نہیں کرنی چاہیدی۔ ایہہ قاری دے ذہن تے ناگوار اثرات چھڈدی اے۔ قبر والی زنانی نال ہون والا سلوک ڈھکے چھپے لفظاں تے علامتاں نال بیان کیتا جا سکدا سی۔ اگرچہ ایہدے وچ کوئی شک نہیں قلم کار اوہو ای لکھدا اے جو کجھ معاشرے وچ ہو رہیا ہوندا اے۔ ناول دا نیک ناول دے اخیر وچ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ اوہ اصل 'کمذات' لیڈراں نوں لوکائی دے سامنے لے آندا اے۔ اخیر وچ ناول کار علامتاں دی ورتوں کر کے عشق نوں امر کر دیندا اے۔ ایس علامتی ناول دی زبان ساڈی شہری دسوں وچ بولی جان والی عام زبان اے۔ جتھے لوڑ پئی اوتھے انگریزی زبان وی ورتی اے۔ 'کمذات' ساڈے علامتی ناولاں وچ اک چنگا وادھا اے۔ اک خاص ڈگر تے لکھے ناول ادب نوں اگے نہیں ودھاندے۔ ہن لوڑ ای کہ اسی جدید ادب دی پچھان اپنے ادب وچ کرائیے۔

iv. امر کہانی

'چھلیاں' طرح امر کہانی اک علامتی ناول اے۔ ایہہ جدید طرز دا ناول اے۔ ایس وچ نواں اسلوب ورتیا گیا اے۔ ناول وچ تاریخی پکھ نمایاں اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں تاریخی علامتی ناول وی کہہ سکدے آں۔

v. کہانی اک اجڑ دی

احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' اک علامتی ناول اے۔ بکریاں نوں بطور علامت ورتیا گیا اے۔ ناول کار نے ناول تخلیق کر دیاں ہوئیاں معاشرتی تے انقلابی پکھ سامنے رکھیا اے۔ اوہ سوسائٹی دے

نام نہاد انقلابیاں دا مذاق اڑاندا اے۔ اس دیاں ٹکراں نال قاری لطف اندوز ہوندا اے۔ تکنیکی لحاظ نال اک سطحی ناول اے۔ George Orwell دا ناول Animal Form وی اسطرح دا ناول اے۔ لکھاری نے شاید اس توں متاثر ہو کے ایہہ ناول تخلیق کیتا ہووے۔ ایہہ ناول عام ناول توں ہٹ کے ناول اے۔ ناول جدید طرز دا اے۔ ایہہ ناول علامتی ناولاں وچ وادھا اے۔

.vi اپنی وتی

بابو جاوید گھر جاکھی دا ناول 'اپنی وتی' اک علامتی ناول اے۔ بابو جاوید نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے۔ ایہہ ناول جدید رجحانات پٹھوا ساریا گیا اے۔ احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' 1978 اچ تخلیق ہویا۔ اوس ناول دی Theme وی ایس ناول ورگی اے۔ مشہور ناول Animal Form وی ایس طرز دا ناول اے۔ اردو ادب وچ کرشن چندر دے ناول 'ایک گدھے کی سرگزشت'، 'گدھے کی واپسی' اور 'گدھا سینا' ایس طرح دے ناول نیں۔ معاشرے تے تنقید کرن دا ایہہ طریقہ وی اپنایا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ کوئی ناول اگر دوجے ادباں دے ناولاں نال قدم ملاندا اے تے ایہہ قابل ستائش کوشش اے۔ انعام الحق جاوید ہوری وی ایس ناول دے علامتی ہون تے سہمت نیں۔ اوہ لکھدے نیں:۔

> "بابو جاوید گرجاکھی دا ناولٹ 'اپنی وتی' وچ ساہمنے آیا۔ ایس علامتی ناول وچ اوہناں بلی، شیر، گھڑیال تے ہور جانوراں دیاں علامتاں راہیں اپنی وتی دا قصہ بیان کیتا اے۔"(65)

جاوید گھر کی ہوراں ایہہ ناول تخلیق کر کے علامتی ناولاں وچ وادھا کیتا اے۔

.vii پکھیرو

مستنصر حسین تارڑ دا ناول 'پکھیرو' پنجابی ادب وچ اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ فخر زمان دا ناول ست گواچے لوک تے پکھیرو اک ای ویلے وچ چھاپے چڑھے۔ دونویں ناولاں نے اک نواں Trend متعارف کرایا۔ 'پکھیرو' توں پہلے ناول سدھ پدھرے سی۔ پکھیرو دوجا 'علامتی' ناول اے۔ ایہہ ناول جدید رجحان دا ناول اے۔ ایس ناول وچ گرجاں تے جوکاں معاشرے دی استحصالی قوتاں نیں۔

ایہہ ای حکمران طبقہ اے جیہڑا دوسریاں واسطے اوکڑاں پیدا کردا اے۔ سوچنے سمجھنے والا بندہ ایس سوسائٹی وچ Miss Fit ہو جاندا اے۔ بندہ تے پکھیرو انساناں دیاں آبادیاں چھڈ کے ویرانے وچ پناہ

لیندے نیں ۔اوہناں وچ خاص قسم دی Communication ہوندی اے ۔ دوناں دا جنم جنم دا ساتھ ہوندا اے ۔ نال نال رہندیاں ہویاں بندہ تے پکھیرو اتنے Identical ہو جاندے نیں کہ دوناں دا فرق مک جاندا اے ۔ مستنصر حسین تارڑ نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے ۔ لکھاری نے ایس ناول وچ خواجہ فرید الدین عطار دی مثنوی 'منطق الطیر' دا حوالہ وی دتا اے ۔ جس وچ سیمرغ دی تلاش دراصل سچ دی تلاش اے ۔ ایتھے لکھاری بندے دی حیاتی گذارن دے ڈھنگ دا اس طرح ذکر کردا اے :۔

> "میں اساناں توں جد نظر اں جہان تے پائیاں ،مینوں بندیاں نال رجے ہوئے شہر انج جاپے جویں رڑے میدان ہوون ..... صحرا ہون ..... ہر پاسے برباد ی نظریں پئی ۔ تے ایہناں برباد یاں دے وسنیک شتر مرغاں بار ریتے وچ سر دب کے گھلو تے ہوئے جاپے ..... توں وی تے اوہناں دا ای بھائی بند ایں ..... توں وی انج حیاتی لنگھائی اے ۔؟" (66)

انعام الحق جاوید ایس ناول دے Trend دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

> "یہ ناول ایک بلیغ علامتی تخلیق ہے ۔جسے بڑی مہارت اور پوری اثر انگیزی سے ناول نگاری کی جدیدیت میں ڈھالا گیا ہے ۔" (67)

پنجابی ناولاں وچ پکھیرو نے وی اک نویں Trend دا رواج پایا ۔ ایہہ مکمل طور تے اک علامتی ناول اے ۔

4. وسیبی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ اجیہے ناول وی تخلیق ہوئے جنہاں دا تعلق وسیب نال اے ۔ انگریزی ادب وچ Hardy دے ناولاں وچ وی اسطرح دا ماحول ملدا اے ۔

i. سنجان

سنجان وسیب دی کہانی وی دس پاندا اے ۔ نذر حسین نے ساڈھی پنڈ وسیب نوں موضوع بنایا اے ۔ ناول دے کردار زمیندار تے کامے ایس وسیب دی مکمل عکاسی کردے نیں ۔ الٰہی خاں دا رکھ رکھاؤ تے درگاہی خاں دیاں حرکتاں تے اوہدی شخصیت دے پچھے کجھ زمینداراں دی نمائندگی کردے نیں ۔ دراصل ناول کار اپنے آلے دوالے توں بڑا متاثر ہوندا اے ۔ اوہ اپنے ماحول دیاں سوچاں تے کوجھاں نوں چنگی طرح جاندا اے ۔ ایہہ ساڈے پنڈاں دی کہانی اے ۔ ایس ناول وچ سانوں وڈیریاں تے کمیاں دا فرق وی نظر آندا

اے۔کمیاں دا جسطرح وڈھیاں دے ہتھوں استحصال ہوندا اے اوس دی عکس بندی کیتی اے۔تکنیک دے لحاظ نال ایہہ کوئی ایہناں چنگا ناول نہیں اے۔کہانی الٰہی خاں تے درگاہی خاں توں شروع ہندی اے۔شروع وچ درگاہی خاں دا کردار بڑا اتھرا تیجھورا تے مونہہ پھٹ تے ہتھ چھٹ سی۔بعد وچ وی اوہ اخلاقی قدراں دی پامالی کرداوکھائی دیندا اے۔ایس کردار دا دوجا پکھ کہ اوہ سکول بنا رہیا اے۔'کمیاں' دے پنڈ وسا رہیا اے۔کدی کدی کمیاں دی مدد کرن وچ اوہدا کوئی گجھا مقصد ہوندا اے۔ناول دے اخیر تے اوس دی شخصیت بالکل بدل جاندی اے۔ناول اساری چنگے ڈھنگ نال نہیں ہوئی اے۔کردار نگاری تے وی لکھاری دی مکمل گرفت نہیں صرف اوس نے پنڈ وسو دی رہتل نوں کلاوے وچ لیا اے۔بندے دی سنجان تے زور دتا اے۔
محمد آصف ہوراں پہلی گل وچ لکھیا اے:۔

> "میری جاچے جیہڑا بندہ دھرتی، وسیب یا بولی وچوں کسے اک نالوں وی اپنا ساتھ توڑ لیندا
> اے اوہ اپنی سنجان گنوا لیندا اے۔"(68)

ایہہ اک مکمل وسیبی لکھت اے۔

ii. مٹی واجاں ماردی

الیاس گھمن دا ناولٹ مٹی واجاں ماردی وی بڈھ بیتی اے۔اس دی Theme بالکل پرانا پنڈ ورگی اے۔ایہہ ناول وسیب دی کہانی دسدا۔ایس کر کے ایہہ اک وسیبی ناول اے۔

iii. عشق لتاڑے آدمی

زاہد حسین دا ناول 'عشق لتاڑے دی' اک مقامی ناول یعنی اس دا تعلق وسیب نال اے۔ایس وچ ساندل بار دے علاقے دی ثقافت دی جھلک وکھائی گئی اے۔استحصالی زنانیاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔اوہناں وچ ہون والی بغاوت وی وکھائی گئی اے۔

ایس ناول وچ دوطرح وسیب وکھائے نیں۔شہری تے پنڈ ور ہتل تے لکھیا اے۔دوواں رہتلاں دے رنگ روپ واضح کر کے لکھے نیں۔شہری حیاتی وچ سیاست داناں دے اصل روپ نظر آندے نیں۔پنڈو رہتل وچ چوہدریاں دے ظلم تے بربریت دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔لاتعداد زنانیاں نال ہون والیاں زیادتیاں نے مکمل کر کے لکھیا اے۔تاجی مہری تے احمد ورگے کردار تخلیق کر کے اوس سوسائٹی وچ بغاوت پیدا کیتی اے۔صدیاں پرانیاں استحصالی قوتاں نوں ختم کرن دی کوشش کیتی اے۔پہلو تے حافظ برخوردار دا ایہہ مصرع

ایس ناول دی بنیادی Theme اے ۔'عشق لتاڑے آدمی'۔موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک وسیبی ناول اے

iv. دوابہ

افضل حسین رندھاوا ہوراں دا ناول سانجھے ہندوستان وچ پنجاب دے وسیب دی کہانی اے ۔ پنجاب چوں وی اک خاص علاقے دوابہ نوں مکھ رکھ کے کہانی تخلیق کیتی اے ۔ ناول دراصل حقیقت تے ای اسارے جاندے نیں ۔ اوس حقیقت وچ تصورات دی ملاوٹ کر کے کہانیاں بن دیاں نیں ۔ ناول اوساری واسطے imaginartion دی لوڑ ہوندی اے ۔

دوابہ وچ اک وسیب کھلریاں ہویاں اے ۔ایہہ وسیب دراصل دوابہ وچ وسن والے سکھاں دی حیاتی دی عکاسی کروااے ۔ایس ناول دے رجحانات تے دیوا تے دریا دے ملدے جلدے نیں ۔دوابہ دی کہانی سلجھی ہوئی کہانی اے ۔ایس وچ کجھ اجہی مقصدیت اے جیہڑی اخلاقی قدراں دی پاسداروی اے ۔ایس دا ہیرو سدھا سادھا تے آن تے عزت تے مرجان والا اے ۔اوہ کدھرے وی اپنا مقام توں تھاں نہیں ڈگدا ۔پر ایک ویلہ ایہا آندا اے کہ اوہ اپنی منگ نوں قتل کر دیندا اے ۔ دوتاں ناول وچ لاشعور وچ جرم دا احساس وکھائی دیندا اے ۔سودا گر سنگھ دی شکل دا سپ تے جڑیا ہونا لکھی سنگھ دے تصورات وچ پلن والی کجھ دھروی دس پاندا اے ۔شمشیر سنگھ نوں جندو دا اڑ دا چہرہ تے اوہدیاں تکھیاں اکھیاں نظر آندیاں نیں ۔ایہہ اوہدی لاشعور والا جندو دا چہرہ اے جہڑا اوہنوں پریشان کرواے ۔

بنیادی طور تے 'دوابہ' تے دیوا تے دریا دا ماحول اک اجہا ای اے ۔ناول دی Theme دی اکو جہی اے ۔ایہہ Third Person Narration اے ۔ ناول کار چونکہ ایس وسیب دا ای بندہ اے ۔ایس کر کے ایس نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے ۔ایہہ وسیب دی 1947 توں پہلاں دا اے ۔لکھاری دا اپنا مشاہدہ ایہدے وچ اہم حیثیت رکھدا اے ۔اوہ اپنے ناول دے مکھ بندھ وچ لکھدے نیں ۔

''اک بڈھی توں جگ بیتی بنا کے وکھاون لئی کجھ اوہلا تے رکھنا ای پیندا اے ۔ناول دے کجھ کردار سکھ تے سال چالی ورھے پہلوں دالکھنا اک اوکھی لوڑسی ۔'' (69)

ناول اپنے اندر اک ویلے نوں بند کرلیندے نیں تے فیر اوس ویلے دا اک ریکارڈ مرتب ہو جاندا اے ۔دیوا تے دریا تے دوآبہ مقامی رنگ دے ناول نیں ایہنوں وسیبی ناول کہیا جاندا اے ۔یاں ایہناں نوں وسیبی ناول وی کہیا جاسکدا اے ۔انگریزی ادب وچ Hardy دے تے اردو ادب وچ پریم چند دے ناول

مقامی رنگ دے ناول نیں۔

.v تائی

تائی مقامی رنگ دا ناول اے۔ ایہہ خالصتاً ساڈھے وسیب دی کہانی اے۔ ایس کہانی دے کردار وی ساڈھے پنڈاں تھاواں دے کردار نیں۔ ایہناں کرداراں دیاں عادتاں خصلتاں تے نفسیات اوہی دسی گئی اے جیہڑی پنڈاں دے لوکاں دی ہوندی اے۔

تائی ورگیاں مضبوط تے اچے کرداریاں زنانیاں اجے وی ساڈی وسوں اک سوہنے نگینے وانگوں چمکدیاں۔ اجیہے کرداراں دی وجہ نال ساڈی وسوں اخلاقی قدراں موجود نیں۔ امام دین ورگے کردار وی ساڈھی وسوں ملدے نیں۔ لکھاری دا تعلق وی پنڈ نال اے۔ ایس کر کے اوس نے ایس ناول دا موضوع اپنے رہتل چوں ای چنیا اے۔ اوس دا مشاہدہ اپنی مقامی وسوں دے حوالے نال کافی نکھرا اے۔ ناول پنڈ وسوں دے حوالے نال ضرور اے پر ایہدے وچ جدید ناول دے رجحانات وی پائے جاندے اے۔ حفیظ دا فوج وچ حلف اٹھاندے ہوئے سکینہ نوں یاد کرنا Association of Ideas اے۔ ایہہ نفسیاتی پکھ وی لکھاری نے وکھایا اے۔ ناول کھلے اخیر والا اے۔ سکینہ نوں اغوا ضرور کیتا اے۔ ایس توں بعد اوس نوں بچان دی کوئی کوشش نہیں کیتی گئی۔ تائی وی نس کے اوہدے پچھے نہیں گئی۔ کھلے اخیر دی وجہ نال فیصلہ قاری تے چھڈ دتا جاندا اے۔ ناول دے سارے پکھاں دا ویروا کرن توں بعد ایہہ ای نتیجہ نکلدا اے کہ ناول وچ مقامی چھاپ بہت زیادہ وکھالی دیندا اے۔ ایہہ وسیبی ناول اے۔

ایہہ کہانی زورآوراں دی کہانی وی اے۔ ناول وچ سیاسی رنگ دی ملدا اے۔ مقامی سیاست دے حوالے نال ایہہ سطراں ویکھو:

> ''سکندر نے وی کیا سی، ملک جی تسی اپنے آپ نوں جیہڑ مین سمجھوسگوں واواگا نے ایس توں وچی کرسی وی مل سکدی اے۔ سکندر دے پکے یقین نال ملک اپنے آپ نوں ولانہ دتا۔'' (70)

ہور تے ہور تائی دا کردار وی مقامی کردار اے۔ ساڈے وسیب وچ اسطرح دے دلیر تے کھرے کردار وی پائے جاندے نیں۔ ایہہ ناول عام لوکائی دی نمائندگی کردا اے۔ ایہہ اک وسیبی ناول اے۔

5. نفسیاتی ناول

ادب دی تخلیق دے حوالے نال بہت سارے School of thoughts موجود نیں۔ اک اجیہا مکتب فکر وی اے جیہڑا ادب نوں شعور Concious تے لاشعور Unconcious دے حوالے نال ویکھدا اے۔۔ ایہہ اوہ گروہ اے جیہڑا فرائڈ دے نظریہ تحلیل نفسی ژونگ دے Archetypal نظریات نوں فن پارے دی پرکھ دے واسطے ورت دے نیں۔ ایس وچ تخلیق کار دی اندرلی کائنات دے رازاں نوں معلوم کرن کوشش کیتی جاندی اے۔ نفسیاتی مفکراں وچ فرائڈ دا نظریہ سب توں اوتے اے۔ فرائڈ دے مطابق ہر بندے دی شخصیت اوس دے سماجی دباؤ تے رشتیاں دے اظہار دی وجہ نال بن دی اے۔ اس دے خیال موجب شعور انسان دے تجربے یا ذہنی عمل دا اوہ حصہ اے۔ جس دا صرف اوس بندے نوں پتہ ہوندا اے۔ شعور دا تعلق ساڈی ذات نال ہوندا اے شعور اک ویلے وچ چند گلاں نوں قبول کردا اے تے چند نوں رد کردا اے۔ شعور دے نال لاشعور وی بہت اہم اے۔ ڈاکٹر سلیم اختر اپنے مضمون فرائڈ تے ادب دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''لاشعور ایک طلسم کدہ سہی لیکن اس کے کھل جا سم سم کا راز فرائڈ نے تحلیل نفسی کی صورت میں دریافت کیا۔ فرائڈ کے بموجب انسانی زندگی کے پہلو لاشعورِ محرکات کے تابع ہیں۔ اس لئے یہ کیسے ہوسکتا تھا کہ تحلیل نفسی ادب اور ادیب سے دلچسپی ظاہر نہ کرتی'' (71)

فرائڈ دا ایہہ وی خیال اے کہ حیاتی دا بنیادی جوہر Librado۔ ایہہ اک قسم دی بھکھ اے جیہڑی جنسی اعمال دی وجہ نال سکھ حاصل کردی اے۔ ایہہ صرف جنسی بھکھ ای نہیں سگوں خوشی دی تلاش دا وسیلہ وی اے۔ ایس خواہش دا وی انساناں دی شخصیت تے اثر ہوندا اے۔ 'ژونگ' دے خیال مطابق بنیادی جبلت جنسی نہیں بلکہ ہمہ گیر نفسی قوت اے۔ اوس دے مطابق انسان نوں جذباتی رویہ پرکھاں کولوں وراثت وچ ملدا اے۔ 'ایڈلر' دے مطابق انسان وچ سارے نفسی امراض کسے ذلت یا شکست دی وجہ توں پیدا ہوندے نیں۔ اسی ایہہ جاندے آں کہ کردار تخلیق کردیاں ہویاں لکھاری اندر دی کجھ دھروناں وی مدنظر رکھدا اے۔ دنیا دے ادباں وچ انساناں دی نفسیات دے حوالے نال ناول تخلیق ہوئے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ کجھ اجیہے ناول چھاپے چڑھے جنہاں وچ نفسیاتی پکھ واضح اے۔

i. دل اک دیوا

آغا اشرف دا ناول دل اک دیوا اک ڈرامائی طرز دا ناول اے۔ ناول اک پاگل عظمت دے دوالے گھمدا اے۔ ناول کار نے ایس ناول نوں نفسیاتی طرز دا ناول بنان دی کوشش کیتی اے۔ ناول تکنیک دے حوالے نال اک چنگا ناول نہیں۔ ناول وچ بے ربطگی پیدا ہو جاندی اے عظمت تے ہور پاگلاں نوں وچانک پاگل خانے والے پکڑن آ جاندے نیں۔ ناول وچ مکالمیاں دی وی بھرمار اے۔ بعض ناول مکالمیاں تے وی اسارے جاندے نیں۔ پر ایس ناول دے مکالمے معیاری نہیں۔ مکالمے کی نیں جگت بازیاں نیں۔ کدھرے کدھرے فلسفیانہ قسم دے مکالمے وی پڑھن وچ آ جاندے نیں۔ ناول کار نے کئی تھاں تے علامتاں راہیں گل کرن دی کوشش کیتی اے۔ ایتھے سانوں Confusion of Ideas دا احساس ہوندا اے۔ مثلاً ایہہ مکالمے تے غور کرو:۔

"میں خان فی الحال تے شادی کرن دا خیال اے

کس نال؟

نرگس دے پھل نال

وہ کون؟

اک بڑی پیاری جہی لڑکی

وہ کیا ہے؟

میری زندگی" (72)

نرگس دا پھل کہن توں مراد شاید سیٹھ دی کڑی نرگس اے۔ اسطرح نرگس دا اک دم پاگل ہو جانا۔ عظمت دا نرگس دی حالت ویکھ کے دوبارہ پاگل ہو جانا۔ گڈو تے بکھیلو داوی پاگل خانے چوں نسے ہوئے پاگل نکل آنا۔ شاید لکھاری دی کوشش سی کہ اوہ جدید طرز دا نفسیاتی ناول تخلیق کرے۔ ایس کوشش وچ اوہ ناول دے ڈھانچے نوں بگاڑ دیندا اے۔ بہر حال ایہدا شمار نفسیاتی ناولاں وچ کیتا جاسکدا اے۔

ii. تربیہ

میر تنہا یوسفی دا ناول حقیقت نگاری دی تحریک توں متاثر ہو کے لکھیا گیا ناول اے۔ ناول دا رجحان جدید اے۔ حالانکہ جھوو دے حوالے نال پینڈو رہت وکھائی گئی اے۔ پر لکھاری نے کہانی وچ موڑ دے کے اوس نوں جدید لکھت بنادتا اے۔

ناول دی کہانی سدھی پدھری نہیں۔ سگوں اک بندے دی نفسیات تے چانن پایا اے۔ عبدالرحمان دا کردار اک Complicated کردا اے۔ بزرگی دے چولے وچ چھپیا ہویا اک ہوس دا ماریا ہویا شخص اے۔ اوہ ہوس وچ ایناں انھا ہو جاندا اے کہ رشتیاں دی پچھان بھول جاندا اے۔ اوسدی 'تریہ' اوس نوں دربدر کردیندی اے۔ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو کے وی اوہ تریہ ای رہندی اے۔ 'بگو' اک نفسیاتی کیس اے۔ اک جنس دی ماری ہوئی ایہہ کڑی گھاٹ گھاٹ دا پانی پیندی پر کدھرے وی ٹک کے نہیں بہندی اے۔ اوس نے اخلاقی قدراں دی پائمالی کیتی اے۔ بن نکاحی وی مرداں نال رہندی اے۔ اوس دی جرات ویکھو کے اوہ اپنے کیسے وی فعل توں شرمسار نہیں سی۔ سگوں عبدالرحمان نال دوسرا انکاح کر کے وی اوہدے گھر نہیں ٹک دی۔ 'بگو' جیہاں زنانیاں چوں سی جنہاں دی حیاتی وچ جنس بہت اہمیت رکھدی اے۔ ناول زیادہ تر عبدالرحمان تے 'بگو' دے اردگرد گھمدا اے۔ ایہہ اک نفسیاتی ناول اے جس وچ دوناں کرداراں دا نفسیاتی پکھ وکھایا گیا اے۔

iii. مرلی تے موہے دا پھل

موضوع دے اعتبار نال ایہہ اک نفسیاتی ناولٹ اے۔ ایس وچ پاگل خانے دا ماحول وکھایا گیا اے۔ ایہناں کرداراں دے لاشعور وچ اجیہاں گلاں نیں جہناں وچ کوئی ربط نہیں ظاہر اے پاگلاں دے پاگل پن دا اوہناں دی نفسیات نال تعلق ہوندا اے۔

6. پرولتاری ناول

اگر اسی ناولاں دے اتہاس نوں پڑھیے تے معاشرے دے بدلدے حالات نے پنجابی ناول کار تے وی اثر کیتا۔ ویلے نال طبقاتی کشمکش ودھ گئی۔ مزدوراں تے کساناں دی تنظیماں نے ایس Class وچ "awakening" پیدا کیتی۔ ناول کاراں وچ اجیہے ناول کار وی سی جہناں دا تعلق ایس طبقے نال سی۔ اوہ اوہناں دے مسئلیاں نوں چنگی طرح جاندے سی۔ ایس کر کے اوہناں نیویاں دے طبقے دے جذبات دے اظہار واسطے ناول نوں وسیلہ بنایا ایہناں ناولاں وچ 'نیاں' دے مسائل دا صحیح Propoganda وی کیتا اے۔ ایس قسم دے ناول آفاقی جذبیاں دے پرچار واسطے تخلیق ہوندے نیں۔ ناولاں دی اجہی قسم پاکستانی پنجابی ناولاں وچ موجود اے۔ ایہہ پرولتاری ناول کہلاندے نیں۔

i. اک چونڈی لون دی

فرزند علی دا ناول 'اک چونڈی لون دی' دے موضوع تے Trends تے بحث کرن توں پہلاں فرزند علی دی حیاتی تے غور کرن توں بعد پتہ چلدا اے کہ اوس دا تعلق کسان گھرانے نال اے۔ پنڈ وزتل پھتل وچ حیاتی گزاری اے۔ اوہ اوہناں پنڈاں دا جاندا اے جہناں دے نزدیک کارخانے تے فیکٹریاں چلدیاں نیں۔ پنڈاں دے کامے مزدور تے اوہناں دے مسائل فرزند علی واسطے کوئی ان بھل نہیں۔

'اک چونڈی لون دی' دا ویروا کرن توں پہلاں لکھاری دے ایہہ جملے پڑھو۔ 'جیونا' تے 'محبوب' دے وچکار جیہڑا مکالمہ اے:۔

"یار محبوب ایہہ ل مالک وی اینویں ای نیں
کیوں اینویں کیہہ؟
میں کوئی چغلی نہیں کردا پیا، جیونا اپنی صفائی وچ بولیا میرا مطلب سی پئی پانی دے وچ لون
ہووے تاں چنگا ای ہوندا
...... ہاں لون ہوندا تاں چنگا اے" محبوب بولیا
پر نہیں ہے تاں پھیر کیہہ ہو سکدا اے" یار ہو تے کجھ نہیں سکدا ...... جیونا کجھ کھچ کے بولیا"
اک چونڈھی لون دی ہوندی ان پانی وچ سٹ لیندا" جیونے نے پھیر کھچ کے پانی دا پیالہ
ڈیک لیا۔ او ہنے کجھ دور فورمین ٹہلدا ویکھیا۔ اوہ واج مار کے اپنے کول بلانا چاہوندا سی تے
'اک چونڈھی لون دی' فرمائش کرنا چاہندا سی، پر جیونے دی واج تالوں ل دا شور بہتا سی۔
پورے ٹل نال واج دیون لگا تاں جیئے حامی نہ بھری بس بلھ کب کے رہ گئے ...... تتی چکنا
چاہوندا سی ...... ذرا کوں جھکیا تاں اوہدیاں اکھاں اگے ہنیرا ہوگیا، دماغ چکرا گیا،
سارے جثے وچوں چنگاں نکلدیاں جاندیاں سن۔ پنڈا مڑ کے نال نہاتا گیا ...... جیونا
موٹہہ دے بھار تتی اِٹ تے ڈگ پیا۔" (73)

اک لوہے دے کارخانے وچ تپدی بھٹی دے کول کھلو تے مڑھکومڑھکی ہوئے مزدور دی تریہہ فیر ایس پیاس نال پانی وچ 'اک چونڈھی لون' دی خواہش کرنا فیر ایہہ خواہش وی کجھ کجھ کے لحاظی انداز وچ کیونکہ اوہ اجی ملی ہوئی تھاں کسے نوں نہیں دینا چاہندا سی۔ فرزند علی نے 'اک چونڈھی لون' نوں موضوع بنا کے سارے مزدوراں دے دکھاں تے سدھراں دیاں تاراں نوں چھیڑ دتا اے۔ ویسے وی ایہہ ناول اوس طبقے دی نشاندہی

کروا اے جیہڑا دیا ہویا اے۔ مزدور تے راہک بے انصافی دے مظلومیت دے جیندے جاگدے ثبوت نیں۔ فرزند علی جدید تحریکاں دا جانوں لگدا اے۔ اوہ وی ایس معاشرے دا استحصال شدہ بندہ اے۔ ایس گھٹن تے بے انصافی دا اظہار اوس نے ایس ناول وچ کیتا اے۔ Tolstoy دا کہنا اے:۔

"Art must remove violance, only art can do this."

سعید بھٹہ ہوراں 'اپنی گل' وچ ناول دے شروع وچ لکھیا اے:۔

> "ایہہ ناول پچھلے چالھی ورہیاں توں پٹھلے میل دے حقاں لئی یدھ تے اتلے میل دے ڈیہروں دی کتھا ہے۔ کلیم اللہ نوں 'کیموز بناون والیاں دا کھلا ڈلھا مہاندرا ہے۔ 'جیونا' ورگیاں سدھیاں دے موہوں وی 'اک چونڈی لون دی' منگ وی ہے تے وصیت وی۔" (74)

حقاں دا دھرو ہوندا رہیا اے۔ اک قلم کار معاشرے دا بڑا احساس فرد ہوندا اے۔ فرزند علی Labour Class دا نمائندہ اے۔ اوس دا ناول 'اک چونڈی لون دی' تے بعد وچ آن والا ناول 'دھبھل' وی Nostrum'. لکھت اے۔ ایہہ اک pet scheme دے پٹھ لکھیا گیا اے۔ ایہدے وچ Social reformation دی کوشش کیتی گئی اے۔ اگر اسی رجحانات تے غور کریئے تے ایہہ ناول Proletarian Novel کہلانے دا حقدار اے۔ کیونکہ سارے ناول وچ Labour Class دے حق واسطے گل کیتی گئی اے۔ مزدوراں، راہکاں دی کہانی اے۔ جیہڑے صدیاں توں سرست کے سرمایہ داراں تے وڈیریاں دی غلامی کر رہے نیں۔ دنیا تے ایس حوالے نال بہت سارا Literature تخلیق ہویا۔ بہت ساریاں تحریکاں نے جنم لیتاں۔ French Revolution ایس دھرو دا نتیجہ سی۔ Communism تے Socialism دا جنم ایس کر کے ہویا۔ فرزند علی دا ایہہ ناول پڑھ کے پریم چند دے 'میدان عمل' تے 'گئو دان' ورگے ناول یاد آندے نیں۔ حیات اللہ انصاری دا ناول 'لہو کے پھول' وی ایسے موضوع تے اے۔ مجبور تے نادار کساناں دے معاشی استحصال دے حوالے نال لکھیا گیا سی۔ 1930 وچ انگریزی ادب وچ وی Proletarian Fiction دا رواج ہو گیا سی۔ کارخانے دے مزدوراں، زرعی مزدوراں تے بے روزگاری نے اجیہے مسائل پیدا کر دتے کہ انگریز ناول کار نے وی ایس موضوع تے قلم چکیا۔ انگریزی ادب وچ Thomas Hardy دے ناول مقامی رنگ تے مسائل دے ناول نیں۔ جہناں وچ دیہاتی پس منظر وکھایا گیا اے۔ Frank Norris کے

امریکی ناول نویس گذریا۔ جس دے دو ناول Octopus تے Pit سرمایہ دار تے مزدور دی جنگ دی مکمل تصویر اے۔ ملک راج آنند جیہڑا اک ہندوستانی برطانوی سی۔ اس نے وی اپنے ناولاں وچ ایس موضوع نوں چھویا اے۔ اس دے ناول The Coole، The Untouchable تے Across the Black Water ہندوستان دے محکوم تے مظلوم طبقے دی سچی تصویر کشی کردے نیں۔

فرزند علی نے وی اپنی کہانی وچ اک بین الاقوامی مسئلے نوں چھویا اے۔ اوس دی کہانی نوں عام فہم وی بنایا اے۔ ایہہ لوکائی دی کہانی اے۔ لوکاں دے دکھ دروان دی کہانی اے۔ اقبال صلاح الدین دی 'نظم وچسی' وی ایس موضوع تے لکھی گئی اے تے ایس وچ شاعر اک مجبور راہک دی نصیحت بیان کردا اے۔ جیہڑی اوہ اپنے بچے نوں کردا اے۔ ایتھے گلاب دین دے بچیاں نوں وی شاواں دے خدمتی بنا پیا۔ گلو پیو دی طرح بنے بنے پھردا کھیتاں وچ مزدوری کردا اے۔ نکی شاواں دا نکا شاہ کھلاندی اے۔ جسی دے مصرعے ویکھو:۔

"ڈاڈا امیری سی
بچڑی۔ ایہو ساڈے لیکھ چ لکھیا
حشراں تائیں رَسی۔ لاہوں مَیں والا کوئی نہ جسی" (75)

'اک چونڈی لون دی' جدید تحریک دا ناول Realism تے مبنی اے۔ رومانیت دیاں لہراں بہت گھٹ نیں۔ اسی ایس ناول نوں پرولتاری Proletarian ناول کہہ سکدے آں۔

ii. بھمبھل

فرزند علی دا تیسرا ناول 'بھمبھل' اوہناں دی بڈ مبتی اے۔ فرزند علی اپنے ناول وچ نکیاں دے حالات بیان کردا اے۔ راہکاں تے مزدوراں دی حیاتی دیاں اوکڑاں تے حیاتی گذارن واسطے جیہڑی گھمچ دھرو کرنی پیندی اے اوس نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوس دے ناول دے زیادہ تر کردار مزدور، راہک، مزارعے، تے گنڈھ کھچن والے نیں۔ کدھرے کدھرے چوہدری، زمیندار، راجے، آڑھتی تے ہور ایسطرح دے ظلم کرنے والے کردار نیں۔ ناول نگار چونکہ خود وی راہک سی۔ ایس کر کے اوس دا قلم اگر اٹھدا اے تے اوہ Working Class تے ای اٹھدا اے۔ فرزند علی دا ناول 'اک چونڈی لون دی' وی ایسطرح دی ای Theme رکھدا اے۔ بنیادی طور تے ایہہ ناول اک ای طبقے دی نمائندگی کردے نیں۔ بلکہ فرزند علی دا ناول 'تائی' وی ایسے طبقے دا کردارا اے۔

موضوعاتی لحاظ نال بھبھل نوں اگر Class دا ناول کہیا جائے تے غلط نہیں ہوئے گا۔ کیونکہ ایہدے وچ صرف ڈٹھلی کلاس نوں نمائندگی دتی گئی اے۔ ایہہ ڈٹھلی کلاس خواہ پنجاب دی ہووے، سندھ دی ہووے یاں استاد دامن دی کلاس ہووے اس کلاس دا دھرو ہمیشہ اتلی کلاس نے کیتا اے۔ ناول کار نے اپنے ناول وچ غریباں دا نقشہ اسطرح کھچیا اے:۔

''گلوں تیڑوں ننگے، ڈھڈوں بھکے تے پلیوں خالی جد مرضی دا کھاون نوں نہ ملے تاں بھکھے ای ہوئے نا اج وی کنے لوکاں نوں ڈھڈ بھر کے کھاون نوں ملدا اے؟ پورے لہور دے لوکاں دی روٹی موریاں اتے نظر آوندی اے۔ نان چھولے، ایہہ وی کوئی خوراک اے بھلا انساناں دی۔'' (76)

اس طرح سندھ تے پنجاب دی غربت دی سانجھ بارے لکھاری کجھ اسطرح لکھدا اے:۔

''سندھ دے بدین ریلوے ٹیشن توں اگے اجے اساں ہور جانا سی۔ پنجاب دے دا ہکاں نوں بدین شہر دے لوک ہم ہما کے ویکھن آئے سن۔ نمائش لگی ہووے جیوں اساڈیاں گڈاں اساڈے ڈنگر جو اساں نال لیائے ساں سبھ کجھ سندھیاں لئی وکھرا اوکھرا سی۔ اساڈے بال، سوانیاں، اساڈا منجی پیڑا، توا پرات، ڈوئی بھانڈا تے بانا کپڑا، سبھ کجھ وکھرا سی۔ سندھیاں دے چہرے اتوں بھکھ تے پنجابیاں دے مونہہ اتوں وسدی غربت سانجھی جیہی معلوم ہوندی سی۔ اکو جیہی اداسی تے ویرانی سی۔'' (77)

ویسے تے ہر لکھت پچھے کسی نہ کسی شکل وچ Author لکیا ہوندا اے۔ اوس دے لاشعور تے شعور وچ جیہڑیاں گلاں ہوندیاں نیں اوہ اپنی تخلیق وچ اوہناں دا اظہار کردا رہندا اے۔ بہرحال بھبھل فرزند علی دی اجیہی لکھت اے۔ جیہڑی Autobiography اے بعد وچ اے Autobiography استاد دامن دی Biography وچ تبدیل ہو جاندی اے۔ محمد آصف تے اپنی پہلی گل وچ بھبھل بارے لکھیا اے۔

''بھبھل اک ہڈورتی ناول ہے۔ ایہہ ساڈے ہر من پیارے شاعر دامن جتی دی حیاتی تے دکھریا ہویا ہے۔ استاد ہوراں کدے آکھیا سی۔

خون جگر دا اکی دے دھر کے تے
دھرتی پوچدے پوچدے گذر چلے
ایتھے کبوں گذاریئے زندگی نوں
ایہو سوچدے سوچدے گذر چلے

استاد دامن دی اَکھّر کہانی نوں فرزند علی ہوراں ناول دا روپ دتا اے ۔ اوہناں دیاں لکھتاں دا وڈا گن حقیقت نگاری اے ۔ ناول کار کیوں جو مزدور یونین نال جڑیا ہویا ہے۔ ایس پاروں اتلے میل تے پینے دھرو چالے جو گھج تاں نری آوندی ہے، اوہدا اویروا وینا کدے نہیں وساردا۔''(78)

آصف خاں ہوراں ایس ناول نوں بڈھو رتی دا ناول آکھیا اے ۔ ایہہ ناول بڈھو رتی دے نال نال اپنے ملک دے معاشی، سیاسی تے معاشرتی حالات وی بیان کردا اے اک ناول والا پھیلاؤ اس وچ موجود اے ۔ ناول وچ زمان تے مکاں دا وی خیال رکھیا اے ۔ انعام الحق جاوید نیں ایس ناول دے موضوع تے Trend بارے انج خیالاں دا اظہار کیتا اے ۔:

''جھمل نوں اک خودسوانحی ناول کیہا جاندا اے ۔ مصنف دا تعلق آپوں وی اوسے زیریں طبقے نال اے جتھے زندگی دیاں تلخیاں دا نہ صرف مشاہدہ کیتا بلکہ ایہناں نوں برداشت وی کیتا۔''(79)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ناول کار نے خاص خیالاں دا Propaganda وی کیتا اے ۔ اس ناول وچ جدید رجحانات پائے جاندے نیں ۔ ایہہ ناول پرولتاری Proleterian اے ۔

7. خیالاں دے ناول

ادب وچ کجھ اجیہے ناولوی تخلیق ہوئے نیں جنہاں وچ قلم کار اپنے خیالاں دیاں کسی خاص مکتب فکر دا وی اظہار کردا اے ۔ ناول کار ناول دی کہانی بیان کردیاں یاں کرداراں راہیں اپنا فلسفہ حیات، سیاسی خیالات، اخلاقی یاں اصلاحی سوچاں دا اظہار کھل کے کردا اے ۔ پنجابی ادب وچ وی کجھ ناول کاراں نے خیالاں دے ناول تخلیق کیتے نیں ۔

i. بندی وان

بندی وان فخر زمان دا جدید طرز دا علامتی ناول اے ۔ ایس وچ ناول کار نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے ۔ فخر زمان نے علامتاں راہیں پاکستان دی سیاسی تاریخ بارے لکھیا اے ۔:

''اوہدا گھر تریہہ سال پرانا سی جدوں اوہ اوس گھر وچ آیا تے اوہدی حالت قابل رحم سی ..... اوہنے دل نال متھ لیا کہ اوہ ایس گھر دی حالت سنوارے گا ..... اوس گھر دے دو بوہے پاسے

عالی شان عمارت سی ۔ جس دے وسنیک ایس گھر دیاں رہن والیاں نوں کدے کدے جھوٹا
کھانا بھیج دیندے سن ...... او ہنے ہن سوچیا کہ گھر دی حالت چونکہ بہتر ہوگئی اے ایس لئی کئی
آنڈھی گوانڈھی ساڑا کرن لگے تے ہو سکدا اے ایہدے کجھ حصے اپر مڑ کے قبضہ کرن
جیویں اوہناں پہلاں دووار ی کیتا سی ...... عالی شان کوٹھی والے وسنیکاں نوں واپس گھر
والیاں دی ودھی ہوئی خوشحالی تے مالک دی اکھ پسند نہ آئی ...... اوہناں نے بندوق والے
چوکیدار نال سازباز کیتی فیر اوہ ہویا جو کوٹھی والے چاہندے سن ۔ ...... اصل مالک نوں گھر
وچ رکھے کا بک دے اک خانے وچ بند کردتا گیا۔" (80)

چرخہ کتنا عمل کرن دی علامت اے مائی لدھی نوں سر خ دھاگے تے چرخ نال وکھا کے لکھاری نے
تصوف دی اک علامت دے طور تے ورتیا اے۔

"حاملہ عورت نے راتی سلاخاں وچ چن نوں غور نال تکیا۔ اوہدے وچ اک بڈھی مائی بیٹھی
چرخہ کت رہی سی ۔ مائی لدھی ...... مائی لدھی ...... اوہنیں اچا سارا کہیا اوس ویلے چن موت
دی کوٹھڑی وچ بند قیدی دی کوٹھڑی دے بالکل اپر کھلوتا سی ۔ ایہہ چن دیاں رشاں نے کہ
چرخہ دیاں تنداں جیہڑیاں پھانسی کوٹھڑی توں چن تیکر کھلریاں نیں۔" حاملہ عورت نے اپنے
آپ کولوں پچھیا" (81)

ایتھے اک آس وی بندھی رہندی اے ۔ ناول کار سارے ناول وچ کدھرے وی مایوس نہیں وکھالی
دیندا۔ ناول کار نے کجھ پرندیاں نوں وی علامت دے طور تے استعمال کیتا اے ۔ جہدے وچ کاں، کوئل،
گھگی، شکرے تے چڑی راہ اے۔

اخیر وچ ناول کار نیں بندی وان دی بلبل نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا اے ۔ آخری
پیرے تے گوہ کرو:۔

"قیدی آپے جا کے پھٹیاں اپر کھلو گیا۔ جلاد اگے ودھیا۔ قیدی نے کہیا "ٹھہر۔ اوہنیں 'بلبل'
دے کھبے پیر یں بدھی ڈور کھولی۔ بلبل نوں چمیا تے کہیا "ہن توں آزاد ایں" بلبل اڈ کے
ساہمنے رکھ دی ٹہنی اپر جا بیٹھی۔ جلاد نے قیدی دے ہتھ پچھے بنھے ۔ گل وچ رسے دا پھندہ
پایا۔ مونہہ اپر کالے کپڑے دا کنٹوپ چڑھا دتا ۔ بلبل اڈ گئی ۔" (82)

انعام الحق جاوید لکھدے نیں:۔

"تکنیک دے اعتبار نال ایہوں نویں رنگ دا ناول کہیا جا سکدا اے ۔ جیہدے وچ بلبل

نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ کنز 'زیڈ' نے ڈوری نال کے اپنے کول کوٹھی وچ رکھی ہوئی سی تے جنھوں پھٹے چڑھن توں کجھ چر پہلاں آزاد کر دتا جاندا اے۔" (83)

فخر زمان نیں ایس ناول وچ اپنے خیالاں دا اظہار شاعری راہیں کیتا اے۔ ایتھے اوہدے کردار 'زیڈ' دیاں نظماں وی اوس کرداردیاں اندر دیاں تکلیفاں دا اظہار کردیاں نیں۔ اک واری جدوں اوہدے پیو دا ناں پچھیا گیا۔ تے اوہدے دل تے چوٹ لگی۔ اوس نوں اپنی ضبط شدہ نظم یاد آوندی اے۔

اسی اودھالی ہوئی ماں دی
کھوکھیوں جمن والے

ایہہ نظم Realism دا اک چنگا نمونہ اے۔ زیڈ ایس نظم دے ذریعے حقیقت نگاری دا رنگ پیش کیتا اے۔ وڈیریاں دیاں زیادتیاں دیاں شکار سوانیاں دی مظلومیت دی تصویر کشی کیتی اے۔ ایہا ای نظم فخر زماں دے ناول 'کمزات' وچ وی صفحہ 82,83 تے ملدی اے جدوں عشق ڈوہنگیاں سوچاں پے جاندا اے۔ 'بندی وان' وچ نظم راہیں ناول کار نے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا۔ اک واری بجلی بند ہو جان تے نظم راہیں اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

ناول پڑھ کے سانوں اوس دور دا پتہ چلدا اے۔ کہ ایہہ دور اوہ سی جدوں مارشل لا لگیا ہویا سی۔ لوکائی تے ظلم تے زیادتی ہورہی سی۔ حق تے سچ دی گل نہیں کہہ سکدے سی۔ وردی والیاں دی حکومت سی۔ ناول نگار دیاں نظماں اوس ویلے دے ظلم دے خلاف منہ بولدے ثبوت نیں۔ ایہہ ناول چونکہ ایک عصر تے ویلے دے حوالے نال وی تخلیق ہویا اے۔ ایس کر کے ایس ناول وچ عصری ناول دیاں جھلکیاں وی ملدیاں نیں۔ ایس ناول وچ عصر دے نال نال ناول کار دے خیالاں دا وی پتہ چلدا اے۔ فخر زمان نے جدید بدیشی ادب توں متاثر ہو کے ایہا ناول تخلیق کیتا اے۔ اوہ Kafka, Dadism, Segmud Freud دیاں تحریکاں توں جانکاری لیندا اے۔ تے نالے بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ وارث شاہ وا ایس منظر رکھدا اے۔

اوس دے ناول وچ اوس دے خاص خیالاں دا اظہار وکھالی دیندا اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں Novel of Ideas وی کہیا جاسکدا اے۔ فخر زمان چونکہ اک خاص مکتب فکر نال تعلق رکھدا اے۔ ایس کر

کے اوہدے سارے ناولاں وچ اوہدے خیالاں دا پرچار ملدا اے۔

ii. ڈراکل

حسین شاہد دے ناول وچ کرداراں بہت گھٹ نیں۔ ناول وچ زیادہ تر حسین شاہد نے اپنے خیالاں دا اظہار کھلے ڈھلے انداز نال کردے میں۔ ڈراکل دے قاری نوں پتہ اے کہ پہلے چار باباں وچ ناول کار نے 'خاصاں' تے 'عاماں' دا اک تقابلی جائزہ پیش کردا اے۔ لوہ ایہہ وی دسدا اے کہ 'اروڑہ' تے ملک پاکستان اکو ور ہے تے اکو دن وجود وچ آئے۔ حسین شاہد ہوری اپنے تخلیق کیتے ہوئے کردار 'اروڑے' بارے 'نرگ جوہ دی پہلی بتی' وچ لکھدے نیں:۔

> ''دھرتی تے منکھ دی ایہہ کہانی نہ نویں ایں تے نہ پہلی واری لکھی جارہی اے۔'' جدتیک دھرتی نرگ جوہ تے منکھ نرگ واسی اے، ایہہ کہانی اجے ای رہسی ہکھاریاں دی توفیق سچی کہانی دی گلا پدھراچی نیویں ہو سکدی اے پر کہانی دی سمجھ اوہو گل اوہندی اے۔''(84)

اگے جاکے لکھاری لکھدا اے:۔

> ''دھرتی نرگ جوہ کدوں بنی؟ لگدا اے اج اودن ہویا ہووے گا جدن کسے ڈاہڈے نے دھرتی اتے لیک مار کے آکھیا ہوسی۔'ایکولیدھروالی میری اے'(85)''

ایہہ ای بنیادی خیال سی جس تے ناول کار نے ناول اساریا اے۔ ناول یک کرداری اے یعنی ساری کہانی اروڑے تے اے یاں فیر خیالاں تے مبنی اے۔ ایہہ ناول دراصل ناول کاردیاں اپنی سوچاں دا عکس اے۔ ویسے وی ہر ناول دے پچھے کدھرے نہ کدھرے ناول کار چھپیا ہوندا اے۔ شاہد حسین خاصاں توں ستایا ہوندا اے۔ ایس کرکے اوس دے خیالات بڑی روانی نال قلم چوں نکلدے نیں۔ اوہناں دی اک لکھت ویکھو:۔

> ''عاماں نوں اوہ سارے دکھ ہان جیہڑے دھرتی تے منکھ نوں ہو سکدے نیں۔ دکھاں دا اوپاء اکو ہئی جے وہ ساری اک مٹھ ہو کے خاصاں تے چڑھائی کر دین۔ پر 'خاصاں' نے گٹ وچ گھٹ ہونداں وی اج کد ے نہ ہون دتا۔''(86)

ناول وچ اسطرح تھاں تھاں تے ناول کار نے اپنے Ideas دا اظہار کیتا اے۔ جتھوں اوہ 'اروڑہ' دی حیاتی بارے لکھنا شروع کردا اے۔ اوتھوں ناول Biographical ہو جاندا اے۔ Martin Gray نے

اپنی کتاب A Dictionary of Literary Terms وچ Biographical Approach نوں کجھ اسطرح دسیا اے۔

"The Biographical approach to literature, which interprets an authors work in terms of the events of a person's life and development of ideas."(87)

اگر غور کریئے تے ناول کافی حد تک Biographical ای اے۔ ایتھوں سانوں ناول دے رجحانات دا اندازہ ہو جاندا اے۔ ایہہ ناول Third Person Narrator کہانی اے۔ ناول نگار اوہدی کہانی بیان کردا اے۔

''اج اوہنوں انج لگ رہیا جویں اوہ آپ تے پڑھنے ئین سی پر انگلیاں اوہناں تانے تے لا دتا ہووے۔ بس اوہ دل وچ آکھی جا رہیا سی''یا اللہ! ایہہ اخیر اچیر ہووے''(88)

جتھوں تیکر تحریک دا تعلق اے ایہہ ناول حقیقت نگاری دی تحریک تحت تخلیق ہویا اے۔ Realism دا اثر ایس پورے ناول وچ موجود اے۔ ایہہ اکی Biography جیہڑی realism دے اثر تھلے تخلیق ہوئی اے۔ Ford Madox Fara دے کہن مطابق:۔

"A Novel would be the Biography of a man or of an affair and a Biography whether of a man or of an affair should be a novel both being if they are efficiently performed rendering of such affairs as are our human lives"(89)

دراصل اک ناول دی حیثیت نال کافی پہلو رکھدا اے۔ ناول کار سیگمنڈ فرائڈ توں وی کافی متاثر لگدا اے اروڑے دی حیاتی وچ 'Sex' اک بھوک دی حیثیت رکھدی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف فرائڈ دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''فرائڈ کے مطابق زندگی کا بنیادی جوہر 'libido' ہے یہ ایک قسم کی بھوک ہے جو جنسی اعمال سے آسودگی حاصل کرتی ہے۔ لیکن لبڈو محض جنسی کشش ہی کا نام نہیں بلکہ یہ تلاش مسرت کے عمل کا ایک وسیلہ بھی ہے اور شخصیت کے ارتقا کو بنیادی طور پر جنسی خواہش سے وابستہ کرتا ہے کیونکہ ذہن انسانی ابتدائے عمری ہی سے حصول مسرت کے لئے کوشاں رہتا ہے۔''(90)

'ڈراکل' جدید خیالاں تحت تخلیق ہویا اے۔ڈاکٹر طارق عزیز اپنی رائے کجھ انج دیتی اے:۔

''ڈراکل پنجابی زبان دا بھوتوں وڈا ناول اے۔اپنے موضوع ،تکنیک تے اسلوب دے حوالے نال ،ناول دے کھیتر وچ ایس توں پہلاں ایڈا اوڈا کم کدی نہیں ہویا۔ڈراکل ظاہر نظراں وچ اک نکھوں ہولے بندے 'اروڑے' دی کہانی اے پر ڈوہنگیائی وچ ایہہ پورے ملک ،ملک دی سیاست تے سیاست وچ مذہب تے وڈیریاں دے نال اتے وڈی ہوئی بدمعاشی دا جیہا ناول اے جنوں پڑھدیاں ہویاں اپر دا ساہ اپر تے تھلے دا ساہ تھلے رہ جاندا اے۔''(91)

اس وچ کوئی شک نہیں کہ ناول کار دا اپنا نظریہ حیات اے۔اوس نوں لکھ رکھ کے اوس ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔اسی انعام الحق جاوید دی رائے نال متفق آں:۔

''حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' نظریاتی ناول اے۔جیہدے وچ روشن خیال تے عدم مساوات نوں موضوع بنا کے زیریں طبقے دی گل انتہائی عمدگی نال کیتی گئی اے۔تے دسیا گیا اے بئی اج دا انسان دوہراں وچ ونڈیا جاچکیا اے۔''(92)

ناول وچ جھول وی وکھالی دیندے نیں ناول وچ بہت زیادہ بحث قاری دی دل چسپی نوں ختم کر دیندا اے۔ناول دا تسلسل بار بار ٹٹ جاندا اے۔خیالات دی Repetaton دی وجہ توں ناول وچ جھول آجاندا اے۔اردو ادب وچ وی اجیہے ناول تخلیق ہوئے نیں۔ انیس ناگی دا 'دیوار کے پیچھے'، انور سجاد کا 'خوشیوں کا باغ'، عبداللہ حسین دا 'باگھ' وی ایس قسم دے خیالاں دے اظہار دے ناول نیں۔ایہہ سارے احتجاجی ناول نیں۔انگریزی ادب وچ Charles Dicken's دے ناول وی ایس قسم دے خیالات دا پرچار کردے نیں۔ایس وچ کوئی شک نہیں ایہہ ناول خیالاں دا ناول اے۔

iii. تتلیاں تے ٹینک

احمد سلیم دا ناول 'تتلیاں تے ٹینک' اک 'Novel of Ideas' اے۔ناول وچ ناول کار دے کجھ خیال اتہا سک نیں کجھ اپنی ماں بولی ،صوبائی سوچاں تے خاکی پوشاں دے حوالے نال نیں۔تجریدی رنگ دا ایہہ ناول کوئی نگر ناول نہیں۔قاری دے ذہن تے کوئی چنگا اثر نہیں چھڈ دا۔ہر ناول دے وچ کدھرے کدھرے ناول کار آپ چھپیا ہوندا اے۔ایتھے وی احمد تے سلیم اوس دے اپنے ناں نیں۔اپنے ذاتی تاثرات تے خیالات ناول وچ زیادہ بیان کیتے نیں۔ناول جدید رجحانات تے اساریا گیا اے پر ناول دا

پلاٹ اتنا مربوط نہیں۔خود ناول کار نوں وی ایہہ پتہ اے کہ اوہدا ناول دو جیاں لوکاں نوں بور کر رہیا اے۔ ناول دا موضوع 'تتلیاں تے ٹینک' کسے اک واقعہ توں متاثر ہو تخلیق کیتا گیا لگدا اے۔سارے خاکی پوش اک جیے نہیں ہوندے۔ بلکہ اکثر خاکی پوش تتلیاں دے راکھے ہوندے نیں۔سندھ تے پنجاب دی گل کر کے صوبائی تعصب نوں ہوا دین والی گل اے۔

iv. سکے پانی

اعجاز الحق دا ناولٹ نما اک اجہی تحریر جس نوں اپنے ولوں لکھاری نے جدید قسم دی تجریدی تحریر بنان دی کوشش کیتی اے۔اس دے جدید رجحانات وچ بے ربطگی تے بے ترتیبی اے۔اس ناول نوں Novel of Ideas کہیا جا سکدا اے۔اس وچ خیالات واضح نہیں۔خیالات دا اظہار مبہم طریقے نال کیتا اے۔

8.سیاسی ناول

پاکستان وچ بدلدے ہوئے سیاسی حالات لوکائی نوں متاثر کردے نیں۔پاکستانی ناول کار تے وی سیاست دا اثر ہوندا اے۔اسطرح کجھ ناول سیاسی رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔

i. سانگا

انور چوہدری دا ناول سانگا انسان تے جانوروے سانجھ دی کہانی اے۔ناول نگار جانور یعنی کتے وچ پائی جان والی انسانیت ول توجہ دلانا چاہندا اے۔'ڈبو' دی ایس ناول وچ اک مرکزی حیثیت اے۔کہانی سگوں 'ڈبو' توں ای شروع ہوندی اے۔ناول کار دی ایہہ خوبی اے کہ اوس نے 'ڈبو' دے کردار نوں انساناں دے ایڈے قریب کر دتا اے کہ ایہہ محسوس نہیں ہوندا کہ ڈبو اک کتا اے۔ناول وچ دسی گئی 'حسینو فیملی' دا اک فرد بن جاندا اے۔ایتھے ناول کار دے جملے ویکھو:۔

> ''ڈبو وی 'حسینو' دے گھر دا جی اے۔اوہ ایس ٹبر وچ آون والی ہر تبدیلی نوں ویکھدا اے تے اوس موجب اپنے آپ نوں ڈھال لیندا اے۔''(93)

موضوع دے لحاظ نال عام ناولاں نالوں ہٹ کے ناول اے۔ایس ناول دے سارے کردار Lower Class دے کردار نیں جیہڑے کہ Upper Class توں دبے ہوندے نیں۔انقلابی سوچ انقلابی پارٹی دے آنے نال جاگدی اے۔مارشل لاء دے رولے دسے گئے نیں۔اوس دور وچ لگن والے مارشل لاء دا ذکر اے سیاسی حالات بارے دسیا اے۔ایہہ اک سیاسی دور دی کہانی وی اے۔لکھاری نے

اپنے خیالاں دا اظہار ایس ناول راہیں کیتا۔ جہناں دکھاں درداں نوں اوہ محسوس کردا اے۔ اوس نوں 'سانگا' وچ بیان کردا اے۔ ایس ناول وچ اک مکمل دور بیان کیتا گیا اے جس وچ 'نکے' لوک پس دے ہس دے رہندے وکھائی دیندے نیں۔ جانوروں ساتھی من کے اوسدی حیاتی نوں وی کافی اہمیت دتی گئی۔

کرشن چندر دے ناول 'اک گدھے دی سرگزشت'، 'گدھے کی واپسی'، اور 'گدھا نیفا' میں انسان تے جانور دی قربت تے سوچ دیاں کہانیاں نیں۔ سانگا وچ وی اک اجیہا کتا جیہڑا انساناں نالوں بڑھ کے احساسات تے جذبات رکھدا اے۔ اوس تے قلم چکیا گیا اے۔ انگریزی ادب وچ 'Ollivant' نے 'Owd Bob' لکھ کے جانوراں دی ترجمانی کیتی اے۔ اک امریکی ناول کار Jack Lodon نے 'Call of the Wild' وی جانوراں دے حوالے نال تحریر کیتا اے۔

پنجابی ادب وچ احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' وچ انساناں دی بجائے بکریاں دی علامت ورتی گئی۔ سانگا وچ کتے تے انساناں دی سانجھ کوئی نویکلی گل نہیں۔ کتا انساناں دی زندگی وچ اک اہم حیثیت رکھدا اے۔ جانوراں وچ وی کتے دی وفاداری چنگی شہرت رکھدی اے۔ ناول دے اخیر وچ ناول کار نے ڈبو دی کہانی تے موضوع دا تعلق اسطرح دسیا اے:۔

''ڈبو دی کہانی بجناں دے سانگے دی کہانی بی۔ جیویں اوہدے جن اک اک کر کے کہانی کولوں وچھڑ دے گئے اوویں ای ڈبو دی کہانی مک گئی پر ایہہ وی لگدا اے جو کہانی تے اجے وی زاہدو انگوں جھلیاں ہو کے نگر دیاں سڑکاں گلیاں وچ پئی پھر دی اے۔'' (94)

'ڈبو' تے 'حسینو فیملی' توں علاوہ جیہڑی شے تے لکھاری نے روشنی پائی اے اوہ ملک دے سیاسی حالات نیں۔ زیادہ تر حصے تے سیاسی حالات بیان کیتے گئے نیں۔ اوس وچ اک پارٹی دا برسر اقتدار آنا...... مارشل لا دا لگنا...... ضیاء حکومت دا دور...... بھٹو دی پھانسی...... لوکاں دے جذبات...... چھوٹے ورکراں دیاں قربانیاں...... برسر اقتدار حکومت دے کوڑے تے سزاواں بیان کیتیاں نیں۔ ایس ناول وچ سیاسی ناول Political Novel دے Trends پائے گئے نیں۔

ii. اک مرے بندے دی کہانی

فخر زمان دا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' یک کرداری ناول اے۔ ایس ناول دا کردار مر چکیا اے۔ اوہ اپنی حیاتی وچ گذرے مختلف لحیاں تے اپنے تاثرات بیان کردا اے۔ کدی وچ اپنا اتہاس وی

پھر ولن لگ پیندا اے۔ اپنے حال نوں اپنے ماضی نال جوڑدا نظر آبندا اے۔

فخر زمان دے دو ناول 'ست گواچے لوک' تے 'اک مرے بندے دی کہانی' اگڑ پچھڑ چھاپے چڑھے۔ دوناں ناولاں دی Theme اکو جہی اے۔ 'ست گواچے لوک' وچ حیاتی دے مختلف پکھ دے ست کردار وکھاندے نیں۔ ست دے ست اپنی پچھان سانکے اپنے اپنے راہ تے پے جاندے نیں۔ ناول کار نے وی اوہناں دی حیاتی دے دکھاں دا کوئی علاج نہیں دسیا۔ ایتھے صرف فخر زمان نیں سوسائٹی دے کوڑھ تے زخم وکھائے نیں اوہدا مرہم کوئی تجویز نہیں کیتا۔

'اک مرے بندے دی کہانی' وچ سوسائٹی اوہی اے۔ اوس دے کوڑھ وی اوہ نیں۔ پر کھ وچ تکلیف وچ اوہ تصوف دا سہارا لیندا اے۔ اوہ آس مند رہندا اے ایس ناول وچ اوہ مایوس نہیں۔ اوہ اپنے اتہاس تے وی اک تنقیدی نظر رکھدا اے۔ اپنے حال نوں وی اپنی تنقیدی نظر نال ویکھدا اے اوہ انسان دے مقصداں وچ ہون والی تبدیلی دا ذکر بڑے سوہنے اشاریاں نال دسدا اے:۔

''کاما گاتا'' دے جھنڈے دیاں تن لکھتاں پھر گیاں اوہم دی سانجھی منکھتا دی تکون کھلر پلر گئی۔'' (95)

ناول مختصر ضرور اے پر اپنے اندر اک پنجاب دی لمی تاریخ نوں سمیٹے ہوئے اے۔ اس ناول دے قاری نوں پنجاب دی تاریخ دا جانوں ہونا ات ضروری اے۔ اک ناول کار ہمیشہ اپنے تجربیاں تے مشاہدیاں نوں قلم بند کردا اے ناول کار دا تعلق سیاست نال اے ایس کر کے سیاست داناں دے بارے ڈونگھیاں وچ جاندا اے۔ ناول وچ اوس نے سیاست داناں دے اصل روپ وکھائے نیں۔ اوس نے ایس لکھت وچ بڑی دلیری نال کم لیا۔ ایہہ وکھری قسم دی لکھت اے۔ ایس دا مثبت پہلو اے کہ لکھاری سانوں مایوس نہیں لگدا اے۔ اوہدا مرن توں بعد قبر دے پے کے دلے، کہرل تے بھگت نوں ایہہ کہنا:۔

''مہیڑ یاکدبوہڑ ے اوہ جیتی کیوں نہیں جے گئی'' (96)

اوہ اپنے ہم خیالاں نوں جی آیاں کہندا اے ماضی تے حال دے ہیرو اک مک لگدے نیں اخیر وچ اوہدا ایہہ کہنا وی سانوں پر امید کردا اے۔:

''ہن نہ کہی میرے لہو تے پنگرن والے ہور تے جھوک رانجھن دی ضرور ہڑن گے۔'' (97)

فخر زمان دیاں تخلیقاں عام رجحانات توں ہٹ کے نیں۔ ایس نویکلے انداز دی نیہہ وی اوس نے ای پائی اے۔ ایس توں پہلاں پنجابی ناول معاشرتی، سماجی تے رومانی سی۔ اوس نے حیاتی دیاں حقیقتاں نوں قلم بند کیتا اے۔ ایہہ نکڑا ناول بظاہر ہلکا پھلکا جہیا لگدا اے پر اپنے اندر بہت وسعت رکھدا اے۔ ایس دے کینوس تے پورے پنجاب دی تاریخ پھیلی ہوئی اے۔ موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک سیاسی ناول اے جیہڑا حقیقت نگاری تے اساریا گیا اے۔

9.اخلاقی ناول

اجیہے ناول جنہاں وچ اخلاقی قدراں دے حوالے نال کہانی اساری جائے اخلاقی ناول کہلاندے نیں۔ 'اک انکھی دھی پنجاب دی' مکمل طور تے اخلاقی ناول اے۔

i. اک انکھی دھی پنجاب دی

نادم عصری دا ناول اک انکھی دھی پنجاب دی 1974ء دی تخلیق اے۔ ناول وچ ونڈ تے بعد دی حالت دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول وچ اک بہادر تے دلیر دھی دی ہمت تے حوصلے دی دس پائی گئی اے۔ ناول وچ وطن دوستی تے وطن محبت نوں ابھاریا گیا اے۔ ناول اخلاقی قدراں دی نمائندگی کردا اے۔ ناول وچ پرانے رجحانات دے نال نال نویں Trends وی پائے جاندے نیں۔

ناول دی نائیکہ حمیدہ بانو' اعلیٰ کردار رکھدی اے۔ اوہ' اخلاقی سدھار پربیا' واسطے کم کردی اے۔ ناول وچ کردار وک دوجے واسطے قربانی دیندے وکھالی دیندے نیں۔ افضل اپنے دوست محسن واسطے قربانی دیندا اے۔ محسن بدلے وچ افضل دی موت توں بعد اوس دے ٹبر دا خیال وی رکھدا اے۔ پاکستان تک زندہ اپڑن والے عزیز تے حمیدہ بانو دا اپنی حیاتی دے اخیرلیاں ساہواں تیکر دیکھ بھال کردا اے۔ لکھاری اک تھاں تے افضل دی محسن واسطے سوچ نوں ایہناں لفظاں نال قلم بند کردا اے:۔

> ''ایہہ میرے جگری یار دا بڑا حوصلہ اے۔ ایہدے تے مصیبتاں دے جکڑ جھلے پر ایس شیر دے پیر نہیں تھڑ کے۔ میری جان بچان توں وکھ ایہہ میرے گھر والیاں لئی وی رحمت دا فرشتہ بن گیا اے۔'' (98)

خود حمیدہ اپنے محسن عزت بیگ دی جان بچاندیاں اپنی جان دی قربانی دے دیندی اے۔ یاسمین اک طوائف ہون دے باوجود اعلیٰ اخلاق رکھدی اے۔ اوہ نہ صرف اپنا پیشہ چھڈ دیندی اے بلکہ حمیدہ بانو دو

ایورا پورا ساتھ دیندی اے۔ افضل جیہڑا حمیدہ بانو دا منہ بولا بھرا بن جاندا اے۔ حمیدہ بانو دے کہن تے یاسمین نوں اپنا کے اک بے مثال قربانی دیندا اے۔ اگر گوہ کریئے تے ناول اک اخلاقی ناول اے۔ ایہہ اخلاقی قدراں دا پرچارک اے۔ ناول کار نے ناول دے اخیر تے جیہڑے شعر لکھے نیں اوہ وی انسانیت دے حوالے نال لکھے نیں۔ ایہناں وچ انسان دوستی دا سبق دتا اے:۔

پل پل یاد کرو اوہناں نوں مر گئے جو تا دانو
پر جیوندے انساناں دی وی قدر کرو انسانو
دیلے دی تختی تے اکھر مہر وفا دی لیکو
اک دوجے دا درد ونڈ دوود ھرتی دے وسنیکو (99)

ناول روایتی رنگ تے روایتی سوچاں دا اے۔ پنجابی وچ ملکی ونڈ تے فسادات دے حوالے نال تخلیق ہون والے ادب دی نمائندگی کردا اے۔ اردو ادب وچ وی فسادات دے حوالے نال بے شمار ناول تخلیق ہوئے۔ اوہناں فساداں دا اثر پنجابی لکھاریاں تے وی اوہناں ای ہویا جناں ہور زباناں دے لکھاریاں تے ہویا۔

10. سنسنی خیز ناول (Thriller Novel)

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ اک اجیہا ناول وی تخلیق ہویا۔ جس وچ action تے thrill وی پائی جاندی اے۔ ایہہ اک سنسنی خیز ناول اے ایس دے تخلیق کار سلیم خاں گمی نیں۔

i. رت تے ریتا

سلیم خاں گمی دا ناولٹ 'رت تے ریتا' موضوع دے لحاظ نال اک وسیبی ناول اے۔ ایس وچ مشرقی تے مغربی پنجاب دے رہن والیاں دے خلوص، محبت تے ریت دی کہانی بیان کیتی اے۔ کہانی وچ بھرپور ایکشن تے thrill اے۔

سلیم خاں گمی دا ایہہ ناولٹ ماحول تے رجحان دے لحاظ نال سانجھ دے نال ملدا جلدا اے۔ حالانکہ ایہہ ناول اوہناں دے پہلے ناول دے اکیس سال بعد چھاپے چڑھیا۔ ناول کار دی لکھت وچ اوہی رجحانات موجود نیں۔ جیہڑے اوہناں دے ناول 'سانجھ' وچ موجود سی۔ انعام الحق جاوید لکھدے نیں:۔

"یہ ناولٹ اس اعتبار سے انوکھا ہے کہ اسے پنجاب کا پہلا تھرلر thriller کہا جا سکتا

ہے"(100)

'رُت تے ریتاں' دے حوالے نال ناول وچ چاچے شفیعے نے اک بے مثال قربانی دتی اے۔ اپنی جان تیگر سنت سنگھ دے خاندان تے قربان کر دتی اے۔ ناول وچ thrill تے ایکشن پا کے ناول کارنے ناول وچ جدیدیت پیدا کر دتی اے۔

11. واقعاتی ناول

بعض ناول اجیہے ہوندے نیں جس وچ واقعات دا ذکر بہت ہوندا اے۔ ہٹھ موضوع دے اعتبار نال واقعاتی ناول اے۔

i. ہٹھ

ہٹھ دی کہانی واقعات دی لڑی وچ پروئی ہوئی اے۔ مرکزی کردار تے ناول دے نائیک دی حیاتی ایہناں واقعات نال جڑی ہوئی اے۔ بچپن دی پنڈ ورتل وچ علیے دی دوستی، گھر دا ماحول اوس دی شخصیت تے اثر ہوندا اے۔ رحمت خاں تے رحمت بی بی دے گھر دا ماحول او تھے پیش آنے والے پیراں دے واقعات اوس دے کچے ذہن نوں ہلا کے رکھ دیندے نیں۔ انگلیاں کلا ساں وچ 'کنور حضور سنگھ' دی دوستی۔ فیر کالج وچ یونین جیک نوں سلوٹ مارن لگے عبدالرحمٰن نال جیہڑا سلوک ہوندا اے۔ اوہ 'رحمے' نوں کدی نہیں بھل دا۔ 'ارملا' تے 'پامیلا' پڑھاندے تے سکھاندے ہوئے الجھنا دا شکار رہندا اے۔ انگلینڈ وچ اوس دا اپنے استاد نال اپنے Thesis تے وی اختلاف رائے ہو جاندا اے۔ ہندوستان اچ آکے اوس نوں اپنی لیاقت دے مطابق نوکری نہیں ملدی۔ اوہ تحریک پاکستان نال وابستہ سی۔ پر پاکستان بنن تے اوس نوں اپنی بیوی بچیاں دی قربانی دینی پیندی اے۔ فیر پاکستان وچ آکے اس نوں آخری دھچکا اوس ویلے لگدا اے جدوں اوس نوں اک کوٹھی وچ بٹھا کے اوس دی الاٹمنٹ اووس دا ہمدرد رفیع کسے ہور دے ناں کر دیندا اے۔

ہٹھ اک واقعاتی ناول اے۔ ایہہ اپنے اندر اک خاص وقت دی تاریخ نوں قلم بند کردا اے۔ دوقسم دی معاشرت پنڈ و تے شہری دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں۔ جدید ادبی تحریکاں دے اثر ہیٹھ تخلیق کیتا گیا اے:۔ شہباز ملک ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

"ایہہ اک سوانحی ناول اکھوا سکدا اے جس دا پس منظر معاشرتی تاریخ اے۔"(101)

اسی ناول تے تاریخ پس منظر نوں نظر انداز نہیں کر سکدے۔ سجاد حیدر ایس ناول دے رجحانات دے

حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایس ناول وچ تاریخی پس منظر وی ملدا اے تے پاکستان بنن توں پہلے زمانے دے سماجی تے سیاسی حالات دا ویروا کیتا گیا اے۔''(102)

ایساواتفاقی ناول تخلیق کرن وچ ناول کار دا کوئی نہ کوئی مقصد سی۔ پر اوس مقصد نوں واضح نہیں کر سکدا۔ اوہ اخلاقی قدراں دے استحصال دا ذکر تے کردا اے پر اوس ساری گل چوں کوئی نتیجہ نہیں کڈھدا۔ عصمت اللہ زاہد ہوراں دا خیال اے:۔

''کہ اوہ میراں بخش منہاس تے جوشوا فضل الدین دی طرح مقصدی ناول بنانا چاہندا سی پر اوس سمے دے حالات نے اوہدا ساتھ نہ دے کے اوس دے ناول نوں پراپیگنڈہ بنن توں بچالیا۔''(103)

ناول وچ نفسیاتی پکھ وی ویکھن وچ آندا اے۔ پر ایہہ ناول واقعات نال اساریا گیا اے۔ ایس کر کے واقعاتی ناول ہی کہلانے دا حقدار اے۔

12. خطاں ذریعے ناول (Novel by Letters)

دنیا دے ناولاں وچ ایہہ موضوع بہت پہلاں توں موجود سی۔ انگریزی ادب وچ اس نوں Epistolary Novel کہندے نیں۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں نے وی ایسس موضوع بیٹھ اک ناول تخلیق کیتا اے۔

i. سورج گرہن

ناول دی صنف بہت وسیع اے۔ ایہدے وچ ون سونے موضوع پائے جاندے نیں۔ خطاں دے ذریعے ناول اسارن دا رواج دوجیاں زباناں اچ تے پایا جاندا سی۔ پنجابی ادب وچ افضل احسن رندھاوا ہوراں ناول 'سورج گرہن' خطاں ذریعے ناول (Novel by Letter) دے موضوع بیٹھ انیا اے۔ ناول وچ ناول کار نے دو کہانیاں بیان کیتیاں نیں۔ دونویں کہانیاں ناول کار نے خطاں راہیں بیان کیتیاں نیں۔ ہر ادب وچ ایس رجحانات تحت ٹانوے ٹانوے ناول اسارے گئے نیں۔ ایہہ رجحان عام نہیں پایا جاندا۔ انگریزی دا پہلا ناول 'Pamela' جس نوں Samuel Richardson تے تخلیق کیتا Novel by letters اے۔ اس طرح اردو ادب وچ قاضی عبدالغفار دا ناول 'لیلیٰ کے خطوط' وی ایس رجحان تحت تخلیق

ہوئے ۔ ایہہ سٹائل ڈرامٹکل سٹائل اے ۔ ایہہ Epistolary Novel اے ۔ ایس قسم دے ناول بارے ڈکشنری وچ لکھیا اے :۔

"Epistolary Novel: A Common Form for the eighteen century novel. The story is told entirely through letters sent by those participating in or observing the events. Richardson's Pamela (1740-1) and Clariss(1747-8) are both epistolary novels."(104)

ساڈے واسطے ایہہ قابل فخر گل اے کہ ایس Type دا ناول ساڈے حصے پنجابی ادب وچ وی تخلیق ہویا اے ۔ اگرچہ ایہہ اپنی طرح دا کوای ناول اے پر اسی ایہہ گل من دے آں کہ ایہہ افضل احسن ہوراں دا بہت وڈھا کارنامہ اے ۔ ایس ناول دا اک ہور پکھ وی وکھالی دیندا اے ۔ ایس ناول وچ ناول کاری دی اپنی شخصیت دا پرتو نظر آندا اے ۔ ایہہ سطراں ویکھو:۔

''تیرے جان دے بعد دوپہر دا کھانا اسیں راہ وچ کھادا ۔ کھانے تے گھوڑے گھوڑیاں تے سواری دیاں گلاں ہون لگ پئیاں ۔ دوسری کار دا ڈرائیور اس موضوع وچ بہت دل چسپی رکھدا سی ۔ میں جدوں اوہنوں دسیا کہ مہمان گروپ وچ اک ایہجا بندہ مسٹر اے ڈی سی جیہڑا ایس موضوع تے بہت کجھ جاندا اے سی ، ڈرائیور حیران رہ گیا ۔''(105)

اگے چل کے وی اوہناں دا اپنا آپ وی ناول وچ وکھالی دیندا اے ۔ انگریزی ادب وچ اجیہی لکھت واسطے اک Term استعمال کیتی اے ۔ Memoirs جس دی وضاحت اسطرح کیتی گئی اے :۔

"A Species of 'Autobiographical writing, stressing the people known or events witnessed by the author"(106)

ایہہ لکھت memoirs لکھت اے ۔ ستار طاہر وی کجھ بندھ وچ ایس نوں Autobiographical ناول کہندے نیں ۔ ایس کر کے اسی کہہ سکدے آں ناول Epistotary لکھت ہون دے نال memoirs وی اے ۔ سورج گرہن اپنے موضوع تے رجحان دے حوالے نال وکھرا مقام رکھدا اے ۔ ناول وچ رومانیت دا وی اک بھرپور تاثر ملدا اے ۔ ایس ناول وچ رومانی تحریکاں دا اثر وی وکھالی دیندا اے ۔ ایہہ ناول خطاں ذریعے دا ناول اے ۔

13. عصری ناول

عصری ناول دا تعلق خاص کردار، خاص جگہ، وقت یا خاندان نال ہوندا اے۔ عصری ناول اک خاص عرصے دے حالات قلم بند کیتے جاندے نیں۔ ایہناں ناولاں وچ اکثر اوس خاص وقت دی تاریخی تے معاشرتی رنگ وی وکھائے جاندے نیں۔ محمد احسن فاروقی عصری زمانے دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''عصری ناول نے فن ناول نگاری کو اعلیٰ درجہ سے گرا دیا ہے۔ ناول اعلیٰ تخلیق کی جگہ کم رہ گئی اور ناول نگار کا کام کسی کو چھانٹ کر اسکی تاریخ لکھ دینا رہ گیا ہے۔''(107)

پاکستانی پنجاب ناول وچ کجھ عصری ناول تخلیق ہوئے نیں اوہناں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔

i. سانجھ

سانجھ موضوعاتی اعتبار نال اک عصری ناول اے۔ جس وچ اک مخصوص ویلے دے حالات بیان کیتے نیں۔ اک اجیہا ویلہ جدوں سکھ، مسلم، ہندو مل جل کے اک تھاں تے وسدے سن۔ اوہناں دا اوہ دور اک خاص وقت تک محدود سی۔ ایہہ زمانہ سی جدوں سکھ تے مسلمان مل کے اپنے پنڈ فرید پور وچ اک بھائی چارے دی فضا اچ حیاتی دے دن گزار رہے سی۔ سلیم خاں گمی ہوراں اوس ویلے دا ذکر Third narrator دی حیثیت نال کیتا اے۔ اوس ویلے دے میلیاں دا ذکر کجھ انج کردا اے:۔

> ''ساڈے لوک میلیاں دے بڑے شوقین نیں بس ذرا بہانہ ہتھ آجاوے۔ فاقت میلہ مناون لئی تیار ہو جان گے۔ بیائی کرن دے بعد شاہ سکندر دا میلہ آجاندا اے۔ جس ویلے سرونہہ پھلدی اے۔ سکھاں دا میلہ جھوں چٹی دا میلہ کہندے نیں۔ جس ویلے تک پکدی اے تے وساکھی آجاندی اے تے ایہناں تناں میلیاں توں علاوہ دنگل گھوڑ دوڑ کبڈی تے لالی دے چھوٹے چھوٹے میلے آجاندے نیں''(108)

علی عباس حسینی عصری ناول دی تعریف کجھ اسطرح کیتی اے:۔

> ''یہ وہ ناول ہیں جن میں اک محدود مخصوص زمانے یعنی چار پانچ سال یا دس بیس سال کے حالات کسی ایک شخص یا خاندان کی وساطت سے پیش کئے گئے ہوں۔''(109)

سانجھ نوں عصری ایس کر کے وی کہیا جا سکدا اے کیوں جے ایہہ علی عباس حسینی دی کیتی ہوئی تعریف تے پورا اتر دا اے۔ ایس ناول وچ فیروز پور توں علاوہ 1944ء وچ ہون والی برما دے جنگلاں دی لڑائی دا وی تفصیلاً ذکر ملدا اے۔ ناول کار اوس ویلے تے اسطرح جھات پاندا اے:۔

"سن 1944ء دا شروع تے انگریز تے امریکی فوجاں برما دے جنگلاں، پہاڑاں، وادیاں تے دریاواں وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے دلیر تے جوشیلے جواناں نال لڑ رہیاں سن۔ تن مہینے بھیڑی جنگی سکھلائی دے بعد' قادو' تے اوہدیاں ساتھیاں نوں برما دے جنگلاں وچ دشمن نوں مارن تے ہراون واسطے گھلّ دتا گیا۔"(110)

ایس ناول نوں پڑھ کے اک تے اوس عصر دا پتہ چلدا اے۔ نالے سانوں ایہہ وی information ملدی اے کہ اوس وقت پوری دنیا دے حالات کی سن۔ اوس لڑائی دا وی اندازہ ہوندا کہ اوہ کسے طریقے نال لڑی جاندی سی۔ 'قادو فرید پوروے' جئے دے نال نال قاری وی برما دے جنگلاں دی سیر ہوندی اے۔ ناول دا پہلا حصہ پڑھو تے ایس ناول تے مقامی ناول دا چنگا کا پیندا اے۔ کیونکہ ایتھے پنڈ وروسو، گھوڑیاں دیاں گلاں، کھونڈ، بلم، سانڈاں دی لڑائی، شاہ سکندر مزار، اوتھے رہن والے مست سائیں دا ذکر اک مقامی ناول دا رنگ نظر آندا اے۔ Hardy دے ناولاں وچ وی ایس قسم دی وسوکھائی جاندی اے۔ پر ناول دے دوجے حصے وچ لکھاری اک دم international حالات بیان کرن لگ پیندا اے۔ ناول دا رجحان وی بین الاقوامی ہو جاندا اے۔ ناول دیاں ایہہ سطراں ویکھو:۔

"انگریز فوجاں موٹ بیٹن دی نگرانی وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے خلاف لڑ رہیاں نیں۔ کلکتے وچ امریکہ دیاں فوجاں اتریاں نیں۔ امریکہ دے ہوائی جہاز تے سمندری بیڑے جاپانی طاقت نوں سمندروچ تے خشکی اتے ملیامیٹ کر رہے نیں"(111)

لکھاری دی سوچ وچ وسعت اے۔ اوس نیں اپنی سوچ نوں صرف فرید پور تک ای محدود نہیں رکھیا اوس دی نظر دنیا دے حالات تے اے۔ اوس نے ناول وچ تاریخ دے حساب نال واقعات دا ذکر کیتا۔ 17 مئی 1945ء وچ میجر جنرل شاہ نواز نیں انگریزاں اگے ہتھیار سٹ کے اپنی ہار من لئی۔ 14 دسمبر 1945ء وچ باقی محاذاں تے لڑن والیاں جاپانی فوجاں وی ہتھیار سٹ دتے۔ ایتھے دوسری جنگ عظیم دے حالات دا پتہ وی چلدا اے۔ ناول دا تیجا حصہ وی عصری حوالے نال اے۔ پاکستان بنن دی جدوجہد دا ذکر اے تے اوس ویلے دے حالات سن۔ اوہ مولوی اکبر دی سیاݨپ دا ذکر انج کرواندے:۔

"1946ء تے 1947ء وچ قریب قریب ہر پنڈ وچ مولوی اکبر ورگے بندے لڑائی فساد نوں روکن دا جتن کر رہے سن۔ ایہہ سارے سیانے بندے سن۔ عقل سمجھ والے، عزت آبرو والے تے ہندواں مسلماناں تے سکھاں دا بھلا چاہن والے۔"(112)

ایس توں علاوہ لکھاری بٹیاں دی کہانی دے نال نال اوس ویلے دے سیاسی حالات وی دسدا اے۔ اوس سکھاں تے مسلماناں دی 'سانجھ' نوں ہمیشہ Permot کیتا۔

"1946ء تے 1947ء وچ فساد ہوئے۔ پہل ہمیشہ ہندوواں ولوں ہوئی۔ ہندوواں نے آپ مُنھ چکیا تے پھر بے سمجھ سکھاں نوں شہ دتی کہ پتر وسوں چڑھ جاؤ رام بھلی کرے گا۔" (113)

ایس حصے وچ ہندوستان دی ونڈ ہو جاندی اے۔ فسادات شروع ہو جاندے نیں۔ لکھاری اوس وقت دے رولے دا ذکر کردا اے۔ 14 اگست 1947ء وچ پاکستان بن جاندا اے۔ فرید پور مسلماناں دے علاقے وچ آ جاندا۔ ناول دا ہیرو 'قادر خاں' سکھ گھرانے دی کڑی 'پریتو' نوں خان پور دے 'بیرم خاں' کو بچاندا اپھڑ ہو جاندا اے۔ اوس اپنی جان دتی پر سکھ گھرانے دی عزت نوں بچالیا۔ پاکستان دا بننا۔ برصغیر دی ونڈ۔ ایس ملکی ونڈ وچ ہون والے فسادات دی اک تاریخ مرتب ہو چکی اے۔ ایس کر کے اس ناول نوں اک عصری ناول کہہ سکدے آں۔ شریف کنجاہی ہوراں 'ایس ناول بارے' وچ لکھدے ہویاں کہیا:۔

'ناول دے ہیرو دا جنم اپنی ماں واسطے نہیں ہوندا۔ اوہ رنڈی کیوں نہ ہووے تے نہ اپنی تیویں واسطے ہوندا اے اوہ کجری ویاہی کیوں نہ ہووے۔ تے میرا خیال اے کہ ہیرو دی موت وی ناول نوں ٹریجڈی نہیں بنا جاندی جے اوہ موت کویلے دی نہ ہووے۔ تے 'قادو' نوں ایس توں چنگا ویلا نہیں سی مل سکدا ایسے کر کے مصنف دی ایس گل نال مینوں اتفاق نہیں کہ ایہہ ناول ٹریجڈی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایس نوں کامیڈی وی نہیں آکھیا جا سکدا۔' (114)

شریف کنجاہی نے ایس نوں المیہ ناول قرار دین توں انکار کردا اے۔ کامیڈی اے بالکل نہیں ہو سکدا اے۔ غلام یعقوب انور دے کہن مطابق:۔

"سلیم خاں گل نے سارے پلاٹ نوں ٹھکانے سر جتھ پا کے توڑ چاڑیا اے۔ تے کدرے ڈھل نہیں پین دتی۔ اوہ تے لمیاں بیاناں وچ کھبدا اے نہ اکا ای الجھ کر بیت آرٹ دا پردہ تان دیندا اے۔ تاں جے اسیں ایہہ واقعات ناول وچوں آفاقی سوالاں دے جواب طبقاتی کشمکش تے ایہو جیہے ڈھونگے مسلے لبھن ٹریئے۔" (115)

ایس ناول نوں غلام یعقوب انور ہوراں واقعاتی ناول داناں دتا اے۔ اسی ایس گل نوں من وی لئے

فیروی ایس نوں نزا پراواقعات تے مبنی نہیں ۔ سگوں ایہہ اک ویلے دے دور دی مکمل تاریخ بیان کر دا اے ۔ اس نوں عصری ناول کہنا حق گل اے ۔

ii. اک سمندر پار

میر تنہا یوسفی دا ناول 'اک سمندر پار' اک وسیب دی کہانی اے ۔ ایس دا بنیادی کردار پرویز بڑی اوکڑاں توں بعد امارات پہنچ دا اے ۔ او تھے غیر قانونی داخل ہوندا اے تے غیر قانونی واپس پرت دا اے ۔ ناول کار نے ایس ناول وچ گلف دے حالات کھل کے بیان کیتے نیں ۔ رجحانات دے حوالے نال ایہہ اک حقیقت نگاری اے ۔ ایس وچ ناول کار نے حقیقی حیاتی دے تصویر پیش کیتی اے ۔ ناول دا نیک ایس حد تک اوس رنگ وچ رنگیاں جاندا اے کہ اوہ لباس، گھر وچ اٹھک تے بیٹھک وی عربی انداز دا کر لیندا اے ۔ اوہدے بچے عربی سکولاں وچ پڑھ کے عربی ہو جاندے نیں ۔ الیاس گھمن اپنے دیباچے لکھدے نیں :۔

> ''اک سمندر پار روح چنگی روٹی دی بھال وچ پردیس جاون والے پنجابیاں دی حیاتی اتے چنگے چج چانن پایا گیا اے ۔''(116)

ایہہ ناول اک مجی لکھت اے ۔ جیہدا لکھاری خود وی گلف وچ رہندا اے ۔ اوس نے حیاتی ایس ڈھنگ ناول گزار دیاں لوکاں نوں بہت نیڑیوں ویکھیا اے ۔ ایس توں پہلاں میر تنہا یوسفی دا ناول 'ترینہ' چھاپے چڑھیا سی ۔ ایہہ ناول نوں پنجاب دے وسیب دے حوالے نال الیکیا گیا اے ۔ اس طرح دا اک ناول Faster E. M. نے A Passage to India لکھیا سی ۔ ایس ناول وچ ہندوستان دے حالات بیان کیتے سی ۔ اردو وچ عزیز احمد نے اپنے ناول 'گریز' وچ یورپ دے مختلف ملکاں دے حالات لکھے نیں ۔ ایہہ ناول وسیب دے نال نال اک خاص ویلے دے حوالے نال وی تخلیق ہویا اے ۔ کسے وی ملک یاں تھاں وچ بڑیاں تبدیلیاں آ سکدیاں نیں ۔ ایہہ اک خاص عصر نوں بیان کر دا اے ۔ ایس ناول نوں وی عصری ناول کہہ سکدے آں ۔

iii. پریت

اصغر شامی دا ناول پریت اک ویلے وچ ہون والے واقعات دی دس پاندا اے ۔ ایہہ اک عصری ناول اے ۔ ناول وچ رومانی رنگ وی گوڑھا اے ۔ خود ناول کار لکھدا اے :۔

> 'اپنے سرنویں دے اعتبار نال اک عشقیہ ناول اے ۔ اوہ عشق جیہڑا پریت دیاں پینگاں

جھوٹ دا اے۔ زندگی دے اجاڑ بیلے وچ سدھراں دی جوت جگاندا اے۔" (117)

ایہہ ناول پرانے رجحان پیتھر اساریا گیا اے۔ اک عصری رومانی لکھت اے۔

14. ہڈ بیتی ناول

ناولاں دیاں ون سونیاں قسماں چوں اجیہے ناول وی تخلیق ہوئے نیں جیہڑے ہڈ بیتی نوں بیان کردے نیں۔ پاکستانی پنجابی ناولاں چوں کجھ ہڈ بیتی ناول وی تخلیق ہوئے نیں۔ جنہاں وچ ناول کار نے ناول وچ اپنے ذاتی تجربے تے مشاہدے دے تحت اساریا۔ انگریزی تے اردو ادب وچ وی Autobiographical ناول لکھن دا رواج اے۔

i. عذاب دن عذاب راتاں

'جمیل احمد پال' ہوراں دا ناول (ناولٹ) 'عذاب دن عذاب راتاں' اوہناں دی حیاتی دی سچی کہانی اے۔ اوہناں خود دوگلاں اپنیاں 'وچ ایس لکھت بارے لکھیا اے:۔

"اپنے ولوں تاں میں ہڈ ورتی ای لکھی سی پر پتا نہیں جگ ورتی کویں بن گئی۔ جدوں لکھن بیٹھا ساں تاں انداز انہیں سی کہ کہانی بنے گی یاں ناول ہویا ایہہ کہ نہ ایہہ ناول بن سکیا تے نہ کہانی، وچکارلی شکل ناولٹ بن گیا۔ ایہدے وچ کاہلی طبیعت دا عمل دخل کیتا اے۔ جیہڑے ہانڈی نوں اگ اتے رکھ کے نہ پوری طرح سیک دیندی اے تے نہ چنگی طرحاں بھندی اے۔ سگوں چھیتی چھیتی کھان نوں اتاری ہو جاندی اے۔ سو جیہڑی لکھت نوں میرے جاپے دوڈھائی سو صفحے دا ہونا چاہیدا سی، اوہدا اینجا حصہ ای لکھیا جا سکیا۔" (118)

'جمیل احمد پال' ہوراں اپنی لکھت بارے اپنے خیالاں دا اظہار کر کے بہت سارے ناقداں دی مشکل نوں حل کر دتا۔ اوہناں دی کاہلی پکائی ہوئی ہانڈی تے ادھوری لکھت دا احساس ہوندا اے۔ ناول پڑھ کے وی لگدا اے کجھ رہ گیا اے۔ ایہہ اک ہلکی پھلکی لکھت اے۔ ایس وچ کسے قسم دی الجھن نہیں۔ سگوں کوئی شے لک لکا کے نہیں لکھی۔ اپنی ازدواجی زندگی دیاں گلاں وی کھلے ڈھلے انداز نال بیان کیتیاں نیں۔ اس انداز نوں حقیقت نگاری داناں دے سکدے آں۔ جتھوں تیکر لکھت دا تعلق اے۔ ایہہ ناول Third Person Narration اے۔ مثلاً:۔

"اونوں پتا سی اوہدی بیوی سدا ای رات نوں 'شام' کہندی اے تے طبیعت خراب ہون توں مراد دورہ اپنا اے۔" (119)

یعنی اتھے لکھاری کسے 'جاوید' دی کہانی بیان کر رہیا سی ۔ایس کہانی دا مرکزی کردار دراصل خود لکھاری اے ۔ایہہ اوس دی اپنی بیتی اے ۔ایہہ اک سدھ پدھری بڈھ ورتی Autobiographical اے ۔ایس وچ کوئی گنجھل نہیں ۔حیاتی دے اک مسئلے یعنی بیوی دی بیماری اپی لیپسی نوں مکھ رکھ کے ایہہ ناول تخلیق کیتا اے ۔اوس وچ عجیب گل اے اوہ بیوی دی بیماریوں آوازاروی اے تے اوس نوں چھڈن واسطے وی تیار نہیں ۔ اوہ اوس نال ایڈا کھل کے اظہار محبت وی نہیں کردہ ۔پر اوس توں نفرت وی نہیں کردہ ۔اوس نوں اک زمہ داری جاندا اے ۔اوس نال اپنی ہمدردی دا اظہار دورے دے ویلے اوس دے منہ وچ تولیہ رکھنا اوس نوں سنبھالنا اوس دی زندگی دا حصہ بن جاندا اے ۔اوہ اپنی حیاتی بیوی واسطے تیاگ دیندا اے ۔ایتھوں تیکر کے اوہ ہور ویاہ دی خواہش کرنا وی بھل جاندا اے ۔ناول کاری دی حیاتی وچ عجیب قسم دی کشمکش اے ۔اوہ ایس مشکل ویلے نوں 'عذاب' دن عذاب راتاں 'دا ناں دیندا اے ۔حالانکہ ایس 'عذاب' نوں ختم کرنا یا اوہدے نال کنارہ کشی کرنا کوئی مشکل کم نہیں اے ۔

ناول دا موضوع بڑا واضح اے ۔پر اپنی بڈھ ورتی لکھن والے وچ بڑا کجھ دھرو نظر آندا اے ۔اوس دی بیوی وچ ہور خوبی تے کوئی نظر نہیں آندی سوائے اس دے کہ اوہ کم گو تے demanding نہیں سی ۔شاید اوہ اپنی کمزوریاں دی وجہ توں اسطرح ہوگئی ہووے ۔

ایس Autobiography وچ اگرچہ وسعت نہیں اے ۔پر انگریزی ادب وچ اک Term 'Psychobiography' استعمال ہوندی اے ۔Dictionary of Literary Terms وچ اس نوں اسطرح دتا گیا اے :۔

> "Psychobiography: A Biography that pays particular attention to its subjects. Psychobiographical development as demonstrated in both life and writings and attempts to reveal hidden pattern of life."(120)

اس نوں اسی Psychobiography کہہ سکدے آں موضوع دے لحاظ نال ایہہ بڈھ بیتی Autobigraphy ناول اے ۔

ii. باگاں والے راہ

عذرا وقار دا ناول باگاں والے راہ اک Autobiography اے ۔ ناول دا آغاز او دوں توں ہندا اے ۔ جدوں لکھارن چھوٹی عمر دی سی ۔ ناول دا موضوع چونکہ لکھارن دی ذاتی حیاتی اے ۔ جس نوں اوس خوبصورت ڈھنگ نال بیان کیتا اے ۔ اوہ ذاتی طور تے اپنے پچھوکڑ تے رشتیاں نال اپنی مضبوطی نال جڑی ہوئی اے کہ اوہ شادی وی اوس بندے نال کرنا چاہندی اے جیہڑا اوہدے 'ابو' ورگا ہووے ۔ اپنے پیو نوں 'جنت آورڈ' داناں وی اوہ اسطرح لیندی سی جیویں کسے دوست دا ناں لیا جاندا اے ۔ ماں 'مصباح'، بھائی 'حفیظ'، بھتیجا 'دانش' اوہدے اوہ رشتے سی جیہڑے اوہنوں سدا توں پیارے سی ۔ سب توں پیارا سی 'باگاں والے راہ' جس دا سوچ کے وی اوس نوں سکھ تے شانتی دا احساس ہوندا اے ۔

ایس ناول وچ جدید رجحان وکھالی دیندے اے ۔ لکھارن نے اپنے خیالاں دا اظہار بھرپور طریقے نال ایس ناول وچ کیا اے ۔ ناول وچ بہت سارے موضوع مختلف طریقیاں نال زیر بحث آندے نیں ۔ ایہہ اک علمی، ادبی تے فلاسفیانہ رنگ وچ رنگیا ناول اے ۔ ناول کارن اکلاپے دا شکار وی ہندی اے ۔ لیکن اپنے اندروں اک مضبوط تے ٹھوس شخصیت ہوندی اے ۔ اوس دے کردار وچ کدھرے وی کمزوری نظر نئیں آندی ۔ وڈھا جگر ہون دی وجہ نال سب نوں معاف کرن والا کردار اے ۔

پنجابی ادب وچ بہت کم ناول انجے نیں جیہڑے First Person Narratoin ہون ۔ ایہہ ناول دوجے ناولاں توں ہٹ کے اے ۔ ایس وچ تصوف دا رنگ وی ملدا اے ۔ 'باگاں والے راہ' نال لکھارن دا لگاؤ اخیر تک نئیں مکدا اے ۔ نرول تے سچے جذبات دا اظہار کیتا گیا اے ۔ ناول وچ شہری رہتل دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں ۔ ایہہ ناول شہری وسیب چوں پنگریا اے ۔ ایہہ اک سوہنی بڑ جھتی اے ۔ جس وچ لکھارن نے حقیقت نگاری توں کم لیا اے ۔

ii. پراناچنڈ

الیاس گھمن دا ناول پراناچنڈ نکڑ جیہا ناول اپنے اندر اک جذباتی تے گھمبیر قسم دا موضوع سمیٹیاں ہویا اے ۔ ایہہ اک Autobiography اے ۔ جس وچ ناول نگار اپنے دلی احساسات دا اظہار کردا اے ۔ ایہہ ناول علامتی رنگ وی رکھدا اے ۔ جدید طرز دا ناول اے ۔ ایہہ اک بڑ جھتی ناول اے ۔

15. تاریخی ناول

پاکستانی پنجابی ادب وچ تاریخ دے حوالے نال بہت کم ناول تخلیق ہوئے نیں۔ میر تنہا یوسفی دا ناول مکمل طور تے دنیا دی تاریخ بیان کرواے۔

i. کھدو

ناول دا موضوع 'کھدو' رکھ کے دراصل ناول کار نے دنیا دی گل کیتی اے۔ دنیا وی کھدو طرح گول ہوندی اے۔ 'کھدو' پرانے زمانے دی گیند ہوندی اے جیہڑی لیراں لپیٹ لپیٹ کے تیار کیتی جاندی سی۔ کھدو یعنی دنیا جہدے وچ بہت سارے **ملک** لپیٹے ہوئے نیں۔ ناول کار نے ایس وچ دنیا دے اتہاس دی کہانی بیان کیتی اے۔ اتہاس کسے مخصوص علاقے دا بیان نہیں کیتا گیا سگوں ساری دنیا دی تاریخ تے جغرافیہ، لڑائیاں، لوکاں تے قوماں دے مزاج مہاندرے، مشرق تے مغرب وچ وسن والے **ملک** اوہناں دے سیاسی حالات تے قوماں دی آپس وچ میل میلاپ دے ڈھنگ نظر پائی۔ ناول تکنیکی لحاظ نال خوبصورتی نال اساریا گیا اے۔ بنیادی طور تے ہڈ بیتی وی اے۔ ناول وچ رومانی پہلو وی اے۔:۔

> ''نال بہہ کے پینڈی ساں، اوہ کوئی وی شربت پی لیندا سی، پر مینوں نہیں سی ڈکدا۔ اک ذرا کیڑیاں توں ساڈا جھگڑا ہوندا سی اوہ وی کدی کدی۔'' (121)

ناول دا اخیر کھلا اے۔ ایہہ وی جدید انداز دا ناول اے۔ اسی ایس ناول نوں تاریخی رومانی ناول وی کہہ سکدے آں۔

16. مقصدی ناول

اگر اسی گوہ کریئے تے ہر ناول وچ لکھاری دا کوئی نہ کوئی گجھا مقصد چھپیا ہوندا اے پر کجھ ناولاں وچ لکھاری دا مقصد بڑا واضح ہوندا اے۔ ایس قسم دے ناول مقصدی ناول کہلاندے نیں۔ پنجابی ناولاں وچ وی کجھ مقصدی ناول تخلیق ہوئے نیں۔

i. سیر پکا دل

'ستارہ طاہر' دا ناول 'سیر پکا دل' دا کردار 'باقر' دے حوالے نال تخلیق ہویا اے۔ ایس ناول وچ اک قسم دی Biographical approach اے۔ اک شخص دی زندگی وچ ہون والے مختلف واقعات تے اوہدے خیالاں وچ آن والے وادھے (development) نوں قلم بند کیتا گیا اے۔ موضوع دے لحاظ

نال ناول سانوں سارے ناولاں وچ دیہاتی وسوں دی جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔ ناول کار نے شہری تے دیہاتی حیاتی دا موازنہ اپنے انداز نال کیتا اے۔ انسان کس ماحول نال حقیقی تے روحانی خوشی حاصل کردا اے۔ ایس نوں پڑھ کے انداز ہوندا اے۔ ناول سدھ پدھرے تھوڑے جیہے انفرادی انداز وچ الیکیا گیا اے۔ ناول اگر چے پنڈ وسوں دے حوالے نال اے پر جدید تحریر لگدی اے۔ ستار طاہر چونکہ اک پڑھیا لکھیا قلم کار اے۔ ایس کر کے ناول تخلیق کردیاں ہویاں اک مقصدیت نوں سامنے رکھیا اے۔ اوہ ثابت کر دینا چاہندا اے کہ بندے دا ول سیر پکے دا ہو سکدا اے۔ ناول دے شروع وچ جدوں پنڈ وچ ایہہ جملہ سندا سی کہ "نذر شاہ دا ول سیر پکے دا سی" تے اوہ حیران ہوندا سی جدوں اوہ خود اوتھے رہندا تے اوس وسیب وچ رہ کے اوہ ماحول وچ اوہ خود وی ایہہ دعویٰ کرن لگ پیندا اے کہ اوہدا ول سیر پکے دا اے۔ نفسیاتی طور تے ناول دا مرکزی کردار اپنے آپ نوں بہتر محسوس کردا اے۔

پنجابی زبان توں متاثر ہو کے 'باقر' دا پنجابی زبان دی اہمیت تے غور کرنا اک اردو وچ لکھن والے قلم کار وچ بہت وڈی تبدیلی اے۔ 2000ء وچ تخلیق ہوئے ایس ناول وچ مقصدیت اے۔ ایس کر کے ایس نوں مقصدی ناول کہیا جا سکدا اے۔ ایہہ ناول عام فہم اے۔ ایس نوں عام قاری وی سمجھ سکدا اے۔ پنجابی ناول دے گھاٹے نوں وی پورا کردا اے۔

ii. ساتوں موڑ مہاراں

ایہہ ناول اپنے موضوع دے اعتبار نال سماجی تے مقصدی ناول اے۔ ایس ناول وچ جدید سوچاں دے تحت سوانیاں نال ہون والی زیادتیاں دا ذکر اے۔ ایس ناول دی اہمیت دا اندازہ ایتھوں ہوندا کہ پروفیسر سجاد پرویز لکھدے نیں:۔

> "علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد کی طرف سے ایم۔ ایس سی ویمن سٹڈیز کے پراجیکٹ کے بارے میں ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش کی مرتب کردہ 'پاکستانی ادبیات میں خواتین کا کردار' یونٹ نمبر 8 میں اس ناول کا جائزہ بھی لیا گیا ہے۔" (122)

ایہہ وی اک مقصدی ناول اے

17. جاسوسی ناول

جاسوسی ناول اوہ ناول ہوندے نیں جہناں وچ کوئی بھید لکایا ہوندا اے۔ ایس بھید نوں پورے ناول

دے دوران کھوجن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایس نال ناول وچ چینک پیدا کیتی جاندی اے۔

انگریزی ادب وچ اسطرح دے ناولاں نوں Detective Novel اکھیا جاندا اے۔ انگریزی ادب وچ Canon Doyl دے ناول Dectective Novel نیں۔ اوس نے مشہور زمانہ کردار شرلاک ہومز تخلیق کیتا اے۔ اردو ادب وچ وی جاسوسی ناول تخلیق ہوئے۔ 'عمران سیریز' وی اردو جاسوسی ناولاں دی چنگی مثال اے۔ اسی ایتھے ایہہ دسدیاں مسرت محسوس کردے آں کہ پاکستانی پنجابی ادب وچ اک جاسوسی ناول وی تخلیق ہویا اے۔

i. گلو

پاکستانی پنجابی ادب وچ گلو اک اکلوتا جاسوسی ناول اے۔ ایہہ سرائیکی بولی دا ناول اے۔ ایہہ ناول سرائیکی ادب ملتان وچ قسط وار چھپیا۔ اس دی پہلی قسط مئی 1973ء وچ چھپی۔

ایس ناول دی کہانی اک قتل دے اردگرد گھمدا اے۔ مقتول حیات جٹ دی تلاشی توں پتہ چلدا اے۔ اوس کول کجھ رقم تے نہتا اے۔ ایتھے ایہہ معلوم ہوجاندا اے کہ وجہ قتل رقم تے زیور نہیں۔ ناول دا مرکزی کردار 'اسلم' ہورمعزز لوکاں نال رل کے کیس دی تفتیش وچ پولیس دی مدد کردا اے۔ اوہ ایس مقصد واسطے حیات جٹ دے گھر رہندا اے۔ ایتھے حیات جٹ دی دھی 'گلو' نوں گھر وچ کوئی منڈا اسے والا بندہ نظر آندا اے۔ تفتیش دا رخ 'جمعہ مستری' ول ہوجاندا اے۔ اوہدے ہتھاں دے پرنٹ توں پتہ چلدا اے کہ مجرم اوہ ای اے۔ اوہ 'گلو' نال شادی کرنا چاہندا سی تے 'حیات جٹ' ایس تے راضی نہیں سی۔ بہت ساریاں گنجھلاں توں بعد ایہہ گنجھل کھل ای جاندی اے۔ ایہہ اک چنگی کوشش اے۔ ایس کوشش نے پاکستانی پنجابی ادب وچ اک جاسوسی ناول تخلیق کردتا۔

حوالے

1. سید مسعود ہاشمی، پروفیسر، بیسویں صدی میں تنقید، گجرات: روزن پبلی کیشنز، 1998ء، ص-742
2. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس عمل غالب اپارٹمنٹس، 1994ء، ص-11
3. آل احمد سرور، پروفیسر، مجموعہ تنقیدات، لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 1996ء، ص 587، 386
4. مبارک علی، ڈاکٹر، "کلچر امپیریلزم"، ماہ نو، جلد اول، چالیس سالہ مخزن لاہور: ادارہ مطبوعات پاکستان 1987ء، ص-403
5. قمر رئیس، ڈاکٹر، مرتب، ترقی پسند ادب پچاس سالہ سفر، لاہور: کلیہ عالیہ، 1994ء، ص-397
6. اردو انسائیکلوپیڈیا، لاہور: فیروز سنز، 1967ء، ص-1336
7. جوشوا فضل الدین، برکتے، لاہور: پنجابی دربار پبلیشنگ ہاؤس، 1953ء، ص-7
8. اسلم رانا، ڈاکٹر، "جوشوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن"، کھوج چھماہی، لاہور: جلد 23، شمارہ 45-46، جولائی دسمبر 2000ء، جنوری جون 2001ء، ص-300
9. شہباز ملک، ڈاکٹر، کوئیڑ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1995ء، ص-217
10. عبدالمجید بھٹی، ٹھیڈ، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء، ص-17
11. ایضاً، ص-33
12. "جوشوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن"، کھوج چھماہی، ص-271
13. فرخندہ لودھی، آزادی مگروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص-198
14. کوئیڑ، ص-318
15. برصغیر میں اردو ناول، ص-41
16. علی عباس حسینی، ناول کی تاریخ و تنقید، لکھنؤ: انڈین بک ڈپو، 1953ء، ص-473
17. ایضاً، ص-473
18. ٹھیڈ، ص-320
19. محمد احسن فاروقی، ناول کیا ہے، لاہور: اردو اکادمی، 1964ء، ص-108

20. احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976 ، ص-55

21. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976 ، ص-359

22. انعام الحق جاوید، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004 ، ص-167

23. صابر رضا، دوروراڈے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1996 ، ص8-9

24. ایضاً، ص8-9

25. سردار خان، پروفیسر، کچی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995 ، ص-55

26. ایضاً، ص189

27. ایضاً، ص-193

28. علی اختر، دھتاں سٹنے کیرے، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2001 ، ص-117

29. ارشد چہال، کوکن بیر، اسلام آباد: ناؤرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002 ، ص-187

30. ایضاً، ص-287

31. ناول کی تاریخ و تنقید، ص-69

32. منشا یاد، ٹاواں ٹاواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997 ، ص-518

33. Gallani Kamran, <u>Pakistan a Cultural Metaphor</u>, Lahore: Nadeem Book House, 1993, p-248

34. Ricard Gill, <u>Mastering English Literature</u>, London: Macmillan Education Ltd, 1985, p-77

35. احسان باجوہ، لیو رنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994 ، ص-200

36. ایضاً، ص-239

37. ایضاً، ص-220

38. ایضاً، ص-8-7

39. Martin Gray, <u>A Dictionary of Literary Terms</u>, NewYork: York Hand

Books, d.n, p-25

40. abid, p-25

41. ظفر لاشاری، ناڑو، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء، ص-78,79

42. ایضاً، ص78-79

43. ایضاً، ص-307

44. ظفر لاشاری، پیاج، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء، ص-12

45. ایضاً، ص-154

46. پنجابی ادب دا ارتقا، ص-167

47. صفیہ صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء، ص-135

48. ایضاً، ص-15

49. رتی گبول، بھاگ سہاگ، رحیم یار خاں: سرائیکی ادب ادارہ 1994ء، ص-9

50. ارشد چہال، چیتے حال دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء، ص-فلیپ

51. ایضاً، ص-فلیپ

52. A Dictionary of Literary Terms, p-282

53. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، داستانوں کی علامتی کائنات، لاہور: کلیہ علوم اسلامیہ و شرقیہ یونیورسٹی، 1987ء، ص-47

54. فخر زمان، ست گواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء، ص10-11

55. A Dictionary of Literary Terms, p-12

56. ست گواچے لوک، ص-86

57. ایضاً، ص-12

58. A Dictionary of Literary Terms, p-280

59. امین مغل: "ست گواچے لوک اک تنقیدی جائزہ"، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص95

60. الطاف احمد قریشی: "باری توں بوہے تک دا سفر"، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص-64

61. A Dictionary of Literary Terms, p-79

62. کرنیل سنگھ تھمند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دلی: آرسی پبلشرز، 2006ء، ص-دوتھ

63. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص-231

64. فخر زمان، کندھاں، لاہور: نگارشات، 1996ء، ص-103

65. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء، ص-215

66. مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور: التحریر اردو بازار، 1976ء، ص-95

67. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-235

68. نذر حسین جانی، سنجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء، ص-8

69. افضل حسین رندھاوا، دوآبہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء، ص-8

70. فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص-110

71. سلیم اختر، ڈاکٹر، مغرب میں نفسیاتی تنقید، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1998ء، ص-11

72. آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء، ص-26

73. فرزند علی، اک چونڈی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء، ص-315

74. ایضاً، ص-7

75. اسلم رانا، مرتب: پچیس، چونواں پنجابی ادب، لاہور: تاج بکڈپو، س-ن، ص-76

76. فرزند علی، بھجل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-242

77. ایضاً، ص-125

78. ایضاً، ص-5

79. پنجابی نثر دا ارتقاء، ص 176-177

80. فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984ء، ص-159

81. ایضاً، ص-217

82. ایضاً، ص-

83. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-193

84. حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1997ء، ص5,6

85. ایضاً، ص-6

86. ایضاً، ص-14

87. A Dictionary of Literary Terms, p-44

88. ڈراکل، ص-101

89. Goodman, Principal, Literary Essays (Novel), Lahore: Economic Front Publications, (d.n.), p-52

90. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس غالب اپارٹمنٹس، 1994ء، ص-356

91. ڈراکل، ص-فلیپ

92. پنجابی ادب دا ارتقا، ص-215

93. انور چوہدری، سانجھ، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء، ص-93

94. ایضاً، ص-166

95. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء، ص-47

96. ایضاً، ص-49

97. ایضاً، ص-74

98. نادم عصری، اک اکھی وچی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء، ص-34

99. ایضاً، ص-175

100. سلیم خاں گمی، رت تے ریت، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1999ء

101. کوریز، ص-221

102. سعید بھٹا، مرتب: سانجھو سرت، لاہور، ص-147

103. عصمت اللہ زاہد: ادب سمندر، لاہور: سلون پبلشرز، 1986ء، ص462

104. A Dictionary of Literary Terms, p-109

105. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص29-30

106. A Dictionary of Literary Terms, p-172

107. ناول کیا ہے، ص-15

108. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1969ء، ص51-52

109. ناول کی تاریخ و تنقید، ص-68

110. سانجھ، ص-174

111. ایضاً، ص-189

112. سانجھ، ص-248

113. ایضاً، ص-25

114. ایضاً، ص-15-14

115. غلام یعقوب انور، سانجھ، امروز نامہ، لاہور: 1971ء

116. میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2006ء، ص-5

117. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ، ص-4

118. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 1999ء، ص-7

119. ایضاً، ص-56

120. A Dictionary of Literary Terms, p-234

121. میر تنہا یوسفی، کھدو، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 2000ء، ص-130

122. سجاد پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء، ص-154 ف

پنجواں باب

مکدی گل

مکدی گل

ناول اطالوی زبان دے لفظاں Novella توں اخذ کیتا گیا اے۔ جس دا مطلب A Piece of News اے۔ ناول نوں Novelle، Novella، Novellus تے Novous یعنی New وی کہیا جاندا اے۔ فارسی وچ نونویں تے نول نوں تے نول نوں کہندے نیں۔ ناول نثری قصے دے ذریعے حیاتی دی ترجمانی کرداا ے۔ ناول وچ حیاتی دی تصویر ربط دے نال پیش کیتی جاندی اے۔ ایہہ اوہ مکمل قصہ اے۔ جس وچ حیاتی دے سارے پہلو الیکے جاندے نیں۔ حیاتی دا تے ناول دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ پروفیسر آل احمد سرور اپنی کتاب مجموعہ تنقیدات وچ لکھدے نیں۔

''ناول کا موضوع انسانی رشتے ہیں۔ اس لئے اس میں حقیقت اک مقررہ، پہلے سے طے شدہ عقائد کے مجموعہ کی شکل میں نہیں بلکہ حقیقت کے اس تجربے کی شکل میں ہوتی ہے۔ جس کا ایک ارتقائی عمل ہے۔''

اسی جاندے آں کہ ناول دا کلاوا کافی موکلا اے۔ صنف نثر وچ ناول اک اچا مقام رکھدا اے۔ ناول دا تکنیکی لحاظ نال مطالعہ وی ات ضروری اے اک ناول نوں فنی تے تکنیکی لحاظ نال جانناوی ناول کاراں دی لوڑ اے۔ ناول دی عمارت ست اٹھ انگاں تے اساری جاندی اے۔ ناول وچ پلاٹ تے کہانی یاں قصہ بہت اہم نیں۔ ناول کار نوں پلاٹ مرتب کرنا آنا چاہیدا اے۔ پلاٹ کسے وی ناول دا بنیادی انگ ہوندا اے۔ ناول دے کردار کسے وی ناول وچ بہت اہم ہوندے نیں۔ ناول کار کرداراں دی گل کتھ راہیں ناول نوں اگے ودھاندا اے۔ پر اثر مکالمے کسے وی ناول دی پچھان بن جاندے نیں۔ مکالمے دی زبان سوہنی تے سلکھنی ہونی چاہیدی اے۔ اسلوب بیان دراصل گل کرن دا ڈھنگ تے طرز تحریر اے۔ ناول کار دا ایہہ فن اے کہ چھوٹی چھوٹی گل نوں کئی جملیاں وچ لکھدے تے کئی دفعہ کسی وڈی گل نوں چند فقریاں وچ سمیٹ دے۔ ناول وچ منظر نگاری تے بیان کیتا ماحول قاری دی توجہ اپنی ول کھچ لیندا اے۔ اک چنگا ناول کار ویلے دی ونڈ تے تھاں دا خیال وی رکھدا اے۔ تاریخی ناول کار خاص طور تے مکاں تے زمان دا خیال رکھدا اے۔ اک چنگے ناول وچ ناول کار نظریہ حیات وی بیان کرداا ے۔ نظریہ حیات ای کسے ناول دی روح ہوندا اے۔

ناول نثر دی اک صنف اے۔ ایس واکھر اسانوں نثر دیاں کتاباں وچ ای ملدا اے۔ یونانی کلاسیکی ادب وچ وی سانوں ایہدے نشان ملدے نیں۔ اٹیلین ناول بنیادی ناول کاری وچ خاص حیثیت رکھدے نیں۔ اٹیلین ناول توں بعد فرانسیسی ناواں نے دنیائے ادب وچ اپنی حیثیت منوائی۔ انگریزی زبان وچ

سب زباناں توں ودھ ناول کاری ہوئی۔ انگریزی ادب وچ رچرڈسن دا ناول Pamela پہلا ناول منیا گیا۔ ایہہ ناول اک اخلاقی ناول سی۔ ایہہ ناول خطاں دا مجموعہ سی۔ انگریزی ناولاں دی دھوم ساری دنیا وچ پئی۔ ہور بہت سارے لکھاریاں مثلاً سر والٹر سکاٹ دیاں لکھتاں دا اثر ساری دنیا دے ناول کاراں تے ہویا۔ سپینش ناول تے وی اثر ہویا۔ جرمن ناول باقی یورپی ناولاں دے مقابلے وچ بوہت دیر بعد تخلیق ہویا۔ زیادہ تر لکھتاں رومانی تے مہماتی سی۔ جرمن ادب وچ Defoes دی نقل وچ Rebinsondus اک رومانس تخلیق ہویا۔ جرمن ناول بہت سارے مرحلیاں توں گذرن بعد اونیویں صدی وچ اپنے اصلی تے حقیقی رنگ وچ تخلیق ہوئے۔

مشرقی ناولاں وچ سب توں سرکڈھواں اردو ناول اے۔ ڈپٹی نذیر احمد نے توبۃ النصوح تخلیق کر کے اردو ادب وچ ناول دا مڈھ بنھیا۔ ایس توں بعد وچ آن والے ویلے وچ ان گنت ناول تخلیق ہوئے۔ ایہناں وچ ون سونے موضوعات تے رجحانات پائے جاندے نیں۔ قرۃ العین دا ناول 'آگ کا دریا' اک قابل ذکر ناول اے۔ اوس نوں اردو ادب دی 'ورجینیا وولف' دا ناں دتا گیا۔ جدید تحریکاں وچ بوہت سارے اچ پدھر دے ناول تخلیق ہوئے۔ ایہناں وچ شوکت صدیقی دا خدا دی بستی، عبداللہ حسین دا اداس نسلیں، نسیم حجازی دا تلوار ٹٹ گئی تے انیس ناگی دا ریت کی دیوار تے بانو قدسیہ دا راجہ گدھ قابل ذکر نیں۔ فارسی ناولاں دی ابتدا سفر نامیاں توں ہوئی۔ ایہناں دے مشہور ناول کار مشفق کاظمی دا ناول 'تہران مخوف' جیہڑا پنج جلداں تے مشتمل اے۔ عباس خلیل دا روزگارہ سیاہ تے صنعتی زادہ دا ناول 'مانی' تے انتقام قابل ذکر نیں۔ فارسی ناول دی تاریخ مرتب ہو چکی اے۔ عربی ادب وچ ناول لکھن دا رواج بہت دیر بعد ہویا۔ عربی ناول کاری دے حوالے نال 'نجیب محفوظ' اک سرکڈھواں ناں اے۔ روسی ناول کاراں تے وی سر والٹر سکاٹ دیاں لکھتاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ Gogal مشہور ناول کار دی حیثیت نال پچھانیا جاندا اے۔ ٹالسٹائی نے شہرہ آفاق لکھت War and Peace تخلیق کیتی۔ میکسیم گورکی دا مشہور ناول 'ماں' لوکاں دی من پسند لکھت اے۔ دوستوفسکی اک اہم ناول نگار دی حیثیت نال جانیا جاندا اے۔ اوس دی اک اہم لکھت 'مردیاں دا گھر' اے۔ روسی ادب توں علاوہ چینی تے جاپانی ادب وچ وی ناول لکھن دی روایت موجود اے۔

پنجابی ناول دا آغاز مڈھلی ناول کار بھائی ویر سنگھ توں ہوندا اے۔ اوہناں پہلا پنجابی ناول سندری لکھ کے ناول کاری دی نیہہ رکھی۔ اوہناں چار ناول تخلیق کیتے۔ ایہہ ناول دھارمک، اتہاسک تے سماجک سی۔

اوہناں دے سمکالی چرن سنگھ تے موہن سنگھ نے وی بھائی ویر سنگھ ورگے ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں دے ناولاں تے بھائی ویر سنگھ دے ناولاں دی شاپ واضح نظر آندی اے۔ ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ نے اک دو ناول تخلیق کر کے ناول کاری اچ حصہ پایا۔ نانک سنگھ اک سرکڈھوے ناول کار نیں۔ اوہناں ونڈ توں پہلاں تے بعد وچ وی ڈھیر سارے ناول تخلیق کیتے۔ جوشوا فضل الدین نے تن چار مقصدی، سماجک تے نفسیاتی سوجھ والے ناول تخلیق کیتے۔ میراں بخش منہاس دا ناول 'جٹ دی کرتوت' اک سماج سدھار لکھت اے۔

گربخش سنگھ دا ناول 'ان ویاہی ماں' اک وکھری قسم دی سماجک لکھت اے۔ ونڈ توں پہلاں دی ناول کاری وچ سدھے پدھرے رجحانات ملدے نیں۔ پر ایہناں ناول دی حیثیت سنگ میل دی اے۔

پاکستانی پنجابی ناول دے پہلے تیہہ سال بڑے مایوس کن سی۔ ایس سارے ویلے وچ کل پنج ناول چھاپے چڑھے۔ ایہہ ناول سماجی شعور دا چانن، ثقافتی رویاں دی دس تے انسانی نفسیات دا ویروا کردے وکھائی دیندے نیں۔ ایہناں ناولاں چوں دیس دی مٹی دی خوشبو آندی اے۔ اگلے دس ورہیاں 1971ء توں 1980ء وچ بہت سارے حالات تے واقعات نے ناول کاروں متاثر کیتا۔ ملکی ونڈ دے رولے، اخلاقی سماجی رویاں وچ تبدیلی، عوامی دور، مشرقی پاکستانی دا المیہ، نویں سیاسی خیالات توں علاوہ رومانی تے علامتی ناول وی تخلیق ہوئے۔ اس توں اگلے دس ورہیاں (1981ء تا 1990ء) وچ ملے جلے رجحانات دے ناول چھاپے چڑھے۔ ایہہ ناول رومانی، معاشرتی، سیاسی، سماجی نفسیاتی، علامتی تے نیم علامتی تخلیق ہوئے۔ ایس دور وچ کل سولاں ناول تخلیق ہوئے اگلے تیرہ (13) ورہے پنجابی ناولاں واسطے بڑے اہم نیں۔ ایس دور وچ ناولاں دا ہڑ آ گیا۔ اوپر تھلے چونتیس (34) ناول چھاپے چڑھے۔ معاشرتی، سماجی، مقصدی، ملکی ونڈ، مارشل لاء، سیاسی، وسیبی، رومانی، خطاں دے ناول، خیالاں دا ناول، نفسیاتی، اخلاقی، عصری پرولتاری تے اتہاسک ناول تخلیق ہوئے۔ میرا مقالہ 2003ء تیکر اے۔ پر میں اپنی جانکاری واسطے 2006ء تیکر چھپے ہوئے ناولاں دا مطالعہ وی کیتا۔ 2003ء توں 2006ء تیکر تقریباً چار ناول چھاپے چڑھے۔ ایہہ کل ناول تہتر (73) بن دے نیں۔ ایہناں وچ چھوٹے وڈے ہر قسم دے حجم دے ناول نیں۔ ایتھے مینوں ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ہوراں دا اوہ قول یاد آیا۔ جہدا ذکر افضل احسن رندھاوا ہوراں اپنے ترجمائے ناول دے دیباچے کیتا اے۔ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ہوراں دے کہن موجب پاکستانی پنجابی سارے ناول ڈگل سنگھ دے اک ناول دے برابر نیں۔ ساڈے ناول کاراں نے ایس الاہمے دا جواب منشا یاد دے ناول 'ٹانواں ٹانواں تارا'، میر تنہا یوسفی دے

ناول 'کالا چانن' تے نذیر کہوٹ دے ناول 'دریا بُرد' دی شکل وچ دے دتا اے۔ ناول کاری دے حوالے نال ایہہ دور بہت اہم اے۔ سانوں ناولاں دے ایس گلدستے وچ ون سونے ناول وکھالی دیندے نیں۔ ہر ناول دی وکھری وکھری خوشبو اے۔

جتھوں تیکر ناول دے رجحانات تے موضوعات دا تعلق اے۔ اوہناں دا کجھ ذکر کر چکی آں۔ پاکستانی پنجابی ناولاں تے انگریزی تے اردو ناولاں دا اثر واضح وکھالی دیندا اے۔ ایہہ ناول زیادہ تر حقیقت نگاری دے اثر ہیٹھ تخلیق ہوئے۔ جدید تحریکاں توں وی ناول کار متاثر ہویا۔ پنجابی ناولاں وچ نویں تے پرانے رجحانات دونویں پائے جاندے نیں۔ رومانی تے حقیقت نگاری دے رواج دے نال نال کمیونزم، مارکسزم، ڈاڈا ازم، سمبولزم نے سگمنڈ فرائڈ دی سوچاں نے وی ناول کار نوں متاثر کیتا۔ پنجابی ناول تے 1990ء توں بعد اک ہور اگڑواں رنگ وکھالی دیندا اے۔ ایہہ سیاسی رنگ اے۔ پاکستان وچ استحصالی قوتاں دے خلاف سر اٹھاون والی لوکائی دا ساتھ دین والا ناول کاروی سامنے آیا۔ مارشل لاء دے بار بار لگن نال جتھے عوام متاثر ہوئی۔ اوتھے ناول کار نے وی اوس درد نوں محسوس کیتا۔ اگر اسی سارے پاکستانی پنجابی ناولاں دا جائزہ لئیے تے معاشرتی ناول دا پلڑا ابھاری رہندا اے۔ کیوں جے معاشرہ، وسیب تے سماج ایس وچ جڑے ہوئے نیں۔ اک ہور شے اگڑ کے سامنے آندی اے۔ کجھ اپنے اپنے مکتب فکر دے لوک اپنیاں لکھتاں دے حوالے نال نمایاں کھڑے نظر آندے نیں۔

جوشوا فضل الدین ہوراں چار ناول کملا، منڈے دا ال، پریھا تے برکتے تخلیق کیتے۔ اوہ معاشرتی، مقصدی، سماجک تے نفسیاتی سوچ رکھن والے ناول کار دی حیثیت نال جانے پچھانے جاندے نیں۔

افضل احسن رندھاوا ہوراں دے چار ناول دیوا تے دریا، دوآبہ، سورج گرہن، تے پندھ چھاپے چڑھے۔ مٹی دی واشنا پینڈو رہتل، اخلاقی قدراں، رومانی کجھ تے انوکھی طرز دی لکھت 'خطاں دے ذریعے ناول' نوں پنجابی ناول کاری وچ متعارف کرایا۔ سوہنی طرز تحریر ایہناں دی پچھان اے۔

فخر زمان ہوراں نے جدید سوچاں تے رجحانات تحت اپنے ناولاں نوں اساریا۔ ست گواچے لوک، اک مرے بندے دی کہانی، بندی وان، بے وطنا، کنڈاں تے توں کیہ میں اک وکھری طرز دیاں تحریراں نیں۔ ایہہ سارے ناول علامتی سیاسی تے وطن دی محبت وچ رنگے ہوئے نیں۔ اوہناں دا اک اپنا وکھرا مکتب

فکرا ے ۔ اوس دیاں لکھتاں آفاقی حیثیت رکھدیاں نیں ۔'ست گواچے لوک' پاکستانی پنجابی ادب وچ تھڑتھلی پان والا ناول اے ۔علامت نگاری اوس دے ناولاں دی پچھان اے ۔ ملک دے سیاسی حالات نال جڑیا ہویا ناول کار اے ۔کافکا،کامیو تے اپنے صوفی شاعراں توں واضح طورتے متاثر لگدا اے ۔

فرزند علی اک نواں اگڑواں ناول کار اے ۔ اس دے تن ناول 'تائی'،'اک چونڈی لون دی' تے 'بھبھل' تخلیق ہوئے ایہہ ناول نیویاں دی نمائندگی کردے نیں ۔فرزند علی دا وی اک وکھرا مکتب فکر اے ۔ اوہناں دے ناول مزدوراں، کساناں تے استحصالی طبقے دی نمائندگی کردے نیں ۔ اوہناں دے ناول پرولتاری نیں ۔ اوہ'بھنے' لوکاں دی حالت زارتوں پریشان اے ۔اوس دی وڈی خوبی اے وی اے کہ اوہ بڑی جرات نال کامریڈاں تے مزدورلیڈراں دے اصل چہرے وی بے نقاب کردا اے ۔ اوہ خود وی لیبر کلاس نال تعلق رکھدا اے ۔ایس کر کے اوہناں دے دکھاں نوں جاندا اے ۔

میر تنہا یوسفی ہوری بڑے سوہنے تے سلکھے انداز نال پنجابی ناول کاری وچ اپنی تھاں بنارہے نیں ۔ اوہناں دی ناول کاری دا سفر رومانی،نفسیاتی لکھت 'تریہہ' توں شروع ہوندا اے ۔'اک سمندر پار' اک خوبصورت معاشرتی حقیقت نگاری اے ۔'کھدو' اک قابل فخر پنجابی ناول اے ۔ پنجابی ادب وچ پاکستان بنن توں بعد بہت اتہاسک ناول تخلیق ہوئے ۔کھدو نے ایس کمی نوں سوہنے ڈھنگ نال پورا کیتا اے ۔میر تنہا یوسفی دے ناول کالا جاتن نے ضخامت دے حساب نال پاکستانی پنجابی ناول دی کمی نوں پورا کیتا اے ۔ایس عصری معاشرتی ناول نے اک لمبا عرصہ اپنے اندر سمیٹیا ہویا اے ۔میر تنہا یوسفی دے ناولاں وچ اسی پاکستانی پنجابی ناولاں دا خوبصورت مستقبل ویکھ سکدے آں ۔

ایہناں سرکڈھویاں ناول نگاراں توں علاوہ کلا کلا ناول تخلیق کرن والے ناول کاروی اپنی خاص تھاں رکھدے نیں ۔مستنصر حسین تارڑ ہوراں دے ناول پکھیرو دی علامت نگاری دے حوالے نال خاص اہمیت اے ۔اس طرح سلیم خاں گمی دے دو ناول 'سانجھ' تے 'رت تے ریتا' ملدی جلدی Theme دے نیں ۔ ونڈ توں پہلاں دی سانجھی رہتل تے سانجھی محبت دے نمائندہ نیں ۔ کہکشاں ملک دا ناول 'چلکڑ رنگی مورتی' تے نسرین بھٹی دا ناول 'بھل' ونڈ دے دے رولیاں نال جڑے معاشرتی ناول نیں ۔ صفیہ بابری دا ناول رومانی کجھ دا ناول اے ۔رضیہ نور محمد دا ناول 'بلدے دیوے' سوانیاں دے مسئلیاں تے لکھیا ناول اے ۔ آغا اشرف دے ناول 'دل اک دیوا' تے سوچ سمندر،نفسیاتی معاشرتی رجحانات رکھدے نیں ۔ اسماعیل احمدانی دے ناول

'چھولیاں' تے 'امر کہانی' نویں تکنیک دے ناول نیں۔ حسین شاہد دا ناول 'ڈرا کل' معاشرتی تے سیاسی رنگ دا ناول اے۔ ستار طاہر دا ناول 'سیر پکا دل' ساڈے وسیب نال جڑیا ہویا اے۔ 'باگاں والے' راہ خیالاں دا ناول اے۔ 'چیتر باغ' سجاد حیدر ہوراں دا عصری معاشرتی ناول اے۔ الیاس گھمن دا ناول پرانا پنڈ بڑ بیتی اے۔ جمیل پال ہوراں دا ناولٹ عذاب دن عذاب راتاں وی بڑ بیتی اے۔ سرائیکی بولی وچ لکھے گئے ناولاں چوں ظفر لاشاری دے ناول نازو تے پیاج ونڈے دے حوالے نال نیں۔ نالے ایہہ رومانی کجھ وی رکھدے نیں۔ دلشاد کلانچوی تے جمشید کلانچوی دے ناول مقصدی تے رومانی ناول نیں۔ ارشد چہال ہوری پوٹھوہاری بولی وچ اچ پدھر دے لکھیک نیں۔ اوہناں دے ناول چیڑ حاں دی چھاں تے کوکن بیر سلامن جوگ خوبصورت لکھتاں نیں۔ ایہہ دونویں ناول رومانی تے معاشرتی نیں۔ ایہناں ناولاں وچ ناول نگار نے خوبصورت منظر نگاری کیتی اے۔ اگر مڑ کے پاکستانی پنجابی ناولاں تے جھات پایئے تے۔ پاکستانی ناول سوہنے ڈھنگ نال ارتقاء پذیر اے۔

اگر پاکستانی پنجابی ناول دے مستقبل تے گوہ کریئے تے بڑے مایوس کن حالات وکھالی دیندے نیں۔ دراصل ناول کاری دی سست رفتاری دی اک وجہ قاری دا فقدان اے۔ ناول کار اتنی محنت نال ناول تخلیق کردا اے۔ پر اوہناں نوں پڑھن والے بہت گھٹ لوک نیں۔ مقالے دی تیاری دے سلسلے وچ مینوں بڑیاں تلخ حقیقتاں دا سامنا کرنا پیا۔ کہ ساڈے لکھاریاں، ناقداں تے دانشوراں کول وی ویہل نہیں کہ اوہ چند جملے انہاں ناولاں تے ناول کاراں تے لکھ دین۔ لائبریریاں وچ پئے اجیہے ناول وی ویکھن وچ آئے نیں جنہاں دے جڑے صفحے وی میں علیحدہ کیتے سی۔ ایہہ ناول ورہیاں پہلے تخلیق ہوئے سن۔ آجا کے چند کتاباں تنقید دیاں چھپیاں نیں جنہاں وچ ناولاں دا ذکر ملدا اے۔ اکثر ناول کار گمنامی دے اندھیریاں وچ رہندے نیں۔ اسطرح دے حالات وچ ناول تخلیق کرنا ناول کاراں واسطے مشکل کم اے۔ کیوں جے ناول چھاپن واسطے سرمائے دی لوڑ ہوندی اے۔ ناول وکے گا تے لگی رقم واپس آئے گی۔

ناول دے مستقبل تے گل کردیاں سانوں ایس گل نوں یاد رکھنا چاہیدا اے کہ ناول دی تھاں ہولی ہولی افسانہ لے رہیا اے۔ ویلے دی کمی دی وجہ نال لوکاں واسطے افسانہ پڑھنا زیادہ آسان اے۔ کیبل نے وی مجموعی طور تے مطالعہ دے شوق نوں گھٹا دتا اے تے ایہدی زد وچ ناول وی آ گیا اے۔ پوری دنیا وچ ناول دی حالت مندی اے۔ اک زمانہ سی جدوں یورپ وچ کتاباں دیاں دکاناں ناولاں نال بھریاں ہوندیاں

سی۔ اوہ لوک سردیاں دیاں طویل راتاں گذارن واسطے ناول لکھدے تے پڑھدے سی۔

جتھے سانوں مایوسی ہوندی اے۔ اوتھے امید دیاں کرناں وی وکھالی دیندیاں نیں۔ ہن پنجابی ناول زیادہ نکھرشکل اختیار کر رہیا اے۔ اج دا پنجابی ناول دنیا دے ناولاں نال سرچک کے کھڑا ہون جوگ اے۔ لوڑ ایس گل دی اے کہ ناول دا مستقبل کس طرح سنواریا جائے۔ ناول پڑھن والا کلچر پیدا کرن دی لوڑ اے۔ پنجابی ناول نوں متعارف کرن واسطے رسالیاں تے اخباراں توں مدد لینی چاہیدی اے۔ کالجاں تے سکولاں تے یونیورسٹیاں دے پنجابی نصاب وچ ناول یا ناولٹ لازمی شامل کیتے جان اسطرح ساڈے طالب علم پنجابی ناولاں نال متعارف ہون گے۔ پڑھیا لکھیا دانشور طبقہ اگے ودھ کم کرے۔ پنجابی ادب نوں سرکاری سرپرستی دی لوڑ اے۔ چنگے ناول بلا معاوضہ چھپنے چاہیدے نیں اوہ ویلا ضرور آئے گا جدوں پاکستانی پنجابی ناول وی اپنی آن بان تے شان نال اچے مقام تے کھڑا نظر آئے گا۔ جسطرح کہ دوسرے ترقی یافتہ ادباں وچ نظر آندا اے۔

چھیواں باب

ورتیاں کتاباں

پنجابی

الف۔بنیادی ذریعے

1. آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء
2. آغا اشرف، سوچ سمندر، لاہور: خورشید بکڈپو، 1985ء
3. احمد سلیم، دال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976ء
4. احمد سلیم، تتلیاں تے ٹینک، لاہور: الاکونیشن پٹیالہ گراؤنڈ، 1994ء
5. احسان باجوہ، لہورنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء
6. احسان بٹالوی، کہانی اک اجڑدی، لاہور: پنجابی ادبی کونسل، 1978ء
7. ارشد چہال، چیڑ حان دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء
8. ارشد چہال، کوکن بیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء
9. اصغر شامی، ریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ
10. اعجاز الحق، سکے پانی، لاہور، طارق پبلشرز، 1975ء
11. افضل احسن رندھاوا، دیوا تے دریا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء
12. افضل احسن رندھاوا، دوآبہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء
13. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص 30-29
14. افضل احسن رندھاوا، پندھ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 2001ء
15. اقبال بانو، سانول موڑ مہاراں، وہاڑی: انگریال پبلشرز ترنڈہ، 1997ء
16. اقبال حسن بھپلا، مہرو، ملتان: شوکت بھپلا ادبی اکیڈمی، 2002ء
17. الیاس گھمن، ویرانا چند، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء
18. الیاس گھمن، مٹی واجاں ماری دی، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء
19. الیاس گھمن، گینڈے گل گاوں، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت 2003ء
20. الیاس گھمن، چاچا چکری، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت 2003ء
21. انور چوہدری، سانگا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء
22. بابو جاوید گرجاکھی، رلدے ہیرے، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1990ء
23. بابو جاوید گرجاکھی، اپنی وتی، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1995ء

24. جمشید کلانچوی، جھوکاں تھیسں آباد، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء

25. جوشوا فضل الدین، منڈے دا دل، انبالہ: مشعل پریس کھرڑ، س ن

26. جوشوا فضل الدین، پریم کتے، لاہور: پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، 1953ء

27. جوشوا فضل الدین، پریم بھا، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1963ء

28. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 1999ء

29. حسین شاہد، ڈرائنگ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء

30. راجہ محمد احمد، کھیڈ مقدراں دی، لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1974ء

31. راہی گبول، بھاگ سہاگ، رحیم یار خاں: گبول سرائیکی ادب ادارا، 1994ء

32. راہی گبول، کونج، ملتان: اختر پبلشرز، 2002ء

33. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976ء

34. زاہد حسین، عشق لتاڑے آدمی، لاہور: ادارا پنجابی زبان وثقافت، 1999ء

35. دلشاد کلانچوی، سارے سکن سہاگڑے، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 1991ء

36. سجاد حیدر، پنجتر باغ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء

37. سردار خاں، پروفیسر، پکی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء

38. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1969ء

39. سلیم خاں گمی، رت تے ریت، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1990ء

40. صابر رضا، دوردراڈے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1994ء

41. صفیہ صابری، سدھراں دے محل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء

42. ظفر لاشاری، نازو، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء

43. ظفر لاشاری، پیاج، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء

44. عبدالمجید بھٹی، المیدا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء

45. عذرا وقار، باگاں والے رتھ، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2003ء

46. علی اختر، وقتاں بھنے کیرے، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2001ء

47. غلام حسین خاں، گلو، ملتان: قسط وار رسالہ سرائیکی ادب، 1973ء

48. غلام حسین ساجد، ناریاں دی چھاں، گوجرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1978ء

49. فخر زمان، ست گواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء

50. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء
51. فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984ء
52. فخر زمان، بے وطنا، لاہور: نگارشات، 1987ء
53. فخر زمان، کمذ ات، لاہور: نگارشا میاں چیمبرز، 1996ء
54. فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء
55. فرزند علی، اک چونڈی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء
56. فرزند علی، ابجھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء
57. فیاض حسین ناصر زیدی، سانول، ڈیرہ غازی خاں: سرائیکی ادبی اکیڈمی، 1989ء
58. کہکشاں ملک، چٹرنگی مورتی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء
59. مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور: التحریر اردو بازار، 1976ء، ص-95
60. محمد باقر، جنھد، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1971ء
61. محمد اسماعیل احمدانی، چھولیاں، لاہور: سنگ پبلیکیشنز، 1983ء
62. محمد اسماعیل احمدانی، امر کہانی، جام پور: سرائیکی پبلیکیشنز
63. منیر احمد علوی، آپنی رت جو یا نتریں، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس
64. مشتاق، ناواں ناواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997ء
65. میر تنہا یوسفی، تریہ، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 1999ء
66. میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2000
67. میر تنہا یوسفی، ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 2000ء
68. میراں بخش منہاس، جٹ دی کرتوت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء
69. نادم عصری، اک اکھی وچ پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء
70. نانک سنگھ، فولادی پھل (انتھا) لہور: پنجابی ادبی لیگ، 1968ء
71. نانک سنگھ، چٹا لہو، لاہور: ادارہ پنجابی ثقافت تے زبان، 1999ء
72. نذر حسین جانی، سجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء
73. نسرین بھٹی، کنجل، لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، 1984ء

ب۔ ثانوی ذریعے

1. حمد الدین انگڑیال، آئینہ پنجاب، بہاولپور: زمان روڈ، ل1962

2. اختر حسین اختر، ڈاکٹر، ویروے، لاہور: عزیز بکڈپو، 1981ء
3. اختر حسین اختر، ڈاکٹر، نویں زاویے، لاہور: پبلشرز ایمپوریم، 1987ء
4. اسلم رانا، ڈاکٹر، رنگ سنگ، لاہور: عزیز بکڈپو، 1991ء
5. اقبال صلاح الدین، مرتب: لطاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1984ء
6. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء
7. اقبال صلاح الدین، فہرست نثری تخلیقات، لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء
8. امجد علی بھٹی، فخر زمان حیاتی تے فن، لاہور: کلاسیک چوک ریگل، 2005ء
9. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء
10. بناری داس جین، پنجابی زبان دے اوہدا لٹریچر، لاہور: مجلس شاہ حسین، 1967ء
11. جمیل پال، پنجابی کیویں لکھئے، لاہور: پنجابی اکیڈمی، 1959ء
12. حافظ عبدالحمید سرشار، ادبی چھلاں، لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء
13. حافظ عبدالحمید سرشار، ادبی رماں، لاہور: عزیز بکڈپو، 1993ء
14. حمید اللہ ہاشمی، پھل کلیاں، لاہور: تاج بکڈپو، 1960ء
15. حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو، 1972ء
16. حمید رازی، اکیویں صدی دے بوہے، لاہور: اشرف میاں چیمبرز، 1999ء
17. رحمان مذنب، بوطیقا، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء
18. سبط الحسن ضیغم، پنجابی کتابیں (حصہ اول)، لاہور: نیشنل بکڈپو، 1973ء
19. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ملتان: پاکستان پبلیکیشنز، 1984ء
20. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ، مظفر گڑھ: سرائیکی پبلیکیشنز: 1986ء
21. سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اے۔ ایچ۔ پبلشرز، 1997ء
22. شیم چوہدری، پنجابی ادب دی تاریخ، لاہور: مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، 1962ء
23. شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، لاہور: عزیز بکڈپو، 1996ء
24. شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتابیات (جلد اول)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء
25. شہباز ملک، ڈاکٹر، کوریج، لاہور: تاج بکڈپو، 1995ء
26. شہناز بانو، نثر نگینے، لاہور: ادارہ سرشار کالج، 1980ء
27. شوکت مغل، کو تے کنٹو، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2001ء

28 طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، ملتان: ندیم شفیق پرنٹر، 1990ء

29 عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان وادب تے تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو، 1956ء

30 عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بکڈپو، 1972ء

31 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے۔ون پبلشرز، 1986ء

32 محمد آصف خاں، مرتب: آزادی مگروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء

33 منیر کجر، مترجم: انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2006ء

گورمکھی

الف۔ بنیادی ذریعے

1 بھائی ویر سنگھ، سندری، نویں دلی: بھائی ویر سنگھ ساہت سدن مارک، 2003ء

2 جوشوا فضل الدین، ریہا، لاہور، پبلشرز جوشوا فضل الدین پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، 1945ء

3 گربخش سنگھ، ان ویاہی ماں، نویں دلی: نیو یوگ پبلشرز، 2003

ب۔ ثانوی ذریعے

1 پرم جیت سنگھ سدھو، فخر زمان کو اچیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاشن، 1999ء

2 پرمندر سنگھ، ڈاکٹر، کرپال سنگھ کسیل، ڈاکٹر، گوبند سنگھ لانبہ، پنجابی ساہت دی اُتپتی تے وکاس، لدھیانہ: لاہور بک شاپ، 2000ء

3 پیارا سنگھ بھوگل، ایم۔ اے، پرنسپل، پچھر پنجابی ساہت دا اتہاس، جلندھر: دلجیت پرکاش یونیورسٹی کالج، 1975ء

4 جسوندر سنگھ، ڈاکٹر، مان سنگھ ڈھنڈسا، ڈاکٹر، پنجابی ساہت دا اتہاس ادھنک کال (1901-1995)، پٹیالہ، پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی، 2004ء

5 کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دلی آرسی پبلشرز، 2000ء

6 ہربنس سنگھ، بھائی ویر سنگھ، نویں دلی: ساہت اکیڈمی، 1979ء

اردو

الف۔ بنیادی ذریعے

1 الطاف فاطمہ، دستک نہ دو، لاہور: فیروز سنز، 1970ء

2. بانو قدسیہ، راجہ گدھ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1981ء

3. شوکت صدیقی، خدا کی بستی، کراچی: رکتاب پبلی کیشنز، 1995ء

4. شوکت صدیقی، جانگلوس، کراچی: رکتاب پبلی کیشنز، 1994ء

5. قرۃالعین حیدر، آگ کا دریا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1996ء

6. مستنصر حسین تارڑ، فاختہ، لاہور: التحریر، 1972ء

7. ممتاز مفتی، علی پور کا ایلی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

8. مرزا محمد ہادی رسوا، امراؤ جان ادا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1997ء

ب۔ ثانوی ذریعے

1. آل احمد سرور، پروفیسر، مجموعہ تنقیدات، لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 1994ء

2. ابوالکلام قاسمی، مترجم، ناول کا فن (ای۔ ایم فاسٹر) علی گڑھ: ایجوکیشن بک ہاؤس، 1992ء

3. ابواللیث صدیقی، ڈاکٹر، جدید اردو ادبیات، کراچی: غضنفر اکیڈمی پاکستان، 1989ء

4. احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء

5. احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: میری لائبریری، 1964ء

6. احمد سلیم بھٹی، پنجاب پنجابی پنجابیت، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، 2003ء

7. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء

8. انیس ناگی، اردو کے دو مشہور ناول، لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس، نسبت روڈ، 1991ء

9. جیلانی کامران، مغرب کے تنقیدی نظریے، لاہور: مکتب کارواں، 1994ء

10. دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1988ء

11. دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1982ء

12. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب اپارٹمنٹس، 1994ء

13. رفیع الدین ہاشمی، اصناف ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

14. سجاد باقر رضوی، مغرب کے تنقیدی اصول، لاہور: اظہار سنز ٹمپل روڈ، 1971ء

15. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور، ملتان: بزم ثقافت، 1995ء

16. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء

17. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، داستانوں کی علامتی کائنات، لاہور: کلیہ علوم اسلامیہ و شرقیہ یونیورسٹی، 1987ء

18. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، سرچشمے، لاہور: پاک ٹی ہاؤس، 1991ء

19. سہیل بخاری، ڈاکٹر، ناول نگاری، لاہور: مکتبہ میری لائبریری چوک، 1966ء

20. سید عبداللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1984ء

21. سید مسعود ہاشمی، پروفیسر، بیسویں صدی میں تنقید، گجرات: روزن پبلی کیشنز، 1998ء

22. سلیم اختر، ڈاکٹر، مغرب میں نفسیاتی تنقید، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1998ء

23. سلیم اختر، ڈاکٹر، پاکستانی ادب، لاہور: اکادمی ادبیات، 1993ء

24. سلیم اختر، ڈاکٹر، افسانہ حقیقت سے علامت تک، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

25. سلیم اختر، ڈاکٹر، داستان اور ناول، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

26. شہزاد احمد، فرائیڈ کی نفسیات (دو دور)، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1994ء

27. ظہور الدین احمد، ڈاکٹر، نیا ایرانی ادب، لاہور: ناشر ادب، 1976ء

28. عابد علی عابد، اصول انتقاد ادبیات، لاہور: مجلس ترقی ادب نرسنگھ داس کلب روڈ، 1960ء

29. عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء

30. عبدالسلام، پروفیسر، اردو ناول بیسویں صدی میں، کراچی: اردو سندھ اکیڈمی، 1973ء

31. عبدالشکور احسن، پاکستانی پنجابی ادب، لاہور: ادارہ تحقیقات دانش کدہ پنجاب، 1981ء

32. علی عباس حسینی، اردو ناول کی تاریخ و تنقید، لکھنؤ: انڈین بک ڈپو، 1953ء

33. علی عباس حسینی، ناول اور ناول نگاری (تلخیص ڈاکٹر اسلم عزیز درانی)، ملتان: کاروان ادب، 1990ء

34. غفور شاہ قاسم، پاکستانی ادب کی شناخت کی نصف صدی، راولپنڈی، ریز پبلی کیشنز، 2000ء

35. فقیر محمد فقیر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء

36. قمر رئیس، ڈاکٹر، مرتب: ترقی پسند ادب پچاس سالہ سفر، لاہور: کلاسیک حالیہ، 1994ء

37. کلیم الدین، پروفیسر، فرہنگ ادبی اصطلاحات (انگریزی۔اردو)، نئی دہلی: ترقی اردو بیورو 1984ء

38. کے۔کے۔کھلر، اردو ناول نگار خانہ، نئی دہلی: سیمانت پرکاش، 1983ء

39. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ناول کیا ہے، لاہور: اردو اکادمی، 1964ء

40. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ادبی تخلیق اور ناول، کراچی: مکتبہ اسلوب، 1963ء

41. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، مقالات احمل، لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1987ء

42. محمد عارف ایم۔اے، مترجم: تخلیق ادب، لاہور: لاہور اکیڈمی، 1965ء

43. 143. ممتاز احمد خان، ڈاکٹر، اردو ناول کے بدلتے تناظر، کراچی، ویلکم بک پورٹ لمیٹڈ، 1993ء

فارسی

1 جمال میر صادقی، واژہ نامہ ہنر داستان نویسی کتاب مہناز، تہران: کتاب مہناز، 1377ھ

انگریزی

1. Arthu Comton Rickett, A History of English Literature, Delhi: Sristi Book Distributors, 2004
2. A. Scairnerors, Fact and fiction, New York: MacMillan and Co Ltd, 1958
3. Arthur Twin, The History English (Novel), London: Penguin Books, d.n.
4. C.L. Narang, History of Punjabi Literature, Delhi: National Book Shop Chandni Chowk, 1987
5. David Daiches, Literary Essays, London:Oliver and Boyd Ltd, 1966
6. D. W. Fokkema, Elrud, Theories of Literature in twenteeth century, United Kingdom: Hurst and Co Ltd, 1978
7. Emile Legious, History of English Literature, London: Donals Davie Ltd, 1961
8. Forster E. M. , Aspects of the Novel, NewZealand: Penguin Books, 1970
9. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993
10. Ian Watt, The Rise of Novel, London: Chatto Windus, 1963
11. I. A. Richards, Principles of Literary Criticism, London: Rontledge and Kegan Paul Ltd, 1924

12. Kathernie Mansfield, Novel and Novelists, Boston: Beacon Hill

13. Martime Mour Smith, Guide to moderl world literature, London: Poper Mae, 1976

14. Miriam Allot, Novelists on Novel, London: Routledge and Keganpaul Ltd. 1959

15. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan Educatin Ltd

16. Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, History of Punjabi Literature, New Delhi: Shahitya Akadami, 1992

17. Sereberyakov, Punjabi Literature, Lahore: Progressive Books, 1975

18. Sinclais T.A, History of Classical greeks, London: Coollier Books Edition, (1962)

19. V.S.pritckett, The Working Novelist, London: Chatto Windus Ltd., 1946

20. V.S.pritckett, The Living Novel, London: Chatto and Windus Ltd., 1946

21. William Herry Hedison, an introduction to the study of English Literature, London: Chatto Windus, 1975

22. W.R. Goodman, M.A., A Literary Essays , Lahore: Economic Front Publications, (d.n.)

اردو دائرہ معارف اسلامیہ

1. اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد 22، لاہور: شعبہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گدہ پنجاب یونیورسٹی، 1989

اردو انسائیکلوپیڈیاز

1. اردو انسائیکلوپیڈیا، لاہور: فیروز سنز، 1967ء

انگریزی انسائیکلوپیڈیاز

1. Acadamic American Encylopedia, Volume 14, Danbary Connecticut: Grolier Incorprated, 1996.
2. Encyclopedia Americana, Volume 20, Internatonal Edition, 1984.
3. New Encyclopedia Britannica, Volume 8, Lonon University of Chicago, 1985.
4. The Cambridge Encyclopedia Edited by David Crystal Camridge, New York: Forst Chester Camridge Press, 1990.

پنجابی ڈکشنریاں

1. ارشاد پنجابی، اردو پنجابی لغت، لاہور: مرکزی اردو بورڈ، 1974ء
2. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، تیجی جلد، (ک۔ی)، پہلی چھپائی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء
3. جمیل پال، پنجابی کلاسیکل لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1995ء

اردو ڈکشنریاں

1. وارث سرہندی، علمی اردو لغت لاہور، علمی کتاب خانہ، 1976ء
2. راجیسور اؤ اصغر، ہندی اردو ڈکشنری، لاہور: پنچیت گھر کتاب، 2003ء

انگریزی ڈکشنری

1. Chambers Twentith Century Dictionary Edited by Willam Geddif London: W & R Chambers Ltd, 1901.
2. Dictionary of Lterary Terms, Marlin Grey, New York: York Hand Books, d.n.
3. Dictionary of Literary Terms by Harry Shaw New York: Grows Hill Book Company, 1995.
4. Etymological Dictionary of Modern English by Earnest Weekly, M.A. London: Jhon Murry 1921.

5. Longman Dictionary of Contemporary English, New Edition London, 1986

6. Reader DIgest Great Encyclopedia Dictionary, Vol II, M to Z, London: Oxford University, 1962.

7. Shorter Oxford English Dictionary, Vol II, (N-Z) Lodon: Oxford Claredon Press, 1936.

8. The Random House Dictionary of English Language, The Unbridged Edition, 1966

پنجابی رسالے

1. پنجدریا فخر زمان نمبر، لاہور: 1976ء

2. سرائیکی ادب، ماہور ملتان، 1973ء

3. سرائیکی ادب، ماہوار ملتان، 1985-86ء

4. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 8، شمارہ 15-16، جولائی تا دسمبر 1985ء، جنوری تا جون 1986ء

5. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 11، شمارہ جون تا جولائی 1989

6. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 23، شمارہ 45-46، جولائی تا دسمبر 2000ء، جنوری تا جون 2001ء

7. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 11 نومبر 1985ء

8. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 11 نومبر 2001ء

9. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 9 نومبر 2003ء

10. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 3، 3 مارچ 2003ء

اردو رسالے

1. اوراق، لاہور: شمارہ جنوری فروری، 1979ء

2. سویرا، مرتبین، ساحر لدھیانوی، نذیر چوہدری، لاہور، نیا ادارہ

3. نقوش نمبر 19، لاہور: 1952ء

4. ماہ نو، جلد اول، چالیس سالہ مخزن، ادارہ مطبوعات پاکستان، اگست 1987ء

عربی رسالہ

1. مجلۃ القسم العربی عدد 12، لاہور: اورینٹیل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2005ء

اخبارات

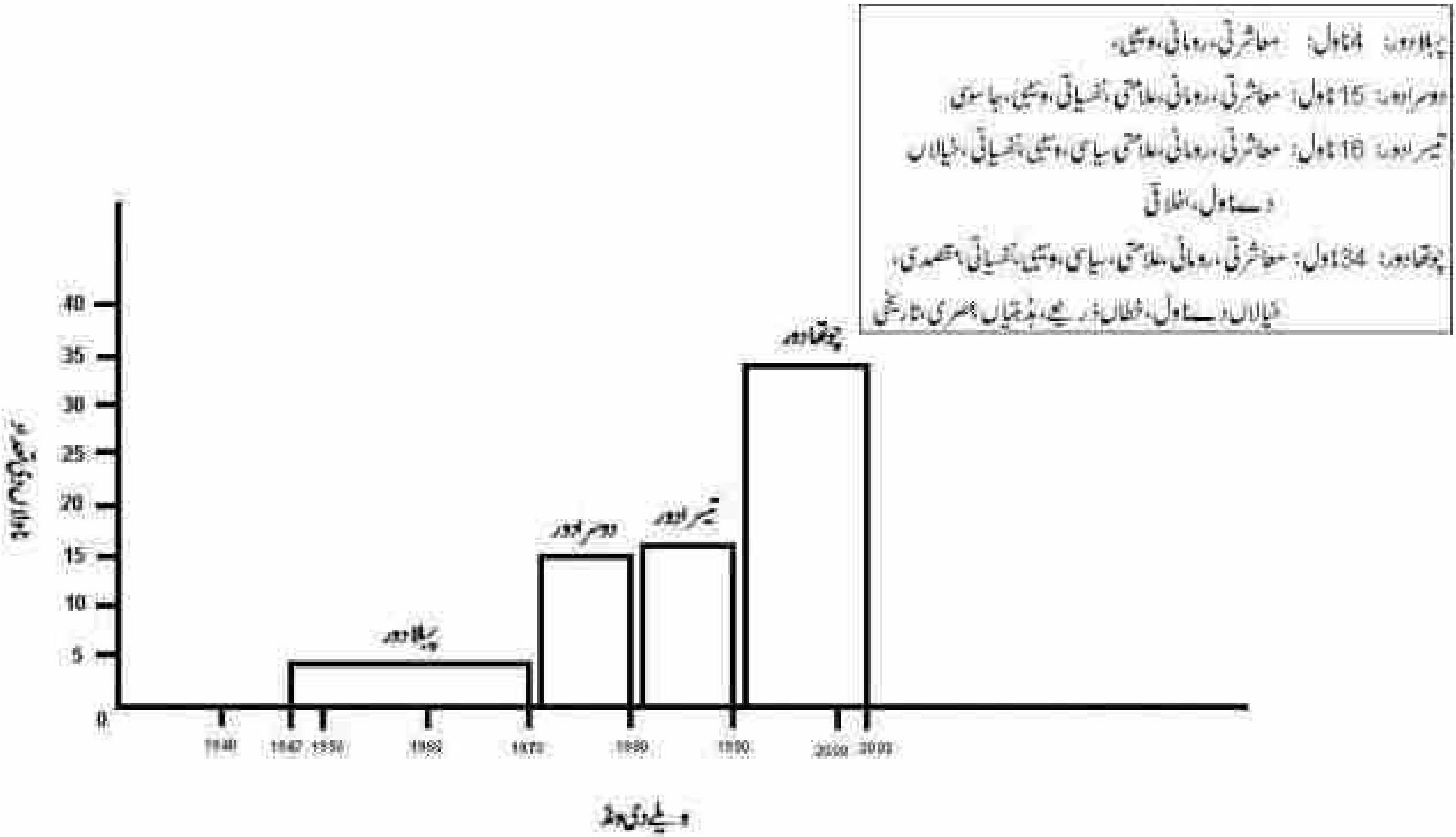
1. امروز (روزنامہ)، لاہور: 28 اپریل 1957ء
2. امروز (روزنامہ)، لاہور: 14 نومبر 1971ء
3. امروز (روزنامہ)، لاہور: 2 اکتوبر 1981ء
4. Daily Dawn, Lahore: Saturday June, 1999.

مقالے

1. اسلم رانا، جوشوا فضل الدین، حیاتی فکر تے فن مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی لاہور: شعبہ پنجابی یونیورسٹی، اورینٹل کالج، 1983ء
2. سائرہ یعقوب فخر زمان دی ناول نگاری، مقالہ برائے ایم۔اے پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹیل کالج، 2002-2004ء
3. شہباز حسین سید، جوشوا فضل الدین دے ناول، مقالہ برائے ایم۔اے پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹیل کالج، 1973ء
4. ناہید شاہد، پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹیل کالج
5. نرمل جیت کور فخر زمان دے ناول بے وطنا دی کلپ ودھی، مقالہ برائے ایم فل پنجابی۔ ان چھپیا۔ مملوکہ دہلی یونیورسٹی، 1988-89ء

انٹرنیٹ

1. Http://WWW.Britannica.com 'Search' queery Novel or etc=& search subject 2003
2. Http://en..Wikipedia.org/Historus-(History of the Novel) 2005
3. Http://WWW.Sikhreview.org/July1995/literature Htm (Historical Significance of Bhai Vir Singhatms) 2006

پہلا دور: 4 ناول: معاشرتی، رومانی، دیہی،
دوجا دور: 15 ناول: معاشرتی، رومانی، اصلاحی، نفسیاتی، دیہی، سیاسی
تیجا دور: 16 ناول: معاشرتی، رومانی، اصلاحی، سیاسی، دیہی، نفسیاتی، خیالاں دے ناول، اخلاقی
چوتھا دور: 34 ناول: معاشرتی، رومانی، اصلاحی، سیاسی، دیہی، نفسیاتی، مقصدی، خیالاں دے ناول،
پہلا دور
دوجا دور
تیجا دور
چوتھا دور
0
5
10
15
20
25
30
35
40
1940
2000